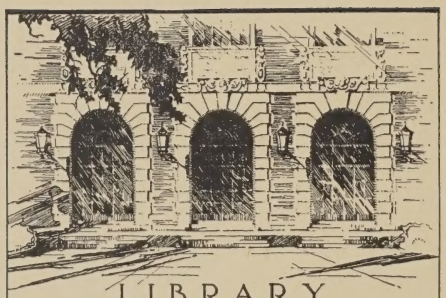

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF ILLINOIS

057.81
BUL
v.6
no.6-10

87

The person charging this material is responsible for its return to the library from which it was withdrawn on or before the **Latest Date** stamped below.

Theft, mutilation, and underlining of books are reasons for disciplinary action and may result in dismissal from the University.

To renew call Telephone Center, 333-8400

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY AT URBANA-CHAMPAIGN

JUN 30 1983

L161—O-1096

БЪЛГАРСКИ
ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ

ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА ДРУЖЕСТВОТО „ОБЩИ ТРУДЪ“

ГОДИНА VI.

КНИГА VI. — ФЕВРУАРИ

СОФИЯ
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА
(Братя Дрошекови)
1900

057.81
BUL
v. 6
no. 6-10

СЪДЪРЖАНИЕ.

КНИГА VI.

Стр.

Босилка. Стихотворение. Отъ Ст. М. Поповъ 1

Звездица. Когато . . . . Стихотворения отъ Г. Дросинисъ, превелъ С. Сребровъ 7

Следъ мрачната нощь. Наброски отъ Тихомировъ. . 8

Задъ решетката. Стихотворение. Отъ Ст. М. Поповъ . 14

Въ албума. По Байрона. Отъ А. Д. Ихчиевъ . . . 15

Изъ „Зимни песни“. Стихове. Отъ Ив. Арнаудовъ. . 16

Помилванъ. Очеркъ. Отъ Ив. Кириловъ 18

По Хайне. Стихотворение. Отъ П. С. Лободановъ . . 23

Старци. Разказъ. Отъ П. Ю. Тодоровъ. 24

Манастиръ Хилендаръ. Отъ д-ръ Н. Маренинъ . . . 28

Проносъ къмъ антропологическо изучване на българите. Отъ д-ръ Ст. Ватевъ. 64

Джордано Бруно. Отъ Ив. А. Георговъ 82

Що е то „животна сила“. Отъ А. Тошевъ 96

Рецензии и книгописъ.

И. Н. Смирновъ, Очеркъ культурной исторіи южныхъ славянъ. Выпускъ I. Казань, 1900. — *Л. Милетичъ.* . 107

Čeněk Zíbrt, Bibliografie české historie. Díl první. I. Knihověda a část všeobecná. II. Pomocné vědy. V Praze, 1900. — *И. Д. Ш.* 111

Надежда, списание за наука и забава. Изпиза подъ редакцията на А. Т. Илиевъ и Ст. Момчиловъ въ Стара-Загора. Год. I. кн. 1. — *П. Флоровъ.* 112

Звезда, месечно литературно-научно списание. Год. I. кн. 1 и 2. — *Б. Цоневъ* 117

Стр

Вести на Работническото Печатарско дружество въ София. Год. I, брой 1—4. *Б. Цоневъ* 120

Der alte Orient. Gemeinverständliche Darstellungen herausgegeben von der Vorderasiatischen Gessellschaft. — *Г. Кацаровъ* 120

Noua Revista Romana, pentru politica, literatura, stiinta si arta. — *Д. Д. Агура*. 122

Книжовни и научни вести.

Едно разяснение. — *Д. Д. А.* 122

Премия за най-добра »История на Българската Църква«. — *Б. Ц.* 124

Морски телефонъ. — *L.* 125

Нашиятъ театръ. (Людовикъ XI.). — *Л. Ш.* 125

Постъпили, книги и списаиия — гл. корици стр. 2.

Отъ Св. Синодъ на Българската Църква, обявление — гл. корици стр. 3.

Печатни погрешки

въ кн. V. на »Бълг. Прегл.« за 1900. год.

Стр. 92, четвърти редъ отдоле, наместо: Паисий, да се чете: Дионисий.

Стр. 90, тридесети редъ отгоре, наместо: 235, да се чете: 355.

Босилка.

Босилки майка продума:
Босилке, щерко Босилко,
Босилке мила послушна,
Първаче мило на мама
Макаръ съмъ много мислила
До днесъ не съмъ те питала
Ала ща днеска да питамъ:
Кажи си, мила на мама,
Кажи ми, мила душичке,
Защо се, пиле, отделяшъ
Отъ дружки и отъ връстнички?
Че сички твои връстнички
Отдавна вечъ си земаха
Отъ тия млади ергени,
Що са за тебе пращали,
А ти на сички отказа,
Отказа още отказвашъ.
Ала ни днеска, Босилке,
Хабери тайни дойдоха,
Че искатъ, мила, да дойдатъ
Отъ трима момци тъкмачи,
Отъ трима момци най-знатни,
Най-знатни, мила, най-чутни:
Единъ отъ село Завойче —
Търговско чедо богато,
И другъ отъ село Ракита —
Попово чедо разумно,
На книга много учено;
А трети, дъще на мама,
Та кой ли него не знае,
Не знае дъще не иска,
Нали го, мила, познава,
Познава цяла нахия.
Кое ли младо, Босилке,

Не мисли днеска за Милча,
За Милча Рашевъ Дугански,
Отъ равно село Росица!
Нали са първи прочути
Прочути, дъще, богати;
Кории техни планински
Въ полето ниви, ливади
Широки, дъще, край няматъ,
Пари имъ златни брой няматъ;
А пъкъ е Милчо левентинъ,
Левентинъ, пъргавъ, юначенъ,
На книга много изученъ;
Па кой ще други да срещнешъ
По хубость равенъ на него?
За туй те питамъ, Босилке,
Продумай, мила, кажи ми,
Кого отъ трима харесвашъ,
Кои ли свати да срешнемъ,
А пъкъ на други, Босилке,
Хаберъ ща тайно проводя,
Конете да си не морятъ,
Тъкмачи да се не срамватъ,
Кога имъ тука откажемъ.
Това кат' чува Босилка,
На майка кротко продума:
„О майко, драга, обична,
Нали щешъ майко да пращашъ
Хабери тайно на двама,
Конете да си не моратъ,
Тъкмачи да се на срамватъ,
Прати имъ, мамо, на сички
Кажи имъ, мамо, що искашъ,
Ала азъ, мамо, не искамъ
За менъ да идватъ тъкмачи,
Отъ тия момци богати, —
Не ща ги, мамо, не ща ги!“
Тогазъ ѝ майка продума:
— Босилке, мила Босилке,
Защо се, мила, не смислишъ,
Че влизашъ вече въ години,
Че още тая година,
И тая още и втора,
Па после, мила, едва ли

За тебе някой ще праща
Отъ тия момци прочути,
Що днесъ ги сички заглеждатъ,
Заглеждатъ още обичатъ.
Па още, мила Босилке,
Помни че имашъ сестрица,
Сестрица млада Невянка,
Що ѝ се дружки момеятъ,
На хоро и на седянка;
Нали ги виждашъ, Босилке,
По двои поли пришили,
Въ хорото сяка неделя.
До млади момци играятъ,
А тя се спира, Босилке,
Съ децата малки на края —
Въ хорото още не стъпва
Ни втори поли пришива,
Отъ почитъ мила къмъ тебе!
Босилка тъжно въздъхна,
По-тъжно още продума:
„Нали ме, мамо, запитвашъ,
Отъ тебе няма да крия
И тебъ ща сичко да кажа:
Помнишъ ли, мамо, когато
Иванча Лалковъ женихме? —
Тогазъ ми баба Петкана
Заръча залъкъ да скрия,
На бъдни вечеръ, когато
Ти, мамо, турта разчупвашъ.
И азъ я, мамо, послушахъ,
И първи залъкъ отчупихъ,
Отчупихъ, скрихъ го отъ вази
И подъ възглаве оставихъ,
Когато легнахъ въ постелки,
Да видя, мамо, въ сънятъ си,
Какъвъ ща момъкъ да срещна,
Да срещна или погледна.
Ала азъ само да знаехъ,
Че туй ще, мамо, сънувамъ,
Което цели три нощи
Едно следъ друго сънувахъ,
Не бихъ азъ баба Петкана
Въ света за нищо слушала!

И трите нощи сънувахъ
Калугеръ, мамо, че идва
И менъ ме люто заклева,
Да нямамъ либе прилика,
Да нямамъ нито да търся,
А въ манастири да ида,
Калугерица да стана,
Да се на бога посвета
Въ молитви чисти пречисти.
За туй азъ, мамо, не смея,
Не само либе да търся,
Да търся още избирамъ,
Ами за либе да мисля.
А пъкъ за наша Невянка —
Кажи ѝ, мамо, кажи ѝ,
Некъ двои поли пришие,
Съсъ дребни бели чекмета,
И съ росна китка въ косата,
Некъ, мамо, сяка неделя
Въ хорото съ дружки отива,
Въ хорото съ дружки играе,
Съсъ дружки още ергени;
И щомъ си либе залиби,
Тя некъ ме мамо прежени,
За мене нека не мисли;
Че азъ се вече обрекохъ
На черкви още на Бога;
Едно салъ чакамъ да мине,
Да мине болесть проклета
Гърдите, що ми задушва,
И нека пролеть настане,
Па ще си татка помоля
Дано ме, мамо, изпрати
До манастиря, въ гората
Да се на Бога посветя.
Когато туй ѝ изказа
Два реда сълзи зарони,
По бели бледни образи
И бели пазви момински . . . .
Ала се зима изтече,
Изтече зима, и друга,
Настъпи пролетъ омайна,
Босилка клета повяхна,

Повяхна млада зелена,
Па влезе въ мала градинка
До стара майка поседна,
На скутъ ѝ сложи главица,
Въ лице я милно погледна
Па жално майци продума:
„Прости ми, мамо, прости ми
Че тебе, мамо, излъгахъ
Преди две цели години,
Две цели, мамо; и третя
Когато щяха да идватъ
Тъкмачи, мамо, за мене,
Че сънъ съмъ чуденъ видяла
Да се на Бога посвета;
Това азъ, мамо, измислихъ
Това бе върла измама.
Измама върла невяра.
Ала ще днеска предъ тебе
Сърце си болно открия,
Открия сичко изкажа,
Че виждашъ, мамо, че виждашъ,
Че няма още за дълго
Изъ равни двори да ходя.
Да идвамъ въ мойта градинка,
Болнава, суха катъ вейка.
Ще станатъ, мамо, ще станатъ
Петъ цели дълги години
И шеста утре ще почне
Отъ както скришомъ отъ вази,
Въвъ мойта китна градина
И тъкмо, мамо, ей тука,
Съсъ тебе дето седиме,
Очаквахъ либе да дойде
По тъмна късна вечера,
Да дойде скришно потайно
За росна китка босилчецъ,
За сладки думи любовни,
Любовни мамо прикрити
Отъ хорски погледъ неверенъ.
И дълго време не чякахъ . . .
Подслушахъ стъпки крадливи,
Припука плетътъ излеко
И той се, мамо, показа,

Показа зорко надникна,
Надникна, мамо, да види,
Дали го тука очяквамъ.
Азъ искахъ, мамо, тогава
Излеко дума да кажа
И се на либе обадя,
Ала ми, мамо, сърцето
Въ гърди тъй силно затупа,
Уста ми тъй се схванаха,
Че дума, мамо, неможахъ,
На мило либе да кажа,
Макъръ че, мамо, тазъ среща
Не бе ни първа първица,
А бяхъ го, мамо, срещала
На хладенъ изворъ съ другарки,
Срещала, китка давала,
Ала да бие сърце ми
Тъй силно, лудо, немирно,
За пръвъ пътъ, мамо, усетихъ.
Той менъ подъ люлякъ съгледа,
Съгледа, близо наближи,
Ръка ми десна улови,
Съ очи ме черни загледа
Тъй мило, мамо, тъй драго,
Че плувнахъ цяла въ забрава....
Макаръ ме сетне забрави,
Забрави, мамо, напусна
И друго либе залиби,
Ала азъ никакъ не мога,
Не мога, мамо, забрави
Тъзъ среща мила, омайна,
Едничка, мамо, за мене.
Макаръ че имахъ другарки,
По двама-трима любиха,
Четвърти чакъ си земаха
И азъ се, мамо, помъчихъ
Таквози нещо да стора
Кат'мили дружки връстници,
Ала не мога, не мога!
Сърце ми, мамо, таквозъ е
Какво бихъ нему сторила
По̀-лесно въ гробъ би легнало,
А не въвъ други прегръдки!

Еднъжъ си него раждала,
Еднажъ е, мамо, либило,
Еднъжъ ще, мамо, да стихне,
Да стихне да си почине.

1900 г. *Ст. М. Поповъ.*

Звездица

отъ Г. Дросинисъ.

Една звездица светла въ вишинето
Видяхъ; тя беше твърдо прикована,
Но въ мигъ се хлъзна, фръкна въ далнинето...
Уви! Къдя ли й паднала горкана?
Но щомъ съгледахъ тебъ, си рекохъ ази:
Оназъ звездица паднала. . . . у нази.

Когато . . .

(По Хайне).

отъ Г. Дросинисъ.

Кога ме стрелнатъ двете ти оченца,
Тъги веднага като че забравямъ;
Кога цалуна твоите устенца,
Оздравямъ азъ отъ щото и де страдамъ.
Кога въ прегръдки нежни ти почивамъ,
Сърце катъ лудо скача въвъ гърди ми;
А щомъ ми кажешъ: „Колко те обичамъ!“
Сълзи блажени бризватъ изъ очи ми.

С. Сребровъ.

Следъ мрачната нощь

(Наброски — отъ **Тихомировъ**).

.....На една моя немилница.

Поручикъ Михайловъ отвори единъ голямъ томъ отъ ръководството на Баумгартена, разрови бърже листовете и се установи на едно място — дето бе прекъсналъ вчера прочитътъ си. Беше къмъ 8 часътъ сутрень. Трябаше да се запознае съ хубавите съвети на прочутиятъ авторитетъ по парната езда, следъ което вече мислеше да тръгне за казармата. Обаче, като никогажъ, той не можа да прочете ни половина страница: очите му бягаха просто по редовете, а въ памятьта му не оставаше нищо. Беше разсеянъ — и, както се виждаше, нещо друго го вълнуваше. Най-после. . . . въздъхна и затвори книгата; прихвана главата си съ ръце и се замисли. Снощната случка още не излизаше изъ умътъ му: като че беше сломенъ отъ нея, като че вече не живееше, ами тежко сънуваше. Нещо тягостно го душеше, не му се стоеше на едно място. . , . И защо да му говори тя тъй; защо се е толкова заинтересувала за него; нима снощи тя наистина му говорѝ. Подобни мисли напълниха главата му и той цялъ се унесе въ онова, що се бе случило. Нима Олга вече не ще е негова; нима сичките му блянове са вече пропаднали? И той се осети отритнатъ, презрянъ отъ цялъ святъ. . . . Познанството имъ съ Олга беше отъ два месеца насамъ — у една негова роднина, дето живееше и тя. Свършила курсовете по медицина въ Франция, тя сега испълняваше длъжность на ординаторъ въ окръжната болница. Когато за пръвъ пътъ я зърна въ градината на своя роднина: висока, стройна, румена, лека като птичка — той веднага усети въ себе си привързаность къмъ нея, а това бе предсказание за бъдна любовь. Той вярваше напълно въ думите на Шекспира: „Има сърца, които отъ самата природа са предназначени едно за друго.“ И щомъ си спомни тия думи, светлите образи на Ромео и Жулиета, на Фердинанда и Миранда бляснаха отпреде му: мили, очарователни като ангели.

... Те стояха тогава цели два часа единъ срещу други и отъ минута на минута той чувствуваше сѐ повече привързаность къмъ тази мома. Когато излезе отъ къщи стори му се, че цялъ святъ вече грееше предъ него и той фъркаше, фъркаше съ любовни крила надъ гори и планини.

Отъ този паметенъ день — паметенъ за него, — че тогава пръвъ пъть залиби — Михайловъ начена сѐ пò често да отива у своите роднини. Любовьта му къмъ Олга растеше. Той се упиваше отъ черните ѝ игриви очи, отъ румените ѝ обрàзи, отъ сладкиятъ ѝ тихъ и плавенъ говоръ и си излизаше винаги крайно доволенъ. Душата му беше вече пълна; той не усещаше предишната световна суета, нито пъкъ се вече оплакваше, че му е додеяло да живее. А и тя го обичаше. Въ това той беше твърдо убеденъ — защото, макаръ че не бяха се изказали — той забелязваше живите ѝ, лъскави погледи, отправени къмъ него, както и разните ѝ детински шеги, които си позволяваше съ него. Даже тя веднажъ бе загатнала, че влюбени хора не пемнятъ образите на любимите си. Тези ѝ думи несъмнено бяха следствие отъ подобно изпитание отъ нейна страна — и тогава. . . . . Тогава, Михайловъ ясно помни, какъ тя го устрели съ пронизителния си погледъ. Това бяха факти за него. И предъ тия светли като майско утро два месеца ни презъ умъ му не минà съмнение, че тя може би си играе съ него. А сега. . . . . сега нима това е трябало да го постигне? Нима трябаше да признае чистата, несносната истина, че той се е лъгалъ, че презъ тия два месеца е билъ жертва на своите чувства, че е билъ играчка въ нейните очи? Боже. . . . Господи! . . . . Той потрепера при тия мисли; стори му се, че сега цялъ градъ знаеше за това и злобно му се подсмиваше, пламна въ огънь отъ срамъ и скочи нервозно отъ мястото си. Начена да се разхожда изъ стаята. Мислите, пъклените мисли, не го оставиха на мира; и те бликаха една следъ друга въ главата му сѐ пò-странни и пò-тревожни и силно го измъчваха. Въ продължение на една само нощь отъ мъка той бе изпадналъ: алените му като трънда филъ бузи бяха се смъкнали, очите му малко хлътналя и стройния, красивъ този 27 годищенъ момъкъ, мязаше вече на болнавъ.

Часовникътъ дрънна изтежко веднажъ. Значи часътъ е вече $8^1/_2$ — прошепна той, пробуденъ отъ звънътъ, и прибърза да излезе на вънъ. Време беше вече за занятия, а казармата беше доста далечъ отъ квартирата му. И той забърза. Нъ изъ пътя тежките мисли го не оставяха, и напротивъ още повече го притесняваха, като мислеше, че ще закъсне за учение; и той

вървейки съ наведена глава мисленно фърчеше ту къмъ казармата, ту къмъ клубния салонъ, ту къмъ г-жа полковница. . . ту къмъ посърналото лице на Олга.

Той се силеше да си науми сичко. Спомни си много ясно, какъ г-жа полковница, следъ като изигра единъ валсъ съ него, хвана го подъ ръка и те се разходиха два-три пъти по салона. Вие сте младъ още, му думаше тя и го гледаше въ очите, вий сте още младъ и не тряба толкова да се увличате въ . . .“ Въ кого? . . . . г-жо, отвърна ѝ той и я стрелна съ хубавия си погледъ. „Не. . . . . безъ стеснение, г-нъ Михайловъ, — азъ ще ви кажа сичко — най-после желая ви доброто.“ Азъ зная подробно; зная че вий. . . . да. . . . че вий лудеете по докторката, че даже имате планъ да се ожените, нъ. . . . като ваша полковница считамъ за нужно да ви предупредя. Да, г-нъ Михайловъ, вий сте младъ — увлекли сте се въ нея и съ своите влюбени очи не виждате пропастьта, въ която влизате.“ Михайловъ трепна при последните ѝ думи. Стори му се, че вече земята подъ него се отваряше и той потъваше, потъваше сѐ по на долу и сичко отпреде му ставаше черно. „Не се тревожете — продължи тя. Зная, то е много мъчно, нъ ей сега-е — ще се убедите въ правотата на думите ми. Да, тя е преди сичко докторка. Учила се въ университетъ заедно съ мъже и съ тяхъ е присътствувала на сички операции . . . . и на мъже и на жени. Живяла е, както и вий знаете, какъ живеятъ французойките, свободенъ студентчески животъ. Стойте. . . . после, дошла тука и сега е докторка, дето секи день отива съ мъже доктори на сякъде и лекува сякакви хора. Разбирате ме я? Михайловъ съвсемъ изтръпна. Потъ го изби. — Не. . . . г-жо — пресече я той, този пътъ съ слабъ и разтреперянъ гласъ. Тя ме обича; азъ това го зная и съмъ дълбоко убеденъ: и отъ погледите ѝ, и отъ движенията ѝ. — „Аааа. . . . нъ видите ли, че тъкмо тукъ се показвате младъ и зеленъ още — продължи сѐ пò-заинтересувано тя. Ами мома, която е имала земане-даване сѐ съ мъже цели шестъ години, която знае, какво нещо мъжъ, защото съ това подробно е запозната отъ науката, какъ мислите, нима ще се свенува като тукашните моми, например . . . които освенъ своята къща и женската гимназия друго нищо не знаятъ? И вий сичко това го зимате като знакъ за чувства спрямо васъ?“ Сърцето на Михайловъ се преобърна. Той осети огънь по цялото си тело. Мислите му веднага фръкнаха къмъ университета, къмъ аудиторията, дето тя седи на единъ чинъ, коляно до коляно, съ други студенти. . . . шеметъ го обзе, причерня му предъ очите. Значи тя го не люби; значи това иде

отъ професията ѝ, значи други са ѝ биле може би любовници, а той. . . . Ядно сви юмруци и му дойде лудо желание да фръкне, да узнае, кой е същинскиятъ ѝ любовникъ, да се фърли отгоре му и да го раскъса.

И тъй вървеше сѐ унесено. Не забелязваше никого. И когато само доближи казармата, зачу щомъ отъ файтонъ и следъ него: „здраве желаемъ, г-нъ полковникъ.“ Полковиятъ командиръ се току връщаше отъ близния градецъ, дето бе ходилъ да инспектира временно прибиваещето тамъ III-о отделение. Михайловъ се сепна. — Значи той е билъ на командировка! Тъй зеръ. . . . снощи го нямаше на вечеринката; тя беше дошла съ подполковникъ Ситови. . . . . И мислите му зеха друга посока. — Нъ. . . . тя му посочи по едно време и сестра си — не до тамъ красивата Елена. „Например на. . . .“ посочи тя къмъ момата, когато казваше какви са тукашните моми. — „Възможно е. . . .“ и всевъзможни предположения се преплетоха въ главата му. Той се спря — като че въ недоумение — сякашъ че бе забравилъ нещо си — приложи левата си ръка къмъ челото и потъна въ мисли. Защо така наложително тя му говореше снощи за Олга; защо я очърта въ такива мрачни краски; и защо толкова се е заинтересувала за неговата бъднина? Едно силно съмнение завчасъ го обзе. Сякашъ че искаше да се възвърне назадъ — къмъ миналото — да повярва, че сичко снощи казано за Олга е измислица и тя — милата тази Олга е пакъ негова, негова до гробъ! Нъ. . . . ами. . . . ако думите на г-жа полковница са верни? Нима тези работи са невъзможни; нима думите ѝ че: „когато вали дъждъ, тя ще бъде принудена да се връща отъ болницата съ закритъ файтонъ и то заедно съ докторъ, или съ аптекаръ“ не са прави; нима че: „утре, когато се ожените, вий ще тряба да ѝ позволите да ходи и нощя сама изъ градътъ и болницата, когато това ще е нужно“; нима. . . . и тогава г-жа полковница го заведе въ приемната стая и. . . . „тукъ сме на саме — кажете за Бога не е ли сичко това верно“ — каза му тя, като го изгледа пламенно въ очите. „Вий сте тъй добръ и красивъ, не е ли. . . .“, а той — той се отскубна отъ ръцете ѝ, защото вече злобата преливаше въ сърцето му, и замаянъ, отчаянъ изфръкна навънъ къмъ антрето, а отъ тамъ на пътя и се изгуби изъ улиците. Помнеше само че Олга, която стоеше въ ъгълътъ, посърнала, вероятно защото пръвъ пъть идеше въ това общество, го изгледа някакъ си странно и повече нищо.

Михайловъ пламна съвсемъ. Унесенъ отъ тоя споменъ той изпитваше същите чувства, които и вечерьта го измъчваха. Когато заминаваше покрай командира на полка, така посърналъ, последния го изгледа зачудено и успе ласкаво да го запита само: какви занятия ще произвежда.

— Парна езда, г-нъ полковникъ — смирено отвърна Михайловъ и увеличи крачките. Той се вмъкна въ манежа и волею неволею — всредъ толкова душевни вълнения — сериозно скомандува на смената за движение.

* * *

На другия день — рано сутреньта — Михайловъ отиваше въ казармата пакъ съ вчерашните мисли, които само че бяха се поуталожили. Една тиха тъга се беше затаила у него. Вчерашната негова душа като че бе затихнала и приличаше на следбурно време, когато вече дъждътъ си сипе спокойно по посърналата земя. Има хора, които нещастията каляватъ за нова по-упорита борба въ света, а има и такива, които при първата само сянка на малко злополучие губятъ сякаква надежда и се преобръщатъ на меки същества. Михайловъ беше отъ последните. Нищо вече не го радваше. И казармата — която до оня день го примамваше — дето подъ упоението отъ светлата любовь се възхищаваше и отъ войника и отъ коня и отъ шумното конно артилерийско учение — сега изглеждаше да е унила, сякашъ че мъртва, останки кой знае отъ какви съсипни. И природата и хората му бяха сè такива. Даже той се боеше да си спомнюва нещо по примамливо отъ това сладко минало, защото веднага чувствуваше ударъ, който като че го тласка къмъ гибелъ. Отъ няколко часа насамъ даже беше му влязла мисъль въ главата да се премести отъ този полкъ и да потърси утешение, миръ за мислите си, на сърцето си въ някой уединенъ кътъ на България, дето нищо не ще му напомнюва за скъпото минало. И какво повече? Туко той щеше да се трови на сяка крачка подъ давлението на съмненията, които бяха му скоро растворили вратите на гробътъ.

— Да, тъй ще е най-добре — помисли той, кегато влизаше въ помещението на своята батарея и отиде право при масичката — Що.... нима тряба да.... смънка той, оголенъ окончателно отъ своите надежди, и зе перото, за да напише рапортъ да го преместятъ. Силни тръпки почувствува той; една сянка като че премина презъ цялото му същество, когато доближи перото до книгата. Въ този фаталенъ часъ той чувству-

ваше напълно вече, какъ сичко е загубено, нъ съ последно усилие . . . . захвана. Въ това време батарейниятъ дежуренъ се доближи до него и му подаде едно писмо, получено отъ пощата. Михайловъ зѐ писмото и при първия още погледъ на подписа нови тръпки го побиха. То беше запечатено въ малко пликче и женски почеркъ личеше на лицето. — Да ли не ще е отъ нея? — като мълния премина мисъль въ главата му и съ растреперани ръце раскъса пликчето. Видя му се досадно да чете писмото предъ войниците въ случай че, . . . и той се отстрани задъ печката, за да го не наблюдава никой. Очите му жадно се съсредоточиха въ дребните букви. — Боже мой. . . . въздъхна той по едно време и отклони писмото отъ себе си. И като че не вярваше — да не е иллюзия? И пакъ трепетливо впери очите си къмъ редовете. „Да. . . . вярвай ми — пишеше му тя. Зная, че хората предполагатъ, кой знае какво, нъ уверена съмъ, че ще бъдемъ толкова силни, за да имъ противостоимъ. На една беззащитна тварь — каквато съмъ азъ — винаги отровни стрели ще се изпращатъ. Нъ азъ съмъ чиста въ сърцето си. Онази вечерь предугадихъ сичко, нъ когато се видимъ, ще ти раскрия много неща. Чакамъ те съ нетърпение, а за сега сбогомъ!

Твоя Олга.“

На минута Михайловъ се вцепени. Каква беше тази игра оная вечерь? А после. . . . „нъ азъ съмъ чиста въ сърцето си,“ И този ангелъ, тази скромна душа е онеправдана — Олга, неговата Олга,. . . . чиста, чиста като кристалъ. Твоя Олга. . . . му пишеше тя! Въ мигъ стори му се, че наново се проясни отпреде му. Стори му се, че наново се подигаше на горе и летеше, летеше къмъ небесата, а тя, милата му Олга, притисната въ обятията му цалуваше го и му шепнеше тихо, мило, ангелски: „ти си мой. . . . да, ти си мой — вярвай ми до гробъ си мой!“

„Ахъ милата ми Олгица“ прошепна той и, силно развълнуванъ, отиде къмъ войниците.

9. декември, 1899. год.

Задъ решетката.

Той спи, подъ свода въ мрачината,
Съсъ усмѣхъ милъ на ликътъ сухъ,
И често трепкатъ му устата
И чуй се шопотъ веселъ, глухъ . . . .

И нервно пръсти пожълтели
Той къмъ сърцето бе поднелъ,
И до гърдите запъхтели
Притиска вехтия шинелъ.

Сънува вече, че е воленъ,
Далечъ отъ тюрмената тма,
И ситъ и веселъ и охоленъ,
До свойта мила у дома.

И свойта рожба малка, мила,
Притиска силно до сърце;
Другарка въ него погледъ впила,
Коса му гали съсъ ръце;

И той цалува ѝ ръката
Въвъ тоя сладъкъ веселъ мигъ
И ней усеща ѝ косата,
Какъ гали неговия ликъ;

Усеща още, какъ полъхва
Дъхътъ ѝ топълъ, пресенъ, свежъ,
И гръдь широка се задъхва,
Тъй както бе и понапрежъ.

Но някой иде — чу се хлопотъ.
„Защо ли идватъ гости днесъ!“ —
Той кротко дума ней съсъ шопотъ,
И недоволенъ вика: „Влезъ!“

Гласътъ му екна въ свода мраченъ
И стреснатъ младия клетникъ
Пригледа плахо и втораченъ . . . .
И чу се вторъ задушенъ викъ . . . .

Изчезва сичко отъ затвора,
Салъ същий хлопотъ чува пакъ —
Измръзналь вънка въ коридора,
Стражарътъ бие кракъ о кракъ,

Опрянъ на своята бердана,
И татъкъ нейде по тавана
Блуждай суровиятъ му взоръ,
Студенъ катъ самия затворъ.

1900 г. *Стоянъ М. Поповъ.*

Въ албума

(Байронъ).

Подобно какъ самотни гробъ човека
Къмъ себе си отъ пътя го влече,
Така и тазъ страница бледна нека
Умилния ти погледъ привлече.

И ако ти четешъ следъ време нявга
Какво мечталъ е самиятъ поетъ —
И спомнишъ, какъ обичалъ те е сявга,
Мисли, че вечъ го няма въ тоя светъ,
Че тукъ сърце погребалъ е той клетъ.

А. Д. Ихчиевъ.

Изъ „Зимни песни.“

Хекзаметри.

Съмна се вече и сичко събудено пакъ си ликува,
Будниятъ отгласъ на целия святъ-божи пакъ се зачува;
Леко се дигатъ мъглици надъ хълмове й чуки сънливи,
Живо си трепкатъ лучите на слънцето, мили, игриви,
А средъ сичко и птичките съ песень умилна, омайна,
Пълнятъ природата съ чудна хармония, дивна, обайна.

Но въ сърцето на клетника тъжно от'ква тазъ песень;
Въ тайни му кътове минала радость е въ сянка зарита,
Жарь му младежка одавна е съ ледъ непромиченъ покрита,
Младъ му животъ отъ вихри световни въ незнайность отнесенъ.

Въ менъ ни за щастие, нито за песни чаровни, честити,
Днесь не милеятъ и вече не стрескатъ се буйно гърдите;
Те не надяватъ се, може би, весело пакъ да изгрее
Моето нявгашно щастие, въ тяхъ то животъ да разлее...
Първото щастие никога въ нази се вече не връща,
Първата минала наша любовь съсъ тъма се обгръща.

Чужди са твоите песни, — те, мила, тъжовно минаватъ,
Катъ закъснялата песень на някой самотенъ скиталецъ
Днеска на мене, единичкия близъкъ до тебе страдалецъ,
Те въвъ душа ми дълбоки и трайни следи не оставатъ.

День подиръ сяка нощь сякога, миличка, тука настава,
Само на нашата минала младость деньтъ не изгрява....

На моята приятелка.

Ти казвашъ, че ме любишъ днеска още,
Че буенъ пламъ въ гърдите ти се крий,
Но знаешъ ли, че друго ще надмощи
Това, което още знаемъ ний?
Азъ зная, че въ душата ти тъй млада
За насъ отъ обичь има секи пътъ,
Азъ зная, че съмненье не подяда
На твойте вехли младини цветътъ.

Та виждашъ, какъ страдания безчетни
Притискатъ, смучатъ клетия народъ
И той очаква някой да му светне,
Да го спаси отъ робския животъ;
Да го спаси и залъците черни
И часовете трудни, тежки, зли,
Неволите и мъките безмерни
Той съ него сякога да подели.

Люби ме пакъ, девойко мила, нежна,
Но съ друга, неузната йощъ любовь,
Другарь бъди въ борбата неизбежна,
Другарь — на мъки като менъ готовъ.
О, дай ръка, но не за светско благо
А братски да се боримъ съ злото пакъ,
Че мене ми е по-добре, по-драго
Да пръснеме неволнишкия мракъ. . .

Ив. Арнаудовъ.

Помилванъ.

Очеркъ.

— Павле... съ повелителенъ гласъ директорътъ на затвора се обърна къмъ служещия, — започни ведомостьта, пъкъ азъ ще ида да съобща на Найденовъ телеграмата.... защото утре е коледа, тряба пò раничко да отпуснемъ човека още днесъ.

И като зе директорътъ телеграмата, препрочете я, па затрака съ тежките си ботуши по стълбата на долу.

* * *

Найденовъ туку що бе се дигналъ отъ сънь. Спокоенъ, съ равнодушенъ, загасналъ погледъ, седешкомъ стоеше въ леглото си и унило вторачилъ погледъ въ малкото, дигнато до самия таванъ, прозорче, гледа къмъ свободното пространство; ала сè нищо не виждаше, освенъ пепеляво, ниско небо.

Въ стаята бе здрачъ още и неможеше да се разумее, кое време е. Влажно, студено, душно — тръпки побиватъ снагата му.... Сне очи отъ прозорчето, па овеси глава. — Да ли мислеше нещо; да ли някакви чувства вълнуваха душата му; — едва ли можеше да се повярва. Лицето му застинало, здървено — ни бръчка се вясва по него, ни топлинка; — студено, мрачно. Свикналъ на монотонния тъмниченъ животъ сломенъ отъ убийствената влага и мрачность, 12 години разделенъ отъ живия святъ между вечно хладните и вечно намусени зидове на затвора — той бе заприличалъ на живъ мъртвецъ. Дванайсетъ години сè едно и също нещо: доспи ли му се — ляга; наспи ли се, става. Придигна се съ онова равнодушие, съ такава небрежность, каквато може да създаде само ориенталския тъмниченъ животъ. Сърце му се обърнало на дълбоко владененъ виръ, където ни слънчевъ лучъ надниква, на благъ топликъ полъхва. Отделенъ толкова години отъ света — той го забрави. Найденовъ бе забравилъ, че някога и той е билъ баща, че е ималъ жена, че се е радвалъ и той на семейно щастие.... само едно стоеше ясно въ главата му: — часътъ, когато той заби ножа въ гърдите на бирника . . . . . .

По едно време Найденовъ стана: — краката му като подкосени се полюляватъ, ставите на цялото му тело изнемощели, едва одържатъ право измършавялото му тело.

И по привичка пристъпи къмъ вратата.

Приближи се къмъ горния прагъ; драсна още една чертичка.... па заброи чертичките.... Лицето му, като да се раздвижи. Преброи ги още веднажъ, опря глава о стената и сякашъ за уверение прохуртува.

— Тъй.... утре е коледа!....

И очите му едва проблясватъ. Някакви минали, отлетели спомени, като да се мяркатъ въ измършавелия му мекошавъ мозъкъ, отвикналъ да мисли и помни... незабелязано изчезватъ те и той сѐ тъй безчувственъ се връща и се тръшва на коравото легло.

Па облегна глава о стената.

Продълговатото му изпито лице, средъ което зеятъ две смръкнали ноздри и две очни хралупи, изъ които болно проблясватъ две креещи очи, насочени като прозорчета, тъжно зееха въ здрачевината. Брада, косми, мустаци, като че изпили и тъй изтощеното му лице.

Вратата се тропнаха и на прага се появи директорътъ.

Найденовъ обърна очи къмъ директора.

— Ще ни водятъ на баня, си спомни затворникътъ... утре е коледа.

— Курти Найденовъ, съ внушителенъ, равенъ гласъ, произнесе директорътъ, Н. Ц. Височество те помилва. Той ти подарява трите години, що трябаше да пролежишъ въ затвора, защото имашъ примерно поведение.... Ето телеграмата.

Найденовъ видя, че директорътъ му посочи някакъвъ бледосинь листъ; ала що пишеше въ него, какво му съобщи директорътъ, едва ли разбра напълно. Равнодушенъ, съ почти идиотенъ погледъ не снемаше очи отъ директора.

— Ела въ канцеларията да ти предамъ, що имашъ и си върви.

— Найденовъ сѐ пакъ не се мръдваше. Въ някакво недоумение, съ недоверие изслуша вестьта и нищо не отвърна.

Директорътъ като да разбра, че не му е време за повече разправа, излезе, като остави вратата малко открехната.

Останалъ на саме, Найденовъ сякашъ се пробуди. Вестьта, едва сега, като че засегна съзнанието му.

— Свободенъ.... Свободенъ...,. Помилванъ, хрумна въ главата му и сеща, че тръпки пролазватъ по снагата му.

Мярва се открехнатината на вратата и първия въпросъ: — какъ, беки сичко се свърши? — волно изплува въ главата му.

Развълнуванъ както беше, усети, че краката му не държатъ и се тръшна на леглото си.

Наоколо сичко мълчи. Стените, сѐ тъй мрачни и влажни, студено ограждатъ малката стаичка; презъ прозорчето назърква пресилено мъгливиятъ декемврийски день; леглото, прагътъ, на който се редятъ хиляди чертички: знаците на толковато прекарани безжизнени дни, се нижеха една подиръ друга.... Найденовъ изгледа сичко наоколо, — па мило, тъжно стана на изнемощените му гърди. Като че сичко наоколо му казва; сбогомъ!... Ти ни напущашъ. И сърцето прощално се свива.... Протегна ръка подъ възглавницата, извади: куки, синци, малко ножче; посегна надъ главата: откачи топчетата конци, озърна се на-самъ на-тамъ, па втренчи погледъ въ прозорчето.

Странни мисли, мисли, що толкова отдавна не са прозирали въ неговата душа, сега се промъкваха въ зашаметената глава. Лицето отъ бледо — затъмня и сълзи се мярватъ въ натъжените очи.

Спомни си:

Петъ години вече не е плакалъ. Петъ години откакъ получи сетното известие за женидбата на добрата си, умна и съ любовь зета стопанка. Спомни си, че тя принадлежи другиму.... а децата — ратаи по други врати.... Сълзите потекоха.

Сълзите сякашъ омекчиха закоравялото арестантско сърце. Както руйния дъждъ, падналъ на зинилата, закоравяла земя я прави жизнеспособна — тъй сълзите обляха сърцето му, растопиха сторената отъ тъмницата смъртлена кора.... И той трепна при първата проляна сълза. Последва втора, трета, проточиха се два реда сълзи.... прочувственъ, разхълцанъ, — тъй както плаче обидено дете, Найденовъ сграбчи изпитото си лице въ две ръце.

— Къдя, къдя отивамъ азъ, — се запитваше, вече съзнателно, Найденовъ, — Ней.... други ѝ се радва; децата — те са ме забравили; те ще бягатъ отъ мене.... отъ баща си, който тъй горещо ги обича.... мене секи ще сочи съ пръстъ и зове: — убиецъ.... убиецъ.... азъ!!...

И сълзите обилно рукнаха.... Отдавна засъхналите слъзни жлези се разтопиха, па протули съ шепа лице, гътна се на възглавницата: — облянъ въ сълзи, потъкалъ въ тежки, горчиви мисли, хлъналъ въ себе си, въ своето същество. . .

. . . . . .

Въ стаята, глухо, изтежко като подземно ехо се понесе задушения хленчъ, отчаяния под'емъ на разплакания убиецъ.

Служещия дойде и пòвторомъ съобщи Найденову.

Сепнато Найденовъ се дигна отъ леглото; поутрезвялъ, сломенъ, прибра вещите си и дойде при директора да получи своето. Па се оправи къде братови си.

Братъ му го прие радушно.

Следъ толкова години въ тесния семеенъ кръгъ, Найденовъ се усети наместо обрадванъ — натъженъ. Средъ децата, средъ тежкия, веселъ и безгриженъ смяхъ, той сети, че тежъкъ камъкъ легна на гърди му. Нито мекото козено легло, нито топлата стая, нито добрия приемъ можаха да укротятъ развълнуваните му нерви. Не идеше на морни клепки сънь. И братъ му и децата захъркаха, заспаха, а той сѐ буденъ. Сяко пошушване, сяко кътче му расправяше за неговото минало и още по тягостно му ставаше.

Найденовъ се опита да заспи; спотаи се, дано препречи на мислите, ала неможа, — па надигна глава, подпря я на дясна ръка и се вгледа въ спещите.

Заспали сладко, кротко. . . . лицата имъ едва озарени отъ мъжделивия заръ на клеещето кандилце. . . . и по челата имъ сякашъ сияй надеждата на утрешния праздникъ. — Найденовъ се вслуша въ кроткия щастливъ сумтежъ на спещите; погледна къмъ кандилцето и въ озарения куненъ ликъ, като че нещо пророческо, свето, изкушително се разливаше въ братовия му домъ. Сичко наоколо: и мъжделивия светликъ на кандилцето и щастливия сумтежъ на спещите и мекото козено легло и черните греди на ниския таванъ му разправяха за отлетялото щастие. . . . за неговото семейство. . . . и сети мъка да застила гърдите. . . . че тръпки пролазватъ по разкършените нерви че. . . . че той е нещастникъ.

— Помилванъ! . . . съ наболялъ стонъ прошепна той и клюмна глава на възглавницата.

Дълго той стоя неподвиженъ. Спеше ли, дълбоко ли бе унесенъ, буденъ ли бе — не можеше се позна, а и самъ той не знаеше, що става съ него. Той преживя минутите: когато умътъ се лута въ чертозите на енигмите, безъ да найде изходъ; когато сърцето само тупа безъ да сеща; когато нервите се свиватъ и въ болежки късатъ и трептятъ.

Забравенъ, той би престоялъ часове, ала църковния звънъ долетя до неговите уши и той се продигна.

Пробудиха се къщните и следъ часъ сички бяха въ черква.

Найденовъ свръпъ туку до стълбата, въ най затънтения кътъ на черквата, свитъ да го не видятъ, да го не познаятъ, угрижено стои и съ благоговение слуша благите черковни песни, взира се въ ликовете на светците, изгледа смирените богомолци; вижда съгражданите си единъ отъ други по-променени, съ жени, съ деца приждатъ, палятъ свещи, съгледва свои другари — негова пора хора, съ които някога е момкувалъ, работилъ.... Вгледва се въ децата имъ и нещо се подига въ него, нещо мощно, титанско подига се въ гърдите му, растила се по цялата му снага и го растърся до трънки... и смисля и спомня си преди години, когато и той имаше верна стопанка, хубави дечица когато и той се черкуваше когато и за него светите дни бяха дни за отдихъ и радость, — па една вълна осезателна, пластична се разлюлява въ гърдите му и той полита да падне... хваща се въ трона и въздъхва.

И съ насълзени очи се вгледа въ олтарните врата: — иде му да викне къмъ Бога, да му се оплаче, да му изкаже болките си — та да му се повърне щастието.

И чува като отвѣтъ отъ Анвона священника, който довършва богуслужението.

— Честитъ празникъ, благочестиви християни . . .

. . . . . .

Молещите на тълпа се рукватъ къмъ изходните врата и Найденовъ, тласканъ отъ тълпата, се намери вънъ.... Ала къдя да иде? — Тъй му е тежко, криво.... Да се завърне у батови си, като че му не дава сърце. Бои се, да чуе детски гласъ, да чуе думата „татко". Сякашъ, ако се завърне, ще го задуши нещо, ще го умори.... Мъката сѐ пò несносна става; свиватъ се гърдите му.... задуша го.... Къдя да иде? — Таенъ гласъ му шепне: напий се!... Забрави себе си и миналото.... И той намира, че само виното ще го утеши; па закрачи неволно къмъ ближната гостилница, влиза помраченъ, тъй както кога за пръвъ пътъ влезе въ затвора; тръшва се до една маса и заповядва: вино съ пържола.... и започва.

Въ гостилницата неколцина като него немили-недраги успели да направятъ глава и вече шумно, весело пееха ту разправяха. Ала Найденовъ не ги чуваше. Подаденъ на мисъльта: да се напие, да се забрави, хлътналъ въ себе си, той се душеше отъ кръвьта си, отъ себе си... обръща чаша следъ чаша, поскоро да удави тъгата, да залее раната, що зее въ гърдите му...

По едно време сети, че нещо благо зе да гъделичка болното място; сякашъ светътъ изчезваше за него и забрава вцепи

и нерви и умъ и паметь. . . . па люшна глава и несъзнателно, отъ толкова години нерастваряните му за песень уста се отварятъ и съ смутолевенъ гласъ запява:

Лей се вино руйно, буйно,
Лей се, лей се весели ни! . . . .

Разложено, проточено, Найденовъ напъваше гърди, и песеньта тъжно, наранено се лееше и сякашъ секи слогъ, сяка дума се изтръгваше съ кръвь изъ тесните му гърди.

Ив. Кириловъ.

По Хайне.

Знайшъ ли, колко е високо,
Мила, туй небе?
Знайшъ ли, колко е дълбоко
Синьото море?

Отъ небето, отъ морето,
Съ тъмни синини,
По-дълбоко е сърцето —
Съ чудни глъбини:

На дъното му незнайно
Бисерче блещи.
По небето му безкрайно
Греятъ пъкъ звезди.

Тезъ звездици са мечтите
Въ гръдния покровъ;
Бисерътъ пъкъ въ глъбините —
Моята любовь.

П. С. Лободановъ.

Старци.

Разказъ.

На **Ол. Гр. Пински.**

Топло пролетно слънце занича вече и въ тихата стая на стареца, който отново се пробужда, и една незнайна сила го подига, мами навънъ къмъ подмладялата природа, къмъ живота.

Хаджи Иванъ назърна презъ прозореца къмъ разцъвтелите вейки, що са напречкали чистото лазурно небе, и не го свърта повече въ къщи. Нечаяно, подпирайки се о масата, се подигна, облече дългия си изтритъ кожухъ, и трепереще, съ тояга въ ръка, повлече тежки калеври — защапа навънъ. Пресниятъ априлски въздухъ милозливо лъхна небръснатото му, набръчкано, съ венецъ отъ бели косми лице, което се живо разкрави. Той пое дъхъ и широко-широко се разтвориха гърдите му. Сякашъ го обляха съ животворна някаква вода; потапятъ го въ топлите тихи вълни на пролетьта и старецътъ се поободри.

Той се доближи до послания съ жълто губерче предъ къщи патъ, преви скутове и седна на припекъ.

Високото небе се синее до безбрежни краища, къмъ една страна на които заседнали няколко светли рунтави облачета. Слънцето широко разлива по проколкочилата възкипяла земя снопове лъчи, и сякашъ съ сяка фибра природата да е засмукала пролетна животворна млъзга.

Хаджи Иванъ гледа презъ светналите червени керамиди високия балканъ, що е забилъ върхъ въ облаците; услушва се въ кръшната песень на залюлелите се по въздушни вълни птички; обръща очи къмъ зашумялата, накичена съ бели бисерни цветове градина, изъ която звънтятъ няколко детински гласенца и обляга гърбъ о пата, като да иска да наблегне, да спре годините си, които не го оставятъ да се вживее въ охолната природа, а го тласкатъ къмъ други, непознати краища.

— Пенке, и моята върбина напъпила.

— И азъ си разсадихъ още две белучки.

— Божурътъ цъвна ли ти?

Весело долитатъ презъ низките баскии оживените гласенца на децата, които играятъ по тучната трева низъ градината.

Хаджи Иванъ ги слуша, а сякашъ ги не чува.

И никаква мисъль не се запира въ глава му.

— Добъръ ти день, Хаджи Иване, — изтежко промълви някой предъ него, като тупна тояга въ земята.

Хаджи Иванъ дигна уморени, изгаснали очи и доволна усмивка разкри тънките сухи устни, подъ които щръкнаха три дълги черни пожълтели зъба.

— О, бе свато Сава! — радостно кликна на среща му той.

— Рекохъ да дойда — сякашъ не го чу, се подпря о пата гостътъ — да те видя: тъй съкълдисала ми се е душа, няма съ кого дума да продумамъ . . .

— Е, добре си сторилъ, седни заповядай. Отъ кога не съмъ те виждалъ.

— То и азъ ей сега излязохъ — се надигна Хаджи Иванъ — стояхъ въ собата цяла зима: стегна ми се душа, пъкъ гледамъ, хубаво време.

— Де ще се видимъ? — Се намести Сава наспоредъ съ него — като нехеланъ . . . Не ме бива вече, Хаджи Иване, отъ Димитровъ-день има-няма три пъти да съмъ излязълъ навънъ. Не ми държатъ краката, пъкъ и недовиждамъ. Рекохъ, тъй днесъ какъ и да е ще се дотътра до васъ дипъ ми се дощя да те видя: не мога съ младите да си срещна приказката, хайде!

— Добре си сторилъ, добре си сторилъ — се радва Хаджи Иванъ — то ние вече като остаряхме, ами тъй намкакъ и светътъ се обърна . . . Нищо не можешъ да му проумеешъ.

— И азъ викамъ въ къщи днесъ: Ще ида у Хаджи Иванови, да го видя; асла то кажи, че само двама остахме я.

Зимасъ, като слушамъ да чука клепалото за батя попа, викамъ на снаха си: сега ние съ свата Сава сме на реда.

— Охъ, на реда сме — поклати знаменателно глава Сава — него няма да му избегнешъ, ами. . . .

Те се споглеждатъ мълчаливо и навеждатъ глави къмъ земя. Сякашъ се повръщатъ години и времена — те се залисватъ въ миналото. И надъ сичко като че се издига нещо величествено, предъ което те са немощни: те не могатъ дори да го изкажатъ.

— Колко святъ бе! Кога се изреди, кога отиде?! — замислено подйе Сава.

И времето сякашъ натяга помежду имъ.

— Изличиха се, забравиха се, като да не са живели. Гледамъ сега — додаде Хаджи Иванъ — тези младите сичко поели.

— Абе, да ти кажа: нашето сé по-друго беше: туй, което азъ и ти знаемъ, тези синковци не го проумяватъ.

— И азъ ги гледамъ понякога гледамъ, че се чудя на умътъ имъ: нито приказката имъ мога да доловя, нито . . . — И Хаджи Иванъ сви рамене.

— Какъ ще имъ асла проумешъ, Хаджи Иване? . . . Тъй те не сядатъ да продуматъ по сърце човешки ки! Заскачали, замахали съ ръце бърборатъ, сякашъ българи не са . . . Съ турци пò съмъ се сговарвалъ едно време. Вчера загърмяло, притъмняло, засвяткало се, пъкъ като плисна единъ дъждъ — изведро. Сички сме се сврели въ къщи, а моятъ малкиятъ скача — ще върви.

— Де ще ланкашъ? Не видишъ ли дъждъ пръска? — го гълча.

— Ще ида да се разхожамъ — вика и зема омбрелата.

Разходка низъ дъжда — вижъ му ума, че му крой кюляфъ.

— Патаксай — му викамъ — кой ходи по дъжда да се разхожда, лудъ ли си?

— Ще ида — каже — въ дъжда, тъй кога шурти обичамъ да гледамъ.

Небето бумти, светка се, и Господь сякашъ се е разсърдилъ — гълчи. И хора се изплашили — криятъ се въ къщи. Цялата земя трепери отъ страхъ, а той скокна, изфръкна изъ врати, до де го зърна. Гледамъ го, бая-бая момче, ама иди му разбери — изкриви глава Сава, като погледна недоумяло хаджи Ивана.

— Е, хъде — кимна глава иронически той — кога всички се криятъ, той излиза: иди му разбери — опакъ не е ли?

— Като остаряхме ли — зачуди се Сава — че сички ни се струватъ само опърничави . . . . светътъ ли се промени, не имъ разбираме ли . . .

Ама — пресече го хаджи Иванъ — какво да имъ разберешъ? Нали и азъ имамъ единъ унукъ, сега се върналъ отъ Габрово. Баща му, вика, за докторъ въ Русия да се учи ще го проважда; и дипъ приема въ учението момчето, ама. . . — Хаджи Иванъ помълча, замисли се и додаде. — Баща му вика: сега техните управятъ света, слуша му се приказката, да подаде прошение — тамъ, на ли е сега въ тяхна ръка, да му дадатъ една пенсия ли го казватъ — какъ ли — да го издържа правителството де! . . И иди разбери на малкия, не дава и да му продумашъ, като рекълъ: „Азъ, и баща и дядо богати да

имамъ, че храненикъ на държавата да стана! Ами бедните? Кой ще подържа бедните? Нали тяхъ тряба да подържатъ.“

И не можешъ да му проумеешъ.

Бедните — подйе замислено хаджи Иванъ — демекъ, дето ще се рече на Капасъза, на Драгуна синовете и те доктори да станатъ! Да станатъ, като иматъ бащи имъ да ги подържатъ: каквито щатъ да станатъ . . . . Ама синковците, искатъ правителството да ги подържа . . . . Че какво е сторилъ за правителството Капасъзътъ? Колко пари му е даването? Демекъ ние да даваме пари, да пилейме стоката си за правителството, пъкъ да подържаме просешки синове. Ами нашите? . . . И разправямъ му и азъ, разправя му и баща му — не чува. Като рекълъ „бедните да подържатъ — менъ има кой да подържа“.

Има, ами за туй ли прахосахме толкова пари пònапредъ! Да ти кажа, — задушевно хвана Сава за яката той — кога баща му побягна въ Русия — цели петъ години нали тамъ стоя — грѫбнакътъ ми обели, брате, да го подържамъ. Върна се, пакъ няма мирясване — нагоре-надолу го разкарваха: колко пари потрошихме! И сега вече зеха сичко въ ръцете си, дето се рекло, те колятъ кучето, и вместо да си извадятъ хакътъ за толкози пари и теглила, синъ му не рачи да чуе!

— Нали ти викамъ азъ — заключи Сава — не може да ми уйдиса съ тяхъ приказката. Гледамъ ги някога, радвамъ имъ се и тъй сърце ми зематъ, ама като имъ продумамъ....

— И азъ някога ей тъй се размисля, докривее ми. Ехъ дошли сме ние на реда, Сава!

— Не ни бива, ами туку . . .

— Ами туку . . .

И някакви незнайни слова сякашъ замръзватъ на уста имъ.

Времето като да ги подбира пакъ напреде си.

А отъ градината крещатъ ясните кръшни гласенца на децата:

— Молькамъ ти се, мари Пенке, отчесни ми отъ твоята чаршалуша!

— Ами ти ще ми дадешъ ли отъ белите парички? . . .

. . . . . .

П. Ю. Тодоровъ.

Манастиръ Хилендаръ.

(Черти отъ миналото на манастира. Сръбски домогвания и борба на монасите противъ тези домогвания. Солунско сръбско генерално Консулство. Епископъ Сава Жички въ Хилендаръ. Мисията на г. г. Люба Ковачевичъ и г. Новаковичъ. Солунски сръбски параклисъ. Солунско руско генерално Консулство).

I.

Уединена и затворена за другия святъ, Света-Гора не е преставала да изпраща зари на всякъде, където е имало мракъ и невежество. Запазена отъ шумътъ и разлагането, на които е подложенъ размесения святъ, тя е била стражъ на всичко, що е можело да погине, да се изгуби и забрави. Служила е за убежище и закрилница на много свети за балканските народи неща. Света Гора е спасила светините и националния духъ на тези народи тъкмо тогава, когато те не са имали сила да направятъ това, защото са били забравили да мислятъ, защото са живели подъ една притиснатость, която не имъ е позволявала да знаятъ даже името на вчерашния день, нито значението и името на утрешния. Какви мисли, каква признателность възбужда въ сърцата на всички българи тази света местность, която за пръвъ пътъ ни е заговорила, че и ний сме народъ, че този народъ се нарича български и че той може да бъде щастливъ и силенъ, както що е билъ преди векове!

Два отъ манастирите, които красятъ хубавия Светогорски полуостровъ стоятъ въ началото на нашата съвременна история и приковаватъ нашето внимание съ значението си и съ дивната си хубость. Въ историята на цялото човечество не срещаме нито единъ моментъ, дето тежненията на цялъ народъ, неговото минало, бленовете му за добра бъднина да се представляватъ само отъ една монашеска килия, както това ни се представлява въ нашата нова история. Като се пренесемъ векъ и половина въ миналото, ний се запираме само въ манастирски килии, за да потърсимъ народните си чувства, потъпканата си народна гордость, изгубения български народенъ идеалъ. Само килиите на манастирите са слушали името на

нашия народъ и само обитателите на тези манастири и килии безъ срамъ и страхъ, съ съзнание на истинска горесть и гордость са го произнасяли.

Мрачни времена, въ които като вълшебни места се рисуватъ кръглите сводове на тези жилища за миръ и съзерцание, въ които ний сме навикнали да гледаме като на места, дето вълните на живота са разбити, уничтожени, дето човекъ престава да бъде часть отъ народа и да чувствува своята народность, следъ като се приближи къмъ Бога и стане членъ на цялото човечество! Въ тези времена въ тъмните килии и въ лицето на някой бледъ, измъченъ калугеринъ ний намираме протесть, смелъ и чуденъ, за мъките и забравата на единъ цялъ народъ. Тукъ срещаме негодувание и отговоръ на оскърбенията, които са се сипали върху единъ цялъ народъ, защото му се паднало фаталното жребие да изкупи свободата на съседите си съ страданията и загинването си. Тукъ срещаме ония велики сенки, които се мяркатъ предъ нашето въображение и ни внушаватъ тайнствено-сладостенъ трепетъ, защото можемъ да ги наречемъ българи:

Едно отъ двете български светилища на Света-Гора е Хилендарскиятъ манастиръ, чието име е тесно свързано съ нашата история. Този манастиръ е гнездото, въ което се е започнала нова ера за нашия народъ, като културна единица. Тукъ Паиси за пръвъ пътъ е почувствувалъ всичката горчивина на хулите и присмивките, които са се фърляли върху неговия, българския народъ, отъ гръци и сърби, защото този народъ немалъ история и не билъ народъ. Съ какъвъ жаръ се заема този монахъ да отговори фактически на тези „невежи“ гърци и сърби, които считатъ българите „прости и неиматъ отныхъ много премудрии торговци и книжници и хитріи и славни“! Какъ дивно е нарисувано оскърбеното национално честолюбие на този монахъ въ целия му животъ и въ историята, що я написа съ такава благородна цель!

У насъ се знае твърде малко за Хилендарския манастиръ. Престъпно невежество, което намира своето обяснение (но не и оправдание) въ дивия вихъръ на съвременния ни младенчески животъ, на който несмисленно се отдава нашето поколение. Ний не знаемъ нищо отъ онова, що съставя великото въ нашия народъ и явно се стремимъ да го игнорираме, като търсимъ и хубавото и привлекателното въ живота на другите народи, въ битието на твърде обикновени и незабелязани чужденци, които са живели въ своето отечество безъ някакви претенции да се величаятъ някъде далечъ, у народъ, който още

не е възвеличилъ своето. А между това Хилендерскиятъ манастиръ за насъ има такъво значение, щото не можемъ изучи нашата народна история, безъ да се спремъ надълго предъ тази света обитель, безъ да се поразходимъ изъ нейните монашески стени, килии, параклисчета и библиотека, ония тъмни и тъжни места, дето меланхолията чудно се размесва съ фъркатите надежди на монасите, които са убили всичките си бленове и надежди, за да гонятъ неясна, неопределена цель, която имъ се мярка някъде въ осеяното съ бело-фантастична полусветлина пространство. Всяка стая и килия, всяко ъгълче отъ този манастиръ, всяка пътека изъ пространите му владения, ще ни заговори за наши светци, за тяхната горесть, нихните надежди, борба и страдания. Тукъ ще видимъ мястото, дето е стоялъ Паисиъ съ втренчени незнайно де очи, неподвиженъ и нямъ, съ притиснато сърце, съ напрегнати и пламенни мисли, да говори на себе си, на хората, на Бога и на цялата природа: „А кои нелюбятъ за свой родъ Болгарски знати, но ся обращаютъ на чужда политика и не радетъ за свой языкъ Болгарски, но ся учатъ читати и говорити по гречески и срамется да ся наречатъ Болгари — о неразумне юроде! Поради что ся срамишъ да ся наречешъ Болгаринъ и не читашъ по свой языкъ и не думашъ?“

Гигантска сенко! Ти не осейвашъ потомството си, което живее въ реализираните ти мечти, но което тъпче твоите бленове, за да търси незнайни и непонятни неща въ мрака безпределенъ, дето го тика неговиятъ егоизъмъ!

Подиръ Паисия заедно съ светата за насъ обитель се редатъ цяла редица славни имена като: Неофитъ, Бозвелия, Софрони, Иларионъ Макариополски, Кирилъ Пеичиновичъ и пр. и пр.

II.

Ако миналото на Хилендарския манастиръ стои тъй много свързано съ нашето възраждане, ако тоя манастиръ е билъ едно отъ редките и славни убежища на нашия народенъ духъ и надежди, ако отъ неговите килии се е чулъ първия викъ на събуждане, първиятъ апелъ къмъ единъ цялъ народъ, първия протесть противъ оскърбенията, които ненаказано и безконтролно са се фърляли върху този народъ, даже отъ наши съседи, съдбата на които не е била по-завидна, макаръ и по-поносима — ако Хилендарскиятъ манастиръ стои като магьосническо гнездо, отдето се е излупила цялата българска сегашность и бъдность, то колко тряба да се интересуваме за

миналото, а особно за сегашното положение на тая наша светиня! Знае ли българския народъ, каква жестока борба води братството въ тоя манастиръ за своята българщина? А тая борба е много поучителна за насъ; тя е твърде интересна часть отъ нашата най-нова културна история.

Считамъ за нужно преди всичко да дамъ няколко исторически черти, защото историята на Хилендарския манастиръ е тясно свързана съ борбата, която монашеското братство води отъ няколко години и която е главния предметъ на тази студия.

За пръвъ пъть името на манастиръ „Хиландаръ" се среща въ една грърцка повеля отъ 1169. година. Тогава той е още малъкъ и безъ значение манастиръ. Къмъ края на XII столетие той е билъ напуснатъ отъ калугерите, неизвестно защо, а въ първите години на XIII. столетие той е билъ подновенъ, поправенъ и разширенъ отъ покалугерилия се сръбски великъ джупанъ Стефанъ Неманя, който е зелъ монашеското название и отъ по-малкия му синъ Растиславъ, кръстенъ Савва,[1]) когото признателното потомство въ Сърбия постави между светците. Историята на Хилендарския манастиръ би трябало да се захваща именно отъ този моментъ, защото отъ тукъ захваща неговиятъ определенъ животъ и влизането му въ реда на другите големи манастири въ св. Гора.

Предаденъ на делото, да поднови Хилендарския манастиръ и да положи здрави основи на това богоугодно заведение, св. Сава сполучва въ скоро време да нареди всичко въ него, за да го постави на единъ редъ съ сички манастири въ Св. Гора и главно съ Ватопедския манастиръ, въ който по-преди е билъ той самъ и неговъ баща Симеонъ. Той изработва, по образеца на другите манастири, уставъ за Хилендарския манастиръ, въ който поставя за главна и основна точка, освященото отъ незапомнени времена право на всички Светогорски манастири, че манастирътъ принадлежи само Богу и че „никой няма право — нито някой господаръ, нито главния управитель на Светогорските манастири — да се бърка въ управлението на манастира и неговите вътрешни работи." Избирането на игуменъ измежду монасите на манастира, както и другите дела въ последния, са работи, която не допуща никаква външна намяса, отъ когото и да иде тя.[2]) На това именно положение ний обръщаме най-сериозно внимание на читателите си и особено на потомците на св. Сава, сегашните сърби. По-нататъкъ въ

---

[1]) Гл. Монахъ Сава Хиландарац: История и описание на хилендарския манастиръ, год. 1894. стр. 4 и 5.

[2]) Ibid., p. 7.

тази си статия, ще ни тряба да си спомняме за него. Кога се говори за единъ Светогорски манастиръ, всякога тряба да се знае това основно начало, което е практикувано отъ самия характеръ и raison d'être на манастирите и което въ също време ги освобождава отъ външно опекунство. Това велико начало запази свободата на тия свети места и въ ония времена, когато тази дума (свобода) не съществуваше за света, и направи отъ тяхъ убежища и огнища на всичко преследвано вънъ оградите имъ.

Така нареденъ Хилендарскиятъ манастиръ става славянска света обитель. Службата и езика въ него са били славянски. Нареденъ отъ благочестивъ сърбинъ, св. Сава, той е привличалъ вниманието на сръбските господари, когато те са били силни и богато са го дарявали съ землища изъ своите владения. Той е също посещаванъ и богато даряванъ и отъ българските и руски царие. Няма нито единъ случай, дето български, руски и сръбски господари да са имали каквито и да са сношения съ Светогорските манастири и да са изпущали изподъ внимание този манастиръ. Въ неговата архива и до сега се пазятъ като светини хрисовулите на славянските господари. Основанъ и нареденъ отъ единъ монахъ и прадедъ на сръбските джупани и крале, Хилендарскиятъ манастиръ се е считалъ отъ сърбите, като място, съ което ги свързватъ скъпи религиозни спомени и са гледали на него като на близко тямъ светилище. Та поради това въ донациите си са го поставяли на първо място между другите манастири, както пъкъ българските — са правили съ Зографския манастиръ и руските — съ манастиръ св. Пантелеймонъ. Сръбските господари единъ следъ други са се надпреварвали да отрупватъ съ благодеяния Хилендарския манастиръ. Стефанъ Първовенчани, Стефанъ Урошъ II., Милутинъ (1275—1321), Стефанъ Урошъ III., Душанъ Силни, Лазаръ Бранковичъ и пр. са подарявали пространни земи на този манастиръ. Господарите на току-що покръстените балкански народи въ ония времена са обръщали голямо внимание на манастирите и монасите, църквите и духовенството. Това е онзи набожно-романтиченъ периодъ въ християнството, който е преживянъ отъ сички безъ изключение народи. Всякой господарь е считалъ за своя най-първа длъжность да бъде добре съ Бога, като си служи съ посредничеството на неговите служители. Къмъ набожностьта на господарите са се присъединявали и други чисто светски причини, които са ги карали да обръщатъ особено внимание на манастирите и духовенството. На ли духовенството е било, което е венчавало царете и кралете?

Духовенството много пъти е било въ състояние да разруши делото на царете, приготовлявано съ години; то е отнимало коронитe така, както ги е и давало. Господарите са схващали много добре тази сила и всякога са гледали да бъдатъ особено внимателни къмъ нея. Набожностьта на Душана ни обяснява много нещо отъ неговите работи въ това отношение, но тя не може да ни даде подпълно обяснение за тъй голямата му щедрость къмъ манастирите въобще и особено къмъ манастиритѣ въ Св.-Гора и въ Струмската область. Тя особено е слаба, за да ни даде отговоръ на това обстоятелство: защо Душанъ се явява съ най-голямо количество хрисовули и простабли следъ духовния съборъ въ Скопие (1346. год.), когато събравшите се лица изъ покорените отъ него земи санкционирали тия му владения.[1]) Само Душанъ Велики е издалъ на Хилендарския манастиръ до 20 хрисовули.

Това е славната епоха на Хилендарския манистиръ. Въ XII—XIV. столетие той играе равна рола съ най-големите манастири въ Св.-Гора. Неговите пространни владения въ полуострова, въ цяла Македония (особено въ Скопско и Призренско), въ Мизия, Сърбия и Албания му са давали големи приходи, а монасите, които са посещавали тия места, приковавали са населението къмъ манастира. Невиденъ отъ това население, момастирътъ захваща да се рисува въ въображенивто на хората съ най-обаятелни краски, съ особена сила и чудотворность, които могатъ да се начъртаятъ и сътворятъ отъ въображението на едно младо, диво и суеверно християнско население. Поклонници — тъжители и просители предъ Бога — търчатъ отъ сички крайнини на славянските страни въ Св.-Гора и, чужди за гръцките манастири, те отиватъ въ Хилендарския, Зографския и Руския манастири. Въ тази именно епоха Хилендарския манастиръ достига онова цветуще положение, на което съ справедлива завистъ са гледали по-старите манастири въ Св.-гора. За да си обяснимъ, каква рола е игралъ въ царуваньето на Душана Силни, тряба да имаме предъ видъ отношението на манастирите къмъ царете, които са ставали последователно господари на Св.-Горския полуостровъ — тази монашеска република, която никога не е била покорявана, нито управлявана отъ някой владетель.

Всички Светорски манастири още отъ XII. столетие се явяватъ въ една органическа връзка, която най-осезателно се проявява въ общото имъ управление, (Карейски Протатъ) из-

---

[1]) Гл. проф. Т. Флоринск.й, Южныя славяне и Византія, II, стр. 115—129.

бирано съвъкупно отъ всички манастири и което има седалището си въ Карея. Това е едно изборно учреждение, което служи като арбитраренъ съдъ между манастирите, безъ да се бърка въ чисто домашните работи на последните. То служи въ също време и като посредникъ между Вселенската Патриаршия и манастирите, които всякога са признавали нейното върховно ведомство, безъ да са били някога de facto нейни подчинени. Тукъ е именно нишката, която е свързвала царската власть съ манастирите. Византийскиятъ императоръ се е считалъ за върховенъ покровитель на Св.-Гора, понеже, както целия полуостровъ, така и имуществата на манастирите са се намирали въ пределите на неговата империя. По̀ късно обаче, когато пределите на българското господарство се разширочаватъ и голяма часть отъ владенията на манастирите падатъ въ тия предели, самите български господари, съ своите хрисовули, се явяватъ нови покровители на манастирите. А когато Душанъ Силни покорява по-голямата часть отъ Македония и завзема славния въ ония времена (1345. г.) градъ Серъ, когато византийските господари се занимаватъ съ вътрешни распри, а държавата имъ се распокъсва на няколко независими, но съ никакво юридическо постановление определени държавици; когато Апокавко и царица Анна са били господари въ Цариградъ, Иванъ Кантакузинъ въ Димотика, Момчилъ войвода въ Ксанти и Мосинополъ (Maximianopolis). Турците — на Дарданелите, Хрелъ войвода на югъ отъ Рила, Серъ и Струмската область падатъ въ ръцете на Душана, а Солунъ и юго-западна Македония оставатъ, отдалечени чрезъ толкова държави отъ Цариградъ, въ пълна анархия; тогава Атонъ е билъ най близо до владенията на този славянски господаръ, който въ продъление на една десятка години е ограничилъ своята юридическа деятелность въ издаване на хрисовули, простабли и пр. и за когото, както ни казва професоръ Флорински, е имало една само цель — короната на византийските императори, и едно само средство за това — гръцкото духовенство и манастири.[1]) Душанъ е билъ сръбски господаръ и владеялъ места, които не са имали нищо общо съ Сърбия, мечтаялъ е за корона на една империя, която е могла да погълне и заличи истинското му отечество. Неговото положение до привземането на Серъ, па и до смъртьта му го е приближавало при все това до всички неща, които са имали свърска съ миналото на Сърбия. Въ Св. Гора, която сега

[1]) Памятникъ законодательной деятелности Душана — Киевъ 1888.

той счита подъ свое покровителство е билъ храмътъ, основанъ отъ единъ народенъ светецъ, който е свързвалъ историята на сърбите, тяхното тогавашно величие съ своя животъ. За това именно Хилендарския манастиръ стои на първо място въ тази епоха. Хрисовулите, които Душанъ Силни издава за Хилендарския манастиръ са писани на славянски и гръцки езици.

Славата на Хилендарския манастиръ не се потъмнява съ отпадването на сръбското господарство. Па и погрешно би било да се мисли, че богатството и значението на който и да е светогорски манастиръ са яко свързани съ славата и успехите на светските господари. Благоволението на единъ силенъ монархъ може да има голямо значение за подигането на който да е манастиръ — много хубавъ примеръ за това е историята на Хилендаръ, — но пъкъ смъртьта или нещастията на първия не водятъ непременно отпадъкъ и на вторите. Това е тъкмо така съ Хилендаркия манастиръ. Смъртьта на Душана и разпадането на неговата държава не се чувствуватъ така въ този манастеръ, както е наклоненъ да вярва човекъ при пръвъ погледъ. Хилендаръ продължава да бъде въ цветуще положение и тогава, когато потомците на Душана Силни разкъсватъ неговата държава на малки и свирепо-неприятелски настроени държавици. Има моменти, когато човекъ е наклоненъ да вярва, че богатството на този манастиръ се увеличава и ролята, която захваща да играе, расте твърде много въ ония времена, когато християните на Балканския полуостровъ отпадатъ въ тъмно политическо разлагане, когато единъ новъ, енергиченъ и свиренъ народъ дохожда и бързо се настанява въ хубавите земи на полуострова. И наистина, победите на турците оничтожаватъ християнската администрация, християнските управители и съдии, военачалници и боляри. Само духовенството остава единственъ началникъ на населението, то е единствения християнския авторитетъ, на когото турците не са желаели да обърнатъ особено внимание. Въ този моментъ именно манастирите растатъ въ понятието на населението и придобиватъ онова мощно значение за народите, което напълно оправдаватъ по̀ после. Ако Хилендарския манастиръ придобива големи богатства преди идването и настаняването на турците въ тези места, то той уравнява богатствата си съ моралното значение, което придобива подъ владението на турците. Разбира се, че и имуществата, които владее, пакъ продължаватъ да се увеличаватъ въ първите години отъ господството на турците, докато последните са заети съ покоряване на полуострова и господарствата, които са около него. Не-

щастната Мара, Султанъ Мурадова жена, която следъ смъртьта на Султана е живяла въ някой замъкъ около Серъ, е подарила на Зографския и Хилендарския манастири пространни владения около градъ Солунъ, въ така наречената Каламарийска нахия.[1])

Дълго време турците не са смеели да покорятъ светогорските манастири и Хилендаръ е продължавалъ да бъде господаръ на богати и пространни землища въ сичките части на Балканския полуостровъ, да събира данъци изъ много градове, както е било случая съ градовете Дубровникъ[2]), Щипъ и пр. По после обаче, когато новите и силни завоеватели на полуострова здраво се установяватъ и се виждатъ ненаказани за престъпленията си, не чуватъ никакъвъ протестъ отъ тази раздробена, смазана и сплашена до самозабрава масса, която се наричала народи на Балканския полуостровъ; когато се явяватъ на всякъде победители — пò после турците посягватъ и върху правдините на манастирите. Много отъ имуществата имъ се отниматъ, данъците, които отъ незапомнени времена са събирали, не имъ се даватъ, даже облагатъ се съ известни даждия, които, разбира се, манастирите съ една достойна за удивление твърдость отфърлятъ. Въ XV—XVII столетие ний сме свидетели на една характерна борба, която се води въ Св. Гора между завоевателите турци и завоевателите монаси, борба на дисциплинираната и подивяла отъ свирепъ фанатизмъ войска съ църнорасия и дългокосия калугеринъ, не пò малко фанатикъ, който живее само за царството Божие и който счита живота си за недостатъченъ противосесъ на това царство. Дивна борба на огнестрелната и смъртоносна пушка, предъ която хората падатъ безчувствени, обляни въ своята кръвь, — съ кръста, предъ който се коленичи съ препълнено сърце, озарени надежди, светналъ погледъ! Въ тази борба манастирите оставатъ победители! . . . . .

Хилендарскиятъ манастиръ въ това време, лишенъ отъ голяма часть отъ имуществата си, много пъти нападанъ и разрушаванъ, отрупанъ съ данъци, осиромашалъ, както всички почти други манастири, търси покровителство и помощи отъ онази славянска държава, която въ онова време се пробужда и постепенно подига. Още отъ времето на руския князъ Василий Ивановичъ (1503.) и Ивана Грозни Хилендаръ се пол-

---

[1]) Сръбските историци твърдятъ, че Мара била сръбска княгиня, дадена за жена Мураду!...

[2]) Споредъ единъ хрисовулъ, който и днесь се пази въ библотеката на Хилендарския манастиръ, градъ Дубровникъ е плащалъ годишенъ данъкъ на този манастиръ въ размеръ отъ 500 дуката (дубровнички) годишно. Този данъкъ е признатъ и потвърденъ отъ царица Ангелина въ 1496. год.

зува съ руско покровителство и помощь, както и другите два славянски манастира въ св. Гора. Още отъ тогава Русия става страната, отъ която иде най голямата подръжка на този манастиръ. Много пъти руските господари се застъпвали предъ Султаните за славянските манастири въ св. Гора. Така, когато презъ 1550. година игуменътъ на Хилендарския манастиръ съ трима още монаси изъ същия манастиръ се явили предъ Ивана Грозни и му изложили печалното материално положение, въ което се е намиралъ манастира вследствие на многото данъци и дългове, Царъ Иванъ Грозни не само богато наградилъ съ пари и одежди пратениците, не само имъ позволилъ да събиратъ помощи изъ Русия за манастира, но и писалъ на тогавашния Султанъ писмо, съ което го молилъ да не отрупва съ данъци и глоби, святите Атонски манастири въобще и особено Хилендарския и св. Пантелеймонъ (Русикъ.[1]) Руското господарство малко по малко захваща да играе съща роля въ историята на Хиледарския манастиръ, каквато роля е играяла България презъ времето на Асеновците и Сърбия въ кратковременното царствуване на Душана Силни. Всички почти руски господари, които се менятъ твърде бърже въ бързо променчивия периодъ на руската история до преди идването на Романовците, бързатъ да направятъ нещо за Свято-горските манастири и за Хилендарския въ това число. А династията на Романовците, славна за историята на Русия, е направила толкова много за Светогорските манастири, щото, ако по това трябаше да се смята, кому принадлежи този или онзи манастиръ, би трябало да кажемъ, че не само Хилиндарския манастиръ, но и Зографъ както и по-голямата часть отъ гръцките манастири принадлежатъ на Русия. Цялъ купъ грамоти, издадени отъ руските господари, се съхраняватъ въ библиотеката на Хилендарския манастиръ: Теодоръ Ивановичъ, Борисавъ Теодоровичъ, Михаилъ Теодоровичъ, Петръ Алексиевичъ (Велики) са надарили съ големи имения и приходи Хилендарския манастиръ, който въ края на XVII столетие става отново богатъ и славенъ манастиръ. [2])

Съдбата на всичко въ Балканския полуостровъ въ ония времена е била твърде променчива. Хилиндарския манастиръ отъ ново западва въ началото на XVIII столетие. Въ 1722. година голяма часть отъ сградите на манастира изгоряватъ. Голяма часть отъ богатите украшения, златошити одежди, скъпи

---

[1]) Сава Хилендарац, Историја монастира Хилендара, етр. 21—22.

[2]) Манастирътъ е получивалъ 101 рубли приходъ отъ имуществата си въ Москва. Гл. С. Хиландарац, стр. 23.

и стари спомени, книги, хрисовули и пр. са изгорени. Настава моментъ, когато манастирътъ е застрашенъ съ съвършено разоряване и изчезване. Между монасите става дума да напуснатъ изгорелия манастиръ и да отидатъ въ другите манастири. За щастие една часть отъ тяхъ не се съгласява да остави развалините на онази света ограда, която е била свидетелка на молитвите имъ и на отричането имъ отъ лъжовния святъ. Благодарение на енергията и постоянството на някои измежду тези монаси, Хилендаръ въ скоро време се преустроява и нà ново зацъвтява. Въ тази критическа епоха за манастира българския народъ зема най видно място. Изъ всички места, населени съ българи, се изпращатъ големи помощи. Монаси отъ Хилендаръ кръстосватъ четирите краища на българските земи и събиратъ грамадни помощи за построяването на изгорелите сгради. „Ако не беше братската помощь на българите, манастирътъ би загиналъ“ уместно бележи монахъ Сава Хилендарецъ — чехъ. Когато, подиръ 22 години следъ катастрофата, руския летописецъ Барски посещава Хилендаръ, намира го „въ добъръ редъ и монасите живеятъ примерно и скромно.“ Всички новоиздигнати згради отъ тази епоха се правени съ помощи, събирани отъ българския народъ и отъ отделни богати и благочестиви българи. Посетителтъ на Хилендаръ днесь вижда само една малка стара черква, която ни напомня помощите, давани отъ сръбските господари; върху всичко друго стоятъ имената на българи поклонници — пожертвуватели и на българския народъ изобщо.

Тука е мястото, дето тряба да се спремъ и да си спомнимъ историята, която накратко описахме: основанъ и нареденъ като другите манастири, Хилендаръ е преживялъ въ съкратенъ видъ историята на балканските народи. Събитията, които решаватъ съдбините на малките балкански господарства, еднакво се отразяватъ и въ този манастиръ; но те се нареждатъ въ една монотонна върволица и типично се слагатъ едно подиръ друго, подъ опасность да се слеятъ и съ това да образуватъ бездушната, до една степень безсъдържателна часть отъ историята на манастирите въобще, която заобикаля пълния съ най трогателна чувствителность, най високо поетизиране и съзерцание монашески животъ, види се, за да го направи пòрельефенъ!

III.

Така описана историята не само на Хилиндарския но на който и да е манастиръ, не представлява въ същность онова,

което съставлява историята на тези заведения. Това е едно малко несъществено късче отъ нея. То представлява само въ какви сношения се е намиралътъ манастирътъ съ този или онзи светски господаръ. Изложеното до тукъ не представлява миналия животъ на манастира, а отношенията и делата на светските господари къмъ него, та поради това то е повече история на тези владетели. Единъ хрисовулъ може да ни каже много нещо за живота, мислите и чувствата на господаря, който го дава, но нищо за живота мислите и чувствата на монасите въ онзи манастиръ, за който се издава. За да имаме същинската история предъ очите си, тряба да вникнеме въ манастирския животъ, въ правилниците, които определятъ този животъ, да погледнемъ отъ близо въ църквите и килиите, въ писаните жития и работените икони, въ проповедите, които се държатъ, въ оригиналните хвалебни песни, тропари и дамаскини, които се пеятъ и пишатъ въ манастира. Тряба ли да спомня, че житие-битиетата представляватъ по̀-веренъ образъ отъ историята на единъ манастиръ, отколкото единъ актъ на някой господаръ по случай някакво негово особено благоволение къмъ манастира!

Нужно е, следователно, щателно да проследимъ живота въ килиите, работата на монасите поотделно и вкупомъ, нихните мисли и желания, заслугите имъ и въобще хубавите дела, които са направили. Историята на единъ Паиси, неговата препирня съ Іована Раича, описанието на Барски съ всички подробности и грешки могатъ да иматъ много по-голямо значение за по-пълно и по-точно узнаване миналото на светата обитель, въ която всичко това се е случило.

А какви са тия сенки, които се мяркатъ въ миналото и които едва-едва дохождатъ до нашето зрение? Какъвъ животъ, какви дела, какви чувства е имало въ тези килии? Но преди всичко имало ли е въобще нещо живо, което да бъде разбрано отъ насъ? Има ли минало, което може да съставлява същинската история на Хилендаръ? Отговорътъ на тези въпроси е твърде лесенъ, ако се касае за едно голо, макаръ и верно утвърдяване. Но той е твърде мъченъ, когато се касае да се посочатъ отделни моменти, лица и нихната деятелность.

„Манастирътъ, който и да е той, принадлежи само на Бога“. Въ него всичко престава да бъде мое и твое. Тамъ националните различия цреставатъ да съществуватъ. Въ него говорещите гръцки, български, руски, чешки или сръбски монаси са братя и слуги Божии. И ако можехме да си представимъ една света обитель, въ която националните различия на мла-

дите монаси можеха да се слеятъ въ една обща черта, както се сливатъ различните светски костюми въ църното расо на монаха, ний не можехме и нямахме право да задаваме въпросъ, кому принадлежи този или онзи манастиръ, предъ риска да станемъ смешни. Но монасите въ всякой манастиръ говорятъ и пишатъ на този езикъ, на който са говорили преди да се посветятъ всецяло на Бога; иматъ най-много връзки съ онзи народъ, езика на когото говорятъ и пишатъ; нихните съчувствия са отправени къмъ него; покрай служенето на Бога и заедно съ това, те служатъ и на народа, изъ средата на който излизатъ, като му даватъ добри пастири, учители, проповедници и изповедници. Служенето Богу и служенето на човечеството въобще и на народа си въ частность са неразделни неща. Да се служи Богу — значи да се служи човеку. Ако Богъ е върховниятъ покровитель на човечеството въобще и ако служенето значи следване неговите заповеди, като съществo, което се грижи за благото на човечеството, само по себе си следва, че да служишъ на човочеството и на народа си са неща, които не могатъ да се разделятъ. Ето гледната точка, на която тряба да се поставяме, когато поставяме въпроса за принадлежностьта на кой и да е манастиръ. Въ такъвъ случай външната история на манастира не може да послужи за отговоръ на подобенъ въпросъ. Живущите въ манастира монаси въ определена епоха определятъ близотата му къмъ този или онзи народъ въ тази епоха: нито миналото, нито предполагаемото бъдеще могатъ да иматъ някакво прямо влияние въ това отношение. Ако известенъ манастиръ се намира подъ покровителството на някой монархъ или, ако този манастиръ е получилъ най-големи подаръци отъ същия монархъ, това не значи, че този манастиръ принадлежи на нацията, която се управлява отъ монарха. Ако поддържахме тази толкова очевидна грешна теория, би трябало да кажемъ, че всичките светогорски манастири отъ няколко столетия насамъ принадлежатъ на Русия. Манастирътъ не принадлежи и на онази нация, отъ която са излизали хората, които първи са поставили основите на този или онзи манастиръ. Защото съ течение на времето новопостъпилите монаси могатъ да бъдатъ отъ другъ народъ и въ такъвъ случай манастирътъ принадлежи на този народъ, отъ който произлизатъ тези монаси, чийто езикъ говорятъ, чиито чувства и мисли иматъ, за успяването на който се молятъ Богу, реализирането идеите на който те просятъ отъ Бога. Ако е вярно, че подъ името манастиръ не се разбира самото здание безъ монасите, които са въ него и ако

по-конкретно казано, манастирътъ е нихенъ, тогава въпросътъ веднага се разрешава. Така погледнато на Хилендарския манастиръ, ний ще проследимъ малко по-отдавна неговата история.

Хилендаръ е основанъ отъ сръбски благочестиви мъже. Историята на този манастиръ не ни казва, да ли групираните около Св. Симеона или Св. Сава монаси са били отъ сръбска нация или не. Ний предполагаме, че въ първите времена между монасите въ Хилендарския манастиръ е имало мнозина сърби. Въ ония времена обаче националностьта е играела слаба или никаква роля въ манастирите, както и извънъ тяхъ. Ако въ ония времена нацноналните стремежи, съ които така резко се отличава векътъ, който се завършва, бяха такива, каквито са въ наше време, не ще съмнение, че ний тряба да кажемъ, какво въ онова време — въ време на основаването си — Хилендарския манастиръ е принадлежалъ на сърбите. Години се изминаватъ и братята въ този манастиръ се променятъ. Изпразнените места се запълнятъ отъ млади монаси, които допълнятъ постоянно числото на братята въ манастира. Въ Хилендаръ, както и въ Зографъ са отивали ония благочестиви служители Божии, които са идели отъ славянските страни и понеже найблизката славянска страна на тези манастири и на Св.-Гора въобще е била населена съ българи, малко-по-малко болшинството заема приличното си място и ний още отъ преди години можехме да говоримъ, че Хилендарските и Зографските братя са отъ българска народность. Никой обаче не е обръщалъ никакво внимание на това. Когато рускиятъ пътешественикъ Барски посетилъ Св.-Гора и отишелъ въ Хилендаръ, е намерилъ само около 40 души монаси отъ сръбска народность. Около това време въ Хилендаръ е живялъ и Паиси.

Въ продължение на цялото XVIII. столетие числото на монасите отъ Сърбия намалява, млади калугери отъ Сърбия не идватъ и Хилендаръ всецяло се завладява отъ българите. Право забелязва отецъ Сава Хилендарецъ въ своята история на Хилендарския манастиръ,[1]) че още въ втората половина на XVIII. столетие този манастиръ е билъ съвсемъ побългаренъ. Всичките монаси съ малки и незначителни изключения са били българи изъ Македония, Тракия и Мизия, говорили са български езикъ, обичали са своя родъ и не единъ пъть, и не единъ калугеръ е оставялъ манастира и отивалъ въ родната си земя да учи и наставлява населението. При изучването историята на нашето възраждане не единъ пъть тряба да се спираме

[1]) Стр. 27.

предъ живота и деятелностьта на „изповедниците“, които въ голямо число идатъ по насъ отъ Хилендарския манастиръ. Мнозина у насъ помнятъ, каква важна роля са играли тези старци, които толкова много са се уважавали отъ населението. Къмъ епохата на „изповедниците“ спада и времето, когато Хилендарскиятъ манастиръ е придобилъ много имущества на всякаде изъ българските земи.

Не помня де, единъ сръбски списатель се чудеше, какъ Хилендарскиятъ манастиръ да няма свои метоси въ Сърбия, а да има такива у всички почти градове и въ голямо количество села въ Мизия, Тракия и Македония. За онзи, който знае, какъ са се образували тези манастирски имущества, това очудване ще се види много наивно: метосите са пожертвувания отъ благочестиви хора; тези пожертвувания са ставали обикновено на предсмъртния одъръ, при даването завещание; тукъ всякога е присътствувалъ и изповедникътъ, който за българина въ това време е стоялъ пò горе отъ всяко духовно лице; умиращиятъ или неговите ближни всякога са си спомняли за светата обитель, за която толкова много са слушали отъ изповедника; подъ обаятелното влияние на разказите, които изповедниците никога не са скъпели и личното влияние на последните, пожертвуванията са ставали и по този начинъ са се образували имуществата на Хилендарския манастиръ. А защо такива пожертвувания не са ставали въ Сърбия и манастирътъ няма нито единъ метохъ въ тази страна, която пропагандира днесь за него? — Защото въ Сърбия православните християни не са подозирали даже съществуването на тази света обитель; защото изповедници въ Сърбия отъ тоя манастиръ е нямало. Манастирските братя, които народа наричалъ „изповедници“, са отивали само между своя народъ. Това е много естествено за всички неща и събития, въ които не се крие някакъвъ предварително измисленъ и скроенъ планъ, който се командува не отъ действующите лица.

Движението, което предшествува нашето възраждане се захваща най първо отъ Хилендерския манастиръ. Съ това неискаме да кажемъ, че другия български манастиръ въ Св. Гора, Зографъ, не е далъ могъщата си лепта въ това дело но Хилендарския манастиръ е предметъ на тази статия. Паиси не е билъ единичъкъ, който така горещо и съ съзнато национално достоинство под'ема отодавна подфърлената къмъ неговия народъ ръкавица. Неговите другари отъ манастира се били надъхани съ същите мисли и, макарь безъ каквото и да било съзнание за изхода на борбата, те се втурватъ въ нея и при

всякои моментъ ги виждаме въ първите редове на борците. Тези монаси са първите, които подкарватъ и даватъ направление на борбата ни за църковна независимость. „Изповедниците“ са първите, които пееха въ църквите на църковнобългарски езикъ. При другъ случай ний ще посочимъ цяла редица Хилендарски монаси, които неуморно и на всякъде са работили за събуждането на българския народъ. За сега достатъчно е да споменемъ, че 20-техъ години, които предшествуватъ създаването на Българската Екзархия, представляватъ онази славна за Хилендарския манастиръ епоха, която за винаги остави името му незаличено въ страниците на българската история и ни редятъ единъ до други монаси излезли сѐ изъ неговите килии. Неуморния водитель въ борбата за самостоятелна българска църква беше Хилендерския архимандритъ Неофитъ, който няколко пъти бе изпращанъ отъ Цариградъ въ Св. Гора и който умря най-сетне въ Хилендерския манастиръ (1849 г.). Неговия веренъ и неразделимъ другаръ беше Иларионъ, който дълго време е билъ секретарь въ Хилендарския манастиръ и който умря като български архиепископъ въ Търново.

Както Зографскиятъ манастиръ така и Хилендарскиятъ зеха също така живо участие въ борбата ни за освобождението. „Изповедниците“ и при тази борба са биле нейните първи проповедници. Те са групирали и сгрявали душата на българина въ онези тревожни времена, когато той не е посмейвалъ да погледне право въ реализираната форма на своята заветна и смела мечта. Те са давали най живо съдействие и техните думи са звучали също така силно, както гърмежите при въстанията и освободителната война.

Историкътъ — чехъ — на Хилендарския манастиръ, който цитирамъ на много места въ тази си статия, наивно забелязва, че „въ началото на XIX столетие Сърбия захвана борба за освобождението си и тогава съвсемъ била забравена сръбската лавра, св. Хилендарски манастиръ, защото цялата народна маса требвало да се употреби въ започнатата борба“ [1]). Защо същия този манастиръ при пò мрачни времена за България не е билъ забравенъ отъ българете? А защо същия Хилендаръ е билъ забравенъ отъ сръбския народъ именно въ онзи страшенъ моментъ, когато не манастира очаква някаква помощь отъ населението, а последното е имало нужда отъ неговата духовна

[1]) От. Савва Хилендарац, стр. 27.

храна, отъ неговото участие? Защо Сърбите не могатъ да ни посочатъ нито единъ свой Паиси, Неофитъ или Иларионъ, излязалъ отъ тяхната „царска лавра“, св. Хилендаръ? — Манастирътъ се е считалъ за основанъ отъ Сърби, той е съдържалъ и съдържа спомени скъпи за сърбите, но душата на манастира, монасите, не са били часть отъ сръбското тело. Монасите отъ Хилендаръ не се борятъ заедно съ сърбите и не даватъ своята лепта при трудните времена на борба въ Сърбия, защото са били между българите и тямъ са помагали, защото са се чувствували часть отъ раздвиженото българско тело. И българския народъ не е забравилъ нито единъ пътъ Хилендарския манастиръ, защото монасите са излизали и са били постоянно между този народъ; защото и манастирътъ не беше забравилъ българския народъ.

Ето въ кратце двете страни отъ историята на Хилендарския манастиръ.

Бързото развитие на политическите събития презъ последните две столетия въ Европа въобще и въ Балканския Полуостровъ въ частность не оставатъ незабелязани въ Светогорските манастири. Едно сближаване, даже смесвание, се забелязва между живота въ манастирите и онзи въ народните маси; между чувствата и желанията на народите и Светогорските монаси. Националното събуждане, първата искра на което бе метната въ Европа, запали и тази непристъпна до тогава за вънкашния святъ крепость. Монасите, по-близки до славното минало на християнските народи, зематъ живо участие въ това раздвижване. Гръцките манастири въ Света-Гора даватъ първия сигналъ въ това отношение.

Въ началото на XIX. векъ Хилендарскиятъ манастиръ се вижда незабелязано далечъ увлеченъ въ онази струя, която го смеси съ българския народъ. Монасите се пробуждатъ, като изпечени патриоти. Дебелата манастирска ограда не можа да ги запази отъ фрънкалите на всички страни идеи на френската революция. Въ оградата на манастира беше отдавна живялъ, писалъ и говорилъ Паиси. Захласнати въ смелите мисли, които този монахъ изказа въ присътствието на Раича, монасите почувствуваха нова сила въ себе си, готово сложена въ нихното същество. Отъ тази минута те забелязватъ незабелязаното до тогава различие между тяхъ и монасите отъ другите нации. А участието имъ въ църковно-националната ни борба, закали това чувство у хилендарци и сля сърцата имъ съ българското сърце.

Така и по този начинъ се продължаваше живота въ Хилендарския манастиръ до преди появяването на сръбската пропаганда въ Македония, когато между последната и монасите се подигна споръ за притежание на манастира.

IV.

Въ дългата върволица отъ събития Хилендарскиятъ манастиръ е стоялъ независимъ отъ никого и участието му въ тези събития е било диктувано отъ самия него, отъ калугерите, които са живели въ него. Никоя външна сила не се е намесвала, за да го реши да работи въ тази или онази посока. Ако калугерите при все това са земали участие въ развитието на събитията и въ най-многото случаи, ако те са се редили въ първите редове на смелите борци за българската кауза, то е било за туй, че те са чувствували по български, че тъгите на българския народъ са били и техни тъги, че българските идеали са били и техни идеали. Те се явяватъ въ първите редове на борбата, защото за онова време те са представлявали интелигентната часть на българския народъ и готови да се жертвуватъ за благото на народа си, защого са схващали по-ясно това благо, защото, хора на съзерцания въ религията, те не са могли да бъдатъ страхливи практици въ деятелностьта си между населението.

Езикътъ въ Хилендарския манастиръ отъ незапомнени времена е билъ български. Тукъ развитието на този езикъ е вървялъ паралелно съ онова развитие, което е ставало между самия народъ, ако не се зематъ предъ видъ спънките, които е срещалъ въ остатките отъ старите форми, които дълбоко се врязватъ и въ писаните житие-битиета, които тукъ са били посилни отъ колкото въ самата страна, дето липсата на писменность е правела много лесно и бързо отдалечаването му отъ старо-българските форми. На това щастливо обстоятелство, общо за всички места, въ които не бе угаснала българската писменность, се длъжи най-много сношението, което е ималъ говоримия ново-български езикъ съ писменния.

На български езикъ са говорили монасите, на същи езикъ те са писали житиетата си: пакъ на същи езикъ те са кореспондирали. Този езикъ те са го наричали „славяно-болгарски“ или „просто-болгарски языкъ“. Самите монаси високо са заявили, че са българи. Пратениците на Хиледарския манастиръ, които се явили предъ руския царь Ивана Грозни въ Москва, са казали, че са „служители Божии отъ

Хилендарската Св. Обитель“ и че говорятъ на своя „простоболгарски“ езикъ.

Трябаше да се захване една безсмислена сръбска агитация въ Мокедония, една агитация която дълбоко оскърбява самото население, между което се агитира, и която само лоши резултати ще доведе за сръбския народъ, за да се подигне единъ много смешенъ и въ също време отдавна разрешенъ въпросъ, за принадлежностьта на Хилендарския манастиръ и за изменението на езика, който се е употребявалъ и употребява въ кореспонденцията на манастира. Водими отъ желание да направятъ отъ Хилендарския манастиръ централенъ разсадникъ на сръбската идея въ Македония, сръбските официални представители на пропагандата въ Солунъ обърнаха най-напредъ внимание на този манастиръ, който те още продължаватъ да наричатъ „сръбска царска лавра“. Отъ този моментъ Хилендарския манастиръ захваща една борба, която още се продължава и която безъ да има тази цель, посочи на всички каква е нацията, която държи въ ръцете си манастира чрезъ монасите.

Първия сигналъ на тази единствена по рода си въ аналите на светогорските манастири борба биде даденъ отъ сръбския въ Солунъ консулъ, Иванъ Павловичъ.

При горещината, съ която сръбските агитатори търсеха средства и опора, залавяха се за най-смешни и недостолепни за тяхъ работи. Въ този именно духъ те не забравиха, че въ Св. Гора има единъ манастиръ, който някога билъ основанъ отъ сърби и получавалъ големи дарове отъ Душана Силни. Отиването на сръбския краль въ Св. Гора за тяхъ бе едно средство да присвоятъ манастира. Мислеха си, че сръбския народъ, изъ средата на когото бяха излезли Св. Симеонъ и Св. Сава, е господаръ на този манастиръ и съ единъ само замахъ могатъ да го присвоятъ, да поставятъ свои учители, да го направятъ жилище за сръбски пропагандисти — агитатори. Не зная, да ли читателите схващатъ всичкатата смелость и смешность на този сръбски проектъ, който се чертаеше безъ да се има предъ видъ, че Хилендарския манастиръ самъ за себе, както всички Светогорски манастири, представлява една самостоятелна духовна република, въ която външни хора не могатъ да се месятъ. Впрочемъ както ще се види по-нататъкъ, това се доказа отъ борбата, която подведе манастирътъ и която ще се свърши съ пълния триумфъ на последния.

Въ 1896 година Солунския сръбски генераленъ консулъ г. Ив. Павловичъ пише едно писмо на манастирското братство,

съ което писмо, той ругае братството, дето въ корреспонденцията си употребявали български езикъ. За по-голяма илустрация на чувствата, които са продиктували това писмо, ний го поднасяме цяло на читателя:

Генерални Консулат
Њ. В. Краља Србије
у Солуну.

Солун, 3 Н/вр. 1896.

Господо,

Весма сам се изненадио, што је г. архимандрит Василије толико одоцнио да на мој позив у Солун дође; јер нисам могао уважити Ваше разлоге о том доцнењу, пошто Манастир, ма у коликој невољи да је, зацело може увек платити подвоз за једног брата до Солуна, и натраг. Молим Вас, да се постарате, ради сугласности нашег досадашњег деловања, да се од сад поступа без оклевања по захтевињу Краљевих власти, које у век само у интересу монастирском и помажу я захтевају.

Још једна непријатна околност треба да се одгони. На име епитропи тог светог царског манастира усвојили су жалосну једну практику, да се србским Краљевским властима преписку воде на бугарском језику. Они су можда пореклом Бугари, те у томе налазе извинења таквом поступку. Они то могу бити и нико им то у грех примити неће. Али, пошто су драговољно дошли под кров и на леб Св. Сава и Св. Симеона мироточивог, србских првих просветитеља и учитеља, образност захтева да буду једино ученици и следбеници тих србских просветитеља и учитеља, те да науче и језик њихов и њиховим говоре представницима васпријемника њиховог у Богоданој Држави Српској. Молим Вас да се постарате, опет само ради веће и потпуније сугласности нашег деловања за тај свети Српски Манастир, да се и та жалосна прилика од сад више не деси.

Дознали сте, а и ја вам овим јављам, да је парница манастирска с Х. М. Пешићом и кроз нај виши суд прошла и у интересу манастирском окончана. С тога сам намеран био послати архимандрита Василија у Београд да прими у име манастира и званично саобштење о томе, и целу ствар уреди. Но он ми је зајавио, да би рад био упутства примити; те ме је молио да га пустим да се најпре у манастир врати. Ја сам то учинио; али Вас молим да га о дмах испратите за Београд, да ту ствар што пре у ред доведе.

Шаљем вам по архим. Василију Краљеве дипломе и ордене за нека тамошња имена да се коме треба предати.

Помоћ од Краља и новци за кирију кад буду стигли, јавићу вам.

Примите сви топле поздраве од вашег искреног пријатеља.

Ив. Павловић.

Въ това писмо явно се говори, че сърбите не желаятъ да се говори и пише на български езикъ и че братята тряба да научатъ сръбски езикъ и на него да пишатъ и говорятъ, на него да учатъ младите, които са пакъ българи. Отъ същото писмо читателятъ забелязва, че нетактичниятъ консулъ изисква това въ името на сръбското правителство, като че ли последното, а не мананастирското братство, е прямия господарь на манастира. Манастирското братство не е даже обърнало внимание на това писмо; то се отказало да поеме подфърлената му ръкавица и не влязло още тогава въ борбата, на която така необмислено го повиква г. Павловичъ съ цитираното си писмо.

Отъ този моментъ се нареждатъ единъ подиръ други явните опити на сърбите да усвоятъ манастира. Не че тези опити се захващатъ отъ този моментъ, но че те сега ставатъ явни и сръбските представители открито заявяватъ, какво искатъ отъ манастира и каква е била цельта на указаната отъ тяхна страна помощь на Хилендарския манастиръ. Отъ тоя моментъ манастирътъ вижда ясно примките, въ които бяха го ввели попреди сръбското генерално консулство въ Солунъ и сръбската легация въ Цариградъ.

Сърбите имаха единъ много добъръ защитникъ на своите претенции въ самия манастиръ — въ лицето на архимандритъ Василия, името на когото се споменува въ цитираното писмо на г. Павловича. Архимандритъ Васили, родомъ отъ Самоковъ (България), е прекаралъ целия си животъ въ Сърбия. Като Хилендарски братъ той е получавалъ хубава заплата отъ сръбското правителство. Чрезъ него сърбите най-напредъ се опитаха да прокаратъ своите планове за обсебването на манастира. Въпросите въ Хилендарския манастиръ, както и въ сичките Светогорски манастири, се решаватъ съ вишегласие. Зетите въ Белградъ и Солунъ наставления той не можа да прокара, защото измежду 105 души монаси въ манастира той срещна 94 души българи, 3 чехи, 2 гърци, 2 власи, 2 руси и само единъ сърбинъ. Предварително обаче и подъ предлогъ благото на манастира той бе успялъ да овърже въ някои работи манастира така, щото и до днешенъ денъ бра-

тята не могатъ да се отвържатъ. Така, той сполучи да склони братството да даде подъ наемъ на сръбското правителство, въ името на Н. В. Сръбския Краль, метохътъ на Хилендарския манастиръ въ Солунъ. За този въпросъ ще говоримъ по-обстоятелствено по-после, защото той съставлява една часть отъ борбата, която Хилендарския манастиръ води по настоящемъ.

Чрезъ същия архимандритъ Васили Цариградското сръбско посолство сполучи да земе всичките официални манастирски документи. Това е станало съ употребение на една хитрость, колкото недостолепна отъ страна на ония, които я направиха, толкова и оскърбителна за Хилендарското братство. Хилендаръ се намира близо до граница между Светогорската и Касандрийската каза. Неговите земни притежания граничатъ съ земи, които не се ползуватъ съ привилегиите на Светогорската каза. Вследствие на това съседство Хилендарския манастиръ е ималъ постоянни главоболия и дела по съдилищата. За едно заведено съ две близки до манастирските владения села дело, Хилендаръ е поискалъ помощьта на руското консулство още презъ 1893. година. Делото се продължило повече и откриването на сръбското генерално консулство въ Солунъ и отиването на Н. В. Сръбския Краль въ Св.-Гора, го заварили неразрешено. Понеже отношенията на манастира съ Сърбия въ онова време са били много близки и понеже манастира провъзгласи за свой епитропъ и покровитель високия гость, манастирските братя поискали помощьта на сръбския въ Солунъ генераленъ консулъ по това дело. Последния, г. Ив. Павловичъ, поискалъ фермените на манастира, защото, казалъ той, му трябали за въ случая. Въпросътъ се отнесе въ Цариградъ и г. Павловичъ препратилъ тези документи въ сръбското посолство. Отъ Цариградъ се изпрати комисия да направи нужните справки на мястото. Пристигналата комисия поисква документите на манастира, обаче, последния не можалъ да ги представи и побързва да ги поиска отъ Солунското сръбско консулство. Отъ тукъ му се съобщава, че те са въ Цариградъ и че делото ще се свърши въ полза на манастира, понеже сръбския посланикъ се е заелъ за него. Комисията се завръща въ Цариградъ и делото се свършва въ полза на селата и въ вреда на манастира, при всичко че последния похарчи повече отъ тридесетъ хиляди лири по това дело. Отъ тогава братството сѐ продължава да иска повръщането на дадените официални документи, но сръбското посолство отказва да му ги предаде.

Архимандритъ Васили беше единъ отъ най-ярките поддържници на мисълта, която така хитро е прокарана въ го-

рецитираното писмо на г. Ив. Павловича: езика въ Хилендарския манастиръ тряба да бъде сръбски, на него тряба да се кореспондира, говори и на него тряба да се учатъ младите ученици монаси. Докато братята още не съзираха всичката хитрина, която се крие въ това желание, не се възмущаваха, даже приеха за принципъ да пишитъ на сръбски езикъ всичките си писма, които отправятъ до сръбското генерално консулство въ Солунъ. Но когато узнаха, че това желание на сръбския генераленъ консулъ, г. Павловича, визира една точка, въ която се среща силно оскърбеното национално чувство на техния, българския народъ, те повдигнаха отодавна подфърлената тямъ ръкавица и почнаха една славна за манастира борба, която се продължава дори до днесъ и която, макаръ водена при твърде неблагоприятни условия за манъстира, ще свърши съ пълненъ успехъ за него.

Най напредъ сръбската пропаганда прибягна до материалната страна на манастира. Както се знае, Хилендарския манастиръ има сравнително много дългове и е единъ отъ найбедните манастири. Поради това си положение той се е обръщалъ за помощь къмъ всички православни страни, а най-много къмъ славянските (Русия, България и Сърбия). Сръбската прапаганда помисли, че въ отпущаньето на едно годишно пособие отъ 6000 динара се съдържа здрава кука, съ която може да закачи и повлече въ своя водовъртъ този манастиръ. Когато забеляза, че манастирътъ при всеки случай пази ревниво самостоятелностьта си и отблъсва съ негодуване всяко желание да се месятъ въ вътрешните му работи, тогава пропагандата прекъсва пособието му подъ благовидния предлогъ, че не е още пристигнало въ Солунъ. А на дошлия преди няколко време въ Солунъ представитель на манастира, сръбския въ този градъ докторъ-агитаторъ му яви, че тригодишното пособие на манастира, както земаницата на същия манастиръ отъ едно спечелено за манастира дело въ Нишъ (тази земаница възлиза на 7120 дуката), ще се дадатъ на манастира само когато братята се съгласятъ на сръбските искания и приематъ въ манастира за пръвъ братъ едно лице, което сръбското правителство ще имъ изпрати.

Когато това средство не помогна, по скроения планъ на пропагандата, въ съгласие съ архимандритъ Василия, отъ Сърбия се испрати въ манастира сръбскиятъ епископъ Сава Жички. Това негово отиване и мисията, съ която беше натоваренъ, предизвика бурна борба въ манастиря.

Сава Жички, най стариятъ отъ сръбските епископи, възпитаникъ на Киевската духовна академия, носитель на всичките сръбски аспирации за Македония, тръгна отъ Сърбия, съ препоръки отъ сръбското правителство до Високата Порта и съ такива отъ Белградския сръбски митрополитъ Михаила до патриаршията, Св.-Горския Кинодъ и до братството въ Хилендарския манастиръ. Съдържанието на препоръката до Високата Порта не се знае какво е. Като се има предъ видъ интимностьта на сръбското правителство съ Високата Порта въ всичките въпроси, които се касаятъ до сръбската пропаганда въ Македония; като знаеме, че турското правителство схваща всичкото желание и цель на сръбската пропаганда въ Македония и поддържа съ всички сили, като не се спира даже и предъ престъпления: лесно може да се отгатне, че въ тази препоръка ясно и открито е съобщавана истинската мисия на Жичкия епископъ, както открито е съобщена въ писмото до манастирското братство. Това ни твърдение се подкрепя и отъ обстоятелството, че сръбската пропаганда въ такъвъ случай би се надявала на силната и настойчива подръжка на турското правителство. Другите две препоръки — до патриаршията и до Светогорския Кинодъ — хитро скриватъ мисията на високопреосвещения Сава Жички. Въ тяхъ е казано, че епископъ Сава Жички отива въ св. Гора, за да прекара старините си въ Хилендарския манастиръ.

Епископъ Сава Жички пристигна въ Цариградъ въ последните дни на м. Септември 1897 година. Тукъ той биде представенъ отъ сръбския посланикъ на Великия Везиръ, Рифатъ-Паша, и на Вселенския Патриархъ. Великия Везиръ приелъ ласкаво Епископа и му обещалъ всичката си подръжка, като същевременно му далъ една препоръка до Светогорския каймакаминъ въ Карея, съ която го е препоръчвалъ на вниманието на последния. Патриархътъ, който има всичките причини да се страхува отъ сръбската пропаганда, не подозиралъ същинската мисия на Епископа въ Св. Гора. Въ препоръката до Патриаршията се казвало, както споменахъ по горе, че Жичкиягъ Епископъ отива да прекара старините си въ Хилендарския манастиръ. Чудно се видяло на Патриархътъ, когато, следъ прочитането на препоръчителното писмо, сръбския представитель и епископътъ поискали отъ него препоръка за епископа до Светогорския Кинодъ въ Карея: монасите отиватъ тамъ безъ всяка препоръка и само съ своето отпустително писмо отъ своя прямъ духовенъ началникъ. Нежелаеки да откаже написването на едно писмо въ духа на проведеното до него отъ сръбския

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY

митрополитъ Михаила, патриархътъ написалъ едно препоръчително писмо до Светогорския Кинодъ; въ това писмо се казва само това, що е писано въ писмото до самия патриархъ: Епископъ Савва Жички, желаеки да прокара последните дни отъ живота си въ Света-Гора, отива съ благословията на патриарха.

Следъ посещенията си въ Цариградъ епископъ Сава Жички пристига въ Солунъ, за да се види и препоръча на Солунския Валия, Риза Паша, понеже Света-Гора се намира въ този вилаетъ и е подъ административното управление на Солунския Валия. Пътемъ трябва да забележимъ, че епископъ Сава Жички, въ стремлението си да хване всичките жици, нужни за успеха на мисията си, не пожали нито средства, нито унижения на собствената си личность и сана си: той знаеше, че турските административни власти, при най голямото си желание да му помогнатъ, бяха безсили да направятъ това, ако манастирското братство се покаже ненаклонно да го приеме и признае за такъвъ, какъвто той и сръбското правителство желаеше; при все това той прави визити на малки чиновници и полицейски, дава имъ огощения, дружи съ тяхъ и пр.

Отъ Солунъ Сава Жички се отправи за Света-Гора и на 21. Октомври пристигна въ Карея, придруженъ отъ единъ чиновникъ на сръбското въ Солунъ консулство. Тукъ той се представилъ едно подиръ друго на каймакамина въ Карея и на Светогорския Кинодъ, като предалъ препоръчителните си писма отъ Високата Порта и отъ патриарха. Всичко това се видяло и чудно и необикновено, както на каймакамина, така и на Кинода. Епископъ Сава Жички поискалъ стражари отъ каймакамина, за да отиде въ Хилендарския манастиръ. Каймакаминътъ отказалъ, защото това е противъ установените традиции въ Света-Гора: той може да оповести за своето отиване въ манастира манастирското братство, като му съобщи и деньтъ на отиването си; манастирското братство въ такъвъ случай ще му изпрати и човекъ и товарно животно, като му устрои приемъ, подобаещи на неговия духовенъ санъ, както е установено въ светогорските манастирски правила и традиции.

Отъ този моментъ захващатъ несполуките на сръбския духовенъ пратеникъ.

Светогорския Кинодъ прочелъ препоръчителното писмо на патриарха и съ това свършилъ. Епископъ Сава Жички не се отчаялъ. Той, безъ да предизвести манастирското братство, се отправилъ за Хилендаръ. Братята го приели съ подобаеще приличие, определили му една хубава килия и му свидетел-

ствували всичкото уважение на високъ гостенинъ. Цяла седмица седялъ въ манастира, безъ да отвори дума за мисията, съ която е билъ натоваренъ. Той знаялъ, види се, расположението на манастирското братство, заради това поискалъ да си осигури подръжници изпомежду монасите. Много пъти тайно се съветвалъ и увещавалъ някои отъ тяхъ, като имъ обещавалъ и подръжката на сръбското правителство и сръбския краль, декорации отъ последния и др. Архимандритъ Васили хитро игралъ ролята си. Монасите обаче не се поддали на изкушението, което имъ се предлагало: самостоятелностьта на манастира за тяхъ е била по̀-скъпо нещо.

Най-сетне, една седмица следъ пристигането си, когато целия манастиръ знаелъ, каква е цельта на идването Савово, той се решилъ да даде на манастирското братство писмото отъ сръбския митрополитъ Михаила. За да се избавимъ отъ цитирания, даваме на читателя целия текстъ на това писмо:

Краљевско-Србска Митрополија Бр. 1662.
у Београду, 2. Септембра 1897. год.

Високопреподобна и вазљубљена Братије Српске свете задужбине Царске Лавре Светог Хиленда́ра!

У најбољој жељи, с искреном љубављу, водећи бригу о светој обитељи, по Светом аманету светих ктитора Саве и Симеона, Ми смо по одобрењу Његовог Величанства Краља Србије, Александра, као покровитеља и заштитника светог Хиленда́ра, по вашом писменом признању, Саборно решили да помогнемо да се обитељ очува, да се у њој заведе ред, као и да се са имањем корисније руководи, те шаљемо у Братство ваше Његово Преосвештенство канонског Жичког Епископа нашег Господина Саву.

Препоручујемо Братству да усрдно прими Господина Епископа Саву, који је постриженик Високих Дечана, изучио Богословију овде и у Кијевској Духовној Академији и био је ректор Призренске Богословије. Он је упознат са позивом, животом и правилама Монашким и личност уважена у народу.

Надамо се да ће Братство с вољом примити Господина Епископа и причислити га Братству Хилиндарском, те му братски помоћи у интересу Свете обитељи, којој част и опстанак захтева да се заведе бољи ред, да се по уставу Св. Саве поступа, да се велико имање боље очува и ради боље, те да Братство има боље издржање.

Изјављујемо да ће све што Србија чини Хиландару и његовом Братству, чинити преко Господина Епископа Саве, вашег првог Брата.

Да би свима у обитељи било добро, молимо Бога и пречисту Богоматер Троеручицу, да се сви братски сложите, да у љубави живите, да млађи старије слушају и поштују, и старији да млађу браћу пазе и чине им правду и указују љубав.

Препоручујемо се братским молитвама Свега Братства и Свагда остајемо

Вазљубљеног Братства

Молитвеник Архијепископ Београдски
и Митрополит Српски,

Михаил.

Прочитането на това писмо въ общото събрание на монасите произвело цяла буря. Негодуещите монаси, къмъ които така открито се свидетелствувало недоверието на целия сръбски православенъ святъ, избухнало въ най-голямата си сила особено при предпоследния пасажъ на писмото, въ който се казва, че Епископъ Сава тряба да води всички работи на манастиря съ Сърбия и дето се изявява „да ће све што Србија чини Хиландару и његовом Братству, чинити преко Господина Епископа Саве, вашег првог Брата.“ Монасите едногласно заявили, че Хилендарскиятъ манастиръ е самостоятеленъ, въ него първия братъ се избира отъ самите братя, както въ всичките Светогорски манастири, и никой няма право да му назначава такъвъ; че манастирътъ не се намира нито въ епархията на митрополитъ Михаила, нито въ държавата на Н. В. Сръбския Краль, за да се мисли, че те могатъ да иматъ някакви, макаръ най-малки права надъ него; че неговите (на манастиря) права, да си нарежда самъ вътрешните работи, са стари, колкото е старъ и самиятъ манастиръ и осветени отъ много царски и императорски грамоти и султански фермани; че даже Патриаршията, върховното ведомство на която се признава отъ всички Светогорски манастири, не може и няма право да се меси въ вътрешните работи на който и да е манастиръ. [1])

---

[1]) Прѣзъ 1897. год. Светогорското манастирско братство Ватопедъ изпъди отъ манастира Архимандритъ Хрисанта, който поради грубостьта си спрямо монасите беше нареченъ отъ тяхъ Османъ-Паша. Арх. Хрисантъ поискалъ защита отъ Патриарха, като му явилъ, че всичките неприятности били създадени отъ трима монаси въ манастира. За да помогне на богатия Архимандритъ, Патриарха поискалъ чрезъ властьта да му се изпратятъ тримата посочени отъ Архимандрита монаси. Манастирското братство обаче се възпротивило на това и писменно съобщило на Патриарха, че всички монаси безъ изключение са готови да отидатъ въ Цари-

Мнозина отъ монасите изказали твърде неприятни думи за Сърбия, за Краля и за митрополитъ Михаила. По-крайните отъ тяхъ отправили груби нападки и ругания къмъ святотатците, които така явно искатъ да се докоснатъ до правдините на манастира. Епископъ Сава Жички, подозирайки това негодувание у монасите, счелъ за благоразумно да не присъствува въ заседанието. Архимандритъ Васили, веренъ на дадените обещания г-ну Ив. Павловичу и по после г-ну Боди, се постаралъ да противуречи на болшинството и да защити писаното въ прочетеното писмо, като се основавалъ на историческите права, които Сърбия има надъ манастира и на по-новите връски, основите на които тържественно бяха поставени при идването на краль Александра I. и при провъзгласяването му за пръвъ ктиторъ и покровитель на манастира. Въ защитата си той билъ толкова невнимателенъ, та изказалъ още по-пълно мисията на Епископа. Той казалъ, че манастиътъ не се управлява добре, че отците въ него са забравили, че тази света обитель е сръбска, че по всичко въ него се четяло непристойна неблагодарность къмъ народа, изъ средата на който са излезли св. св. Симеонъ и Сава; че братята тряба да признаятъ манастира за сръбски и да изпъдятъ загнездилия се въ него българизъмъ и че онзи, който не се е помирилъ съ тази мисъль, може да напусне манастира и да отиде въ Зографъ — българския манастиръ и пр.

— Трябаше да бъдете въ събранието на тези на гледъ толкова тихи монаси, за да видите каква буря отъ негодувания се изсипаха върху Архимандритъ Василия, съобщава единъ отъ присъстствующите монаси. Викове „вънъ недостойнико!“

градъ, но не желаятъ да оставятъ тримата си братя. Когато Архимандритъ Христатнъ заявилъ, че подписите на монасите върху това писменно заявления са фалшифицирани, тогава цялото манастирско братство отъ Ватопедъ на брой 130 души монаси отива въ Карея и поединично заявяватъ на каймакамина, че подписите върху заявлението са поставени отъ самите тяхъ и че поддържатъ писаното въ него. По настояването на Патриарха турските власти изпратиха въ Света Гора помощника на Солунския валия Константиниди Паша, който още съ отиването си въ Ватопедския манастиръ заявилъ, че е изпратенъ да принуди да отидатъ въ Цариградъ тримата искани отъ Патриарха монаси. Същевременно манастирското братство получава едно писмо отъ Светогорския епитропъ въ Цариградъ, въ което се казвало, че Жеверъ Паша ходилъ при него и го поканилъ да пише до манастира да изпрати исканите трима монаси. Както на съобщеното отъ Константиниди Паша, така и на това писмо, монасите решили да отговорятъ следъ като се съветватъ въ едно общо събрание. Въ това време обаче дохожда една нова телеграмма отъ Патриарха, съ която се искало изпращанието въ Цариградъ на други двама монаси (единъ отъ манастира Лавра и другъ отъ Каракалъ). Общия светогорски съветъ въ Карея погледналъ на това като на посягане върху привилегиите на манастирите. Решилъ да свика подиръ една година общо събрание отъ манастирите, за да се разиска въпроса, а до това време да не се изпълни заповедьта на Патриарха.

Такива борби има постоянно между Патриаршията и манастирите и ний не познаваме нито една, въ която манастирите да не са сполучвали и да са отстъпвали.

„Продажникъ на манастиря,“ „трябаше отдавна да го изпъдимъ отъ братството,“ „той се е продалъ за ордени и тридесеть сребърника.“ „Той е писалъ неприлични и нечестиви писма за манастирското братство!“ и много подобни нападения като гръмъ фърлили върху Василия. Той билъ принуденъ да избяга отъ заседанието. Епископъ Сава, който съ нетърпение очаквалъ свършването на това знаменито заседание на братството, узналъ решението преди да бъде формулирано и преди да му бъде съобщено по надлежния пътъ отъ пълномощници на манастиря.

Тряба да прибавимъ, че по-отрано манастирското братство знаело, какво архимандритъ Васили писалъ писма въ Сѣрбия до краля и до митрополитъ Михаила, въ които силно нападалъ монасите заради българските имъ чувства и пущалъ по нихенъ адресъ ужасни клевети, като имъ приписватъ грехове, които опропастявали манастира. Въ едно подобно писмо той приписвалъ на монасите-българи, че преследвали всички монаси-сърби и че поради тази причина нито единъ сърбинъ не можалъ да остане въ манастира като монахъ; че братята споделяли по между си всички приходи и помощи на манастира; че вземали съ лихва пари отъ русите и били готови да имъ продадатъ манастира. Тукъ ний ще приведемъ изброените точки въ едно отъ тези писма на Архимандритъ Василия до сръбския генераленъ консулъ въ Солунъ отъ 12. Юни 1897. год. съ молба съдържанието му или самото писмо да се изпрати въ Белградъ: 1.) На министерството (кое?), 2.) На митрополитъ Михаила, 3.) На архиерей В. Сава (да ли не е Сава Жички?); 3.) На Н. В. Сърбския краль.

Ето тия точки, както са писани на сръбски[1]):

„1-о. Да ни едан србин не може остати у манастиру ради татаро-бугарског гонења против срба.

„2-о. Помоћ у новцу, кое е послало Мин. Иностр. Дела и то 6,000 динара одмах поделили у сабору старцем да су хулили србе, а то видећи арх. Василије као србин се заплака и побеже из сабора.

„3-о. Да се новци сваки дан узимају на заем от Руса негде 300, негде 500 лира турски, тако да досад износи дуг ман. Хилендара преко 8,000 лира тур.

„4-о. Да се име Његовог Величанства Краља Србског у цркви спомиња лицемерно.

---

[1]) Считаме за излишно да привеждаме цялото писмо, като много дълго.

„5-о. Да се за ово неколика година пуштало много срба у ман. Хиленданръ али ни едан остати могао ради татаро-бугарског гонења против срба.

„6-о. Да су ови срби, кои су из манастира отишли, данас у туђим манастирима и келијама сасвим добри и поштени, а за Хиленданр ни су добри и да ових срба и то јеромонаси и јеродјакони и монаси укупно имаде преко 42 у Св. Гори, али у Хиленданру само 2 и то арх. Василије и Исидоръ, те ни ова двоица не могу остати отъ татаро-бугарског гонења против срба.

„7-о. Да би што пре Ваше Величанство позволи у Београд господ. арх. Василија кой ће све обширно да Вам објасни и растумачи у каковом се стању налази ман. Хиленданр.

„8-о. Манастиръ да се продава на Русе потайно.

„9-о. Дакле пошто се данас продава манастир на Русе ради дуга, који су означили на 8,000 лира, а писма да се одма пошљу министарству, г. Михаилу, архијереју В. Сави и Краљу у Београд.

„10-о. Ваше милости по скоро Ви морате томе да станете на пут и да ослободите нашу Св. Немањску задужбину, која е са крвљу запечатана за српски народ, ако ли не, а ми да бегамо одавде, а и то би била срамота и пред Богом и пред људима да ми погазимо гробове наших прадедова“.

Съдържанието на тези писма е било известно на манастирското братство, което вследствие на това бе правило вече няколко пъти строги бележки на автора имъ, арх. Василия, като даже го е заплашвало съ изпъждане отъ манастира. А когато се прочело препоръчителното писмо на митрополита Михаила, донесено отъ Сава Жички, въ което се казвало, че последниятъ е изпратенъ да тури редъ въ манастира, както и да управлява умно и полезно манастирските имущества, понеже „по вашем писменом признању“ тези нужни за съществуването на манастира обстоятелства липсвали; когато арх. Васили се застъпилъ да защищава правата на сърбите и на митрополита Михаила върху манастира, манастирското братство едногласно решило да изключи отъ манастира арх. Василия.

На следующия день, следъ това съдбоносно за Хиленданрския манастиръ събрание на монасите — хиленданрци, епископъ Сава Жички и архимандритъ Васили трябало да напуснатъ манастира. Оскърбени и унизени отъ манастирското братство, разочаровани въ надеждите си да станатъ господари и първенци въ тази славна по своето минало Св. Обитель и да располагатъ по свое усмотрение съ всичките богатства и съ всич-

ката морална сила, съ която располага манастира между славянския православенъ свѣтъ, двамата монаси, които се постараха да заведатъ разкола и разврата на сръбската пропаганда въ кристалната чистота на единъ Светогорски манастиръ, напуснаха Хилендаръ, ожесточени но не и отчаяни отъ несполуката си. Те се установиха въ една килия на Хилендаръ въ Карея. Открити тъй ясно намеренията на сръбската православна църква и сръбския държавенъ глава спрямо манастира, всичко задкулисно и скрито се узна и борбата на манастира доби пооформенъ националенъ колоритъ. Манастирското братство забележи, че спорниятъ въпросъ не е, да се назначи единъ пръвъ братъ (игуменъ) на манастира, който съ достоинствата и енергията си да поправи и подигне манастирътъ, а въпросътъ беше да се приеме епископъ Сава Жички за пръвъ братъ, защото е сърбинъ, защото ще води манастирската корреспонденция на сръбски езикъ, ще введе сръбски езикъ въ манастирските беседи, ще настои, щото младите монаси, които постъпватъ у манастира, отъ каквато нация и да са, да учатъ сръбски езикъ, на него да проповядватъ и учатъ. И докато първата опора отъ страна на монасите бе да запазятъ автономното управление на манастира, веднага заговори у тяхъ националното достоинство и желанието да запазятъ езика си и миналите възпоминания отъ народа, изъ средата на който излизаха. Отъ този моментъ борбата прие по-широки размери и по̀ определени очъртания. Сава Жички и арх. Васили не бяха вече само монаси, които се стремяха да зематъ управлението на манастира и имуществата му, а да направятъ отъ монасите-българи служители на сръбските идеи и на сръбската пропаганда въ Македония. Опитъ смелъ и необмисленъ. Защото, ако сръбската пропаганда разбива своята сила като о твърда стена въ самото население, между което тя може да намери отделни неуравновесени и слаби натури, надъ които обещанията и облагите упражняватъ влияние, между монасите тя всякога тряба да се надява на повърнатъ ударъ.

Епископъ Жички заявилъ, че не може да напусне Св. Гора, докато не получи заповедь за това отъ Белградъ. Дълго време очаква тази заповедь и тя се́ не дохождаше. Отъ постъпките, които се правеха въ това време, явно беше, че сръбската пропаганда не бе още изгубила всяка надежда. Тя пожела да изчерпи всички средства, съ които можеше да разполага, като не пожали даже униженията. Скоро следъ изпъждането на Сава Жички и Василия въ манастиря пристигватъ бившия сръбски министъръ на просвещението, историкътъ Люба

Ковачевичъ и адвокатъ г. Новаковичъ. При всичко че те скриваха истинската цель на отиването си въ Хилендаръ, пакъ се узна веднага следъ установяването имъ въ манастира. Г-нъ Новаковичъ е пълномощникъ на манастира по едно протакано отъ много години манастирско дело въ Нишъ, дето едно завещание на манастира отъ митрополитъ Викторъ е било присвоено отъ някой си богатъ сърбинъ въ този градъ. Съ идването си още той оповестилъ манастирското братство, че делото е свършено въ полза на манастира и че сръбското правителство ще направи нужните разпореждания да се предаде наследството (което възлиза на 7,120 дукати) на манастира чрезъ сръбското консулство въ Солунъ и че съ съдействието на последниятъ манастирътъ ще може да земе припадающата му се съгласно присъдата сума. Идването си въ Света-Гора г. Новаковичъ оправдалъ съ това съобщение като манастирски пълномощникъ. Ковачевичъ е познатъ историкъ; и той обяснилъ пътуването си въ Св. Гора съ интереса, който се съдържалъ за него въ съхраняваните въ манастирската библиотека ръкописи. Обаче те не можали да криятъ за дълго време истинската цель на дохождането си въ Хилендаръ. Те съобщили на манастирското братство, че постъпката му спрямо епископъ Сава Жички, единъ отъ най-популярните сръбски архиереи и най-стария между тяхъ, произвела много лошо впечатление въ всичките кръгове въ Сърбия и за да се заличи това неприятно впечатление, въ интереса на манастира е да се пише и покани отъ манастира изпъдения епископъ да се повърне въ Хилендаръ, дето следъ като погостува като високъ манастирски гостъ, да се изпрати съ подобающите на сана му почести. Манастирското братство категорически отказало да направи това. На любезните посредници то заявило, че епископа може да се повърне въ манастира непоканенъ, като гостъ и тогава ще му се направятъ всички почести, които се правятъ на гости съ неговия духовенъ чинъ, съгласно установените за подобни случаи светогорски традиции.

Пратениците заявили, че говорятъ отъ името на сръбския краль отъ това на сръбския митрополитъ Михаилъ и отъ страна на целия сръбски народъ. А когато забелязали, че монасите оставатъ неотстъпчиви въ нищо, прибягнали до заплашвания. Те съобщили, че отъ постъпката на манастирското братство са възмутени не само сърбите, но и патриаршията, и руското въ Цариградъ посолство, и турското правителство. Сърбия, казали те, има големи права надъ своя манастиръ и тя желае да се уреди добре,

като се введе въ него общежитието, както е установено отъ първия правилникъ на манастира, съставенъ отъ св. Сава. За тази цель е изпратенъ епископъ Сава Жички. Това ще подобри материално манастира и ще го спаси отъ пропастьта, до която са го докарали несъгласните и нескромни монаси, тогава онези отъ монасите, които не ще желаятъ да останатъ въ преобразувания манастиръ, ще бъдатъ свободни да го напуснатъ. Това се желае отъ цяла Сърбия, отъ патриаршията и отъ руското посолство; а турското правителство е готово да даде на сърбите военна помощь въ случай на нужда, за да се превземе манастира и да се предаде на онова лице, което ще се посочи отъ сърбите!

И при тези грозни заплашвания манастирското братство останало неразколебано. Всички монаси заявили единодушно, че те са господарите на манастира, че нито сръбския краль, нито митрополитъ Михаилъ, нито патриаршията, нито коя и да бъде държава не може да посегне върху привилегиите на манастира, дадени отъ прадеди, векове и затвърдени отъ времето!

Въ това време манастирското братство получавало найзаплашителни писма отъ Солунския сръбски генераленъ консулъ, г. Боди. Самъ епископъ Сава Жички открито говорилъ, че съ сила ще влезе въ манастира и ще го завладее. Отъ Цариградъ пристигаха тревожни за манастирското братство известия: руския посланникъ по молбата на сръбския и съ съгласието и съдействието на Портата, принуди патриаршията да предпише на Хилендарци да изпълнятъ желанието на сърбите. Монасите оставаха непоколебими. Те бяха решени да се борятъ докрай за запазване самостоятелностьта на манастира. По-видните монаси чувствуваха, че борбата е сериозна и тежка. Те схващаха всичката сериозность на положението и се готвеха да посрещнатъ съ твърдость и геройски новите изпитания. „Отъ много време, казваше единъ отъ тези монаси, нашия манастиръ не е изпитвалъ такива неприятности; влизането на войска, преследване на монаси, затвори и заточения, обири и пожари, и пр. са страшните спомени, които четемъ въ оставените споменици отъ нашите предшественици; но всичко това е било временна буря, която е оставяла само неприятни следи, но не се е докосвала до основите на манастира. Освенъ това нашите предшественици са намирали утешение въ това обстоятелство, че гонителите на манастира са били всякога друговерци. Днесь ний се боримъ да спасамъ манастира отъ наши едноверци и еднородци, които се стремятъ да го разрушатъ отъ основите.... Но прощаваме имъ, защото не знаятъ що правятъ!

По-простите монаси споделяли напълно взглядовете на своите старши братя. У тяхъ искреното национално чувство бе заговорило високо и те не скриваха, че борбата имъ противъ Жичкия епископъ и архимандритъ Василия е борба между две нации. Те схващаха характерътъ на тази борба много ясно. За тяхъ борбата на българския народъ по цяла Македония противъ надошлите отъ Сърбия агитатори бе пренесена и въ Света-Гора — въ Хилендарския манастиръ. „Ний няма да предадемъ на сърбите онова, което ни е оставено отъ светите ни предшественици, казваше единъ младъ и интелигентенъ калугеринъ, родомъ отъ западна Македония. Ако нашите прости братя въ страната отстойватъ така геройски своите национални правдини, намъ е длъжность високо да запеемъ въ манастира хваления Богу на хубавия български езикъ. Епископъ Жички, продължи младия монахъ, е сърбинъ. Той е длъженъ да работи за благото на своя народъ. Но и ний сме българи и ний имаме такива задължения... Пъкъ азъ виждамъ, че на наша страна е правдата, следователно и Богъ е съ насъ!“.... Още не мога да забравя тази искреность и тази жаръ въ думите и гласа на този монахъ! Подъ черното расо на единъ отделенъ отъ света Светогорски монахъ тези думи съдържатъ неописуема, магическа сила. Още тогава бяхъ убеденъ, че въпреки всички заплашвания, въпреки трудното материално положение на манастира, въпреки страшната сила, съ която разполагаха неговите неприятели, манастирътъ ще спечели въ борбата, защото „правдата беше на негова страна и Богъ беше съ него [1]).

---

[1]) За да бъде по-ясенъ на читателя духътъ, който бе овладялъ въ това време всички монаси, азъ привеждамъ тукъ текста на едно писмо, писано отъ единъ старъ монахъ, забравенъ някъде изъ Хилендарските килии. Както се вижда отъ това писмо и той взема участие въ борбата, и той се радва, и той пожелава „добри успехи на български народъ“. Ний запазваме правописанието на самия монахъ.

„Ваше благородие,

„Катови желая здравіе и душамъ спасеніе ида съ голѣма радусъ камъ васъ съ почитаніе да ви позарадвамъ ивасъ. Ще бждите извесни за Сръбски Епискупъ като испратенъ отъ Сърбія да земи власта на манастиря по благодареніе нищу не можя да сполучи Като са собра Братството въ Соборъ повикахмигу на заседанієто Попитахмигу защо е дошелъ да чуятъ всички Братія що иска като си каза мненієто чіе испратенъ отъ Крала и отъ Митрополита отъ Сърбія съ Дерзновеніе да земи власта на Манастира да оправлява тогива да видишь да чува Господъ да си билъ отъ страна да гледашъ щеса скъсашъ отъ смехъ като го забраха Калугериту да викатъ по негу разни речи. Тукъ Кралъ неможе да заповеда Митрополитъ не му е Епархия цариградски Патриархъ тоже, тука манастирити си иматъ свои привилѣгій и сами са управляватъ съ своите си устави ви сами ни можете себе си да управити и други многу защо не са за уписувани като сазваха калугерити разну и той неможа да търпи стана на пози и каза сбогумъ и за единъ пътъ му натварихми калабалацыте на мулета и нему дадохми мули до въ Корея но той утиди до Шименъ пешкомъ испроси отъ Шименъ мулѣта и са маха за всегда отъ насъ. Той са многу

Хилендарския манастиръ въ това време се намираше въ трудно финансово положение. Многото и дългогодишни процеси, които водеше и води, за да избави отъ чужди посегателства имуществата си, бяха причина да западне много манастирътъ. Многото посегателства и изпитания, на които е билъ постояненъ предметъ отъ 1830 година дори до днешенъ день, са му причинявали големи загуби. Малко са наистина ония манастири, които са страдали толкова много, колкото Хилендерския манастиръ, безъ да е билъ защищаванъ отъ когото и да било, даже и въ последните години, макаръ и между народните трактати още отъ 1856 година да признаватъ правото на Русия да покровителствува светогорските манастири [1]). За да се поддържа манастира давало му е помощь отъ славянските православни страни: Русия, Сърбия и България. При отиването на Н. В. Краль Александръ въ Света-Гора хилендарци изпросиха отъ него една годишна помощь отъ 6,000 динари за манастира, която имъ се плащаше редовно до 1896 година. Това беше най сигурниятъ и най големия приходъ за поддържание на манастира. За тази помощь се споменува и въ писмото на г. Ив. Павловичъ. Съ изпъждането отъ манастира на епископа Сава Жички, сръбското правителство престана да изпраща тази помощь, като заяви открито на манастирското братство, че суммата е приготвена и се държи въ Солунското генерално консулство, но ще се предаде на манастира само тогава, когато монасите се съгласятъ да приематъ за свой пръвъ братъ епископа Савва Жички. Същевременно Новаковичъ, за когото споменахме по горе, яви на монасите, че сумата, която е спечелена по-процеса на митрополитъ Викторъ въ Нишъ (отъ 7,120 дукати) няма да бъде предадена на манастира, докато последниятъ не отстъпи предъ исканията на сърбите.

Всички тези угрози и заплашвания се разбиваха предъ твърдостьта на монасите. Те заявиха, че предпочитатъ да гладуватъ, но не и да пожертвуватъ автономията на манастира. Удивителна твърдость, наистина, която расколеба противниците на манастира. Онези, които защищаваха сръбските домогвания на манастира, се видяха принудени да отстъпятъ.

Положението на Епископъ Савва Жички, който продължаваше да живее въ Карея, ставаше отъ день на день по-трудно. Неговата мисия не сполучи и той трябаше да се за-

---

фали ала нищу немой да направи защо сичку Братству е въ целостъ. Прочіе като желая вамъ и на Български народъ добри успехи остаемъ камъ васъ съ почитание монахъ . . . . . 1897 год. Но/рія 8. денъ.

[1]) Гледай Берлински Трактатъ членъ 62 и Санъ-Стефански договоръ чл 22.

върне въ Сърбия, а това значеше сръбската пропаганда да се прости за винаги съ заветната си мечта — да направи отъ Хилендаръ крепость за въ борбата, която е предприела въ Македония. Смъртьта на сръбския митрополитъ Михаилъ дойде на помощь Епископу Саву. Той е най-стария отъ сръбските архиереи и, като такъвъ, трябаше да председателствува на избора за новъ сръбски митрополитъ. Известенъ за това той напусна Света-Гора и на 16. януари 1898. година замина за Сърбия, отдето навярно няма да се завърне.

Заедно съ Епископъ Жички отпътува и Архимандритъ Василий. Въ Солунъ той остана по-дълго време и влезе въ преговори да се откаже отъ сръбската пропаганда, ако му се даде едно място при някое отъ българските митрополии или же, ако му се позволи да се върне въ манастира. Манастирското братство не искаше и да слуша за възвръщането на Василия въ манастира. А когато последниятъ поиска да му се даде едно отпустително писмо отъ манастира, съ помощьта на което да поиска служба при някоя митрополия, Хилендарското братство категорически отказа да направи това, като на изпъденъ отъ манастира монахъ, докато не подаде до манастира едно прошение, образеца на което само манастирското братство ще състави и въ което ще се иска прошка отъ монасите, за дето ги е оскърбилъ и покаяние за лошата си деятелность спрямо манастира и Бога.

Архимандритъ Василий и до день днешенъ живее въ Солунъ, получава заплата отъ сръбското генерално консулство въ размеръ 300 лева зл. месечно, живее раскошно и распуснато. Той посреща и изпраща Хилендарските монаси, които често идатъ по работа на манастира въ Солунъ, говори имъ, моли имъ се да го приематъ отново въ манастира и да заживеятъ братски и пр. и пр. И чакайки някой моментъ, за да опита още единъ пъть да влезе въ манастира, служи всяка неделя литургия въ Солунския сръбски параклисъ, който се помещава въ собственния метохъ на Хилендарския манастиръ.

Остава да кажемъ и за тоя метохъ няколко думи.

Д-ръ Н. Маренинъ.

Приносъ къмъ антропологическо изучване на Българите.

Преди да почна съ изложението на часть отъ материалите по антропологическите наблюдения надъ учениците въ България, цельта на настоящата статия, ще дамъ тукъ едно малко введение, което ще послужи отчасти и за разяснение на самата работа.

Въ 1895—1897. г. бяхъ въ Берлинъ, по специализиране по медицинските науки; покрай специалните ми занятия, занимавахъ се и съ изучването антропологическите методи за изследване, съ което удовлетворихъ едно отдавнашно желание. Въ 1897. г. имаше изложение въ Берлинъ и за етнографическия му отделъ бяха доведени стотина негри отъ африканските колонии на германците. Заедно съ професора по антропология Д-ра F. v. Luschan, измерихме и описахме всички негри, мъже, жени и деца. [1])

Въ 1896. г., за всестранно изучване на България, се основа въ София, комитетъ за „Българско Отечество", заглавието на бъдното съчинение, за което беше изработенъ и планъ съ распределение на материала, който ще се помести въ съчинението, разделенъ на монографии. Планътъ между другото съдържа:

Б. Народонаселение.

IV. Население въ антропологическо отношение.

18) Антропология (растъ, краска на кожата, очите и космите; физиологически чърти).

Кранеометрия и остеология (измерване черепи, личния ъгълъ и пр.)

19) Физиологически характеръ — (възрасть, кръстосване, наследность, аклиматизация и др.)

Патологически явления (микрокефалия, хидрокефалия и пр.)

Презъ 1896. г. на 17. юли комитетътъ съ писмо ме моли да приготвя единъ планъ за начина, по който тряба да се

---

[1]) F. v. Luschan. Beiträge zur Völkerkunde der deutschen Schutzgebiete 1897.

изследва населението въ антропологическо отношение и какви средства са нужни, за да се предприематъ антропологически измервания въ войската, училищата, затворите и пр. Въ 1897. г. юни 23. получихъ писмо отъ комитета на Б. О., съ което ми се съобщава, че за написването на двете монографии (№ 18 и 19), по антропологическото изследване на населението, са избрани за съвместно работене Д-ръ Басановичъ, Д-ръ А. Иширковъ и Д-ръ Ватевъ.

Като прочетохъ горния планъ на комитетътъ за Б. О., видяхъ, че колкото на пръвъ погледъ и да е кратъкъ, сѐ пакъ се изисква толкова много, щото да може да се напише нещо свесно, а не повърхностно и основано на предположения, тряба да има събрано изобиленъ антропологически материалъ, тъй като писаното за българите въ антропологическо отношение е много малко и частично.

Предъ видъ на горното отговорихъ, че за да може да се напише нещо по антропологията на българите изискватъ се материали отъ скелети и отъ живи хора, които да се събератъ по предложения отъ мене планъ. [1]) Моятъ планъ се видялъ на комитета за Б. О. обширенъ и неприложимъ и заради това не се съгласиха да се събира материалъ по начинъ, указанъ отъ мене, поради което явно беше, че не можеше вече и дума да става да зема участие въ написването на исканите монографии.

Въ началото на 1898. г. се върнахъ въ София и бяхъ повиканъ на два пъти въ комитета на Б. О. да дамъ някои устни обяснения по моя планъ за събиране материалъ по антропологическото изследване на българите, следъ което реши се, да се направятъ измервания на войници. Съ съгласието на Военното Министерство подготвиха се лично отъ мене военни лекари за еднообразно работене и се правиха на всеки войникъ 25 описания и 50 измервания; така се наблюдаваха 2500 войника отъ С. България, 2000 отъ Ю. България и 1500 отъ Софийски край. Резултатите по боята на очите, косата и кожата у войниците отъ С. България съобщихъ въ едно отъ заседанията на Книжовното Дружество. Същите резултати изпратихъ на известния антропологъ, професоръ Ranke въ Мюнхенъ, отъ когото получихъ следното писмо: „. . . .Също и другите антрополог. изследвания на войниците много ме заинтересуваха. Желателно би било да направите вашите съобщения по същия начинъ както Virchow при немската учи-

[1]) Напечатанъ въ „Български Прегледъ“ год. V. кн. 1. 1898. г., стр. 148

лищна статистика, въ която се различаваха два типа: 1) блондини (съ руса коса и сини очи) и брюнети (мургави, съ кестенева и черна коса и кестеневи и възчерни очи, често съ мургава кожа). Лица съ сиви, както и ясно-кестеневи очи и коси или съ сини очи и тъмно-кестеневи коси, се считатъ за смесенъ типъ. Отъ вашите изследвания излиза на яве, че у българите преобладава значително мургавъ (брюнетенъ) типъ".

Възползувахъ се отъ това припомняне за наблюденията на Virchow надъ учениците и помислихъ, да ли не ще може да доставимъ повече и по-лесно материалъ отъ учениците и у насъ. Заради това говорихъ съ тогавашния М-ръ за Народна Просвета, г-нъ Т. Иванчовъ, разяснихъ му за наблюденията, правени въ Германия и го молихъ да направимъ и ние същите, надъ нашите ученици. Той изказа готовность да улесни извършването имъ отъ учителите. Това съобщихъ на професоръ Ранке, отъ когото получихъ следниятъ отговоръ:

„Много ме зарадва вашето съобщение, че ще направите една статистика за българите въ училищата по същия начинъ, както и немската училищна статистика. Моля ви предайте на г-на м-ра за Народна Просвета отъ моя страна благодарность за неговата подръжка на това тъй важно предприятие. За да получатъ тези изследвания пълна научна стойностъ, тряба да се извършатъ тъй, както тези въ Германия, Австрия и Швейцария, т. е тряба да се изтъкнатъ по отделно русиятъ и мургавиятъ типъ и да се отдели смесения . . ."

Подадохъ заявление въ комитета на „Б. О.", въ което указвахъ, че отъ наблюденията надъ войници се получаватъ резултати, които показватъ значително различие между населението отъ разни части на България. За да може получените резултати да се потвърдятъ и да се премахнатъ всякакви съмнения, ще тряба да се направятъ наблюдения въ по-голямъ размеръ, а за такива най-подходещи са учениците. Комитета удобри предложението ми. Направихъ възвание къмъ учителите, въ което имъ се разправяше цельта и научното значение на наблюденията, което въ съкратенъ видъ беше направено на окръжно писмо. Нагласиха се таблици точно споредъ Virchow и ги придружихме съ упътване за наблюдение и какъ да се извършва наблюдението.

Въ окръжното на министерството за Народна Просвета до учителите се казва: „Една отъ задачите, която познатото ви предприятие „Б. О." преследва е и изучването на българина и на българската раса въ антропологическо отношение. За да се постигне тази цель, са потребни сурови мате-

риали, изразени въ планомерни изследвания надъ българското население. Съ грижите на Военното Министерство направиха се редъ изследвания надъ войници, но за едно по-точно научно изследване оказватъ се потребни и цялъ редъ други изследвания, направени и надъ ученици отъ разна възрасть. Тези изследвания тряба да се направятъ еднообразно, съ внимание и точно, споредъ приложеното тукъ наставление. Вярвамъ, че г-да учителите ще съзнаятъ цената на подобни изследвания и ще се постараятъ да ги направятъ по начинъ, тъй веренъ, че да могатъ те да служатъ за истинска основа на правилни научни заключения.

М-ръ Д-ръ Д. Вачовъ".

Къмъ това беше приложена една таблица съ 11 графи и тези упътвания:

1. Наблюденията ще се правятъ въ присътствие на всички учители въ училището, ако пъкъ училището има само единъ учитель, той тряба да покани да присътствува свещенникъ, писарь или друго интелигентно лице. Това е направено съ цель за съветъ, за да се премахнатъ съмнения.

2. а) Момичета и момчета се наблюдаватъ отделно съ цель да можатъ и поотделно да се изучватъ (въ таблицата на Virchow това е изоставено).

б) Учениците отъ всичките отделения въ едно училище се наблюдаватъ скупомъ, съ цель да има повече ученици за сравнение.

в) Учениците отъ I—III и отъ IV. кл. нагоре се наблюдаватъ скупомъ съ цель да имаме поотделно възрастьта на ученици отъ 6—10 год. (отделенията) 11—14 год. (I—III кл.) 15—20 г. (IV кл. нагоре) и 20—25 г. (войници).

Ученици отъ други народности въ българските училища се отделятъ и не се вписватъ въ таблицата.

Учениците отъ едно училище се събиратъ въ една светла стая или въ дворъ и се разпределятъ най-първо споредъ боята на очите; децата съ еднакви очи се разпределятъ споредъ боята на косата и последните споредъ боята на кожата.

Особеностите се записватъ въ забележка. Споредъ таблицата ще имаме градските (съ по-смесено население) и селските деца по отделно.

При очите има да се определи боята на зеницата (Iris) въ общи чърти, да ли е синя, сива или кестенява. Тъй като боята на зеницата не е на всякаде еднаква и е примесена съ много бои, то за да се получи общо впечатление отъ

преобладаещата боя, тряба очите да се гледатъ при добро осветление и отъ единъ метъръ растояние. Черните очи ще се отбелязватъ къмъ кестеневите. Ако има зелени очи, то се вписватъ къмъ боята, която повече подхожда и въ забележка се пише, колко деца е имало съ зелени очи.

Боята на косата се определя по̀ мъчно. Косата у децата особено у момичета не е на всякаде еднаква, заради туй ще се гледа само косата по темето и то отъ известно разстояние. При определение боята на косата ще се гледа главно, дали е руса, кестенева или черна. Червената (рижава) коса ще се вписва между русите и въ забележка ще се впише числото на децата съ червена коса.

Боята на кожата ще се определя като бяла (бяла съ малко червенина и бледа) и мургава (възтъмна, възчерна, даже и черна). Кожата изложена на слънце и вятъръ бива обикновено изгоряла и по-тъмна. За да се избягнатъ грешки, тряба да се гледа боята на кожата по лактите.

Означените бои на очите, косата и кожата не обхващатъ всички възможни комбинации, заради туй предоставя се на учителите да отбележатъ особеностите, като се избягватъ излишни подробносги".

Наставленията се отклоняватъ значително отъ тези на германското антропол. общество, дадени на учителите.

Таблиците се изпратиха на м. октомври 1899 г. и до нова година се получиха обратно таблиците отъ всичките класни училища и часть отъ народните основни училища.

Отъ народните училища се получиха таблици, изпълнени точно споредъ предписанието, и подписани освенъ отъ учителите често отъ фелдшери, офицери, лекари, свещеници, селски писари и кметове.

Отъ класните училища, особено отъ някои големи гимназии, се получиха таблици, изпълнени не споредъ наставленията.

Една таблица е изпълнена така

1. Сини очи 17, руса коса 5, бяла кожа 3.
2. „ „ кестенева коса 12, бяла кожа 8.
3. „ „ „ „ мургава кожа 4,

и т. н. и при това учителите пращатъ същевременно едно писмо съ дълго обяснение въ което правятъ и сметка:

Споредъ боята на очите получихме

1.	Ученици съ	сини	очи	17
2.	„ „	сиви	„	32
3.	„ „	кестеневи	„	91
				140

подиръ това децата съ еднакви очи разделихме споредъ боята на костата и получихме

I а) Ученици съ сини очи,	руса	коса	5
б) „ „ „ „	кестенева	„	12
			17

и т. н. и правать една забележка, че ние да сме си събирали числата въ каквото направление желаемъ. За да получимъ исканите резултати отъ подобенъ родъ таблици, трябало би цялото Статистическо бюро да работи съ месеци, когато отъ правилно изпълнените таблици можахме да извадиме резултати за 56 хиляди деца въ една неделя. Вероятно някои учители съ това отклонение са искали да услужатъ по-ревностно на делото, като са схванали задачата другояче и са се стараяли да дадатъ повече детаилирани материали съ таблици отъ 18—20 графи, отъ които да сме можали да извадиме колко деца има съ сини очи, съ сиви очи, съ руса коса и т. н. т., безъ да знаятъ, че нашата задача е била друга, нека я кажеме съ думите на професоръ Ранке [1]): „Главната задача на това (отъ Virchow) антропологическо изследвание не е била да се установи съ числа распространението на отделни бои за кожата, косата и очите, а да се определи, колко на често се среща у едно и също лице една определена боя на косата съ една определена боя на очите или кожата. При това изследване се е имало главно предъ видъ да се установи численното распределение отъ една страна на русия типъ, съ руса коса, сини очи и бяла кожа, отъ друга страна на мургавия типъ, съ кестенева и черна коса, кестеневи очи и често мургава кожа“.

Ние при нашите наблюдения надъ учениците се придържахме строго о метода на Вирховъ, приложенъ на дело съ голямъ успехъ за научни цели. Ето и получените резултати.

[Софийския край се представява отъ околии: Софийска, Новоселска, Искрецка, Самоковска, Дубничка, Кюстендилска, Радомирска, Босилградска, Брезнишка, Трънска и Царибродска].

Ученици отъ I—III класъ (11—14 год.) и отъ IV—VII класъ (15—20 год.) въ цяла България.

Учениците и ученичките са наблюдавани по отделно; също учещите се отъ I—III. класъ и отъ IV—VII. кл., съвместно съ специалните училища (семинарии, педагогически, търговски, земеделчески, занаятчийски и рисувалното училище въ София) са наблюдавани по отделно.

---

[1]) Въ книгата Der Mensch, II. 1895 г. стр. 285.

Отъ Шуменското, Разградското и Т.-Пазарджишкото (петокласно) училища са доставени таблици съвокупно за учениците отъ I—VII. класъ.

Отъ трикласните училища въ Анхиало и Рупчосъ са доставени таблици за момчета и девици съвместно.

Отъ I—III. класъ са наблюдавани ученици (подразбирай и ученички), въ северна България отъ 43 мъжки и 39 девически училища, въ южна България отъ 32 м. и 31 д. и въ Софийския край отъ 14 м. и 12 д.; отъ цяла България отъ 89 м. съ 13986 момчета и 82 д. съ 6824 девици — всичко отъ 171 училища съ 20810 ученици.

Отъ IV. кл. нагоре, заедно съ специалните училища са наблюдавани отъ с. Б. 15 м. и 11 д., отъ ю. Б. 11 м. и 6 д. и Соф. край 9 м. и 4 д.; отъ цяла България 35 м. съ 4288 момчета и 21 д. съ 1857 девици — всичко 56 училища съ 6145 ученици.

Отъ I—VII. класъ са наблюдавани въ цяла България 18274 (68%) момчета и 8681 (32%) девици — всичко **26955** ученици.

Групите сме съставили по същия начинъ, както и Вирховъ за германските ученици: руси (блондини) съ сини очи, руса коса, бяла кожа; мургави (винооки, брюнети), съ кестеневи очи, кестенева и черна коса и мургава кожа; смесени (пъстрооки) съ сини очи, кестенева коса, мургава и бяла кожа, съ сиви очи, кестенева и руса коса, мургава и бяла кожа и съ кестеневи очи, руса коса и бяла кожа.

Въ цяла България има ученици:

	I—VII. кл.	IV—VII. кл.	I—III. кл.
Руси	6·42%	4·65%	6·89%
Мургави	56·87 „	60·97 „	55·69 „
Смесени	46·71 „	34·38 „	37·42 „

Споредъ тази групировка излиза, че учениците отъ класовете, повечето отъ половината (56·87) са мургави, съвсемъ незначителна часть (6·42) са руси и по-малко отъ половината (46·71) принадлежатъ къмъ смесените.

Въ разни краища на България има ученици отъ I—III. кл.:

	С. Б.	Ю. Б.	Соф. край
Руси	6·51%	6·65%	8·39%
Мургави	55·87 „	55·42 „	55·63 „
Смесени	37·62 „	37·93 „	35·98 „

Отъ IV. кл. нагоре:

	С. Б.	Ю. Б.	Соф. край
Руси	4·94%	4·49%	4·27%
Мургави	61·22 „	58·32 „	63·32 „
Смесени	33·84 „	37·19 „	32·41 „

Отъ тези и по предишните съпоставяния се вижда, че въ горните класове има повече мургави и по-малко руси. Въ долните класове има въ Софийски край повече руси, отколкото въ С. и Ю. Б., когато мургавите са еднакво застъпени на всякъде. Въ горните класове русите са еднакво застъпени, мургавите са най-много въ Софийски край (63·32%), а най-малко въ Ю. Б. (58·32%).

Ученици отъ I—IV отдел. (6—10 г.) въ Софийски край.

Учениците са наблюдавани отделно по училища, тъй щото материалътъ допуща обработка по общини, краища и околии. Ние го разработваме за сега по околии. Въ Кюстендилския учебенъ окръгъ, наблюденията са правени точно споредъ нашите наставления, но въ напечатани отделни таблици, учениците са вписани по отделения, мъжки и девически, тъй че материалътъ отъ този окръгъ, може да се обработи за всяко отделение, било мъжко или девическо по отделно. Отъ околиите на Софийския учебенъ окръгъ има много таблици, въ които са вписани момчета и девици съвместно, тъй че те няма да бъдатъ верни по отношение къмъ девиците и момчетата.

Въ гр. София има наблюдавани отъ основните (15 м. и 16 д.) училища, 1996 м, 1672 д. всичко 3668 ученици.

Въ Софийския край, има наблюдавани отъ 524 м. (съ 21.352 момчета) и 289 девически (съ 4058 девици) училища, всичко 813 училища съ 25.410 ученици, заедно съ учениците въ Соф. край, отъ 6—10 г. има **29078**.

Въ Софийските основни училища има:

Руси 8·76%, мургави 53·68%, смесени 37·56%

Софийските ученици отъ отделенията, които са смесъ отъ цяла България, нека сравнимъ съ учениците отъ класовете на цяла България по възрасть:

	6—10 год.	11—14 год.	15—20 год.
Руси	8·76%	6·89%	4·65%
Мургави	53·68 „	55·69 „	60·97 „
Смесени	37.56 „	37.42 „	34.38 „

отъ което виждаме, че съ възрастьта се намалява русия типъ и се увеличава мургавия.

Ученици отъ

Ученици отъ

	кл.		1 Сини очи руса коса бяла кожа	2 Сини очи кест. коса бяла кожа	3 Сини очи кест. коса мургава кожа	4 Сиви очи руса коса бяла кожа	5 Сиви очи кест. коса бяла кожа
Цяла Бълг.	I-VII	м.	1009	1078	500	1019	1780
		д.	711	325	207	543	550
			1720	1404	707	1562	2330
	I-III	м.	834	848	360	840	1363
		д.	600	242	171	449	404
			1434	1090	531	1289	1767
	IV-VII	м.	175	231	140	179	417
		д.	111	83	36	94	146
			286	314	176	273	563
Сев. Бълг.	I-III	м.	402	389	170	386	632
		д.	257	123	88	239	217
			659	512	258	625	849
	IV-VII	м.	84	105	68	56	188
		д.	60	70	18	51	99
			144	175	86	107	287
Южн. Бълг.	I-III	м.	240	285	130	287	501
		д.	225	92	66	166	147
			465	377	196	453	648
	IV-VII	м.	44	56	29	56	129
		д.	32	10	14	34	37
			76	66	43	90	166
Соф. край	I-III	м.	192	174	60	167	230
		д.	118	27	17	44	40
			310	201	77	211	270
	IV-VII	м.	47	70	43	67	100
		д.	19	3	4	9	10
			66	73	47	76	110

цяла България.

класовете.

6 Сиви очи кест. коса мургава кожа	7 Сиви очи черна коса мургава кожа	8 Кест. очи руса коса бяла кожа	9 Кест. очи кест. коса бяла кожа	10 Кест. очи кест. коса мургава кожа	11 Кест. очи черна коса мургава кожа	Всичко
803/341 1144	325/61 386	1424/946 2370	4765/2188 6953	3255/2204 5459	2315/605 2920	18274/8681 26955
553/280 833	240/49 289	1182/808 1990	3750/1561 5311	2382/1804 4186	1634/456 2090	13986/6824 20810
250/61 311	85/12 97	242/138 380	1015/627 1642	873/400 1273	681/149 830	4288/1857 6145
260/149 409	106/34 140	577/436 1013	1650/883 2533	484/923 2107	808/204 1012	6564/3553 10117
83/25 108	49/7 56	85/80 165	439/453 892	309/203 512	316/62 378	1782/1128 2910
181/112 293	102/13 115	309/264 573	1352/492 1844	663/715 1378	486/171 657	4536/2463 6999
67/31 98	23/4 27	108/31 139	261/129 390	197/148 345	187/62 249	1157/532 1689
112/19 131	32/2 34	296/108 404	478/186 934	535/166 701	340/81 421	2886/808 3694
100/5 105	13/1 14	49/27 76	315/45 360	367/49 416	178/25 203	1349/197 1546

Числото на учени-
Ученици отъ классо-

	кл.		1 Сини очи руса коса бяла кожа	2 Сини очи кест. коса бяла кожа	3 Сини очи кест. коса мургава кожа	4 Сиви очи руса коса бяла кожа
Цяла България	I-VII	м.	5,53	5,90	2,74	5,58
		д.	8,19 6,42	3,74 5,20	2.39 2,62	6,25 5,79
	I-III	м.	5,96	6.07	2,57	6,00
		д.	8,79 6,89	3,55 5,24	2,51 2,55	6,57 6,19
	IV-VII	м.	4,09	5,38	3,26	4,17
		д.	5,98 4,65	4;47 5,10	1,93 2,86	5,06 4,44
Северна Бълг.	I-III	м.+д.	6,51	5,03	2,55	6,17
	IV-VII	м.+д.	4,94	6,02	2,95	3,69
Южна Българ.	I-III	м.+д.	6,65	5,38	2,82	6,47
	IV-VII	м.+д.	4,49	3,91	2,55	5,32
Софийски край	I-III	м.+д.	8,39	5,44	2,08	5,72
	IV-VII	м.+д.	4,27	4,73	3,04	4,92
Германия		м.+д.	31,80	6,20	1,51	23,41

ците въ проценти.

вете въ цяла България.

5 Сиви очи кест. коса бяла кожа	6 Сиви очи кест. коса мургава кожа	7 Сиви очи черна коса мургава кожа	8 Кест. очи руса коса бяла кожа	9 Кест. очи кест. коса бяла кожа	10 Кест. очи кест. коса мургава кожа	11 Кест. очи черна коса мургава кожа
9,74 6,33 8,64	4,39 3,94 4,24	1,78 0.70 1,43	7,79 10,89 8,79	26,07 25,22 25,79	17,82 25,39 20,25	12,66 6,96 10,83
9,75 5,92 8,49	3,95 4,10 4,00	1,12 0,72 1,39	8,45 11,84 9,56	26,81 22,88 25,53	17,04 26,44 20,12	11,68 6,68 10,04
9,73 7,85 9,16	5,84 3,28 5,06	1,98 ,64 1,58	5,64 7,43 6,18	23,67 33,75 26,73	20,26 21,59 20,73	15,88 8,02 13,51
8,39	4,04	1,38	10,03	25,03	20,82	10,02
9,86	3,72	1,93	5.67	30,65	17,59	12,98
9,25	4,19	1,64	8,18	26,34	19,69	9,39
9,88	5,80	1,50	8,23	23,17	20,51	14,64
7,32	3,57	0,92	10,93	25,27	18,97	11,39
7,11	6,79	0,90	4,92	23,29	26,91	13,12
7,05	1,91	0,66	13,00	9,70	3,14	1,21

Ученици отъ Со-
(Окръгъ Кюстендилски, Трънски
Ученици отъ I-IV отделение на

		1 Сини очи руса коса бяла кожа		2 Сини очи кест. коса бяла кожа		3 Сини очи кест. коса мургава кожа		4 Сиви очи руса коса бяла кожа		5 Сиви очи кест. коса бяла кожа	
Софийска окол.	м.	281	301	165	169	77	82	242	259	215	224
	д.	20		4		5		17		9	
Новоселска „	м.	286	332	142	155	82	91	221	251	169	184
	д.	46		13		9		30		15	
Самоковска „	м.	220	272	154	172	62	67	153	189	185	218
	д.	52		18		5		36		33	
Дупничка „	м,	270	352	122	150	42	48	219	277	145	191
	д.	82		28		6		58		46	
Кюстендил. „	м	305	381	152	177	65	77	246	318	170	213
	д.	76		25		12		72		43	
Радомирска „	м.	317	367	123	133	77	83	222	252	151	172
	д.	50		10		6		30		21	
Царибродс. „	м.	162	212	80	89	41	50	123	143	107	123
	д.	50		9		9		20		16	
Трънска „	м.	259	307	110	130	67	74	186	224	102	117
	д.	48		20		7		38		15	
Искрецка „	м.	159	177	88	94	37	41	105	119	83	92
	д.	18		6		4		14		9	
Брезнишка „	м,	244	304	106	127	66	73	148	188	101	112
	д.	60		21		7		40		11	
Босилогр. „	м.	238	251	89	101	26	31	157	169	67	70
	д.	13		12		5		12		3	
Всичко .	м.	2741	3256	1331	1497	642	717	2022	2389	1495	1716
	д.	515		166		75		367		221	
Градъ София	м.	167	321	66	113	30	54	146	285	138	229
	д.	154		47		24		149		91	
Всичко .	м.	2908	3587	1397	1610	672	771	2168	2684	1633	1945
	д.	669		213		99		516		312	
Софийск. край всичко учен. отъ I-IV отд. и I-VII класъ.	м.	3147	3953	1641	1884	775	895	2402	2971	1963	2325
	д.	806		243		120		569		362	

фийски край.
и часть Софийски).
основните народни училища.

6 Сиви очи кест. коса мургава кожа		7 Сиви очи черна коса мургава кожа		8 Кест. очи руса коса бяла кожа		9 Кест. очи кест. коса бяла кожа		10 Кест. очи кест. коса мургава кожа		11 Кест. очи черна коса мургава кожа		Всичко	
89/5	94	56/4	60	342/17	359	464/34	498	306/16	322	308/3	311	2545/134	2679
98/9	107	53/4	57	420/67	487	560/91	651	389/65	454	196/23	219	2616/372	2988
81/5	86	59/2	61	206/102	308	516/141	657	227/47	274	140/40	180	2003/481	2484
57/17	68	55/19	74	376/127	503	448/144	592	285/87	372	222/55	277	2235/669	2904
90/23	113	43/2	45	359/108	467	472/159	631	377/150	527	141/41	182	2420/711	3131
76/13	89	60/7	67	420/98	518	405/84	489	304/58	362	259/28	287	2414/405	2819
57/14	71	32/7	39	174/38	212	248/41	289	190/58	248	125/22	147	1339/284	1623
89/15	104	79/20	99	281/81	362	231/88	319	240/52	292	150/38	188	1794/422	2216
31/5	36	36/—	36	179/20	199	194/33	227	113/40	153	113/2	115	1138/151	1289
80/8	88	54/6	60	248/66	314	254/48	302	170/38	208	150/8	158	1621/313	1934
26/2	28	26/—	26	172/24	196	199/31	230	117/8	125	110/6	116	1227/116	1343
768/116	884	553/71	624	3177/748	3925	3991/894	4885	2718/619	3337	1914/266	2180	21352/4058	25410
62/59	121	34/12	46	246/274	520	568/381	849	342/350	692	197/131	328	1996/1672	3668
830/175	1005	587/83	670	3423/1022	4445	4559/1275	5834	3060/969	4029	2111/397	2508	23348/5730	29078
1042/199	1241	632/86	718	3768/1157	4925	5622/1406	7128	3962/1184	5146	2629/503	3132	27583/6735	34318

Числото на учениците въ
(Окръзи Кюстендилски, Трън-
Ученици отъ I-IV отделение на

		1 Сини очи руса коса бяла кожа	2 Сини очи кест. коса бяла кожа	3 Сини очи кест. коса мургава кожа	4 Сиви очи руса коса бяла кожа
Софийска околия .	м.+д.	11,27	6,38	3,06	9,67
Новоселска околия.	м.+д.	11,11	5,19	3,05	8,40
Самоковска околия.	м.+д.	10,95	6,93	2,69	7,60
Дубничка околия .	м.+д.	12,14	5,16	1,65	9,53
Кюстендилска окол.	м.+д.	12, 7	5,65	2,46	10,15
Радомирска околия	м.+д.	13,02	4,72	2,94	8,94
Царибродска околия	м.+д.	13,06	5,48	3,08	8,81
Трънска околия . .	м.+д.	13,86	5,86	3,34	10,11
Искрецка околия. .	м.+д.	13,74	7,29	3,18	9,23
Брезнишка околия.	м.+д.	15,72	6,56	3,77	9,72
Босилоградска окол.	м.+д.	18,64	7,51	2,32	12,58
Всичко . .	м.+д.	12,82	5,89	2,82	9,40
Градъ София . . .	м.+д.	8,76	3,07	1,52	8,04
Всичко . .	м. д.	12,45 11,67 12,39	5,97 3,72 5,53	2,82 1,73 2,65	9,28 9,02 9,22
Софийски край, учениците отъ I-IV отделение и отъ I-VII кл.	м.+д.	11,51	5,40	2,60	8,65

проценти отъ Софийски край.
ски и частъ Софийски).
основните народни училища.

5 Сиви очи кест. коса бяла кожа	6 Сиви очи кест. коса мургава кожа	7 Сиви очи черна коса мургава кожа	8 Кест. очи руса коса бяла кожа	9 Кест. очи кест. коса бяла кожа	10 Кест. очи кест. коса мургава кожа	11 Кест. очи черна коса мургава кожа
8,36	3,50	2,24	13,36	18.52	12,11	11,53
6,16	3,58	1,94	16,27	21,79	15,17	7,34
8,78	3,47	2,45	12,39	26,45	11,04	7,25
6,58	2,34	2,54	17,34	20,38	12,82	9,53
6,80	3,62	1,43	14,92	20,15	16,83	5,82
6,12	3,16	2,37	18,37	17,34	12,84	10,18
7,37	4,37	2,40	13,06	17,83	15,28	9,06
5,28	4,69	4,47	16,34	14,39	13,18	8.48
7,14	2,79	2,79	15,43	17,61	11,87	8,93
5,79	4,55	3,11	16,23	15,62	10,76	8,17
5,22	2,08	1,93	14,62	17.12	9,30	8,63
6,75	3,49	2,46	15,44	19,22	13,13	8,58
6,24	3,28	1,24	14,17	25,88	18,87	8,93
6,99 6,44 6,68	3,55 3,05 3,45	2,52 1,44 2,30	14,66 17,83 15,27	19,53 22,25 20,06	13,12 16,92 13,85	9,04 6,93 8,60
6,77	3,51	2,92	14,35	20,77	14,40	9,12

По околии разгледани учениците отъ I—IV отделение по типове въ % получаваме:

	Соф.	Новос.	Самок	Дубн.	Кюст.	Радом.	Цариб.	Трьнс.	Искр.	Брезн.	Босил.
Руси . .	11.27	11.11	10.95	12.14	12.17	13.02	13.06	13.86	13.74	15.72	18.64
Мургави .	42.16	44.30	44.74	42.73	42.80	40.36	42.17	36.05	38.41	34.55	35.05
Смесени .	46.57	44.59	44.31	45.13	45.03	46.62	44.77	50.09	47.85	49.73	46.31

Средно въ Софийски край, отъ 6—10 години, има (за сравнение туряме подъ тяхъ учениците отъ съща възрасть на градъ София):

Руси 12.82, мургави 40.93, смесени 46,25
„ 8.76, „ 53.68, „ 37.56

отъ което се вижда, че преобладава, както почти въ всяка околия отделно, смесния типъ; русиятъ типъ е обаче повече, отъ колкото у учениците на съща възрасть у Софийските училища.

Момчета и девици разгледани въ % поотделно:

	IV—VII кл.		I—III кл.		Край Софийски отдел.	
	м.	д.	м.	д.	м.	д.
Руси . ,	4.09	5.98	5.96	8.79	12.45	11.67
Мургави	59.91	63.36	55.53	56.00	41.69	48.60
Смесени	34.38	30.66	38.51	35.21	45.86	39.73

показватъ, че чистите типове, русъ и мургавъ, у девиците навсякъде преобладаватъ, съ исключение на русия типъ въ Софийски край, дето е съ единъ процентъ по-малко; това може да се обясни и съ споменатата по-горе бележка, че въ Софийския учебенъ окръгъ девиците и момчетата въ много училища са представени наедно.

Ако разгледаме боята на очите, косата и кожата по отделно за цяла България въ % получаваме:

	IV—VII кл.	I—III кл.	Градъ София осн. училища	Соф. край осн. училища
Сини очи . . .	12.61	14.18	13.35	21.53
Сиви „ . . .	20.24	20.03	18.80	21.10
Кестен. „ . . .	67.15	65.25	67.85	56.37
Руса коса. . .	15.27	22.64	30.97	37.66
Кестен. „ . . .	66.64	65.93	58.86	51.30
Черна „ . . .	15.09	11.43	10.17	11.04
Бяла кожа . .	56.26	61.90	66.16	69.52
Мургава „ . . .	43.74	38.10	33.84	30.48

и виждаме, че сини очи има най-много ($21._{53}$) въ Софийски край, сиви очи почти на всякъде има еднакви проценти ($20^0/_0$) и кестеневи очи, най-малко въ Софийски край ($56._{37}$), а най-много въ Софийските народни училища ($67._{85}$).

Руса коса има най-много въ Софийски край ($37._{66}^0/_0$) по̀-малко въ Софийските основни училища ($30._{97}^0/_0$) и най-малко иматъ по̀-възрастните отъ 14 години. Най-малко кестенева коса има въ Софийски край ($51._{30}^0/_0$), най-много у по възрасните отъ 14 год. ($66._{64}^0/_0$). Черна коса иматъ по еднакво учениците отъ 6—14 год. възрасть (около $11^0/_0$), по-възрастните има повече ($15._{09}^0/_0$).

Бяла кожа има най-много въ Софийски край ($69._{52}$), най-малко у учениците по възрастни отъ 14 год. ($56._{26}^0/_0$).

Мургава кожа иматъ по редъ най-много по̀-възрастните отъ 14 год. ($43._{74}^0/_0$), отъ 10—14 год. ($38._{10}^0/_0$), отъ 6—10 год. въ Софийски основните училища ($33._{04}^0/_0$) и въ Софийски край ($30._{48}^0/_0$).

Отъ тези числа тряба да се извадятъ учениците отъ класните училища въ цяла България и отъ основните въ Софийски край съ зелени очи 562, съ червена коса 72, съ черна коса 56, мургава кожа 267 и бяла кожа 440. Това ще сториме при обработката на всички материали отъ цяла България.

Освенъ това има забелязано, че има единъ ученикъ съ едно око синйо, другото сиво и двама съ едно око синйо а другото кестенево.

Тия сведения четохъ въ едно заседание на Софийското Природоизпитателно Дружество, дето се подигнаха доста живи прения върху научната стойность на подобни наблюдения надъ маловръстни. Види се по тоя поводъ и г. Юриничъ ми прави някои възражения въ последната кн. на „Бълг. Пр.“ стр. 117 — Забележка къмъ антропологическите изследвания за „Бълг. Отечество“. Понеже въпросътъ е важенъ и за мнозина у насъ още неясенъ, азъ ще го обясня на отделно и ще покажа, доколко възраженията на г. Юринича са основателни.

Д-ръ Ст. Ватевъ.

Джордано Бруно.

Тъкмо преди 300 години, въ петъкъ на 17. февруари 1600, безбройна тълпа присътствуваше на площадьта Campo dei Fiori (сега Piazza Navona) въ Римъ — където милиони поклонници отъ всички краища на света се бяха стекли за юбилея на папа Климентъ VIII. — на едно отъ ония зрелища, които не бяха редки въ онези времена на заслепенъ фанатизъмъ, и жертва на което този пъть, както и преди две хиляди години въ Гърция, бе единъ виденъ мислитель, който бе изнапредилъ своето време и бе се опиталъ да посочи нови проблеми, да открие новъ мирогледъ на човешката мисъль. И както две хиляди години преди Сократъ трябаше да запечата съ смъртьта си своя смелъ починъ, така също и тоя пъть новите идеи изискаха кръвна дань. И оня, когото съдбата бе определила да изкупи съ живота си смелостьта на новите идеи, завърши своя животъ съ такава неустрашимость, която за вечни времена ще възбужда удивление у потомството. Когато тълпата, дето личеха и многобройни високи сановници на католическата църква, — виновницата на тая ужасна гледка, — съ безчовечна злоба се наслаждаваше и гавреше надъ мъките на тоя монахъ, който зарадъ своите убеждения бе обреченъ на пламенна смърть, смелиятъ борецъ за истината не трепна никакъ предъ страшните мъки, които му причиняваха пламъците около него, и нито съ една въздишка не даде знакъ на слабость предъ своите мъчители и предъ ония, които безсърдечно любопитство бе привлякло около кладата. И даже когато вече въ предсмъртна агония му показваха разпятието, за да се покае, монахътъ съ презрителенъ жестъ се отвърна отъ символа на смъртьта на оногова, който бе станалъ също тъй невинно жертва на фанатизъмъ и нетърпимость. „Азъ умирамъ като мъченикъ и на драго сърце, и знамъ, че душата ми ще се въздигне заедно съ оня димъ къмъ рая“, така отговори тоя смелъ мислитель, когато за последенъ пъть му бяха предложили да се отрече отъ своите идеи, за да смекчи своята участь.

Джордано Бруно, изкупителната жертва на новите философски възгледи, които съ буйна мощь зеха да си пробиватъ

пътъ въ 16. векъ, когато разнообразни промени въ живота на човешкото общество бяха зели да разпръсватъ мъглата, въ която тъй дълго време тънеше човешката мисъль, — Джордано Бруно е роденъ въ 1548. год. въ Нола като синъ на единъ войникъ, по име Giovanni Bruno. Градъ Нола лежи на североизточния склонъ на Везувия въ оная райска местность, която заради своите природни хубавини си е спечелила името Campagna felice, щастлива Кампания. Този градъ, поселение на халкидически гърци, въ римска епоха бе достигналъ до голямъ разцветъ и си бе запазилъ въ течение и на подирните времена древните традиции, непрекъснати отъ никакви бедствия, каквито прекараха повечето отъ италиянските градове. Имено и заради това срещаха се тука дори до новите времена следи отъ древната гръцка култура, които особено се проявяваха въ разни обичаи и празненства, и въ веселото настроение на жителите. И въ време на възражданьето кипеше тукъ бодъръ умственъ животъ: не малко видни мъже, мислители, поети, художници и писатели, или произхождаха отъ тоя честитъ градъ, или бяха го избрали за центъръ на своята дейность. Няма значи да сгрешимъ, ако известно влияние върху развитието на способностите на Бруно отдадемъ на щастливата местность, въ която той бе прекаралъ своите рани младини.

Кръстното име на Бруно собствено бе Филипо, променено отподире, при встъпваньето му въ духовно звание, въ Джордано. На 10 години той отива въ Неаполъ, дето получава познания отъ областьта на хуманистичните науки, на логиката и диалектиката, и то било въ училища, било отъ частни учители. Още не навършилъ 15 години, той постъпя въ ордена на доминиканците въ Неаполъ, въ оня манастиръ San Domenico, дето преди три века бе действувалъ великиятъ църковенъ мислитель Тома Аквински. При постъпваньето въ ордена момъкътъ получава, въ честь на втория генералъ на доминиканския орденъ, името Джордано. Следъ десетгодишно пребивание въ ордена той бива посветенъ въ чинъ свещеникъ и захваща да действува като такъвъ. Въ манастира Бруно се занимавалъ обаче не само съ своите длъжности като членъ на ордена, ами се предавалъ и на сериозни научни занятия, въ които се запозналъ основно съ древната гръцка философия, особено съ системите на Платона и Арестотела, на новоплатоника Плотина, както и съ средновековата схоластична философия. Измежду схоластиците особено го привличаха съчиненията на Тома Аквински и на испанеца Raymundus Lullus. Също и

еврейската и арабска философия не бе му останала чужда; особено кабалата, учението на средновековите еврейски мислители за всеединството, както и възгледите на най-великия арабски мислитель Ibn-Roschd (Averroes) упражниха не малко влияние върху неговия мирогледъ. Най-сетне измежду непосредните негови предшественици най-силно повлияха върху бъдещото философско развитие на младия доминиканецъ съчиненията на немския кардиналъ Никола отъ Куза (Nicolaus Cusanus), чието главно съчинение „Идиотъ“ излезе въ 1450. год., и на основателя на новата астрономия Никола Коперникъ, епохалното дело на когото „За движенията на небесните светила“ (De orbium cœlestium revolutionibus) се появи въ 1543. год. Всички тия мислители, а особено последните двама, имаха могъществено значение за посоката, въ която отсетне тръгна развитието на мислите у даровития доминиканецъ, и която най-накрай го докара на кладата. Тая посока зе да се проявява още въ първите години на неговия животъ въ манастира. Тукъ той бе проявилъ такава необикновена за неговото положение като бъдещъ свещеникъ смелость и свобода въ обсъжданье на църковни обичаи и догми, щото го бяха заплашили, че ще го привлекатъ подъ отговорность зарадъ известни негови постъпки и мнения. Така единъ денъ той билъ махналъ изъ своята келия всички икони и билъ оставилъ само разпятието, а другъ пъть билъ се произнесълъ предъ единъ свой другарь въ манастира, когото заварилъ съ една мистична поема за „седемте радости на Богородица“, че той би сторилъ по-добре, ако би зелъ да чете някоя по-умна книга. Още на 18 години захванаха да се появяватъ въ кипещия умъ на младия мислитель скептични навеи противъ някои църковни учения. Така преди всичко догмата за триединството божие възбуждаше въ него съмнения, които намираха подкрепа въ обстоятелството, че тая догма е била въведена въ по-късно време. Също така и въ възгледа за въплъщението на сина божи поставяше се той откъмъ страната на арианците, които отричаха, че личностьта на Исуса по своето същество е идентична съ Бога-отца. — Между това Бруно бе стъпилъ въ санъ свещеникъ и бе излязълъ отъ манастира, изпълнявайки своето звание въ разни места изъ провинцията. Но когато той къде края на 1575. год. се върна въ неаполския манастиръ, провинциалътъ на ордена подигна противъ Бруно обвинение въ еретичество, като посочвашена 130 точки, въ които Бруно билъ отстъпилъ отъ учението на църквата, и като указваше и на предишните непристойни негови постъпки въ манастира. Бруно обаче на-

време подуши, какво се готвеше противъ него, и за да не попадне въ ръцете на испанската инквизиция въ Неаполъ, избяга въ Римъ, дето се представи на прокуратора на ордена, Sisto di Luca, който и наистина изпърво го прие добре. Обаче между това обвинителното дело противъ непокорния членъ на ордена бе изпроводено отъ Неаполъ въ Римъ. Обвинението бе се усилило още повече заради това, че следъ избягването на Бруно, въ Неаполъ бяха намерили скрити отъ него забранени книги, съчинения на Иеронима и Златоуста съ забележки отъ Еразма Ротердамски. Тия забележки на Еразма увеличаваха значително вината на свободомисления доминиканецъ, и заради това той, навреме предупреденъ отъ свои приятели въ Неаполъ, реши се завинаги да се освободи отъ настойничеството на ония, които „го отвръщаха отъ по-достойни и по-високи стремежи и които бяха вковали въ окови неговия духъ, като отъ човекъ свободенъ, на служба у добродетельта, го бяха направили робъ на низко и глупаво лицемерие“. Съ тая цель той, къде средата на 1576. год., съблича монашеското облекло и избягва изъ Римъ, упътвайки се за Генуа.

Отъ тоя моментъ захваща оня периодъ въ живота на свободния мислитель, който е пъленъ съ най-разнообразни приключения, периодъ на безпокойно странствуванье, който резко контраствува съ монашеския животъ, но който напълно отговаря на онова безпокойство, което обладава вътрешностьта на Бруно и което имено го не задържа за дълго време на едно и също място. И въпреки тоя неспокоенъ периодъ отъ неговия животъ, тъкмо въ това време Бруно изработва всички ония свои многобройни съчинения, които заедно съ неговия трагически край за вечни времена обезсмъртиха неговото име.

Въ единъ градецъ близу до Генуа Бруно обучава момчета въ граматика, а по-възрастни ученици въвежда въ астрономията. Но скоро той замина отъ тамъ, и презъ Туринъ, дето не можа да намери прехрана, пристигна въ Венеция. Тукъ Бруно мислеше да търси поминъкъ въ училищата и въ печатниците като коректоръ, ала чумата въ града осуети тия негови надежди и го принуди скоро да напусне града. Въ Падуа доминиканци го убеждаватъ да облече пакъ монашеската одежда, и съ нея той се упътва презъ Алпите за Франция. Ала въ Шамбери, дето Бруно спря въ доминиканския манастиръ, посрещнаха го много хладно и заради това, особено като узна, че по-нататъкъ ще намери още по-малко любезность и съчувствие, той измени своя първоначаленъ планъ и отиде, наместо въ Лионъ, въ Женева, дето мислеше да намери свободно поле за своята деятелность. Тукъ

той се запозна съ главата на италиянската колония Galeazzo Carraccioli marchese di Vico, който заради своите калвинистически убеждения бе напуснал не само бляскавото свое положение, което занимаваше въ Италия като племенникъ на папа Павелъ IV., ами и жена и деца, и бе се установилъ въ центра на калвинистическата ересь. Италиянската колония прие бежанеца много добре, убеди го да фърли изново калугерското расо и му намери работа като коректоръ въ една печатница. Заедно съ промяната въ своето облекло Бруно измени тукъ и своето име, като за кратко време изново прие своето първоначално кръстно име Филипо. Ала дълго не можа той да остане въ Женева. Наистина той посещаваше френски и италиянски проповеди въ тоя градъ, ала не се решаваше да премине въ лоното на протестантската църква, защото — така самъ бе казалъ на маркиза — не желаеше да приеме една вяра, която не познава. Поради това и маркизътъ скоро оттегли своето покровителство отъ него и го остави на неговата съдба, която между друго му бе навлякла и ненавистьта на женевските църковни началници. Всички тия условия принудиха най-сетне Бруно да напусне строгия калвинистиченъ градъ, който преди 25 години по вероизповедни мотиви бе обрекълъ на пламъците прочутия теологъ и лекарь Серветъ, и да се упъти за Франция. Презъ Лионъ той отива въ Тулуза, славна по онова време съ своя университетъ, посещаванъ отъ 10000 студенти. Тукъ найсетне съдбата се усмихва на Бруно. Той намира тамъ умствено развити хора и любознателни младежи, на които дава частни лекции по астрономия и по някои отдели отъ философията. Следъ шестъ месеца, прекарани въ такива занятия, освобождава се мястото на редовния преподаватель по философия на университета, и Бруно се решава да конкурира за това място. Съ тая цель той си извоюва докторска титла, участвува въ конкурса и успява да получи катедрата. Две години Бруно чете лекции по разни философски въпроси, между които особено и върху Аристотелевите книги за душата. Изглежда обаче, като че лекциите му да не са били посрещнати твърде съчувствено отъ неговите слушатели, та отъ една страна това обстоятелство, отъ друга междуособиците, които вълуваха по онова време въ тая местность, го накараха въ 1581. год. да напусне своята катедра и да замине за Парижъ, центъра на тогавашната ученость, дето Бруно мислеше да намери по-благоприятна почва за новите идеи, които зеха да зреятъ въ неговия умъ. Като докторъ, той се възползува отъ правото, което му даваше тая титла, и обяви въ Сорбоната извънредни лекции

върху божествените атрибути споредъ възгледите на Тома Аквински. Тия лекции, въ които Бруно прояви своето необикновено красноречие и редка паметъ, имаха такъвъ успехъ, щото му се предложи една редовна катедра, която обаче Бруно не прие, защото съ нея бе свързано задължението да посещава редовно божествената служба. Ето защо той се задоволи да чете и занапредъ извънредни лекции, които имаха за предметъ тъй нареченото лулическо изкуство.

Около средата на 13. векъ испанскиятъ схоластикъ Raymundus Lullus, потъкнатъ отъ мисъльта, да подигне значението на християнството и да изнамери единъ математически способъ за доказванье на неговите истини, бе измислилъ така нареченото „велико изкуство“ (ars magna), което се състоеше въ това, че съ негова помощь не само лесно можеха да се доказватъ верни утвърждения, ами и много лесно да се намерятъ нови истинни положения. Това се постигаше съ единъ видъ логическо-метафизическа машина за смятанье, въ която основните понятия бяха поставени въ видъ на букви върху подвижни концентрични кръгове, по подобие на числата върху часовниците. Като се движеха тия кръгове, получаваха се всевъзможни комбинации отъ понятията, а тъй като познанието се състои въ комбинуванье на понятия, съ тая метода се откриваше достъпъ до универсално познание.

Бруно, обладанъ отъ гениалната идея на испанския мислитель, съ всичкия пламъкъ на своя умъ се предаде на това изкуство, чиято важность за упражнение на паметьта и на красноречието му се виждаше особено голяма. И заради това той разработва това изкуство въ разни малки съчинения и го зима за предметъ на многобройни свои лекции. Притуй Бруно съобразно съ своята индивидуалность, която се отличаваше съ богата фантазия, въвежда покрай понятията и знаковете единъ новъ елементъ, продуктъ на фантазията, имено образи и форми, защото човешкото мисленье не е само чистъ отвлеченъ процесъ, който просто съединява абстрактни понятия, ами е съпроводено и отъ образи, които фантазията съставя отъ нещата въ света и ги прибавя къмъ понятията. Такива прекрасни образи ни се представятъ особено въ гръцката митология съ нейните божествени форми и атрибути. По тоя начинъ Бруно получава възможность да свърже своите мисли съ образи и да ги облече въ образи и така да намери добра опора за своята паметь и красноречие. Тъй развива той лулическото изкуство въ една метода за придобиванье добра и богата паметь и за проявяванье на редко красноречие. Митологическите както и други

образи му даватъ извънредна леснотия да свързва безъ дълго обмислянье най-разнообразни мисли и съждения, запазени въ неговата паметъ. Основната идея въ това изкуство на испанския схоластикъ се подзима и въ течение на новата философия отъ видни мислители, макаръ и съ друга цель; тъй напр. Лайбницъ съ помощьта на същата хипотеза се стреми да обоснове своя универсаленъ езикъ, а Хегелъ да извлече всичко разнообразие, въ което се проявява битието, посредствомъ логическометафизически процесъ отъ известни основни понятия. „И ако въ днешенъ денъ пакъ се правятъ сериозни опити, да се сведатъ логическите операции къмъ математически формули, то това логическо изчисление въ последната си основа не е нищо друго освенъ възкръсналото въ модерна премяна изкуство на мечтателния испански рицарь.“ И Джордано Бруно съ помощьта на новата метода навсякъде очудва съвременниците си съ своята необикновена паметъ и съ своето бляскаво красноречие. Въ Парижъ успехътъ на неговите лекции върху новото изкуство бе бляскавъ. Самъ кралтъ дочува за необикновените дарби на италиянския учитель, когото повиква при себе си, за да узнае отъ него, дали чудесната паметъ на философа е следствие отъ природни способности или продуктъ отъ някакви магически изкуства. Бруно увери краля, че неговото учение не съдържа никаква магия, и за да му покаже всичката естественость на неговата мнемоника, съчини и посвети кралю едно съчинение, „За сенките на идеите“ (De umbris idearum), въ което между друго по единъ ясенъ и духовитъ начинъ въвеждаше читателя въ „великото изкуство“. Ала това съчинение не се занимаваше само съ мнемониката, ами съдържаше и известни философски идеи на автора, които отсетне легнаха въ основата на неговата философска система. Така споредъ Бруно вселената ни представя единство на Бога и света. Въ Бога се съдържа всичко, въ него са слени въ пълна хармония всички противуположности, на първо място духъ и природа, материя и форма; Богъ е първобитната идея, отъ която всички неща са само отблескъ, сенки. И нашата душа е часть отъ божествения духъ; въ своите сетивни представи и мисли тя схваща божествените идеи. А тъй като нещата въ света са сенки отъ тия божествени идеи, заради това мисленье и битие въ основата си е идентично и се слива въ общото единство на божеството. Тая единна природа произвежда изъ себе си всичко, като притова по-висшето произлиза отъ по-низкото.

Това съчинение, посветено на краля, спечели автору платена извънредна катедра на парижката Сорбона. Обаче и въ

Парижъ неспокойниятъ мислитель не можа да остане дълго време, вече и заради това, че нему, който бе такъвъ врагъ на сляпото придържанье о Аристотелевата философия, не можеше да му бъде по вкуса това учено общество въ Парижъ, коете се отличаваше по своя строгъ аристотелизъмъ. Като се прибавятъ къмъ туй и постоянните междуособици, които вълуваха около Парижъ, понятно е, защо Бруно следъ двогодишно маенье напусна френската столица, като се упъти за Лондонъ, снабденъ отъ краля съ препоръчителни писма до неговия посланикъ въ Лондонъ, образования Michel de Castelnau, покровителя на нещастната Мария Стюартъ. Посланикътъ, макаръ и веренъ католикъ, прие твърде ласкаво вероотстъпника, спрямо когото се отнасяше съ голяма предупредителность, като му даде и жилище въ своята къща. Отъ Лондонъ Бруно поиска да спечели достъпъ на университета въ Оксфордъ, за да действува и тукъ въ полза на новото астрономическо учение и на своя мирогледъ. Съ тая цель той написва едно малко съчинение въ духа на лулическото изкуство, „Обяснение на трийсетъ сигли“, посветено на своя покровитель, което проважда на вице-канцеларя и на докторите въ Оксфордъ, като го придружава съ едно писмо, въ което се проявява високото мнение, което Бруно имаше за себе си и за своите идеи. Така въ това писмо той казва за себе си, че него не познаватъ само варварите и простаците, че него мразятъ разпространителите на глупостьта и лицемерците, а го обичатъ честните и сериозните хора, ръкоплещятъ му благородните умове. Къде средата на 1583 година срещаме Бруно действително въ Оксфордъ, дето чете на университета върху безсмъртието на душата и върху новата система на Коперника. По онова време посещава Англия единъ полски големецъ Albert a Lasco, който съ своите дарби и огромни богатства бе привлякълъ вниманието на кралица Елисавета. Гостътъ посещава и Оксфордъ, дето въ негова честь се устрояватъ всевъзможни празненства и диспутации на университета. Въ такава една публична диспутация Бруно защищава коперниковата система за вселената противъ учението на Птолемея и Аристотела, което въ центра на вселената поставяше земята, около която се движатъ месецътъ, слънцето, планетите и другите звезди. Самъ Бруно разправя отподире, че той въ тоя диспутъ петнайсетъ пъти е накаралъ своя противникъ, единъ докторъ на теологията, да млъкне. Ала такова смело застъпванье за едно учение, което тъй резко се противупоставяше на средновековите възгледи, които царуваха тогава на оксфордското училище и които се осланяха върху такъвъ единъ непо-

колебимъ авторитетъ, какъвто за тяхъ беАристотелъ, не можеше да не подигне омразата на оксфордските доктори, въ статутите на които се предвиждаше парична глоба за бакалаврите и магистрите на свободните изкуства, които отстъпваха отъ Аристотела и си позволяваха някоя грешка противъ неговия Органонъ. Ето защо те не се усмириха, докато не успяха да спратъ по-нататъшните лекции на дръзкия чужденецъ и да го накаратъ да напусне града имъ, та да не разваля техния средновековъ сънъ. Ала и Бруно не остана дълженъ на своите противници. Когато се върна въ Лондонъ, издаде едно съчинение подъ название „Вечерята на тримирна сряда“ (La cena de le Ceneri)“, въ което въ видъ на разговоръ изложи и предъ публиката ония възгледи върху вселената, които бе бранилъ въ Оксфордъ. Въ това свое съчинение, което излагаше единъ действителенъ разговоръ върху коперниковата система, воденъ съ разни учени и благородни въ дома на френския посланикъ, Бруно бичува оксфордските педанти, чието невежество, високопарность и селска грубость би изчерпило търпението дори и на едного Иова. Самия градъ той остроумно наричаше „вдовица на истинската ученость“ (la vedova di buone lettere).

Въ Лондонъ Бруно се залови да изложи писмено своето учение, и плодъ отъ тая негова деятелность бяха най-важните и най-духовитите негови философски съчинения, написани на италиянски. И всички тия важни съчинения излязоха въ единъ кратъкъ периодъ отъ по-малко отъ две години! Това време, прекарано въ неуморимъ писателски трудъ, е най-щастливото време въ живота на философа. Не само своите италиянски философски съчинения написа Джордано Бруно въ тоя късъ периодъ, ами тука тури той началото и на своето главно латинско съчинение. Тия писмени трудове привлякоха вниманието на най-видните хора въ Англия, съ които Бруно встъпва въ лични сношения. Между тия мъже най-любимиятъ другарь, когото той обикна отъ все сърце, и комуто посвети две отъ най-хубавите свои съчинения, бе младиятъ и гениаленъ държавенъ мъжъ и поетъ Филипъ Sidney, оня последенъ английски рицарь, който едва на 32-годишна възрасть въ 1586. год. падна въ битката при Zutphen, борейки се за независимостьта на Нидерландия и за възтържествуваньето на протестантизма. Бруно намери свободенъ достъпъ и при кралица Елисавета, която съ своя бистъръ умъ направи такова впечатление на чувствителния южанинъ, щото той не намираше думи, съ които да величае тази „едничка и най-редка жена, това земно божество, тази велика Амфитрита, която съ блясъка на

своите очи укротява океана". Ала не за дълго бе писано да се радва Бруно на спокойствие въ тоя честитъ за него миръ. Въ 1585. год. френскиятъ посланикъ бива повиканъ назадъ въ Франция, а това принуди и Бруно да се върне изново въ Парижъ. Ала тукъ не встъпи той вече въ предишното си отношение спрямо университета, ами живееше като частно лице, особено защото бе вече и намислилъ скоро да посети и други, германски, университети. Преди обаче да извърши това, той, който вече въ подробности си бе изработилъ своя философски мирогледъ, искаше въ сърцето на средновековия аристотелизъмъ да даде публично генерално сражение на досегашния аристотелско-птолемейски възгледъ, който се крепеше отъ могъщата църква, и да нанесе сетенъ ударъ на остарялата вече традиция. За тая цель той даде до ректора на Сорбоната единъ листъ отъ 120 тези, въ които неговиятъ новъ мирогледъ противуречеше на аристотелско-перипатетичния възгледъ, молейки ректора да нареди публична диспутация за защита на тия тези. Макаръ и при разглежданьето на тезите да излезе наяве, че те косвено се поставятъ противъ известни учения на католическата църква, все пакъ позволи се тяхното печатанье и се обяви исканата публична диспутация, като се излизаше отъ сгодната за подобни случаи теория, къмъ която често прибягваха тогава, имено че е позволено да се диспутира върху такива въпроси и да се търси тяхното осветление по природенъ начинъ, безъ съ това да се повреждa тяхната истина, постижима чрезъ светлината на вярата. Диспутацията стана на Педесетница 1586. год. въ кралската аудитория на парижкия университетъ, и се откри отъ единъ горещъ последватель на Бруна, парижанина Jean Hennequin, който съ пламенно красноречие подканяше парижките професори да се преклонятъ предъ величието на истината и да отдадатъ длъжната честь не толкова на пламенната речь колкото на тежината на доводите. За самия вървежъ на диспутацията не се знае нищо положително, ала това е сигурно, че три дни следъ нея Бруно напусна града, който той мислеше да разбуди отъ неговия средновековъ духъ. Твърде е вероятно, че той, предвиждайки бурята, която трябаше да подигне неговата постъпка, още предварително е билъ решилъ, следъ диспутацията да отърси парижкия прахъ отъ своите нозе, и че е съобщилъ това свое намерение и на ректора при подаванье на тезите.

Бруно замина тоя пътъ за Германия, където тъй също искаше да пренесе борбата за новото учение, което и тукъ имаше видни противници, и дето се надяваше да намери по-подготвена

почва за своята дейность като апостолъ на новия мирогледъ. Той отива въ Марбургъ, дето обаче подъ благовидната форма на някакви „важни“ основания, въпреки тогавашния обичай, не му се позволява да чете на университета. Ядосанъ, той се упътва за Витенбергъ, центра на Лутеровата реформа, дето намира много по-благосклоненъ приемъ и дето получава позволение да чете частни лекции на университета. И тука той не изпуска случая да проповядва новото свое учение за безкрайностьта на вселената, следствие отъ коперниковата теория. Но и въ Витенбергъ, „немска Атина“, както Бруно нарича тоя градъ, дето, макаръ и непознатъ чужденецъ, бе приетъ съ отворени ръце и бе оставенъ свободно да проповядва едно учение противно на владеещите тогава възгледи и на църковното учение, и въ Витенбергъ Бруно не остая дълго. Отначало на тоя университетъ преодоляваха привържениците на Лутера, ала следъ смъртьта на княза-избирателя Августа, който бе строгъ лутеранецъ, и следъ възкачваньето на престола на неговия синъ Христианъ, който бе решителенъ калвинистъ, последната партия доби преднина и прокара ония наредби, съ които най-строго се забраняваше на лутеранците всяка полемика противъ калвинистите. Тая промяна на обстоятелствата караше Бруно да се бои, че ще може да избегне и въ бъдеще всяко неприятно сблъсканье съ противниците на коперниковия мирогледъ, толкова повече, че и другарьтъ на Лутера, Меланхтонъ, поклонникъ на калвинизма, бе нарекълъ своевременно учението на Коперника опасно за вярата. Ето защо Бруно съ време реши да напусне тоя градъ, отъ който зе сбогомъ съ една тържествена прощална речь къмъ сената и университета, държана на 8. мартъ 1588, дето изказва своята благодарность за гостоприимството и съ пламенни думи възхвалява умственото величие на Германия и на нейните видни мъже, както и духовната свобода, която царува въ тая страна. „Да даде Юпитеръ на немците, щото те да съзнаятъ своите мисли и да ги насочатъ къмъ по-високи цели, и тогава те няма да бъдатъ вече човеци, ами богове. Защото божественъ е гениятъ на тоя народъ, който само въ ония науки не е придобилъ първенство, съ които не е пожелалъ още да се занимае.“ И Лутера не намира той достатъчно думи да величае заради неговата победа надъ „триглавия церберъ съ тройната тиара“, победа нанесена не съ ужасния кривакъ, а съ просто перо.

Отъ Витенбергъ Бруно се упътва за Прага, дето написва едно съчинение, „160 члена противъ математиците и философите отъ тоя векъ“, което посвещава на мистично и суеверно настроения покровитель на астрономията императора Рудолфа II. Това посвещение дъха гордо самосъзнание за великото звание, на което се е предалъ авторътъ, да буди умовете, и за победите, що е вече нанесълъ съ своята дейность надъ невежеството на ограничените академици. Императоръ Рудолфъ се ограничи да даде само единъ подаръкъ отъ 300 талера на автора, който, като не можа да намери тука сгодно място за деятелность, напусна следъ половина година града и насочи тоя пътъ стъпките си къмъ новооткрития немски университетъ, akademia Julia, въ Helmstädt въ Брауншвайгъ. Доброто име, което този младъ университетъ си бе спечелилъ въ късото време на своето съществуванье, привлече и Бруно, който се надяваше да намери тукъ прехрана, както и оная свобода, която му бе потребна за развиванье на своята научна деятелность. Основателтъ на университета, херцогъ Юли, бе проникнатъ отъ най-благородни идеи за свободно развиванье на науките и особено бе настроенъ противъ властелюбивите теолози, за които бе казалъ, че не желае да се подложи подъ техните крака, отъ които единия искатъ да иматъ на амвона, а другия въ княжеската канцелария. За нещастие обаче тоя благороденъ князъ се помина скоро, и макаръ неговиятъ наследникъ, достоенъ преемникъ на свободомисления свой баща, да се отнесе много благосклонно спрямо Бруно, комуто и за една тържествена речь, държана на университета въ паметь на починалия покровитель на науките, бе далъ подаръкъ отъ 80 талера, при все това той не можа да избави смелия мислитель отъ преследванията на теолозите, които го мразеха заради неговото безбожно учение. И наистина, безъ никакво предупреждение единъ денъ главата на протестантската църква въ града въ публична проповедь го изключва отъ църквата. Тая съвсемъ неочаквана и обидна постъпка силно възмути бореца за истината, който съ писмо до ректора и академическия сенатъ се оплака заради тая съ нищо неоправдана обида и поиска удовлетворение. Ала тази случка, както и недостойните нападки на ректора, теологъ, противъ философията, принудиха Бруно да остави и тоя градъ, толкова повече, че между това бе приготвилъ за печатъ ново едно съчинение на латински, дето въ стихове, по подражание на Лукреция, излагаше въ свързана форма своето философско учение. По онова време центъръ на книжната търговия и на печатарското дело бе

Франкфуртъ, и имено въ тоя градъ се премести Бруно, за да печата някои свои съчинения. Градскиятъ съветъ обаче не позволи на Бруно да остане въ самия градъ, и заради това той трябаше да живее въ единъ манастиръ и отъ тукъ да наблюдава печатаньето на съчиненията си. Покрай това той даваше и уроци на „еретически доктори“ върху лулическото изкуство и участвуваше въ диспутациите, които се държаха въ време на годишния книженъ панаиръ, що ставаше въ Франкфуртъ, където по тоя случай се стичаха учени едвали не отъ всички европейски университети. Тука Бруно даде за печатъ своите най-важни латински философски съчинения, имено De triplici minimo et mensura (За тройното най-малко и за мярката), De monade, numero et figura (За монада, число и фигура) и De universo et mundis (За вселената и за световете). Ала внезапно, недочакалъ още свършваньето на печата, Бруно заминава за своето отечество, което вече 15 години не бе виждалъ, и съ тая своя необмислена съдбоносна постъпка запечатва своята по-нататъшна участь, като се предава въ ръцете на оная институция, която нямаше обичай да изпуща уловена вече жертва. Чудно е, какъ е могълъ Бруно, когото целиятъ му животъ трябаше да научи, че върховната католическа власть не можеше да забрави големите прегрешения, които някогашниятъ неинъ близъкъ членъ бе извършилъ противъ църквата, какъ той не е почувствувалъ голямата опасность, въ която попадаше съ своето отиванье въ Италия, и не се е побоялъ да стъпи изново върху италиянска почва. Тая гатанка отчасть са обяснява отъ горещата любовь, която тая ентузиастична натура хранеше къмъ своята родина и която той нередко съ възтържени думи изказваше въ своите съчинения. Следъ като Бруно въ своите дълги странствувания не бе могълъ нигде въ чужбина да найде нужното спокойствие, макаръ и да бе посетилъ най-свободолюбивите тогава места, той наверно е билъ убеденъ, че най-сетне въ своето отечество ще може да намери оня покой, който му бе тъй потребенъ за мирно по-нататъшно действуванье. И нима онзи младъ момъкъ отъ знатно семейство, който го канеше да дойде при него въ Венеция, въ този прочутъ по своите свободни учреждения градъ, не можеше да му даде въ своето жилище закрила отъ всякакви преследвания? Па и самъ Бруно мислеше, че съ едно свое съчинение, което вече бе приготвилъ и смяташе да посвети на папата, ще може да спечели благоволението на папата и по такъвъ начинъ да се сдобри изново съ църквата и да получи прошка отъ нея. Тия разсъждения намираха потвърждение още и въ факта, че

въпреки своето вероотстъпничество той безъ всяка спънка бе сполучилъ да завземе видно място на университетите въ Тулуза и Парижъ, дето все царуваше влиянието на католическата църква. Всичко това може да ни обясни, какъ така Бруно съ леко сърце се реши да премине италиянската граница и съ това да попадне въ ноктите на инквизицията.

Но какво собствено правеше тоя мислитель толкова опасенъ за църквата, щото тя трябаше да иска неговото примерно наказванье, за поучение на други подобни смели умове? Отговорътъ на тоя въпросъ се крие отчасть въ учението на тоя философъ, отчасть въ неговите възгледи за църквата и нейните служители.

(Следва.)

Ив. А. Георговъ.

Що е то „животна сила“.

Що е то животъ, и какъ се е появило първото живо същество на земята — ето въпросъ, който ще вълнува до века умовете на учени, философи и поети и на който едва ли ще се намери задоволителенъ отговоръ. И намъ не ще е тукъ цельта да търсимъ отговоръ на тая най-голяма гатанка, а да представимъ накратко и ясно, какъ се е развивалъ още отъ край време тоя въпросъ и какъ стои сега между учените. Биологическата наука и литература въ последно време тъй бързо се развива, че не липсуватъ извори и за едно популярно изложение на въпроса, колкото сложенъ и да е той [1].

Предъ видъ очевидната разлика между организувано и неорганизувано тело изпъчватъ ни се две проблеми за разрешаване:

1) Какво нещо е материята на живите същества и отде произлиза тя:

2) Каква е силата, която произвежда живота и отде се явява тя.

Ний ще разгледаме тия въпроси, споредъ историческото имъ развитие у разни народи и презъ разни времена.

Да видимъ най напредъ, какви са идеите за живота у първобитните хора. И най-простия дивакъ няма ни общи идеи, ни интелектуално любопитство: да се запази и нахрани са неговите две почти изключителни грижи. Ето защо за него е отъ голяма важность да различава това, що живее отъ това, що не живее. Първиятъ неговъ критерий е произволното движение: корабъ, часовникъ, компасъ му е живо същество. Споредъ Тайлора първите любопитства у дивака досягатъ два вида факти: отъ една страна разликата между едно живо и едно мъртво същество и явленията презъ бдение, сънь, екстазъ, болесть и смъртъ; — отъ друга, човешките форми, що се явяватъ на сънь и въ привидения.

Някои диваци няматъ върху тия неща никакви установени идеи, но по-голямата часть отъ нихъ тълкуватъ тия факти едни чрезъ други. Сянката, отражението въ водата и отгласътъ естествено пораждатъ идеята за единъ или повече дупликати,

---

[1]) На първо място споменуваме съчинението на Брюкселския професоръ Errea, Existe-t-il une force vitale?, което обема сичкия въпросъ въ увлекателна и разбрана форма и отъ което се ползувахме най-много.

придружници на всеки човекъ (Тайлоръ, Спенсеръ) Прочее, ето понятието за двойствеността или за душата, тъй както то се явява у множество диваци: въздушенъ образъ на телото, неженъ и паровиденъ призракъ, причина на индивидуалния животъ индивидуалната мисъль, способна да напусне своя човекъ и отново да влезне въ него, образъ който го напуща въ минутата на смъртьта, способенъ да влезне въ други тела и да причини въ тяхъ разни смущения, обикновено невидимъ, но който понякога се вестява на заспали хора. Душата се отдава ту на сянката или отражението на лицето, ту на сърдцето, което следъ малко престава да тупа подиръ смъртьта, или же на дъхането, въ време на агонията. Последното понятие е твърде разпространено: pneuma по гръцки, anima и spiritus по латински, що означаватъ душа, изпърво ще речатъ »дъхъ«, както се казва и въ Генезиса, че въ началото Богъ билъ далъ човеку животенъ духъ.

Често всекиму придаватъ множество души, отъ които всяка една си има своя функция. Египтяните ги изкарватъ най-малко петь, отъ които едната (ка = двойственость) е въздушно повторение на телото.

Въ силата на почти неизбежни индукции първите хора придаватъ души на животните, растенията и предметите. Понеже всички тия души, човешки и други, могатъ да напущатъ телата и да имъ преживяватъ презъ известно време, светътъ е населенъ съ духове, чиито своеволно действие, благотворно или злосторно, обяснява всички неожидани случки. Желанието да се отблъснатъ техните лоши дела или да се спечели нихното благоволение поражда първите религиозни обреди. Уредена, и поетизирана тая първобитна доктрина на умовете се намира въ Митологията, която всъде вижда лични и своенравни воли.

Първите гръцки философи като Талесъ Милетски (VII стол. преди Р. Х.) разрушаватъ хаоса на Митологията. Демокритъ Абдерски (V стол. преди Р. Х.) се старае да обясни светътъ механически, посредствомъ вечни атоми, вечно въ движение, неразрушими; »всяка промяна е присъединение или раздробение на частите«. Ала той приема една душа различна отъ телото и съставена отъ по-сюбтилни атоми; тяхното движение произвежда явленията на живота.

Противъ тия тенденции не закъсня да се появи реакция и старите идеи за личните »духове« взеха връхъ, съ Сократа и учениците му: Платонъ и Аристотелъ. Споредъ Аристотела светътъ е веченъ. »Между естествените тела, едни са дарени съ животъ, други не; подъ дума животъ разбираме три неща: да се хранимъ, да се развиваме и да загиваме... Душата е ентелехия на телото (силата, която го оживява и оформя). Различава душа у животни и душа у растения; душата у растението е само вегетативна, а душата у животното е освенъ това и сензитивна, а тая у човека е снабдена и съ разумъ. Атомистичните идеи и тенденции на Демокрита се явяватъ и у Епикура, който смята душата като сюбтилна материя, пръсната въ целия организъмъ. — И тъй, отъ самото на-

чало на философията виждаме да господствуватъ две теории за живота: механическа или материалистична теория, която приема у живите същества само общи материални сили; виталистична или спиритуалистична теория, която приема една или множество сили, свойствени само на живите същества. И отъ философско гледище, както и отъ религиозно, края на древностьта носи отпечатъкъ на извънмерна интелектуална бъркотия. Митологическиятъ политеизмъ сѐ повече и повече пропада, а еврейскиятъ монотеизмъ зема върхъ подъ две форми: християнство и мохамеданство. Християнството беше въ първите векове враждебно къмъ научните издирвания, докато напротивъ Арабите »станаха мислеща глава на човечеството«. Те съ усърдие разработиха много науки, а между философските имъ школи първо място зае въ VIII. векъ Аристотелската школа. Именно посредствомъ арабски коментатори можеха да се запознаятъ и европейците съ Аристотеловите съчинения, възъ основа на които възникна цялата схоластика.

Обаче въ своята педантность схоластиците замениха трите степени души съ една тройна душа у човека: вегетативна, сензитивна и рационална; друго нещо не произведе тоя схоластиченъ периодъ, презъ който имаше само припирни на думи, а никакви наблюдения.

Възраждането се проявява най-вече чрезъ едно тройно движение; едно по-пълно учение на древностьта заема мястото на изключителния Аристотеловъ култъ; лека по лека философията се освобождава отъ теологията; заедно съ това се ввежда научно наблюдение и опитъ, та природните науки начеватъ бързо да се развиватъ. Основава се модерна астрономия, изнамира се телескопъ, микроскопъ, захваща се изучването на анатомията и по човешки тела, наместо само по маймунски, както до тогава. Но пакъ за »душата« имаха твърде смътни понятия. Напр. Ванъ Хелмонъ (1578—1544.) учеше:

1) че душата направлява функционирането на разума и се намира въ стомаха и далака;

2) животътъ направлява функциите на телото посредствомъ археите[1]) (духове) — терминъ заетъ отъ Алхимията.

Има една централна архея, поместена въ горната часть на търбуха и локални археи, пръснати изъ разните органи на телото. Ако локалните археи изпълняватъ заповедите на централната архея, телото бива здраво; обаче всяка непослушность отъ нихна страна е последвана отъ някоя болесть. — Съществува и една особена локална архея, която направлява движението на звездите.

Ренѐ Декартъ (1596—1650), създатель на аналитическата геометрия »същинския баща на съвремената мисъль«, както го нарича Хъксли, възобнови заедно съ Пиеръ Касанди (1542 до 1655) анимизъмътъ на Демокрита и Епикура.

Наистина, Декартъ отбелязва у човека две съвсемъ различни вещества: душа, която е неразделима и мислеща и тело, дарено

---

[1]) Начало на живота.

съ големина и разделимо. Но понеже, споредъ него, душата не придава никакъвъ потикъ на телото а присътствува само като проста зрителка на това, що става; и понеже, отъ друга страна, животните са безъ душа, следва, че движенията на съществата се извършватъ само въ силата на механическите закони. Разликата между телото на единъ живъ човекъ и това на единъ мъртвецъ, е такава, каквато е разликата между единъ часовникъ или другъ някой автоматъ, когато е навитъ и същия часовникъ или друга някоя машина, когато не е навитъ или е счупенъ. Топлината, която постоянно се произвежда въ сърцето ни, е причина на всите движения на нашите членове. Душата или животътъ се поддържа отъ най-нежни кръвни частици, които се пораждатъ въ сърцето, отдето отиватъ въ мозъка, който имъ служи за резервоаръ и ги разпределя изъ нервите и мускулите.

На кратко, както казва Био, тукъ намираме оная велика идея, състоеща се въ това, дето пръвъ пътъ е направенъ опитъ, щото всички физиологически явления да бъдатъ сведени къмъ проста механика. Декартъ бе последванъ отъ Спиноза, Лайбница и Ламетри.

Идеите на медика Ж. Е. Сталъ (1660—1734), знаменития разпространитель на химическата доктрина за флогистона,[1] съставляватъ реакция противъ механическите тълкувания на Декарта. Сталъ поставя явленията на живота подъ права зависимость на безсмъртната душа: тя разсъждава, решава и действува върху органите, които ѝ служатъ за инструменти.

Край механическата или матеарилистическа теория виждаме, прочее, спиритуалистическата теория да се раздвоява някакъ на два клона, споредъ това, дали жизнените явления се приписватъ на самата душа — анимизъмъ — или на една особена причина, на една животна сила, средна по достоинство между телото и душата — витализъмъ.

Да разгледаме сега материята на живите същества и нейното произхождение. Благодарение на експерименталните науки, двете проблеми относително материята и енергията на организмите започнаха да добиватъ едно определено значение едва въ края на последното столетие.

Поразенъ отъ разликата между »мъртвата« и »жива« материя, както самъ се изразява, Бюфонъ (1707—1788) предполага, че едно особено вещество — органически молекули — съставляватъ животните и растенията.

Ала достопаметните трудове на Лавоазиѐ (род. на 1743. г., гилотиниранъ на 1794. г.), които създадоха модерната химия и които ясно доказаха неразрушимостьта на материята, не закъсняха да докажатъ, че животните и растенията са образувани отъ същи прости тела, както и неорганическия святъ и дори отъ най-обикновените измежду нихъ (въглеродъ, водородъ, кислородъ, азотъ и пр.). Лавоазиѐ и Лапласъ откриха тъй също истинското естество на дъхането и животната топлина: »Дъхането, казаха те на 1780. год., е горене, наистина твърде бавно,

[1]) Горливо вещество.

ала досущъ прилично на горенето отъ въглища; .... развитата въ туй горене топлина се придава на кръвьта, която минава презъ белия дробъ и отъ темъ се разпространява низъ цялата животна система«.

Идеята, че въ живите същества има частици, снабдени съ специални движения (Fechner, 1873), или че техния въглеродъ се намиралъ въ особено химическо състояние (Delboeuf, Spring, 1883) още се явява сегизъ-тогизъ. Обаче успехите на органическата синтеза изобщо правятъ да се напуща тази идея.

Ако въ живите същества не се намира по отделно никакво просто тело, то съединенията или непосредстените прости вещества, които се извличатъ изъ техните тъкани (стери, тлъстини, захари, албуминни вещества, алкалоиди и пр. и пр.) не се намиратъ въ неодушевената природа. Ето защо твърде дълго се мислѝ, че тия прости вещества се образуватъ само чрезъ живота и че има само две съвсемъ отделни химии: неорганическа и органическа; първата обемаше само двойните съединения (окиси, киселини, соли, амонякъ и пр.), последната — по-сложните съединения: тройни, четворни и пр., които химикътъ не успяваше да възпроизведе. »Химикътъ, казваше още Жераръ презъ 1842. г., прави тъкмо противното на живото естество: той гори, унищожава и действува чрезъ анализа; само животната сила действува чрезъ синтеза: тя възстановява зданието, срутено отъ химическите сили«.

Но въ 1828. г. Вьолеръ успя изкуствено да приготви мочевина, подобна на тая, произвеждана отъ животните. Но му се възрази, че мочевината »по-скоро е едно изпражнение, а не съставено произведение на животинското тело« (Jean Müller, 1845).

Следъ тоя синтеза последваха и други: оцетна киселина (Kolbe, 1845), въглеводороди, алкооли, ацетиленъ, бензинъ, фенолъ и др. (Berthelot, отъ 1855 насамъ), винена киселина (Perkin и Duppa, 1860), ализаринъ (Graebe и Liebermann, 1868), индиготинъ (Baeyer, 1881), захаринъ (Бутлеровъ, Tollens, 1882, Loew, 1886, E. Fischer и Tafel, 1877), кониинъ (Ladenburg, 1886), кафеинъ (E. Fischer et Ach, 1896), теоброминъ (E. Fischer, 1897) и пр.

Не може прочее да се отрича, че е възможно да се приготвятъ, безъ помощьта на живота, някои отъ най-важните и най-характерни органически съединения.

Само че много отъ непосредствените вещества, извлечени отъ организмите, извършватъ на светлина едно твърде забележително действие (въртателна способность); а приготвените въ лабораториите подобни съединения притежаватъ всички други свойства, но не и въртателна способность.

Pasteur (1822— 1895), отдаде въртателната способность на дисиметричната форма у молекулите, и прие този двоенъ характеръ за присъщъ на химическите произведения, породени отъ организмите. Но пакъ той самъ изказа мисъль, че като се турятъ да действуватъ дисиметрични сили, може да се създаде дисиметрия и въ изкуствени произведения.

Jungeleisch успя впрочемъ да раздвои (на десенъ и левъ), двойния натриенъ и амониенъ тартратъ, добитъ безъ посредство на какъвъ и да е животенъ елементъ. И тая дисиметрична структура бе снабдена, както и естествените тартрати, съ въртателна способность. Често пъти, дори вънъ отъ живота, изкуствените произведения нямать всичките свойства на съответствените естествени съединения. И минералогичната синтеза често не е по малко трудна отъ органическата, поради което въ едина както и въ другия случай, едно време си въобразяваха »че природата употребява някакви таинствени средства« (Fauqué и Lévy).

Добъръ примеръ представляватъ естествените магнити, чиито полюси са сигуренъ белегъ на дисиметрия. Магнетизма, съ който са снабдени сравнително малко вещества, дълго време бе гледанъ, »като една отъ най-непроницаемите мистерии въ природата, а неговата сила, на която той се явява като проявление, гледаха като на сила неприлична на другите познати сили . . . . Въ старо време хората мислеха, че някой духъ се крие въ натърканиятъ янтръ или въ магнита«. (Secchi).

При все това изкуственото добиване магнетиченъ железенъ окисъ се указа възможно (Sidot, 1868), както и получаването сé по искуственъ начинъ и магнитопорятната платина (Daubreé, 1875). Въ случая съ магнетизма и въртателната способностъ виждаме, че свойствата са ясно свързано съ химическия съставъ и наредбата на молекулите. Подобно нещо заключаваме и за много по-сложните свойства на живите същества. Ако сега се попитаме, отде се зема материята у живите същества, отговорътъ е лесенъ: отъ храната имъ: месоядните ядатъ тревопасни, а тия — трева: а тревата пъкъ зема храна отъ минералното царство. Но тъй като животните и растенията постоянно се хабятъ отчасти, чрезъ дъхане, и понеже техните трупове се разлагатъ, то най-сетне, живата по-рано материя сé променя лека по лека, разрушава се и преминава въ неорганическо състояние, — тогазъ нови растения могатъ да ги асимилиратъ отново.

Прочее между трите природни царства съществува непрестаненъ токъ отъ неорганическия миръ къмъ растенията, а отъ тамъ къмъ животните, за да се върне отново къмъ неорганическия миръ и пакъ да започне своето течение.

А отде се зима енергията у живите същества? Ако химията изкара на яве, че материята, е неразрушима, то физиката ни доказа не по-малко фондаменталния принципъ за неразрашимостьта на енергията.

Едно движеще се тело, една повдигната тежесть, единъ нагрянъ или наелектризиранъ предметъ, могатъ да извършатъ цялъ редъ »работи«, които не биха извършили неподвижни тела, или предмети, чиято температура (или електическо състояние) се не различаватъ отъ околната среда. Като означаваме съ думата енергия способностьта да се произвежда работа, ще кажемъ прочее, че въ първия случай, тези предмети съдържатъ повече енергия нежели въ втория.

Разните видове енергии се свеждатъ къмъ тия петъ:

1-о. Механическа енергия, наречена още кинетическа (двигателна);

2-о. Термическа енергия или топлина;

3-о. Електрична и магнетна енергия;

4-о. Химическа или вътрешна енергия;

5-о. Лучиста енергия. Разните видове енергии, както и разните прости тела, не се различаватъ по между си по единъ абсолутенъ начинъ: напротивъ те могатъ да се превръщатъ едни въ други. Механическа енергия минува въ топлина, химическа — въ топлина или електричество и пр.

Всички преобразувания на енергията се извършватъ по такъвъ начинъ, че за определено количество енергия отъ единъ видъ, що изчезва, се явява съответно количество друга енергия. И, когато е възможно да се извърши отсетне обратното превръщане, намираме, че новите енергии са тъкмо достаточни, за да възобновятъ първоначалната енергия; съществува значи една еквивалентность между енергиите, които изчезватъ и ония, що се явяватъ на тяхно място; тъй се »запазва енергията«. Тази истина, забелязана отъ Декарта още на 1644 г., изказана отчасти отъ Sadi Carnot на 1824 г. бе ясно доказана отъ Iules-Robert Mayer (1842), следъ него отъ Colding (1843), Joule (1843), и найвече отъ Helmholtz (1847). И живите същества се покоряватъ на същия законъ за спазването на енергията. И тяхъ тряба да навиваме като часовникъ и да имъ доставляваме гориво като на парна машина. И у тяхъ, както и вънъ отъ тяхъ, работата не е даромъ. Храната не имъ служи само да образуватъ нихните органи; тя е още и горително вещество и дъхането имъ е горене. Други физически и химически промени, на които те са седалище, тъй също имъ доставятъ енергия. Количеството топлина, развита у животните при почивка, отговаря на химическата енергия на консомираните храни (Rosenthal, 1891); Hirn (1858) и Данилевски констатираха, че въ мускулната работа, съобразно съ общия принципъ, има липса на едно съответствено количество топлина.

Често пъти виждаме въ организмите една външна ничтожна причина да предизвиква голямо количество енергия. Има ли тукъ някоя таинствена диспропорция между причината и последствието — едно образуванье на енергия чрезъ живото същество?

Това се длъжи на обстоятелството, че организмите иматъ запасна енергия, която едно легко раздражение може да освободи, — също тъй както една нищо и никаква искрица предизвиква взривъ на цяло буре динамитъ, или както най слабъ ударъ прави да падне предметъ, поставенъ въ неустойно равновесие. Вследствие на тяхна скрита енергия живота у организмите може не само да бъде замедленъ, нъ дори съвсемъ да се прекъсне, и пакъ да се възстанови. Ротиферите, ангвилулите, разни семена отново оживяватъ следъ едно абсолютно и продължително изсушване; множество растения, жаби, медузи, охлюви могатъ да бъдатъ пакъ съживявани, следъ като са биле заледявани (Sachs, Pflüger, Preyer, Romanes) или следъ като са биле подлагани до такива низки тамперетури (понякога до — 120°) щото никакво химическо явление да не е вече възможно (Pictet).

И тъй енергията, съ която располагатъ живите същества, се държи също както и у мъртвите тела. А отде иде тая енергия? Енергията у животните и растенията, както и въ цялата неорганическа природа, произтича отъ Слънцето. Слънчевата енергия е дето черпи вода изъ океаните, за да образува реките; тя стопля въздуха, причинява ветрове. Тя е тъй също, която, се обръща въ химическа енергия въ клетките на растенията иждивява се въ сичките имъ жизнени явления. И, както казахме по горе, органическите материи на растенията, доставятъ храна отсетне пъкъ на цялото животно царство.

Благодарнние на тоя законъ за постоянството на силите, ний можемъ да проследимъ слънчевата енергия въ многобройните ѝ проявления. »Светлината и топлината на пламъка, силата на локомотива, буйството на Ниагарския водопадъ, неудържимата сила на глечерите, силата на нашите мускули, дори и звукътъ на нашия гласъ са трансформирана слънчева сила (du Bois-Reymand).

Да видимъ сега, кои са главните аргументи въ подкрепа на животната сила. Следъ като намерихме въ живите същества същите видове материя и енергия, както и въ неорганическия светъ, трябва сега да докажемъ съществуването у тяхъ на различни жизнени сили, що имъ се приписватъ. Обаче доказателства за това нивга не са биле доставени: никога още не е била констатирана някаква празнина въ непрестаните размени на материя и енергия.

Нека разгледаме при все това главните отличителни черти, които въ същность се отдаватъ на живите същества.

Химически аргументи. — Обяснихме вече, че организмите не съдържатъ ни единъ елементъ, който да имъ е специаленъ; че много отъ техните вещества са възпроизведени извънъ тяхъ; че вътрателната способность може да се реализува безъ нихната намеса.

Iean Müller твърдеше, че живущите солидни материи са въ състояние на смекченость и всмукване, благодарение на водата, присъща на организмите. Но има и неогранически съединения, които иматъ съвършено същи свойства.

Динамически аргументи. — Въ живите същества има видоизменение (трансформация), а не създаване на енергия. Нъ едно време хората мислеха тъкмо обратното. Раздразнителностьта, сир, свойството да се противудействува чрезмерно подъ външно някое предизвикателство, често се привежда за изключително достояние на живите тъкани. Обаче същия характеръ се забелязва у всите неустойни (нестабилни) и експлозиви тела.

Основната форма на движението у организмите се забелязва у амебите, твърде низши организми, които изменятъ постоянно своята контура (»амебовидно движение«). Това движение може да бъде подражавано доста добре посредствомъ капка дървено масло въ слабъ растворъ отъ натриенъ карбонатъ (Gad). Тукъ движението се дължи на една молекулярна сила

известна подъ думите повърхностно разтягане; вероятно същото е и съ амебовидното движение.

Предъ видъ безкрайната дребность на клетките молекуларните сили тряба да играятъ у живите същества твърде значителна рола; и те служатъ за обяснение голямо число структури, които изглеждатъ необясними на пръвъ погледъ: клетъчни форми (Errera, Berthold), скелети на лъчестите (Dreyer), килийки на пчели (Müllenhoff), и пр.

Морфологически и физиологически аргументи. Не можемъ направи единъ организъмъ, нито пъкъ най-малмалката негова клетка. Същото е и за естествените тела отъ неорганическия святъ: »Ние можемъ събра само условията, въ които те се образуватъ въ природата, безъ нашето посредничество. Ние приготовляваме единъ кристалъ чрезъ изпарение на неговата матерна луга; тъй също превръщаме албумина на кокошето яйце въ мускули, нерви и други органи, като поставимъ яйцето въ машината за мътене яйца« (Nägeli).

До день днешенъ никой не е успялъ да приготви макаръ малка частица жива материя, освенъ чрезъ родословие, благодарение намясата на единъ живъ предсъществуещъ организъмъ. Също така, презъ вековете, всеки новъ огънь вероятно е билъ подържанъ посредствомъ една огнена предсъщесвуеща искрица, както и всеки новъ магнитъ е билъ приготвянъ съ единъ старъ магнитъ; при все това ние днесъ можемъ да приготвимъ огънь или магнитъ съ помощьта на една истинска хетерогения. Подобни забележки могатъ се направи и относително добиването кристали.

Ние неможемъ възкръси известенъ организъмъ, следъ като сме го убили. Ала също тъй не можемъ два пъти едно следъ друго да запалимъ купчина барутъ, нито пъкъ можемъ възобнови непосредствено единъ кристалъ, подиръ като сме го стрили на прахъ.

Много растения и животни могатъ да възродятъ изгубените си органи или части отъ органи, докато »неорганическите тела, казва Tiedemann, не представляватъ абсолютно никакво явление, което би могло да се земе за следствие на възобновене или излекуване«.

Ала това е погрешно: Frankenheim, Pasteur, недавна Rauber, наблюдавали у кристалите явления на сикатризация и възобновене досущъ прилични на ония у живите същества. Функциите на организмите се извършватъ най-добре, когато окръжающите условия на температура, влага, налягане и пр. достигнатъ средни размери. На туй понятие за оптимума или за най-сгодната среда бе гледано като на специално за организмите. Обаче ходътъ на една парна машина не е ли свързанъ тъй също съ съвъкупностьта на условия средни, оптимални?

Антропоцентрични аргументи. Тоя терминъ означива, както е известно, концепцията, споредъ която човекътъ, зетъ като центъръ на света, абсолютно се различавалъ ужъ отъ животните и самъ можалъ билъ да състави едно отделно царство (de Quatrefages). Тези, които се поставятъ върху тая точва, гле-

датъ, заедно съ Декарта, на животните (и растенията) като на прости машини, като се задоволяватъ да припишатъ на човека една животна сила и една разумна, съзнателна и свободна душа.

Ала подобна теория никакъ не може се подържа, откато доказате за единството на структурата и родството на всичките живущи същества, включително и човека, станаха причина да се присъединятъ къмъ дарвинизъма повечето натуралисти.

Това единство особено изпъква чрезъ присътствието, у всичките живущи същества, на едно и също основно вещество, сложна белтъчна смесь, наречена протоплазма, която, споредъ думите на Huxeley, е »физическата база на живота«; и чрезъ присътствието, почти у всички, на една и съща клетъчна структура. Поставена въ едни и същи условия, живата протоплазма представлява цяла верига явления, които мъртвата протоплазра не представлява. Ето защо ние не допущаме между първата и втората материални разници въ наредбата на частиците (Pfluger, Loew и Pokorny), също както и случатъ между единъ здравъ и единъ счупенъ часовникъ.

Но единъ здравъ часовникъ може да работи или да бъде спрянъ: същото е, въ известни случаи, и съ протоплазмата.

Философски аргументи. — Голямата мъчнотия за едно механическо обяснение на живите същества е приспособлението на органите имъ къмъ функциите, що изпълняватъ, или както се изразяватъ още, техния финалитетъ. Истина е, че понякога финалитетътъ е просто илюзия. Обаче у живите същества финалитета е неопровержимъ и единственото правдоподобно обяснение, предложено до днесъ, е естественото подобрение (Дарвинъ).

Колкото се отнася до закона за съхранението на живота (Preyer), споредъ който »общото количество на животъ« ужъ било неизменно въ цялата вселенна, той би могълъ да бъде, стига само да е веренъ, приведенъ въ полза на животната сила. Ала тозъ законъ сигурно е неточенъ.

Казано на кратко, няма повече мотиви да се допусне една животна сила, свойствена на живите същества, нежели една хронометрална сила у единъ часовникъ или една преносна сила у единъ локомотивъ.

Това не ще рече, че искаме всичко да обяснимъ въ живите същества. Ала ний сме тъй също далечъ да можемъ обясни напълно явленията на неорганическия святъ, и даже по закона, който най-добре е известенъ може би отъ всички други закони — гравитацията на Нютона — нашето невежество е грамадно.

Колкото повече се увеличава сферата на нашите познания, точките на съприкосновение съ неизвестното се увеличаватъ, ала и нашето ведение такожде уголемява.

Партизаните на животната сила станаха все повече и повече редки; тяхната кауза изглеждаше окончателно изгубена. При все това отъ някоя година насамъ ставатъ опитвания да се възобнови стария витализъмъ (Dressel, 1883) или да го заменятъ съ тая или оная форма на единъ нео-витализмъ (Alb. Wigand, 1876; Bunge, 1887; Rindfleisch, 1888; Driesch, 1893).

Веднажъ приетъ организма, повечето отъ тия автори приематъ, че всичко се извършва споредъ законите на материята и запазването на енергията. Ала те обявяватъ необяснима самата структура на организма и неговото хармонично развитие безъ вмешателство на някоя особена жизнена сила. Въ същность въ това се състои аргумента за приспособлението подъ една нова форма. Но подобно на своите предшественици и нео-виталистите не доставиха онова доказателство, което бяха длъжни да представятъ. Даже Driesch завършва съ твърдението, че неговата »жизнена сила« не е »сила«.

Цялата история, значи, на тоя въпросъ изглежда да състои отъ колебания между две противуположни теории, и човекъ би повярвалъ, че всички усилия са остали безплодни. Ала въ действителность амплитудата на колебанията намалява, общиятъ и неоспоримъ теренъ все повече се разширява, и вечното колебание се придружава отъ едно вечно движение напредъ.

Отъ сичко речено следва, че и до днесъ още не е доказано съществуването, у живите същества, на единъ източникъ на енергия, независима отъ енергиите, които се проявяватъ тъй също вънъ отъ нихъ. Но ако някоя отъ съставните части, взета отделно, не принадлежи на организма, резултантата може при все това да се нарече жизнена, сир. свързана съ неговата сложна структура и съ неговата цялость — също тъй както можемъ разложи функционирането на една машина за фабрикуване хартия напр. на движения, отъ които ни едно не ѝ е собствено, но чийто непрекъснатъ редъ и резултатъ ѝ сж характерни.

Касателно сегашната структура на живото същество, тя ни се показва като следствие на неговото историческо развитие. Този елементъ, установенъ отъ времето, съществува и въ неорганическия святъ: настоящето състояние на планетарната система, митеорологическото положение на всяка минута, и пр., също тъй иматъ своя история.

Следъ като свежда сичко къмъ материя и енергия, науката прави голяма стъпка напредъ. Но може би и това различие ще е последенъ остатъкъ отъ древния дуализъмъ. Защото ние не познаваме отъ материята друго нищо, освенъ енергиите, които ѝ действуватъ. По този начинъ двете понятия за сила и материя се сливатъ въ едно и също (Claparède, du Bois-Reymond, Ostwald и пр.). Кое отъ тяхъ е първоначално, остава да реши науката за напредъ.

А. Тошевъ.

РЕЦЕНЗИИ И КНИГОПИСЪ.

И. Н. Смирновъ, Очеркъ культурной исторіи южныхъ славянъ. Выпускъ I. Введеніе. Развитіе матеріальной культуры. Казань. 1900. 8° 156. Ц. 1 рубла.

Въ първата книга отъ тази годишнина на »Български Прегледъ« (стр. 125—126) реферувахъ върху началото отъ гореказания трудъ на проф. Смирнова, печатанъ въ »Учен. Записки, Казанскаго университета«, кн. за юли и августъ т. г. Сега имаме на ръка въ отделна брошура завършенъ първиятъ »выпускъ« [1]) отъ тоя трудъ. Понеже въ казания свой рефератъ азъ обещахъ да следя продължението на същия трудъ, тряба сега да съобща накратко, доколко туй продължение оправда възбудения интересъ. Въ единъ кратъкъ предговоръ авторътъ сега казва, че счита своя »Очеркъ« само като »проектъ« на една културна история на южното славянство. При »изпълнението« на тоя проектъ съ време авторътъ се надява да изложи отделните въпроси въ тоя очеркъ съ »фактична пълнота« и при »по-сложенъ наученъ апаратъ«, какъвто да задоволи и специалистите по предмета. Отсътствието въ руската литература на единъ достъпенъ за публиката »сводъ« на югославянската история, подбудило автора да пусне въ святъ своя »Очеркъ« и въ тоя му »несъвършенъ« видъ. За жалость »несъвършенствата« на труда въ понататъшното развитие на зачекнатите въ увода въпроси растатъ постепенно до такива размери, че най-накрая читателятъ се вижда неудовлетворенъ въ сравнение съ надеждите, които началото на тоя трудъ възбуждаше. Безсистемность, противуречия и леко боравенье съ »научния апаратъ«, съ който си служи авторътъ, докарватъ до бъркотия въ крайните изводи. А това, разбира се, не може да бъде полезно тъкмо за по-широката публика, която при туй не може критически да се отнесе и къмъ източниците, отъ които черпи авторътъ. Относително подирните може да се каже, че колкото се върви по̀ къмъ края на книгата, толкова по-ясно става, какво съ голямо доверие се е черпало преимуществено отъ втора и трета ръка.

Още въ първия си рефератъ азъ споменахъ, че е мъчно да се съгласи човекъ съ мнението на автора, че римляните до петия векъ успели така да романизуватъ целия Балкански полуостровъ, щото тогава на всичкото му пространство, отъ северъ

---

[1]) На кориците се известява, че презъ марта т. г. ще излезе вториятъ выпускъ подъ заглавие: „Развитіе общественыхъ отношеніи“ и че се приготвя за печатанье и трети выпускъ: „Развитіе духовной жизни“.

на югъ и отъ западъ на изтокъ, да се е говорело на латински езикъ. При туй се спомена, че същевременно авторътъ твърди, какво голяма частъ отъ тракийския елементъ живяла непокътната въ своята култура, специално у селското население »което виреело по горите и далечъ отъ римските пътища«, дори до идваньето на славяните. Сега виждаме, че съ по-нататъшните свои доводи авторътъ ни най-малко не е успялъ да покаже макаръ и чрезъ веща групировка на известните вече данни, че наистина романизацията на тракийско-илирското население на полуострова е отишла въ езиково отношение тъй далече, както се твърди въ увода. Ала още по-малко се грижи авторътъ и за другата си главна мисъль, която изтъкнахъ въ първия свой рефератъ, а именно че славянинътъ, понеже »не е донесълъ съ себе си нищо по-високо«, сир. дошелъ на полуострова съ по-низка култура отколкото е била тракийската, затова и асимилацията на тракийския съ славянския елементъ не могла да отиде подалече отъ езика. А тъй като въ тракийската култура има и източни, гръцки и латинско-етруски културни наслоения, то всички тия елементи трябало да съществуватъ подъ плаща на днешната наша юго-славянска култура. Най-близката задача, следователно, която тоя възгледъ налага на автора, е да нарисува първомъ културна картина на тракоилирийците и сетне въ сравнение съ днешната юго-славянска култура да докаже речената теза. Това и самъ той признава съ думите: »Если же все это такъ, то наличность возможно полнаго знакомства съ трако-илирийской культурой является необходимымъ условіемъ« (10). Но тъкмо въ неизпълнението на тая задача съчинението се указва несполучено, независимо отъ немалкото му методични слаби страни, които изтъкнахъ по-горе.

Следъ като авторътъ мимоходомъ допуска, че фригийците, тракийците и илирите може да са и »аутохтонни« жители на Балканския полуостровъ,[1]) описва тракийската култура, която по основните си елементи не била »сложна«. Ала въ същность авторътъ сетне признава, че за нея имаме »скудни« известия, и за това свършва съ нея много бърже. Тракийците живели въ кръгли, дървени къщици, седели на низки триножни столчета, яли и пили както и други хора, особено обичали риба и просо; обличали се въ »пъстро« везена риза, като наметвали преко нея »някоя кожа или плащъ«, а пъкъ северните и планинските племена най-често ходили въ »вонещи кожуси«. Следъ като по този начинъ се казватъ още по две три думи за оръжието, за обичая татуированье, за половите и семейните отношения (стр. 15—16), преминава се къмъ религията и обредните обичаи на траките, които тъй също се описватъ по фрагментарни данни. Всичко туй е, не ще казванье, бледно и недостатъчно, ала читателятъ при все туй очаква да види, какъ ще се оползотворятъ тия данни по-сетне, при изложение на славянската култура, отъ сравнително-исторично гледище, ала напразно: отделътъ, въ който се излага материалната култура на славяните (»Развитие матеріальной куль-

[1]) По-сетне авторътъ прави излишенъ екскурсъ по въпроса върху прародината на индоевропейците и се съгласява съ „европейската“ теория (58—62).

туры«, стр. 99—156) не е ни издалечъ отъ естество да удовлетвори подобни очаквания. Въпреки заглавието, тукъ не се излага какво и да е »развитие« на материалната култура на юго-славяните, а прямо се описва тя, каквато е днесъ, безъ да се различава строго сегашното отъ старото, славянското отъ чуждото. Въ всяко обикновено фолклорно описание по тая материя днесъ очакваме не само възможна пълнота, поне възъ основа на печатаната литература, което тъкмо въ дадения случай не виждаме въ труда на Смирнова, но още и зачитанье историчния моментъ, който, както казахъ, тукъ твърде е пренебрегнатъ. Така напр. за описание на плуга и земледелческите оръдия авторътъ има на ръка преимуществено няколко източника, които се отнасятъ до сръбския животъ, авторътъ се води повече по Ровински. Описва се приготовлението на »булгуръ« (булгуръ), качамакъ, нишесте, каша и пр. и се свързва това съ двете епохи отъ историята на »изготовленіе пищи« сир. епохата до изнамерваньето на съсъди и следъ нея, а следъ това пакъ иде съвършено непълно описание на домашните готварски съсъди, все по Ровински и Траяновиѣ! Описанието на юго-славянското жилище се указва пакъ тъй непълно и едностранчиво, като се отнася по вече къмъ Сърбия, Босна и Черногора. Най-сетне на последните четири страници се говори и за облеклото на южните славяни, ала и то непълно и сакато: нито десета частъ отъ това, което се очаква, което е известно, не се споменува. А пъкъ историята и тракоилирийците? — всичко е забравено. Тогазъ защо ни е притрябало и онуй божемъ описание на тракийското облекло въ десетъ реда на 14 стр.?! Ако оставимъ неукия читатель, самъ да си прави сравнителни заключения, той ще дойде напр. до туй, че тракийската култура ще да се е запазила най-добре тамъ, дето сега носятъ кожуси у насъ, сир. въ западна България, тъй като тъкмо въ Тракия и Стара планина, изобщо по цяла източна България у насъ кожухътъ не е на честь. Ала нека се спремъ още малко при описанието на речената тракийско-илирийска култура. Следъ като се описва религиозниятъ животъ на траките, съ което въ книгата понататъкъ пакъ нищо не се доказва по отношение къмъ югославяните, преминава се къмъ »незаимствуваните« културни слова на съвременния албански езикъ (34). Тези за автора съставятъ »не помалко важно допълнение къмъ известията на древните писатели върху бита на трако-илирийските племена«. За жалость изброените тукъ албански културни слова сами по себе си нищо не доказватъ за старо време, а авторътъ не подкрепя значението, което имъ дава, съ никакви сравнителни и исторични съображения, така че съвсемъ напусто се явява тоя словаренъ списъкъ, извлеченъ отъ Е. Г. Майеровия етимологиченъ лексиконъ. Романизацията на полуострова, за която, се говори на стр. 44 и т. н. споредъ автора преди всичко е била резултатъ на военна система. Ала само съ помощьта на макаръ и силни военни гарнизони, състоещи и споредъ автора повече отъ напълно — или на полуроманизувани варвари, не се отродява тъй лесно една така жилава народна маса, каквато е била тракийската. Само масови сношения между два разнородни елемента, каквито са били сла-

вянскиятъ и тракийскиятъ, могътъ да доведатъ до пълна асимилация въ полза на единия отъ двата. Женитбите на изслужени римски войници, често и не същи римляни, съ жени тракийки по-скоро можеха да докаратъ да тържествува въ семейството езикътъ на жената отколкото обратно. За обратното мнение, о което се придържа авторътъ, той ни дължи що годе убедителни доказателства. Може да се съгласимъ само, че масово романизуванье е станало най-вече въ Истрия, Далмация и часть отъ Sirmium, дето римляните и най-рано хванали твърда почва (41). И най-вероятно е, че отъ тукъ сетне, при нахлуваньето на хуните ще да се е пръснaлъ тоя романизуванъ елементъ, който на верно представя прародителя на всичките днешни »ромъни« презъ Сава и Дунава на югъ и на юго-истокъ, а една часть отъ него ще да е тургнала и направо презъ унгарската равнина покрай Дунава въ трансилванските гори и турила съ това начало на дакоромънската народность. Разбира се, това схващанье на заплетения въпросъ върху произхода на ромъните изисква нови изследвания на тъмната епоха отъ V. и VI. векъ. Смирновъ по тоя въпросъ се придържа о теорията, споредъ която дако-ромъните са преселенци отъ Балканския полуостровъ. Мизия била наистина рано романизувана, ала поради множеството варварски нови поселения презъ II и III в. романизуването се спряло и ударило назадъ (с. 89), така щото най-сетне до поселението на славяните »романизуваното трако-илирийско население можало да се одържи още само на югъ отъ Балкана — въ Тракия и Македония и на западъ: — въ Илирикъ и Далмация (90). Когато славяните окончателно се настанили на полуострова, тогава започнало полека и незабележено изселяваньето на »власите« изъ Тракия и Ромъния отъ една страна презъ Дунава въ Дакия а отъ друга — въ Далмация, Истрия и Хърватско презъ Босна и Сърбия. Областьта на Родопите и Дардания тряба да се вземе за прародина — »метропола« на ромъните (97). Смирновъ не вижда нищо чудно въ факта, че тази емиграция на праромъните останала въ историята незабележена, защото споредъ него и за настаняваньето на славяните на полуострова византийските летописи също така много малко говорятъ. Емиграцията на ромъните на северъ и главно презъ Дунава трябало да се счита за една отъ най-важните причини, поради която славяните на полуострова не се романизували та и тяхната история тръгнала върху развалините на рим. империя по другъ пътъ отколкото историята на германците (95—97). — За жалость въ книгата на Смирнова сравнително малко грижи са посветени и на най-важния въпросъ — преселението на южните славяни въ днешните имъ земи. Въ резултатъ на малко заплетеното изложение се приема, че славяните се явяватъ на Дунава наистина покъсно, именно презъ втората половина на VI в., ала преселяваньето имъ захванало порано и незаметно траяло почти единъ векъ и половина (84). Въ Дакия останала една часть отъ славяните, която сетне се поромънила и влязла въ състава на днешната ромънска народность (78). Само че съвсемъ неуместно е и днесъ да се казва, че »тъй наречените Чергедски българи« сега се считатъ въ науката за »последенъ остатъкъ отъ тия дакийски славяни« (38), когато на-

противъ теорията на Миклошича може сега да се счита за съвсемъ зафърлена. Мнението на Л. Стояновичъ, което ужъ възоснова на Хиртовата хипотеза се стреми да обясни разликата между българския и сръбския езикъ, не заслужваше да се споменува дори и като »пока только интересная гипотеза« (44) Въпросътъ за рупаланите, шопите и торлаците повръхно и ненужно се засяга въ края на историческата часть (92 - 93).

Л. М.

Bibliografie české historie. Sestavil Čeněk Zíbrt. Díl prvni. I. Knihověda a část všeobecná. II Pomocné vědy. V Praze, 1900, XVI + 674. Това е само часть отъ единъ огроменъ трудъ, който обещава въ някои отношения да надмине всичко, каквото притежаваме отъ тоя родъ не само въ славянската, но и въ общоевропейската литература, напр. Далманъ—Вайцовия прекрасенъ трудъ »Quellenkunde der deutschen Geschichte« или Финкловата библиография на полската история. Още преди 25 години известниятъ чески историкъ † проф. Д-ръ Емлеръ билъ изтъкналъ наистина нуждата отъ такъвъ единъ книгописъ, проф. Калоусекъ даже начъртал схемата, по която трябало да се води той, а някои по-млади учени се заловили и да си правятъ извадки за тая цель отъ разните списания, обаче скоро се видяло, че материалътъ е такъвъ грамаденъ (obrovský), щото съ единъ-двама работника не е мислимо да се изчерпи той въ кратко време, за това ческото Историческо общество взело едно много оригинално решение, каквито сме научени да очакваме инакъ само отъ практична Америка: да наеме цяла чета отъ способни, образовани мъже (повече отъ 50!), които подъ ръководството на единъ опитенъ библиографъ, да събератъ отвредъ градивото за отдавна проектирания книгописъ на ческата история. Това решение било посрещнато съчувствено отъ първия отделъ на ческата академия, която отпустнала и една малка помощь за възнаграждение на събирачите. Следъ това билъ избранъ за главенъ уредникъ проф. д-ръ Ченекъ Зи́бртъ, известниятъ и на нашата публика чески етнографъ, редакторъ на превъзходното списание »Český lid«, който бе се препоръчалъ по-рано като единъ отъ най-трудолюбивите библиографи въ областьта на ческата културна история и фолклоръ. Недавно (1895) той издаде имено една пълна библиография на всички до сега записани и печатани чески народни песни, каквато не притежава никой другъ славянски народъ. По-после излязоха въ отделна книга неговите превъзходни библиографични бележки, които се печататъ като притурка почти къмъ всяка книжка на неговото списание. — Изборътъ на Зи́брта за ръководитель на грамадното предприятие може за това да се нарече въ всяко отношение сполучливъ. Неговата опитна ръка се забелязва както въ каквината на събрания материалъ, тъй и въ разпредялата му на категории. Също като въ библиографията на най-важните културно-исторични трудове тъй и тукъ ние намираме нещо по-вече отъ единъ книгописъ. При съчине-

нията срещаме не само указание на тяхното заглавие, годината и мястото на публикуването имъ, броя на страниците имъ и пр., но и единъ прегледъ на всички по-важни критични отзиви върху тяхъ, а при много трудове се дава кратко резюме на съдържанието имъ, особено ако отъ надслова имъ не може да се съди за него. Тая образцова ческа библиография схваща историята въ най-широки размери, като изложение на ческото минало въ всички области на човешката мисъль и дейность, и обгръща всички съчинения, статии и пр. излезли не само на чески, но и на много други езици. Тя се начева съ една библиография на ческата библиография, и ще се свърши, както виждаме отъ съдържанието, което ще иматъ по-нататъшните части, съ библиографията на политичната, военната, културната, черковната, школската, художествената, правната, економичната и пр. история. На неуморимия редакторъ може да се пожелае само физична сила, да довърши начеватия свой огроменъ трудъ, който и до сега съдържа не по-малко отъ 23.871 нумера Число внушително, като помисли човекъ, че цялата наша литература едва достига половината отъ тоя брой (приблизително около 10.000 книги) и при всичко това и до сега още нямаме единъ пълъ книгописъ, ако не по специалности. — като Зибртовия, съ указание на всяка статия въ списания и вестници, на всяка по-важна критика —, то поне по заглавие на книгите!

И. Д. Ш.

Надежда, списание за наука и забава, особено на млади хора. Излазя подъ редакцията на Ат. Т. Илиевъ и Ст. Момчиловъ въ гр. Стара-Загора. Год. I, кн. 1.

Новата година ни донесе няколко нови вестници и списания, между които и списанието »Надежда«, което начева да излиза въ Ст.-Загора. Програмата, която си поставя редакцията на това ново списание, ни се видя много обширна; то е, можеби, за сега единственото списание у насъ, което преследва толкова много и разнообразни цели. Между другото списанието ще има да ратува: за уягчаване здравето у младежьта, за повдигане религиозно-нравственото ѝ възпитание и облагородяване вкуса и чувствата ѝ, да дава потикъ къмъ самообразувание, да вдъхва обичь къмъ природните красоти и народните ни творения и чрезъ пропагандиране промишленото образование, да подготвя младежьта както за самостоятелна тъй и за предана обществена дейность. Освенъ това, списанието има и критически отделъ, а на края съдържа малки вести изъ науката, литературата и живота.

Доколко списанието »Надежда« ще постигне целите си, остава времето да покаже. Имайки предъ видъ редакторите му, особено познавайки опитностьта и вещината на г. А. Илиевъ, можемъ да очакваме добри успехи занапредъ. За сега препоръчваме на редакцията му по строгъ изборъ и по голяма систематичность при поместянето на материала и да се не допущатъ

напр. статии като ония подъ заглавие »Бактериите и тяхното значение въ природата«, за която ще кажемъ тукъ няколко думи, за да видятъ читателите, какъ се популяризира науката у насъ. Като прочетохъ тая статия чудно ми стана, какъ човекъ съ такава слаба подготовка има дързость да излезе публично да говори за неща които самъ не разбира. Това ме наведе на мисли, които ще поделя съ читателите, защото ги считамъ важни за общото образование на нашия народъ.

Повечето отъ нашите популяризатори, ако смеемъ да ги наречемъ така, вероятно никога не са се запитвали, какъ и по какъвъ начинъ трябва да става популяризира, нето, каква подготовка се изисква и какви условия трябва да се спазватъ. Популяризирането на науката не е тъй просто и лесно. Ако и подъ популяризиране да се разбира такъвъ видъ устно или писмено изложение, което да бъде разбрано отъ малко-подготвена публика, сé пакъ за това се изискватъ доста неща. Ето защо, ний се присъединяваме напълно къмъ мнението на тия, които казватъ, че по-лесно е да се преподава науката чисто научно, отколкото да се популяризира тя.

Първо и необходимо условие за популяризирането е, да сме запознати добре и да разбираме ясно предмета, който искаме да направимъ достъпенъ на другите. Това е най-просто, а същевремено и най-важно условие, безъ което е немислима всяка популяризаторска работа. Освенъ знанието на предмета, изисква се добро владение на езика. За такъвъ популяризаторъ, който знае добре езика, работата е винаги по-лека, тъй като той располага съ форми, съ изражения, съ думи, съ помощьта на които по-лесно и напълно може да предаде онова, което иска да популяризира.

По-нататъкъ, популяризаторътъ требва да е запознатъ горедолу съ подготовката, развитието, а също и съ психологията на слушателите или чнтателите си, та споредъ това да знае, какъ да се влада, какъ да распредели и изложи материала си, за да разчита винаги на техното внимание. — Езикътъ на популяризатора требва да бъде простъ, ясенъ, живъ и изразителенъ. Нъ, никога простотата не бива да довежда до повърхность; требва винаги да се спазва престижа на науката, както по съдържание, тъй и по форма. Нека не забравяме, че и популарното изложение може да бъде основно, дълбоко и систематично, че даже отвлечени и трудни науки (като астрономия напр.). могатъ да се популяризиратъ.

Друго важно нещо, което трябва да бъде като правило за тия, които се нагърбятъ съ популяризаторска работа е, че не трябва никога да се популяризиратъ хипотези и неустановени още истини. Също трябва много да се пазимъ, да не предаваме свои лични мнения и възрения като общеприети — слабость, отъ която, за жалость, страдаме твърде често. Нека не забравяме, че неподготвената публика няма свой критерий и веднажъ спечелено нейното доверие, тя приема вече всичко като чиста мо-

нета. За това, требва да внимаваме, да не злоупотребимъ съ доверието ѝ, нито пъкъ да експлоатираме съ нейното незнание.

Отъ това следва, че колкото и полезно да е да се популяризиратъ науките у народа, толкова то е свързано съ големи трудности. А щомъ популярните изложения се даватъ невещо, те ставатъ опасни и чрезъ своята непълность, неясность и несистематичность, могатъ да доведатъ лесно до заблуждение, до фалшиви и криви заключения. Ето защо по другите места, найдобрите популяризатори за това са обикновено и най-големи капацитети въ науката, авторитети, въ реда на които се четатъ имена като Хъксли, Лейалъ, Дюбоа-Раймондъ, Вирхо, Хекелъ, Фламарионъ и др.

А какъ става това у насъ? У насъ всеки се счита достатъчно подготвенъ и призванъ за тая трудна работа. И какво виждаме? — Науката се безобрази, истината се изнасилва, фактите се извъртватъ и криво предаватъ, тъй че вместо популяризация, ний имаме истинска профанация. Като не притежаватъ ніедно отъ по-горе изброените качества, нашите псеудо-популяризатори се впущатъ въ духовни спекулации и вместо светлина — пръскатъ мракъ и невежество. Повечето отъ тяхъ са хора, които съ своята популяризаторска мания дискредитиратъ само науката. Благодарение на тяхната некадърность, много научни съчинения ни се поднасятъ осакатени. Ний страдаме, както сполучиво бе казалъ някой, не отъ учени, а отъ недоучени хора.

Една характерна черта за нашите популяризатори е, че те се не задоволяватъ да заематъ нещо чуждо, както си е въ оригиналътъ, а го преиначаватъ, разместватъ, разбъркватъ, додето найпосле съвършено го обезобразятъ. Повечето отъ тяхъ са дилетанти, невещи водачи, които сами за пръвъ пъть минаватъ отъ тамъ, дето са се наели да водятъ другите; и опасенъ ли е пътятъ — бедата е неменуема. Едни правятъ това просто несъзнателно, отъ благодушно желание да бъдатъ полезни на другите, като споделятъ съ тяхъ и малкото, което знаятъ; такива са обикновено скромни и безпретенциозни. Други обаче действатъ умишлено, съ нечисти намерения и спекулативни цели; тяхъ ги блазни или научна слава или широка популярность. Каквито и да са, те всички заедно са еднаквоопасни за нашето общество; те заслужватъ безпощаденъ бичъ и нищо друго; доста са сели плевелъ и трънe. Нека не забравяме, че нашиятъ народъ младъ, умствените сили на който сега се развиватъ и формиратъ; длъжность ни е, проче, да бъдемъ предпазливи при неговото духовно възпитание и да не бързаме да полагаме слаби и гнили основи, а да градимъ здраво и да сеемъ чисто семе.

Статията »Бактериите и тяхното значение въ природата«, илюстрира добре нашите твърдения, затова намираме за уместно да я разгледаме като примеръ. Още въ самото начало, авторътъ казва, че старите, като не могле да си обяснятъ причините на прилепчивите болести, предполагали, че това става отъ едни малки миазми, що са плували въ въздуха Почтениятъ авторъ не разяснява, какви са били тия малки ми-

азми и какъ си ги мисли той? Сигурно, подъ »миазма« ще е искалъ да каже за живата зараза — contagium vivum — която старите сматряли, като причина на прилепчивите болести. Малко по-долу, авторътъ казва, че микроскопътъ билъ »открытъ« отъ Левенхокъ въ 1675. година. Преди всичко микроскопътъ не е билъ открытъ, а изнамеренъ и то не отъ Льовенхукъ, а отъ братя Janssen и то не въ 1675., а още презъ 1590. Отпосле той е билъ усъвършенствуванъ отъ англичанина Hooke (1667) и чакъ тогава идва редъ и на Leewenhoek (Льовенхукъ).

По-нататъкъ, като се изброяватъ главните бактереолози, споменува се и Вирховъ. Доколкото знаемъ Вирхо (а не Вирховъ) е прочутъ професоръ по патологическа анатомия при Берлинския университетъ, но никога не е билъ знаменитъ бактереологъ. Също и Едвинъ Клебсъ не се слави много като прочутъ бактериологъ. Тукъ по-скоро биха могли да бъдатъ наредени имената на Nägeli, Cohn, De Bary, Hüppe, Migula, Löffler, Zopf, Fränkel, Baumgarten — всички забележителни съ големи заслуги за бактериологията.

Големината на бактериите не е верно дадена; повечето приематъ, че те достигатъ отъ 0·0002—0·02 м. м.

»Коките, казва, приличатъ на малки точки или на малки кръстчета«! Ний знаемъ, че има гонококи, стрептококи, стафилококи и пр. и че всичките са валчести или елиптични, но не сме чували още за кръстообразни коки.

По-нататъкъ, авторътъ прави голямъ рискъ като твърди, че всяка бактерия може да се яви въ всички различни форми. Действително, плеоморфизъмъ при бактериите има, но то е свойство, констатирано до сега само за някои видове. Също и зависимостьта между формата и околните условия не е до сега тъй точно установена, така щото и това е можело да бъде премълчано.

Дали бактериите са най-стари организми на земята, е още въпросъ, на който повечето отрицателно отговарятъ. Днешните бактереолози и ботаници приематъ, че бактериите не са първични организми, а са се получили отъ делителните водорасли (Schizophyceae), когато изгубили сине-зелената си вапцилка. »Особено много, казва авторътъ, бактериите са били разпространени презъ камено-въгления периодъ«. Значи, сега ги има по-малко. Тукъ вероятно има едно смешение; авторътъ ще да е ималъ сигурно на умъ сигилариите, лепидодендроните и другите съсъдести тайнобрачни, които са били разпространени най-много презъ каменовъгления периодъ, но се е сбъркалъ, та казалъ бактерии. »Те се срещать окаменели между пластовете на въглищата. Това пръвъ е забележилъ французкия ученъ Ванъ-Тигемъ«. — Какво невежество! Бактерии и окаменелости! Да знаеше Ванъ-Тигемъ за това, сигурно щеше да даде автора на съдъ, за лъжеклевета! Действително, някога-си е имало наивни да вярватъ въ Eozoon Canadensis и Microzymas geologicus (Béchamp), но това верую отдавна е зафърлено.

»Бактериите могатъ да живеятъ при температура — 100°, значи въ вечните снегове«. Желали бихме да знаемъ, да ли въ вечните снегове царствува такава ниска температура. Доколкото е намъ известно, най-студеното място, познато до сега на земята, именно Верхоянскъ на Лена (въ Сибирь), има абсолютна температура презъ месецъ декември само 66·5°. — »Сега, няма място въ природата, дето да не се намиратъ бактерии«. Да ли ги е открилъ авторътъ и на слънцето и на другите небесни тела, защото и те са »природа«.

Бързото размножаванье на бактериите е представено толкова хиперболично, че е просто смешно. Докато хората ги смятатъ съ килограми, съ тренове, тукъ е зетъ за единица басейнътъ на Атлантическиятъ океанъ и о, чудо, и той тесенъ за потомството на две бактерии само, и то въ продължение на 6 денонощия, като се делятъ по на 40 минути!

На страница 106. авторътъ казва, че бактериите причинявали размяната на веществата, че те отделяли киселини, що размиватъ солите, служещи за храна на растенията. Това авторътъ вероятно ще да е заелъ отъ непечатаните си още изследвания за бактериите.

По-надолу, като дели бактериите на сапрофитни и паразитни, авторътъ казва: »паразитните живеятъ въ телата на животните (ами по човека и растенията?), а сапрофитните живеятъ въ телата« (!) Какви са последните тела, автора предоставя на четеца самъ да отгатне. Такива непълни изражения, които предаватъ фалшивъ смисълъ на целите предложения, се срещатъ почти на всякъде. Ето по-долу, е пакъ казано: »бактериите отделятъ отровни части« (вещества?) . . . »Числото на бактериите«, вместо на видовете бактерии и пр.

Причинителятъ на охтиката е туберкулозниятъ бацилъ — Bacillus Tuberculosis, а не Bacterium Tuberculosis; ний мислимъ, че между Bacterium и Bacillus има съществена разлика. — Също причинителя на холерата е Kommabacillus — Spirochaete (или Spirillum) cholerae asiaticae, а не Bacilus coma.

На същата страница по-долу е казано, »че причинителятъ на дифтерита е Mycrococus difteriticus« (ортография по оригинала). Ний пъкъ знаемъ, че дифтерита се причинява отъ Bacillus diphthericus, откритъ нито отъ Кохъ или Ерлихъ (а не Ерликъ!), а отъ Льофлеръ и Клебсъ. Приоритета пъкъ за изнамерването на дифтеритния серумъ, се длъжи по право на немския ученъ Берингъ, което и самъ Ру се видя принуденъ да признае. Серумътъ — това не са опитомени бацили, както твърди авторътъ. Неговото действие се длъжи на това, че той неутрализира отровите, които се произвеждатъ отъ дифтеритните бацили, а не както автора обяснява въ своята статия.

Причинителя на чумата е Pestbacillus'тъ, но не B. antracis, който причинява антракса. Предаването на заразата става не само чрезъ допиране, а главно чрезъ въздуха, което е и причина за бързото разпространение на тая болесть.

По надолу се казва, »че причинитель на шарката е Micrococus Vacacina«. Това не е вярно. Кои са причинителите на шар-

ката, до сега не се знае точно; повечето са наклонни дав ярватъ, че това са някои протозои, а не бактерии.

На стр. 108. авторътъ казва, че брадавичките по коренчетата на бобовите растения са, които поглъщатъ азота отъ почвения въздухъ. Ний пъкъ мислимъ, че не самите брадавички, а бактериите, които живеятъ вътре, вършатъ тая работа; тези бактерии не са били открити отъ Хелригелъ, както твърди авторътъ, а са забележени най-напредъ отъ Воронинъ и отъ после изследвани отъ Франкъ, който ги нарекълъ съ името Rhizobium leguminosarum (или Bacterium radicala Bayerink.

Петенкоферъ не е Берлински, а Мюнхенски професоръ. Неговото заразяване съ холерните кома-бацили не е правено съ цель да се докаже верностьта на Мечниковата теория, а да установи факта, че здравия (нормалния) стомахъ съ своите сокове действува разрушително върху възприетите патогенни бактерии.

Ето какви грешки съдържа статията на г-нъ И. П. Тя не удовлетворява ни по съдържанието си, ни по изложението си, защото сравнително малко научни истини са предадени верно, а пъкъ всичкото е изложено до немай-къде грапаво, струпано и нескопосно. Нека редакцията на »Надежда« внимава за напредъ при избора на статиите си, ако иска списанието ѝ да си прокара пътъ между българската публика.

П. Флоровъ.

Звезда, месечно литературно-научно списание. Год. I. кн. 1 и 2.

И тазъ година, ужъ безпарична, гладна и намъ-каква-си, но пакъ ни донесе купъ нови списания, съ програми една отъ друга по-шумни и по-бляскави. Разбира се, че въ също време пъкъ много други списания съ пакъ такива програми отидоха безшумно у нѐвратъ, та неволно си спомняме и тукъ вечния законъ за напредъка и живота изобщо: и тукъ, значи, същи вечень въртежъ, съща менидба между старо и ново, както и сичко друго въ тоя божи святъ. Па ако гледахме и човешките работи съ същи очи, както и природните, щяхме да се радваме, че видимъ вечна борба; а борбата е животъ. Но като знаемъ, че природата разполага съ цяла вечность, а човешкиятъ животъ е толкова кратъкъ, жалъ ни става за силите, що се хабятъ поотделно, докато можеха тия същи сили въ съгласна дейность да постигнатъ по-скоро общата цель — просвещаването на тоя същи народъ, чиито синове се наричаме синца. Такива мисли ни идатъ секи пътъ, щомъ видимъ ново българско списание, или щомъ пресметнемъ тоя легионъ периодични издания, що тъй начесто излизатъ у насъ и тъй скоро спиратъ. Като изказваме тъкмо сега тия мисли, да не мислятъ г-да редакторите на »Звезда«, че въ душата ни се таи завистно желание, щото и тяхното списание да постигне съща съдба, както много други изчезнали »об-

ществено-научно-литературни« събратя; напротивъ, ний имъ желаемъ отъ сърце най-добъръ успехъ, защото виждаме у тяхъ похвална енергия, необикновенъ куражъ да излезатъ самостойно на книжовното поле тъкмо въ най-неблагоприятно време — въ време, когато по-застарели и по-осигурени списания се борятъ на животъ и смърть. Въ тая тяхна решителность виждаме радостно утешение, че тия млади господа — наверно сѐ учители — при сичкото си тежко занятие намиратъ пакъ време да под'ематъ такава мъчна работа, каквато е уреждането на едно списание. Па ако и не сполучатъ да изпълнятъ прекрасната си програма, най-накрай ще имъ остане поне тая полза, че са имали случай — те и сътрудниците имъ — да поупражнятъ перото си, та съ това да станатъ за напредъ по-добри сътрудници на другите, вече закрепнали списания.

Новото месечно списание »Звезда« ще излиза въ Търново подъ редакцията на Ив. Кириловъ, Ст. Н. Коледаровъ, В. И. Сребровъ и М. Ив. Ханджиевъ — имена, които и преди това срещахме по нашите списания; освенъ това за сътрудници са обявени до седемнайсетъ души, повечето отъ които биха биле надежна подкрепа на сяко списание — разбира се въ известна само посока. Списанието »се предназначава главно за младите (студенти, ученици отъ горните класове и неученици)«, а като програма редакцията си поставя да дава на читателите си оригинални и преводни произведения литературни, както и популярно-научни статии, а пъкъ въ книжовния си отделъ ще помести »отзиви за най-интересните статии и поетически произведения, помествани въ журналите, както и за добрите книги на български«. Читательтъ вижда, че списание »Звезда« ще бъде единъ видъ книжовно-наученъ прегледъ, каквито са повечето у насъ общи (неспециални) списания. Редакцията му предвижда въ програмата си, печатана въ I кн., следните отдели:

I. Стихотворения, белетрестика — романи, повести и разкази — и драматургия — драми, трагедии и комедии; II. Статии изъ областьта на науката и изкуствата; III. Биографии и отзиви за поети, художници и учени; IV. Книжовенъ прегледъ (книги и списания): V Новости изъ чуждестранната книжнина; VI. Новости изъ науката; VII. Разни. — И сичко това редакцията на »Звезда« мисли да постигне съ месечни книжки отъ по четири коли!

Намъ ни се видя тая програма твърде претенциозна и макаръ да не е, може би, извънъ силите на редакторите, които я поставятъ, пакъ предвиждаме, че ще бъде неизпълнима просто по тая причина, че размерите на списанието не позволяватъ. Какъвъ романъ, каква драма ще може да се вмести въ такива скромни книжки — остави кой ще ги напише. Ами за другите отдели? — За такава широка програма трябаше и много по-широки размери, а не нищо и никакви книжки отъ 64 страници.

Види се, че и самата редакция няма на умъ да остане верна на програмата си, защото излезлите ѝ две книжки не съдържатъ сичките обещани »отдели«. Па защо ѝ трябаше да излиза съ такава тържествена програма, съ такива и онакива отдели, за

да има само да ѝ натякватъ после, че не изпълнила туй, не свършила онуй? Обещава се, кога имашъ задъ себе си морална и материална сила да изпълнишъ обещаното. А тия четирма души редактори сигурни ли са, че ще останатъ цяла година по местата си и че издателтъ имъ няма да се отчае още въ първо време? Ето защо много по-добро впечатление щеше да направи »Звезда« ако редакторите ѝ не бяха турили на чело тая громка програма, а да бяха оставили читателите да съдятъ сами за програмата на списанието отъ самото му. съдържание. Стига вече програми и обещания! Сити сме на тяхъ! Безъ тая програма щяхме и ний да погледнемъ съ друго око на това ново списание; а сега се считаме като принудени да го оценяваме споредъ предначертаната му програма. И какво виждаме? Отъ сичките отдели, само първиятъ (Белетристика) и донякъде четвъртиятъ (книжовенъ прегледъ) се следватъ редовно и хубаво въ излезлите две книжки, докато другите отдели чакатъ още свои сътрудници. Въ научниятъ отделъ освенъ че няма оригинални работи, ами и двете преводни (Философията на Декарта отъ Алфредъ Фуйѐ и »Неизвестното« отъ К. Фламарионъ) никакъ не задоволяватъ научната програма на редакцията — да се даватъ »систематизирани и полезни знания«, защото »Философията на Декарта« е много отвлечена, а Фламарионовата статия »Неизвестното« или »Явяването на мъртвите и даване отъ тяхъ знакове за съществуване« не би трябало да се помести въ едно младежко списание; тя е за бабички и за хора спиритисти, ала не за наши студенти и ученици. Фламарионъ е превъзходенъ популяризаторъ на астрономията, но въ последно време се удари на спиритизъмъ и начена да събира ужъ факти за общение на живи съ мъртви; но тия факти не са още ни добре поверени, нито научно доказани. За това нека се не захваща науката тъкмо съ тяхъ, докато има толкова други същи научни въпроси.

Добро впечатление ни произведе белетристичниятъ отделъ, на »Звезда«; той е по-пъленъ и по-добъръ отъ другите отдели. Това е, види се, въ зависимость отъ дарбите на редакторите и сътрудниците на »Звезда«, които са повече разказвачи и стихотворци, отколкото учени. Отъ стихотворенията ни обърнаха внимние: »Звезда« отъ Ханджиевъ, »Хвалете я« (на Ек. А. Симидчиева) отъ Чокойски, »Моряци« отъ Теофиловъ и »Романсъ« отъ Арнаудовъ, а отъ разказвачите вдъхватъ ни доста надежда Кириловъ и Церковски. Ний не можемъ и не тряба отъ сега да се произнасяме за достоинството на тия млади поети, а ще следимъ произведенията имъ и ще се изкажемъ само като си съставимъ ясно понятие за тяхъ като поети и книжовници. За сега имъ пращаме като на редактори-сътрудници на новата »Звезда« братски поздравъ съ искренно пожелание да намерятъ пълна сполука въ трудното предприятие, що са го тъй сърчено захванали.

Б. Ц.

Вести на Работническото Печатарско Дружество въ София. Год. I, брой 1—4.

Покрай обикновените »научно-литературно-обществени« списания, които бяха, па са и сега още на мода у насъ, ето че изникватъ вече и такива, каквито трябаше да донесе естественото развитие на българското общество — т. е. научно-специални и съсловни списания. Земледелци и търговци, учители и занаятчии, инжинери и доктори иматъ вече свои печатни органи, било за да разширяватъ съ тяхъ специални познания, било да свързватъ по́-колегиално своите другари по занятие. И ако печатътъ е наистина изразитель на общественото развитие, ний ще тряба да отбележимъ фактътъ, че у насъ начава да прониква по́-живо съзнанието за корпоративна, колективна работа, отъ която нека се надяваме, че може да излезе добро и за нашата обществена и държавна уредба. Па ето и типографите, на които е най лесно да се ползуватъ съ искуството Гутембергово, излизатъ вече посредствомъ печатното слово да се споразумеятъ и организиратъ. Макаръ и тъй мъничко на ґледъ (излиза на два октавни листа секи две недели) това списанийце ни обърна вниманието съ правилния си езикъ и правописъ. Обикновено въ нашите вестници и списания владее твърде нехаенъ езикъ и правописъ; но като четешъ това списание драго ти става, че се не спъвашъ о стилни грапавости и о букви (*ѣ* и *ѫ*) не на място употребени; толкозъ повече ни зачудиха »Вести«, че не е ни »книжовно«, ни »научно« списание, а е вестникъ на хора работници. Но види се, че именно тия работници — типографи, които най верно отъ сички могатъ да оценятъ достоинството на единъ правописъ, са дошле до убеждение, че правописътъ на »Български Прегледъ« е най практиченъ, та затова го и приели »като по́-простъ и по́-последователенъ отъ сички правописи, които безброй владеятъ въ нашата книжнина и които няматъ за себе си толкова научни основания« (»Вести«, бр. 4, стр. 16). Нека тия думи послужатъ за осветление на ония наши редактори и писатели, които не могатъ още да се помирятъ съ идеята, че безъ *ѣ* и *ѫ* се пише много по́-лесно и правилно, отколкото да си биешъ главата, да търсишъ място на тия съвсемъ излишни букви.

Б. Ц.

Der alte Orient. Gemeinverständliche Darstellungen herausgegeben von der Vorderasiatischen Gesellschaft.

Предноазиатското общество, което функционира вече няколко години и има за цель да прави приноси къмъ изучването на предня Азия по наметниците, е почнало да издава популярни изложения подъ насловъ: »Der alte Orient«. До сега са издадени три книги: 1) die Völker Vorderasiens отъ Dr H. Winckler, 2) die Amarna-Zeit: Aegypten und Vorderasien um 1300 v. Chr. nach dem Thontafelfunde von Ei-Amarna отъ C. Niebuhr; 3) Hölle und

Paradies bei den Babyboniern отъ Dr. A. Jeremias. Въ първата книга Winckler разказва на кратко, но ясно, твърде заплетените отношения на народите въ предна Азия; говори най-първо за Вавилония, люлката на предноазиатската култура, следъ което разглежда трите: »Народови гнезда« (»Völkerkammern«: Арабия, Мала-Азия-Европа, Источна Азия) и нахлуванията и завоеванията, произлезли отъ тяхъ; семитските нахлувания дели на четири слоя: арабски, арамейски, канаанейски и вавилонско-семитски; отечеството на всички тия маси е Арабия. Следъ това разглежда, малоазиатските народи и техните нахлувания въ Сирия и страните по Ефратъ. Къмъ края фърля погледъ върху Армения, Мидия и Еламъ.

Втората книжка базира върху сведенията на глинените таблици отъ Ел-Амарна (въ Средни Египетъ). Тукъ въ 1887/8 въ някогашната резиденция на Аменофисъ IV биде откритъ цялъ архивъ отъ тухли съ клинообразно писмо; повечето отъ тяхъ са писма отъ египетски чиновници въ Сирия и Канаанъ, адресирани до царя; някои пъкъ съдържатъ писма на азиатски царе до Фараона.[1]) Тия таблици между друго ни даватъ богатъ материалъ за дипломатическите отношения между Египетъ и Вавилонъ. H. Niebuhr съобщава на кратко това, което можемъ да научимъ отъ тяхъ за времето ок. 1400 пр, Хр. Стойностьта на книжката се увеличава съ това, че са съобщени много писма въ преводъ, което е по-поучително отъ всякакви дълги коментарии.

Третата книжка разглежда единъ отделъ отъ вавилонската религия, тъй като едно пълно изложение на тая религия за сега е невъзможно. Jeremias говори за смъртьта и погребението, за задгробния миръ, за заклинанията на мрътвите, за освобождението отъ Ада, за пътуването на Гилгамешъ[2]) къмъ острова на блажените, за рая на първите хора въ Ериду и за животния хлябъ и животната вода въ него. На края са прибавени няколко бележки къмъ психологията на вавилонските представления за ада. Авторътъ също съобщава въ преводъ някои текстове.

Споредъ плана ще се издаватъ годишно по четири книжки отъ по две коли. Предвидени са още следните теми: история, религия, култура на предно-азиатските народи; разкопките на на англичаните въ Асирия и Вавилония, на американците въ Нипуръ, на немския ориенталски комитетъ въ Сенджирли (Сирия), археологическите находки въ Южна Арабия.

Кадо съдимъ по издадените вече книжки, можемъ да се надяваме, че цельта която гонятъ, именно да ни запознаятъ по-отблизу съ стария Изтокъ, ще бъде постигната. Заради това длъжность ни е да следимъ тия хубави книжки.

Г. Кацаровъ

---

[1]) Транскрипция и преводъ на таблиците отъ Ел.-Амарна е далъ H. Winckler въ Keilinschriftliche Bibliothek на Шрадера т. V.

[2]) Гилгамешъ е героятъ на единъ вавилонски епосъ въ 12 таблици; за жалость той е запазенъ само въ фрагменти.

„Noua Revista Romana“, pentru politica, literatura, stiinta si arta. Получихме подъ горния насловъ, едно ново ромънско списание, доста обемисто, седемъ печатни коли голямъ форматъ, което начена да излиза въ Букурещъ отъ 1. януари, и излиза всеки 15 дена. Това списание ни направи добро впечатление по богатство на съдържанието и по своята външность. То се издава отъ едно дружество писатели, които иматъ вече известность въ Ромъния и между които личатъ имената на С. Радулеску Мотру, на младия ромънски историкъ Н. Йорга, И. Теодореску, О. Денсушяну и др. . . Това списание си задава цель, да осветлява публиката върху всичките обществени въпроси, както и да го държи въ течение за движението на литературата, науката и изкуствата. Възстава най-паче противъ лекото отнасяне на ромънското общество къмъ политическите интереси на страната и противъ егоизма и апатията на ромънското общество къмъ повисоките идеали на истината, правдата и хубавото. Отъ съдържанието на това списание се вижда, че то обещава твърде много и че ще изпълни една голяма празнина въ ромънския периодически печатъ. Една полезна особеность забелязахме въ това списание. Къмъ всеки брой на списанието има прибавени и два суплимента, половина кола всеки, които съдържатъ разни вести изъ областьта на политиката, литературата, науката и изкуствата, които са твърде кратки и запознаватъ читателя съ всичко, що става въ света въ една сумарна форма; всяка весть е съобщена най-много въ една страница печатна. Ще споменемъ тукъ статиите на 1 брой: Политическите партии; Настоящата икономическа криза; Нравственость и хармония въ историята; Латинската школа въ ромънския езикъ и литература; Жакъ Негруцъ, съвременен литератъ и политикъ: Милость (нувела); научно и литературно движение.

Д. Д. А.

КНИЖОВНИ И НАУЧНИ ВЕСТИ.

Едно разяснение. Както е известно, неотдавна по инициятивата на ополченското дружество се проектира постройката на единъ паметникъ на Царя Оосвободителя Александъръ II въ столица София. За постигането на тая задача се основа »Комитетъ Царь Освободитель Александъръ II«, който се постави подъ Височайшето покровителство и почетното председателство на Негово Царско Височество Княза. За тази цель Народното Събрание единогласно гласува 300.000 лева, Софийскиятъ градски съветъ — 25.000 лева. Комитетътъ покрай главната си задача, да въздигне паметника на О Бозе почившия Царь Освободитель Александъръ II, има още да се погрижи за съгражданьето и на едновеменно проектирания »Инвалиденъ домъ«, който ще се съ-

стои отъ два главни отдела: 1, »Музей на Българското Възражданье«, дето ще се колекционира всичко, което би имало що годе интересъ за духовното и политическо възражданье на българския народъ; 2, Отделъ-Пансионатъ, дето ще могатъ да намиратъ приютъ всички ония славни борци и техните семейства, които въ борбата за освобождение на отечеството са изгубили своите физически сили и са останали въ немощь. За постройката на паметника на Царя Освободителя Александъръ II се обнародва вече международенъ конкурсъ. За направата на »Музея Българското Възражданье« ще има само местенъ конкурсъ между български архитекти, защото споредъ чл. 2 отъ програмата Музеятъ се проектира да се построи въ български стилъ. Програмата за отдаванье на конкурсъ постройката на »Музея Българско възражданье« се разгледа въ станалото въ Двореца на 18. текущи февруари тържествено заседание на »Комигета Царь Освободитель Александъръ II« подъ председателството на Негово Царско Височество Княза. За станалите въ това заседание дебати излезе въ вестника »Народни права«, едно анонимно съобщение, въ което се говори между другото, че азъ съмъ подигналъ въпросъ по думите »български стилъ«, че по тоя въпросъ станали интересни въ принципиялно отношение дебати и че найпосле възтържествувало мнението на художниците и на техническата комисия, да се построи зданието на музея въ »български стилъ«. Отъ това съобщение всеки би заключилъ, че моето мнение е било да се построи музея въ някой, кой знае какъвъ, чуждъ стилъ, което не е верно. За по-голяма пълнота и ясность на съобщението добавямъ прочее, че азъ подигнахъ въпросъ по думите »български стилъ«, защото искахъ да се изрази идеята за постройката на зданието на музея въ български стилъ въ по-уклончива форма, не така категорически, както е тя изразена въ програмата, и както се прие. Азъ предлагахъ да се не употребятъ думите »български стилъ«, защото подъ тяхъ се разбира нещо определено, установено, познато и въ обществото и въ литературата, когато споредь моето скромно мнение такъвъ стилъ ние нямаме, а не се знае и дали скоро ще имаме, защото не е достатъчно да имаме елементи за български стилъ, а се изискватъ още и благоприятни условия за неговото създаванье, тряба да се явятъ и редъ таланти по архитектурното изкуство, които да го въплотятъ. Ето защо азъ бяхъ на мнение, щото идеята за съгражданье на »Музея Българско Възражданье« въ български стилъ да бъде изразена въ по-неопределена, въ по-мека форма и предлагахъ, да се проектира постройката на музея въ стилъ, къмъ който да се приспособятъ по възможность народни мотиви, като мислехъ, заедно съ техническата комисия, съ това да се даде потикъ, да се тури начало, съ някои български мотиви и форми, за разработваньето на народенъ стилъ, но като бяхъ при това далече отъ мисълта (на техническата комисия), че ще можемъ да имаме още отъ сега, съ издиганьето на музея, осъщественъ български стилъ. Всеки прочее отъ горното ще може да види, че азъ не съмъ билъ противъ идеята да се построи бъдещиятъ нашъ »Музей на българското възражданье« въ български стилъ, а

съмъ искалъ само да стоимъ на по-реална почва при нейния изразъ. При това отбелязвамъ една неточность: моето предложение не беше гласувано, както се твърди въ въпросното съобщение.[1])

Д. Д. Агура.

Отбелязваме едно твърде похвално дело, което ще зарадва секи-едного, който милее за народното ни черковно минало; Светиятъ Синодъ разписва премия отъ 4000 лева за найдобра »История на българската Църква«. Колкото и да е останала днесъ на заденъ планъ българската Църква, никой не може отказа нейното значение за народа ни; особено въ минали времена тя е била опора и сподвижница въ сичките борби на българския народъ за правдините му; въ нейно име и подъ нейна закрила се възродихме и станахме народъ. Ето защо длъжность ни е да знаемъ по̀ добре нейната история, та съ това да ценимъ и по̀ добре нейнитезаслуги за народа. Ний имаме, истина, още преди освобождението хубавъ опитъ за такава история (Дриновъ, Исторически прегледъ на българската Църква отъ самото ѝ начало и до днесъ, Виена, 1869.) — да не броимъ »Уроците« на г. Каролева — но̀ днесь за днесь подобно едно кратко, сбито и при това сега остаряло съчинение, колкото и да е научно, не може ни задоволи. А нищо не пречи и самиятъ авторъ на това първо дело по българската черковна история да предложи сега по̀ пространна и по̀ модерна преработка на стария си трудъ; нему се пада подобна работа повече, отколкото секему другиму. Както и да е, дано тая премия, която Светиятъ Синодъ тъй щедро отпуща, бъде заслужена награда за оня ученъ, който се залови за тая мъчна работа. Изискванията на Св. Синодъ ни се видяха съвсемъ уместни и ако бъдатъ съвестно изпълнени, ще имаме пълна и научна История на българската Църква, па съ това заедно и наша културна история до преди освобождението ни.

Б. Ц.

---

[1]) Съ моя възгледъ съвсемъ се съгласява и г. А. Митовъ въ статията „Изящните изкуства“ току, що излезла въ Периодическото Списание, (LXI). Ето що казва той тамъ: „Несъмнено е голямото богатство отъ чудесни по формата и по стила си орнаменти, които съдържатъ народните накити и шевове, съставятъ основата на бъдещата българска художествена индустрия и за туй изучваньето на това съкровище и ползуваньето отъ него тряба да обърне вниманието на повеча наши художници; и желателно е по-често да се виждатъ тия заимствования, тия вдъхновения отъ националенъ източникъ, които само ще ни удържатъ въ пътя на създаваньe български стилъ, не само въ орнаментиката, но дори и въ архитектурата“. Г-нъ Митовъ препоръчва опитъ за създанье български стилъ. А тоя беше и смисълътъ на моето предложение.

Морски телефонъ. Всекиму е известно за приложението на телеграфа безъ жици презъ последните английски морски маневри. Крейсерътъ Juno е можалъ, благодарение на това остроумно откритие да узнае приближаването на ескадрата на противника, когато тя се е намервала още на голямо растояние.

Въ Франция лейтенантъ Tissot се занимава съ интересни изследвания, какъ въ бъдеще да се съобщава единъ корабъ съ другъ.

Като се основава върху принципите на телефонията, единъ остроуменъ сицилийски професоръ T. Mario Russo d'Asar направилъ въ Генуа едно любопитно откритие, което ще надари, тъй да се изразимъ, корабите съ едно ново за тяхъ чувство, слухъ.

Отъ дълго време се знае за службата, която може да извърши водата при предаването звука на големи разстояния.

Чрезъ правените едно време върху Женевското езеро опити Colladon и Sturm са изучили научно разпространението на звуковите вълни въ течностите. Това е дало на професора d'Asar идеята да измисли единъ видъ морски телефонъ безъ жици. На практика имало да се преодоляватъ значителни мъчнотии; първоначалниятъ апаратъ е трябвало да се преправя на много пъти, за да се усили чувствителностьта на микрофона, та по този начинъ да се умалятъ пертубациите — резултатъ отъ сблъсването на вълните и машината на самия параходъ.

Днесъ съ изобретения приборъ може да се чуе на 7 километра разстояние ритмическия шумъ отъ единъ параходъ, да се определи неговото разстояние и да се изчисли неговата посока. Ако това изобретение се усъвършенствува, лесно е да се разбере, колко опасни сблъсквания на параходите ще бъдатъ избягнати при новата помощь.

Военните кораби ще могатъ да бъдатъ предизвестени за съседството на една неприятелска флота, а също приближаването на торпилйорите. Висшите военни власти и частно Н. Ц. В. Генуезския дукъ са насърчили J. d'Asar-а, като са му пожелали, щото неговите апарати да бъдатъ приложени часъ по̀ скоро въ параходите на всички цивилизовани народи.

Съобщава *L.*

НАШИЯТЪ ТЕАТЪРЪ.

(Людовикъ XI).

Драмата Людовикъ XI е отъ Casimir Dela vigne французски поетъ и драматургъ, съвременникъ на Ламартина и В. Хюго въ младите му години. Той е живялъ отъ 1794. до 1843. год. Отъ неговите стихотворения най-прочути са патриотичните му »Messéniennes«, отъ които някои, като La mort de Jeanne d'Arc и сега се декламиратъ въ училищата. За театра той е написалъ: Les Vêpres siciliennes, Le Paria, L'école des vieillards, Princesse Aurelie, Marino Faliero, Louis XI, Les enfants d'Edouard, Don Juan d'Autriche, La fille du Cid и Charles VI (опера).

Трагедията Людовикъ XI била написана въ 1831. г. Както виждаме, тя не е ново нещо и оттогава критиката е могла многократно да разгледа и да оцени отъ различни становища както това творение, така въобще всички произведения на C. Delavigne. Ако погледнемъ въ учебниците по французската литература, (които даватъ, тъй да кажемъ винаги осветени, средни мнения и въ качеството си на учебници не могатъ да си позволяватъ никакви парадокси и новизми), ние ще намеримъ напр. у Demogeot на кратко следното: »Казимиръ Делавинь е билъ и е останалъ много срръченъ списатель, прекрасенъ ритмачъ, безъ въображение, полетъ и инициатива. Хубостите на неговия стилъ не са нищо друго освенъ спомени и подражания. Неговите театрални произведения са chefs d'oeuvre по своята ловкостъ, търпение, остроумие, но не и по драматична поезия.« Другъ още по-популаренъ курсъ на литературата (на Vinet) се изразява така: »Класикъ въ упадъкъ, боязливъ романтикъ, Delavigne не е на мястото си нито въ едната нито въ другата школа, и не е отъ тези, които стоятъ надъ тяхъ«. Ето какво е средното мнение въ Франция за тоя списатель. Да видимъ сега, какви са и най-последните отзиви за неговите произведения: въ ноемврийската книга на Revue des Deux mondes намяряваме именно една бележита статия отъ René Doumic заComédie Française въобще и за нейния репертуаръ въ частность, въ която той казва че пиесите на К. Делавинь би трябало съвсемъ да се изфърлятъ отъ репертуара, тъй като сега те иматъ само интересъ като документъ за историята на литературата. Впрочемъ справедливостьта изисква да признаемъ, че има и други мнения за тая пиеса. Така когато Comédie Française представи Людовикъ XI презъ сезона 1898—99. год., F. Sarcey въ единъ отъ своите фейлетони въ Temps се изрази че въпреки лошите пророкувания (видимо на пресата) представленията на пиесата били добре посещавани и че актьорътъ Silvain ималъ грамадень успехъ въ ролата на краля.

Да минемъ сега къмъ представлението на пиесата на българската сцена. Туй което видяхме, ни се стори една малко интересна, но много поучителна историческа драма, която очертава забележително мрачната личность на създателя на французската монархия. Обаче това не беше »Louis XI, tragédie en 5 actes de Casimir Delavigne«. Защо си позволяваме да се изразимъ така? Защото нашето дълбоко убеждение (тоя пътъ потвърдено и отъ опита) е, че въобще една трагедия въ стихове, преведена въ проза на другъ езикъ, не само губи три четвърти отъ своята литературна стойность, но по-добре да кажемъ съвършено се деформира. Ако това е истина за всички преводи отъ стихове въ проза, то е два пъти по-голяма истина за този сортъ литературни произведения, които се казватъ псевдокласични французски трагедии. — Почти всичко което съставя тяхната твърде конвенционална хубость, се губи. При най-голямото си старание, ловкость и ученость единъ преводачъ не е въ състояние да предаде въ проза тези фрази, пълни наистина съ патосъ, но и съ драматична сила и точность, — тази каденция

на периода, тази паралелность въ диалога, тези метафори, тези хиперболи; защото всичко това, което сега за сега е на мястото си въ французкия »александринецъ«, щеше да бъде просто несносно въ българска или друга проза. — Какво остава тогава на преводача, който не иска да се мъчи да работи въ стихове? Остава му да предаде сюжета да ни разкаже, по своему това, което е челъ, да ни даде това, що се казва un e narration libre. Французите го много често правятъ дору и съ такива гении като Шекспиръ. За това на техните сцени вие ще видите напр. »La Megère apprivoisée« drame adapté de Shakespeare и други подобни, което възмущава обаче сериозните критици и очудва другите народи, като немците и русите, дето най-първите поети не са считали за унижение, да посветяватъ своите усилия за да дадатъ единъ точенъ поетиченъ преводъ на Шекспира и другите велики драматици.

Имахме щастливъ случай да присътствуваме на първото и на второто представление на Людовикъ XI. и така нагледно да видимъ, какво значи нашиятъ театръ безъ и съ Мандровича. Мнозина се питатъ, какво внася собствено новиятъ директоръ въ нашия театръ?« Па и ние сме си задавали често тоя въпросъ и сме търсили да си го изяснимъ. Тези две представления ни отвориха очите. Първото представление беше, може да се каже, пълно фиаско за пиесата и за актьорите. Ние излязохме отъ театра въ твърде лошо настроение противъ тези, които изкопаватъ такиво предпотопни пиеси, и противъ тези, които толкова лошо ги играятъ. На второто представление отидохме по дългъ, защото за произведения като Людовикъ XI. не бива да се съди лекомислено. И какво видяхме? Съвсемъ друга пиеса, други актьори! Първиятъ пътъ имахме предъ себе си единъ безжизненъ автоматъ, вториятъ пътъ едно живо създание; новиятъ директоръ, който презъ туй време беше се върналъ отъ своя отпускъ, — беше му вдъхналъ душа. Ние се радваме че подъ едно умело, управление нашите действително гъвкави актьори са могли въ няколко само репетиции да научатъ толкова много и да напреднатъ! Но не само актьорите, а и всичко друго беше инакъ, дребното и голямото. Тукъ ние броимъ някои важни изменения въ гримировката и костюмите, някои извънредно важни промени въ групировките на сцената (които напр. съвършено оживиха сцената на изповедьта) въ декорациите и т. н. Сега видяхме, какъ лошата игра може да погуби и една порядъчна пиеса и какъ умелото режисьорство може да повдигне и едно посредствено творение, каквото си остава за насъ Людовикъ XI.

Това което е ясно днесь за насъ, то е извънредната ценностъ за нашата трупа на тоя директоръ и талантивъ актьоръ съ грамадна практика. Той има действително единъ ужасенъ недостатъкъ за днешните времена, който ние едва смеемъ да отбележимъ тука: той не е роденъ на бреговете на Марица или Искъръ! Но ако той отъ все сърдце и душа работи за България, за да изкупи този ужасенъ природенъ недостатъкъ, може би ние ще се постараемъ да го позабравимъ малко. Защото да си го кажемъ право: тъй като самата България съществува само отъ

20 години насамъ, мъчничко е да се намери на бреговете на Марица природенъ Българинъ съ 40 годишна актьорска практика. И тъй ако действително искрено желаемъ доброто на трупата, трябва да се постараемъ да задържимъ този директоръ.

Но да се върнемъ къмъ представлението. Въ тази пиеса има три интересни роли: Людовикъ XI (бляскава рола, която е прелъствала много прочути актьори), дофинътъ и докторъ Коатие. Не можемъ да се начудимъ, какъ г-нъ Поповъ можа, безъ специална подготовка, толкова удовлетворително да предаде тази личность на жестокъ и хитъръ укрепителъ на монархията. Ние казваме само удовлетворително, защото г-нъ Поповъ при всичкия си талантъ и превъзходните уроци на г-нъ Мандровича е и ще остане винаги комиченъ актьоръ.[1]) Това е то нашето нещастие! Ние изискваме отъ нашия театъръ разнообразенъ репертуаръ, а нямаме собствено драматична трупа. Комичната трупа сега се формира предъ нашите очи, талантите изпъкватъ и се диференциратъ и ние предвиждаме, че до година тя ще бъде вече доста добра. Но отде да вземемъ драматична трупа? Въ тази посока ще тряба да се направятъ големи усилия и жертви и всяко проявление на драматична дарба тряба да е драгоценно за насъ. Ето защо смятаме, че е толкова вредно, дето не се допуща въ трупата г-жа Роза Попова.

Г-нъ Поповъ ни очуди наистина съ своята гъвкавость и възпреимчивость. Тази рола му е струвала сигурно два пъти повече трудъ, отколкото напр. городничиятъ въ Ревизоръ. При всичко това втората рола, която е въ натуралния регистъръ на неговите способности, произведе по-голямо действие. При сегашните обстоятелства обаче ние тряба да му бъдемъ пакъ благодарни за неговия трудъ.

Г-ца Игнатиева игра и въ първото и въ второто представление ролата на дофина твърде сполучливо. Вижда се, че я е изучила старателно съ всичките детайли и че въ същото време тая рола е тъкмо за нейните способности. Г-ца Игнатиева има едно добро качество: тя умее да изтъква ефектите. Много други наши актьори търсятъ успеха само въ общия тонъ на ролата и съ това правятъ лоша услуга и на себе си и на автора.

Ролата на Коатие, загатната и меланхолична фигура на доктора, който сполучва да доминира страшния тиранинъ, не е за г-нъ Кирова. Той е комиченъ актьоръ отъ категорията на сериозните комици (pince sans rire), талантъ рядъкъ и съ грамадно влияние върху публиката, когато въ тази форма се проявява у списателя или актьора.

Л. Ш.

---

[1]) Рядко се удава на единъ актьоръ да пресили натурата на своя талантъ. За илустрация нека ни послужи случката съ по-стария Кокленъ който се беше заловилъ да играе ролата на Наполеона въ „Plus que Reine,“ но нема успехъ.

БЪЛГАРСКИ
ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ

ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА ДРУЖЕСТВОТО „ОБЩИ ТРУДЪ"

ГОДИНА VI.

КНИГА VII. — МАРТЪ

СОФИЯ
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА
(Братя Дрошекови)
1900

СЪДЪРЖАНИЕ.

КНИГА VII.

Стр.

Напуснатиятъ певецъ. Чуждо либе. Стихотворения отъ Ст. М. Поповъ 1

Две сълзи. На завехналото цветенце. Стихотворения отъ Роза Ст. Попова 3

Нищо няма да умре. Всичко ще умре. Стихотворения отъ А. Тенисънъ. Превелъ В. Узуновъ 5

Училищниятъ инспекторъ. Шеговита игра отъ К. Трифковичъ. Превелъ Е. Спространовъ 8

Общочовешко и народно образование. Отъ П. М. Нойковъ 26

Манастиръ Хилендаръ. (Продължение отъ кн. VI.) Отъ д-ръ Н. Маренинъ. 49

Значението на антропологичните наблюдения върху учениците. Отъ д-ръ С. Ватевъ. 68

Джордано Бруно. (Продължение отъ кн. VI.) Отъ Ив. А. Георговъ 86

Рецензии и книгописъ.

Дан. С. Руевски, Хавайските острови. София 1900. — *А. И.* 106

Baron von Falkenegg, Bulgarien. Aus Bulgariens Vergangenheit und Gegenwart. Berlin 1900. — *Р.* . . . 107

Comte Charles de Moüy, Un essai de régime parlementaire en Turquie (1876—1878). Souvenir d'un diplomate. (Revue des Deux Mondes. 1-er février 1900.) — *Д. Д. А.* 108

G. Tzenoff, Wer hat Moskau im Jahre 1812 in Brand gesteckt. Berlin 1900. — *Г. К.* 114

Стр.

Книжовни и научни вести.

Мумията на библейския Фараонъ. — *Г. К.* . . 115

Ческата журналистика на парижкото изложение. — *Л. М.* 115

Великите държави на света и техните колонии. — *Л.* 115

Нашиятъ театъръ (Щастливиятъ денъ. — Графъ Есексъ). — *Л. Ш.* 117

Получени въ редакцията книги и списания (гл. корици, стр. 2.).

Обявление отъ Св. Синодъ на Българската Църква (гл. корици, стр. 3.).

Напуснатиятъ певецъ.

Гордо, съ демонска надсмешка,
Ти отвърна се отъ менъ,
И къмъ другиго обърна
Твоя хубавъ ликъ засменъ.

Не отричамъ, че гърди ми
Съ туй жестоко нарани,
Ала ти да тържествувашъ,
Йощъ е рано — престани!

Ти ми всичко не отнимашъ;
Пъкъ и можъ ли туй стори?
Можъ ли спря ти да ме галятъ
Сутринь светлите зари?

Можъ ли каза на звездите,
Да не шепнатъ вечерь съ менъ?
Да не клюма мене кремътъ
Отъ луната озаренъ?

И певеца на тъгата —
Чудни славей — можъ ли спре
Да открива менъ сърце си,
Доръ въвъ песни не замре?

Можъ ли каза да не дъха
Въ мене чудни карамфилъ,
И цветята кога никнатъ,
Да не пращатъ поздравъ милъ?

Ти не можешъ туй направи!
Те не щатъ ми измени!
Азъ съсъ тяхъ съмъ задругувалъ
Йощъ отъ луди младини,

И ги вярвамъ, че когато
Азъ напусна тоя светъ,
Ще ми пращатъ все къмъ гроба
Тия ласки, тозъ приветъ.

1900. *Стоянъ М. Поповъ.*

Чуждо либе.

Що ли Гана тъй захвана
Да линее? —
Сякашъ вече се отрече
Да живее!

Цяло лято, на полето,
Не запея,
Сякашъ радость, хубость, младость
Няма въ нея!

Дружки викатъ, дружки кликатъ:
Мари Гано,
Заболя ли? Остаря ли
Толкозъ рано,

Та въ селото на хорото
Не дохождашъ,
И седенки и беленки
Не спохождашъ?

Все изъ двора, край стобора,
Се навърташъ,
Па въ премени и ергени
Не назърташъ.

Ала дружки, белогушки,
Хичъ не виждатъ,
Какъ я мъки и разлъки
Зли разиждатъ . . .

Че година се измина,
Както Гана,
Още млада, чезне, страда
По Ивана.

Пусти мъки и улуки,
Че е либе
Съ къщовнѝца и дечица —
Старо либе!

Малко старъ е, но макаръ е,
Тя го люби,
И по него, зарадъ него
Младость губи!

Па и той си сърце носи,
Сърце живо,
Що не знае дипъ да трае,
А игриво!

Щомъ я зърне — се обърне
То въ гърди му!
Той се дръпне, поизтръпне —
Пристуди му. . . .

Грехота е, срамота е,
Ала ха-де! —
Сатаната имъ въ сърцата
Туй създаде. . . .

1900.

Стоянъ М. Поповъ.

Две сълзи.

Азъ чувахъ, какъ сърце ти
Туптеше въ оня мигъ,
И зърнахъ две сълзички
На мъжкия ти ликъ.

За мигъ или за дълго,
Отъ обичь или жалъ, —
Не ща да знамъ! — менъ стига,
За менъ че си страдалъ . . .

И ако би животътъ
Да счупи моя бленъ,
Та вместо рози — търнье
Приготви той на менъ,

То пакъ тезъ двенки сълзи
Ще светятъ и трептятъ,
Катъ две звездички ясни,
Въвъ търнестий ми пътъ . . .

Роза Ст. Попова.

На завехналото цветенце.

Отъ него азъ те имамъ,
О цвете, нежно, мило;
Подъ моите целувки
Ти клюмвашъ вечъ унило . . .

И азъ не ще ти върна
Оная хубость бойна,
Ни чудната ти мирисъ,
Тъй сладка и омайна!

Следъ всякоя целувка
Азъ виждамъ, какъ отпадашъ,
И можеби че силно
Подъ тезъ целувки страдашъ. . .

Но азъ те моля, цветче,
Порадвай имъ се, клето,
Защото те са чисти
И идатъ отъ сърцето!

Ахъ, какъ бихъ се щастливо
Въ такива азъ къпàла!
И какъ подъ тяхъ блажено
Полека бихъ умряла! . . .

София, мартъ 1900 год.

Роза Ст. Попова.

Нищо няма да умре.

(Отъ А. Тенисънъ.)

Кога ще спре потокътъ да се лее
Подъ моето око?
Кога ще спре ветрецътъ да не вее
По синьото небо?
Кога ще спратъ мъглите да летятъ?
Кога ще спратъ сърцата да туптятъ?
Кога ще естеството да умре?
О, нищо нивга няма да умре:
Поточето се лее,
Ветрецътъ все си вее,
Мъглите си летятъ,
Сърцата си туптятъ,
О, нищо няма да умре.

О, нищо няма да умре,
А всичко ще се измени
Презъ вечностьта безкрайна.
Това е на света зимата:
Лятото, есеньта
Преминали ще са.
Изсъхна ще съвсемъ земята,
Но пролеть нова следъ това
Богата и омайна
Настъпи ще. Пакъ ветрецъ тихъ
Въ моря, гори, полета
Ще почне да се весели,
Да духа.
Въздуха
И цяла ей земята
Животъ ще новъ ги насели.
Вселената не й никога творена,
Не вехне, но ще бъде изменена.

Да духа вятъръ, да шуми,
Че вечерь, утрина румена
Ще има навсегда,
Наредъ презъ вечностьта;
Земята нивга не й родена,
И нищо няма да умре,
А всичко ще се измени.

Всичко ще умре.

(Отъ **А. Тенисънъ.**)

Потокътъ бистъръ си водица лее
Подъ моето око;
Ветрецътъ южeнъ на широко вее
По синьото небо̀;
Единъ следъ другъ си облаци летятъ;
Сърцата весело презъ май туптятъ;
Но всичко тряба да умре:
Потокъ ще секне да се лее,
Ветрецъ ще секне да не вее,
Мъгли ще спратъ да не летятъ,
Сърца ще спратъ да не туптятъ,
Че всичко тряба да умре.

О, всичко тряба да умре!
Не ще да дойде пролетъ вечъ,
Ахъ суета!
Смъртьта ей чака не далечъ.
Я вижъ, забравиха другари наши
Препълнените съ вино сладки чаши.
Повикани сме — тряба да вървимъ,
Изпружени ще тряба да лежимъ
Въвъ много страшно, тъмно място:
Ще млъкнатъ наш'те сладки смехове,
Приятний птичи гласъ
Не ще услажда насъ,
Ни вихръ ще чуймъ отъ наш'те гробове.
О, нищета!
На, чуйте, какъ смъртьта зове ни,
Като говоря ви сега,

Устни затварятъ се студени,
Червени бузици бледнеятъ
И яки членове слабеятъ,
Кръвь топла се вледява,
Клепачи изстудява.
Настъпя ето вече сетни часъ:
Той „сбогомъ“ казва, „лека нощь“ на насъ.
Земята е родена,
И тя е сътворена,
Туй всеки знай човекъ
До днесъ отъ първи векъ.
Земята стара тряба да умре.
Да духа вихъръ, да вилней,
Да бий вълната въ морски брягъ,
Че вечерь, утрото румено
Ще се изгубятъ завсегда,
Завсякога въвъ вечностьта:
Че всичко, всичко е родено;
Не ще остане живъ човекъ,
А всеки тряба да умре. –

София, ноември 1899. год.

Преведе отъ английски: *Василъ Узуновъ.*

Училищниятъ инспекторъ.

ШЕГОВИТА ИГРА ВЪ ЕДНО ДЕЙСТВИЕ

отъ

Коста Трифковичъ [1].

Лица:

Поповичъ, училищенъ инспекторъ.
Петровичъ, селски учитель.
Ката, негова жена.
Савета, тяхна дъщеря.
Станко, кандидатъ за учитель.
Писаревичъ, кметски писарь.

Действието става въ село.

Стая на Петровича.

ПЪРВА ПОЯВА.

Петровичъ и Ката.

(Петровичъ седи, пуши лула и чете презъ очила вестникъ. Ката седи въ къта и плете чорапъ.)

Петровичъ (следъ малко). Жено, знаешъ ли що има ново?

Ката. Отъ де да зная азъ?

Петровичъ. Въ Нови-Садъ пакъ свикватъ новъ съборъ.

---

[1]) Коста Трифковичъ (* 1843, † 1875) е най-познатиятъ, най-обиченъ сръбски комедиографъ, преденъ и между югославянските свои събратя. Следъ гимназията той свършилъ правните науки и билъ чиновникъ и адвокатъ, високо почитанъ отъ началство и общество. Въ родното си място Нови-Садъ въ Маджарско Трифковичъ се занимавалъ и съ литература, като билъ редъ години добъръ сътрудникъ на списанието „Јавор“ и привързанъ работникъ около сръбската народна сцена. За тая той основа малъкъ, но хубавъ сръбски репертуаръ. Няма по-видно сръбско място, дето да не са представяли комедиите на Трифковича; те са единъ отъ най-хубавите накити на сръбската литература.

Най-добри и оригинални комедии отъ Трифковича са: Честитя, Училищенъ инспекторъ, Френско-пруската война, Любовно писмо, На бъдни вечеръ и Избирателка. Завезката или заплетътъ въ тяхъ е прѝгоденъ, а още по-сполученъ и естественъ е разплетътъ. Комедиите замерятъ сръбското общество съ негови типични недостатъци. Лицата имъ излизатъ на сцена не да приказватъ, но да действуватъ. Прѝказътъ (фабулата) у Трифковича е заобленъ; въ действието няма скокове. Особито достойнство на съвете му е, че имъ липсува сентименталность, ако и да е всичко наивно. Трифковичъ не наказва лекоумието, недостатъка и глупостьта съ това, да осрамоти техните носители, но съ това, че ги прекарва презъ благотворната школа на страха и трепета.

Освенъ комедиите Трифковичъ е писалъ и романтични разкази.

Ред.

Ката. Е какъвъ?

Петровичъ Боже мой, какъвъ другъ, ако не учителски!

Ката. Па отде да се сетя азъ за това?

Петровичъ. Отъ тамъ, че стои писано тукъ въ „Застава“ — ама наистина, вие жените никога не бихте назърнали малко и въвъ вестниците! Вамъ ви е все едно, ако ще би и целиятъ святъ съ крака нагоре да се превърне.

Ката. Боже мой, човече, ти пакъ си нещо сърдитъ!

Петровичъ (скача и фърля вестника). Какъ да не съмъ сърдитъ? Пакъ новъ съборъ! Всеки часъ съборъ! Кой ще му ходи? Съ моите сто и двайсетъ флорина годишна плата, четири шиника жито и една ока сланина — какъ ще пътувамъ всеки месецъ три пъти на съборъ?!

Ката. Три пъти на месецъ, а пъкъ презъ цялата тая година само еднъжъ се е събиралъ!

Петровичъ. Все едно! И то е доста, за да отиде цялата плата. Какъ мислишъ ти, кола натамъ, кола насамъ, стая въ Нови-Садъ, па сетне и оня дяволски „Соколъ“... И самъ не знаешъ, какъ си похарчишъ парите.

Ката. Е добре, човече, не си дълженъ да ходишъ.

Петровичъ. Какъ да не съмъ дълженъ, когато тряба? Азъ винаги имамъ да имъ кажа по нещо. Нека се знае и на събора, че и кочиящите живеятъ по-добре отъ сръбския учитель! (Смърка.)

Ката. Та не се сърди за това, човече!

Петровичъ. Защо да се не сърдя? Искамъ да се сърдя — то е волно на всякой учитель. Искамъ да имъ кажа, че ние не сме последни хора на света.

Ката. Боже мой, като те слуша човекъ, ще помисли, че е всичко истина, щото думашъ!

Петровичъ. Жено, не ме карай да полудея. Що не е истина? Нема нямашъ живъ примеръ предъ очите си? Нема не виждашъ Станка всеки божи денъ? Нема не знаешъ, че Станко най-добре, съ отличие свърши педагогическото училище въ Сомборъ, че отъ тогава е написалъ три книги за деца? И какви книги! Нито Обрадовичъ не би ги написалъ по-добре! И що става съ него? Ето вече третя година, какъ драскоти въ село при кмета за петъ флорина месечно, защото не може да получи учителско място! То не е ли истина, а?.... И право ли е то, а? (Смърка.)

Ката (въздъхва). То, бога ми, не е право! Горката моя Савета!

Петровичъ. Тъй, не е право, защото се отнася до Савета!

Ката. Та жалъ ми е за това бедно дете! Колко години вече ставатъ, какъ чака сиротината за Станка!... Отрасла е съ него, и вече отъ деца се харесаха.... После, докле свърши Станко педагогията.... А пъкъ сега ето вече третя година не може да намери служба. Тъй ми се види, че горкото ми дете отъ тъга съвсемъ ще увехне!

Петровичъ. Ще увехне зеръ! Вие жените нищо друго и не знаете освенъ да вехнете отъ тъга!.. Защо да вехне? Станко не е презъ-земи, ами е тука. Всеки денъ е съ нея.

Ката. Ама до кога ще трае това тъй?

Петровичъ. Докога? Що знамъ азъ! До кога се впряга конь въ талига? Докогато може. Да не се е раждалъ за учитель, но за министъръ.

Ката. Слушай, мъжо! Какво би било ако оженехме ние нашите деца? Да земемъ Станка дома, па дето животимъ ние двама, тамъ ще могатъ и те.

Петровичъ. Това няма да го бъде!

Ката. Ама помисли само.

Петровичъ. Азъ ти казахъ, че няма да го бъде! Азъ не искамъ да направя отъ единъ просякъ двама. Докле не получи Станко място, до тогава ни дума за сватба. Ти си слушала това вече сто пъти, и ето пакъ ти го казвамъ. (Смърка.)

Ката (въздиша). Горката моя Савета!

Петровичъ. „Горката моя Савета!“ ... Вие жените и не знаете нищо друго, освенъ да въздишате и да охкате. За щастие, че Савета е умно момиче, досущъ на мене прилича, па съ благодарность пренася съдбата си.

Ката. Зная азъ, що й е неи!

Петровичъ. Що знаешъ ти! Вие жените и не знаете друго нищо, освенъ да си мислите, кому що е. Сега ти си си втълпила въ главата, че Савета не е благодарна. Ама истина, де е Савета? Не съмъ я видялъ отъ обядъ насамъ.

Ката. Завярно е въ градината. Знаешъ, че тя всякога си намира работа. (Става, отваря прозореца и гледа.) Тамъ е, въ градината. Бере цветя и пее. Слушай само, какъ хубаво пее. (Чуе се песень:)

Ой ти върхо, връхъ високи,
Ой ти момко мой далеки!
Ти далекъ си задъ планини,
А любовь между ни стине...

Петровичъ. Хмъ! . . „Ти далекъ си задъ планини, а любовь между ни стине“ . . . А що да ви правя азъ? Желалъ бихъ отъ все сърце да се сближите, да се земете. Станко е харенъ и честенъ момъкъ, ала всичко напразно. . . Служба най-напрежъ, служба, та че после Богъ да ви благослови!

Ката (вика презъ прозореца). Савето, скоро, доста цветя си набрала, ела въ къщи, слънцето ще те угори! (Връща се отъ прозореца.) Ето я иде, сладкото ми чедо!

Петровичъ. Всичко, всичко; ама само служба!

ВТОРА ПОЯВА.

Савета и предишните.

Савета (влиза тичешкомъ съ цветя въ ръце). Сладки ми татко! (Целува му ръка.) Сладка майко! (Целува ѝ ръка.)

Ката. Де си ти, дъще, отъ обядъ насамъ?

Савета. Бяхъ въ градината.

Ката. Е що си правила толкова време?

Савета. Отъ всичко по малко. Въ градината има цялъ денъ работа: подвързахъ гранките на крушата, биха се прекършили — толкова е родила. После поплевихъ малко; знаешъ, мамо, всеки денъ никне буренъ. После пресаждàхъ цветя . . . Ахъ, мамо, само да видишъ, колко е хубава моята хортензия! Пълна е пълненичка съ цвятъ, а листцата наоколо зелени, па едри — да ти е драго да я гледашъ . . . Ами пъкъ фуксията да видишъ каква е! Кичеста, па тъмно-червена като огьнь . . . А пъкъ ружата мамо, ружата е толкова хубава, че не се изказва!

Ката. Ами какво ще правишъ съ тия цветя, що са ти въ ръката?

Савета (срамежливо). Това ще дамъ на Станка . . . Знаешъ, мамо, той обича цветята!

Петровичъ. Да, да. Станко обича цветята, а ти Станка.

Савета. Тате, ами той не ме ли обича?

Петровичъ. А кой не би те обичалъ, сладко мое чедо! (За себе.) Само да имаше служба, служба!

Савета. Па и още нещо работихъ.

Ката. Какво?

Савета. Четохъ една нова книга отъ Станка, още въ ръкописъ . . . Ама е хубава, мамо, само да я прочетешъ. Имало едно сиромашко момче, безъ баща и майка — па било на занаятъ и добре слушало; после отишло чакъ въ Америка, па

тамъ се разболяло горкото отъ жълтеница; после се смилили за него негрите, а то ги после, откакъ оздравяло, поучавало за всичко, а те му давали злато, и тъй станало много богато, па и днесъ живее честито — и се оженило . . . Не ли е хубаво това? Тая книга Станко е превелъ, но има и което е самъ съчинилъ. Не е ли хубаво?

Петровичъ. Хмъ! И каква полза, като не може да получи служба!

Савета. Е па никога ли не ще получи учителско място?

Петровичъ. Знамъ ли азъ? Тъй изглежда, когато ей вече третя година, какъ търси постоянно.

Савета. Ами ако не получи място, тогава . . . нема тогава . . . нема тогава не може да се ожени?

Петровичъ. Какво е това питанье отъ тебе!

Савета. Ти, тате, се сърдишъ . . . прости, азъ съмъ се зарекла!

Петровичъ. Зарекла или не, но ти тряба добре да запомнишъ, че Станкова жена не ще бъдешъ до тогава, докле не получи той служба. Разбра ли? (Смърка.)

Савета (угрижено). Разбрахъ, тате!... Твърде добре разбрахъ.

Ката. Не се загрижвай, чедо мое, всичко ще се оправи.

Петровичъ. Защо я тешишъ напусто? Вие жените нищо друго и не знаете, освенъ туку да се тешите!

Савета. Ами, тате, ако смея да те попитамъ — отъ кого зависи да получи Станко място?

Петровичъ. Отъ кого другиго, ако не отъ училищния инспекторъ! Той раздава местата. Който му се препоръчи добре (прави съ пръсти подкупъ), той дълго не чака. Разбра ли?

Савета. Разбрахъ, тате. Твърде добре разбрахъ! Ами кой е тоя училищенъ инспекторъ?

Петровичъ. Сега имаме новъ. Азъ го не познавамъ. Но да се срещна съ него, азъ бихъ му казалъ вече, та би се всичко обърнало! Той тряба да внимава за училищата и за учителите. Оня, който не чини, долу — а оня, който чини, да го намести съ добра плата, за да му е драго званието, а не да се бори съ живота. Така бихъ му казалъ азъ нему, па и много други работи — само да се срещна съ него.

Ката. Като те слуша човекъ, ще помисли, че си най-смелиятъ човекъ на света.

Петровичъ. Ти, жено, мълчи! Не се бъркай въ работи, които не разбирашъ. Вие жените нищо друго и не знаете, освенъ да се бъркате въ чужди работи!

Ката. Ти чувашъ ли, човече! Нито вие мъжете не сте изпили съ лъжица всичката мъдрость. Дигате, слагате, дърлите се, а кога дойде до работа, вие — шмугъ, вятъръ ви отнесълъ!

Петровичъ. Жено!

Ката. Искамъ да ти кажа, че ми се додея вече отъ тебе: „вие жените нищо друго не знаете, освенъ не знамъ какво такова, онакова“. Ами вие мъжете какво знаете? Съберете се на съборъ: каже, рече, азъ предлагамъ това, азъ предлагамъ онова, обявявамъ тържествено, отфърлямъ отъ себе си всяка лична нападка, дръжте се, братя, ние сме братя сърби... Ето това е всичко, щото вършите, и що извършвате? Нищо! Било, па останало на хартия! Да бяхме ние жените на съборъ, па да видишъ, дали ще остане на хартия!

Савета. Сладка майко, недей се гневи! (Доближава и целува ѝ ръка.) Някой иде. Безъ друго е Станко.

ТРЕТЯ ПОЯВА.

Станко и предишните.

Станко (влиза). Добъръ денъ! (Подава ръка на Савета.)

Савета. Що си тъй угриженъ?

Ката. Да не си боленъ?

Станко (кива съ глава). Не съмъ.

Петровичъ. }
Савета. } Тогава какво ти е?
Ката. }

Станко. Нищо, изгубихъ пакъ една малка надежда.

Петровичъ. Каква?

Станко. Днесъ дойде при кмета единъ господинъ отъ Нови-Садъ. Казватъ, че билъ членъ на „Матица сръбска“, членъ на театъра, членъ на промишленото дружество и още не знамъ що.

Петровичъ. И?

Станко. И мислехъ, че такъвъ човекъ ще да поддържа книжнината, па му предложихъ да откупи трите ми ръкописа, всякой за десетъ флорина. Не е ли това малко?

Савета. Наистина е твърде евтино.

Петровичъ. А той?

Станко. Сви рамена, па ми каза, че такива неща не му трябатъ ни безъ пари.

Савета. Не го е срамъ!

Петровичъ. И защо?

Станко. „Затуй, каже, че книги никой не купува.“ — „Ами що да се прави съ книгите?“ запитахъ азъ. Отговори ми: „Да се завива сиренье!“ И тъй си донесохъ ръкописите назадъ, както ги бяхъ занесълъ. (Вади ги.) Ето ги! . . . Па отсега нататъкъ нека пише който иска; азъ не ща вече! (Фърля ръкописите.)

Савета (зима ръкописите). „Да се завива сиренье“ въ такива книги!

Петровичъ (разхожда се). Не съмъ ли казвалъ, че е тъй? Не съмъ ли ти казвалъ сто пъти: махни това драсканье, отъ него нищо не излиза! Ама ти не слушашъ. Ето и самъ какво сполучи. (Смърка.)

Станко. Не ме е грижа, че не изкарахъ малко пари, при всичко че знаешъ и ти, колко ми са нужни; но поне да беше зърналъ въ ръкописа — и това не!

Петровичъ. Тъй ти тряба, поне ще се научишъ сега на умъ.

Савета. Ако е само за четенье, недей се сърди: има кой да чете твоите ръкописи отъ начало та до край.

Станко. Да, мила Савето! Ти си моята публика, моятъ абонатъ (въздиша). Само че такъвъ абонатъ не поддържа книжнината!

Савета (тъжно). И то е истина!

Станко. Но нищо, още малко само, докле дойде новиятъ училищенъ инспекторъ, — защото сега тряба да е излязълъ по обиколка, — тогава се надявамъ, че ще се застъпите за мене.

Петровичъ. Кой? Азъ? Бре ще му кажа азъ нему, каквото още никой не му е казвалъ!

Станко. Да, да, разправете му всичко поредъ: вашето положение, моето положение и Саветиното положение.

Петровичъ. Та още какъ ще му разправя! . . . Всичко ще се обърне. (Смърка.)

Станко. Кажете му, че е вече третя година . . .

Савета. Кажете двойно, татко, кажи му, шеста . . .

Станко. . . какъ напусто чакамъ за място.

Савета. Не може човекътъ да се жени!

Станко. Кажете му, че въ педагогическото училище съмъ билъ винаги пръвъ . . .

Савета. Отъ всички най-пръвъ!

Станко. Училъ съмъ по новата метода . . .

Савета. По най-новата, татко!

Станко. Кажете му, че не съмъ хайта . . .

Савета. Най-честенъ момъкъ!

Станко... че не пия...

Савета. Нито вода!

Станко... че не играя на комаръ...

Савета. Нито на скамбилъ!

Станко. Съ една речь, че е крайно време вече да получа и азъ място.

Савета. И две, тате, па ако ще би едното да го дадемъ съ наемъ.

Петровичъ. Дяволи ме носили, кой ще запомни всичко това?

Савета. Запиши го, татко.

Петровичъ. Но нищо, всичко ще му кажа азъ нему! Ще види той, кой съмъ азъ и що съмъ! Ще разбере той, съ кого има работа, туку да дойде вече, да дойде!.. (Някой хлопа.) Кой хлопа?

ЧЕТВЪРТА ПОЯВА.

Писаревичъ и предишните.

Писаревичъ (заеква). До-до-до-добъръ де-де-денъ!

Петровичъ. О, покоренъ слуга, господине Писаревичъ. Какво има?

Писаревичъ. Пра-пра-пра-прати ме го-го-го-господинъ кметътъ... да-да-да ви обадя, да-да-да... се при-и-и-готвите бързо...

Петровичъ. Защо да се приготвя?

Писаревичъ. Об-об-об-облечете си но-но-но-вите дрехи...

Петровичъ. Ама за какво, за какво?

Писаревичъ. Да не забо-бо-боравите ци-ци-ци-линдра.

Петровичъ. Е чухъ вече това, но за какво?

Писаревичъ. Па и го-го-го-господинъ Станко нека се об-об-об-лече.

Станко. И азъ? защо?

Писаревичъ. Госпожа Ка-ка-ката може да не дохажда.

Ката. Ами къде?

Писаревичъ. И го-го-го-госпожица Савета не тряба.

Савета. Ама за какво?

Писаревичъ. И да-да-да звъните.

Петровичъ. Да ви триста дявола — ще кажете ли най-сетне за какво?

Писаревичъ. Защото се-се-сегичка ще дойде...

Всички. Кой?

Писаревичъ. Ви-ви-ви-сокоблагородни го-го-го-господинъ инспекторъ.

Всички (уплашено). Училищниятъ инспекторъ?

Писаревичъ. Да-да-да-да. Се-се-сегичка ще дойде въ се-се-село... Азъ с-с-свършихъ. По-по-покланямъ се. (Излиза.)

ПЕТА ПОЯВА.

Предишните безъ Писаревича.

Петровичъ (дохажда на себе си). Училищниятъ инспекторъ!.. Тъй ненадейно! Не съмъ се ни приготвилъ... Тряба да кажа речь, а пъкъ не съмъ я съставилъ! Па и децата съмъ разпусналъ... Жътва е... Какъ да го посрещна? Зави ми се главата! Цялъ се изпотихъ... Ама, жено, нема вие на знаете, че е дошелъ училищниятъ инспекторъ?! (Сяда уморенъ.)

Станко. Още не е дошелъ, тепърва пристига!

Петровичъ (скача). Та тамъ е работата, че тепърва пристига! А пъкъ азъ не съмъ готовъ съ речьта си. Какъ да го поздравя?... Какъ да го посрещна?... Жено, що стоишъ? Не чу ли — училищниятъ инспекторъ?! (Ходи напредъ-назадъ.)

Ката. Ето ти го на! Цялъ се забърка. А преди малко се хвалеше, какъ ще това, па онова...

Петровичъ (става бързо). Ха! Сега се сетихъ! Още пазя оная речь, която казахъ преди десетъ години на покойния Платона, кога дойде въ наше село... То ще бъде тъкмо добре. (Тича къмъ масата и търси.) Ама де ще бъде? Да не би да се е изгубила? Ха, ето я! Тука е! Тука е! Тука е моята речь! Скоро сега да я науча. (Чете.) „Високоблагородни, високопреосвещенейши господине владико...“

Станко. Па недейте владико, ами инспекторе.

Петровичъ. Имашъ право! Високоблагородни господине инспекторе. (Чете.) „Вашето дохажданье въ малката ни среда възбужда голяма радость въ нашите сърца.“ Жено, де ми е черниятъ сюртукъ, бялата жилетка, цилиндърътъ, бастунътъ, бялата кърпа? Що стоите? (Отиватъ за дрехите. Петровичъ чете.) „Вашето дохажданье въ малката ни среда възбужда голяма радость въ нашите сърца...“

Ката (носи сюртука и жилетката). Ето ти жилетката и сюртука.

Петровичъ (съблича го, а той чете). „Вашето дохажданье въ малката ни среда възбужда голяма радость въ нашите сърца...“

Ката. Да ти облека жилетката.

Петровичъ. Да, да, имашъ право. (Говори изустъ.) „Вашето дохажданье въ голямата ни среда възбужда малка радость. . .“

Ката. Е що си си вцепилъ ръцете? (Облача му жилетката.)

Петровичъ. Готовъ ли съмъ? (Тръгва и говори изустъ.) „Вашето малко дохажданье въ голямата ни радость. . .“

Ката. Та чакайо ще, да си облечешъ сюртука! (Облача му го.)

Петровичъ. Още ли не си готова? „Вашето голямо дохажданье въ малката ни среда. . .“

Савета. Ето ти, татко, цилиндъра.

Петровичъ (сграбча го и го налага на главата си). „Вашето радостно дохажданье въ малката ни среда. . .“

Савета. Ето ти и бастуна. Па не забравяй да кажешъ за Станка.

Петровичъ. Няма, няма. . . „Високоблагородни господине! Вашето дохажданье. . .“

Станко. Три години вече, какъ напусто чакамъ за място. . .

Петровичъ. Добре, добре! . . „Нашето дохажданье въ вашата среда. . .“

Савета. Не може да се жени. . .

Петровичъ. Знамъ вече! „Високоблагородни господине владико. . .“

Станко. Кажете му, че е крайно време. . .

Петровичъ. Добре, добре! „Вашето велико дохажданье въ малките ни радостни сърца. . .“

Станко. Кажете, че не съмъ хайта. . .

Савета. Нито карташъ!

Станко. . . нито пияница.

Савета. Ама недей забравя!

Петровичъ. Не ща, не ща! Само да изуча речьта. „Високоблагородни господине. . .“

ШЕСТА ПОЯВА.

Писаревичъ и предишните.

Писаревичъ (отъ вратата). Ха-ха-хайдете! Ча-ча-чакатъ!

Петровичъ. Чакатъ ли вече? А пъкъ азъ още не си знамъ речьта! Какво ще рече инспекторътъ? . . . Ехъ, опачина, опачина!

Писаревичъ. Па-па-па още ли не се звъни!

Петровичъ. Не се ли звъни?... Жено, звъни съсъ всичките звънци! Ти, Савето, остани тука! Хайде, Станко! (На излизанье.) „Вашето дохажданье въ малката ни среда...“ (Излизатъ всички, освенъ Савета.)

СЕДМА ПОЯВА.

Савета.

Боже мой, колко ме е страхъ! Богъ знае какъвъ човекъ е тоя новъ инспекторъ!... Ами ако тате забрави да каже всичко, или го не каже добре?... Па още е питанье, дали ще иска инспекторътъ!... Цяла треперя! Чини ми се, че отъ днешния денъ зависи моята съдба. (Отива къмъ прозореца.) Отидоха! Едвамъ се виждатъ още... Какъ бързатъ, а тате все чете речьта. Ще ли я научи?.. (Връща се отъ прозореца.) Тъй съмъ неспокойна, че не знамъ що да правя... (Вижда си цветята.) Хайде да направя китка за Станка, той обича цветята, па ако не друго, а то цветя да му не липсуватъ! (Сяда, прави китка и пее:)

Ой ти върхо, връхъ високи,
Ой ти момко мой далеки!
Ти далекъ си задъ планини,
А любовь между ни стине.

Ой ти върхо, връхъ високи,
Ой ти момко мой далеки!
Азъ честита не ще бъда
Съ тебе, драги, да пребъда!

ОСМА ПОЯВА.

Инспекторътъ и Савета.

Инспекторътъ (влязълъ, подслушвалъ — за себе). Какъвъ хубавъ гласъ — хубава девойка!

Савета (втори пътъ пее).

Азъ честита не ще бъда,
Съ тебе, драги, да пребъда!

Инспекторътъ (за себе). Разбирамъ, влюбени сме!

Савета (става изеднъжъ). Не мога вече! (Забелязва инспектора и се оттегля.) А, чуждъ човекъ!

Инспекторътъ. Добъръ денъ, госпожице!

Савета (покланя се). Далъ ви богъ добро, господине!

Инспекторътъ. Азъ похлопахъ два пъти, но вие не чухте, па влязохъ така безъ позволение.

Савета. Много добре сте сторили.

Инспекторътъ. Азъ търся учителя Петровичъ.

Савета. Той ми е баща.

Инспекторътъ. Тъй ли? А, има хубава дъщеря.

Савета. Моля ви се.

Инспекторътъ. Ами де е той?

Савета. Той тъкмо сега комай отърча да посрещне училищния инспекторъ.

Инспекторътъ. Тъй!

Савета. Ако обичате да го почакате? (Иска да му даде столъ.)

Инспекторътъ. Благодаря, нямамъ време.

Савета. Ще заминувате веднага?

Инспекторътъ. Веднага.

Савета. Ами нужно ли е да говорите съ баща ми? Можеби и азъ бихъ могла.

Инспекторътъ. Вие? Хмъ! Може.

Савета. Моля тогава, съ кого имамъ честь?

Инспекторътъ (помисля). Азъ съмъ... учитель отъ Сремъ, отивамъ при свои роднини, па искахъ пътемъ да видя тукашното училище.

Савета. О, това всичко мога азъ да ви покажа, защото, знаете, азъ съмъ половина учитель.

Инспекторътъ. А, да?

Савета. Азъ, ако е баща ми болнавъ или ако отиде някъде, винаги го заместямъ въ училището.

Инспекторътъ. Ами боятъ ли ви се учениците?

Савета. Защо да се боятъ? Доста е, че ми се радватъ.

Инспекторътъ. Тъй ли? Тогава тряба слабо да се учатъ.

Савета. Вие се мамите! Съ добро се стига по-далечъ, нежели съ пръчка.

Инспекторътъ. Хмъ! А има ли много деца?

Савета. Всички, колкото са въ село, до триста и осемнайсетъ.

Инспекторътъ. Голямъ брой! А има ли баща ви помощникъ?

Савета. Сега ви казахъ, че има.

Инспекторътъ. Кого?

Савета. За бога — кого другиго, ако не мене!

Инспекторътъ. А, да! Ами колко му е платата?

Савета. Сто и двайсетъ флорина годишно, четири шиника жито и една ока сланина.

Инспекторътъ. Това не е възможно!

Савета. Господине, азъ зная това по-добре отъ васъ.

Инспекторътъ (за себе). Това е твърде малко! (Гласно.) Е какъ поминува баща ви?

Савета. Добре. Той е доволенъ засега, а после може да бъде по-добре.

Инспекторътъ. Кога после?

Савета. Та за бога, когато дойде тоя новъ училищенъ инспекторъ!

Инспекторътъ. Тъй ли? Е какво ще прави той?

Савета. Какво? Та какво друго, ако не всичко онова, щото му е длъжность.

Инспекторътъ. Ами каква му е длъжностьта?

Савета. Нема вие не знаете това — а пъкъ сте тъдява учитель! Училищниятъ инспекторъ ще прегледа училищата, какъ се учи и какъ се преподава. После ще разгледа, какъ живеятъ учителите, дали са доволни. Па тогава училищниятъ инспекторъ ще махне оногова, който не чини, а който чини, него ще награди.

Инспекторътъ. А какво ще направи вашия баща?

Савета. Па то си е естествено, че ще го награди!

Инспекторътъ. Защо пъкъ да е естествено?

Савета. Затуй, че всеки въ селото ще ви каже, че моятъ баща е честенъ и способенъ учитель.

Инспекторътъ. Ами ако не направи той това?

Савета. Тогава новиятъ училищенъ инспекторъ не е по-добъръ отъ стария, сиречъ не струва ни лула тютюнъ!

Инспекторътъ (за себе). Късо отрязано! (Гласно.) Ами защо не струваше стариятъ?

Савета. Ахъ, оставете го, не струва ни да се приказва за него!

Инспекторътъ. Защо не?

Савета. Е чуйте тогава. Тука въ село има единъ свършилъ педагогия, казва се Станко, твърде способенъ и честенъ; свършилъ е въ Сомборъ, и е билъ пръвъ съ отличие. Знаете ли, що ще рече пръвъ съ отличие?

Инспекторътъ. Добре, добре! . . После?

Савета. Училъ е по най-новата метода, не е хайта, не е карташъ, не е пияница, съ една речь: прекрасенъ момъкъ!

Инспекторътъ. И което е най-главно, у васъ добре записанъ.

Савета. Господине, то не се отнася нито до васъ, нито до училищния инспекторъ. Истина е, че съмъ отрасла съ него, и че моите родители биха ме дали за него; ала то не се отнася до работата, то е съвсемъ третостепенно нещо . . .

Инспекторътъ (за себе). Тая девойка все повече ми харесва! (Гласно.) Имате право! . . И що е по-нататъкъ съ него?

Савета. Е, та що е? Тоя младъ и способенъ учитель ето вече третя година какъ не може да получи място!

Инспекторътъ. Може да не е търсилъ.

Савета. Не е търсилъ? . . Кажете, че не е ималъ това (показва съ пръсти за подкупъ), да се препоръча на училищния инспекторъ!

Инспекторътъ (за себе). Добра похвала за инспектора! (Гласно.) Може да е имало по-добри отъ него.

Савета. Не знамъ, ала се съмнявамъ, защото не ми е познатъ учитель, който да е написалъ такива хубави книги, както Станко.

Инспекторътъ. Нема Станко пише книги?

Савета. Ами какъ, и какви хубави! . . Ето ръкописите (изважда ги и показва), четете, па сами ще се уверите.

Инспекторътъ (преглежда ръкописите, за себе). Хмъ! Това ще са добри работи! Преводи за деца, после оригинални разкази. (Гласно.) Е защо не издаде тия книги?

Савета (въздиша). Та затуй, че няма пари.

Инспекторътъ. Е добре, ами защо не ги продаде?

Савета. Като не иска никой да ги купи! Може ще искате вие да ги купите?

Инспекторътъ. Азъ?

Савета. Да, вие . . . Много са евтини, а сиромахътъ Станко живее въ голяма нужда. Петъ флорина месечно — то е всичко, що получава отъ нашия кметъ; та ако имате пари, вие ги купете. Азъ ще ви бъда за това благодарна.

Инспекторътъ. Съ какво?

Савета. Ще ви дамъ . . . ще ви дамъ тая китка цвете.

Инспекторътъ. Която е завярно приготвена за другиго.

Савета (кива съ глава). Истина е; ама ако ги купите . . .

Инспекторътъ. Добре, добре! Ще прегледамъ ръкописите; оставете ги у мене.

Савета. Вие ми изглеждате да сте добъръ човекъ. Азъ вече май ви обичамъ.

Инспекторътъ. Ама Станка повече . . .

Савета. Е, та азъ съмъ порасла съ него.

Инспекторътъ. Па ще бъдете и негова жена.

Савета (въздиша). Богъ знае кога, защото докле не получи място, не може ни да се дума за сватба! Ала това не се отнася до васъ.

Инспекторътъ. Тъй е. (За себе.) Тая девойка съвсемъ ме плени!.. (Гласно.) А сега ще ви помоля, като бяхте тъй услужлива, да ми покажете и училището.

Савета. На драго сърце, и училището, и градината, всичко ще ви покажа. Заповядайте само съ мене.

Инспекторътъ. Смея ли да ви предложа (предлага ѝ подъ-ръка).

Савета. О, моля! (Хваща се и излиза съ инспектора.)

ДЕВЕТА ПОЯВА.

Петровичъ, Станко и Ката.

(Влизатъ отъ друга страна.)

Петровичъ (цялъ уморенъ и запъхтянъ държи речьта въ ръка и сяда на столъ). Няма го! Нийде го няма! Казватъ, че миналъ вече, а пъкъ азъ не го посрещнахъ! Тежко ми! Ще изгубя службата — пропаднахъ!

Станко. Може да е спрялъ у кмета и сега тепърва ще дойде.

Петровичъ. Ще дойде? (Чете речьта.) „Високоблагородни господине училищенъ инспекторе! — Вашето дохажданье въ нашата малка среда...“

Ката. Ето какъ се замота, а все викаше, азъ ще му кажа, каквото никой не му е казалъ, нека види, кои сме ние учителите!...

Петровичъ. Само да знаехъ, де е! Що казвашъ, Станко, да идемъ ли до кмета?

Станко. Да идемъ, може да е тамъ.

Петровичъ. Тогава хайде. Още не е изгубено всичко!... (Тръгва и говори.) „Вашето дохажданье въ нашата среда...“ (Удря се на вратата съ Писаревича.) Охо!..

ДЕСЕТА ПОЯВА.

Писаревичъ и същите.

Писаревичъ. О-о-о-охъ!... Стъ-стъ-стъпихте ми на-на-на ногата.

Петровичъ. Де е? Тамъ ли е!

Станко. Да не си е отишелъ вече?

Ката. Може сега да иде?

Петровичъ. Лошъ ли е?

Станко. Какъ изглежда?

Ката. Може няма и да дойде.

Всички. Е казвайте де, казвайте!

Писаревичъ. Ко-ко-ко-кой?

Петровичъ. Триста дяволи — инспекторътъ!

Писаревичъ. Ин-ин-ин-инспекторътъ дойде.

Вси. Е де е?

Писаревичъ. Ту-ту-ту-тука.

Всички. Тука?

Петровичъ. У мене? (Гледа наоколо и подъ масата.)

Станко. Да не е въ училището?

Ката. Твърде е възможно.

Петровичъ. Хайде, още не е късно . . . (Върви.) „Вашето дохажданье въ нашата среда . . .“ (Излизатъ всички.)

ЕДИНАЙСЕТА ПОЯВА.

Инспекторътъ и Савета.

(Влизатъ подъ ръка презъ другите врата.)

Инспекторътъ (държи ръкописите въ ръка и чете).

Савета. Е, не ли е хубаво написано?

Инспекторътъ (чете нататъкъ). Хмъ!..

Савета. Четете само онова, какъ било въ Америка. . . Стигнахте ли до тамъ?

Инспекторътъ (чете нататъкъ, за себе). Твърде добре. . . за деца както тряба!

Савета. Па има и още да съчинява. Той ми разказа вече, само няма време да го напише. Можете и него да купите.

Инспекторътъ (чете, за себе). Хубавъ, чистъ езикъ; приказки съвсемъ естествени, лесни за разбиранье. . . пълни съ поука. . .

Савета. Нели не е скъпо двайсетъ флорина всеки ръкописъ? (За себе.) Да се опитамъ да поискамъ повечко.

Инспекторътъ (чете, за себе). Види се, талантливъ момъкъ. . . тъкмо каквито ни трябатъ.

Савета. Ако ви са скъпи за двайсетъ флорина, азъ ще ви ги дамъ за петнайсетъ, ама е вече последна цена, нито крайцеръ по-евтино. . . Що казвате? Ама вие и не отговаряте!

ДВАНАЙСЕТА ПОЯВА.

Петровичъ, Ката, Станко, Писаревичъ и същите.

(Влизатъ изеднъжъ вътре.)

Петровичъ (на Писаревича). Той ли е?

Писаревичъ. То-то-то-той е!

Петровичъ (силно се изкашля и се покланя; инспекторътъ се сепне и го гледа). „Високоблагородни господине! . .“

Инспекторътъ (на Савета). Кой е тоя?

Савета. Баща ми.

Петровичъ. „Вашето дохажданье... Вашето дохажданье. . .“ (посмърча). Вашето до-до-до. . . (силно киха).

Инспекторътъ. На здравье!

Петровичъ. Крайно ви благодаря! Смея ли да ви услужа? (Предлага му табакерата.)

Инспекторътъ. Благодаря, азъ не смъркамъ.

Петровичъ. Тогава извинявайте. . . (пакъ се изправя). „Благородни господине! Вашето дохажданье. . .“

Инспекторътъ (пресича му речь). Не тряба да ме поздравяте съ речь. Азъ ви освобождавамъ отъ тая длъжность.

Петровичъ. „Благородни господине инспекторе! . .“

Савета. Тогава той не е учитель? (говори съсъ Станко).

Инспекторътъ. Господине Петровичъ, азъ прегледахъ вашето училище и за всичко вече разпитахъ.

Петровичъ. Тъй! Благородни господине, простете, че...

Инспекторътъ. Господине Станко, азъ прегледахъ вашите ръкописи и изслушахъ молбата ви.

Станко Тъй! Азъ не знамъ, дали. . .

Инспекторътъ. И можахъ по тоя случай да разбера отъ моя известникъ (показва на Савета). . .

Петровичъ. Отъ дъщеря ми?

Станко. Отъ Савета?

Инспекторътъ. . . и то за мое голямо незадоволство. . .

Петровичъ. }
Станко. } Незадоволство?! . .

Петровичъ (за себе). Ей, опачина!

Станко (за себе). Ей, опачина!

Инспекторътъ. . . че училищниятъ инспекторъ не струва нито лула тютюнъ. . .

Петровичъ. }
Станко. } Кой каза това?

Инспекторътъ. — моятъ известникъ —

Савета (за себе). Какво направихъ!

Инспекторътъ. . . че се подкупувалъ. . .

Петровичъ. }
Станко. } Кой казва това?

Инспекторътъ. Моятъ известникъ.

Савета (за себе). Хубаво съмъ ги препоръчала!

Инспекторътъ. Разбира се, мисля, оня училилищенъ инспекторъ, който е билъ преди мене.

Петровичъ. Тъй ли? . . . (За себе.) Слава богу!

Станко (за себе). Олекна ми!

Инспекторътъ. Надявамъ се, че подъ мое управление това не ще се случи, и като се уверихъ, че и вие, господине Петровичъ, сте честенъ и способенъ учитель, азъ ви обещавамъ, че сериозно ще се застъпя предъ вашата община да ви се повиши двойно платата.

Петровичъ (радостно). Истина ли е?

Инспекторътъ. Колкото за васъ, господине Станко, азъ откупувамъ вашите ръкописи, по педесетъ флорина всеки.

Станко (радостно). Педесетъ флорина!

Инспекторътъ. А пъкъ понеже съмъ упълномощенъ отъ новосадската община, да ѝ намеря честенъ и способенъ учитель, и понеже намерихъ такъвъ въвъ васъ, азъ ви прогласявамъ за учитель на новосадското основно училище.

Станко. Какъ да ви благодаря?!

Инспекторътъ (на Савета). Е, благодарни ли сте отъ мене?

Савета. Не само азъ, но и цялъ сръбски святъ!

Инспекторътъ. Добре, добре; ами моето цвете?

Савета (дава му го). Ето го отъ все сърце!

Инспекторътъ (поима го и дава на Станка). За васъ е било наречено. . . А сега, господине Петровичъ, бихъ искалъ още едно нещо.

Петровичъ. Заповядайте само!

Инспекторътъ. Да стане сватбата часъ по-скоро, па да каните и мене на сватба.

Петровичъ. Това е и моето желание!

Инспекторътъ. И така азъ свършихъ. . . Сбогомъ (тръгва).

Всички (подире му). Да живее инспекторътъ! Да живее!..

(Завесата пада.)

Преведе отъ сръбски: *Е. Спространовъ.*

Общочовешко и народно образование.[1]

Позволете ми да позанимая за минута вашето просветено внимание съ няколко мисли, зети отъ областьта на педагогията, а имено да представя предъ васъ въ общи чърти развитието на въпроса за общочовешко и народно образование.

Надали има човекъ въ нашето общество, комуто не се е случвало да говори за „народно училище“, „народенъ учитель“ — думи, съ които се означава едната страна на занимаващия ни въпросъ, а имено национализъмътъ въ образованието. Надали тъй също има и такъвъ човекъ, комуто да не се е случвало да разисква за общочовешки идеали, общочовешки чувства, които тряба да се развиватъ въ училищата, — думи, съ които се означава другата страна на занимиващия ни въпросъ, а имено космополитизъмътъ въ него. Смело може да се каже, че въпросътъ за народния и общочовешкия характеръ на образованието е въпросъ, който е минувалъ презъ ума на всеки едного, който зима какво-годе участие въ духовния животъ на едно общество. Но това обстоятелство имено, че този въпросъ е така всеобщъ, показва, че той е въпросъ много важенъ, който интересува цялото общество, за доброто решение на който е заинтересуванъ всеки неговъ членъ.

Отъ самата дума образование — отъ образувамъ, давамъ образъ, форма на нещо още неопределено, несформирувано, — се вижда, че работата на възпитателя предполага единъ образецъ, по който той да формира развиващия се ученикъ. Ако при тази си работа възпитательтъ има предъ видъ образа на човечеството, типа на човекъ въобще, и се стреми да формира възпитаника си по него, тогава имаме общочовешко образование. Ако ли пъкъ възпитательтъ има предъ видъ образа на народа, комуто принадлежи детето, и се стреми да го формира по него, тогава имаме народно образование. Общочовешкото образование предполага обикновено общочовешки

---

[1]) Пристъпна лекция на новия доцентъ по педагогията въ висшето училище, г. П. Нойкова, четена на 18. февруари т. г.

средства [1]) за постиганье цельта си, народното — народни средства. Въпросътъ, развитието на който ще проследимъ тука въ общи чърти, е този: какво тряба да има предъ видъ възпитательтъ при образованието на младежьта: образа на човечеството, или образа на народностьта?

Въ историята на древното възпитание този въпросъ, може да се каже, че не е съществувалъ, — поне въ този смисълъ, въ който съществува той днесъ за насъ. Като оставимъ древните източни народи и минемъ къмъ класичните народи, ние виждаме, че у тяхъ общовладеещо убеждение е, че те са единствено съвършените народи, че те представяватъ най-доброто, което е произвело човечеството, че всички други народи са „варвари", че следвателно не е мислимо да се иска отъ възпитателя да образува децата на елинина или на римския гражданинъ по някой другъ образецъ, освенъ по народния му. [2]) Но тази епоха отъ историята на човешкото възпитание ние можемъ да наречемъ епоха на наивната педагогия, дето теорията не се движи изъ сферата на утопиите, [3]) не прави изобщо друго, освенъ да копира действителностьта. Ето защо и ние не можемъ да ѝ отдадемъ особно значение въ теоретичното решение на въпроса: дали образованието тряба да бъде общочовешко или народно?

Въ всичкото друго време, чакъ до сегашното столетие, този въпросъ е билъ решаванъ въ смисълъ, че образованието тряба да бъде общочовешко. Съществувало е само мъчнотия, да се определи, кое нещо тряба да се земе за общочовешки образъ, та по него да се формира младежьта. Затова всичкото време, отъ паданьето на Западната Римска империя чакъ до голямата френска революция, е изпълнено съ научни и обществени борби за определение на общочовешкия идеалъ. [4]) Всяка епоха е изработвала свой особенъ общочовешки идеалъ и се е стремяла да му извоюва общочовешко господство въ училищата. Едва що едно течение си е извоювало право на съществуванье и си е пробивало пътъ въ училищата, ето че се явявало друго, което съ още по-голяма сила е увличало умовете съ себе си и се е опитвало да нанесе смъртоносенъ ударъ на предшеству-

---

[1]) Случаите отъ преследванье общочовешки цели съ национални средства и национални цели съ общечовешки средства, каквито се срещатъ въ историята на педагогията, са изключени, за по-голяма ясность, отъ това изложение.

[2]) Thilo — Huber: Nation, Nationalbildung, Nationalerziehung, Nationalität. Въ Encyklopädie des gesamten Erziehungs- und Unterrichtswesens von Dr. K. A. Schmid. 2. Aufl. V, 83.

[3]) Hermann Schiller: Lehrbuch d. Geschichte der Pädagogik. 3. Aufl. 11, 22.

[4]) Известно е, че тези борби са се извършили преимуществено въ западна Европа.

ващото. По този начинъ въпросътъ за определение на общочовешкия идеалъ въ училищата ни представя една борба, която се протака повече отъ десетъ века, въ която зиматъ участие всички културни елементи въ Европа, като се захване отъ философите, учените и художниците и се свърши съ началниците на църквите и царствата и съ всички лица и учреждения, които иматъ някакво влияние въ училищата. Да проследимъ по-отблизу главните периоди на тази борба; това ще ни послужи и за по-ясно разбиранье на преврата, който е настаналъ въ това отношение по-после, когато е възникнала идеята, че образованието тряба да бъде народно.

Дивите пълчища, подъ ударите на които е билъ разрушенъ съществуващиятъ редъ въ Европа и които са станали следъ това владеещата сила тука, са били укротени отъ животворното действие на християнската религия. Не ще съмнение следъ това, че християнството е станало за тяхъ най-високъ идеалъ, по който е трябало да се възпитаватъ подрастващите поколения. Да се приготви човекъ за царство небесно, а особено чрезъ служенье на Христа въ неговата църква тука на земята, е станало главна, а може да се каже и единствена задача на тогавашните училища. И този идеалъ на възпитание са си поставили не само Римъ и Византия, но и всички християнски държави въ Европа. Съ една дума, общочовешкиятъ идеалъ на възпитанието презъ средните векове е билъ идеалътъ на християнството. [1])

Минали се обаче няколко векове, и човечеството е зело да чувствува, че целите, които се постигатъ чрезъ средновековните училища при манастирите и катедралните църкви, не отговарятъ на неговите идеали. Подъ влиянието на развиващия се тогава културенъ животъ е изпъкналъ единъ образованъ класъ хора, който е ималъ много по-други стремения отъ тези на средновековната схоластика. Не само за небето е създаденъ човекъ, но и за земята! Това е билъ новиятъ идеалъ, който е прегърнало човечеството. Задачата на човека е не само да се приготвя за бъдещия си животъ, но и да изпълни една мисия тука, на земята. Идеалътъ на човека не може да бъде нещо супранатуралистично, но нещо човешко, хуманно. Съ тези думи може да се характеризува новото духовно течение, което е настанало въ Европа презъ XIV. и XV. векъ и което е известно въ историята подъ названието хуманизъмъ. Този свой идеалъ

---

[1]) Theobald Ziegler, Geschichte der Pädagogik, mit besonderer Rücksicht auf das höhere Unterrichtswesen. München 1895. Стр. 26. и след.

хуманизъмътъ е искалъ да прокара и въ училищата. При възпитанието на младежьта тряба да се иматъ предъ видъ не образите на небесни светии, а на земни човешки същества. Древните народи, чиито цивилизация е била сега забравена, а особено древните римяни — това са хората, които тряба да се поставятъ като образецъ при възпитанието. Истински образованиятъ човекъ тряба да знае да говори красиво като Цицерона, да пише стихове като Виргилия. Такива образовани хора тряба да се старае да изкарва и училището. [1])

Това е било въ теорията на хуманистичното възпитание. Въ училищната практика обаче образователниятъ идеалъ на хуманистичните писатели не е могълъ да си придобие такова абсолутно значение, каквото те искали. Отъ училищата не са могли да бъдатъ изфърлени всички други науки и да се заменятъ съ изучванье латински речи и стихове. Напротивъ, съществуващиятъ тогава религиозенъ елементъ въ училищата е запазилъ своето съществуванье, ако и измененъ подъ влиянието на настъпилите тогава религиозни движения, възбудени отъ реформацията. Така че, като резултатъ отъ това движение въ училищната практика е зелъ да се смята за образованъ не само онози, който знае истините на християнската вяра, но и онози, който знае да произнася латински речи и да пише латински стихове. Образователниятъ идеалъ се разширилъ. Покрай изучваньето на религиозните предмети въ училищата на цяла Европа се въвело и изучваньето на класичните езици. Съ една дума идеалъ на общочовешкото образование за нея епоха е станало едно съединение на християнството съ класичната древность. [2]).

Веднажъ разбудилата се европейска мисъль не е престанала да търси все нови и нови идеали за осъществение, да открива все нови и нови образци за последванье. Отървала се веднажъ отъ авторитета на средновековната схоластика, тя се е стремила да проникне въ тайната на света и отъ тамъ да изкара закони за своето собствено управление, образци за своето собствено формиранье. Цяла плеада работници захващатъ смели изследвания въ всичките области на природата. Колумбъ и Магеланъ искатъ да проникнатъ въ тайната на земята, Кеплеръ и Галилей — въ тайната на небесата, Харвей — въ тайната на човешкия животъ, Нютонъ — въ тайната

---

[1]) Friedrich Paulsen, Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Zweite Auflage. Leipzig 1896. I. B. Стр. 49—74.

[2]) Ibid., 196 и след.

на вселената, Бекънъ и Декартъ — въ тайната на човешката мисъль. Каква е същностьта на природните неща и явления? — тази е задачата, която си поставятъ хората отъ XVII. и XVIII. столетие. Това ново движение, известно въ историята подъ названието рационализъмъ, — отъ ratio — разумъ, разсъдъкъ, единствената човешка способность, чрезъ която тогава се е мислило, че може да се дойде до истинско познание на нещата, — това ново движение си е придобило господствуваще значение и въ науката за възпитанието. Подъ влиянието на него, педагозите отъ XVII. и XVIII. векъ се питатъ, кой образецъ на човекъ е съгласенъ съ самата природа, та по него да се възпитаватъ юношите? И намиратъ, че това не е образецътъ ни на старите, ни на съвременните народи, защото всичките тези са развалени вече отъ влиянието на досегашното си противуестествено възпитание и животъ. Човешкиятъ образецъ, по който да се възпитаватъ младежите, тряба да се търси въ първобитните народи, въ народите, които не са развалени още отъ никаква цивилизация. Първобитните хора, много отъ сегашните диви племена представяватъ истински природни чада — такива тряба да се направятъ и подрастващите поколения. Нямамъ нужда да доказвамъ тази си мисъль съ особени цитати отъ съчиненията на тогавашните педагози; достатъчно е само да посоча на Жанъ-Жакъ-Русовия „Емилъ“, като най-добро изражение на това педагогическо движение.

Въ училищната практика обаче въпросътъ пакъ не е билъ решенъ въ този смисълъ, както са искали рационалистите. Тука се е явила най-напредъ тази пречка, че не е можалъ да се намери такъвъ образъ на природенъ човекъ, който всички да признаятъ. Различни изследватели са описвали различно природния човекъ. Всеки е интерпретиралъ по своему неговите съществени качества. По тоя начинъ идеалътъ на природния човекъ не е можалъ да повлече следъ себе си умовете на хората до такава степень, щото те да изфърлятъ изъ училищата всичко дотогавашно, а да въведатъ само такива материи, които са съобразни съ тоя идеалъ. Ако обаче цельта на училищата не се е променила, то тя се е разширила. При дотогавашните условия за образованость се пригурили и условията, които рационализъмътъ бе осветилъ. Освенъ знаенье истините на вярата и древните езици отъ образования човекъ е захванало да се изисква да знае математика, естествени науки и нови езици — средствата и хранилищата на новите открития. Така че резултатътъ отъ рационалистичните стремения за педагогическата практика е билъ този, че за общо-

човешки възпитателенъ идеалъ е била приета една комбинация отъ християнство, хуманизъмъ и рационализъмъ.

Къмъ края на XVIII. столетие това течение е било преодоляно отъ едно друго, не по-слабо отъ него, което е получило своето най-голямо развитие въ Германия и което е известно подъ името новохуманизъмъ. Основниятъ характеръ на това движение може да се изрази съ тези думи: Не у дивите, а у цивилизованите общества тряба да се търси идеалътъ на човека. Въ своето историческо съществуванье човечеството е показало образецъ отъ идеаленъ животъ. Такъвъ е билъ животътъ въ древна Елада. Да се изучи подробно този животъ и да се образува младото поколение споредъ него. Опитътъ, който е направенъ въ това отношение отъ хуманизъма на XIV. и XV. векъ, тряба да се продължи. Тогавашниятъ опитъ не е излязълъ сполучливъ най-главно затова, защото са се имали предъ видъ римяните, въ които, поради войнствения характеръ на този народъ, човешката природа не е могла да се развие така свободно. Въ Гърция обаче стечението на обстоятелствата въ това отношение е било едно отъ най-благоприятните. Опитътъ на хуманизъма не е излязълъ сполучливъ още и затова, защото се е обръщало внимание на външната страна, на външния успехъ въ говора и стила; когато е трябало да се обръща внимание главно на вътрешната страна, на развитието на силите. Стойностьта на едно нещо, споредъ мнението на новохуманистите, тряба да се търси въ същностьта на това нещо, а не въ външни някои цели, къмъ които може да се приспособи то. Образованието на човека тряба да се цени не по това, дали той говори като Цицерона и пише като Виргилия, а по това, дали развитието на неговите собствени способности става по същите закони, по които се е развивалъ и свободниятъ елински духъ. Тези са новите идеали, прокарваньето на които се е искало въ училищата. „По класичните народи“, казва Хердеръ [1]), „по тези прадеди на човешкото духовно образование, по тези вечни образци на правъ, добъръ и упражненъ вкусъ и на изящнейшо изкуство въ употребение на езика, по тяхъ тряба да образуваме ние нашата мисъль и перо, по тяхъ тряба да образуваме нашия разумъ и езикъ, за да станемъ полезни на хората.“

Усилените исторични изследвания обаче, които се правили съ цель да се нарисува по-ясно образецътъ на гърците,

---

[1]) Herder, Vom wahren Begriff der schönsten Wissenschaften und Gymnasialbildung. 1788. — Цитувано отъ Rein, Encyklopädisches Handbuch der Pädagogik. I, 41 6.

докарали съвсемъ други резултати за учебното дело. Тези изследвания имено, започнати първоначално въ областьта на класичната древность, се разширили отпосле върху всички области на историческия животъ, а особено върху живота на отделни народи, и показали, че всеки единъ народъ има свои индивидуални особености и свои исторически задачи, че не е възможно следвателно всички народи да бъдатъ възпитавани по единъ и същи образецъ и подготовявани за решаванье на едни и същи исторически задачи. По този начинъ се явява идеята за народно възпитание. Не по образеца на някой чуждъ народъ, а по образеца на своя собственъ народъ тряба да се възпитава младежьта — е било заключението, до което са довели историчните изследвания на новото време. И въ продължение на няколко само десетолетия тази идея си е пробила пътъ въ цяла Европа и е станала мощенъ факторъ въ възпитателното дело. На това са спомогнали много причини, между които най-главната се е криела въ настъпилите тогава политически събития.

Знае се имено, че въ развиващата се тогава велика революция френците бяха прогласили, че няма да предприематъ никаква война за ограничение свободата на другите народности. Революционните френски войски разнесоха тази идея по всичките държави и се бориха за нейното осъществение.[1]) Наполеонъ Бонапарте самъ експлуатираше идеята на националностьта въ борбата си противъ ненавистните нему правителства на другите държави. Идеята на националностьта доби такава сила, щото когато по-после Наполеонъ поиска да я потъпче и да води войни за завоюванье чужди държави, той срещна най-голяма опора у народите, раздвижени отъ нея. Русите, въодушевени отъ идеята за „святую Русь“, немците, разпалени отъ чувства за „das deutsche Vaterland“, нанесоха смъртоносенъ ударъ на похитителя на тяхната народна свобода и осветиха по този начинъ непобедимостьта на националния принципъ. Въ името на този принципъ воюваха за своята свобода и всички поробени до тогава народи: италиянци, гърци, сърби, българи. Въ съхранението на тоя принципъ захванали народите да намиратъ не само залога на своята политическа независимость, но тъй също и цельта на своето съществуванье: да принесатъ чрезъ своята народность нещо предъ олтаря на човечеството. Както за всички нови идеи, така и за тази е могло да се оздрави сигурно съществуванье за въ бъдеще

---

[1]) M. Charnay въ La grande Encyclopédie, XXIV, 832.

чрезъ училищата, като се възпитае младежьта въ този духъ още въ крехката си възрасть. Ето отде произлизатъ и големите усилия за прокарванье националния принципъ въ училището, за народно образование, които се забелязватъ въ настоящето столетие. Доколко е голямо това движение, може да се види отъ епитетите, съ които е започнало да се кичи училището. Всеки народъ има управление на своето земеделие, на своята търговия, на своите финанси, на своята войска, на своите съдилища и пр., но епитета „народенъ" той задържа само за управлението на своите училища, а не казва напр.: „министерство на народното земеделие", или „министерство на народната търговия", или „министерство на народните финанси", или „министерство на народната войска", или „министерство на народните съдилища". Всеки народъ има разни служители, но епитета „народенъ" той задържа само за своите учители, а не казва напр.: „народенъ съдия", „народенъ бирникъ", „народенъ приставъ", „народенъ жандаринъ", „народенъ лекарь" „народенъ кметъ" и пр. Туй стремение за национализуванье на образованието е отишло толкова далечъ, щото сега е станало мъчно вече да му се постави една граница.

Какъ се отнася теорията на възпитанието къмъ това движение, възбудено отъ изследванията на историческите науки и подкрепено отъ стремениятa на политиката? Истина ли е, че възпитанието тряба да бъде изключително народно? Истина ли е, че общочовешките идеали тряба да се изгонятъ отъ училищата, или пъкъ да се търпятъ тамъ само до тогава, докогато те не отиватъ въ разрезъ съ народните? Истина ли е, че дори и въ такива случаи, когато собственятъ народъ преживява такива времена, щото не може да се намери въ него достатъченъ светълъ и идеаленъ образъ за подражание между съвременниците, че не тряба пакъ да се заеме образецъ отъ други народъ и да се каже на младежьта: „живейте така!" ?

Разбира се, тука не е възможно да се даде едно обстоятелно изложение на мотивите, възъ основа на които би могълъ да се реши този въпросъ на теория; затова азъ ще се постарая да изложа по-главните, изтъквани почти едногласно отъ педагозите.

За въ полза на общочовешкия характеръ на образованието говори една отъ основните науки на педагогията, етиката. Крайниятъ етически идеалъ на човека не може да бъде другъ освенъ общочовешкиятъ. [1]) Че цялото човечество представя по-

[1]) Wilhelm Wundt, Ethik. Eine Untersuchung der Thatsachen und Gesetze des sittlichen Lebens. Zweite Auflage. Stuttgart 1892. Стр. 502.

добре етическите блага нежели единъ отделенъ народъ, това е една истина, върху която не може да има никакво съмнение. Че ако при възпитанието се има предъ видъ образътъ на цялото човечество, ще се даде на младежьта едно по-пълно и по-разнообразно представление за човешкия идеалъ, отколкото би се дало, ако се имаше предъ видъ образътъ само на единъ отделенъ народъ, е тъй също очевидна истина, която не се нуждае отъ никакви доказателства. Идеалътъ на възпитанието тряба да бъде общочовешки.

Като земемъ думата „общочовешки“ въ този смисълъ, имено като съединение на всички народи, ние лесно ще разберемъ причините, по които не е ималъ успехъ нито единъ отъ онези идеали, които въ течение на историята на педагогията са се поставили като общочовешки. Ние вече се запознахме съ по-важните отъ тяхъ и видяхме, че всеки единъ се нарича самъ общочовешки, но въ същность всеки отъ тяхъ се отдалечава повече или по-малко отъ действителния образъ на човечеството. Идеалътъ на средневековната схоластика елиминираше съвсемъ земния животъ на човечеството; идеалътъ на хуманизъма и на новохуманизъма искаше да ограничи цялото човечество въ единъ или два народа само; рационалистичниятъ общочовешки идеалъ пъкъ елиминираше действителния животъ на човечеството. Ясно се види, че тези идеали не могатъ да представяватъ образа на човечеството, нито да изразятъ общия идеалъ на всички народи и времена, и затова те не са могли да иматъ успехъ. Единъ идеалъ обаче, който да съдържа въ себе си всичко добро и възвишено отъ всеки народъ, би представявалъ истинския образъ на човечеството и би ималъ траенъ успехъ въ историята на човешкото възпитание. И когато въ съвременната педагогия се говори за общочовешки идеалъ, то се разбира имено такъвъ идеалъ, а не някакво стремение, да се наложи идеалътъ на единъ народъ или едно време за идеалъ на всички народи и времена.

Като признава напълно справедливостьта на общочовешкия идеалъ въ възпитанието, теорията на педагогията не може да пренебрегне и народното възпитание, което се стреми да прокара въ подрастващето поколение образа на собствената му народность. Напротивъ, педагогията има важни, чисто теоретични причини да иска пълното прокарванье на националния принципъ въ възпитанието. По-важните отъ тези при-причини са следните:

1) Знае се, че една отъ първите задачи на образованието е, да подготви младежьта да зима участие въ духовно-историче-

ския животъ на средата, дето се предполага че тя ще живее.[1]) Най-сигурното предположение, което се потвърдява и отъ статистиката на изселванията, е това, че младежите на единъ народъ, съ твърде малко изключения, прекарватъ живота си между своя народъ, или въ постоянно духовно общение съ него. Младежи, които следъ излизанье отъ училището се преселяватъ между други народи и оставатъ да живеятъ тамъ, безъ да се интересуватъ нещо съ съдбата на своя народъ, са рядко изключение. Още по-рядко изключение правятъ онези, които, като забравятъ своя народъ, захващатъ да зиматъ участие въ духовно-историческия животъ на народа, между който са се преселили. Общо правило е, че българските деца ще прекаратъ своя животъ между българите, френските — между френците, и пр. Задача на образованието е следвателно да приготви младежите на единъ народъ така, щото те да могатъ да зиматъ участие въ неговата съдба. Но понеже историческиятъ животъ на всички народи не е еднакъвъ, историческите задачи, които единъ народъ има да решава, не са същите, каквито другъ народъ има да решава, то се явява необходимость, да се подготвятъ младежите на единъ народъ различно отъ младежите на другъ народъ. А това различие, предизвикано отъ различието въ духовно-историческия животъ на народите, е вече национализъмъ въ образованието, е вече стремение да се направи то народно. Необходимостьта отъ такова национализуванье може да се разбере добре, ако се предположеше за минута противното, сир. че при образованието не тряба да се иматъ предъ видъ духовно-историческите условия на народа. Нека пояснимъ това съ единъ примеръ отъ българското образование.

Всички знаемъ, че историческиятъ животъ на България не е еднакъвъ съ историческия животъ на Англия, напримеръ. До преди две десетолетия, България, забулена отъ мрака на петвековното робство, е живяла съвсемъ откъсната отъ другите цивилизувани народи. Презъ тези тъмни и опасни времена кой е можалъ да проникне въ недрата на обширната Османска империя и да пусне животворните лъчи на културата, която се е развивала извънъ границите на тази държава? Така изолиранъ е живялъ българскиятъ народъ дълги години, прекарвайки единъ почти патриархаленъ животъ. И какво става следъ това? — Благодарение на политическите събития, вековните прегради, които отделяваха България отъ света, бяха

[1]) Friedrich Paulsen, Bildung, въ Rein, Encyklopädisches Handbuch. I, стр. 414 и след.

дигнати ненадейно, и на нашия народъ се падна да играе една рола, за която той не се е подготвялъ. Какво би станало съ българския народъ, ако българските училища изпуснеха изъ видъ това обстоятелство и поискаха да възпитаватъ младежите тъй, като че ли те са синове на едно общество, което отъ постоянното развитие на историческите събития, е напълно приготвено за задачите, които има да решава? Колко гибелно може да бъде такова едно незиманье предъ видъ, може да се види, ако се проследятъ резултатите му въ отделни пунктове.

Да проследимъ тези резултати напр. въ индустриално-економично отношение, дето те са по-лесни за забелязванье. Известно е, че преди освобождението ние нямахме никаква индустрия. Нашите занаятчии работеха само съ ръка, или си служеха съ най-обикновени сечива. Границите бяха тогава почти затворени, чужди индустриални произведения не конкурираха на нашите. Нашите занаятчии бяха тогава добре, защото при тогавашните условия всички бяха, тъй да се каже, принудени да купуватъ техните произведения, по които се водеше и вкусътъ на населението. Ненадейно обаче границите се отварятъ, и железници кръстосватъ страната. Напредналата чужда култура нахлу у насъ. Нашата първобитна индустрия влезе въ борба съ европейската . . . Представете си сега, какво би станало съ насъ въ индустриално-економично отношение, ако нашето образование, въ своята съвкупность, откажеше да земе предъ видъ тези особени условия въ историята на нашия народъ. Какво би станало съ нашия народъ, ако бихме решили да се отнесемъ въ този случай тъй, както напр. се отнасятъ сега въ Англия, дето поради особените условия на тази страна хората не се страхуватъ отъ никаква индустриална конкуренция.

Също такива печални резултати ние бихме отбелязали и въ морално, и въ религиозно, и въ художествено, и въ научно, и въ политическо, и въ всяко едно отношение, ако нашето образование би изпуснало изъ видъ историческите особености на нашия народъ. Така ние виждаме, че особените исторически условия, въ които живее всеки народъ, са една голяма причина за национализуванье на образованието.

2) Друга една причина за национализуванье на образованието се крие въ различните психологически особености на народите. Всеки народъ има свой начинъ на представление, чувствуванье и желание. Всеки народъ има различни елементи

въ своето съзнание. [1]) Педагогията не може да не земе предъ видъ тези елементи и този начинъ на психическа деятелность. Безъ това тя би рискувала постиганьето на самата своя цель и възможностьта на възпитателската работа въобще. И наистина, какъ би можелъ да работи възпитательтъ, ако не земе предъ видъ досегашното съдържание на съзнанието у своя възпитаникъ? Или пъкъ, какъ би достигналъ той цельта си, ако не земеше предъ видъ досегашната негова подготовка, а особено онова, което му липсува, и да се старае да му го набави? — Зиманьето предъ видъ на психическите особености у народа е важно особено въ етическо отношение. Често, било подъ влиянието на историческия животъ, било подъ влиянието на други причини, някои страни отъ душевния животъ на единъ народъ не могатъ да се развиятъ въ достатъчна степень. Дохождатъ пъкъ времена, когато имено тези неразвити страни отъ душевния животъ придобиватъ особено значение, когато животътъ и напредъкътъ на народа се туря въ тясна зависимость отъ тяхъ. И необръщанье внимание на тяхъ отстрана на образованието би било особено гибелно. Да пояснимъ това съ единъ примеръ пакъ изъ историята на нашето образование.

Знае се, че тези страни отъ душевния животъ, на които се основаватъ обществените добродетели, изобщо земено, са твърде малко развити у нашия народъ. Такива обществени добродетели, които правятъ членовете на единъ народъ способни, сами да захванатъ някое общо дело и сами да го извършатъ при общо задоволение и общо съчувствие отъ всички, такива обществени добродетели, всеки ще се съгласи, че ние не притежаваме въ достатъчна степень. — Можеби тази неразвитость на обществените добродетели у насъ да е плодъ на дългото ни политическо робство. Известно е имено, че презъ време на петвековното ни робство нашиятъ народъ е билъ изключенъ отъ участие въ общодържавните работи. Всеки е билъ принуденъ да живее само за себе си и за своето семейство. Най-главната грижа на всеки едного е била да запази живота на себе си, на жена си, на децата си. Подъ влиянието на тази дълговременна затвореность въ семейния кръгъ, тъй да се каже, семейните добродетели са се развили у насъ въ най-висока степень, но обществените са останали въ своя зародишъ. Общъ сговоръ и обща работа са станали синонимъ съ обща крамола и общи раздори. Който се е завзималъ съ някоя обща работа, нему са се отправяли не само ударите на владетелите,

[1]) А. Фулльe, Психологія французскаго народа, перев. Н. Колчевской. С.-Петербургъ 1899 г. Стр. 536.

но и враждите и преследванията на сънародците му. Разбира се, че при такива условия никаква обществена инициатива, никакъвъ обществен сговоръ, никаква обществена добродетель не е могла да се развива. И въ време на дългото робуванье, когато пазеньето независимостьта и грижата за напредъка на държавата се намирали въ чужди ръце, въ ръцете на владетелите, нашиятъ народъ е можалъ да помине и безъ обществени добродетели. Но какво стана по-сетне? Благодарение на политическите събития, нашето съществуванье и напредъкъ като народъ и държава веднага се намериха подпрени имено на тези наши малко развити обществени добродетели. Сегашниятъ ни граждански животъ изисква най-големи граждански добродетели отъ всички ни. Представете си сега, какво би станало не само съ нашето самоуправление, но и съ самото наше народно съществуванье, ако въ идеала на нашето образование не се подчеркнеха обществените добродетели!

Казаното за обществените добродетели можемъ да приложимъ и за много други отъ психическите елементи на нашия народъ. Въ него ние ще намеримъ много такива страни, които тряба да развиваме, и много такива, за развитието на които тряба да препятствуваме. И ще признаемъ, че психологическите елементи, за развитието или унищожението на които тряба да се стараемъ, не са същите у нашия народъ, както у другите народи. Явно е напр., че къмъ обществените добродетели английските училища иматъ да държатъ едно съвсемъ друго поведение, отколкото нашите; защото у английския народъ тези добродетели са вдъхнати отъ самия животъ, когато у нашия народъ те тряба да се вдъхватъ чрезъ училищата.

По този начинъ виждаме, какъ не само особените исторически задачи, които има да решава всеки народъ, но и особените психологически свойства на народите правятъ необходимо национализуваньето на образованието. Ако въ първия случай трябаше да се национализува образованието по обйективни причини, по причини, които лежатъ вънъ отъ самия народъ, то въ втория случай то тряба да се национализува по субйективни причини, по причини имено, които лежатъ въ самия народъ, въ неговия душевенъ животъ.

Тия двете причини се отнасятъ до цельта на образованието, но има още една причина, която се отнася до неговите средства и която се състои въ това, че педагогията не може да се откаже отъ употребение на националните елементи като средство на образованието.

Както е известно, въ средновековните училища не се е обръщало внимание на това, щото образователните средства да иматъ националенъ характеръ. Напротивъ, тогава въ училищата на всички народи са се употребявали все едни и същи средства. Напр. изучваньето на науките е ставало не съ помощьта на народния езикъ въ съответната страна, но навсякаде съ помощьта на латинския езикъ. Разбира се, че това е било една много мъчна и безплодна работа. Трябало е да се употребятъ няколко години само за изучванье на този мъртъвъ езикъ, че тогава да се преподаватъ на децата по него разните познания. Не ще съмнение притова, че и следъ изучваньето на езика обучението съ него пакъ не е могло да бъде така ползотворно, защото не е било възможно нито на учителя да предаде на децата това, което желае, така свободно, както би го предалъ на народния си езикъ, нито пъкъ е било възможно на децата да го разбератъ така, както биха го разбрали, ако да имъ говореше на народния имъ езикъ. Ето защо, още преди националниятъ принципъ да беше добилъ някакво значение било въ културния, било частно въ политическия животъ на народите, ние чуваме протести отстрана на педагозите противъ това, дето децата въ училището не се обучаватъ на майчиния си езикъ. Пъкъ и сега надали има някой, който да би се съмнявалъ въ това, дали образованието ще върви по-успешно, ако се води на националния езикъ, или ако се води на някой чуждъ за децата езикъ.

Същото нещо е и съ другите национални елементи. Така още до преди не много време географически познания, познания по естеството, литературата, историята и пр. не са се давали съ помощьта на географическите условия на отечеството, съ помощьта на отечествената природа, литеретура, история, но съ помощьта на общата география и история, съ помощьта на животни и растения, които, можеби, детето никога не е виждало и чувало, съ помощьта на литературни произведения, които са много отдалечени отъ неговия народъ. Не ще съмнение, че такова едно обучение не е могло да бъде достатъчно лесно и ползотворно и е изоставено съвсемъ отъ педагогията. Сега е общоприета истина, че детето много по-лесно се образува съ средствата на неговата народна култура и отечествена природа, нежели съ средства на чужда култура и природа.

Нашите стари училищни дейци са разбирали, види се, много добре тази истина, когато са се оплаквали отъ образованието на своите деца, получено не съ национални средства, сир. въ чужди страни, като са казвали, както това четемъ въ

единъ документъ отъ половината на сегашното столетие, за така образуваните си чада, че „се връщатъ чужденци въ лоното на своето отечество“. [1])

Най-после и самото национално чувство е едно такова могъществено възпитателно средство, щото мъчно може да се предвиди загубата за образованието на младежьта отъ неговото игнорираньe. Това чувство е единъ силенъ двигатель въ живота на народите. „То е била една велика историческа сила,“ [2]) казва Хьофдингъ за него. Чувството на народностьта е едно отъ онези чувства, въ които възпитательтъ всякога ще намира здрава опора въ своята трудна деятелность. Но нека оставимъ по този въпросъ думата на руския педагогъ Ушински: „За честь на човешката природа, говори той, [3]) тряба да се каже, че няма такова сърце, въ което да не съществуватъ безкористно добри побуждения, но тези побуждения са тъй разнообразни и понякога така дълбоко скрити, че не всякога могатъ да се намерятъ лесно. Има само една обща за всички вродена наклонность, на която възпитанието може да разчита всякога; тя е наклонностьта, която наричаме народность. Както няма човекъ безъ самолюбие, така също и няма човекъ безъ любовь къмъ отечеството, и тази любовь дава на възпитанието веренъ ключъ къмъ сърцето на човека и могъща опора за борба съ лошите природни, лични, семейни и родови наклонности. Обръщайки се къмъ народностьта, възпитанието всякога ще намери отговоръ и съдействие въ живото и силно чувство на човека, което действува много по-силно отъ убеждението, възприето само чрезъ ума, или отъ привичката, вкоренена отъ страха отъ наказание... Чувството на народностьта е тъй силно въ всеки едного, щото при изгубваньето на всичко свето и благородно то умира последно. Рушветчията, който като червъ изтощава силите на своето отечество, пакъ съчуствува на неговата слава и на неговата скърбь. Въ злодееца, въ когото са изгаснали всички благородни чувства, все още може да се намери искра любовь къмъ отечеството: полетата на отечеството, езикътъ, преданията и животътъ никога не изгубватъ своята непостижима власть надъ сърдцето на човека. Има примери за ненависть къмъ отечеството, но колко любовь се намира понякога въ тази ненависть!.. За чуденье ли е подиръ това, че възпитанието, което е създадено отъ

---

[1]) Български Прегледъ, год. III., кн. VII—VIII., стр. 123.

[2]) Dr. Harald Höffding, Ethik. Deutsch von Bendixen. Leipzig 1888. Стр. 400.

[3]) Собраніе педагогическихъ сочиненій К. Д. Ушинскаго. С.-Петербургъ 1875. Стр. 109—110.

самия народъ и основано на народни начала, има такава възпитателна сила, каквато нямать и най-добрите системи, основани на абстрактни идеи, или заимствувани отъ други народи?“

По такъвъ начинъ ние виждаме, че всички национални елементи, — езикъ, литература, история, психология, природа, — всичко има неоценимо значение въ средствата за образованието.

Видяхме по-рано, че народната история и народната психология иматъ тенденцията да национализуватъ цельта на образованието; сега виждаме, че същите тези, па и още много други народни елементи иматъ тенденцията да национализуватъ средствата на възпитанието. Съвъкупното действие на всички тези елементи е национализуванье на образованието въобще. — И теорията на възпитанието, като се стреми, възъ основа на всички тези причини, да даде народенъ характеръ на образованието, стои същевременно въ съгласие съ друго едно течение, осветено отъ историята на педагогията и известно подъ името приближаванье на образованието къмъ народа.

И наистина, далечъ още преди появяваньето на национа-лния принципъ въ възпитанието ние виждаме стремежъ за приближаванье на последното къмъ народа. Средновековното образование не иска да знае нищо за народа. Неговата цель е небето. Който иска да се подготвя чрезъ образованието за небето, той тряба да остави не само народа си, но и всичко земно, и да се отстрани при манастирите или при черквите. Даже и възникналите въ по-късно време университети не искатъ да знаятъ нищо за народа. „Както бяха заключени рицарите отъ селяните въ своите замъци и гражданите въ своите стени отъ рицарите, така страняха и учените съ своите университети, студии и др. отъ народа,“ казва единъ педагогъ. [1]) — Хуманистичното възпитание е вече една крачка напредъ въ това отношение. Тука забелязваме едно приближение на училището къмъ народа. Няма вече онова ограничение въ училищното съдържание; напротивъ, всеки народъ добива възможность да притури и нещо свое въ него. „Няма едно съдържание, казва Вилманъ, [2]) определено съ декрети и коментарии, което да се изучва въ училищата. Тука италиянците си мислятъ едно за старите, френците друго; други плодове принасятъ хуманистичните студии на англичаните, други на немците.“ — Рационалистичното възпитание е още една крачка въ това направление. Стремението да се направи възпитанието подобно

---

[1]) Thilo—Huber, op. cit. Стр. 84.

[2]) Otto Willmann, Didaktik als Bildungslehre. Braunschweig 1822. I, 333.

на това, каквото е у първобитните народи, у неразвалените отъ цивилизацията места, у селяните, не е могло да мине безъ особено влияние за приближаванье на училището къмъ народа. Природниятъ човекъ, който не говори на латински, а на народния си езикъ, който е трябало да се занимава не съ латински стихове, а съ съвременната нему наука и литература, е стоялъ въ всяко отношение по-близу до народа нежели всеки хуманистъ. [1]) По-после новохуманистичното образование дошло още по-близу до народа. Рационалистичното образование предполагало еднакво възпитание за всички народи, а новохуманистичното вече пита, какъ би писалъ, говорилъ, действувалъ Цицеронъ, ако да се родеше въ тая или оная страна. [2]) Идеалътъ на народно възпитание най-после иде да довърши това стремение поне въ една негова часть, а имено по отношение къмъ първоначалното образование.

По този начинъ ние преминахме набързо всички по-важни причини, поради които педагогията поддържа идеала на народното образование. Но преди това видяхме, че същата тази педагогия поддържа и идеала на общочовешкото образование. Пита се, какъ съединява тя тия двата идеала?

Отговорътъ е много лесенъ — възъ основа на изнамерения отъ нея принципъ: отъ познатото къмъ непознатото, отъ близкото къмъ далечното. По-близъкъ и по-познатъ е на децата народниятъ имъ езикъ, а по-далеченъ и по-непознатъ е чуждиятъ езикъ; затова е прието, те да изучватъ по-напредъ народния си езикъ, че тогава чужди езици. По-близка и по-позната е за децата народната имъ история, а по-далечна и по-непозната е за тяхъ историята на другите народи; затова е прието, те да изучаватъ по-напредъ народната си история, че тогава другите истории. Съ една дума, по-близко на детето е народното образование, а по-далечно е общочовешкото; затова е прието, по-напредъ да се дава народно образование, че по-после общочовешко. Затова и въ първата си степень образованието е преимуществено народно, а въ последната преимуществено общочевешко. Първоначалното училище дава народно образование, университетътъ — общочовешко.

При това съединение педагогията се води отъ убеждението, че народностьта и човечеството не са две противуположни неща; но че първото е съставна часть отъ второто. Който усвои частьта, той съ това не се отдалечава отъ усвоение

---

[1]) O. Willmann, ibid., 357.

[2]) Paulsen, Geschichts des gelehrten Unterrichts, II 195.

на цялото, но се приближава. Който получи народно образование, той съ това не се отдалечава, но се приближава къмъ идеала на общочовешкото образование. „Съ откриванье на изречението, казва Вайцъ, [1]) че за цель на образованието тряба да се поставя не вече общочовешкото, както по-преди, а народното образование — далечъ още не се отваря новъ пътъ на педагогията. За едно обмислено и обсъдено възпитание това исканье на национално образование е не нещо ново, но единъ въ същность съдържещъ се вече въ нея принципъ. Всяко възпитание имено, което не работи за празни общи идеали, но за определени нравствени цели, получава отъ само себе си националенъ характеръ.“

Отъ това повръхностно изложение на въпроса за общочовешкото и народно възпитание се вижда, че това е единъ специаленъ педагогически въпросъ, единъ въпросъ, чийто решение тряба да се очаква, или вече е отдавна намерено отъ педагозите. И както при всеки специаленъ въпросъ, трябаше да се очаква заинтересуваность само отъ единъ тесенъ кръгъ лица, които по-отблизу се занимаватъ съ дадената область изследвания. Тука обаче ние виждаме противното. Безъ да говоримъ за интереса въ миналите времена, ние виждаме, че още днеска цялото обществено мнение е заинтересувано въ тоя въпросъ. Всеки единъ има мнение по него, и всеки е готовъ не само да защищава своето мнение, но и да се старае да въздействува на другите да го приематъ. За тази заинтересуваность беше вече споменато нещо въ началото на тази лекция. — Пита се, отде произлиза тази заинтересуваность? Отде-накъде това горещо участие на широките слоеве на обществото въ единъ толкова специаленъ въпросъ? Отде произлиза това силно стремение у всекиго, да прокарва своето мнение?

Причините на това са, споредъ мене, други въпроси, тясно свързани съ настоящия. Въпросите по възпитанието на младежьта иматъ въобще това свойство, че тяхното прокарванье на практика предизвиква сблъскванье на различни убеждения и желания, на различни интереси и страсти. Това е особено верно за въпросите, които се отнасятъ до цельта за възпитанието. Всеки иска да се тури за такава цель онова, въ което той е убеденъ, което нему се струва най-важно за човешкия животъ. Тука няма някаква обйективна мярка, защото всеки иска онова, за което отъ опитъ се е уверилъ, че е най-доброто. А опитностьта на всички не е еднаква. Единъ е билъ лекарь

---

[1]) Theodor Waitz, Allgemeine Pädagogik und kleinere pädagogische Schriften, herausgeg. von Otto Willmann. 3. Aufl. Braunschweig 1883. Стр. 76.

и намерилъ отъ опитъ, че лекарското занятие е най-доброто, и иска непременно да направи сина си лекарь. Другъ е билъ съдия и иска да направи сина си такъвъ. Трети билъ земеделецъ, но не му се харесало тово занятие; той пъкъ иска синъ му да не става земеделецъ, а чиновникъ, учитель, и пр. Така, по отношение къмъ цельта на образованието, какъвто е въ своята същность и въпросътъ за общочовешкото и народното образование, всеки човекъ има свое мнение, извадено отъ неговата житейска опитность, и иска да прокара това си мнение въ силата на родителските права, които има надъ децата си, въ силата на любовьта, която той храни въ сърцето си за тяхъ. Ако беше по някой въпросъ за средствата, чрезъ които би се постигнала дадената цель, тогава настояванията на вънкашни лица пакъ не биха били толкова неуклонни предъ убеждението на учителя; но кога е работа за цельта, която трябва да се постига, тамъ всеки счита своето за най-право и е неотстъпчивъ въ желанието си да го прокарва.

Но тази причина, колкото и важна нагледъ да се представя, все пакъ не би могла да докара сама резултатите, които виждаме; защото тука въпросътъ се води върху такава широка основа, върху която могатъ да се поместятъ всички частни мнения, безъ да става нужда за борба помежду имъ, да се удовлетворятъ всички частни желания, безъ да става нужда за състезание помежду имъ. Ако да беше въпросътъ за специално образование, за техническа подготовка, тогава можеше да се предполага, че мнението на отделните лица ще бъде силно заинтересувано; но по единъ въпросъ за общо образование тези отделни мнения биватъ обикновено удовлетворени. Наймного тука, въ въпроса за народно и общочовешко образование, биха се почувствували неудовлетворени членовете на космополитичната партия, или пъкъ шовинистичните елементи въ даденъ народъ; но и неудовлетворението на тези две направления все пакъ не би предизвикало оня живъ интересъ и въ печата, и въ обществото, който забелязваме. — Не би предизвикали този общъ интересъ космополитите, защото по въпросите за възпитанието те са космополити само на дума; а кога дойде работа за практика, никой отъ тяхъ не се съгласява, на неговото дете да се предаватъ най-елементарните познания съ помощьта на персийския езикъ, напримеръ; нито пъкъ да се отнеме неговото дете отъ грижата на любещата го майка и да се повери на попечението на някоя човекоядка. Не би произвели този общъ интересъ и шовинистите, защото техните стремежи представятъ такава явна нецелесъоб-

разность, щото редки са случаите, когато обществото се увлича отъ тяхъ. Така че заинтересуваностьта на обществото въ цельта на образованието не може да бъде причина на даденото общо участие въ въпроса, що ни занимава.

Ако обществената заинтересуваность въ цельта на възпитанието не може сама да произведе това участие, то заедно съ други някои причини, които я усилватъ, тя може, споредъ мене, напълно да произведе тия резултати. Такива причини, които усилватъ заинтересуваностьта въ въпроса за цельта на образованиито, се явяватъ обикновено тогава, когато се яви грубо нарушение на тия цель; тогава всеки се пита: дали действително така трябаше да бъде? и заинтересуваностьта се явява въ всичката си сила. А нарушение на целите на образованието, особено въ даденого тука отношение — спроти народность и човечество — се среща твърде често въ образователната история на народите, особено въ най-ново време.

Тези нарушения биватъ къмъ две посоки: или се пренебрегва народното образование въ полза на общочовешкото, или общочовешкото се пренебрегва въ полза на народното. Първото нарушение се прави обикновено отъ администраторите на учебното дело, второто отъ политиците.

Администраторите на учебното дело въ своите стремежи да тикатъ просвещението на своята страна напредъ, да се мъчатъ да поставятъ училищата въ своята страна на еднаква висота съ училищата въ по-просветените страни, обикновено пренебрегватъ условията на своя народъ и нарушаватъ принципа на националностьта въ образованието. Така администраторите на френското учебно дело се стремятъ понякога да направятъ училищата въ своята страна подобни на училищата въ Англия; администраторите на учебното дело въ Русия се стремятъ да направятъ училищата въ своята държава подобни на училищата въ Германия, и т. н. Благородниятъ мотивъ, който се има тука предъ видъ, е ползуванье отъ опитностьта на по-напредналите народи. Въ някоя по-напреднала страна се е направило едно нововъведение и дало добри резултати, защо да не го направимъ и ние, защо да не се възползуваме и ние отъ опитностьта на другите народи? Тази е мисъльта, която често вкарва ръководителите на училищата въ фатални грешки по отношение на националното образование. — „Ако Франция иска да се „американизува“, казва Алфредъ Фуйе за своето отечество, [1]) то тя ще престане, можеби, да бъде

[1]) Alfred Fouillée, L'Enseignement au point de vue national. Paris 1891. Introduction, p. XVII.

Франция, но тя никога, наверно, няма да стане Америка.“ Ние бихме могли да повторимъ тия думи за всеки единъ народъ. Чрезъ подражания и заимствувания ние никога няма да направимъ своите училища както училищата на другите народи; но можемъ да направимъ това, щото нашите училища да престанатъ да отговарятъ на нашите идеали. Съ това азъ не искамъ да кажа, че не тряба да се заимствува нищо отъ другите народи, че не тряба да се ползуваме отъ опитностьта на по-опитните отъ насъ. Напротивъ, ползуваньето отъ опитносьта на другите е мощенъ факторъ въ прогреса; но само тогава, когато това ползуванье не иде да заличи самата индивидуалность на народа. — При всяко заимствуванье тряба да се иматъ предъ видъ следните думи на Ушински: „Основите и цельта на възпитанието, а следвателно и главното му направление, са различни у всеки народъ и се определятъ отъ народния характеръ, когато пъкъ педагогическите частности могатъ свободно да преминаватъ и често преминаватъ изъ единъ народъ въ други. Защо да не се възползуваме отъ педагогическата опитность на една държава? Но това ползуванье е само тогава безвредно, когато основите на общественото възпитание са здраво положени отъ самия народъ. Може и тряба да заимаме сечива и средства за изнамярвания, но не може да се заеме чужди характеръ и система, въ която се изразява характерътъ. Отъ друга страна, колкото повече характеръ има въ човека, толкова по-безопасно е за него всяко общество; също и колкото повсче характеръ имъ въ общественото образование, толкова по-свободно може то да заимствува всичко, което му е нужно, отъ другите народи.“ [1])

Друго нарушение на тоя принципъ правятъ политиците, които се стремятъ понякога да даватъ такова значение и сила на народното образование, каквото то няма. За свои цели имено често политиците експлуатиратъ съ училищата. Така и тука те искатъ чрезъ едно фалшиво усилванье на националния принципъ въ образованието да унищожаватъ или създаватъ народности споредъ угодата си.

Знае се имено, че следъ изпъкваньето на националния принципъ въ политиката, желание на всички нации е да иматъ своя собствена държава; а на всички държави — да иматъ поданници отъ еднаква народность. Ръководени отъ това желание, някои правителства се стараятъ да „претопятъ чрезъ училищата“ поданниците си отъ друга народность. Въ такъвъ

---

[1]) Ушинскій, op. cit., 94.

случай те усилватъ националното образование на господствуващата народность и го налагатъ на подчинените народности. И мислятъ по тоя начинъ да направятъ подчинените народности да забравятъ своята националность и да приематъ народностьта на завоевателите. Няма нужда да се казва, че това стремение е не само нецелесъобразно, но и осъдително въ етично отношение. Нецелесъобразно е, защото образованието [1]) няма такава сила, каквато му се приписва въ дадения случай. То може да ослаби и народното съзнание, ако само тогава то ще заслужва още името образование, но то не може да унищожава народности. За най-добъръ примеръ на това могатъ да служатъ усилията на гръцкото образование у насъ, да унищожи българската народность. Всичките тия вековни усилия се разлетяха въ прахъ предъ гласа на единъ скроменъ монахъ, който викаше: „О, неразумни юроде! поради что се срамишъ да се наречешъ Болгаринъ? . . .“ Същиятъ характеръ иматъ и стремежите на ония политици, които искатъ чрезъ фалшиво усилванье на националния принципъ въ образованието да създаватъ народности, както това виждаме да се опитватъ да правятъ напр. сърбите въ Македония. Тука се забравя пакъ истината, че образованието няма тая сила, да създава отъ нищо нещо. То може да усили народното съзнание, дето го има, но да го създаде, дето го няма, то няма сила. — Народно образование може да съществува само тамъ, дето има задъ гърба си една развита народность. [2]) Пъкъ и „народностите не се създаватъ съ възпитанието, а растатъ съ историята.“ [3])

Тези са споредъ мене най-главните причини, поради които въпросътъ за народно и общочовешко образование не може да намери своето правилно приложение въ училищната практика. А това правилно приспособение е, както се вижда отъ казаното до тука, отъ голяма важность; защото едно образование, което се отклони отъ характера и историческите особености на народа, клони да се изгуби въ неопределени абстракции и да изхаби самата своя задача; а едно образование, което пренебрегне общочовешките идеали, клони да се преобърне въ глупавъ шовинизъмъ и да доведе дадения народъ до погибель. Но тия причини не са неотстраними. Сериозните изуч-

---

[1]) Тука не се разбира влиянието на цялата култура, на всички правителствени и обществени мерки, а само влиянието, което може да се упражни чрезъ училищата.

[2]) Thilo — Huber, op. cit., 89.

[3]) Waitz, op. cit., 77.

вания на собствения народъ са въ състояние да премахнатъ първата; а проникваньето на историческата истина, че има и другъ обединяващъ народите елементъ, който се състои въ тяхното желание да живеятъ наедно, [1]) е въ състояние да премахне втората. Нека се надяваме, че България, която по отношение къмъ своите поданници отъ друга народность се е държала примерно по въпроса за народното и общочовешкото образование, тъй както не се държатъ много по-големи и понапреднали отъ нея държави, [2]) че България ще даде въ всяко отношение примеръ за правилното решение на тоя въпросъ.

П. М. Нойковъ.

---

[1]) Émile de Laveleye: Le gouvernement dans la démocratie. Paris 1891. Tome second. Стр. 58.

[2]) Мене ме е страхъ, да не е тя отишла даже много по-далечъ, отколкото се изисква.

Манастиръ Хилендаръ. [1])

V.

„Отъ много години сръбскиятъ консулъ въ Солунъ напусто искаше позволение да отвори сръбска църква и да има единъ свещеникъ, който, веренъ на православието, ще служи въ църквата на славянски езикъ. Солунскиятъ гръцки митрополитъ и патриархътъ въ Цариградъ намираха хиляди мотиви да отлагатъ или право отказваха. Но Хилендарскиятъ манастиръ притежава една малка къща въ Солунъ, подарена отъ някой набоженъ славянинъ. Сръбскиятъ консулъ се съгласи съ игумена на манастира, тайно направи поправки въ къщата, заръча въ Бялградъ всички религиозни принадлежности на една църква, и тази година, презъ месецъ януари, няколко дни преди празника на славянския покровитель, Св. Сава, той се представи на гръцкия митрополитъ, дето случайно намери единъ монахъ отъ Хилендаръ. Този монахъ просеше отъ митрополита позволение да служи литургия на празника на Св. Сава въ метоха на манастира. Митрополитътъ, като не знаялъ приготовленията, които сръбскиятъ консулъ направилъ за въ тоя случай, не желаелъ да даде подобно позволение, но и не отказвалъ категорично, а давалъ неопределени обещания. Отеднъжъ при едно малко опущение отъ митрополита, консулътъ фърля своя монахъ предъ нозете на митрополита, като му казалъ да целуне пастирското колелце и да благодари на негово високопреосвещенство за позволението, което дава. Митрополитътъ изненаданъ дава дрехата си да я целува монахътъ, и консулътъ, безъ да чака понататъкъ, завлича навънъ своя калугеринъ и го завежда да служи литургия. Отъ 1896. година, месецъ януари, хилендарскиятъ монахъ пее на славянски въ консулската църква: сърбите завладяха Солунъ . . .“ [2])

Така описва създаването на сръбския параклисъ въ Солунъ познатиятъ французки пътешественикъ Викторъ Бераръ.

---

[1]) Вж. Бълг. Прегледъ, год. VI., кн. VI., стр. 28.

[2]) Гл. Victor Bérard, La Macédoine, p. 184 и 185.

Тряба да забележимъ, че тази малка и лека историйка, която ни описва г. Бераръ, е верна въ общите си черти, макаръ и да не представя онова, което въобще може да се каже за създаването на този параклисъ. Монахътъ, за когото се говори въ цитуваните редове, е архимандритъ Васили, консулътъ — г. Ив. Павловичъ. Случката при митрополита, така духовито схваната и разказана отъ г. Берара, представя много хубаво духа и характера на деятелностьта на сръбските агитатори въ Македония. Този духъ и характеръ на деятелность у сръбските агитатори е билъ особено проявенъ при работенето съ Хилендарския манастиръ и при създаването на сръбския параклисъ въ Солунъ. Лукавството, лъжата, униженията и безсрамието, експлуатирането съ името на високопоставени лица и пр. са транспарантите, върху които се рисува тази имъ деятелность! . . .

Старанията на сръбската пропаганда въ Солунъ да се сдобие съ своя църква или параклисъ датуватъ още отъ отварянето на сръбското консулство въ този градъ. Най-напредъ са искали да образуватъ една община отъ привърженци на сръбската идея и отъ нейно име да искатъ позволение за църква. Това обаче се осуетило, защото освенъ служещите въ консулството сърби и дошлите отъ Сърбия учители-културтрегери, нито единъ другъ човекъ не се показа съчувственикъ на бляновете имъ. Нещо повече. Още първите дни те почувствуваха неприязненостьта и даже ненавистьта на българското население, между което се опитаха да агитиратъ. Тогава пропагандата скрои и пристъпи къмъ осъществяването на единъ много смелъ планъ. Хилендарскиятъ манастиръ притежава една къща въ Солунъ, както почти всички светогорски манастири иматъ по една или няколко къщи въ тоя градъ и които даватъ подъ наемъ. [1]) Сръбското консулство поиска изпърво да направи единъ параклисъ въ тая къща. Манастирското братство не се съгласи. Следъ това същото консулство поиска да наеме тая къща; а въ също време тайно се съгласило съ архимандрита Василия да се направи къщата на малъкъ единъ параклисъ и да се кръсти „Св. Сава“. Монасите подозирали скритата мисъль на консулството и на Василия, но не намирали причини да се откажатъ отъ единъ годишенъ наемъ, който възлизалъ на 28 лири турски, когато зданието инакъ не е давало приходъ нито четвъртината. На това особено помогнало лично изра-

---

[1]) Тия къщи се даватъ подъ наемъ на солунски граждани за живеене, даже на мюсюлмани. „Схизматикътъ“ българинъ Т. М. днесъ живее подъ наемъ въ подобна къща, принадлежна на св.-горския манастиръ „Св. Иверъ“.

зеното отъ сръбския краль желание, когато билъ въ Хилендаръ. Тряба да забележимъ обаче, че хилендарските монаси никога не са мислили, че отъ техния метохъ ще се направи единъ разсадникъ на необузданъ сръбски шовинизъмъ и че отъ неговите стаи ще се проповядва смърть на народа имъ и отричане на българския духъ въ бащините имъ огнища. Те са мислили, че даватъ подъ наемъ своята къща на сръбското консулство въ Солунъ при условие да се запазятъ специални стаи за живеене на ония отъ манастирските братя, които би дошли въ Солунъ по работи на манастира,[1]) и че една отъ стаите ще служи, за да се моли и пее молитви Богу сръбскиятъ консулъ въ Солунъ и персоналътъ на сръбското консулство. Еднъжъ склонени на това, сръбскиятъ консулъ, г. Ив. Павловичъ, написва единъ контрактъ и самъ се явява въ Хилендаръ, за да го подпише отъ манастирското братство. Този писменъ актъ, който още при първото прочитане прави впечатление на хитро скроена примка, е написанъ на сръбски езикъ. Подписанъ е, както вижда читательтъ, отъ осемтяхъ старци на манастира и скрепенъ е съ манастирския печатъ — отъ една страна, и отъ г. Ив. Павловичъ, сръбския генераленъ консулъ въ Солунъ, който подписва „за превисоког краља Србије“, и подпечатанъ съ печатъ на консулството — отъ друга.

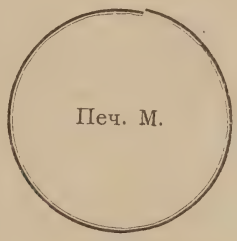

† Ва Име Оца и Сина и Светога Духа Амин †

Знати се свима и свакоме: како ми, смирена браћа свете царске и часне лавре Хиландара, у Светој Гори, ученици и следбеници првих просветитеља српских, преблажених и Светих Отаца наших Симеона и Сави желећи да свака стопа земље њихове пропева славу Божију, и имајући наш манастир један метох у граду Солуну у зачелу Хиподромије са зградама, на два места, од којих је једно веће а друго мање — тесном улицом раздвојена, у коме наша браћа одседају кад у Солун манастирским послом долазе, а у коме нема никакве богомоље, — припадосмо хтитору свете цар-

[1]) Гл. печатания тукъ контрактъ между манастира и сръбското консулство въ Солунъ.

ске и часне лавре Хиландара, превисоком Краљу Србије Александру Првом, праунуку светих отаца наших Симеона и Саве, и замолисмо да следећи стопама Светих прародитеља својих узме на чување тај метох хиландарски, и подигне у његу богомољу и сачува манастиру тај метох и све приходе његове у двадесет и осам лира турских годишње, и стан за браћу која буде манастирским послом у Солун долазила. И како краљев генерални консул у Солуну господин Иван Павловић, прими за Превисоког Краља Србије ту молбу, и пристаде: да богохранима Држава Превисоког Краља узме тај метох манастирски у своје руке и чување, на њему подигне богомољу и све што по времену потребало буде Држави, исплаћује манастиру годишње по двадесет и осам лира турских, и задржи на метоху пристојан стан за једног до два брата, који буду манастирским послом у Солун долазили, а све што Превисоки Краљ на том имању манастирском подигне да остане манастиру.

И како се ми, смирена браћа свете обитељи хиландарске, обвезасмо ничим не сметати богохранимој Држави Превисоког Краља Србије у слободном располагању тим метохом, да на њему може старе зграде преправљати, нове подизати и на што хоће употребљавати и дотле метох у свом чувању и располагању држати докле буде повољно Превисоком Краљу Србије.

И тако написа се и потписа ова обострана обавеза, и потврди печатом свете обитељи хиландарске и печатом Краљевог Генералног Консулата у Солуну, да остане верно и тврдо на вечита времена. Амин и Богу слава.

Дано и потписано на Атонској Светој Гори, у светој царској и часној лаври Хиландару.

Децембра месеца године по рођењу Господа и Спаса Исуса Христа једну тисућу осам стотина деведесет и пете.

Архимандрит Василије, Архимаритъ Хрисантъ, Архимандритъ Данийлъ, Проигуменъ Иларионъ, Духовникъ Пахомия,
Дамаскинъ Монахъ,
Галактионъ
Мойсей Монахъ
Платонъ Іеромонахъ Секретаръ.

К. П. Бр. 19. У Солуну 12 Јануара 1896.
Генерални Консул Србије.
Ив. Павловиħ.

Поч. Кон.

Редомъ съ контракта върви единъ каталогъ на ония вещи, които манастирътъ е определилъ и оставилъ въ метоха и които сръбското консулство е зело единъ видъ подъ разписка. Този каталогъ, също така подписанъ и подпечатанъ отъ старците на манастира, печата на последния, сръбския консулъ и печата на консулството, е билъ написанъ въ манастира и предложенъ за голямо очудване на г. Павловича на подписване. Написанъ е, както ще види читательтъ, на чисто български езикъ. И г. Павловичъ, който въ писмото си, писано няколко месеца следъ датата на подписването, се сърдеше на лошия навикъ на манастира да се говори и пише на български езикъ, сега самъ подписва мълкомъ този документъ, макаръ и да е написанъ въ същия манастиръ, отъ същите монаси и на същия бъларски езикъ, и съ това самъ санкционува официалния езикъ на манастира! . . . . Защо? — Защото той е чувствувалъ всичката нужда да се бърза съ подписването, додето не бе настъпило разкаянието у монасите и додето монасите не бяха разбрали съдържанието на контракта съ сръбски текстъ, който те не особено добре разбрали. Г-нъ Павловичъ е считалъ за нетактично да прави забележки отъ подобно естество и имено въ момента, когато е ималъ нужда отъ благоразположението на монасите, защото много добре е предвиждалъ, че подобна нетактичность отъ негова страна би открила всичките намерения на сръбската пропаганда въ Солунъ и би осуетила плана за създаване на една църква, която ще служи не на Бога, а на сръбския шовинизъмъ, и въ която не любовь къмъ ближния ще се проповядва, а гонение и омраза къмъ цялъ единъ народъ.

За ония, които желаятъ да видятъ, кой народъ владее днесъ манастира чрезъ монасите, достатъчно е да се взратъ въ езика на тоя „каталогъ“:

Каталогъ на священитѣ вѣщи които определи и праща Св. Мънастиръ нашъ за параклиса оу Солунскїй ни конакъ. Метохъ.

1. Единъ Св. Потиръ
2. „ „ Дискосъ.
3. „ „ Дискосъ по малъкъ.
4. „ „ Звѣздица.
5. „ „ Лажичка за причастие всички вѣщи сребропозлатени.
6. „ „ Коціе.
7. „ „ Два Св. покровци Атлазени и единъ вхздухъ.
8. „ „ Крестъ сребренъ отъ сирма.
9. „ „ Антимисъ освещенъ и на него Св. Мощи.

10. Едно Св. Евангелие сребропозлатено ново.
11. „ „ Двѣ завеси за Св. престолъ и проскомидиата копринени.
12. „ „ Цѣлъ округъ нови одежди за единъ свещеникъ
13. „ „ Кадилница нова.
14. „ „ Икони Д. Една Іисусъ Христова, Една Богородична, двѣ Св. Савва и Св. Симеонъ, отъ които едната по малка.
15. „ „ Сръбски Миней.
16. „ „ Общакъ.
17. „ „ Следванъ Псалтиръ.
18. „ „ Служебникъ.
19. „ „ Велики Требникъ.

Священоцарския Славяносърбския од Св. Атонстей Гори, обители Хилендарския:

Года 1896, 7 Јануаріа.

Бралио Генерални Консул
12 Јануара 1896
у Солунъ.

Иванъ Павловиѣ.

Епитропи
Архимандрит Василије
Проигуменъ Иларионъ.

Сръбскиятъ консулъ съ успехъ завърши мисията си въ Св.-Гора. Хилендарци подписаха контракта, въ който се казва, че монасите коленопреклонно са молили сръбския краль да земе „на чување“ манастирския метохъ въ Солунъ и „да подигне у њему богомољу и сачува манастиру тај метох и све приходе његове у двадесет и осам лира турски годишње“, като въ също време държавата на „превисоког краља исплаћује манастиру годишње по двадесет и осам лира турских“, и че кралезскиятъ генераленъ консулъ г. Ив. Павловичъ приелъ смирената молба на хилендарци — това той направилъ отъ името на сръбския краль! . . .

Не е място тукъ да говоримъ за юридическата стойность на този актъ, който ще остане като занимателно смешенъ куриозъ въ новата юриспруденция. Ние се отказваме отъ всякакъвъ анализъ и отъ посочване на всичките юридически противуречия въ него, — а те се редятъ отъ началото му до края, — защото не пишемъ защитителна речь на излъганите

и така нагло подиграни хилендарски богомолци, които и до днесъ не могатъ да си простятъ сляпата вяра, която са хранили къмъ думите и обещанията на представителя на сръбския краль въ Солунъ. Ще се задоволимъ да посочимъ на езика и хитрото вплитане въ текста името на сръбския краль. По-хубава пресъда на маниерите, които употребя, и на средствата, съ които си служи сръбската пропаганда въ Македония, никога и никой не е написвалъ. Подписътъ на г. Павловича и печатътъ на сръбското генерално консулство въ Солунъ върху тоя документъ показватъ на всички, отде излизатъ плановете на сръбската пропаганда. Те посочватъ и отде се диктуватъ ония унижения, хитрости, лукавства, злоупотребения и въобще оная липса на всякакъвъ нравственъ скрупулъ, съ които се отличаватъ сръбските агитатори и съ които са станали толкова омразни на населението. Заедно съ негодуването, което читательтъ чувствува при прочитането на тоя документъ, осеща се и безсилието на ония, които са го писали. И наистина, те трябало да са се съмнявали много въ собствените си сили, та са замесили така неумело името на своя господарь и съ това са го изложили на осъждане и поругание. Най-елементарното познаване законите на страната и най-малката далновидность трябаше въобще да имъ посочатъ трапа, въ който така необмислено се фърлятъ и заедно съ това завличатъ и престижа на своя държавенъ глава. А историята на манастирите трябаше да имъ съобщи, че няма случай, щото манастирски имущества (вакуфи) да се подаряватъ на вечни времена комуто и да било, и че държавните глави са подарявали и подаряватъ имущества на манастирите, но никога не зиматъ такива въ подаръкъ отъ последните.

И така г. Павловичъ се завърна отъ Света-Гора съ подписанъ контрактъ,[1]) въ първите дни на м. януари 1896. година. Въпреки волята си той трябаше да подпише „каталога“ на испратените отъ Хилендаръ вещи въ метоха.

Сръбската църква беше готова. Поне къщата и най-нужните за литургия свещени вещи бяха готови. Свещеникътъ бе също така отдавна готовъ: единъ лишенъ отъ свещеническо звание черногорски емигрантъ, изпъденъ отъ всичките светогорски манастири, отъ дълго време чакаше въ Солунъ, непризнаващъ никое духовно началство, но облеченъ въ расото на свещеникъ. Църквата трябаше да се освети, да се кръсти. Но

---

[1]) Употребяме думата контрактъ, защото такова значение даватъ и сръбското консулство и монасите на приведената по-горе декларация на хилендарци, която декларация сръбскиятъ консулъ само приподписалъ.

отъ кого и какъ? Свещеникътъ трябаше да се признае за такъвъ. — Но какъ? Тия въпроси лесно се разрешиха отъ сръбските пропангадисти. Що значи едно коленичене предъ гръцкия митрополитъ въ Солунъ и едно целуване на дрехата му? Тогава имено се разигравà онази комедия предъ гръцкия митрополитъ, която се описва отъ г. Берара. Архимандритъ Василий сполучливо изигра ролата, която му определи консулътъ. А „свещеникътъ", за когото споменахъ по-горе, игра ролата на втори хилендарецъ, който ще „остане да пази метоха на манастира".

Денътъ, въ който сръбскиятъ народъ слави паметьта на своя просветитель, св. Сава, дойде. Всичко въ метоха беше наредено. Сутриньта на 14. януари сръбскиятъ консулъ въ консулската си униформа, придруженъ отъ целия персоналъ на консулството (а той не е малъкъ), всички сръбски учители и ученици, всички дошли отъ Бялградъ, както всяка година, сръбски шовинисти — мъже и жени, въ главе съ архимандрита Василия и „попъ" Никола, запяха славата на св. Сава въ хилендарския метохъ, който до преди няколко месеца служеше за бакалски магазинъ и частна къща. Метохътъ се кръсти „Сръбска църква, св. Сава", отъ присътствуващите на това тържество, което, споредъ думите на г. Павловича, бе първиятъ гърмежъ на настъпателната борба, която сърбите водятъ за завладяването на Солунъ, този „чистъ сръбски градъ".[1]) Отъ тоя денъ сръбската пропаганда се сдоби съ своя „църква", въ която благочестивите богомолци — сръбски пришелци и черногорци-емигранти — пеятъ молитви за съсипването на българите! Отъ тоя денъ не е заминалъ нито единъ празникъ — националенъ или религиозенъ —, въ който

[1]) „Car je vais vous dire la vérité, poursuit le consul de Serbie (отнася се за г. Ив. Павловича): Salonique est serbe, comme toute la Macédoine, et la Serbie ne peut se passer de Salonique. C'est le seul point où nous puissions atteindre à la mer. Les bulgares ont Varna; ils auront Kavala peut-être. Les grecs ont Volo, le Pirée, Nauplie, Patras, cent autres ports encore. Et l'on nous refuserait Salonique! D'ailleurs, je vous le dis, en vérité, Salonique est serbe. Ne vous laissez pas tromper aux apparences. En arrivant ici, j'avais des doutes sur la réalité de nos droits et je trouvais, pour tout dire, nos prétentions exagérées: je traitais, en moi-même, de chauvines les brochures et les cartes de notre propagande qui, vers l'est, poussent au delà de la Chalcidique, jusqu'à la Strouma, et vers l'ouest au delà du Vardar, jusqu'à la Drina, les frontières de notre futur royaume. Je suis venu. J'ai étudié la question. J'ai été convaincu. A Salonique, à Serrès, à Vodéna, sur la côte et dans la montagne, j'ai trouvé des Serbes, de bons Serbes, parlant serbe, chantant en serbe et célébrant la fête familiale, la Slava, la fête serbe par excellence. Tous avaient oublié leur descendance. Ils se disaient Grecs Bulgares, Valaques, Albanais, que sais-je? Mais à mesure que nous avons ouvert notre consulat, puis notre gymnase et enfin notre église, tous nous sont revenus ou nous reviennent. Et ils reviennent avec une rapidité et un enthousiasme qui, par fois, me surprennent et m'inquiètent un peu." (La Macédoine par Victor Bérard, p. 181, 182 et suiv.)

събраните около сръбския консулъ богомолци-пропагандисти да не отправятъ хиляди най-нерелигиозни, най-неморални хули, заканвания, улични псувни къмъ омразния тямъ български народъ, който така неделикатно имъ е отнелъ цяла Македония, съ нейните хубави гори и приветливи долини, нейните бързи и бърборливи реки и тихи кристални езера, населението заедно съ неговия езикъ, обичаи, чувства и минало. Отъ този денъ всеки празникъ отъ приспособения амвонъ се говорятъ речи съ крайно шовинистическо съдържание и съ непростимо уличенъ езикъ — всякога противъ българите. [2])

---

[2]) Привождаме текста на една речь, която бе държана въ „църквата" миналата година на 25. октомври по случай празника на св. Милутинъ (сръбски краль), държана отъ игумена Хаджи Теофило Стефановъ, въ присъствието на генералния сръбски консулъ, г. Павелъ Деничъ, учениците и учителите отъ сръбското училище и сръбските агитатори. Тази речь биде после печатана въ една кореспонденция отъ Солунъ въ в. „Мале Новини", брой 320. отъ месецъ ноември 1899. год.

„Прелюбезни братя,

„За да се даде подобаващата бляскавина на празника на св. царь Милутинъ и за да упознаемъ по-добре нашето отечество и история, азъ се обръщамъ къмъ вашата набожность и моля вашето внимание върху това, което историята и църквата ни говорятъ за сръбството, за Сърбия, за славата и величието на Сърбия." Следъ това ораторьтъ описва живота на св. царь Милутинъ, следъ което продължава речьта си въ горещи и буйни думи:

„Вие виждате, мои драги, каква и колкава е била нашата Сърбия, доде се простирала и какви бяха нейните граници и колко беше тя славна и влиятелна! . . . . Сърбия е съществувала, тя съществува и ще съществува отъ бреговете на Егейското море, отъ Мунджа (?), отъ Крестопола-града, отъ бреговете на Струма и Искъръ до Дунава! Защото трицветното знаме на славната Сърбия на Душана се е развявало върху височините на Св.-Гора (като посочва съ ръка къмъ тази страна), дето и до днешенъ денъ се пази това свето знаме. И въ София, този чисто сръбски градъ (като сочи тая страна), дето днесъ почиватъ светите кости на св. Милутина. Сърбия има голямо и славно минало — история. Тя е родила и отхранила велики и славни херои, които се почитатъ отъ целия святъ, и песни, за които пеятъ и сърби и чужденци. Сърбия е оставила навсякъде незаличими следи — безсмъртни паметници — царски и императорски манастири", и т. н. . . . . „И предъ тези очевидни исторически фактове, предъ толкова безсмъртни, макаръ и неми, паметници, които високо ни говорятъ: „това е сръбско!" Предъ толкова много исторически фактове и паметници, не е ли неоправдана лудость и скандалъ, да не се признаватъ правата и привилегиите на Сърбия и на сърбизъма върху собственото ѝ имане? „Ако ний мълчимъ, камъните ще захванатъ да говорятъ!"

„Ето защо, мои любезни, вие тряба да се гордеете съ вашето сръбско име, да се гордеете, че сте сърби. Молете Бога да даде повече съвесть и да ги накара да се повърнатъ отъ лошия пътъ ония заблудени наши братя, които отъ незнание или отъ нямане национално съзнание, или же отъ интересъ и егоистически сметки се отказватъ отъ славното сръбско име, не признаватъ славата и величието на Сърбия и по този начинъ ставатъ адски изроди на своя народъ и раса. Те убиватъ душата си, като я осъждатъ на вечни мъчения, защото не само се отказватъ отъ народа си, но отиватъ въ лоното на една схизматична църква, която е проклета отъ нашата, вселенската, църква! Но казано е: „единъ пътъ направенъ гряхъ, греховете подиръ това идатъ единъ подиръ други". Така, единъ пътъ направили тоя голямъ гряхъ, те отиватъ по-нататъкъ. Заслепени отъ дивашки фанатизъмъ, те ставатъ като Каина братоубийци и мацатъ ръцете си въ кръвьта на братята си. Още гледаме кръвьта на нашия братъ, когото българите зверски убиха въ Солунъ, и ето че кръвьта на нашия братъ Петъръ Ташевичъ се проля всредъ улиците и посредъ денъ въ чисто сръбския градъ Велесъ! О дивашка зверость, о невидено варварство, о ужасно безбожие, безчовечие и кърволочие! . . . . Те не искатъ да дадатъ на нашите братя едно място въ общото дело. По тоя ли начинъ те показватъ своята

Въ Хилендаръ нищо не се знаеше за станалото въ Солунъ. Всичко бе наредено и извършено отъ г. Ив. Павловича и архимандрита Василия. Монасите знаеха, че са дали подъ наемъ своя солунски метохъ, и то много износно за манастира. Притова, както тряба да е забелязалъ читательтъ, въ условието (контракта) сръбското консулство се задължава да държи въ метоха прилично място за живеене на единъ до два монаха отъ манастира, които би били изпратени отъ последния въ Солунъ по манастирска работа („задржи на метоху пристојан стан за едног до два брата који буду манастирским послом у Солун долазили"). За монасите хилендарци не е било допустимо, че едно официално учреждение, каквото е сръбското генерално консулство, което е третирало тоя въпросъ отъ името на сръбския държавенъ глава, ще направи отъ наетия манастирски метохъ една катедра, отъ където ще се проповядва най-немилостиво преследване и ще се сипятъ най-нелепи оскърбения къмъ народа, изъ чиито недра са излезли тези монаси.

Какво разочаруване, какво негодуване настъпва у тия тихи черноризци, когато схванаха лукавата измама, на която ги изложи нихната сляпа вяра въ честностьта на високопоставени лица! Още първите дни следъ сключването на „контракта" монасите познаха измамата, на която ги подведе и изложи хитриятъ сръбски дипломатъ. Условеното жилище, което трябаше да се държи на расположението на манастира за манастирски пратеници въ Солунъ, грубо се отказа. Манастирските пратеници трябаше да слизатъ въ хотели и въ тяхъ да живеятъ, докато стоятъ въ Солунъ. Няколко месеца следъ това г. Павловичъ писа на хилендарци прочутото писмо, въ което имъ заповядваше да се откажатъ отъ лошия обичай, който са присвоили — да кореспондуватъ и говорятъ на български. Следъ всичко това излезе на лице ролата, която архимандритъ Васили игра въ тия домогвания на сърбите. А идването на

признателность къмъ Сърбия, която до освобождението имъ даваше всичко? . . . . Но за всичко това те ще бъдатъ осъдени, както са вече, не само отъ цивилизувания святъ, но и отъ варварите и диваците даже. Историята вече ги е определила и характеризувала като едно племе отъ монголска раса и варвари, че те са диваци като кюрдите. Не е чудно, че те още са жъдни за кръвь. защото те са такива по произхождение, по съществуванье. . . ." По този начинъ продължава благовъзпитаниятъ сръбски духовникъ. Въ речьта му още на няколко места се говори за славата на Сърбия, на Душана; на няколко места се осъждатъ всички ония, които са ни помогнали да сє освободимъ, защото не трябало свобода на „диви зверове въ човешка фигура", каквито били българите споредъ смирения сръбски пастиръ който така горещо оплаква убиеца на Ганова, Пейчиновски. Завършва речьта си съ: „всичко, което е било някога наше, тряба пакъ да бъде наше. Дето е текла вода, пакъ ще тече; така е сръбска майка рекла!". . . .

(„Мале Новини", бр. 320. отъ 1898. г.)

епископъ Сава Жички бе последната капка масло, която се фърли въ запаления огънь.

Хилендарци поискаха да си зематъ метоха и да развалятъ съглашението, което бяха направили съ г. Ив. Павловича. Отговори имъ се, че това съглашение било направено съ сръбския краль и отъ него трябало да поискатъ повръщането на метоха. Г-нъ Павловичъ не беше вече въ Солунъ. Неговиятъ заместникъ, г. Д. Боди, отказа да третува тоя въпросъ съ хилендарци. Сръбското консулство беше фактическиятъ господарь на метоха, и монасите не се допущаха даже да приближатъ до вратата на метоха, дето бяха поставени гавази-черногорци. Негодуването на монасите се усили още повече, когато се научиха, че сръбското консулство възнамярвало да събори старите сгради и да въздигне на мястото имъ нова приспособена за църква сграда.

Борбата по изпъждането отъ манастира на епископа Жички бе вече свършена. Архимандитъ Васили бе също изпъденъ отъ манастира. Сега тя се пренесе въ Солунъ и още продължава. Сръбското консулство употребяше всички усилия, за да държи въ ръцете си манастирския метохъ. Той даже се опита да подкупи двата манастирски пратеника, за да не подигатъ въпроса за метоха. И работата се продължаваше съ обещания отъ едната страна, съ нерешителность отъ другата. Манастирътъ не беше въ състояние силомъ да изкара поставените отъ консулатото хора да пазятъ метоха. Въпросътъ трябаше да се отнесе до съдилищата и, следвателно, трябаше да се изкара предъ властите сключеното частно съглашение между хилендарските старци и сръбския консулъ г-на Павловича. Това съглашение, както е забелязалъ читательтъ, няма никакъвъ официаленъ характеръ, нито някаква юридическа стойность предъ турските съдилища. Всякой би помислилъ, че щомъ дойде работата до съдилищата, сръбското консулство би я спряло и би удовлетворило монасите, за да не се изложи на смяхъ и поругание учреждението и държавниятъ глава, който е замесенъ въ тоя документъ.

Въ това време биде преместенъ г. Боди, и на негово място дойде г. Павелъ Деничъ, човекъ глупавъ и нетактиченъ. Монасите, можеби, не щяха да се решатъ да докаратъ работата за метоха предъ съдилищата, ако г. Деничъ съ своята лекота и предизвикателность не изостри работата до толкова, щото за хилендарци не остана никакво прибежище, за да защитятъ своето имущество, освенъ турските съдилища.

Старата сграда на метоха захвана да се разваля отъ наети отъ консулството хора и да се строи на нейно място друга, по-сгодна за църква. Двамата пратеници на манастира, които въ това време се намираха въ Солунъ, се опитаха съ добро да запретятъ това събаряне. Не сполучиха. Тогава те се отнесоха до валията съ молба да спре събарянето на това здание, което е притежание на манастира (вакуфъ). — Тогавашниятъ солунски валия, Риза-паша, заповяда спирането на работите. Сръбското консулство отъ своя страна заповядва нощно време да се работи и да се построи сградата. Едновременно съ това двамата монаси отъ името на манастира заведоха дело противъ сръбския консулъ и архимандрита Василия, който за всички работи по метоха се е представялъ предъ властите като манастирски пълномощникъ и като такъвъ е поискалъ позволение отъ градското управление да поправя манастирските сгради (метоха). [1]) Делото се насрочи и нужните призовки се изпратиха на пълномощника на манастира и на сръбския консулъ г. Павелъ Деничъ и архимандритъ Василия. Г. Деничъ се отказалъ да се яви на съда, даже неповърналъ предадената му призовка. Съдътъ трябаше да отложи разглеждането на делото. При второто насрочване г. Деничъ съобщилъ въ съда, че той не може да се яви, защото, съгласно съ консулската конвенция между Сърбия и Турция, той не билъ подсъдимъ на солунските съдилища. Въпросътъ трябаше да се отнесе въ Цариградъ. Както при всякой подобенъ случай въ Турция, отговорътъ закъсня. Това именно желаеше г. Деничъ. Той искаше да печели време и да поиска помощь за въ случая отъ цариградското сръбско посолство. Следъ дълго време многоочакваниятъ отговоръ отъ Цариградъ пристигна. Споредъ него сръбскиятъ консулъ билъ длъженъ да се яви въ съдилището като обикновенъ ответникъ, защото делото е гражданско, а споредъ консулската конвенция между двете държави за такива дела въ Турция се постъпва така съ сръбските консули, както се постъпва въ Сърбия съ турските консули. [2]) И понеже при подобни случаи сръбските съдебни власти са третували турските консули като обикновени подсъдими, то естествено е, че г. Деничъ трябаше да се яви въ съда. Но той отново отказа и отново делото се отложи. Не иска никакво съмнение, че това незачитане на заповедьта отъ Цариградъ

---

[1]) Не тряба да се забравя, че архимандритъ Васили отдавна беше напусналъ манастира и живееше въ Солунъ, като получаваше и още получава 15 наполеона месечна заплата отъ сръбското консулство.

[2]) Гл. членъ 6. отъ консулската конвенция между Турция и Сърбия.

отстрана на представителите на дрипавата и грозна турска темида е струвало доста скъпо на сръбското консулство. Нещо повече. Когато делото бе за втори пъть насрочено и г. Деничъ не бе се решилъ да отиде или не въ съда, книжата по това дело са били занесени отъ единъ услужливъ съдия въ самото консулство, за да бъдатъ изучени отъ подсъдимия консулъ. По-после делото биде насрочвано на няколко пъти, но по една „сляпа случайность“ дните на насрочката бяха все турски празници (байрамъ, рамазанъ, султановъ празникъ и т. н.), или же някой отъ съдиите беше „боленъ“, и по тоя начинъ делото още продължава.

Отъ друга страна сръбското консулато, явно подпомагано отъ руския въ Солунъ консулъ, г. Иларионова, деятелно работеше, за да се помири съ манастирското братство. То посрещаше любезно и съ златни обещания всички хилендарци, които по една или по друга причина дохаждаха въ Солунъ. Агентите на сръбското консулство (архимандритъ Василий, д-ръ Вукадиновъ, попъ Никола и др.) посрещаха и изпращаха дошлите хилендарци съ обещания и увещания. Те ги предумваха да се откажатъ отъ заведената борба съ сръбското консулство, което е работило и работи само за напредъка на манастира. На двамата монаси беше обещано по едно пожизненно месечно възнаграждение отъ по 300 лева, ако успеятъ да склонятъ манастирското братство да приемо въ манастира отново архимандрита Василия и се откаже отъ заведеното дело. За честь на тия монаси тряба да заявимъ, че те се отказаха отъ предложените имъ лични облаги и предпочетоха своята монашеска бедность, отколкото да подложатъ на нови изпитания светата хилендарска обитель.

Сръбското консулство писа няколко писма до старците съ цель да ги склони да се откажатъ отъ заведеното дело.[1]) Презъ

---

[1]) Привождаме текста на едно отъ тия писма:

Consulat Général du Royaume
de Serbie
à Salonique
№ 949. Salonique, le 9 децембра 1898 год.

Пречасном Братству Манастира Хиландара у Светој Гори.

Према уговору закљученом децембра месеца 1895 године између Његовог Величанства Краља Србије Александра I-ог и манастира Хиландара, а по коме је уговору представништво Србије у Солуну овлашћено да може све оправке и преправке вршити у Метоху манастирском у Солуну, па чак и нове зграде над старима подизати и употребљавати на како хоће на неодређено време; нашао сам се побуђен племенитом мишљу да речени Метох, већ силом паду, оправим. Овај мој корак у користи је самог

това време отиде въ Св.-Гора солунскиятъ руски генераленъ консулъ. Той посети и Хилендарския манастиръ. Въ едно събрание на манастирските старци той ги увещавалъ да се примирятъ съ сръбското консулство, защото това било въ интереса на манастира, като прибавилъ, че манастирътъ отъ векове е сръбски и такъвъ тряба да си остане.

Нищо не подействува на монасите. Те дадоха заповедь на всички хилендарци, които отиватъ въ Солунъ, да избягватъ срещата на сръбските агитатори и агенти. Последните бяха хванали подъ наемъ една великолепна къща въ най-хубавата часть на града и въ нея бяха наредили няколко стаи за живеене на ония хилендарци, които би дошли времено въ Солунъ. Монасите отказваха всякога на любезната покана. Те знаеха, що съдържа тя. Единъ пътъ лукаво изиграни, те не желаеха втори пътъ да паднатъ въ мрежата, така изкусно простирана отъ сръбската пропаганда. А когато единъ малодушенъ монахъ, по народность влахъ, изпратенъ по манастирска работа въ Солунъ, приелъ поканата на архимандрита Василия и отишелъ да живее въ приготвеното жилище, старците отъ манастира го

Манастира, јер ће се у место старе рабатне зграде, имати у будуће обновљена кућа, са привременом Богомољом.

Ја не могу да разумем, а нећу ни да верујем да је Братство св. задужбине српског светог Саве, могло да овласти Оце Мојисеја и Галактиона да се овоме у име Манастира противи. То противљење Мојсеја и Галактиона противно је обвезама Манастира, према овоме Краљевском Генералном Консулату, па као такво оно мора пасти, а управа Манастирска ће се изложити само излишним трошковима. Сваком Србину у аманет је остављено поштовање Свете задужбине Краљевског Дома Немањића, стога се надам да ће данашња управа Хилендара добро пазити на последице које неминовно морају наступити у след оваког држања неких њених чланова. Ја желим и надам се да ће Братство Хилендарско скренути са опасног пута на који су га навели хрђави савети неискрена шпекуланата и послушати ону страну, синове Свети Немањића, од које се само добру може надати.

Молим Пречасно Братство да Мојисеју и Галактиону или њихова 2 заступнику адвокати Р. Модиану нареди да се оставе посла врло штетног за чланове Братства Хилендарског.

Ја сам обећао и казао, а то ћу извршити да Братству покажем своју наклоност, ако оно разуме се према овоме поступи, и сазидаћу му засебан стан и ако би то потребало да падне на терет Манастира. . . . .

С поздравом
Генерални Консул Кр. Србије
(под.) Пав. Денић.

така смъмрели, щото той захванаалъ да мисли, че не ще му бъде възможно да се върне въ манастира.[1])

Делото за хилендарския метохъ още не се е разгледвало. То, можеби, ще се отлага вечно, защото разгледването му е все едно съ изпразването на метоха отъ сръбската пропаганда и предаването му на манастира. Съдиите, които направиха всичко, за да се отлага толкова време и които се отказватъ вече да го насрочатъ, ще поискатъ, наверно, да го изоставятъ някъде изъ широките шкафове на турските съдилища. Това, разбира се, костува много скъпо на сръбската пропаганда.

VI.

Русия се е считала, и съ право, всякога за покровителка на православието. Още отъ XVI. столетие ние виждаме редица отъ настойчиви застъпвания предъ цариградските властители за обременените православни народи, за преследваната православна църква, за православните манастири. Светогорските манастири безъ изключение броятъ въ страниците на своята история много случаи на подобно застъпничество. Както Франция е покровителствувала католиците, Русия е давала покрай голямата и въ продължение на цели столетия единствена материална поддръжка, всякога своята могъща морална поддръжка на тези манастири и въобще на православната църква. Това застъпничество въ името на православието извоюва за Русия едно заслужено право да се меси, и всякога въ полза на манастирите, въ всички спорни въпроси между турската власть и последните, което право по-после се санкционува презъ 1856. и 1878. годиа на парижкия и берлинския дипломатически съборъ.

Хилендарскиятъ манастиръ не единъ пъть е прибягвалъ до защитата на руската дипломация. Благодарение на пространите и богати места, които владее, той е билъ всякога въ стълкновение съ турските администрации и съдилища. При всякой случай хилендарци са прибягвали до помощьта и поддръжката на руските представители въ Турция. За честь на тези представители тряба да кажемъ, че те никога не са жалили трудъ и влияние по тия манастирски въпроси. По тоя начинъ руските представители ставатъ най-ближни на манастира и най-уважавани отъ монасите приятели. Характерътъ на тая поддръжка

[1]) Въ едно писмо, което тоя монахъ писалъ до манастира по поводъ на това, казва буквално: „Ако братството ме изпъди, азъ ще остана въ Солунъ при архимандрита Василия и като него ще получавамъ 15 наполеона месечно отъ сръбското консулство и ще живея охолно и безъ работа.“

е билъ чисто алтруистично благороденъ. Руските дипломати са помагали на манастира, защото това е било въ традициите на руската дипломация и руския народъ въобще. Както руският народъ е държалъ като свещенъ заветъ да помага материално на манастирите, така и руската дипломация е считала всякога за свещена длъжность да се притича на помощь на манастирите. Това са светли страници въ историята на руската дипломация на Изтокъ, които завинаги са спечелили сърцето на православните народи, благодарностите и молитвите на православното духовенство, благословията на православната църква!

Въ бляскавата редица отъ ползи, които руските представители въ Турция са принасяли на хилендарския манастиръ, ние не забелязваме нито единъ моментъ на национална или лична заинтересуваность отстрана на тия представители. Никога те не са поискали отъ манастира въ награда за застъпничеството си нещо друго, освенъ молитвите на монасите. И манастирътъ бе навикналъ да гледа въ лицето на тия представители своите най-добри защитници, къмъ които не е изпущалъ нито единъ случай да не засвидетелствува своята привързаность и благодарность.

Солунският руски генераленъ консулъ е билъ най-близкиятъ до манастира отъ всички други руски представители.[1]) Името на руското генерално консулство въ Солунъ се чете въ всички добри дела, които руската дипломация въобще е направила за Хилендаръ. Въ споменика, който се чете всеки празниченъ денъ въ манастирската църква, се споменуватъ имената на всички руски до сега консули въ тоя градъ. А монасите хилендарци, които минаватъ презъ Солунъ, считатъ за своя първа длъжность да се явятъ предъ руския консулъ и да му представятъ своите и на манастира почитания.

Така хубави са били отношенията на манастира къмъ солунското руско генерално консулство до появяването на сръбската пропаганда въ Македония. Една сянка върху престижа на руското консулство въ Солунъ пада отъ появяването на тая пропаганда и отъ времето, когато въ Солунъ дойдоха наредъ няколко руски консули, които по лични съображения измениха традиционното руско отношение къмъ манастира. Покойниятъ руски генераленъ консулъ въ Солунъ г. Ястребовъ и настоящиятъ г. Иларионовъ, докараха работите до тамъ, щото Хилендаръ захваща да се страхува отъ домогванията на руския въ Солунъ представитель и да се стреми по възможность

[1]) Св.-Горската каза административно и съдебно принадлежи на Солунския вилаетъ и санджакъ.

да избягва нуждата отъ неговата помощь. Защото те въ отношенията си къмъ манастира се явиха като силни защитници и въ много случаи като застъпници на сръбските домогвания въ него. Руските представители бяха влиятелни въ манастира; покойниятъ Ястребовъ и г. Иларионовъ поискаха да употребятъ това влияние въ полза на сръбските искания въ манастира. А когато монасите имаха нужда да прибягнатъ до тяхъ, те не изпущаха нито единъ случай да имъ заявятъ, че помагатъ на манастира, защото го считатъ за сръбски. Те се сърдеха на монасите, както се сърдеха и на всичкото християнско население въ Македония, че са „присвоили лошия обичай да говорятъ и пишатъ по български, да се заявяватъ за българи". Много пъти тия двама представители са повръщали писмата на манастира, защото били „написани на езикъ, който не принадлежалъ на манастира"!

Това държане на руското генерално консулство въ Солунъ спрямо Хилендарския манастиръ не се чувствуваше въ всичкото си съдържание, докогато манастирътъ още беше въ приятелски отношения съ сръбското консулство въ Солунъ и въобще съ сръбската пропаганда. Въ повечето случаи манастирътъ мълчаливо търпеше несправедливите натяквания и забележки, а много пъти отстъпваше. Въ манастира се създаде едно, макаръ и слабо, течение въ полза на пълната покорность спрямо руския представитель. Разколътъ беше поставилъ по такъвъ начинъ своите корени между монасите, и най-узрелиятъ плодъ на тия семена е архимандритъ Васили. Подъ влиянието на последния, поддържанъ още отъ няколко слаби и наивни монаси, манастирътъ захвана да пише писмата си до руския и сръбския консулъ въ Солунъ на сръбски езикъ. [1])

Настъпиха дните на явната борба съ сръбската пропаганда. Манастирътъ гордо отстоя въ тая борба. Рускиятъ консулъ г. Иларионовъ не остана простъ зритель въ тая борба. Той зимà живо участие въ полза на настаняването въ манастира на епископа Сава Жички. Съ увещания най-напредъ; съ сърдения и заплашвания — по-после. Дошлите въ Солунъ хилендарци не единъ пъть бяха мъмрени и заплашвани заради постъпките на манастира спрямо пратеника на сръбската пропаганда. Служещиятъ при г. Иларионова сърбинъ Иововичъ, доверено лице на консула, не единъ пъть ходи и говори на

---

[1]) Понеже въ манастира нямаше монахъ, който да знае сръбски езикъ добре, тези писма са написани на единъ смешенъ сръбски езикъ, въ който стилътъ си остава български, а членовете и окончанията на думите са изменени. Изфърлени (но не навсякъде) са ъ и ь въ края на думите.

монасите Моисей и Галактионъ, че желанието на г. Иларионова и на руското правителство въобще е да се удовлетворятъ сърбите. А когато монасите отъ Хилендаръ изпъдиха епископа Жички, г. Иларионовъ съ ругания изпъди пратениците на манастира! . . .

Въпросътъ за метоха на манастира въ Солунъ докара до изстъпление г. Иларионова. Самъ той ходи на няколко пъти при тогавашния солунски валия Риза-паша, за да го одумва да не слуша молбата на хилендарци. Той употреби всички средства и всичкото влияние, което може да има русскиятъ консулъ въ Солунъ, за да подпомогне на сърбите. А когато и това не помогна, той сви гордото знаме, което всякога е развивала руската дипломация въ Турция, и отиде въ Хилендаръ добромъ да увещава неотстъпчивите хилендарци.

Не стигаше само това. Русскиятъ консулъ се отказа да се застъпи за едно дело на манастира, което нямаше нищо общо съ подигнатия въпросъ за метоха. Той открито заяви на монасите, изпратени до него съ препоръчително писмо отъ манастира, че ще даде всичкото си съдействие на манастира, ако той се обърне съ подобна молба не до българското агенство, както е правилъ до тогава, а до сръбското консулство, на което той билъ готовъ да помага всякого. Работата се отнасяше за едно пространство манастирска земя, която носи названието „Плати“, и която се протяга покрай границата на Свето-Горската и Касандрийската каза. Селяни отъ пограничните касандрийски села заявяватъ претенции за тая земя, като принадлежна на Касандрийската каза и като селско землище на тия села. Правителството това е и търсило: туй пространно и богато землище като свето-горско и манастирско (вакуфъ) е било освободено отъ държавни даждия; селяните поискали да го присвоятъ, но заедно съ това и да създадатъ единъ приходъ на държавата. Съ съдействието на касандрийския каймаканинъ и при мълчаливото съгласие на свето-горския, селяните отмястватъ границата на казата и присвояватъ землището, като поставятъ пазачи да го вардятъ отъ хилендарци. Въпросътъ биде отнесенъ въ Солунъ. Манастирътъ прати по тая работа монасите Галактионъ и Моисей, а по-после и отца Климента. Те носеха молби до г. Иларионова и до българския търговски агентъ; манастирътъ ги молеше да окажатъ своето съдействие, за да се разреши въпросътъ справедливо и следвателно въ негова полза. На о. Климента, който му занесълъ манастирското писмо, г. Иларионовъ държалъ следния езикъ: „Нито азъ, а още по-малко българскиятъ агентъ, можемъ да

ви помогнемъ. Манастирътъ днесъ е безъ ступанинъ и безъ защитникъ. Само сръбското консулство може да се застъпва за манастира, защото той е сръбски. И когато помолите сръбския консулъ затова, само тогава азъ ще направя всичко, за да спечелите делото. Предварително ви заявявамъ обаче, че азъ нищо няма да направя за манастира, ако още продължава да слуша лошите съвети на българите.“ . . . Смутеният монахъ отговорилъ, че манастирътъ не му е далъ никакво писмо до сръбския консулъ, и понеже последният има причини да бъде недоволенъ отъ хилендарци, той не смее да отиде при него. Но г. Иларионовъ зелъ почти силомъ монаха и самъ го завелъ при сръбския консулъ; донесълъ и препоръката на манастира, писана за него самия. Разбира се, че сръбският консулъ не можеше да направи никакви официални постъпки за манастира. На монаха се каза, че ще действуватъ за въ полза на манастира, като иматъ предъ видъ, че монасите най-после ще съзнаятъ грешката, която направиха, и ще се откажатъ отъ лошия пътъ, въ който са влезли. Разбира се, че официалните постъпки по това дело се направиха отъ руското консулство, което съобщаваше вървежа на делото презъ сръбското консулство на монасите.

Приведохъ тоя случай, защото той е най-пресниятъ и защото той ме избавя отъ изброяване на всички случаи отъ подобенъ характеръ, които хубаво рисуватъ отношенията на г. Иларионова, като руски представитель, спрямо Хилендарския манастиръ. Отказвамъ се обаче да вярвамъ, че тоя начинъ на държане е нещо повече отъ лична заинтересуваность.

Както се вижда, Хилендаръ трябаше едновременно да се бори съ сръбската пропаганда и съ нейния най-ярътъ застъпникъ, руския генераленъ консулъ въ Солунъ. Но той не отстъпи, както не е отстъпвалъ при много по-трудни обстоятелства.

* * *

Въ историята на тая борба, назидателна за целия български народъ, има моменти, каквито миналото на Хилендарския манастиръ и въобще миналото на православните манастири не са виждали. Те са моменти, които ще оставятъ хубави разкази на българското потомство, което съ благоговение ще си спомня за красиво сграденото гнездо близу до Бога, въ което се излупи яйцето на българската свобода. И понеже това гнездо бе близу до Бога, Богъ видя първата рожба на българската свобода и я благослови.

Солунъ, ноември 1899. год.

Значението на антропологичните наблюдения върху учениците.

Въ антропологичните дружества въ Германия презъ няколко години, въ разни градове и въ няколко заседания се е разисквалъ въпросътъ за наблюдаванье боята на очите, косата и кожата у учениците; решението на дружеството е било изпълнено, учениците отъ 6—14-годишна възрасть са били наблюдавани отъ учителите относително боята на очите, косата и кожата, разпределена на 11 графи; събраниятъ материалъ отъ наблюдаваните ученици е билъ обработенъ отъ Virchow и обнародванъ съ дълго предисловие, като обяснение, въ XVI. томъ на Archiv für Anthropologie отъ 1886. год. По-после по образеца на германските наблюдения са били наблюдавани учениците отъ същата възрасть и въ Цислайтанска Австрия, въ Швейцария и Белгия.

Пакъ по същия образецъ миналата година презъ м. ноември, по моя инициатива, се предприе изследваньето боята на очите, косата и кожата у учениците въ основните и класните (и специалните) училища на цяла България. Въ предишната книжка на „Български Прегледъ“ читательтъ се е запозналъ съ историята на това начинание и съ часть отъ резултатите отъ наблюденията.

Настоящата статия, която съставяше часть отъ първата, е предизвикана отъ някои несвоевременни устни и писмени критики; мнозина не запознати съ подобни антропологични изследвания и значението имъ, разчепкваха едностранчиво, кой отъ кадето можеше, въпросните набюдения; даже чрезъ печата осъдиха това толкова важно предприятие като безцелно.

Признаваме, че публиката, не знаейки цельта на предприятието, поради нашето мълчание, имаше право да го осъжда. Но ние не искахме да правимъ излишенъ шумъ съ предварителни осветления, защото искахме да сторимъ това, когато разработимъ всичкия материалъ отъ наблюденията си; но понеже се явиха две печатни мнения, че наблюденията надъ ученици не били

годни за научни цели и не трябало да се правятъ, то ни предизвикаха по-рано, отколкото ние искахме, да кажемъ няколко думи за научното имъ значение, да отговоримъ на критиките и да осветлимъ читателя върху въпросните наблюдения, още повече, че чухме отъ мнозина да се произнасятъ върху наблюденията ни, безъ да са запознати съ тяхъ.

Поводъ за критика върху наблюденията на учениците, мислимъ, даде съобщението ми[1]) за получените резултати отъ класните училища въ цяла България, безъ да се впущахъ въ подробни обяснения било за научното имъ значение, било да давамъ даже и вероятни заключения; цельта ми беше да чуя отъ учителите, които са зели участие въ наблюденията, дали са срещали някакви затруднения при групировката на учениците; но наместо отговоръ, някои господа заловиха се да разискватъ материалите въ съвсемъ друга посока и изказаха разни мнения, на които още тогава накратко отговорихъ. Но не се свърши въпросътъ само съ устните критикуваня; явиха се и писмени; въ „Б. Търг. Вестникъ“, отъ 21. декембри 1899. г., №: 279, единъ отъ членовете на настоятелството на дружеството, по устно негово признание, писалъ, че отъ „дългите и живи разисквания върху пригодностьта на обйекта (деца) за споменатите наблюдения върху техните елементи (боята на очите, косата и кожата) както и върху условията и начините на самото наблюдение, дадени въ наставленията, се заключи, че получените резултати не могатъ да иматъ оная стойностъ и значение, що имъ се придава отъ референта за цельта на наблюденията“.

Предъ видъ на вестникарското неверно съобщение, че събранието било заключило за непригодностьта на наблюдението, считамъ за нужно да поразгледамъ, доколкото помня и съмъ схваналъ, разните мнения, изказани въ тогавашното заседание на дружеството, на основание на които е писано антрефилето въ „Б. Т. В.“[2]) Неверно наричамъ горното съобщение, защото събранието не прави никога заключения по разискваните въпроси. И чудна би била смелостьта на дружеството, ако да беше горното верно, да прави заключения за въпроси не отъ негова компетентность, каквито са въпроси за антропологичните наблюдения, подобни на нашите, решавани и разрешени, приети, одобрени и приложени отъ специални антропологични дружества и конгреси и признати отъ авторитети по антропология, както ще види читательтъ по-нататъкъ.

---

[1]) Въ едно заседание на Природоизпитателното дружество въ София.

[2]) Тъй като се мина отъ тогава доста време, възможно е да съмъ забравилъ много неща и да се вмъкнатъ и някои грешки.

Да се повърнемъ върху мнения изказани въ заседанието на Природоизпитателното дружество.

Изказа се мнение отъ едного, който е членъ въ комитета на „Българско Отечество“, че тия наблюдения са биле излишни, и че той ако да би билъ въ заседанието на комитета, когато се е решавалъ тоя въпросъ, не щялъ да даде съгласието си за тая тъй отекчителна работа за учителите. Види се, че почитаемиятъ членъ отъ комитета на „Българско Отечество“ не е зелъ участие въ съставяньето на плана на „Българско Отечество“, споменатъ въ изводъ въ „Бълг. Прегледъ“, г. VI., кн. VI., нито пъкъ го е челъ, инакъ щеше да види, че въ точка 18. и 19. на споменатия планъ се изисква да се знае боята на очите, косата и кожата на българите, и нямаше така съ лека ръка да отфърля трудъ, съ значението на който види се е малко запознатъ. Същиятъ представи събираньето на антропологични наблюдения за много трудно, защото учителките въ софийските училища били въ недоумение при разпознаваньето на боите, та заради това ходили да го питатъ, какъ изглежда синя, сива и кестенява боя. Тая дребнава зебележка пиша, за да види читательтъ, какви неоснователни доводи се употребятъ за критикуванье. Отъ това, което се говори за учителките, които постоянно иматъ работа съ най-разнообразни нюанси на боите, че били въ недоумение при разпознаваньето имъ, въ дадения случай те няма твърде да се зарадватъ за направения имъ комплиментъ отъ почитаемия господинъ.

Изказа се друго мнение, че ние при събираньето на антропологичните наблюдения сме мерили съ чуждъ аршинъ; какво искаше да се каже съ това, не знаемъ и не разбрахме. У насъ се събиратъ статистични дани за численость, смъртность, грамотность, възрасть, по европейски образецъ, събиратъ се и материали по метеорология, геология, пакъ по същия образецъ; питаме, съ какъвъ аршинъ се събиратъ тие научни материали? Събираньето на данните науката мери съ еднакъвъ аршинъ, обработката имъ е свободенъ да мери всеки, както пожелае.

Изказа се мнение още, че тия графи въ нашите таблици не изчерпвали всички възможни случаи. Отговорътъ е същиятъ, който дадохме за деталираната таблица съ писмените обяснения въ миналата кн. на „Бълг. Прегледъ“, стр. 69., дето приведохме мнението на проф. Ранке за целесъобразностьта на групировката, приета отъ ґерманското антропологично дружество, че не се е искало да се знае, колко души има съ сини, сиви и пр. очи, а се е искало да се знае, колко души иматъ еднаква боя на

косата, очите и кожата, съ цель да се определятъ двата главни типа — русиятъ и мургавиятъ.

Последното мнение, изказано отъ другъ членъ на комитета на „Бълг. Отечество“, добре запознатъ съ антропологията, беше, че наблюденията, предприети отъ насъ, са много добри, но че по-важното за антропологията на българина е измярваньето главите на войници, за да се определи, дали българите са брахикефали, долихокефали и пр., отъ което и можело да се определи расовото положение на българите. Че не са само размерите на главите, които служатъ изключително за определянье расовото положение на единъ народъ, е познато много добре и на самаго него. За това ще са убедимъ много лесно, като сравнимъ индексите (отношението на дължината и ширината) на главата на съвсемъ далечни племена, напр. черепи на

112	италиянци иматъ.	80·6
100	руси (велико- и мало-руси) иматъ	80·7 [1])

Глави на живи

16	китайци иматъ	82·1
100	италиянци „	82·5
85	финландци „	82·4 [2])

Отъ това се вижда, че народъ съ единъ и същъ индексъ за главата, като китаецъ, русинъ, италиянецъ, не принадлежи къмъ една раса, което може да се познае на пръвъ погледъ отъ съвсемъ външни признаци. Отъ тукъ става очевидно, че не само размерите на главите са важни, но и други външни признаци.

Отъ изказаните мнения човекъ може да дойде до заключение, че понеже на поета, геолога, зоолога, учителя не трябатъ материали по антропологичното изучванье на българина, то заради туй, споредъ тяхъ, такива материали не са нужни и на науката.

Сега ще се повърнемъ къмъ второто писмено мнение, изказано отъ г. С. Юринича, професоръ по зоология въ висшето училище, подъ заглавие „Забележки къмъ антропологичните изследвания за „Българско Отечество“.[3]) Радваме се на тия забележки на почитаемия професоръ, защото ни се удава случай да отговоримъ по-обстоятелствено на писмени

---

[1]) Éléments d'anthropologie générale par P. Topinard. Paris 1885. Стр. 402.
[2]) Също тамъ, стр. 409.
[3]) Напечатани въ „Български Прегледъ“, год. VI., кн. V., стр. 117.

и ясни доводи противъ нашите наблюдения, които всеки ще очаква, че ще бъдатъ основателни, понеже произхождатъ отъ лице запознато, както се вижда отъ цитатите му, съ етнографията и вероятно съ антропологията.

Ние ще приведемъ и подчъртаемъ по-важното отъ забежките му:

„Д-ръ Ватевъ е приелъ да напише за списанието „Българско Отечество“ монография върху българската раса въ антропологично отношение. . . . антропологичните изследвания на характерите на известна раса само тогава са правилни и като такива иматъ научна стойность, когато са извършени надъ лица полово зрели. Хиртълъ казва, че лобътъ расте до 20. година. Милеръ въ общата си етнография говори, че китайците до 15. си година често иматъ хубавъ изгледъ, а следъ половото си узряванье обикновено биватъ грозни, защото челюстите имъ силно изпъкватъ. Дарвинъ казва, че между децата отъ разни човешки раси разликите са помалко резки, отколкото между техните родители. Бурмайстеръ споменува, че боята на косата лесно се мени, а Раухъ казва, че никоя часть отъ човешкото тело не е толкозъ наклонна къмъ промяна, колкото космите. Милеръ категорично казва: „Отделните расови признаци (характери) у отделните индивиди изникватъ правилно едва следъ получената полова зрелость“. . . .

Познато е и на неспециалисти, че русата коса у множество деца се мени въ кестенява или черна, че тая промяна става постепенно и се завършва къмъ 18—19. година. Възъ основа на казаното само отъ себе си следва, че заключенията за характера на българската раса, които ще направи г. д-ръ Ватевъ, не ще бъдатъ правилни, защото до тяхъ той ще дойде възъ основа на наблюдения, извършени надъ деца полово незрели, отъ долни класове, дори надъ деца 6—10-годишни отъ основните училища. . . .

Само по себе си се разбира, че антропологичните белези на българската раса, събирани за научна цель, тряба да бъдатъ верни. Освенъ това те могатъ за бъдеще да послужатъ и за основа на разни студии. Нали такива студии ще бъдатъ неправилни, щомъ основата имъ е такава? . . .

. . . **По никой начинъ** (антропологичните наблюдения) **не тряба да се извършватъ** надъ учениците отъ долните три класа и надъ ония отъ основните училища. И надъ последните действително се извършватъ антропологични наблюдения, но те иматъ съвсемъ друга цель.“

Първото, което бие въ очи въ тия бележки е, че г. Юриничъ критикува наши мнения и заключения, които ние щели сме да кажемъ, но които нигде не сме казали, нито пъкъ негде писали, макаръ че на много места сме съобщавали резултати отъ наши антропологични наблюдения, безъ да сме давали даже и вероятни заключения за българската раса, защото се бояхме да не възбудимъ излишни критики.

Поредъ ще отговоримъ на всичките доводи на почитаемия професоръ по зоологията.

Д-ръ Ватевъ заявява, че няма да пише монография върху българската раса, защото никой не му я иска (прочетете внимателно плана на „Бълг. Отечество“) и защото не може да я напише, преди да се събере материалъ, който се изисква отъ неговия планъ,[1]) въ който се казва: „Събиранието на

[1]) Напечатанъ въ „Бълг. Прегледъ“, год. V., кн. I., стр. 148.

скелети и антропологични наблюдения ще трае доста дълго време. Събраниятъ материалъ ще се разработва и изучва, било отъ самите събирачи, било отъ учени любители на науката. Отъ събрания материалъ по антропологията, археологията, етнографията и историята ще може тепърва да се напише антропология на българина."

Верни на нашия планъ, ние се наехме да събираме материалъ за антропологично изучванье на българина. За тази цель 1) ние събираме черепи и скелети; въ Софийския народенъ музей имаме 45 черепа, които чакатъ да бъдатъ измярвани; 2) теглихме мозъците на българите [1]), безъ обаче отъ тяхното тегло да правимъ каквото и да е заключение за интелигенцията на българина; 3) подъ мое ръководство се наблюдаваха и измериха 6000 войника, който материалъ има да се обработва съ години; и ще се наблюдаватъ още много войници; 4) предприехме наблюдения на учениците, и ще тряба да се събератъ още много материали, докато се решимъ да пишемъ монография за българската **раса.**

Намъ е било също известно, както ще се види по-нататъкъ, че удобенъ материалъ за наблюдения, въ известно отношение, са полово зрели лица, но укажете, моля ви се, начина, по който да може да се наблюдаватъ 250.000 мъже и жени отъ всяко село на цяла България, и науката ще ви бъде много благодарна.

Доводите за лоба на децата и хубостьта на китайците са много прави, но не можахме да разберемъ, каква свръзка иматъ те съ нашите наблюдения за боята на косата у децата и пр.

За твърдението на Дарвина, което е общъ законъ и си има значението на друго място, ще посочимъ единъ примеръ отъ немската статистика за децата на разни раси, родителите на които, както е известно, се различаватъ също тъй резко, както и децата имъ:

Деца отъ 6—14 год. иматъ	немци,	евреи
руса коса	68·02%	32·03%
черна коса	1·98%	11.46%
сини очи	39·55%	19·30%.

Последниятъ доводъ, въ тоя случай доста основателенъ и който едничъкъ се отнася къмъ нашите наблюдения, е забе-

---

[1]) Гл. „Български Прегледъ", год. V., кн. VII. Приносъ къмъ българската антропология.

Archiv für Anthropologie, 1900. Beitrag zur Anthropologie der Bulgaren. Von Dr. S. Wateff.

лежката, че боята на косата се мени съ възрастьта; къмъ тоя доводъ, за пълнота, ще прибавимъ, че косата у едно и също лице въ също време не е еднаква, и още, което вероятно е забравилъ да спомене г. Юриничъ, че не само косата, но и очите и кожата претърпяватъ известни променения съ възрастьта, и това променение трае отъ ражданьето до естествената смърть.

Намъ обаче всички тия неща са били по-добре известни, отколкото са предполагали ония, които ни критикуватъ. Ние ще отговоримъ съ думите на по-авторитетно лице по антропологията, Virchow, който въ своята обработка на немската статистика върху наблюдаваните въ антропологично отношение ученици, като разглежда поотделно и всестранно боята на очите, косата и кожата въ разна възрасть, [1]) (стр. 287.) казва: „До втората година боята на сините очи преминава малко въ кестенява (braun), отъ втората година нататъкъ боята на очите е постоянна, макаръ и по-после да потъмнява. Много по-полека се променя боята на косата. Известно е, че не малко деца се раждатъ вече съ кестенява, даже и черна коса на главата, но още повече са случаите, дето косата на главата у новороденото е руса, често бяло-жълтеникава или жълтеникава, и въпреки това полека се променя въ кестенява, даже и кестеняво-черна. Но тоя процесъ на променяванье трае години, даже често много години, тепърва съвсемъ полека потъмнява косата. У някои косата придобива своята постоянна боя следъ половото развитие.“ Стр. 291.: „Едничкиятъ сериозенъ упрекъ, който може да се постави противъ нашата метода, е тоя, че боите у учениците не са още окончателно развити. Въ това отношение ще забележа, че тоя упрекъ намъ не е съвсемъ новъ. Още въ първата своя речь, въ която основавахъ предложението си, да се зиматъ за наблюдение учениците, бяхъ казалъ: въ напреднала възрасть първоначално някоя руса коса става тъмна; но тъй като никога никоя тъмна раса се не ражда съ светла коса (напр. негрите), то оправдателно е да приемемъ, че всичко, което отъ 6—14 год. е русо (blond), тряба да се причисли къмъ русата раса.“

„По-после, когато се свършиха наблюденията, направихъ изчисление за Прусия, дето бяха наблюдавани и ученици и

---

[1]) Archiv für Anthropologie, XVI Bd. 1886. Gesammtbericht über die von der Deutschen anthropologischen Gesellschaft veranlassten Erhebungen über die Farbe der Haut, der Haare und der Augen der Schulkinder in Deutschland, erstattet von. R. Virchow.

въ по-висшите училища, отъ което можеше да се извади мярка за намалението на русата коса въ по-напреднала възрасть.“

„По-добре е да се наблюдаватъ лица отъ 20—24 год. или отъ 20—30 год., но за това няма възможность. Ако се задоволехме при нашите изследвания само съ случайни 1360 мъже и случайни 289 жени отъ 20—24-годишна възрасть, то тая грешка лесно може да се поправи, но въ такъвъ случай чини ми се съ голямо право може да се направи упрекъ за сравнителна безценность.“ Тукъ Virchow прави намекъ на комитета на British association, който привежда следната статистика:

Съ светли очи и светла коса е имало

2807	деца	отъ	6—14	год.	— 51·2%
1778	„	„	15—19	„	— 43·8%
1360	мъже	„	20—24	„	— 42·2%
32	„	„	60—70	„	— 53%

отъ която се вижда несъстоятелностьта на наблюдения основани върху малко лица. Напр. старците у англичалите, споредъ горната таблица, иматъ повече (53%) светла коса, отколкото малките деца (51%).

Ние ще прибавимъ къмъ доводите на Vichrow още и това, че за наблюдение боите добъръ материалъ са децата, защото представятъ чистъ типъ, тъй като те се раждатъ вследствие на кръстосваньето,[1]) неизменени отъ външни влияния.

Ние бихме привели всичките разсъждения и аргументи, по-обширно разисквани, обяснени и съ числа подкрепени, противъ подобни твърдения, но за да не отекчаваме читателя съ повече цитати, ще препоръчаме на ония, които се интересуватъ или искатъ да критикуватъ, да прочетатъ цялото съобщение на Virchow, което споменахме по-горе. Отъ малкото казано до тукъ относително боята на косата се вижда, че Virchow, както и германските, австрийските и швейцарските антропологични общества, когато са предприели наблюдения на учениците, са знаели много добре за изменението на косата, кожата и очите въ разни възрасти. По-нататъкъ ще кажемъ за научното значение на тия наблюдения въпреки изменението на косата.

„Възъ основа на казаното, продължава г. Юриничъ, само отъ себе си следва, че заключенията за характера на българската раса . . . не ще бъдатъ правилни.“ За да успокоимъ г. Юринича и други, които мислятъ като него, ние

---

[1]) Вижъ по-нататъкъ мнението на Topinard.

още отъ сега заявяваме, че няма да правимъ никакви заключения за характера на българската раса само отъ боята на очите, косата и кожата, па ако и да имахме на ръка материали отъ възрастни хора отъ цяла България. Вярвамъ, че и антрополози няма да се решатъ да определятъ българската раса по боята на косата, очите и кожата.

Отъ горното наше заявление е явно, че твърдението на г. Юринича, какво заключенията за характера на българската раса, които **ще** направи г. д-ръ Ватевъ, не **ще** бъдатъ правилни, защото до тяхъ той **ще** дойде възъ основа на наблюдения на деца и пр., е само едно, както се вижда, смело негово предположение. „Нали такива наблюдения **ще** бъдатъ неправилни, щомъ основата имъ е такава! . . .“, се провиква той, на което ние много хладнокръвно ще отговоримъ, понеже почитаемиятъ г. Юриничъ е предположилъ, че ние щели сме да правимъ отъ наблюденията ни заключения за расовия характеръ на българите, което, както видяхме по-горе, е неверно, то г. Юриничъ се е поставилъ на неправилна основа и заради това, което е познато и на неспециалисти по логиката, неговите заключения са съвсемъ неправилни и неговото категорично заявление, че по никой начинъ (антропологични наблюдения) не тряба да се правятъ надъ учениците отъ долните три класа и основните училища, ни се вижда смело и, да не кажемъ нещо повече, недостойно за единъ представитель на науката. Недостойно казваме, защото е вписалъ намъ неверни мисли, които критикува още предварително! Освенъ това той тъй категорично говори и отфърля една работа, която, както се вижда отъ бележките му, не е била изучена отъ него както тряба, инакъ той нямаше да критикува само насъ, но щеше поне да спомене нещо за методата на Virchow, която е приета отъ антропологичните дружества въ Австрия и Швейцария и найпосле отъ насъ. Но вижда се, че професоръ Юриничъ не е билъ запознатъ съ всичкия тоя грамаденъ трудъ на Virchow, понеже нигде не го споменува, инакъ нямаше да ни държи лекции за лоба на децата и за хубостьта на китайците, ниго пъкъ имаше нужда да цитува Дарвина, Бурмайстра, Рауха, ни Мюлера, за да доказва неща, които са били и намъ по-отрано много добре известни.

Цельта на нашите наблюдения е била съвсемъ друга; накратко тя е изложена въ цитуваното въ миналата книжка на „Бълг. Прегледъ“ окръжно на министра на народното просвещение; ако г. Юриничъ го беше прочелъ внимателно, щеше да узнае точно цельта на тези наблюдения и нямаше нужда да хаби излишно думи.

Изказахме тия няколко остри думи по поводъ на бележките на г. Юринича само затуй, че той като човекъ на науката не трябаше да критикува нещо предполагаемо, а трябаше да чака, понеже наблюденията са вече свършени, да види материалите обнародвани, да чуе нашето мнение за тяхъ и заключението ни, че тогава да ги критикува.

Да прощава читательтъ, че го занимахме и ще го занимаемъ по-нататъкъ съ лични разправии, но вярвамъ, те ще му послужатъ за осветление на самата работа; не можахме да оставимъ безъ отговоръ мнението на лица не запознати съ толкова важните за науката антропологични изследвания, които пъкъ ги осъждатъ, па даже и отфърлятъ; това трябаше да сторимъ и затуй, че въ тия наблюдения зеха участие комитетътъ на „Българско Отечество", който печата таблиците, министерството на народното просвещение, което ги разпраща, и всички учители въ цяла България, които са произвеждали наблюденията и са положили усърденъ трудъ да помогнатъ отчасти на науката. Отъ получените резултати всеки ще види, че учителите съвестно и точно са изпълнили възложената имъ задача, за което българските учители ще заслужатъ най-голяма похвала отъ учения святъ и за което при тоя случай имъ изказваме сърдечната си благодарность.

Повръщаме се къмъ цельта на нашите наблюдения надъ учениците, като ще имаме предъ очи изказаните отъ нашите антрополози разни мнения, за което ще направимъ предварително едно малко въведение.

Антропологията е клонъ отъ естествената наука, която изучва човека и човешките раси, казва Topinard, тя изучва анатомията, морфологията, физиологията и психологията на човека и си служи съ етнографията, географията, историята, езикознанието, археологията и отчасть съ правото, изкуството и литературата. Отъ тази дефинция на всеизвестния антропологъ се вижда, че каквото и да се изучи на човека, е важно за науката и специално за антропологията. Напр., измярва се главата на деца новородени, на 5, 10 год.[1]) и т. н. съ цель да

---

[1]) Въ „Медицински Напредъкъ", год. I., кн. 4., г. д-ръ М. Михаиловъ печата „медицински наблюдения върху учениците отъ столичните училища" и като обнародва часть отъ резултатите, получени отъ наблюденията и измярванията на малолетни ученици отъ 6—10-годишна възрасть и отъ гимназиите, съобщава, че е измерилъ окръжностьта на главите и гърдите, височината и теглото на тялото на 4045 ученика отъ основните училища въ градъ София. — Желателно е, г. Юриничъ да предупреди г. д-ра Михаилова за безцелностьта на неговото предприятие, защото споредъ Хиртъла лобътъ на децата не билъ още окончателно развитъ. Ние обаче сърадваме г. д-ра Михаилова за неговото извънредно интересно за науката начинание и желали бихме да бъде той последванъ и отъ други

се изучи, какъ се уголемява главата съ възрастьта; измярва се зрението у учениците отъ I. отделение до VII. класъ [1]) съ цель да се изучи, какъ отслабва зрението; измярва се дебелината на космите, дължината на костите, теглото на тялото, както това се прави отъ няколко години надъ ученичките въ старозагорската гимназия, и мн. др. Изучва се ръстътъ на човека, като се захване отъ раждането му и до най-напреднала възрасть, за да се узнае, какъ става нарастването съ възрастьта. Изучва се боята на очите, косата и кожата у новородените, у учениците и у старците, за да се узнае, какъ става изменението на боята съ възрастьта, а въ също време, ако са правени подобни наблюдения у други народи, да може да се сравняватъ, съ цель да се узнае сходството или разликата имъ. Съ една дума, всяко изучване на човека е ценен приносъ на антропологията.

Както събирането и изучването на пеперудите и растенията въ България е ценен материалъ за науката — зоологията и ботаниката, също изучването на човека въ България е не по-малко ценно за науката. По същите причини изучванията на българина, правени отъ насъ и отъ горе споменатите лица, са важни за науката и специално за антропологията.

За да не бъдемъ криво разбрани, пакъ повтаряме, че ние правимъ наблюденията на учениците, за да доставимъ материалъ на антропологичната наука, а не да определяме отъ тяхъ българската раса. Цельта ни за събиране антропологиченъ материалъ отъ учениците читательтъ ще види по-нататъкъ.

Като разработвахме наблюденията и измярванията, правени на войниците, оказа се, че на околия често се падатъ по десетина души; резултатите пъкъ показаха известно различие между населението въ разни краища и отъ малкото число на наблюдаваните се вадеха резултати, които можеха да бъдатъ случайни. Напр. въ групата отъ околиите Варненска, Добричка, Балчишка е имало 3 (отъ 88) войника съ сини очи, което прави 3·4%; въ съседните околии, Куртбунарска, Аккадънларска, Кеманларска, Силистренска и Тутраканска е имало 5 (отъ 35) войника съ сини очи, което прави 14·4%;

лекари съ подобни предприятия, а няма защо да се страхуватъ те отъ несъстоятелни критики, защото е известно, че за научни предприятия има работници малцина, а критикувачи мнозина.

[2]) Съ удоволствие се научаваме, че старшиятъ лекарь на очното отделение въ Александровската болница, г. д-ръ Гиргиновъ, и главниятъ лекарь на дивизионната болница, г. д-ръ Кирановъ, правятъ изследвания на очите у учениците.

очевидно е, че тази разница може да се обясни съ случайностьта отъ малкото число войника.

За да премахнемъ всяко съмнение отъ подобни случайности и да потвърдимъ различието на едни и сходството на други, решихме се да направимъ наблюдения въ по-голямъ размеръ, за което войниците ни се видяха недостатъчни и освенъ това липсуваха жени. Възползувахме се отъ съветите на проф. Ранке да предприемемъ наблюдения върху боята на очите и косата у всички ученици отъ отделенията, класовете и специалните ученици, включително и девическите училища, и въ войската, и то по същия начинъ както въ Германия, та да може нашите резултати да се сравняватъ съ германските, австрийските и швейцарските. Събрахме подобенъ материалъ отъ 225.000 ученика отъ цяла България. Няма село, макаръ и най-малко, дето има училище, да не е застъпено съ по няколко ученика и ученички; направи се значи едно истинско народно наблюдение върху боята на кожата и на очите му и вярваме, че съ това голямо количество наблюдавани ученици въ резултатите ще се премахне всяка случайность. Ето примеръ: руси (съ сини очи, руса коса и бяла кожа) отъ I—III. кл. има

	въ софийските училища	въ учил. въ цяла България
момчета	5.93% (отъ 1.143 ученика)	5.96% (отъ 13.986 ученика)
девици	22.63% (отъ 402 ученички)	8.79% (отъ 6.824 ученички)

Голямата разлика между момчета и девици въ софийските училища можала би да се обясни отчасть отъ случайно малкото число на наблюдаваните девици, която се изравнява съ голямото число наблюдавани девици въ цяла България.

Едно нещо оставаше да се съмняваме въ нашите наблюдения надъ учениците, дали получените числа са верни, съ други думи, дали учителите са съумели да изпълнятъ възложената имъ задача правилно и точно, та събраните материали да могатъ да се сравняватъ. Обаче нашите страхувания се оказаха неоснователни, защото учителите ни доставиха материали почти математически точни, ако въобще може при събиранье подобенъ статистиченъ материалъ да се говори за математическа точность. За доказателство ще приведемъ само няколко примера.[1])

Известно е, че населението въ околните Софийска (безъ града) и Новоселска, Кюстендилска и Дубнишка е почти едно-

[1]) На мнителния читатель остава да оспорва верностьта на числата. Таблиците отъ училищата са на разположение на всеки любитель и са тъй наредени, че може въ растояние на два часа да се провери верностьта на числата отъ всички училища на цяла България.

ставно. Ето и резултатите въ %, зети отъ предишната книга на „Бълг. Прегледъ“:

	I—IV. отделение				I—III. кл.		IV—VII. кл.	
	Соф.	Новосел.	Кюст.	Дубн.	С. Б.	Ю. Б.	С. Б.	Ю. Б.
руси	11.27	11.11	12,97	12,14	6 51	6.65	4.94	4.49
мургави	42.16	44.30	42.80	42.73	55.87	55.4	61.22	58.32
смесени	46.57	44.59	45.03	45.13	37.62	37.93	33.84	37.19

Като погледнемъ и сравнимъ горните числа, ще помислимъ, като че учителите отъ съвсемъ разни краища са се нагласили да ни доставятъ едни и същи процентни числа.

Получените резултати отъ наблюденията ме убедиха и ми послужиха за най-голямо доказателство, че наблюденията са правени точно и че те могатъ да служатъ като материалъ за научни изследвания.

Щомъ сме уверени, че материалите са доставени точно споредъ нашите изисквания, можемъ да направимъ една крачка напредъ и да се опитаме да покажемъ, за какво ще ни послужатъ тия наблюдения.

Понеже наблюденията са правени въ всяко училище при еднакви условия и главно при еднаква възрасть, то получените резултати дори и отъ далечни краища може да се сравняватъ.

Нека сравнимъ резултатите отъ разни краища на България.

Деца съ сини очи, руса коса и бяла кожа, отъ 6—10 години има проценти въ

Горно Оряховска	околия	6.56	(отъ 5090	деца)
Еленска . . .	„	6.39	(„ 3190	„)
Пловдивска . .	„	7.89	(„ 2965	„)
Карловска . .	„	8.69	(„ 4468	„)[1]
Софийска . .	„	11.27	(„ 2679	„)
Новоселска . .	„	11.11	(„ 2988	„)
Брезнишка . .	„	15.72	(„ 1934	„)
Босилоградска .	„	18.69	(„ 1343	„)

Като сравняваме процентите на русите въ Търновско (С. Б.), Пловдивско (Ю. Б.) и Софийско, виждаме ясна разница. Ако при наблюдаваньето боята на косата и очите и измяраньето главите на войниците въ същите околии се окаже подобна резка разлика, и то въ същото отношение, както горепоказаната, то тогава ще приемемъ, че намерените отличителни знакове у войниците са постоянни, а не случайни, и като такива ще се зиматъ за основа на научни заключения.[2])

---

[1]) Числата отъ околиите на С. и Ю. България са зети случайно, защото само те бяха изчислени.

[2]) Общите резултати може да бъдатъ други. Тези привеждаме само за примеръ.

Понеже боята на косата и очите у децата въ разни околии съ възрастьта се изменява всъду почти еднакво, както показватъ следните сравнения за русия типъ:

	С. Б.	Ю. Б.	гр. София
I—III. кл. . . .	6.51	6.65	8.76
IV—VII. кл. . .	4.94	4.49	4.27

по възрасть: отъ 6—10 г., 11—14 г. и отъ 15—20 год.

цяла България 8·76 „ 6·89 „ „ „ 4·65

то у същите деца, кога станатъ войници, ще намеримъ намаление на русия типъ въ същото отношение, и то навсякаде почти еднакво. Но независимо отъ това, ние бихме можали, разбира се, откато направимъ изчисленията за цяла България, да кажемъ следното: отъ получените резултати става явно, като зимаме предъ видъ само споменатите околии, че у децата отъ 6—10 години въ софийския край преобладава русиятъ типъ, въ южна България той е застъпенъ по-малко и въ северна България — най-малко, а по-смелите биха могли по горните съображения да кажатъ: въ софийския край преобладава русиятъ типъ, въ южна България той е застъпенъ по-малко, въ северна България — най-малко. Ние мислимъ, че ако нашите наблюдения се правеха само съ едничка цель да се установи русиятъ и мургавиятъ типъ у децата, то пакъ би било голямъ приносъ на науката, защото сега положително можемъ да кажемъ, че въ софийските села отъ 100 деца отъ 6—10 г. има 11 руси и 42 мургави. Въ цяла България отъ 100 деца отъ 11—14 г. има 6 руси и 55 мургави, отъ 15—20 год. има 4 руси и 60 мургави.

Грешка щеше да бъде, както предположилъ г. Юриничъ, че щели сме да направимъ, ако получените резултати отъ деца сравнявахме съ резултати получени отъ възрастни, напр. отъ войници; също голяма грешка щехме да сторимъ, ако кажехме: понеже въ известенъ край има известенъ процентъ руси ученици, заключаваме, следвателно, че и населението изобщо въ тоя край представя същия процентъ руси. За да не впаднемъ въ подобни грешки, ние наблюдавахме учениците отделно по възрасть отъ I—IV. отделение на 6—10 год., отъ I—III. кл. на 11—14 год. и отъ IV—VII. кл. на 15—20 год. Въ някои гимназии като не са разбирали значението на горното деление по възрасть, доставили ни са таблици за всички ученици отъ I—VII. класъ изедно.

Ето още какво значение могатъ да иматъ наблюденията ни: ако въ същите околии на Търновско, Пловдивско и Софийско филологътъ изследва езиковите особености, етнографътъ

— костюмите, обичаите и нравите, географътъ — разселяваньето и историкътъ — произхождението на същото население, и всички установятъ, че между горните групи население има различие, тогава нашите наблюдения са още едно доказателство за съществуваньето на подобно различие. Ще дойде някой ученъ човекъ, и отъ горепоменатите изследвания и отъ нашите наблюдения ще вади заключение за характера на населението, основано вече на научни, въ дадения случай числени дани, когато безъ тяхъ или пъкъ само отъ малочислени наблюдения той не ще може да стори това, ако не иска да бъде повръхностенъ и непъленъ.

Особените отклонения отъ нагледъ еднаквото население, които показватъ нашите наблюдения, както напр. Босилоградската околия, която представя 18·69% русъ типъ и се различава резко отъ съседните околии Трънска (13·86%) и Кюстендилска (12·17%), ще ни наведатъ на мисъль, че тукъ имаме работа съ население, което изисква старателно изучванье; тогава ще тряба наблюденията на учениците да се повторятъ; на войниците отъ тази околия ще тряба да се обърне повече внимание въ антропологично отношение и на тамошното население ще тряба да се обърне повече внимание въ езиково, етнографично и въ други отношения.

Ние можемъ още да разработимъ получените отъ нашите наблюдения резултати на групи отъ руси, мургави и смесени и да ги сравняваме, първо по околии у насъ, както показватъ околиите Г.-Оряховска, Пловдивска и Софийските околии, и второ съ подобни наблюдения у други народи, които са ги правили при еднакви условия съ нашите, както нагледно ще покаже следното сравнение:

Отъ 6 до 14 год. има въ:

	руси	мургави
Софийския край	12·39%	42·51%
Цяла Германия	31·80 „	14·05 „
Прусия	35·48 „	11·65 „
Саксония	30·22 „	14·22 „
Бавария	20·36 „	21·10 „
Елзасъ-Лотарингия	18·44 „	25·21 „
Евреи въ Германия. . . .	11·17 „	42·00 „
Цяла Цислайтанска Австрия .	20·03 „	22·80 „
Чехия	21·37 „	22·20 „
Галиция	21·59 „	19·70 „
Далмация	16·50 „	29·00 „
Швейцария	11·10 „	25·70 „

Очевидно е голямото значение на подобни сравнения.

Да схванемъ сега въ малко думи изложеното до тука.

Понеже наблюденията са правени въ цяла България, при еднакви условия, при еднаква възрасть (6—10, 11—14, 15 до 20, 20—24 г.), то те могатъ да се сравняватъ и като такива да служатъ за основа на научни издирвания. Отъ тяхъ ще можемъ също да установимъ, въ какъвъ размеръ се изменява боята на косата и очите съ напреднала възрасть.

Резултатите можемъ да сравняваме помежду имъ и съ подобни у други народи правени при същи условия.

По гореказаните причини наблюденията надъ учениците са голямъ приносъ за науката изобщо и въ частность за антропологията и особено за изучваньето на българите. И малъкъ приносъ ли е за антропологията наблюдението на 225.000 ученика?!

Отъ казаното до тукъ читательтъ видя, каква е била нашата цель, която сме имали предъ очи и за която сме предприели наблюденията на ученици.

Досега говорихме за мненията изказани отъ нашите антрополози и неантрополози върху наблюденията надъ нашите ученици; сега нека чуемъ, какво говорятъ чуждестранни антрополози, и за какво са си послужили те съ наблюденията надъ малолетни дечица.

Професорътъ по антропология Ранке, въ своята известна книга „Der Mensch“, т. II., 1894. г., стр. 284., казва:

„Най-обширната и най-важната антропологична статистическа студия, която е била изобщо дето и да било извършена, е, безъ съмнение, изследваньето на Virchow, предизвикано отъ немското антропологично дружество върху боята на кожата, косата и очите у учениците, най-първо въ Германия. Решителните и отчасть съвсемъ неочаквани резултати, които се получиха отъ това грандиозно наблюдение относително русите (блондините) и мургавите (брюнетите) въ германската държава, дадоха поводъ, да се направятъ подобни наблюдения въ Белгия и въ Швейцария, както и въ училищата на Цислайтанска Австрия, тъй че разпределението на главните два типа на европейското население сега за средна Европа е известно.

Статистиката се простира сега върху едно число повече отъ 10 милиона изследвани ученици, а имено:

Германия	6,758.827
Белгия	608.698
Швейцария	405.609
Австрия	2,304.501
Всичко. . .	10,077.635 “

Virchow, който разработи немската статистика надъ наблюдаваните ученици, казва:

„Никога по-напредъ не е събиранъ толкова голямъ и, смея да кажа, като гледамъ получените резултати, толкова добъръ материалъ за антропологични цели. Различни племена и езикови области станаха предметъ на еднакви соматологични наблюдения.

Големите преимущества, които дава наблюдението на учениците въ училищата, са установени не само отъ нашето собствено наблюдение, но те са потвърдени и отъ другите, които са предприели въ други земи, по нашия примеръ, подобни наблюдения; това признаватъ явно съобщавачите отъ Швейцария, Белгия и Австрия. Училищата обхващатъ момчета и момичета. Най-удобна възрасть за наблюдения е 20—25-годишната възрасть, но не е възможно въ тая възрасть да се прегледа целиятъ народъ, макаръ и въ приблизителна еднообразность.“

Ние ще забележимъ повторно, че строго се придържахме о немската школа и о немските (и на Virchow) наблюдения надъ учениците, и защото ги намерихме за добри, приложихме ги и у насъ. Ако някой намира, че методата за произвеждане на нашите наблюдения надъ учениците почива на неправилна основа, желателно е предварително да разкритикува и обори немското антропологично общество и Virchow и имъ докаже тяхната несъстоятелность, та да видятъ и те грешките си, да не се заблуждаватъ напразно и не си хабятъ труда да събиратъ отъ дечица антропологиченъ материалъ и да вадятъ заключения за научни цели.

Понеже приведохме мнението на немската школа, о която ние се придържаме, желателно е да се чуе и мнението върху тия наблюдения и на други школи. Ще приведемъ мнението на известния антропологъ въ Парижъ P. Topinard, отъ което ще може читательтъ да види, какви научни заключения правятъ учените хора отъ наблюдения извършени макаръ и на малолетни дечица, на 6—14-годишна възрасть.

Въ Eléments d'Anthropologie générale, Topinard, като разглежда обширно наблюденията надъ учениците въ Германия отъ Virchow, между друго на стр. 341. казва:

«Les résultats de Mr. Virchow, à eux seuls, sont un argument des plus importants à enregistrer en faveur de notre thèse que les peuples ne sont que des mélanges, que nulle part on ne touche la race et que nous n'opérons que sur des caractères avec lesquels nous fondons des ra-

ces.“ А на стр. 343.: «Je ne veux pas terminer sur ces statistiques si instructives, sans en extraire un fait qu'elles mettent très bien en évidence. Les croisements en tout sens, comme il s'en produit dans nos sociétés, entre types différents, ont pour effet de dissocier les caractères qui, dans les races idéales que nous nous représentons, sont réunis chez le même individu.»

(„Резултатите на г. Virchow сами са едно отъ най-важните за отбелязванье доказателства въ полза на нашата теза, че народите са само смесици, които нигде не изразяватъ същинска раса, и че ние работимъ само върху характери, съ които основаваме раси.“

„Не искамъ да свърша съ толкова поучителните статистики, безъ да изтъкна факта, който те тъй добре изваждатъ наяве. Кръстосванията въ всички направления, които се извършватъ въ нашите общества между различни типове, иматъ за ефектъ да разединятъ характерите, които въ идеалните раси, както ние си ги представяваме, са съединени у единъ и същъ индивидъ.“)

Отъ изложеното до тукъ и казаното отъ Topinard'a се вижда, че учените антрополози въ голямъ размеръ се ползуватъ отъ наблюдения надъ ученици за научни цели, въпреки твърдението на професора Юринича, че наблюденията надъ дечица нямали научно значение и не трябало по никой начинъ да се правятъ.

Д-ръ С. Ватевъ.

Джордано Бруно.

(Продължение отъ кн. VI.)

Справедливо е билъ нареченъ Бруно философътъ на астрономията. Новата астрономия захваща съ оная решителна стъпка, която направи великиятъ Коперникъ, като въ своето епохално съчинение De orbium cœlestium revolutionibus изказа мнение, че не земята е центъръ на вселената, около която се въртятъ слънцето, месецътъ и звездите, ами че неподвижно стои слънцето, около което обикаля нашата земя съ месеца и планетите. Тая мисъль бе изказалъ Коперникъ още къмъ края на първата половина отъ 16. векъ, обаче тя не се посрещна съ общо признание отъ страна на учените. За насъ наистина е сега непонятно, какъ подобна една толкова очевидна истина е могла да подлежи тъй дълго време на съмнение. Ала за онова време работата не бе тъй ясна. Ето защо и видни астрономи се обявяваха още дълго следъ Коперниковото съчинение противъ новия възгледъ. Па и самъ Коперникъ бе изказалъ своето мнение въ хипотетична форма, като показваше, че е съвместимо съ фактовете на опита, ако слънцето се земе за центъръ на планетните епицикли, и че е попросто да се предположи, че небето стои неподвижно, и че земята се движи въ противуположна посока. Въ тая форма новото учение се представяше не тъй превратно и на самата църква, та авторътъ му можа да посвети съчинението си на самия папа.

Но въ лицето на Бруно това ново евангелие намери веднага най-пламенния защитникъ, който, където отиваше, проповядваше новото учение, като извличаше крайните последици отъ него. Такова тълкуванье на новата теория не можеше да не отвори очите на противниците върху голямата опасность, която заплашваше старите любими възгледи, ако се загнезди тая нова ересь. Тя противуречеше както на известни библейски възгледи, така също и на непоколебимия за средните ве-

кове авторитетъ на великия Аристотелъ, тоя præcursor Christi in rebus naturalibus, който не само бе обладалъ умовете на средновековите учени, ами още и въ първата половина на 17. векъ се ползуваше съ такова обаяние, щото дори и въ 1624. год. парижкиятъ парламентъ заплашваше съ изгнание ония, които публично защищаваха мнения противни на Аристотела, а Сорбоната пъкъ въ 1629. год. бе обявила, че който противуречи на Аристотела, той противуречи еднакво и на църквата. И не само въ католишките страни ползуваше се Аристотелъ съ такова обаяние, ами и въ центровете на протестантската реформа, която инакъ бе отърсила отъ себе си много църковни възгледи. Ето защо и видни мислители, и даже астрономи се обявиха противъ коперниковия възгледъ, като предпочитаха да стоятъ по-близу до църквните вярвания и като поддържаха оная странна астрономическа теория, която по стъпките на Аристотела бе изработилъ Птолемей въ 2. векъ подиръ Христа и която бе тъй изкуствена, щото когато астрономи я разправяли на младия краль Алфонсъ Кастилски, той не можалъ да се въздържи да не извика: „Ако Създателтъ беше поискалъ съветъ отъ мене, светътъ би билъ устроенъ по-добре.“ Споредъ тая теория земята е въ центъра на света, и около нея се движатъ слънцето, месецътъ и звездите. Небето се състои отъ кухи кълба, прозрачни, стъклени, вложени едно въ друго като люспите на лука. На всяка отъ тези сфери е закрепено едно отъ небесните тела: слънцето, месецътъ и по една съ седемте известни тогава планети. Найнакрай стои последната сфера, на която са закрепени неподвижните звезди; тая сфера се върти заедно съ звездите въ единъ денъ отъ изтокъ къмъ западъ около осьта, която минува презъ средата на земята и повлича притова всички други сфери съ себе си. Освенъ туй движение другите 9 сфери извършватъ въ също време и друго второ движение въ противна посока. Споредъ то възгледъ земята значи е средище на вселената, а на земята първенство има човекътъ, за когото е устроена цялата вселена. Коперникъ обаче съ своя новъ възгледъ изъ единъ пътъ разрушаваше всички тия бляновe, които се тъй съгласуваха съ библейското учение за сътворението и устройството на вселената. Средището на света отнимаше се на земята и се преместяше върху слънцето. Тоя възгледъ, последвателно прокаран до край, трябаше да доведе до последици, които съсипваха много любими построения на църквата; ето защо и онези хора, които направиха такъвъ превратъ въ религиозната мисль, Лутеръ, Меланхтонъ,

калвинистите, и те се не решаваха да се отърсятъ отъ тия закоренели убеждения, които бяха тъй сгодни за църковните учения. Ето защо и такива умове като Бейконъ и Декартъ, като Кампанела, такива астрономи като Тихо де Брахе — единъ отъ най-добрите познавачи на звездното небо — и Ричоли гледаха да спасятъ основните положения на старото мнение. Самъ Коперникъ се спря насредъ пътъ, защото, макаръ и да премахна непотребните сфери, все пакъ една отъ тяхъ остави непокътната, имено крайната сфера на неподвижните звезди, която смяташе и за крайна граница на света. Тукъ имено се показа всичкото величие на смелия италиянски философъ, който разруши и последния стълпъ отъ древното учение и отиде до ония крайни сетнини отъ коперниковия възгледъ, които вдъхваха страхъ и трепетъ дори на такъвъ единъ астрономъ като Кеплера. „Кеплеръ отъ самото начало открито се обяви коперниканецъ, и вече като студентъ въ Тюбингенъ защищава въ няколко диспутации новата система. Ала съ е д н а нога стоеше той все още върху старата почва. С в е т ъ т ъ к а т о ц я л о с т ь и за него още бе кълбо; и у него бе си останала сферата на неподвижните звезди, като околния зидъ на едно здание, въ което се бе променила вътрешната наредба. Когато той слушаше, че Бруно е проповядвалъ б е з к р а й н о с т ь н а с в е т а, че обявявалъ неподвижните звезди за слънца, а слънцето за една измежду безбройните разпръснати въ безмерни разстояния неподвижни звезди, отъ която всяка една има около себе си подобенъ планетенъ миръ, завиваше му се святъ; тайнственъ трепетъ го обладаваше, като си помисляше, че би могълъ да блуждае въ безкраенъ просторъ, който няма никакво средище, никакво определено място. Не, неподвижните звезди, гъсто набити една до друга, образуватъ единъ видъ люспа, която обгръща огромно, съ етеръ изпълнено пространство, въ средата на което почива слънцето като крепъкъ центъръ на вселената.“ [1])

Такава смела бе постъпката на Бруно, която възбуди не само силна омраза у теолозите отъ всички вероизповядания, ами се обявяваше за глупость и отъ философи. Само единъ глупакъ може да противуречи на възгледа на цели хилядолетия, бяха публично казали на Бруно въ Оксфордъ.

Ала Бруно не бе отъ ония натури, които можеха да таятъ въ себе си една истина, въ която са убедени, макаръ отъ това да можеха да очакватъ само беди и неприятности.

---

[1]) Chr. Sigwart, Kleine Schriften. Erste Reihe. Zur Geschichte der Philosophie. II. Auflage. Freiburg i. B. 1889. Johannes Kepler, стр. 194.

Не, той, проникнатъ отъ истинностьта на новото учение и на своите идеи, които зидаха върху това учение, съ всичкия пламъкъ на своята южна природа се фърли стремглавъ да прогласява urbi et orbi новата блага весть, безъ да се бои нито отъ саркастичния смяхъ на затъналите въ аристотеловото учение доктори, нито отъ преследванията на противниците. Той разруши и последната сфера, останала отъ древния възгледъ, и прогласи света за безкраенъ, напълненъ отъ безбройни такива слънчеви системи, каквато бе и нашата. Тоя възгледъ за безкрайностьта на вселената съставя, както казва единъ философъ, централната истина на Бруновата философия, която се върти около туй главно понятие. „За насъ всемирната сфера е единъ едничъкъ, безкраенъ, неподвиженъ континуумъ, въ който съществуватъ на брой безкрайни сфери или отделни мирове.“ „Има само едно небо, едно безкрайно пространство, една утроба, една всемирна свръзка, една етерна область, низъ която се движи цялото.“ Споредъ това, неподвижните звезди не са вече на еднакъвъ раздалечъ отъ насъ и прикрепени на небесния сводъ, ами те светятъ къмъ насъ отъ различна далечина и въ същность са исто такива слънца, каквото е нашето слънце, обиколени отъ също такива планети или по-добре земи (както казва Бруно), каквато е и нашата. Ние не виждаме обаче тия земи, защото те са малки въ сравнение съ слънцата, около които обикалятъ, а пъкъ са много далечъ. Също и около нашето слънце има и други планети, които ние не виждаме поради тяхната далечина. „Да вярваме, че няма повече планети, отколкото ние познаваме, няма да бъде по-разумно, отколкото ако някой би помислилъ, че не летятъ повече птици въ въздуха, отколкото е могълъ той да види отъ своя прозорецъ.“ Ако вселената е безкрайна, тогава нигде няма центъръ на вселената, както няма и нигде край, и всяка точка отъ света еднакво може да се земе за средище, както ние смятаме за такова земята. Отъ това следва, че има безкрайно много центрове въ света, колкото има и светове. Тъй се махва изключителното положение, що заимаше земята въ геоцентричното учение, което ѝ даваше първо място въ вселената, ала затова пъкъ Джордано Бруно е въодушевенъ отъ мисъльта, че макаръ и да се отнима първенството на земята, затова пъкъ тя се приравнява съ всички други небесни тела и се обявява не по-малко важна отъ небото, което въ средновековия възгледъ имаше такова важно значение като обиталище на блажените. Тъй виждаме, какъ Бруно по единъ гениаленъ начинъ, безъ да има още на ръка емпирични дани,

предугажда истинския строй на всемира, признатъ отъ днешната наука. Самъ Бруно е обзетъ отъ гордо съзнание за своята велика идея и намира, че ако Колумбъ се слави заради това, дето е открилъ една нова часть на света, той пъкъ би заслужвалъ много по-голяма слава, като е открилъ цели безбройни светове.

Отъ тоя коренно измененъ възгледъ за вселената Бруно дойде до ония мисли, които неизбежно трябаше да го доведатъ до сблъскванье съ църквата. Ако вселената е безкрайна, тогава вънъ отъ нея няма нищо друго, няма място за едно същество отлично отъ нея, няма място за Аристотеловата първа причина на всичко движение, няма място за Бога на християнската вяра. Божеството значи не може да съществува освенъ въ самата вселена и да прониква вселената. И както вселената е безкрайна, тъй тряба и Богъ да бъде безкраенъ, защото само безкраенъ творецъ, безкрайна творческа сила може да създаде и да поддържа безкрайна вселена, както и обратно: непрестайната безкрайна творческа сила може да се проявява само въ единъ миръ, който да е по време и пространство безъ край. Тъй че имаме безкрайна всемирна сила или безкраенъ Богъ и безкрайна вселена, които тряба да се проникватъ едно въ друго. Богъ е въ самата природа като неизчерплива сила, която твори всичко въ природата, а пъкъ природата е външната проява на тая безкрайна божия дейность. Тая сила е всегде една и извиква всегде еднакъвъ съвършенъ животъ; всеки предметъ, всяко нещо въ природата е проява на вечната божествена сила и като такава всяко нещо представя самата първобитна сила въ особена форма на битие. Тъй всичко въ света е оживено, въ всичко блика божественият животъ, принципътъ на всичко битие. Както цялата вселена е оживена, е живъ организъмъ, така също живи същества, организми, са и всички небесни тела, и всичко върху тяхъ е пакъ изпълнено съ творения, надарени съ жиснеспособность, подобни на земните същества. „Само единъ безумецъ може да вярва, че въ безкрайното световно пространство, въ тия огромни и прекрасни величествени мирове, отъ които наверно повечето са надарени съ по-добра съдба, отколкото е нашата, че въ тяхъ няма нищо друго освенъ светлина, която виждаме на тяхъ, и виделина, съ която те ни виждатъ. Неуместно е да се вярва, че има каквато и да е часть въ света безъ душа, животъ и осещанье, значи безъ животна проява: глупаво и достойно за тълпата е да се вярва, че няма други животини, други сетива, други умове отъ ония, които се показватъ на нашите сетива.“

Така звездите съдържатъ въ себе си принципа на своите движения. „Всяка звезда се движи чрезъ собственъ животъ свободно около своето собствено средище и своето слънце“, и понеже всички съставятъ целокупната вселена, затова те се притеглятъ и взаимно се крепятъ както частите на тялото.

Отъ това следва, че покрай едната и всегде еднаквата жива божия субстанция няма друго нищо въ света, няма творецъ извънъ света, който да движи всичко отъ вънъ. Ами както нашата душа твори всичко въ нашето тяло, както тя го прониква цяло и се намира всегде въ него, макаръ и да не е еднаква съ него, както нашиятъ разумъ твори нашите мисли, тъй и божията сила извира изъ всичко, твори цялата действителность, макаръ и да не е разпръсната до пълно изчезванье въ нея. Въ всичко тя си остава, въпреки своята безкрайна дейность, непокътната, цяла и винаги една. Тоя единственъ божественъ животъ като основа на всичко, Бруно често нарича всемирна душа. Всемирната душа прозира въ всяко явление и предизвиква всичкия природенъ процесъ, като произвожда отделните неща, които възникватъ, за да се развиятъ до пълното свое съвършенство, следъ което пакъ изпадатъ въ несъвършенство и правятъ място на други явления. Тъй всичко отделно има за висша задача да участвува съ своето развитие въ съвършенството, въ хармонията на цялото. И най-нищожното нещо въ света изпълня тая задача. Отъ това следва, че няма нищо въ същность лошо, зло, ами всичко е на своето място, всичко е добро и потребно за общата хармония въ света, за висшето добро, за съвършенството на цялото. И както всичко се стреми къмъ това съвършенство на безкрайното единство, къмъ безкрайното добро, така и човекъ тряба да се не спира предъ несъвършенствата на отделните неща, ами да има погледа си насоченъ къмъ цялото, което е и доброто, и тогава той ще гледа да се слее съ тоя общъ изворъ на всичко съвършенство и добро. Тогава вече нему няма да му се вижда нищо зло, няма да има за него никакви мъки на света, па нито дори и самата смърть не ще е зло за него. Но за да достигне човекъ до такова блаженство, въ което нищо земно го не тревожи, и въ което той се наслаждава отъ съзерцаванье на вселената, тряба тепърва да вникне въ тая вселена, да познае истинското битие на нещата. Тъй философътъ чрезъ истинско познание достига до пълна любовь къмъ вселената, къмъ Бога и въ тая любовь удушва всички бедствия и ограничения на земния животъ. Съ пламенно красноречие рисува Бруно блаженството, което до-

ставя на философа истинското познание, въ съчинението De gli eroici furori (За героичния възторгъ).

Въ тая книга Бруно излага една аристократична етика, тъй като споредъ него само малцина измежду хората, само ония, които постигнатъ истинско познание на вселената, само те могатъ да се възвисятъ до възможното за човека съвършенство и така да станатъ действително блажени. Но това блаженство се състои не въ просто наслаждаванье, ами въ постоянно работенье, въ неуморенъ трудъ, трудъ заради истината. „Мнозина са, които тичатъ презъ великата първобитна гора — света, за да търсятъ истината, ала само съвсемъ малцина са въ сила да си пробиятъ пътъ до извора на Диана. Мнозина оставатъ надире, като се наслаждаватъ съ ловитба на диви, по-малко славни животни, а още по-голямо мнозинство не намира нищо да лови, само държи птичите мрежи простнати къмъ вятъра, а си напълня ръцете съ мухи. Много редки са Актеоните, които съдбата е определила да видятъ Диана гола, и да достигнатъ до тамъ, щото, раздразнени отъ хубавия строй на тялото и прелъстени отъ двоединния блясъкъ на божествената добрина и хубость, да се преобърнатъ сами въ рогачъ, тъй че да не бъдатъ вече ловци, ами самата плячка.“ Истината образува ядката на моралния строй, начало и край на всичко съвършенство. И философътъ, въоръженъ съ истината, озаренъ отъ божествения духъ, тряба да се опълчи противъ невежеството, извора на всички беди и злини. Той не бива да се привръзва къмъ нищожни и преходни неща, недостойни за неговия стремежъ, и тъй да губи своята божествена сила, ами да насочва всичката си дейность, всичкото си мисленье къмъ Бога и така да даде и на другите примеръ достоенъ за подражание. Тогава той ще извърши напълно своята задача като часть отъ цялото.

Тия благородни нравствени възгледи, които въздигатъ човека надъ всички земни бедствия и го съединяватъ съ Бога, са за Бруно цяла религия, ала не религия, що не признава никаква свобода на разума и на познанието, както обикновената релилия, която иска подчинение подъ авторитетъ и вяра. Истинскиятъ философъ не бива нищо да приима на вяра, ами да запазва непокътната свободата на своята мисъль и да не я подчинява на никой авторитетъ, било че тоя авторитетъ се явява въ бляскава вънкашна форма, било че иска да се наложи поради обширно разпространение. Не е тълпата, която тряба да предписва, какво да вярва и да мисли философътъ; за тълпата е потребна вярата, защото тя има нужда отъ авторитетъ, на който

да се подчинява, и защото неи липсува собственъ разсъдъкъ, който да я води въ всички жизнени обстоятелства. Ето защо и истински жизнеопитни философи винаги са се застъпяли за религията, както пъкъ и обратно истински теолози никога не са бъркали и не бива да бъркатъ на свободни изследвания. — Обаче съ постепенния умственъ напредъкъ тряба да изчезватъ религиозните убеждения и да отстъпятъ място на философията, която наистина води също тъй къмъ религия, ала къмъ религията на разума, който, като вниква въ вселената, се препълня отъ страхопочитание къмъ безкрайното, къмъ основата на всичко. И всички ония учения, били те християнски, еврейски или езически, били те католишки или протестантски, които не признаватъ правото на разума къмъ самостойно познание и вникванье въ основата на света, всички тия учения са омразни на Бруно, и той не намира чувства, не намира думи, съ които да изкаже своето възмущение противъ подобни религиозни учения, които никакъ не се отличаватъ отъ суеверие и отъ безбожность. Той съ презрение гледа на всички заслепени теолози, които искатъ да вковатъ разума, да го вкаратъ въ своята мрежа. И не само католишката църква бичува Бруно съ ядовито красноречие, като нарича римската вяра „най-долната религия“, и като рисува въ най-мрачни бои монашеското звание: „Който каже: монахъ, той съ това въ също време означава суеверието, користолюбието, лицемерието, съ една дума — сбора отъ всички пороци; заради това по-добре кажи веднага: той е монахъ.“ Не по-малко се възмущава Бруно и отъ протестантската църква, която наместо да отстрани ужасите на средните векове, напротивъ като че ги поднови. Тъй и Калвинъ, макаръ, възмутенъ отъ развалата на средновековата църква, и да бе отърсилъ игото на католишката църква, за дребни отстъпки отъ неговите религиозни възгледи недавно бе предалъ на огънь своя другарь Сервета. А не беше ли и самъ Бруно изпиталъ върху себе всичката фанатична омраза противъ всяко самостойно мисленье, която проявяваха тъкмо ония, що бяха въстанали противъ натиска, който католичеството упражняваше върху човешкия умъ? И новите реформатори проявяватъ склонность да налагатъ насила своите мнения, жестоко удушвайки всяка опозиция противъ тяхъ. И те бунтуватъ синове противъ родители, слуги противъ господари, подчинени противъ техните началници, и те сеятъ раздори между народите, между приятели, между братя, и те възбуждатъ вражда между градове. Заради това Бруно съ всичката мощь на своето перо въстава противъ всички теолози, които съ своето сляпо

придържанье о традициите и о буквите на известни книги, съ своята нетърпимость и омраза спрямо всички друговерци, са причина на всички тия ужаси. Просветенятъ умъ е дълженъ да търси истината не въ традицията, не и въ свещените книги, ами въ собствения си разумъ. Наистина, библията е единъ редъкъ писменъ паметникъ, но тя има значение само, доколкото ни поучава, че тряба да водимъ истински нравственъ животъ, да се подчиняваме на божествения нравственъ законъ. Тази е цельта на тая божествена книга, нагодена за масата, която може да схване истината само въ такава форма и тъй да извлече полза отъ нея. Ала мислещиятъ човекъ тряба да се въздигне надъ това равнище на тълпата и да остави настрана, като пристъпя да размисли върху вселената, всяка традиция, била тя писмена или устна, и да се осланя едничко върху своя разумъ, изворъ на истинското познание. Тълпата, понеже не притежава собственъ разумъ, за да постигне нравственость, има нужда отъ помощьта на цяла духовна иерархия, която да я води. Но тая духовна иерархия не бива да забравя своето положение и границите на своята ограничена дейность и да мисли, че тя едничка притежава истината, и да иска съ всякакви средства да наложи тая своя истина и на другите. Тогава тя именно сее суеверие, омраза и преследванье, и то главно заради ограниченостьта на теолозите, които силомъ гледатъ да натрапятъ своите възгледи и на другите. И като вижда последиците отъ такова едно състояние, Бруно се надява, че ще се яви най-сетне единъ „хероиченъ князъ, който ще смаже безбройните глави на това чудовище, що въ мненията на другите вижда само ересь, и ще съсипе ония педанти, които, безъ да направятъ някакво добро, както иска божиятъ и природниятъ законъ, се смятатъ за религиозни хора и твърдятъ, че само ония са нравствени и ще постигнатъ блаженство, които вярватъ онова, що стои въ техния катихизисъ. „Виждало ли се е някога по-голямо безсрамство, което да е тъй явно, както е това, но което не виждатъ само ония, които именно нищо не виждатъ!“

Това е пълното съ енергия и съ възвишени идеи учение на тоя истински философъ на италиянското възражданье; но тъкмо стремежътъ на Бруно, да предаде на потомството тия плодовити идеи, отъ които въ последствие черпеха мисли толкова видни философи, доведе техния авторъ до печаленъ край.

Въ Франкфуртъ, където Бруно бе отишелъ да печата своите съчинения, бяха дошли на книжния панаиръ и двама венециянски книжари, които се срещнаха тука съ своя съотечественикъ. Единиятъ отъ тяхъ, на име Ciotto, на връщанье занесе въ Венеция и някои съчинения отъ Бруно и ги излежи въ своята лавица. Единъ денъ младъ единъ венециянски велможа, произходещъ отъ една отъ най-знатните тамошни челяди, nobile Giovanni Mocenigo, забелязва едно отъ тия съчинения, което се занимаваше съ лулическото изкуство, купи го и тъй се заинтересува отъ неговото съдържание, щото поиска отъ книжаря подробици за автора на тая любопитна книга, що разглеждаше таинствени въпроси. Когато Мочениго узна, че авторътъ на съчинението се намира въ Франкфуртъ, той изказа предъ книжаря желание да повика при себе си тоя мъжъ, посветенъ въ такива таинствени работи, за да го запознае съ своето тайно учение. Съ тая цель той чрезъ книжаря изпрати две писма до Бруно, въ които го канеше да дойде при него въ Венеция, за да го въведе въ паметното изкуство както и въ други подобни тайни, като му обещаваше да се отнася съ него добре и да го задоволи въ всичко. Бруно, който не подозираше нищо лошо въ тая покана, прие я на драго сърце, понеже тя му даваше случай да види изново своето отечество и да намери поне тамъ за известно време спокойствие отъ всякакви грижи за поминъкъ и отъ преследвания. Ала тъкмо тука той жестоко се излъга.

Бруно пристигна въ Венеция въ началото на есеньта въ 1591. год. и веднага почна своите занятия съ младия венециянецъ, за когото зе да приготвя и специално единъ ръкописъ. Отначало всичко отиваше добре, безъ никакви неприятности за Бруно. Той даже намери случай за няколко месеца да отиде въ близкия университетски градъ Падуа, за да дава частни уроци на немски студенти, като дохождаше отъ време на време въ Венеция, за да изпълня своето задължение спрямо своя ученикъ. На пролеть въ следната година връща се Бруно окончателно въ Венеция и тоя пътъ се установява вече въ къщата на Мочениго. Въ Венеция той влезе въ сношение съ разни книжари, учени и знатни хора, съ коите се срещаше въ книжарниците или въ къщата на единъ знатенъ венециянецъ.

Между това обаче скоро неговите отношения спрямо Мочениго захванаха да се влошаватъ. Мочениго, по нъравъ подозрителенъ, лукавъ и слабохарактеренъ, зе да се оплаква, че Бруно не билъ откровенъ спрямо него, че го не училъ всичко,

каквото знаелъ, и че укривалъ отъ него много тайни работи отъ своето учение. Той обвиняваше своя учитель, че не си изпълнявалъ обещанието, основно да го запознае съ своето учение за паметното изкуство. Тия постоянни оплаквания дотегнаха най-сетне на Бруно, и той обяви, че следъ като е извършилъ онова, за което е дошелъ въ Венеция, ще замине обратно за Франкфуртъ, за да печата нататъкъ свои съчинения, между които особено едно съчинение върху седемте свободни изкуства, което мислеше да посвети на папата и тъй да го склони въ своя полза, та да му позволи той да живее и вънъ отъ своя орденъ. Ала тукъ се прояви всичкиятъ коваренъ характеръ на младия венециянски благородникъ. Този, подъ влиянието на своя духовникъ, бе намислилъ насила да задържи Бруно въ Венеция и да го предаде въ ръцете на инквизицията. Той дори бе помолилъ книжаря Ciotto при едно ново негово пътуванье въ Франкфуртъ още въ началото на 1592. г., да събере тамъ сведения за живота и убежденията на Бруно и да узнае, доколко той заслужва доверие. Ciotto донесе известия, че и тамошните ученици не били доволни отъ учението на Бруно, и че те го познавали като човекъ безъ религия. Самъ Мочениго изказа мисъль, че Бруно не е човекъ откровенъ, че крие много работи, ала той ще го задържи още при себе си, докле измъкне отъ него всичко знание, що може да получи; тогава вече ще го предаде на свещения съдъ на инквизицията.

Бруно обаче още не съзнаваше опасностьта, която го заплашваше. Той съобщи на Мочениго, че е решенъ да замине за Франкфуртъ, и го помоли да го пусне. На това Мочениго отговори, че Бруно преди туй тряба да изпълни своето обещание, инакъ няма да му позволи да тръгне отъ Венеция, па има и средства да го задържи. На другия денъ, 22. май, следъ като бе изпратилъ вече своя багажъ за Франкфуртъ, Бруно втори пъть отиде при Мочениго, за да земе сбогомъ. Но презъ следната нощь Мочениго се яви предъ Бруновата спалня и подъ изговоръ, че има да му каже нещо, съ петъ-шестъ души влезе въ стаята, накара го да стане и го затвори въ една стая на тавана. Тука той още веднажъ се опита да го склони да остане и да го посвети въ всички тайни на мнемониката, риториката и геометрията, както се билъ задължилъ. Но понеже Бруно отвърна, че той няма какво повече да му съобщава, па и се оплака заради постъпката на своя ученикъ спрямо него, Мочениго сърдито отговори, че въ такъвъ случай той ще го предаде въ ръцете на инквизицията, като ѝ съобщи богохулните му думи противъ Христа и противъ светата римска

църква, които е слушалъ отъ него. А Мочениго познаваше отъ опитъ инквизицията, защото той вече бе заседавалъ въ нея като «savio all' eresia», както се наричаха представителите на венецианския сенатъ въ процесите предъ инквизицията. Бруно, който все още се самообълщаваше, че няма за какво да се бои отъ свещения съдъ на тоя църковенъ институтъ, възрази, че той никому нищо не е направилъ, каквото би могло да му повреди. Най-голямото зло, което инквизицията би могла да му стори, е, да го накара да наметне изново монашеското расо.

Коварниятъ Мочениго, по внушение отъ своя духовникъ, наистина изпълни своята заплаха, и вече на следния денъ яви се единъ службашъ на инквизицията съ няколко помагачи, които заведоха Бруно долу въ една лавица. Въ същия денъ Мочениго подаде до инквизитора и писмена заява противъ Бруно, последствие на която вече презъ нощьта Бруно се отведе въ затвора на инквизацията. На 25. май Мочениго даде втора заява, въ която излагаше, какви думи противъ църковното учение и нейните наредби е чулъ отъ устата на Бруно, подкрепяйки истинностьта на своите показания съ клетва.

Съ тия показания, които следъ няколко дена по искане на инквизитора допълни неблагодарниятъ Мочениго, процесътъ можеше вече да захване.

Съдътъ, il sant' uffizio, се състоеше отъ инквизитора Fra Giovanni Gabrielli da Saluzzo, отъ папския нунций въ Венеция Ludovico Taberna, отъ венецианския патриархъ Lorenzo Priuli и отъ единъ асистентъ отъ тъй названите savii all' eresia, които представяваха сената на републиката, за да му докладватъ за хода на процеса, и които се сменяваха.

Съдбата захвана на 26. май съ изпитване на свидетелите показани отъ Мочениго. Въ своите писмени обвинения клеветникътъ бе посочилъ, какво Бруно обявявалъ предъ него за богохулство, да се твърди, че хлябътъ се превръщалъ въ месо, че той не обичалъ божествената служба, не харесвалъ никаква религия; че Христосъ билъ измамникъ, защото си служилъ съ лъжа и измама, за да увери народа въ своята божествена мисия; че той е билъ магьосникъ, също както и неговите апостоли, и че той (Бруно) можелъ да върши по-големи чудеса; че Христосъ бягалъ отъ смъртьта; че въ Бога нямало няколко лица, защото това би било несъвършенство, че светътъ билъ вечень и безкраенъ, че всички животни и хората произлизали отъ гниенье. Бруно искалъ да основе нова секта подъ името на нова философия, той обявявалъ, че Св. Дева не могла да роди,

че калугерите мърсели света, че ги наричалъ всички магарета, и че всички учения на църквата били магарешки учения. Той се чуделъ, какъ Богъ позволявалъ такива ереси между католиците, и твърдялъ, че ако той се предаделъ на врачуванье, целиятъ святъ щялъ да тръгне подиръ него; че никоя вяра не била добра; че и католишката, макаръ и най-много да му харесвала, имала нужда отъ поправки; че той очаквалъ големи работи отъ Наварския краль, къмъ когото и тоя щялъ да се присъедини. Най-сетне Мочениго завършва своите обвинения, твърдейки, какво Бруно билъ му казалъ, че му харесвали жените. но че той още не билъ стигналъ числото на Соломона, и че църквата сама вършила голямъ гряхъ, като смятала за гряхъ онова, съ което имено служимъ тъй хубаво на природата и което той смяталъ за най-голяма заслуга.

Тъй Мочениго, излизайки отъ някои верни мисли и изявления на Бруно, изопачаваше ги и злобно ги преплиташе съ вероятни измислици, които бяха назначени да наострятъ съдиите противъ обвинения мислитель.

Отъ свидетелите пръвъ показа книжарьтъ Ciotto, който обяви, че той нищо не билъ чулъ отъ Бруно противъ християнската вяра, но че Бруно минавалъ въ Франкфуртъ за човекъ безъ религия. Вториятъ книжарь добавяше, че билъ чулъ отъ приора на манастира въ Франкфуртъ, дето бе живялъ Бруно, че тоя билъ казвалъ, че знаялъ повече отъ апостолите и че би могълъ, стига само да искалъ, да направи, щото всички хора да са отъ една вяра.

Дойде редъ на Бруно да отговори на всички тия обвинения. На 29. и 30. май той трябаше първенъ подробно да разкаже своя животъ. Той пристъпи къмъ своята изповедь съ думите: „Азъ ще кажа истината. Вече по-преди ме заплашваха, че ще ме предадатъ на свещения съдъ, ала азъ смятахъ това винаги за шега, защото съмъ готовъ да давамъ смятка за себе си.“ Тоя откровенъ разказъ ни дава автентични сведения за пълния съ приключения животъ на философа. На свършъкъ Бруно обяви, че има намерение да предложи едно ново съчинение за седемте свободни изкуства на св. отецъ и да го моли да му прости всички простъпки и да му позволи да облече изново орденското облекло, безъ да бъде принуденъ да живее въ манастиръ. Вече тукъ той подготвя своята бъдеща защита, като разделя своите съчинения въ две групи, отъ които едни можеби наистина иматъ езикъ „твърде философски, непочтителенъ и не много християнски“. Ала имено тия съчи-

нения той вече не одобрявалъ сега, защото въ тяхъ е училъ неща не възъ основа на вярата, ами възъ основа на разума.

Но тепърва на 2. и 3. юни Бруно излага предъ съда своето учение. Изпърво, по желание на съда, той дава единъ списъкъ на своите съчинения, печатани както и още въ ръкописъ, и обявява, че ги е писалъ като философъ, не като църковенъ учитель, и заради това той тряба да се оцени именно като философъ. А споредъ тогавашния възгледъ тряба да се прави разлика между философската и теологичната истина. Като философъ той може да учи онова, което смята за съобразно съ природната светлина, стига да не въстава непосредно противъ църквата и нейните учения. А това той не е направилъ нигде въ своите съчинения. Ако ли пъкъ неговите възгледи не се намиратъ въ съгласие съ църковните учения, това не може да му се впише въ грѣхъ, защо тъй както църквата признава въ философията авторитета на Аристотела и Платона, макаръ техните съчинения да противуречатъ много повече на вярата, нежели неговите възгледи. И тукъ Бруно пристъпя да изложи въ общи черти своето учение. Това изложение заради неговия интересъ ще приведемъ буквално:

„Азъ приимамъ една безкрайна вселена, като действие на безкрайното божие могъщество, защото смятахъ недостойно за божията добрина и всемощь, ако тя би произвела краенъ святъ, когато има възможность да произведе вънъ отъ тоя святъ и други безкрайни светове; тъй че азъ обявихъ, че има безкрай много отделни светове, подобни на оня на нашата земя, която заедно съ Питагора смятамъ за звезда, каквито са и месецътъ, другите планети и другите звезди, които са безкрайни. И всички тия тела са безброй много и съставятъ въ безкрайно пространство безкрайната вселена. . . Въ тая вселена азъ поставямъ едно всеобщо провидение, по силата на което живее всяко нещо, расте и се движи и стои въ своето съвършенство; и това провидение разбирамъ въ двоякъ начинъ, еднажъ тъй, както душата е присъща въ тялото, цяла въ цялото и цяла въ всяка часть, и туй зова природа, сянка и диря на божеството; вториятъ е неизказаниятъ начинъ, по който Богъ като същность, присъствие и мощь е въ всичко и надъ всичко, не като часть, не както душата, ами по необяснимъ начинъ.

Въ божеството разбирамъ заедно съ теолозите и съ най-великите философи всички атрибути като едно нещо; но азъ приимамъ три атрибута, могъщество, мъдрость и добрина или духъ, разумъ и любовь. Посредствомъ духа нещата иматъ би-

тие, посредствомъ разума — наредено и отлично битие, посредствомъ любовьта — хармония и симетрия; защото Богъ е въ всичко и надъ всичко, защото нищо не може да бъде, безъ да участвува въ битието, а битието не е безъ същностьта (т. е. безъ Бога). Както нищо не е хубаво безъ присъща хубость, тъй и нищо не може да бъде безъ божие присъствие.“

Сетне Бруно признава, че не е могълъ да разбере въплъщението на Сина божи, макаръ и да не е изказалъ никакво подобно съмнение нито писмено, нито устно. Също и Духъ божи не разбиралъ философски тъй, както трябало да се вярва, ами като всемирна душа. Отъ нея, като животъ на вселената, произтича, споредъ неговия философски гледъ, животътъ и душата на всяко оживено същество. Заради това душата е безсмъртна, както и тялото по своята същина е непреходно, защото смърть е раздяла и ново съединение.

Както виждаме, до тука Бруно мъжествено и безъ обикалки изповядва и предъ съда своя философски възгледъ; ала когато въ по-нататъшния разпитъ му се задаватъ въпроси съ цель да се узнае неговата вяра, той изведнажъ се променя, като отговаря тъй, като да е най-искренъ католикъ. Той вярва въ божественостьта на Христа, счита неговите чудеса за изразъ на тая божественость, вярва, както учи църквата, че виното и хлябътъ се превръщатъ действително въ тело и кръвь Христови, не се съмнява въ непорочното зачатие на Дева Мария, вярва въ рая, въ пъкъла и въ чистилището и отрича да е ималъ по тия въпроси друго мнение отъ онова, което учи църквата. Той винаги смиталъ и обявявалъ католишките теолози за истински тълкувачи на божественото учение, а теолозите на еретиците, Лутера, Калвина и други, не били теолози, ами педанти. Той напомня, че въ едно свое съчинение е нарекълъ св. Тома Аквински светило на всички църковни учители, и посочва много пасажи отъ своите съчинения, които могатъ да го поставятъ въ по-благоприятна светлина предъ неговите съдии. А когато му четатъ пасажи отъ обвинителните набеждения на бившия му ученикъ, споредъ които той билъ казвалъ, че чудесата на Исуса били чисто магьосничество, и че и той би могълъ да извърши много по-големи чудеса, Бруно е обладанъ отъ силно възмущение и съ жестове, които изражаваха това негово възмущение, той нарича тия обвинения дяволщина и прости измислици. Ала всичкиятъ този обратъ въ поведението на Бруно не можа още да задоволи съда. Инквизиторътъ къмъ края на разпита обърна се къмъ Бруно съ увещание, да не постоянствува въ отричанието на мнения, що се отнасятъ до като-

лишката вяра и учениятa на църквата, и въ които той би могълъ да бъде изобличенъ отсетне, ами да изповядва самата истина, въ противенъ случай св. съдъ ще употреби всички оныя средства, които има на разположение противъ впроглавите и особено противъ онези, които не признаватъ божията благодать, за да го вкара въ правия пътъ. Съ това съдътъ, загатвайки за тортурата, накара Бруно да се позамисли върху положението, въ което той се нахождаше; и Бруно на следния денъ, когато му се зададе въпросъ, дали се придържа още о своите заблуждения и еретични мнения и дали не се разкайва заради тяхъ, излезе предъ съда съ следното заявление: „Всички заблуждения, които съмъ извършилъ до днешенъ денъ спрямо католишкия животъ и орденското звание, всички еритичества, въ които съмъ се провинилъ, и съмненията, които съмъ ималъ спрямо католишката вяра и спрямо учениятa на светата църква, отсега ги презирамъ и отблъсвамъ и се разкайвамъ, дето съмъ вършилъ, приималъ, говорилъ, вярвалъ, каквото не е католишко, и моля този свещенъ съдъ, познавайки моята слабость, да ме приеме изново въ лоното на св. църква, като стори милость надъ мене и ми даде потребните средства за моето спасение.“ Следъ още едно кратко разпитванье на Бруно на другия денъ, настана дълга отсрочка, която трая почти два месеца и презъ която само еднажъ бидоха изпитани свидетели, които показаха въ полза на Бруно, между друго, че по религиозните въпроси винаги той пазилъ мълчание. Най-сетне, едва на 30. юли покани се обвиненият мислитель за последенъ пътъ да каже открито истината. Бруно, следъ като изново увери съда, че е казалъ всичко, което си е спомнилъ, и че може само да е забравилъ някои свои заблуждения, падна на колене предъ своите съдии и съ пълно съкрушение отправи къмъ тяхъ следната просба: „Азъ моля смирено прошка отъ Бога и отъ ваши светлости за всички извършени отъ мене заблуждения и съмъ готовъ да направя всичко онова, което вашата мъдрость ще намери спасително за моята душа. Също тъй ви моля да ми определите скоро онова изкупление, което отговаря на наказанието, що съмъ заслужилъ заради безчестието, извършено отъ мене надъ монашеското облекло. И ако Богъ и ваши светлости ми окажатъ милость и ми подарятъ живота, азъ обещавамъ да изменя своя животъ и така да поправя онуй зло, което съмъ сторилъ съ своите постъпки.“

Това поведение на Бруно въ края на процеса, което тъй протевуречи на всичко онова, каквото той бе изказалъ въ разни времена въ своите съчинения, както и въ устни беседи, из-

глежда съвсемъ непонятно. Твърде вероятно е, че внезапното прозиранье на опасността, въ която бе изпадналъ, бе му внушило страхъ отъ единъ печаленъ край, за какъвто той не бе се приготвилъ и който при неговия темпераментъ изискваше, за да се приеме съ резигнация, по-дълго обмисляньe на всичката своя досегашна дейность. Но тъкмо това свободно време не бе дадено на Бруно въ началото на процеса. Отначало Бруно никакъ не съзнаваше сериозността на своето положение, защото не бе си уяснилъ, както трябва, своите мисли върху църквата, изказвани само случайно, не следъ зряло обсъжданье, въ неговитесъ чинения или въ устни речи. Ето защо, когато внезапно се сепна и видя опасността, която го заплашваше, той инстинктивно се опита веднага, съ всички средства да се избави отъ тая опасность. Само така можемъ си обясни голямата разлика, която съществува между неговото държанье въ Венеция и онова предъ римската инквизиция.

Процесътъ въ Венеция не биде завършенъ. Съдътъ, който намираше процеса твърде важенъ поради лицето, което се обвиняваше, и поради характера на обвиненията, не искаше да земе отговорността за пресъдата върху себе си толкова повече защото Бруно вече два пъти се бе отклонилъ отъ подигнати противъ него обвинения. Заради това съдътъ, безъ да произнесе своята пресъда, изпрати делото въ върховния съдъ на инквизицията въ Римъ, за да си даде той мнението. Тоя съдъ се състоеше отъ няколко висши църковни сановници подъ председателството на папата. Още на 12. септември римскиятъ съдъ поиска отъ венециянската инквизиция, да й проводи Джордано Бруно по море до Анкона, дето да го предаде на папския управитель. Ала венециянскиятъ съдъ не се решаваше да изпълни направо исканьето на върховната инквизиция. Той се обърна до сената на републиката, комуто изложи, че се касае за единъ извънреденъ случай, тъй като се обвинява не простъ еретикъ, ами единъ еретически главатарь, единъ ерезиархъ. Дожътъ отговори, че сенатътъ ще обсъди работата и резултата ще обади на инквизицията. Но последната бързаше, ето защо инквизиторътъ още на същия денъ следъ пладне се яви да иска отговора, ала тоя пътъ му се каза, че работата е важна и че ще се проточи още някое време. Въ това време една ладия вече чакаше да земе Бруно, ала тя тръгна за Анкона, безъ да може да дочака затворника. На 3. октомври сенатътъ известява на венециянския представитель въ Римъ, че е решилъ да отблъсне исканьето на римската инквизиция, защото процесътъ се е водилъ въ пределите на републиката по приетия редъ, та

обвиненията не може вече да се предава на друга власть, безъ да се завърши процесътъ. Отъ това решение не бе доволна папската власть, на която ѝ се искаше да земе въ свои ръце смелия еретикъ. Заради това отъ нейно име явява се на 22. декември самиятъ папски нунций въ Венеция предъ дожа, за да повтори исканьето на римските власти. Напираше се тоя пътъ на това, че още отдавна преди венециянския процесъ е билъ подигнатъ такъвъ процесъ въ Римъ противъ същото лице, което обаче се било отклонило тогава чрезъ бегство. Сенатътъ отговори, че въ Венеция е обичай, да се съдятъ обвинените отъ нейните съдилища, които пакъ съдятъ въ името на папата. Тъй двете страни дълго време не можеха да се спогодятъ. Най-сетне следъ много колебания на 7. януари 1593 прокурорътъ дава мнение, че обвиняваниятъ тряба да се предаде на римските власти, защото още по-преди е било подигнато въ Римъ и Неаполъ обвинение противъ него, и защото той, макаръ, и да е единъ отъ най-отличните и редки умове и човекъ съ отлично знание, пакъ е водилъ въ странство такъвъ разпуснатъ и дяволски животъ, щото може, особено като не е венециянски поданникъ, да се предаде на папската властъ. Па и самъ обвиненията желаелъ това, — види се като се е надявалъ, че ще може да склони папата въ своя полза съ приготвеното свое ново съчинение. Сенатътъ, за да угоди на папата, показа се тоя пътъ отстъпчивъ и на 9. януари съобщи своето решение на папата.

На 27. февруари Бруно пристигва въ Римъ, дето очакваше да намери по-благосклоненъ приемъ отколкото предъ венециянската инквизиция. И наистина, отъ дългото протаканье на работата въ Римъ изглежда, като че римската инквизиция отначало не е искала да постъпи съ всичката строгость противъ даровития отстъпникъ, надявайки се, че ще може да го склони да се откаже отъ своето еретичество и да посвети своите необикновени дарби за величиете на църквата. По всяка вероятность, съ такава цель римската инквизация отлага отъ година на година да тегли подъ съдъ затворника, като употребя разни средства, за да го убеди да напусне своето учение. Ала можеби тъкмо това настояванье на инквизицията, да го принуди да се отрече отъ ония свои любими възвишени идеи, отъ оня мирогледъ, за който бе се борилъ презъ целия си животъ, за който бе пренесълъ такива бедствия и неприятности и който заради това му бе врасналъ дълбоко въ сърдцето, можеби тъкмо това жестоко желание на църковните служители го е карало въ дългогодишния затворъ да се противи на всички изку-

шения, които го съблазнява да спаси живота си, за да продължи своята философска деятелнось, и го е закрепило все повече и повече въ решението, по-скоро да жертвува своя животъ, нежели да се отрече отъ своите любими възгледи, толкова години лелеени въ сърцето му. Можеби, ако да му се бе предложило само да се придобри съ църквата, да се обещае да не й вреди съ своята дейность, той би се решилъ да повтори своето опровержение, направено въ Венеция, стига да не засягаше то неговите философски мнения. повници не Той надали би се противилъ на това. Ала църковните саискаха да постигнатъ само едно просто придобрение съ църквата. Тъй само се обяснява необикновено дългиятъ периодъ на затвора. Но види се, най-сетне инквизицията изгубила надежда да постигне своето намерение. Ето защо следъ шестгодишно отлаганье захваща се най-накрай процесътъ. Въ началото на 1599. год. „конгрегацията на св. съдъ на римската и всеобща инквизиция“ пристъпя къмъ своето дело. На 14. януари представятъ се въ конгрегацията осемъ еретични положения, извлечени отъ съчиненията на Бруно и отъ книжата на процеса, и се решава да се посочатъ те на обвинения и да му се предложи да ги опровергне. Изглежда обаче, като че Бруно не е извършилъ онова, което съдътъ очакваше. Поради това въ едно ново заседание на 4. февруари, подъ председателството на папата, решава се да се поднови същото предложение, като се посочи изрично на Бруно, че тия положения са еретични и са обявени за такива още отъ св. отци и сетне и отъ апостолския престолъ. Признае ли той тия положения за еретични — добре, не ги ли признае веднага, да му се даде срокъ отъ четиресетъ дена. Ала и тоя срокъ минава безъ резултатъ, също и новъ единъ срокъ. Найпосле на 21. декември, по случай на едно общо преглежданье на затворниците, Бруно обявява решително, че „не желае и не може да опровергне нищо, че няма какво да опровергава, че не вижда никакво основание за такава една постъпка, и че не знае изобщо, какво има да опровергава“. Конгрегацията захваща вече да се отчайва въ сполуката на своите усилия, ала все пакъ тя решава да направи още единъ новъ опитъ, като изпраща тоя пътъ генерала на доминиканския орденъ Ippolito Maria Beccaria и неговия викаръ съ поръка, да гледатъ те да го склонятъ да признае своите заблуждения и да се отрече отъ тяхъ. Напусто. Бруно между това бе станалъ твърдъ въ своите убеждения и проникнатъ отъ мъжественъ куражъ да брани тия свои убеждения. Той заявява тоя пътъ на пратениците, че

не признава представените положения за еретични, и прибавя, че той никога не е проповядвалъ нищо еретично, ами че службашите на св. инквизиция са го разбрали зле. Това се докладва на конгрегацията въ заседанието ѝ на 20. януари 1600. год., въ което се отвори и едно писмо отъ Бруно до папата, но безъ да се прочете. Папата заповядва сега да се произнесе пресъдата и после да се предаде frater Jordanus на светската власть.

На 8. февруари, въ общо събрание на конгрегацията въ заседателната зала въ палата на върховния инквизиторъ кардинала Madrucci и въ присътствието на римския магистратъ и на губернатора, обявява се пресъдата на Бруно, който я слуша на колене. Въ нея се излагаше накъсо животътъ на Бруно, навождаха се неговите еретични мнения, посочваше се, какви средства е употребила инквизицията, за да склони опорития отстъпникъ, по миролюбивъ начинъ да признае своите заблуждения, но какъ той посрещналъ всички увещания съ твърдоглавие и безбожность. Следъ това отнимаше му се монашеското звание и той се изключваше отъ църквата. Въ завършъкъ предаваше се Бруно на светската власть, на която се препоръчваше, както гласеше формулата, да го „накаже милостиво и безъ проливанье на кръвь“ (ut quam clementissime et sine sanguinis effusione puniretur), а това означаваше, че тряба да бъде предаденъ на огъня. Като изслуша пресъдата, Бруно стана и съ гордъ погледъ къмъ своите съдии извика: „Вие сигурно произнасяте пресъдата съ по-голямъ страхъ, отколкото я азъ приимамъ!“

Пресъдата трябаше да се изпълни на 12. февруари. Ала и сега още инквизицията се надяваше, че страхътъ отъ смъртьта може да преклони Бруна. Ето защо и сега още се даде новъ срокъ. Но Бруно бе непоколебимъ. Неговите страдания бяха го направили непреклоненъ. Трябаше да се изпълни онова, каквото бе определено отъ съдбата: да се даде още единъ примеръ на бъдещите поколения, какъ много пъти велики дела искатъ и велики жертви. И като да бе предчувствувалъ Бруно своя край, той бе казалъ едно време, че гениять не бива да иска признание отъ своето време, и че смъртьта въ единъ векъ го запазва живъ за всички бъдещи времена:

La morte di un secolo fa vivo in tutti gli altri.

5/17. февруари 1900.

Ив. А. Георговъ.

РЕЦЕНЗИИ И КНИГОПИСЪ.

Дан. С. Руевски: Хавайските острови. София. Държавна печатница. 1900. Стр. 93, 8°. Цена 1 л. 50 стот.

Въ една книжка, илуструвана съ толкова картинки, колкото листа има самата книжка, г. Руевски ни разправя за Хавайските острови и особено за града Хонолулу, дето е билъ учитель цели две години. Съ особена любовь описва ни той природата на тия тропични острови, дето върховете на дълголистните високи палми се губятъ въ синевината на небето, дето чудно шарени цветове цъвтятъ цяла година и сладки сочни плодове зреятъ и зиме и лете, пролеть и есень; дето грамадни вулкани представятъ същовременно ада и рая и очудватъ туриста съ своите чудесни явления и са карали туземците да ги смятатъ за дворци на слънцето. Въ тая земя, която справедливо наричатъ »земенъ рай«, са живели по-рано хавайците подобно на Адама и Ева безгрижно въ благоуханите гори, които имъ доставяли храна и сянка въ всяко време презъ годината; къпели се въ топлите кристални води на океана въ лунни нощи, играли са танци подъ тихите звукове на мандолината, разговаряли се весело и ленили се, като прекарвали въ пиршество всеки денъ, безъ да мислятъ за следния, който щедро имъ дарува всичко, що имъ е потребно. Сега числото на хавайците е много намаляло; културата, която имъ донесе нови средства за веселба, още повече усили тяхното измиранье. Европейски и американски плантатори съ помощьта на китайски и японски работници разработили девствената земя на тези острови и направили отъ тяхъ богати центрове за износъ на захарь, оризъ, кафе, банани и други тропични произведения. Отъ европейците най-многочислено са застъпени португалците, но най-голямо влияние иматъ американците и англичаните. Отъ 6. юни 1898. год. Хавайските острови, които имаха по-рано туземни кралье, са присъединени къмъ Североамериканските съединени държави. Числото на жителите въ всичките Хавайски острови било въ 1896. година 109,020: 72,517 мъже и 36,503 жени. Отъ това население 31,019 са туземци, хавайци, 24,407 японци, 21,616 китайци, 15,100 португалци, 8,485 полухавайци 3,089 американци, 2,250 англичани и 2.338 разни. Кукъ, който е открилъ островите презъ януари 1778. год., е преценявалъ числото на хавайците на 400.000, въ 1822. год. ги преброили мисионерите 142,000, въ 1832. год. — 130,313, въ 1872. — 56.897.

Разкошното издание на книжката служи за добра реклама на нашата държавна печатница, а съдържанието на самата книжка е доста добъръ приносъ за упознаванье съ чужди страни у насъ.

А. И.

Baron von Falkenegg, Bulgarien. Aus Bulgariens Vergangenheit und Gegenwart. Berlin 1900. Стр. 82

Авторътъ на тая книжка, Баронъ Фалкенегъ, ималъ на умъ да състави нещо като »Княжество България« въ миниатюра, защото »до сега липсуваше, каже, наръчна книжка, която да обема всичко, що е нужно да се знае за България«. Книжката му е нагледъ наръчна и съ особенъ вкусъ издадена — великолепенъ шрифтъ и хартия — и при туй украсена съ лика на Н. Ц. Височество княза, за когото авторътъ се изразява твърде ласкаво, но инакъ той показва на всяка страница, че не познава никакъ страната, за която се заловилъ да пише.

Фактите са често пъти тъй изкривени, че се чудишъ, отде е черпилъ сведенията си почтениятъ авторъ; ако ли пъкъ нейде сполучи съ фактичната страна, ще погреши съ собствените имена, били те лични или географични, съ което показва явно, че той не знае славянски езикъ. Книгата му съдържа на 82 стр. единайсетъ глави, отъ които първите деветъ са посветени на българската история отъ най-старо до най-ново време, и дето покрай някои неверности четемъ: Sratoslav наместо Svetoslav или Svjatoslav, Golebinski наместо Golubinski, Pracimir наместо Sracimir и пр. Десета глава носи заглавие: »Днешно състояние на България«, дето се изнасятъ твърде погрешни числа и названия; католици въ България имало било 250.000, турци — 700.000, които са »повече отъ българска влака, имено потомци на онця българи, най-вече богомили, които съ дохажданьето на турците приеха мохамеданство«. България се дели, каже, на »Okalischen« (разбира окръжия), между които навежда: Tro (наместо Trn), Lometz (наместо Loveč), Lewfijewu (Sevlievo), Sohmnen (Šumen), Charkowo (Haskovo), Slava Zagora (Stara Zagora).

Най-високиятъ връхъ му е Musafia, а пъкъ реките (между които навежда и някакви-си Ognot и Teedisha) служатъ, каже, за отглежданье риба и за съобщение.

Единайсета глава говори за новобългарската литература, дето покрай малкото верни сведения са дадени толкова криви и неверни, размесени съ толкова погрешни имена, щото едвали може послужи някому да се запознае колко-годе съ българската книжнина. »Паиси бе подбуденъ, каже, отъ сърбина Fuk да изследва миналото на своя народъ.« Хаджи Йоакима нарича Hadzi Ivakim, а Пейчиновичевото »Огледало« е наречено »Oglidah«. Пешаковъ му е Pesakov, а Фотиновото »Любословие« е извъртяно на »Ljebosvie“, Дриновъ е нареченъ Dirnov, както и повечето отъ нашите писатели носятъ неузнаваеми имена у тоя чуденъ авторъ: Potko Slavejkov„ Majdenov Gorvo (Найденъ Геровъ!), Zinzifov, Meladinov Drumec, Profossor Jkonomov, Blokov (Блъсковъ?), Siskov, Sismanov, Velikov (Величковъ?), Vladzkln (Владикинъ?), Michajlovski aus Jelona (Елена!), Stojkov, Rakossi, Palanzov, Zachariev »und — last not least — Drinov«. И като хвали българската нова книжнина, продължава: »Всякоя година донася нови работи на книжовния пазарь. Лани излязоха до 200

нови книги и списания, а пъкъ изобщо младата българска литература брои сега до 1500 книги« — както виждате и верно и похвално!

Можеби почтениятъ авторъ да е билъ надъханъ съ найдобри намерения, когато е писалъ книгата си, обаче тряба да признаемъ, че книгата му не е никаква придобивка за европейската литература върху България; защото освенъ че нищо ново не ѝ донася, но и вече известните отъ по-напредъ факти за България са предадени криво или съвсемъ неверно.

Р.

Un essai de régime parlementaire en Turquie (1876 до 1878). Souvenir d'un diplomate. Par Comte Charles de Moüy. Подъ тоя насловъ единъ френски дипломатъ, който се е намиралъ въ Цариградъ презъ времето на последната източна война въ качество на първи секретарь на френското посолство и на »chargé d'affaires«, следъ напущаньето на Цариградъ отъ посланиците на великите сили, когато исканията на Цариградската конференция бяха отблъснати, описва въ »Revue des Deus Mondes«[1]) опита направенъ въ Турция предъ руско-турската война за въвежданье на едно конституционно управление. Като очевидецъ и участникъ въ дипломатическите работи на турската столица, авторътъ ни представя една ясна картина на турската държава въ тая важна епоха, обсъжда причините на конституционния опитъ въ Турция, неговия характеръ и изходъ. Той не посочва документи, но обявява, че се ползува отъ свои бележки и спомени; неговите сведения прочее иматъ цена на важенъ съвременен документъ. »Ако и да няма особена историческа важность тоя епизодъ, все пакъ той е история«, казва г. de Moüy. И действително, като отражение на тогавашното състояние на духовете въ Турция предъ натиска на европейските държави за въвежданье на реформи и обезпечванье сигурностьта и живота на християнските поданници на султана, тоя епизодъ е исторически фактъ, който представя особенъ интересъ. Въ него се вижда протестъ противъ принципа на намясата на европейските държави въ вътрешните работи на Турция, отъ която намяса последната страдаше отдавна, особено откогато Русия при Екатерина II. си беше извоювала чрезъ Кючукъ Кайнарджишкия миръ правото на покровителство върху православната рая на султана.

Споредъ г. de Moüy, не влиянието на западните идеи, а омразата противъ външната намяса е причината на конституциония опитъ. Въ отговора на тронната речь, изработенъ отъ камарите, свикани презъ мартъ 1877. г., имало единъ пасажъ, който гласялъ: »Ние отблъсваме всяка чужда намяса въ отношенията на султана съ неговите поданници и въ вътрешните работи на държавата. Ние я отблъсваме съ рискъ да жертвуваме своя имотъ

---

[1]) Отъ 1. февруари 1900.

и животъ.« При вътрешните вълнения и въстания и предъ външната опасность отстрана на Русия, която не можеше да се не застъпи за угнетените славянски народности, европейските държави размислиха за начина, какъ да умиротворятъ Турция, и проектираха редъ ноти и »меморандуми« за тая цель, и най-после по предложение на Англия се свика конференцията въ Цариградъ, която Турция не можеше да отфърли, толкова повече че нейната съдба действително се намираше въ гаранцията на европейските държави. Обаче едновременно тя приготвяла единъ проектъ за реформа, тайно отъ европейците, който ималъ назначението не само да запази независимостьта на империята, но и да парализува исканията на Европа. Тоя проектъ за реформи се извършилъ отъ една малочислена по-либерална партия, състоеща отъ хора повечето честолюбиви и стремещи се къмъ власть, — партия, която постепенно се формирала отъ времето на хатишерифа и хатихумаюна и която се домогвала до ограничение на деспотическата власть на султана. На чело на тая партия застаналъ енергичниятъ държавенъ мъжъ Митхадъ паша, който се опрялъ върху масата на негодуващето турско население противъ чуждата намяса. Това негодуванье се усилило поради руския ултиматумъ, който спрялъ победоносния ходъ на турската армия въ Сърбия, и поради заплашителните за сигурностьта на отоманската империя преговори, които се водели предварително между европейските посланици въ Цариградъ безъ знанието на последната относително реформите, които трябаше да се въведатъ въ Турция. Така че, когато презъ декември 1876. г. се отворила Цариградската конференция, духовете въ Цариградъ били извънредно развълнувани и антагонизъмътъ билъ дотолкова изостренъ между двете страни, щото самиятъ принципъ на намяса на европейските държави се отричалъ вече абсолутно отъ турците, при все че тоя принципъ произхождалъ отъ договорите и отъ Парижкия трактатъ. Когато представителите следъ 9 частни заседания изработили единъ планъ за административно и съдебно преобразование на Босна и Херцеговина и България, те обявили на Портата, че са съгласни да подкачатъ съ нея занятията на конференцията. Между дипломатите, които участвували въ конференцията, се намиралъ генералъ Игнатьевъ, единственятъ представитель руски въ конференцията и тогавашенъ руски посланникъ въ Цариградъ. Авторътъ много хвали тоя толкова скъпъ за България руски дипломатъ, виновникъ на Санъ-Стефанския договоръ. »Той беше, казва той, опитенъ държавенъ мъжъ, съ чудна енергия, изкусенъ и привлекателенъ, чиято твърда и грациозна стратагема, проницателна и увлекателна, напредваше винаги съ толкова умение и извъртливость, съ колкото и ясность къмъ цельта, която той си предначертаваше. Неговата проста и учена диалектика завръзваше отстъпките и исканията като стегнатите жици на едно здраво платно; той защищаваше своята кауза съ изпитанъ патриотизъмъ, съ смела увереность и съ многобройните средства на своя бляскавъ и енергиченъ умъ.« Не по-малко цени той първия турски представитель Сафветъ-паша за неговия искренъ патриотизъмъ и неговата мека и коректна обноска. Въ момента, когато подъ председателството на Сафветъ-паша се отво-

рила конференцията (23. декември 1876. г.) и се представили на председателя приготвените проекти, преди още да се почнатъ разисканията, чули се топовните гърмежи, съ които се възвестявала на народа изработената конституция. Председательтъ съобщилъ за това радостно събитие на представителите на конференцията, като казалъ, че съ тоя актъ се отваря нова ера за напредъкъ на отоманските народи. Представителите били изненадани отъ тоя инцидентъ, но продължили разисканията и направили разни предложения, а генералъ Игнатьевъ обявилъ за представените проекти, че те представятъ най-крайните отстъпки на силите. Понеже турците отговаряли на всичките искания съ »non possumus«, европейските дипломати направили големи отстъпки отъ първоначалните си искания, и ограничили тия последните до съвсемъ нищожни размери. Най-после те поискали консулска комисия при местните власти, няколко европейски офицера инструктори въ жандармерията и назначението на губернаторите въ Босна и България съ съгласието на великите сили, и то само за първия периодъ отъ петъ години. Но и тия съвсемъ маловажни искания били отблъснати. Когато представителите попитали: »каква гаранция дава Турция на европейските сили?«, турците отговорили: »само морални гаранции, времето и законите«. Очевидно било, че турците не искали принципиално никаква намяса отъ страна на великите сили. И за да даде по-голяма важность на своя отказъ, Портата свиква единъ великъ съветъ отъ смесени елементи, турци и християни, светски и духовни лица, който съветъ шумно подкрепилъ правителственото решение. Конференцията свършила заседанията си (20 януари 1877) безъ никакъвъ резултатъ, следъ една пламенна речь на графа Игнатьева, въ която той посочилъ съ възвишенъ тонъ важностьта на положението, като фърлилъ върху Турция отговорностьта за събитията, които можели да последватъ. Въ течение на една седмица отъ закриваньето на конференцията всичките посланици напуснали Цариградъ, като оставили секретарите си да управяватъ посолствата. Между тяхъ билъ и г. de Moüy.

Авторъ на конституцията билъ тогавашниятъ великъ везиръ Митхадъ-паша, който съ тая реформа отъ една страна удовлетворявалъ своите конституционни идеали, отъ друга страна постигалъ честолюбивите си замисли, да стане ръководитель на империята, съ прерогативите на единъ видъ европейски канцлеръ; и най-после съ новата конституция великиятъ везиръ отблъсвалъ европейската намяса и съ това задоволявалъ развълнуваното обществено мнение въ Турция. Митхадъ-паша мислелъ, че съ отблъсваньето на европейската конференция турилъ въ безизходенъ пътъ Европа, а отъ друга страна той залавялъ въ ръцете си властьта надъ султана.

Обаче той се измамилъ по всички посоки: съ отфърляньето на исканията на конференцията той предизвикалъ войната съ Русия; съ своя либерализъмъ спечелилъ една ефемерна популярность; най-после, той се мамилъ чудно върху характера на младия владетель, който ласкаялъ се да може да ръководи, и тая погрешка за него била най-фатална отъ всички.

Непредвидливостьта на Мидхадъ-паша се вижда вече отъ самия фактъ, че той вярвалъ въ трайностьта на конституцията, така малко приложима при положението на неговото отечество; но толкова по-чудно е, че той така малко изучилъ и разбралъ лицето, съ което ималъ да работи, мълчаливия свой господарь, волята на когото била единственятъ живъ законъ въ империята. Подстрекатель и съучастникъ въ превратите, които бяха костували престолите на уйката и брата на султана, Абдулъ Азиса и Мурада, — Митхадъ-паша забравялъ, че князьете се ползуватъ отъ подобни атентати, но не ги прощаватъ. Той считалъ Абдулъ-Хамида за владетель слабъ, а последниятъ съ нетърпение чакалъ, какъ да се избави отъ жестокия и дързкия министъръ. И действително той билъ скоро сваленъ отъ везирството и заточенъ вънъ отъ държавата, въ Бриндизи (5. февруари 1877). Предъ тоя авторитетенъ актъ, конституционната партия зела ла намалява. Обаче султанътъ отначало се наблягналъ на същата партия, защото поради нейното дело бе отблъсната намясата на Европа, и съ нейното задържанье той показваше, че политиката не се изменява. Неговиятъ хатъ дори обявилъ, че конституцията си остава въ сила, заповядвалъ да се произведатъ изборите, като посочвалъ редъ закони, които имали да се внесатъ въ камарата. Изборите се извършили безъ законъ; всъде се избрали официално посочените кандидати, между които имало и няколко християни и евреи.[1]) Между депутатите авторътъ посочва лица явни участници въ кланьетата въ Батакъ и въ убийството на консулите въ Солунъ. Депутатите били въ голямо болшинство мюсюлмани. Следъ като се конституиралъ и сенатътъ отъ 25 души висши сановници, парламентътъ билъ съставенъ. Той билъ отворенъ (19. мартъ 1877) отъ самия султанъ при една извънредна тържественость въ палата на Долма-Бахче. Тронната речь била съставена въ либераленъ духъ, обявявали се редъ проекти за закони, споменувало се за премирието съ Сърбия, за разижданьето на конференцията, за запазванье на независимостьта на държавата.

Отговорътъ на тронната речь изказвалъ пълна преданость и готовность за самопожертвувания отстрана на народа. При началото на войната политиката на правителството била одобрена отъ народното представителство; султанътъ подкачалъ войната съ съгласието на своите народи. Обявявало се, че ще станатъ изборите за есенната сесия на събранието по новъ законъ за изборите, който щялъ да се изработи. — Ходътъ на войната, въ която турците енергично се бориха най-паче подъ Плевенъ и Шипка, не изменилъ решението за свикванье на събранието, и действително изборите станали презъ ноември, и събранието се свикало. И защо да се не свика. Правителството искало да докаже на Европа своята последователность въ решенията си итрайностьта на извършената реформа. А вътре въ страната събранието не можело нищо да пречи на управлението, да води работите както преди безъ никакво колебание. Кой мислелъ тогава да прилага

---

[1]) Доколкото ни е известно, имало е и няколко български представители, и между тяхъ са били Стефанаки-бей отъ Тулча, Йоргаки-бей Чалъолу отъ Пловдивъ и др.

конституционните наредби? Българите се преследвали по най-жестокъ начинъ, жандармерията и опълчението се образували въ Цариградъ и по провинциите само отъ мюсюлмани, при всичкото провъзгласено равенство на отоманските поданници по конституцията. Държавните мъже гледали съ презрение на тия конституционни постановления. »Колкото за християните, ще видимъ по-късно, казалъ великиятъ везиръ Едемъ-паша.« »Християните, твърдялъ председательтъ на държавния съветъ, не могатъ да се надяватъ отъ наша страна, освенъ за веротърпимость.« Свиканото събрание било отворено отново тържествено отъ султана, който въ своята речь превъзнасялъ преданостьта на своите поданници и обявявалъ конституцията като »спасителенъ якоръ на империята«. Той обявилъ редъ проекти за закони, но нищо не споменалъ за превземаньето на Плевенъ отъ русите. И камарата нищо не отговорила по въпроса, при все че всички депутати се интересували повече за хода на военните работи, отколкото за изработванье на законите. Никой не си правелъ илузии за сериозностьта на законодателната деятелность на събранието, но нали султанътъ можелъ да поддържа предъ Европа темата, че конституцията всичко ще поправи въ Турция и че исканите реформи ще се изпълнятъ!

Когато, следъ превземаньето на Плевенъ, победоносните войски бързо напреднаха отвъдъ балканите, и следъ боевете при Шипка и Пловдивъ се упътиха къмъ Одринъ и Цариградъ, и турското правителство, изоставено отъ Европа, поиска премирие, турската столица се намирала въ безпокойно и трескаво състояние. Камарата, за която никой не мислелъ, и която изглеждала осъдена на скромна и неизвестна деятелность, се опитала отведнажъ да се намеси и зела инициатива, конституционна можеби, но съвсемъ неочаквана, като дръзнала да вмести въ отговора на тронната речь единъ пасажъ осъдителенъ за правителството и да предизвика министерска криза. Високата Порта, отъ една страна очудена отъ тая смелость на камарата, отъ друга страна дълбоко засегната отъ военните злочестини, се намерила увлечена въ редъ мерки и разпореждания безпоредъчни, които показватъ само, че всички били изгубили глава въ Цариградъ. Въ течение на няколко дена били сваляни и качвани министри, великото везирство било унищожено, и Ахмедъ-Вефикъ-паша билъ назначенъ за пръвъ министръ; а всичко това станало, безъ да се знае защо, въ обстоятелства, които диктували съвсемъ други грижи отколкото съблюдението на парламентарни реформи и образуваньето на едно министерство компактно и парламентарно. При приближаваньето на руските войски къмъ Цариградъ, камарата, както и цялото правителство се намирали въ най-тревожно състояние, ораторите говорили пламенни нападателни речи, но камарата била лишена отъ ръководство. Безпоредъкъ владеялъ всъде, и дори се предполагало, че султанътъ може да отиде въ Бруса, за да се не намира въ столицата на правоверните мюсюлмани, когато пристигнатъ гяурите.

Обаче въ това трудно положение на работите правителството намира бързо необходимата енергия, за да залови въ свои ръце поколебаната власть, да овладее положението и да земе

решителни мерки за предпазванье страната отъ пълно разстройство. То извършило много погрешки; но трябало да му се отдаде справедливость, че то не дирило виновни въ ония минути на отчаяние, а зело съ решителность инициативата за прямите преговори за миръ съ победителя. Абдулъ Хамидъ ималъ твърда вяра въ своята неограничена власть, той не приписвалъ никому вината за несполучната война; той знаелъ, че самъ билъ причина за войната, и че самъ трябало да сключи миръ, при каквито и да е условия, но съ пълно запазванье на своите абсолутни прерогативи. Територията му можела да бъде намалена, но властьта не. Калифътъ оставалъ незасегнатъ; но въ също време неговото самостоятелно действие показвало, че той самъ е жизнената сила въ държавата, и осъждало парламентарния режимъ, безполезностьта на който всякой признавалъ. Султанъ Абдулъ-Хамидъ олицетворява въ себе си най абсолутния отомански владетель. Той отклони направлението на вътрешната политика отъ либералната посока, която ѝ бяха дали неговите предшественици, и залови смело въ ръцете си браздите на управлението. И действително, той и до днесъ ръководи съдбините на Отоманската империя въ същата посока съ железна воля. За неговата решителность и енергия въ моменти на опасность историята би могла да му отдели една добра страница, ако да не беше той толкова фанатиченъ и жестокъ въ своите административни приеми, ако да не беше той виновникътъ на безподобните зверства, извършени противъ арменците въ кланьетата въ Цариградъ и Мала-Азия. Съ по-хуманни чувства и съ по-широкъ погледъ върху държавните задачи на единъ отомански калифъ, отъ волята на когото зависи животътъ и имотътъ на неговите разнородни поданици, енергичниятъ днешенъ султанъ можеше да закрепи временно своята империя.

По тоя начинъ опитътъ, предназначенъ да раздвижи и уплаши Европа, не посрещна вънъ освенъ злорадно недоверие, и вътре само предвидливата и презрителна инерция на народите. Тия институции трябало толкова по-малко да преживеятъ преходните обстоятелства, които ги бяха създали, че при тогавашните обстоятелства те не били повече освенъ едно излишество и можели освенъ това да станатъ елементъ на вътрешни тревоги. Въ същность при важни и решителни дела всички се обръщали къмъ султана, който олицетворявалъ въ себе си съдбините на империята.

Русия съветвала Портата, тайно или официозно, въ всякой случай за това нищо нигде не е формулирано, да махне конституцията. За Портата не беше нищо по-леко да се съгласи на такова предложение, толкова повече, че тя нямаше повече нищо да чака отъ тоя парламентаренъ призракъ, който не беше освенъ споменъ на една празна стратегия и на една съкрушена политика. Едно ираде скоро следъ сключванье на мира суспендира за неопределено време сената и камарата на депутатите. Конституцията формално оставала още въ сила, но тя фактично не се приложи вече въ нищо. Депутатите се разишли, и следъ малко никой вече не си спомнялъ за тоя епизодъ отъ войната.

Д. Д. А.

Wer hat Moskau im Jahre 1812 in Brand gesteckt? Berliner Inaugural-Dissertation von G. Tzenoff. 1900. Стр. 33.

Тая докторска дисертация е само часть отъ една по-голяма работа, която ще се яви наскоро като 17. кн. отъ Historische Studien у E. Ebering въ Берлинъ.

Първата часть на дисертацията подъ насловъ Historischer Überblick (стр. 2—14.) излага различните мнения, изказани върху въпроса, кой е запалилъ Москва въ 1812. год. Владеещото мнение, което поддържатъ почти всички сегашни французки, немски и мнозинството руски историци, е това на официалния Наполеоновъ бюлетинъ, имено, че самъ московскиятъ генералъ-губернаторъ графъ Ростопчинъ заповядалъ да се запали Москва. Ростопчинъ обаче въ една брошура отъ 1823. год. отрича категорично това обвинение. Въ Русии още отначало вярвали, — вярванье, запазено и до днесъ у руския народъ, — че Москва запалили французите; напротивъ въ Европа мислили, че това мнение било надъхано на руския народъ; споредъ автора това не е право, защото руската интелигенция и руськиятъ историописъ веднага още следъ 1812. год. били на мнение, че Москва изгорилъ Ростопчинъ. Въ руската литература съществува и друго мнение, изказано най-напредъ отъ графа Ростопчина, имено, че самиятъ руски народъ запалилъ Москва. Най-после има и мнение, че Москва се запалила неумишлено, по невнимателность на французите.

Понеже пожарътъ на Москва е свързанъ тясно съ името на графа Ростопчина, то авторътъ въ втората часть на дисертацията (стр. 15. до края) дава кратка характеристика на тоя мъжъ, главно на политическата му дейность.

Тая часть отъ работата на Ценова, която е напечатана въ дисертацията му, представя само единъ уводъ, въ който самата тема още не е зачекната. По-важно ще бъде продължението, появата на което очакваме.

Г. К.

КНИЖОВНИ И НАУЧНИ ВЕСТИ.

Мумията на библейския Фараонъ.

Както се чува, напоследъкъ била открита мумията на библейския Фараонъ.

Презъ май 1898. г. Loret, тогавашниятъ директоръ на Египетския музей за старини, намерилъ въ гроба на Аменофисъ VI. десетъ царски мумии, отъ които една считалъ за мумията на Йек-ен-Йетенъ (Аменофисъ IV.). Маречо, сегашниятъ директоръ на музея, се разпоредилъ преди няколко време да се пренесатъ тия десетъ мумии въ Каиро и споредъ «Freis. Zeitung» чрезъ изследванье отъ египтолозите Daressay и Ejorft се установило, че споменатата мумия въ действителность е мумията на Меренпта, който се счита за Фараона, въ времето на когото израелитяните оставили Египетъ.

(Изъ Deutsche Litteraturzeitung, n. 12. отъ т. г.)

Г. К.

Ческата журналистика на парижкото изложение. Всичките чески журнали, както политически тъй и литературно-научни, съ една дума целиятъ чески периодиченъ печатъ ще бъде изложенъ въ Парижъ. По поводъ на това хрумва ни мисъльта, не би ли било добре да бъдеше изложена въ българския павильонъ и цялата наша журналистика. По този начинъ всеки полесно би могълъ да си състави понятие и за състоянието на тоя клонъ отъ нашата култура. За тая цель би трябало отстрана на нашия комитетъ за изложението да се поиска отъ редакциите на всички наши периодични издания (вестници и списания) по единъ екземпларъ напр. отъ излезлите презъ месецъ януари 1900. год.

Л. М.

Великите държави на света и техните колонии.

Paul Barré, секретарь на Société de la Propagande coloniale и на Association polytechnique, неотдавна беше направилъ изложение на извънъ-европейските владения на разните държави и въ Revue de Statistique е далъ някои подробности за народонаселението и повръхнината на разните страни, които различните държави владеятъ фактически или номинално.

Ние ще извлечемъ отъ труда на Paul Barré изцяло следните резюмета:

Народонаселението на държавите отъ земното кълбо, които иматъ повече отъ 10 милиона жители, заедно съ всичките имъ подвластни земи:

Англо-Индийска империя . .	400	милиона жители	[1])
Китайска империя	400	„	„
Руска империя	132½	„	„
Франция и колониите . , .	97½	„	„ [2])
Североамерикански съединени държави и колониите. .	85½	„	„
Германия и колониите . .	61½	„	„
Япония . , ...	45	„	„
Австро-Унгария . . , . .	44⅓	„	„
Холандия и колониите. . .	42	„	„
Италия и колониите . . ,	33	„	„
Отоманска империя . . .	25½	„	„
Белгия и Конго	23½	„	„
Испания и колониите . . .	18	„	„
Бразилия	17	„	„
Португалия и колониите . .	13,315.000		„
Мексико	11,570.000		„

Повръхнината на държавите отъ земното кълбо, който заиматъ повече отъ 1 милионъ квадратни километра.

Англо-Индийска империя .	31,000.000	квадр. килом.	[3])
Руска империя	32,800.000	„	„
Китайска империя	11,200.000	„	„
Франция и колониите. . .	11,180.000	„	„ [4])
Съединени държави . . .	9,825.000	„	„
Бразилия	8,392.000	„	„
Германия и колониите . .	3,200.000	„	„
Отоманска империя . . .	2,989.000	„	„
Аргентинска република . .	2,790.000	„	„
Португалия и колониите .	2,260.000	„	„
Белгия и Конго	2,329.000	„	„
Холандия и Колониите . .	1,947.000	„	„
Мексико	1,947.000	„	„
Персия	1,645.000	„	„
Боливия	1,324.000	„	„
Колумбия	1,203.000	„	„

---

[1]) Отъ които 40,490.090 живеятъ въ Европа, 308,300.000 — въ Азия, 45,000.000 — въ Африка (безъ Египетъ), 7,100.000 — въ Америка и около 5,500.000 — въ Океания.

[2]) Отъ които 38,300.000 живеятъ въ Европа, 23,600.000 — въ Азия, 35,000.000 — въ Африка, 420.000 — въ Америка и 150.000 — въ Океания.

[3]) Отъ които 325,000.000 квадратни километра въ Европа, 5,823.000 квадр. килом. въ Азия, 6.800.000 квадр. килом. въ Африка, 9,494.000 квадр. километра въ Америка и 8,546.000 квадр. килом. въ Океания.

[4]) Отъ които 536.000 квадратни километра въ Европа, 802.000 квадратни километра въ Азия, 9.600.000 квадратни километра въ Африка (съ земите подъ френско влияние), 203.000 квадратни километра въ Америка и 39.000 квадратни километра въ Океания.

Перу	1,137.000	квадр. килом.
Венезуела	1,044.000	„ „
Испания и колониите. . .	1,013.000	„ „

Тъй щото Англия по числото на жителите си и по повръхнина заима първо място; тя владее $^1/_4$ отъ цялото човечество, втората $^1/_4$ владее Китай. Останалата половина отъ населението на земното кълбо е разпределено между многото останали държави.

Л.

НАШИЯТЪ ТЕАТЪРЪ.

(Щастливиятъ денъ. — Графъ Есексъ.)

»Щастливиятъ денъ« отъ Островски е весела, малка комедийка, не много дълбокомислена, но въ нея има няколко интересни характера. Тя е толкова благодарна и лесна за игранье, че въ Русия често я представятъ въ »любителски спектакли«. Вероятно същата съдба я очаква и въ България, дето тя съ успехъ ще може да замени на провинциалните любителски сцени тежките и нелесно смилаеми пиеси, съвсемъ не по силата на неумели дилетанти.

Нашите стари и нови актьори изиграха тази комедийка изобщо много хубавичко, и зрителите видимо останаха много доволни. Ако побързатъ да турятъ отначало другъ по-интересенъ водевилъ, тя ще може да се даде няколко пъти. Защото пиесата на Върхлицки »Завещанието на барона« нема никакъвъ успехъ. И действително, тази графиня, която се сгодява подъ влиянието на откраднатото шампанско, не можа никакъ да ни заинтересува. Французите представятъ на сцената хиляди посъмнителни положения, но това те го правятъ съ майсторска ръка, и всичко минава »comme une lettre à la poste«. А тука всичко е тежко, шаблонно.

Но да се върнемъ къмъ »Щастливия денъ«. Най-напредъ съ удоволствие констатираме, че рядко пиеса е била представена у насъ съ такъвъ добъръ ensemble. Кировъ, Поповъ и Ганчевъ играха наистина прекрасно. Г-нъ Кировъ, като началникъ на пощата, достигна големи комични ефекти благодарение на старателното и всестранно изучванье на своята рола, на особената гъвкавость въ интонациите, безъ да прекалява обаче. Г-нъ Поповъ е величественъ генералъ. Но най-голямо удоволствие ни достави г-нъ Ганчевъ, който прекрасно изигра ролата на младъ, срамежливъ чиновникъ. Ние пръвъ пътъ го виждаме въ млади роли. Желателно би било той да се опита и съ други подобни. Въ разпределението на женските роли (по наше скромно мнение) е станала грешка. Въ водевила трябаше да играе контесата — г-ца Будевска, а въ последната пиеса г-ца Игнатиева. Казваме това, като си спомняме играта на първата въ салонната рола на »Журналистите« и на втората въ наивно кокетливата рола въ »Библиотекаря«. Г-ца Будевска или не е разбрала добре или прекалява ролата на Елена, която така ненадейно става вулгарна и повече ausgelassen, отколкото го изисква авторътъ. Ней-

ното кокетство тряба да бъде по-инстинктивно, натурално, присъщо на нейния характеръ. Зрительтъ тряба да осеща, че тя знае, че стига да се яви, и нейната грация и веселость ще победи всички сърца безъ усилие отъ нейна страна. А г-ца Будевска ни представя само една груба кокетка, която се фърля на шията на мъжете. Това като trop voulu дава на цялата пиеса единъ не твърде мораленъ характеръ. Всичко това тряба да бъде много по-невинно. Пресата въобще остана доволна отъ нейната игра, но можеби затова, че не е видяла другаде една по-добра Елена и не познава пиесата.

Г-жа Щерева много старателно бе изучила ролата на Липочка, и някои сцени тя изигра сполучливо. Но една страна отъ ролата остана непонятна. Липочка е руската жена, заспала като принцесата въ приказката, преди да е дошелъ принцътъ да я събуди. Липочка иска само да спи, защото безцелниятъ, безпринципниятъ животъ на провинциалната баришня ѝ внушава отвръщение: но тя още не е вкусила отъ дървото на познанието, нейната душа се лута изъ тъмнината и още не е намерила оная звезда, която ще ѝ покаже пътъ къмъ една полезна, самоотвържена дейность. Между две почивки тя разправя на доктора, че иска да стане шивачка, защото поне този трудъ има цель, а шиенье възглавнички за канапета е безсмислено губенье на време. Дайте ѝ две-три книги въ ръка, запознайте я съ някого отъ ония студенти, които по цяла Русия са »разпропагандирали« толкова »баришни«, и ще видите, какъ тя ще се събуди завинаги и ще стане не шивачка, а студентка на медицинските курсове, а можеби и нещо друго. Въ тоя случай наместо някой пламененъ пропагандистъ на новите идеи се е намерилъ при нея единъ простодушенъ провинциаленъ докторъ, съ когото тя ще продължи сънливо пътя на своя животъ. Но Липочка е »une fausse endormie«, тя е много по-близко до »събужданьето«, отколкото нейната кокетлива сестра, защото нейниятъ сънъ не е друго освенъ отвръщение отъ средата, въ която живее, и когато дава своята ръка на доктора, тя пакъ му напомня, че той тряба да цени не нейната вънкашность, а ума и характера ѝ. Тази рола е твърде любопитна, но мъчна за предаванье. Ако актрисата не вникне добре въ нейната същность, лесно се получава карикатура.

Графъ Есексъ, трагедия въ 5 действия отъ Лаубе, се смята за най-доброто му драматично произведение. Хайнрихъ Лаубе, прочутъ немски списатель, журналистъ и драматургъ, е роденъ въ 1806. г. въ Германия и умрялъ въ 1884. г. въ Австрия. Забърканъ въ революционното движение, той е билъ затварянъ въ 1834. година въ Берлинъ. Въ 1849. год. е билъ повиканъ като артистиченъ директоръ на виенския Бургтеатъръ, дето принесълъ големи услуги. Билъ е също директоръ и въ Лайпцигъ, а после пакъ въ Виена като основатель на Stadttheater. Ето накратко, какво казва за Лаубе въобще и за трагедията Есексъ въ частность Курцъ въ своята голяма история на немската литература: »Лаубе притежава голямъ талантъ, обработенъ съ

размишление и критика, който получава пъленъ разцветъ въ неговите драми. Тия последните показватъ голямо познаванье на сцената и на театралните средства. Трагедията Есексъ е най-съвършеното негово творение. Вече изложението, въ което враговете на графа готвятъ неговото погубванье, показва ловкостьта на автора. Действието се развива бърже, конфликтите са добре представени и мотивите винаги добре намерени. Само кратковременното полудяванье на Леди Анна изглежда повече да пречи на развитието на драмата, отколкото да бъде необходимо. Ако и отношението на Есекса къмъ кралицата да напомня Шилеровия Лейстеръ (въ Мария Стюартъ), това произхожда отъ сходството на положенията, но изобщо Есексъ показва въ цялото произведение съвсемъ другъ характеръ. Също и Елисавета, която се показва като жена — слаба, като кралица — велика и силна, напомня Шилера, но и тя не е подражание на великия поетъ, тя съвсемъ »различно е вдъхновила и двамата поети«...

Ние ще прибавимъ, че »Графъ Есексъ« е сходенъ и съ драмата на В. Хюго »Мария Тюдоръ« и по характера на кралицата и по самата интрига. Но В. Хюго, макаръ че е шефъ на романтичната школа, е вложилъ въ своята драма повече класична ясность и единство, отколкото Лаубе въ своята. Тряба също да забележимъ, че цялата авантюра съ пръстена, която е центъръ на двете последни действия, се смята отъ по-новите историци за басня.

Драмата »Графъ Есексъ« е написана почти цяла въ стихове. Тряба ли да повторимъ тукъ онова, което казахме за Людовика XI.?[1]) На афишата стои »преведена отъ хърватски«, значи стиховете на Лаубе са били преведени (въ стихове или проза) на хърватски, а после пакъ въ проза на български. Значи ние чухме преводъ отъ превода, сянка отъ сянка! Това толкова повече ни очудва, че Лаубе е писалъ на единъ езикъ, знанието на който е твърде разпространено у насъ. Ние нямаше толкова да се чудимъ, ако бихме видели напр. някоя драма отъ Лопе-де-Вега преведена не направо отъ испански, а отъ руски. Но добри познавачи на немския езикъ се срещатъ у насъ много по-често отколкото такива на хърватски. Ние твърде добре разбираме обаче, де се крие злото, откъде тая случайность въ избора на пиесите и неразборчивостьта на преводите: преводното дело не е правилно организувано, а и не е достатъчно платено. За да преведешъ добре една пиеса, изисква се два пъти повече усилие и знание, отколкото да преведешъ единъ романъ или новела. Следвателно трябаше не да се намалява хонорарътъ, а да се увеличи. Ние молимъ компетентните и власть имеещи лица да се позамислятъ малко надъ тоя въпросъ: какъ да имаме добри преводи отъ добри пиеси?

Госпожа Шенка Попова е само удовлетворителна въ ролата на кралица Елисавета. Тя не може да ни представи тази смесь отъ бурни страсти и царско величие въ една жена, която отъ трийсетъ години властвува надъ гордите лордове въ една отъ най-немирните епохи на Англия. Познава се освенъ това,

---

[1]) Вж. предишната книжка на „Бълг. Прегледъ“.

че г-жа Попова не е научена да носи великолепни костюми, дълги царски шлейфове. Наистина на нашата микроскопична сцена това е мъчно. Тя не ни представя доста ясно душевната борба на една излъгана жена — между жаждата за отмъщение и състраданието: това имено, което особено силно тряба да изпъкне въ предпоследната картина, когато се решава да прости на Есекса, ако ѝ прати пръстена.

Г-ца Будевска — като жена на Есекса, беше много елегантна и на някои места съ чувство изигра своята рола. Особено въ картината на Тауера — когато се свестява и въ пълно съзнание, съ мъки, но и съ величаво достойнство, се прощава съ мъжа си. Само г-ца Будевска би трябало да избягва резките викове, напр. когато пада въ несвесть при приговора на Есекса. Тоя видъ викове не покрътватъ душата на зрителя, както низките, гръдни, пълни съ мъка тонове.

Г-нъ Кирковъ — Есексъ — е за жалость неравенъ въ своята игра. Види се той още не е добре вникналъ въ тази рола. Впрочемъ това не е много лесно, защото човекъ би трябало за тази цель да почете малко историята, да вникне въ характерите на епохата, въ дадения случай въ богатата епоха на английското възражданье, когато всичко беше грамадно — таланти и страсти, — епохата на Шекспира и на Хенрихъ XIII.

Ще забележимъ при тоя случай, че когато се даватъ исторични драми или въобще някои прочути пиеси, нямаше да бъде зле, да бъдатъ придружени поне на първото представление съ една малка но съдържателна сказка, която да осветлява публиката и показва, какъ да гледа на това произведение. Такива сказки се четатъ дори и въ някои големи французки театри отъ най-прочутите критици и списатели, като напр. въ театра Odéon, и се оказватъ много полезни и поучителни. Колко повече щяха да бъдатъ полезни те у насъ, дето можеби половината отъ публиката съвсемъ не е подготвена да гледа туй, що ѝ се представя, и вижда въ една драма само единъ калейдоскопъ отъ авантюри и бляскави костюми. Ако нашите артистични сили не ни позволяватъ още да видимъ една драма съвсемъ добре възпроизведена, тряба да се направи всичко, щото половината отъ това, което виждаме, да не бъде загубена за зрителя поради неговата неподготвеность. Позволяваме си тези бележки, като си спомняме за уголемената субсидия на трупата и за това, че театърътъ тряба да бъде школа.

Л. Ш.

БЪЛГАРСКИ
ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ

ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА ДРУЖЕСТВОТО „ОБЩИ ТРУДЪ“

ГОДИНА VI.

КНИГА VIII. — АПРИЛЪ

СОФИЯ
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА
(Братя Прошекови)
1900

СЪДЪРЖАНИЕ.

КНИГА VIII.

Стр.

Руджиеро, царь български. Епизодъ изъ »Orlando Furioso«, отъ Ариосто. Превелъ отъ италиянски Кирилъ Христовъ 1

Скици. 1. На прощаванье; 2. Минка отъ Н. Г. Данчовъ . 7

Не се разбиратъ, драма въ едно действие, отъ Н. Айдемировъ 16

Идилия, отъ Кирилъ Христовъ. 31

Овчарь, разказъ отъ П. Ю. Тодоровъ 34

Историята на новооткритото сръбско училище въ Велесъ, отъ д-ръ Н. Маренинъ. 48

Българите въ „Orlando Furioso“ и въ по-старата френска драма, отъ Ив. Д. Шишмановъ 67

„Изгубениятъ Рай“, отъ Джонъ Милтонъ, превежда отъ оригинала В. Узуновъ. Песень I. 85

Буда и будизъмътъ, съ погледъ върху индийската религия преди него, отъ М. Арнаудовъ 89

Рецензии и книгописъ.

Léon Lamouche, La Péninsule Balkanique, Paris, 1899 *И. Г.* 103

П. Н. Милюковъ, Христіанскія древности Западной Македоніи и пр. (отделенъ отпечатъкъ отъ »Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ, т. IV., выпускъ 1.). *В. Н. З.* 111

G. Weigand, Die Rumänen in Serbien (Globus т. LXXVII, № 17) *А. И.* 113

П. Н. Милюковъ, 5 этнографическихъ картъ Македоніи съ текстомъ. *А. И.* 113

Durch Bulgarien. Zur freundlichen Erinnerung den hochverehrten p. t. Gästen der Inaugurationsfahrt anlässlich der Eröffnung des Luxus-Zugverkehres Ostende-Sofia-Constantinopel und Berlin-Sofia-Constantinopel am 30. April 1900. Sofia. 1900. — *А. И.* 144

Стр.

Д-ръ Ватевъ. За значението на антропологичните наблюдения върху учениците. Бълг. Прегледъ, год. IV. кн. VII, 68—86. *С. Юриничъ* 115

Български артистъ, год. I 1900, № 1, редакторъ Р. Канели. — *Л. Ш.* 120

Книжовни и научни вести.

Находки на каменни оръдия изъ разни места въ България. *В. Добруски.* 120

Разкопки на стари гробища при Враца. *В. Кжнчевъ.* 122

Печатни грешки 123

Получени въ редакцията книги и списания . 124

Обявление отъ Св. Синодъ на Българската Църква (гл. корици, стр. 3.).

Руджиеро — царь български[1]).

Епизодъ изъ „Orlando furioso“ отъ Ариосто.

I.

Тамъ, дето Дунавътъ прегръща кършна Сава
И лудо къмъ морето я отвлича той,
Прѣдъ стара твърдь отбрано войнство наближава,
А друго войнство въвъ твърдьта очаква бой.
Отдавна български се пряпорецъ развява
Връхъ крепостьта белградска, ала катъ порой
Царь Константинъ — саминъ съсъ царственъ синъ на чело —
Повелъ е пакъ едно по друго войнство смело.

II.

Но ей предъ мрачните стени, отвъдъ реката,
Замяркаха се рой червени знамена:
Дружини млади тамъ оставатъ твърдината
И тичатъ долу, де, отвъдната страна,
Гъркътъ се сили мостъ да метне надъ водата.
Те спустнаха се като жива твърдина; —
А Руджиеръ, когато съ конница отбрана
Пристигна тамъ — въвъ бой отчаянъ ги застана.

III.

Тамъ българинътъ бе единъ срещу стотина,
А имаше и кораби лукавий врагъ.
Но съ тяхъ напраздно войнството на Константина
Мъчѝ се мостъ да фърли до отсрещний брягъ,
Доръ не пристори се за негде че замина,
По после хитро се назадъ повърна пакъ
И мостъ отъ кораби стъкмява той набързо
И се префърлюва отвъде сърчно, дързо.

---

[1]) Вижъ въ тая книга статията на Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ „Българите въ Orlando Furioso и въ по-старата френска драма“.

IV.

Поведоха покрай брега войводи стари
Единъ по други многохиледна войска —
И дружно върху българите врагъ удари,
Полвина на коне, полвина по крака.
А Левъ, щомъ виде императора, че свари
Да мине съ свойте войни страшната река,
Направя втора тамъ отъ кораби верига
Па спуща се и императора застига.

V.

Тогава вождътъ български, Ватранъ юнака,
Неустрашимиятъ, сърдцатий царь Ватранъ,
Най-смелите момци събира подъ байрака
И фърля се върхъ неприятелската сгань.
Ала нахалость: тамъ погибелъ него чака,
Защото другъ юнакъ — самъ Левъ — предъ вражий станъ
На конь изкокна и катъ хала се затече
И смъкна царя български и го съсече.

VI.

До тоя часъ юнашки българските войни
Отблъсваха отъ всичките страни врагътъ;
Но пада ли имъ вождътъ — плахи, неспокойни
Обръщатъ гърбове и хукватъ къмъ градътъ.
Тогава Руджиеръ, средъ гърци многобройни
Изгубенъ съ конницата, си отваря пътъ,
На българи той помощь бърза да покаже,
Защото днесь ощъ иска Лева той да смаже.

VII.

Най-пръвъ Фронтинъ тамъ бодна коня и остави
Кат' вихъръ вихренната конница назадъ,
И пътъ презъ победителя си той преправи —
И стигна тезъ, що вечь оставяха Белградъ.
Той спира ги — и всички останали здрави
Повърнаха се да измратъ въвъ нова рать. —
И тъй ги гордо той поведе къмъ полето,
Че Марсъ самичъкъ му завиде отъ небето.

VIII.

Ей взря се вождътъ въвъ врага и погледъ спира
На воинъ младъ въ одежда пурпурна покритъ:
Върху гърдите му той царски знакъ съзира —
Класъ житенъ, отъ коприна и злато ошитъ.
То беше внукътъ императорски. Сподиря
Го мигомъ вождътъ и съ едничъкъ ударъ — щитъ
И златна ризница пробива, разтрошава,
Простира го и трупъ бездушенъ го остава.

IX.

И се огледа пакъ — па Бализарда погна
И задели го на страна, подъ дъбъ голямъ,
Така, че никой да неможе му помогна.
Натрупватъ се единъ презъ други гърци тамъ,
Търчатъ на помощь, ала войнътъ всички смогна
Назадъ да върне илъ да изпотрепи самъ:
Земята се съ глави, съ ръце, съ крака покрива
И дò-сита на гръцки кърви се напива.

X.

Тъй мина часъ — и не остана му насреща
Вечъ никой. Секна, па притихна боятъ лютъ.
Така и тозъ пътъ победи кръвьта гореща
На Руджиера. Тъй, невиденъ и нечутъ,
Пропадна врагъ, щомъ дигна мечъ въ десница веща
Въ едно съсъ българина тозъ юнакъ прочутъ:
Наоколо тукъ-тамъ се само ощъ съзиратъ
Подплашените въ бягъ спасение да дирятъ.

XI.

А Левъ видялъ бе всичко отъ една могила,
Къде стоеше още смаянъ, вцепененъ.
Той взрянъ бе още въ тозъ юнакъ съ чутовна сила,
Що самъ изтрепа толкозъ хòра. Ужасенъ,
Той гледаше — и тазъ, която е родила
Героя гордъ на днешний злополученъ день,
Гъркътъ неволно поздрави, — макаръ душа му
Да бе препълнена съ една умраза само.

XII.

Ала позналъ бе Левъ (по скъпата одежда
И сяйното оръжие), че тозъ юнакъ
Не беше българинъ, — че друго го довежда
На помощь въ тоя часъ на неговия врагъ, —
Позналъ бе Левъ, додето ощъ Руджеръ изрежда
Най смелите за да ги изпобий до кракъ —
И си пошепна: Въ насъ се вярата разклати,
Затуй да ни накаже ангелъ Богъ изпрати.

XIII.

Но пакъ — катъ рицаръ благороденъ — не остави
Въ сърдцето си ни завистъ ни умраза той
Къмъ победителя. Гърдите му задави
Дори любовь за непознатия герой.
Левъ даже би простилъ врагъ съ него да се слави,
Пренесълъ би срама на днескашния бой,
Забравилъ би, полвина царство да изгуби, —
Но не такъва смелъ юнакъ да се погуби.

XIV.

Ала доде се Левъ на Руджиера чуди,
Тозъ дири го по хълмове и равнини:
Желанье грозно ощъ се въвъ сърдце му буди:
Самъ да му прати смърть, илъ самъ да го плени.
И дълго съсъ очи си искрометни луди
Той търси своя врагъ по всичките страни;
Ала съдбата (а и хитростьта на гърка)
Помогна на единий, други му побърка.

XV.

А за да отърве разбити легиони,
Левъ дава знакъ на вождите да се сбератъ;
Изпраща после конникъ царя да догони
И да му каже да отстъпи къмъ брегътъ
По бързо съ всичките си останали войни —
Додето има още презъ водата пътъ.
А самъ съ малцината, що сбра подъ знамената,
Той хукна прязъ-глава надолу къмъ реката.

XVI.

И стигнаха те отъ малцината малцина:
Едни погинаха отъ българска ръка
(А ако моста бе пресеченъ вечъ — мърцина
Изгинали би всички); въ буйната река
Тукъ-тамо не единъ събори се, загина;
А други, както бяха сплашени така,
Бродъ кой знай на къде да дирятъ се спустнàха;
Четвърти роби пъкъ въвъ Бялградъ откарàха.

XVII.

Тъй свърши този бой. Тъй българите смели,
Щомъ падна царятъ, катъ подплàшени сърни
Хукнали бяха къмто своите предели;
Но Руджиера въ мигъ страха имъ промени
Въ победна дързость. Затова те, повилнели,
Сега притискатъ го отъ всичките страни —
И съсъ тържественни го викове поздравятъ,
И за победата те него само славятъ.

XVIII.

Единъ се спуща и целува му ръцете,
Другъ катъ предъ божество въ краката му лежи,
На дрехата полите му целува трети —
И всеки гледа повечъ да го доближи.
По всичките лица еднаква радость свети
Отъ всичкитѣ уста една молба гъмжи:
Те викатъ, молятъ го царь български да стане,
Те скиптра даватъ му на старите балкани.

XIX.

Следъ вождътъ вождъ търчи, прегръща го и стиска,
И моли го — и той отвръща съ благовесть:
Той ще имъ бъде царь; но скиптъръ днесь не иска:
Въвъ Бялградъ той неще да влезе още днесь.
Защото не затуй цялъ въ кърви се оплиска:
Врагътъ разбитъ е, ала бяга Левъ безъ свесть,
Когато мъртавъ трябва тука той да легне, —
Та после Руджиеръ за скиптъръ ще посегне.

XX.

Той само зарадъ Лева толкозъ пъть измина,
Полето съ трупове за него салъ покри.
И ей остави той войводи и дружина,
На коня метна се и отъ очи се скри; —
Защото страхъ го бе, че Левъ реката мина
И може дървения мостъ да изгори.
И толкозъ бързо се надолу той затече,
Че даже пажа му не го застигна вече.

Шуменъ, априли, 1900.

Превелъ отъ италиянски *Кирилъ Христовъ.*

Скици.

1. На прощаванье.

> На дворѣ ужъ восходило солнце, громко пѣли птицы; слышно было, какъ въ саду шагалъ садовникъ и какъ скрипѣла его тачка . . . А немного погодя, послышалось мычанье коровъ и звуки пастушеской свирели. Солнечный свѣтъ и звуки говорили, что гдѣ-то на этомъ свѣтѣ есть жизнь чистая, изящная, поэтическая.
>
> Антонъ Чеховъ.

Беше два часа следъ пладне. Влакътъ, който спираше на тази станция въ два и половина, щеше да закъснее до три и половина. Тамъ, на ляво отъ станцийката, подъ гъстите върби, окрити отъ палящите слънчеви лъчи — чакатъ, насядали на групи, пътниците и изпращачите: четворица младежи, които играятъ на карти; двама брадати евреи, които напрегнато смятатъ нещо и се каратъ; майка и дъщеря, мълчеливо гледащи въ далечината; няколко войника съ раници на гърбъ и една голяма, пъстра дружина. Всичко беше най-естестено, освенъ тази последнята — и говорътъ, и глумите, и смехътъ и въздишките ѝ бяха някакъ пресилени, фалшиви. — Филипа Филиповъ, 23 годишенъ момъкъ отъ Македония, изпращаха да следва въ странство. Тукъ беше годеницата му, нейната майка, бяха съседите имъ, познатите и приятелите имъ.

Беззъбата баба хаджийка обърна плоското си лице къмъ Фплипа:

— Тамъ, дето ти ще отидешъ, Филипчо, далечъ ли е то толкова, колкото Божи-Гробъ, а?

— По-далечъ е много, бабо хаджийке — отговори другарьтъ на Филипа, основенъ учитель.

— Бей-й . . . И Божи-Гробъ на тая страна, пъкъ Филипчо ще отива на тая . . . Бей-й . . .

— Ще види той голе-еми градове, хемъ колко! . . . Ще види въ тяхъ театри, градини, големи модни магазини, каквито

азъ съмъ виждала по журналите, ще види тези госпожи, които измислюватъ модите . . . — каза жената на архиваря въ съдилището — младичка, русичка, съ мъничко лице, едничката съ капела и воалъ въ компанията.

— Тц, тц, тц . . . — заклати глава баба хаджийка.

Филипъ беше навелъ очи и туку бърчеше вежди. Той не поместяше погледъ отъ лявата си обувка, но чувствуваше, че всичките му другари, учители, и другите отъ компанията го гледатъ някакъ съ жаль . . . и укоръ . . . и съ насмешка . . . Той усещаше, че всичко, що сега се говореше, говореше се отъ прилика . . .

Пфу-у-у . . . че безъ мяра се е нацапала съ пудра годеницата му, пакъ се е и начървила . . . Ами какъ се е вчесала! Пакъ и тези обеци . . .

— Още малко и гръ-гръ-гръ . . . хайде-е-е . . .

— Четири или петь дена е пътятъ. Не е малко — петь дена!

Филипъ стискаше въ изпотената си ръка китките. Идеше му да ги смачка тъй е, изъ единъ пъть, и да плесне съ кашата всички по лицата.

Архиварката пакъ начена:

— Е, па ти, Филипчо, като идешъ тамъ, купувай сегизътогизъ по нещо на годеницата си, на Тодорка, подаръкъ — пращай го! Тамъ е всичко по-евтино: гривна било, платъ било — всичко! Тамъ се прави, затова е по-евтино.

— Азъ искамъ писма да ми пишешъ често — обади се Тодорка, като проточи напредъ устни и се стараеше гласа ѝ да бъде тъничакъ. — За всѝ-ичко, за всѝ-ичко искамъ да ми пишешъ, Филипчо — и навеждаше малко глава, като произнасяше „всѝ-ичко“.

На Филипа сега тя се видя отвратителна . . . Накипя му, и той тръсна китките на тревата, и хрипна на крака.

— Сега ще се върна — измърмори и бързо се отдалечи.

И дойде на срещната страна на малката станция и навлезе въ гъстия върбалакъ, и се тръшна на тревата.

. . . Отвратителна . . . Просто отвратителна . . . Такава дебела, а си направила къса рокля — грозно! Това е — да му се представя за млада . . . Дано не ѝ знае лазарниците, че са петь повече отъ неговите ! . . И се казва Тодорка — трунтата недна! И защо се мъчи да говори тънко . . . Ахъ, просто отвратителна . . . А защо говори, когато е глупава? Да мълчи!

Да пука, да мълчи! Ще се лигави . . . миличка да бъде — пфу-у! И какъвъ вкусъ, Боже! Защо тя си шие дрехите тъй, че да ѝ се вижда целиятъ вратъ, когато той е грозенъ — дебелъ, такъвъ, четвъртитъ? Защо тя носи тези големи обеци, та всякой да ѝ забелязва широките, месести плоски уши . . .

И Филипъ ще живее съ тази! Тя ще му бъде жена . . . Хмъ . . . жена . . .

Той легна на гърдите си и сложи пламналото си чело на земята.

Какво беше преди време! На какво мечтаеше той да посвети своя животъ, а какво върши сега! Боже, Боже! Когато той довърши солунската гимназия, съ какви ламтежи беше, съ каква надежда . . . Той мечтаеше да работи само за свободата на съотечествениците си. Той имаше вяра, че ще може да направи нещо, защото имаше енергия, защото имаше и другари . . . Мислеше тогава, да не се жени, за да бъде по-свободенъ за работа; или, ако се ожени, да си намери другарка не само за въ къщи, а и за балкана. Учителствува той две години и работи — и направи все нещо. Ахъ, когато той събереше неколцина у дома си или другаде и имъ заговореше за свободенъ животъ — какъ те го слушаха прехласнати и се горещяха! Или пъкъ въ механата! . . . Сееше той семена за революция, съ която да отърсятъ турското иго отъ себе и да си уредятъ република. Ахъ, години, години! . . . Неговите другари са още въ Македония — работятъ те . . .

Той избяга въ България, за да се укрие отъ едно преследванье за противенье на властьта, до като се забрави. И стана той учитель въ този градецъ — за малко въ началото, пакъ му се ослади свободниятъ животъ — и остана за повече. Ареса му се животътъ и на някои политически дейци тукъ, които съ леснота добиваха и пари и почести, и пощя се на Филипа да остане тукъ, да стане и той такъвъ деецъ. За това му трябаше да прекара няколко години въ странство, да свърши право и после — енергия! Второто той имаше. За да постигне първото, той се сгоди. Сгоди се за една старичка учителка.

Не е ли туй престъпление? Какво ще кажатъ другарите му въ Македония, като се научатъ, що върши той? — Филипа ще издържа въ странство, съ спестените отъ учителство пари, годеницата му; той ѝ даде обещание, че следъ като свърши, ще се венчеятъ и ще живеятъ въ България . . . — Той прави две престъпления: едно, че отстъпва отъ клетвата си — да работи само за Македония, друго, че се сро-

дява съ една, която не люби . . . Не — която мрази; не — която презира, която му е отвратителна . . . от-вра-ти-тел-на . . .

Тя е глупава. Тя е грозна. Тя е стара. Защо той отива при нея? — Защото има пари . . . Боже!

Ами ако стане сега, и отиде, и каже на всички, че няма да заминава за странство, защото неще; че ще се върне пакъ въ Македония? . . .

Ами Брюкселъ . . . студентски животъ . . . после въ България парѝ, почести . . .

Ами Тодора?

Защо е поне глупава? Не, той не я люби . . . — ще живее съ нея строго . . . — Ахъ, какъ ще живее! Тя е мръсна — дебела такава! Какъ ще излиза съ нея!

Ами, такова . . . — ами да свърши въ странство, пакъ после да не я земе? . . . Фу-у-у . . . Нима е толкова низко падналъ! Такова нещо неможе! Тогава? . . .

Филипъ се обърна, легна по гърба си и загледа синьото небе. Какъ е ясно-ясно то и дълбоко. Защо душата на Филипа не е тъй ясна? Хмъ, тези птички въ клонете си пеятъ, те са доволни . . . и честити. Честити! А той . . .

Какъ тъй по-рано той не е мислилъ за всичко това? Истина, тя била много грозна, много глупава.

Какво ли говорятъ те сега тамъ за него? Какъ одеве всички се преструваха. Те до единъ и една знаятъ, че той не я люби — и криятъ това. Те всички го съжаляватъ, а говореха като да му завиждатъ.

И защо толкова се запустнаха да го изпращатъ? Той никого не е канилъ, па и не обаждаше, че днесъ ще тръгва. По-добре би било нощемъ да пътуваше . . . Нощемъ не се вижда бари срамътъ и ядътъ.

Тамъ нейде засвири хармоника. Филипъ горчиво се усмихна и поклати глава . . .

Какво да прави? — Брюкселъ . . . студентски животъ . . . опера . . . Македония . . . турци . . . учителство . . . дебела Тодора съ къса рокля . . . парѝ . . . — какво да прави?

Влакътъ изписка.

Филипъ хрипна и затри чело . . . Брюкселъ . . . градини . . . музеи . . .

— Филипчо, хайде, железницата дойде. Къде си се скрилъ? — чу се гласа на една отъ изпращачките. Бяха станали и го търсеха.

Филипъ не се обади.

— Хайде, че малко се бави влакътъ, а ти нямашъ още билетъ — посъветва го единъ отъ приятелите му.

Въ главата на Филипа се въртеше: Македония... турци съ силяси и ятагани... Окръженъ управитель съ цилиндъръ... депутатъ... дворецъ...

Най-после той се изправи и каза:

— Ида! — И тръгна бързо къмъ станцията.

Баба хаджийка, като го видя пламналъ и намръщенъ, заговори:

— Е, не плачѝ, Филипчо, не плачѝ — ние тука Тодорка няма да я оставимъ. Пакъ и ще си пишете.

— Мъжъ си най после — окуражи го друга.

А Тодорка заплака и извади кърпа да си трие очите...

— Филипчо отива... Пиши ми, Филипчо, писмо за всѝ-ичко, за всѝ-ичко. — Тя пакъ произнасяше „всѝ-ичко“ тънко и си наклоняваше главата.

Бързо Филипъ си купи билетъ, самъ си взе куфарчето и една кошница съ провизии (това му беше всичкиятъ багажъ) и се качи на влака. До тръгваньето имаше още няколко минути. Той слезе, ръкува се бързо съ всички и се обърна да се качи пакъ.

— Нà ти китките! — изговори някой.

„Ахъ, тези китки“ — мина презъ ума на Филипа. Той ги взе и, като влезе въ купето, фърли ги презъ другия прозорецъ. И седна до него съ натежняла глава.

Те вънъ говореха. Говореше и тя... Чуваше се и да плаче.

Третиятъ звънецъ удари, локомотивътъ изписка и издълбоко въздъхна. Да стане ли? — Тряба! Той стана и погледна презъ прозореца. Нищо друго не видя, освенъ дебела жена, къса рокля, сини чорапи, четвъртитъ вратъ, широки месести уши, дебели бърни... Пфу-у... и кърпа маха!

Влакътъ тръгна.

Филипъ хлопна прозореца и седна.

И заплака...

---

2. Минка.

Извежда Тинко своя Мирчо изъ обора, води го къмъ изпокъсания си файтонъ и мърмори:

— Ехъ, Мирчо, Мирчо, младъ си ти и здравъ и якъ, ама си мързеливъ, Мирчо! Я... я, какъ се тегли! Не ли те

е срамъ бари отъ старата ти майка — тя сама иде, а, клетата, е болна . . .

Като впрягва Мирча, Тинко приближава Минка, своята кокалеста и слаба кобилка, която сама е дошла отъ обора. Тънки-тънки са нейните крака, гърбътъ ѝ остъръ, а коремътъ ѝ хлътналъ, та дори ребрата ѝ се броятъ. Отъ дългото служенье, ремиците на много места са ѝ изтрили козината, пакъ и кожата ѝ са охлузили . . . А опашката ѝ повечето окапала, а гривата ѝ съ вплетени въ нея бодли.

— Потърпи, ти, Минке, и днеска . . . Болна си, зная азъ това, ама днеска, Минке, неделя — ще можемъ изкара повечко. Пакъ, чуй какво, Минке: за довечера ще ти купя ечимикъ . . . и за утре ще те нахраня хубавичко . . . И утре, такова — цялъ день ще си почивашъ. Ще оздравеешъ ти, Минке, нали? . . . О, о . . .

И Тинко я целува по челцето. А тя се просълзява отъ тези думи и за да се покаже съгласна за работа и бодра, сама се наместя за впряганье и удря съ копито по земята.

— Ще оздравеешъ ти, ами какъ? Инакъ какво ще правя азъ безъ тебе . . .

— Чукъ-чукъ-чукъ — съ копито по земята.

— Такова, ще те заведа азъ . . . да те подковатъ. Само днеска дано да изкараме повечко. — И превързва ремиците Тинко.

— Зная азъ, Минке, кога ти настина — онзи день, когато силенъ дъждъ валеше, пакъ после го обърна на вятъръ, на студенъ вятъръ. Искахъ и азъ, както някои, да се прибера, като знамъ, че си слабичка, ами праздникъ беше, бяха много души излезли на разходка . . . А на нашия файтонъ, като е такъвъ вехтъ и парцаливъ, не се качува всякой. Само, когато тъй, дъждъ вали . . . или няма наоколо другъ файтонъ — тогава . . .

Удря Минка копито у земята, мига съ своите големи, черни очи.

— Азъ ще поправя файтона! Ще взема назаемъ пари и ще го изкърпя хубаво, и ще го лъсна. Тогава няма да бъде вече тъй. Ще ти купя азъ още единъ другарь, да се размеляватe. Тогава — два дена работа единъ день почивка ще се пада . . .

— Чукъ-чукъ-чукъ . . .

— Ама не такъвъ другарь като Мирчо ще ти купя . . . — Мързеливецъ, защо не теглишъ и ти, ами само на майка си оставяшъ, мързеливецъ! — Ще ти купя азъ другарь, като

Шарко. Помнишъ ли ти Шарко? . . . — Ти не се пресиляй много, Минке, ако и да кряскамъ по някога и да махамъ камшикъ надъ тебе! Качуватъ се, знайшъ, господа лоши, люти, бързо искатъ — тряба да се залъгватъ. — А и днеска времето не ще бъде май добро. Ще запръска скоро. Не видяло се макаръ . . .

Тинко впрегна файтона. Пооправя той палтото си, понаместя шапката си, качва се на капрата, прекръстя се и тръсва юздите. Мирчо и Минка заклащатъ глава и файтона затраква по калдаръма на кривата, крайградска уличка.

Най-напредъ се спира Тинко тамъ на кръстопътя, до джамията, предъ малката гостилничка — хемъ да си почине Минка, която едва се не е запъхтяла, хемъ той да си позакуси. Поръчва си той и му донасятъ за петь стотинки хлябъ и една дълга кисела чушка.

Часътъ е 8 сутринь. Априлъ. Тежките оловени облаци почватъ да ръсятъ. Хладничко. Врабците се криятъ подъ стрехите, кокошките свиватъ опашка, а цъфналите сливи ронятъ-ронятъ хубавките си бели листца и падатъ те въ кальта.

Хрипва бързо Тинко отъ капрата да дигне гюрюка на файтона. Като го дигва, дохажда до Минка и разчесва гривата надъ челото ѝ, и потупва я по врата, и дава ѝ една коричка хлебецъ.

— Днесъ, днесъ ще се помъчишъ малко, Минке, пъкъ утре ще си почивашъ . . .

После си плаща закуската и подкарва пакъ файтона. Тоя пътъ се спира на единъ площадъ, да чака мющерии. Вали, вали ситниятъ дъждецъ, мие изпошарения съ нови и вехти кръпки файтонъ, мокри ъглестите гърбове на конете, мокри сгушения Тинко. А лекиятъ ветрецъ поразвява рошавите опашки и гриви на Мирча, на Минка . . .

Минка клати уши и си мисли — колко е добъръ нейниятъ господарь! . . . Малко настина тя и позакашли — и загрижи се за нея Тинко: повечко сено ѝ дава, завива я съ чували вечерь и по няколко пъти я навестява. И колко чисто държи той обора! И пререди неотдавна самъ той керемидите му, щомъ видя, че като вали — тече. На време ги пои . . . И колкото спечели, половината за тяхъ дава . . . Ще му служи Минка съ всички сили! Мирчо само какъвъ е ленивецъ — нà, спи . . . Чедо ѝ е, ама по нищо не прилича на нея. — Ще му служи на своя господарь Минка честно, да спечели той пакъ пари и по-добре да почне да живее, като напредъ. Ехъ, напредъ . . . когато тя беше млада и яка! Тогава пе-

челеше много Тинко . . . Какъ припкаше тя заедно съ Шарка — бързо-бързо. Тогава те возеха не само изъ града, ами и до околните села, пакъ и до по-далече . . . Сега — тука само. Ами когато на онази свадба те возеха булката . . . Големи кърпи имъ бяха тогава превързали . . . И много пари тряба да е взелъ Тинко, че два дена ги свободни остави. — А одеве ѝ казва той, Тинко, да не се пресиля — жали я. Няма! ще тегли тя бързо, ще припка, пакъ нека да умре. Ще умре бари за единъ добъръ човекъ! . . .

Падатъ, падатъ малките капчици по гърбовете на кончетата, хлъзгатъ се по тяхъ, събиратъ се отдолу на коремчетата имъ на по-големи капки и капятъ.

— Хей, файтонджи, карай скоро — артилерийски казарми!

Стрясва се Тинко, хрипва на крака. Гледа предъ себе майоръ. И сваля шапката си, и казва.

— Слушамъ, господинъ майоръ . . .

— Само скор-р-ро! . . .

Подкарва Тинко.

— Хей ти, оттукъ! Пътя не знаешъ! . . .

— Тамъ . . . развалено малко . . . — но обръща файтона.

Припка Минка, припка Мирчо, трака файтонътъ, а майорътъ мърмори:

— Тебе, зная те азъ . . . Съ тебе пропустна напредъ трена, чортъ! Съ тези твои кокаляри . . . Да ги заведешъ ти въ менажерията за вълците, докато не си е заминала . . . Да земешъ бари някой левъ. Инакъ и туй няма . . . Изслужили са си те вече . . .

На себе си говори Тинко:

— Тъй, изслужили си . . . Повече вършатъ отъ тебе, не бой се . . . Пропустналъ трена? . . . Качите се вие, големците, на файтона, когато две минути има до тръгванье на трена и — скоро . . . Е, не се фърка то — върви се . . . Ще пропустнешъ трена, ами . . . Скоро . . . Е, няматъ крила добичетата. И те съ крака ходятъ, като насъ . . . Хмъ . . . вълците да ги ядатъ — такива сте вие големците: безжалостни. Не углушихте нима на Илийчови момчето. Ударили сте го въ ухото, кой знае какъ — пукнало му се, сега не чуе момчето . . .

— Бий, хей ти кокаляриге си! Работа имамъ азъ бърза. Не е моето файтонджилъкъ. Какво ги жалишъ!

Бързо . . . бързо . . . — бърчи устни Тинко и плющи надъ кончетата съ камшика, и сегизъ-тогизъ поударва Мирча.

Какво ще ги бие — бързо вървятъ добичетата. Я клетата Минка какъ се сили. Скоро-скоро тя нагоре-надолу своя опнатъ напредъ вратъ и мотае сухите си крака . . .

Видя тя, че офицеръ се качи, разбра тя строгите му думи и не иска да засрами господаря си — забравя болката си, всички сили напряга.

Офицерътъ е все недоволенъ; той крещи:

— Бий, хей, бий — разбирашъ ли? Вижъ онзи файтонъ де беше, къде отиде. Бий!

— Чу-чу-чу-чу, дей . . . — и тръска Тинко юздите.

Сили се, сили се болната, слабичката, старичката Минка. Подфърля се, тресе се върху своите мотовилки, а те се кривятъ насамъ, кривятъ се нататъкъ . . . Сили се тя, плезе езикъ, до като най-после въ немощь пада на земята и примира . . .

Претиска я засилениятъ файтонъ и претрошава ребрата . . .

— Ахъ, ти дуракъ! Съ такива коне, съ такъвъ файтонъ щеше да ме убиешъ. Дур-ракъ, азъ тебе ще те заява . . . Скотъ . . .

Пакъ повиква другъ файтонъ и на него се качва офицерътъ.

А Тинко опулено гледа и се чуди — какво стана . . .

Н. Г. Данчовъ.

Не се разбиратъ.

ДРАМА ВЪ 1 ДЕЙСТВИЕ.

Действующи лица:

Хаджи Гено — около 55 годишенъ.
Цвята (баба хаджийка), жена му около 50-годишна.
Янка — дъщеря имъ.
Бай Иванъ, приятель на хаджията, неговъ връстникъ.
Баба Велика — жена му, връстница на хаджийката.
Михаилъ — синъ имъ, туку що се върналъ отъ западъ.

Градина съ дървета въ провинцияленъ градъ. Топла лунна вечерь. Отъ десно масичка, на която гори лампа; няколко стола. Отъ ляво задъ няколко дървета дъсчена пейка. Около масата насядали хаджи Гено, жена му, Янка и гостите, бай Иванъ съ бабичката си и Михаилъ.

ПОЯВА I.

Баба хаджийка. Какво, вашиятъ момъкъ сé така ли се крие въ пазвата на майка си или е поотвикналъ?

Баба Велика. Такъвъ си е, ала не толкова. Като дойде първенъ, като някоя мома стои заврянъ въ къщи или по цели дни подъ сянка негде въ градината като се зачете, забрави дори и яденето.

Баба хаджийка. Хмъ, хмъ, така е. И наша Яна е такава . . .

Баба Велика. Ами, ами! Па му думамъ: де излезъ, да се поразходишъ малко, не ще . . .

Баба хаджийка. Така е, така. Нели думамъ — нашата Яна като грабне книгата, трепери, да я прочете по-скоро. Па питамъ я понякога що пише въ книгата, а тя: „това не е за тебе“, а па понякога, като земе да ни разправя чудесии. Па не само книги чете, ами и работи; да видишъ като седне, не може я надвари никой — спори й всичко. Сили се, сирота,

много; да ще Господь да ни поживи още да я видимъ на добъръ редъ и нея!

Янка. Ти, мамо, ме прехвали толкозъ вече . . .

Баба Велика. Па и тя като нашиятъ Михаилъ; като му кажа нещо да го похваля или погаля, неще та неще . . .

Михаилъ. Не съмъ вече малъкъ, та да ме галишъ, мамо.

Баба хаджийка. Ами нали си ѝ чедо, какво да те не гали?

Хаджията. Я, оставете тия празни хорати, ами донеси Янке нещо отъ мазата, да си похапнемъ и налей отъ червеното вино въ бъклицата, па донеси две чаши, или, не . . . ти нели пиешъ Михаиле? Пиешъ зеръ — чева не си жена. Донеси, Янке, три чаши. Хай върви! (Янка излиза) (къмъ Михаила.) Е, Михаиле, какъ върви работата? Ще можешъ ли нейде да да си намеришъ място? Май, въ тия времена човекъ динъ мъчно се докопва до служба.

Бай Иванъ. Даваха му, ама въ другъ градъ, а той не ще. Казаха ми, че ужка щели да му дадатъ тука, ама кой знае.

Баба Велика. Па ще почака, ако няма. Толкозъ наука миналъ вънка, добъръ ще е Господь и за него.

Хаджийката. Какво не ще се намери? Не е пияница, мирно момче, ще си гледа работата . . .

Баба Велика. А да видишъ, хаджийке, какво не знае вече: що има на света, сé въ главата му.

Бай Иванъ. Малко ли пари потрошихме по неге за това — да учи да проумее света, да не е сляпъ като нази. Нели е така хаджи?

Хаджията. Така, така. Днесъ книгата струва пари, а ние да си приберемъ партушините, па въ гроба.

Михаилъ. Вие така говорите, като че не сте живели на тоя святъ. Както сте можали и разбирали, така сте и живели, какво друго ще се дири отъ васъ.

Баба Велика. На, слушай го, па му се не наслушай! Две каже, ама добри. Като се счепка съ негови другари, сè той зима връхъ. Хемъ сè по книгата казва. Я дай да те целуна, миличко! (Става да го целуне).

Михаилъ (тато се отдръпва.) Какво правишъ, мамо? Срамота е . . .

Хаджийката. Защо па; я гледай, Боже, отъ майка си бяга.

Баба Велика. Защо, Михаилчо, нали си ми чедо, не си чуждъ? Ти не знаешъ хаджийке, че отъ какъ е дошелъ само веднажъ съмъ го целунала, па и то на сила . . .

Бай Иванъ. Хайде, хайде, не дейте се лигави. (Къмъ хаджията). Искамъ да ти кажа нещо, Хаджи . . .

Хаджията. Само на мене?

Бай Иванъ. Само на тебе.

Хаджията. Почакай да посръбнемъ, па после . . .

Бай Иванъ. Не, докато е бистра главата ми.

Хаджията. Е, да идеме тогава въ къщи. (Излизатъ двамата).

Баба Велика (подире имъ.) Що не кажешъ и намъ? (Изплезва си езика).

Бай Иванъ (отъ дъното на сцената.) Това не е женска работа. (Скрива се).

Хаджията. Ти, Михале, ходишъ ли у Кръстеви, ходишъ? И те си иматъ момче, ала е страшна панта. Майка му и баща му охкатъ и вайкатъ отъ него. Ще ги доведе до тояга.

Михаилъ. Азъ въ нашия градецъ нямамъ приятели толкозъ близки, та да ходя съ тяхъ. Не си приличаме.

Хаджийката. А втори месецъ е, отъ какъ си дошелъ отъ учение; толкова беше, ми се чини. (Влиза Янка съ табла, а на нея бъклица и наденици).

Янка. Де е тате? (Слага таблата).

Хаджийката. Отидоха съ чичо ти Ивана въ къщи, нещо да си кажатъ. Земи си, Михаиле та си налей! Или я земи ти, Янке та му налей.

Янка (като налива тихо шепне на Михаила.) Вчера не дойде у дома. Цялъ день бяхъ неспокойна.

Михаилъ. Зграбчи ме братовчедъ ми съ някои свои приятели да походимъ изъ тукашната околность. Ахъ, какви омайни кътчета има изъ нашата земя.

Янка. Нима са толкозъ хубави, щото да забравишъ дори, че има една душа за тебе да мисли?

Михаилъ. О, азъ не съмъ те забравилъ — ще видишъ после. Янке, тая вечерь нашето положение ще се измени . . . но това после . . .

Янка (малко плахо.) Тоесть, какъ да се измени? Нима се е случило нещо? . . .

Баба хаджийка. Какво има пакъ между вази? Пакъ ли за книги се счепкахте?

Михаилъ. Питамъ госпожицата, какво е чела тия дни, а тя ми казва, че се мъчила, да узнае, коя звезда какъ се казва.

Хаджийката. Учи се, учи тя; па й иде отръки всичко; метнала се на менъ. Михаиле, де хапни си де! Па си и пийни не се срамувай! (Михаилъ изглежда звездите, но тихомъ се усмихва на Яна, която въпросно го гледа).

Баба Велика. Чакай, сега се е зазяпалъ въ звездите. Нему дай по цели вечери да наднича по небото, га че дири тамъ някогоси . . . Какво гледашъ тамъ, Михалчо, де разправи и намъ. (Къмъ хаджийката) Една вечерь, хаджийке, като ни зареди имената на звездите, Боже — Боже, като че ли ги е пипалъ и ходилъ тамъ . . . Кажи, Михаиле, какво знаешъ за нихъ?

Михаилъ. Каквото зная, знаете и вие: звезди, месецъ, небе, какво друго?

Баба хаджийка. Па кажи нещо, де; днесъ като че ти са вързани устата. Което ние приказваме, старите, не ви се аресва, па и бягате като чуете бабешки гласове. Ехъ, вие сте учени, млади, намъ вече е минало времето, туку вие да сте живи. И нашата Янка дипъ не обича да хоратува съ нази, по обича да си работи въ стаята и да си пее. Ха, бабо Велико, да видишъ, какво работи щерка ми сега на гергефъ! То хубость, хубость, сестро! Напълнила си е целия сандъкъ, съ какви не работи. Щешъ да ти ги покажа? Хайде да идеме въ стаята, а то тука вятъръ зе да духа. Хладно е. Земи, Янке, ламбата да ни покажешъ, що си работила.

Янка. Сега е вечерь, мамо, какво ще видишъ. Па що ти е хрумнало да ги показвашъ на хората?

Баба Велика. Я, защо, нели си мома! Не е грехота, ни срамота. Асла чеизите трябва да бъдатъ готови, ха-ха, а какво ще речешъ хаджийке? дошло е време. Има ли 18 години, има?

Хаджийка. Има, има и замина. Ехъ, каквото даде Господъ, всичко е отъ неговата воля. Хай да идемъ! (Михаилъ прави знакъ на Янка да остане)

Янка. Мамо, сега е късно, няма да се види нищо . . .

Хаджийката. Е, тогава вие стойте тука, а ние ще идеме да ги видиме. (Излизатъ баба Велика и хаджийката).

ПОЯВА II.

Янка и Михаилъ.

Янка. Тате и бай Иванъ нещо много се забавиха.

Михаилъ. Не се ли догаждашъ, защо?

Янка. Не . . .

Михаилъ. Не хитрувашъ ли?

Янка. Тази вечерь не те разбирамъ, Михаиле . . . Говоришъ двусмисленно . . . Кога съмъ хитрувала предъ тебе?

Михаилъ. Прости ме, азъ не искахъ да кажа това. (Става и я улавя за ръцете) Янке, азъ не обичамъ глупавите нежности, но тая нощь така милува и буди въ човека всичко най добро и възвишено!

Янка, Ти не ли ме обичашъ, какво искашъ по възвишено отъ това?

Михаилъ. И още какъ те обичамъ! Само че азъ толкозъ обожавамъ мъдрата природа, а лампата само разваля тая нощна хармония, та ще ми позволишъ, да я присвия: месечинката така чародейно къпи всичко въ лъчите си! Нели си съгласна?

Янка. Чуденъ си! Ако не искашъ да ти свети лампата, присвий я. Но какво имашъ да ми кажешъ; ти разбирашъ женско любопитство.

Михаилъ. Обичамъ да го дразня, затова ще се позабавя малко. По-добре е да седнемъ на оная пейка, гдето за пръвъ пъть пакъ въ такава чудна нощь ти рекохъ: „любя те!“ (Стиска и ръцете, а тя възторжено го гледа въ очите).

Янка. Да идемъ тамъ. Но тая необикновена тържественность у тебе ме възбужда. (Сядатъ на пейката),

Янка. Говори сега, какво щеше да ми казвашъ. (Михаилъ ѝ запушва устата съ китка цветя).

Михаилъ. Стъ!... Ни дума!...

Янка (нетърпеливо и кокетно.) Не мога, отъ де набра тая китка? Отъ обиколката ли?... Това е теменужка, това — здравецъ, а това... (Михаилъ само кима съ глава и пакъ ѝ прави знакъ за мълчание).

Михаилъ (тихо.) Ахъ, каква чудна нощь! Каква музика безъ думи, каква хармония въ тая тишина!

Янка. Говори какво ще ми говоришъ!

Михаилъ (таинствено.) Слушай! Слушай какъ си шепнатъ листата, лъхнати отъ веянието на нощьта.

Янка. Толкозъ ли обичашъ нощьта?

Михаилъ (се́ тихо) О!... А ти?

Янка (дига рамене). Азъ обичамъ само тебе! Ахъ, единъ листъ падна на косата ми... (разглежда листа) и още зеленъ; какъ ли, горкиятъ, се откъсна и то нощемъ. Това не е на добро...

Михаилъ. А ха! сантименталности ужъ не обичашъ. Нима има нещо скърбно въ капването дори на единъ листъ...

Янка. А, не, но... азъ съмъ малко суеверна. Това не е на добро... (Замисля се. Следъ късо мълчание и двамата се стрясватъ отъ гласа на хаджийката задъ сцената: „Янке къде си дянала шитата калъфка за възглавницата, дето я свърши оня день?“)

Янка (високо). Сѐ тамъ дето и гергефътъ; нали ти я прибра тамъ. (Къмъ Михаила) Какво е това отъ мама да вади всичко предъ хората... (мълчание) Какво щеше да ми кажешъ, не ме мъчи́... (Задъ сцената баба хаджийка: „Ами папучето за армаганъ на леля ти Фросина де е?“)

Янка (високо) Зела го е Еленка Дацова за мостра, да си ошие като него. (Къмъ Михаила) Уфъ, по някога ми омръзватъ и родители съ своята дребнавость; вярвай, ще ми се да подишамъ по-другъ въздухъ. Следятъ те и разпитватъ като малко дѐте.

Михаилъ (като че се сепва отъ някаква дрямка) Ако още не си усетила новината, да ти я кажа. Янке, тая вечерь баща ми прави предложение на хаджията. Сега разбирашъ ли бързината на майка ти да се хвали съ твоя трудъ?

Янка. Какви са дребнави хора. Азъ обичамъ и почитамъ родителите си, но тая предварителна спогодба, като на пазаръ, не ми е по сърдце. Като че умалява светостьта на нашите чувства. Не ли е така Михаиле?

Михаилъ. Разбира се, да уважавашъ родителите си, не значи да уважавашъ техните пороци. Но признай, че това дето го правятъ е потреба на практиката, защото често, безъ да искашъ, изпъкватъ сума бъркотии отъ такива дребни работи.

Янка. Да... тъй е... но кой знае... (следъ малко тихо.) Ти, Михаиле, знаешъ ли че баща ми е богатъ?

Михаилъ. Зная. Разправиха ми хората. Защо?

Янка. Ами чувалъ ли си, какво говорятъ хората за това богатство?

Михаилъ. „Говорятъ хората“, хората какво не говоратъ!

Янка. Не е така, Михаиле. (Любовно.) Ти ме обичашъ, не ли?

Михаилъ. Жена! Цялъ день ѝ повтаряй, че ѝ си робъ.

Янка. Азъ говоря серпозно, защото моята любовь къмъ тебе е така дълбока... защото... какъ да ти се изкажа... азъ искамъ да зная, ако азъ бяхъ въ някоя проста колиба и богатството ми една дреха на гърба, сѐ тъй ли би ме любилъ?...

Михаилъ (широко отваря очи.) Говоришъ малко неясно. Обичамъ те, както си сега, повече нищо. Ти съ всичко, което би могла да наречешъ твое, ме карашъ да си създавамъ планове за бъдещия ни животъ. Просто и ясно.

Янка (като се замисля.) Ти си чувалъ, вярвамъ, за натякванията, които ни правятъ хората, че сме богати съ крадени пари. Говори право!

Михаилъ. Азъ не искамъ да зная за това и не разбирамъ, защо отивашъ ти да говоришъ за него?

Янка. Ти се надявашъ на наследство, на зестра, говори безъ забикалки. Да?

Михаилъ. Като искашъ — да. Но. . . то ще дойде, безъ да се говори за него. Ти си едничка щерка на заможни родители, които ще наследишъ . . .

Янка. Ти ме обичашъ, вярвамъ; да, да, азъ вярвамъ въ тебе, защото и азъ така силно се увлякохъ отъ тебе . . . (Като го хваща за ръцете.) Какво би рекалъ ти, ако се откажехме. . . (Чува се изкашлювание и говоръ.) Стъ! Това е тате. Те идатъ тука, но няма да ни видятъ.

(Влизатъ хаджията и бай Иванъ и сядатъ около масата).

ПОЯВА III.

Същите, бай Иванъ и Хаджията.

Бай Иванъ. Децата ги няма, трябва да са при женорята.

Хаджията. Тамка трябва да са. Да подигнемъ лампата; па може сега да гаврътнемъ по една чаша. (Пиятъ.) Хайде, на добъръ часъ! Добро що мислишъ, Господъ да те чуе!

Бай Иванъ. Аминъ. (Като слага чашата.) Е, понататъка...

Хаджията. Та да си дойдеме на думата. . . забравихъ де беше . . . (Мъчи се да си спомни.) Отъ женорията човекъ две думи скрито не може да каже.

Бай Иванъ (спомня му.) Когато по коледа щяхте да заколите свинята . . .

Хаджията. Ха, та това беше . . . Ти знаешъ, кучешка вяра, не търпи да чуе грухтенето на свинята, а камо-ли да имъ бъде цялъ день предъ очите. А баща ми, Богъ да го прости, имаше арнаутски инатъ — що рече свърши го. По коледа комшията, Меметъ ага, каза на баща ми да заколи свинята на друго място, защото не щели да чуятъ и видятъ свиня около тяхъ. А па то, отъ десно, отъ ляво се съ поганци бяхме заобиколени. Какво! Да му заповяда единъ калпавъ турчинъ ли? Нему? Па и се чу по това време, че русите ще ли да навлезатъ въ България! На пукъ на турчина баща ми закала свинята, хемъ тъкмо подъ техния стоборъ, опърля

я пакъ тамъ и окача месото ѝ на пирона срещу тяхната къща. Турчинътъ се пука . . . Слушай, слушай . . .

Бай Иванъ. Слушамъ де. Ами ти на колко години си билъ тогава?

Хаджията. Азъ бяхъ малъкъ — на 6—7 години, ама сé помня. Какво време беше тогава! Вие живеехте въ друга махала — българската махла.

Бай Иванъ. Чудя се, какъ можехте вие да живеете въ турската?

Хаджията. Поганска вяра! . . Та баща ми сегинкана! си направи кефа. Турчинътъ, като че се умири, нищо не дума, Та това беше . . . Сегинкана, нещо къде новата година една нощь, когато всички бяха заспали, ази се бяхъ събудилъ, — вижъ, сегинкана, божия пръстъ тука, — гледамъ презъ прозореца: нещо ми се мярна да свети и пакъ угасна. Единъ пъть, два пъти — хай рекохъ си — па бяхъ хлапенце — страхъ ме хвана и викамъ тихо отъ леглото си: „тате, тате!“ А той само хърка. Кандилцето предъ иконата запръщя и ме уплаши повече. Викнахъ по-силно. Мама се обади и като всяка жена, сопнато стана отъ кревата си и плахо ме пита съ пресипналъ гласъ — що е. Азъ ѝ казвамъ, че видяхъ нещо като светна на прозореца. Тя се уплаши отъ мене повече и зе да буди баща ми. Като стана и той, разправихъ, що съмъ видялъ. Скоква на крака, намятва си дебелъ кожухъ, грабва отъ стената единъ пищовъ и по чехли излиза да види — кой е. Страшенъ човекъ беше — налиташе на всичко и хичъ не му трепваше окото . . . Сегинкана, на вънка тъмно-тъмно да си избодешъ очите, а снягъ на парцали на парцали падаше. Нали ти думамъ, малъкъ бяхъ — свряхъ се при мама и цялъ треперехъ отъ страхъ. Притаилъ се бяхъ и се вслушвамъ що върши баща ми. Сегинкана, онъ като излезе на вънка високо извика — кой е — ама по турски. Викна и втори и трети и четвърти пъть . . . Мама и азъ чакаме . . . Вятърътъ брулеше въ коминя, па изтърсваше на огасналия оджакъ снягъ и сажди . . . Баща ми се върна. Та слушай. . .

Бай Иванъ. Слушамъ, слушамъ . . .

Хаджията. Върна се баща ми и ужка ни казваше, че нямало нищо, ала очите му нещо светеха страшно. Цяла нощь не мигнахъ съ очи, да заспя. Па и баща ми се мяташе на мандеря, па по някога едва-едва се преподигне да го не съпикаса някой и погледне къмъ прозореца . . .

Бай Иванъ. Уплашилъ се е види се . . .

Хаджията. Кой? Той ли? Хе камо да бъдатъ сички като него страхливци! Не страхъ, ами дебнеше онъ — дебнеше дивото куче, чуешъ ли? Дебнеше, като котка га дебне мишка. Та слушай сегинкана . . . Минаха се три дни. Пакъ азъ зърнахъ, пакъ по това време, пакъ такъвъ огънь. Пакъ стана като оная нощь. Нищо нема́ . . .

Бай Иванъ. Баща ти никого не видя като оня пътъ?

Хаджията. Нема́ никого . . . Слушай сегинкана. Мина се месецъ — месецъ и половина — нищо се не видя вече.

Бай Иванъ. А турчинътъ, какво, говори ли съ вази?

Хаджията. Не се вижда̀ ни живъ ни мъртавъ, какво ще ти говори. Месецъ и половина се мина, позабрави се сичко . . . На поклади вечерьта повика ни да заговееме у вуйчо ни дядо Желю. Те живеяха на оня край на града. Закъсняхме тамъ, па и ние дечурлигата бяхме изпозаспали, та баща ми каза да остане майка ми да спи у вуйчо съ децата, а самъ да си иде дома. Силомъ вуйчо го задържаше да не си иде. Баща ми, твърда глава — ще си иде, та ще си иде. Така му било писано. Сегинкана отиде си той . . . На другия день отиваме си дома и що да видишъ: вратите отворени, баща ми закаченъ на същия гвоздей, на който бе окачилъ той по-рано свинското.

Бай Иванъ. Брехъ, проклета кучешка вяра: това те са го направили. Ами какъ са го обесили?

Хаджията. Чакай де! Не обесили, ами намерихме пищови на земята. Той стрелялъ, чуешъ ли, стрелялъ. Ама види се, те били повече, навили го и като го изболи по шията съ ножове, обесили го. Разбрахме, отъ де иде тая пакость.

Бай Иванъ. Какво не ще разберете. Тц-тц-тц!

Хаджията. Сегинкана, да живееме сами тамо — азъ, сестра ми и майка ми, не можехме — прибрахме се у вуйча си. Ха, забравихъ да ти кажа, че ни извлякоха изъ сандъка всички златни накити на мама, за десеть хиляди гроша желтици и не помня колко бели меджедии. Сираци останахме. Сребърна икона имахме, нея не побарнаха . . .

Бай Иванъ. Страшно време! . . .

Хаджията. Минаха години. Майка ми кълнеше и проклинаше кръвнишкия турчинъ. Умря и той. Синъ му заживя хемъ животъ пашовски, когато по-рано носеше съ саката вода да продава. Чуешъ ли, съ бащините ми парици разполагаше тая проклета вяра, съ бащините ми чисти желтици. А булата му сочеше като на инатъ на сякаде маминитe желтици и златни накити. А мама седеше често, та плачеше отъ ядъ. Да пиемъ, че после . . . (Пиятъ),

Янка (къмъ Михаила, уплашено и почти съ плачъ въ гласа.) Да си идеме отъ тука . . . Боже, колко страшно разказва тате! Да си идеме, Михаиле! . . .

Михаилъ. Потрай. Това е много героично, вярвай! Баща ти и дядо ти ме възхищаватъ . . .

Янка (съ укоръ.) Какво те възхищава, да чувашъ убийства. Да ги оставиме, Михаиле, моля ти се!

Михаилъ (като я улавя за ръцете решително и засмяно.) Колко си още наивно, добро дете! Това е много любопитно. Слушай въ какви борби са се калили хората по онова време.

Янка. Стъ! . . . Гледатъ насамъ.

Хаджията. Нещо ми се дочу като гласъ?

Бай Иванъ (като слуша.) Нищо не се чуе. Вятърътъ духа изъ шумалака . . . Ей сега и прилепъ префръкна. Отъ някоя черква тряба да е излязналъ . . .

Хаджията. Та слушай, сегинкана. Станахъ на 25 години мъжъ! Женихъ се. Ти либеше моята хаджийка тогава. Помнишъ ли, хе-хе!

Бай Иванъ. Пуста младость, какво не прави. Нели щяхме да се сбиемъ веднажка за нея. Запуши я сега. Та понатамо . . .

Хаджията. Ожених се. Работехъ кундураджилъкъ. Сегинкана, това беше няколко години преди войната. Тамамъ що се ослободихме, хрумнало на турчина да ми стане кумшия.

Бай Иванъ. Сина на оня, дето уби баща ти?

Хаджията. Ха, ха, същия. Шири се човекътъ съ чужди пари. Кипяхъ отъ ядъ. Не щешъ ли, единъ день закача жена ми, като ѝ показва кесия съ пари. Ехъ, идеше ми съ зъби да го разкъсамъ живъ. Намислихъ тогава да свършиме сметките съ него. Разбирашъ?

Бай Иванъ. Разбирамъ зеръ.

Янка. Да си ходиме, Михаиле, менъ ми става страшно...

Михаилъ. Моля ти се, почакай още малко.

Хаджията. Да пиеме още по едно, че ми пресъхна гърлото. (Пиятъ.) Една нощь свършихъ съ него. Разбирашъ ли?

Янка (съ отвращение.) Ахъ, Михаиле . . .

Хаджията. Богъ да ми е съдия (кръсти се), ала не ми е жалъ за дето го направихъ.

Бай Иванъ. Та така и трябаше. Каквото е търсило — такова и намерило.

Хаджията. Сегинкана, дирятъ кой е направилъ това, не могатъ го намери.

Бай Иванъ. А парите му?

Хаджията. Зехъ си ги. Ама нямахъ ли право ха, де кажи самъ. Чпи бяха тия пари — мои. Ха мои, ха бащини — сѐ едно. Нели мои, ха?

Бай Иванъ. А бе, твои, какво хортувашъ тамъ! Нели отъ вази са ги откраднали.

Хаджията. Свои зеръ. Бащини... Та когато излизахъ оная вечерь отъ къщата на турчина, ти ме видя...

Бай Иванъ. Видехъ те, ама сé се двоумехъ дали си ти, па си рекохъ — що ми трябва. Кучешка вяра. Ала кой имъ е казалъ, че съмъ те видялъ; та чакъ сега следъ 18 години — има ли толкова?...

Хаджията. Има, има.

Бай Иванъ. Чакъ сега да ме викатъ за свидетель по това дяло. Ами кой го е подигналъ — синъ му?

Хаджията. Синъ му, синъ му... Та това ми е грехътъ, Иване; поолекна ми дори на сърдцето. А ти ако кажешъ предъ съда че не си ме видялъ, така ще си и остане делото...

Бай Иванъ. Нели, божемъ, ще се сроднимъ сега, какво ще казвамъ. Дай ръка, хаджи! Що имашъ ти, що имамъ азъ — за децата.

Хаджията. Аминъ! Дай Боже! Сичко ѝ давамъ. Нека Богъ да ги чува.

Бай Иванъ. Та ние свършихме пазара.

Хаджията. Свършихме го зеръ. Да пийнемъ още по една за младите. (Чукатъ се.)

Бай Иванъ. Да е хаирлия, хаджи.

Хаджията. Аминъ! Да видиме, сега женорията какво ще кажатъ. Хай да идемъ и ги благословиме. Ухъ, тука студено стана. (Излизатъ.)

Янка. Да излеземъ по-скоро на светлина. Тука ми е страшно въ тъмнината...

Михаилъ (като се приближаватъ до масата.) Азъ съмъ, наистина възхитенъ отъ баща ти. Герой!

Янка. Ахъ, Михаиле, за какво геройство говоришъ тука...

Михаилъ. Да, вярвай, нашите бащи са били по свободни отъ насъ. Те са зависели само отъ своята съвесть, за това тяхното чувство за честь е било по-развито отъ нашето.

Янка. Азъ не разбирамъ като тебе, но това е ужасно!

Михаилъ. Кое? Убийството ли? Наопаки... Но да не говоримъ за него. Ти чу вече желанието на бащите ни, което е наше, вярвамъ...

Янка. Да, азъ съмъ толкозъ щастлива, че за винаги ще бъда твоя . . . но . . . Михаиле, едно нещо . . .

Михаилъ. Какво?

Янка. Азъ те любя . . .

Михаилъ. Зная го, затова съмъ щастливъ . . .

Янка. Но хората, Михаиле, иматъ лошъ езикъ . . . Да се откажемъ отъ това наследство.

Михаилъ. Какъ да се откажемъ? Защо? . . .

Янка. Какъ да ти кажа . . . не зная, но това наследство е нечисто . . .

Михаилъ. Не те разбирамъ? Това е бащиното ти наследство и повече нищо.

Янка. Това наследство ми е отвратително, защото . . . защото е така добито — не мога да ти обясна, но страхъ ме е отъ него. Азъ, Михаиле, даже сънувамъ тия пари, отъ какъ чухъ хората да говорятъ за тяхъ. Да се откажемъ отъ тяхъ . . . Ние и така ще бъдемъ щастливи. Моля ти се, повярвай ми, милий Михаиле . . .

Михаилъ. Ти си била голяма мечтателка! Ние ще си уредимъ съ тия пари живота по-щастливо и не ще зависиме отъ едного, отъ другиго. Защо да си изгубимъ независимостьта за някакъвъ въображаемъ страхъ? . . . Ти си още много неопитна. Безъ пари азъ ще бъда дърво безъ листи, ще бъда само половинъ гражданинъ, а азъ искамъ да съмъ свободенъ отъ външни влияния . . .

Янка. Но ти, Михаиле, искашъ да градишъ своете щастие върху такива нечисти средства, като тия пари?

Михаилъ. Ехъ, това са празни приказки. (Чува се задъ сцената гласа на хаджийката: „Деца, влезте вътре че тамъ е студено и влажно — я влезте, стига сте стояли тамо!“)

Михаилъ. Хай, да идеме!

Янка (решително.) Не, азъ искамъ да чуя твоята последна дума по това, дето ти казахъ.

Михаилъ. Това е детинство, Янке, помисли сама.

Янка. Нека бъде, Михаиле, азъ те любя . . . чуешъ? . . . Откажи се отъ тия мръсни пари. Те ще ни навлекатъ нещастие презъ целия животъ.

Михаилъ (дига рамене.) Не те разбирамъ . . .

Янка (като се доближава до него и го улавя за ръце.) Откажи се Михаиле, ако ме обичашъ. (Михаилъ се смее. Тя веднага се отдръпва.) Кажи право: мене ли обичашъ или парите? Бъди честенъ! . . .

Михаилъ. Янке, азъ не съмъ те лъгалъ, както мислишъ, азъ те любя . . . но . . . ти не ме разбирашъ, Янке. Азъ искамъ

да бъда гражданинъ не съ вързани ръце, а съ това и тебе да направя нещастна. Азъ искамъ като гражданинъ, да не си продавамъ съвестьта за пари . . .

Янка. А тука? . . . Откажи се Михаиле!

Михаилъ. Ти тогава се отказвашъ и отъ баща си.

Янка. Защо е това? Азъ не отивамъ толкова далеко. (Заплаква.) Азъ виждамъ, добре, че ти не ме обичашъ, не ме обичашъ!

Михаилъ. Това го правя, Янке, защото така ми диктува гражданскиятъ дългъ, да се осигуря, па и тебе да те направя щастлива.

Янка. Значи, ти не се отказвашъ отъ тия пари?

Михаилъ. Не те разбирамъ, защо толкова настоявашъ?

Янка. Това ти е последната дума?

Михаилъ (разперя ръце.) Не зная какво да ти кажа...

Янка (решително.) Сяновъ, ти ще се откажешъ отъ ръката ми, ако ти я предложатъ!

Михаилъ. Това е нещо ново!

Янка. Не се смей, моля ти се! Ако имашъ съвестъ, ти ще се откажешъ отъ ръката ми, иначе . . .

Михаилъ. Много бързашъ, Янке, много бързашъ. Поразмисли малко.

Янка. Азъ те моля, Сяновъ, не се съгласявай на това предложение.

Михаилъ. Янке . . .

Янка. Най-сетне такава годявка ми прави отвращение. (Хвърля букета отъ цветя на масата. Забелязва бай Ивана отъ далечъ.) Бай Иванъ иде тука. Сяновъ, дай ми честна дума, че ще се откажешъ отъ ръката ми . . .

Михаилъ (двоуми се.) Помисли си Янке . . .

Янка. Михаиле . . . Сяновъ. . .

Михаилъ. Не се разбираме Янке . . . Но, обещавамъ ти се! (Янка плачешкомъ излиза.)

ЯВЛЕНИЕ V.

Михаилъ самъ.

Михаилъ. Какво стана? Не разбирамъ. Азъ ли съмъ нещо сгрешилъ или това екзалтирано дете? Но, наистина, обичахъ ли я, или нейното положение ме увличаше? . . Но и азъ глупаво постъпихъ съ нея. Тъжно ми е до некъде, но поне сега съмъ свободенъ, като птица. Да, свободенъ да живея!

Не съмъ ли преди всичко гражданинъ на една държава... А тя, горката толкозъ ма била обичала... Но да махна тия мисли отъ главата си — станалото станало. Баща ми ще се сърди, зная, но азъ още утре ще замина за даденото ми място. Свободенъ поне... (Зема си шапката да тръгне. Като вижда букета.) О, хо, много горделива: букета го оставила тука! Горката!..

ЯВЛЕНИЕ VI.

Михаилъ и баща му.

Бай Иванъ (влиза радостенъ.) Ехъ, Михаилчо, работата опечена. Ела да те благословимъ съ Янка.

Михаилъ. Мене ми се спи тате. Ще си отида въ къщи.

Бай Иванъ. Какви са тия дивотии? Ела вътре, че ни чакатъ. А Янка де е?

Михаилъ. Отъ де зная?

Бай Иванъ. Ела съ мене...

Михаилъ. Азъ не съмъ намислилъ още да се женя, тате.

Бай Иванъ. Ти полудялъ ли си? Ами днеска какво говорихме? Да не си се нящо опилъ?...

Михаилъ. Азъ днесъ нищо не ти отговорихъ. Мълчахъ. Сбогомъ, тате, извини ме, кажи имъ, че ме е заболяла глава. Утре заминавамъ да си заема мястото, което ми даватъ. Няма вече да кисна на твоя вратъ. (Излиза.)

Бай Иванъ (разяренъ.) Куче!.. Учене, ха! На ти тебе учене, стара главо! Мъчи се ти, пращай по дяволите пари да ти се учи синчето! Сега ти обръща гърба! Това са кучета, а не деца! Тю бре, какъ ще се отсрамя сега предъ тия хора. Хай Боже, Божке, и това не бяхъ чулъ! (Къмъ изчезналия синъ.) Самъ ще те изпъдя отъ къщи, самъ! Обръща си гърба синчагата! Изтъкахъ си платното, ритамъ ти кросното! Ще те изпъдя, куче...

ЯВЛЕНИЕ VII.

Бай Иванъ и жена му.

Баба Велика (съ страхъ.) Какво си се разфучалъ толкова? Какво е станало, бре Иване? кажи и на мене...

Бай Иванъ (дразни я.) Какво е станало? Твоятъ маминъ синъ това може да направи, само твоятъ глезенъ синъ...

Баба Велика. Ами кажи, па недей вика, че те слушатъ хора, па е срамота. Де е Михалчо?

Бай Иванъ. „Де е Михалчо?“ „Дай да те цалуна, маминото.“ Маминото, ха!..., Дърво, дърво... Язъкъ за всичко... Да бяхъ хранилъ куче, по-добре щеше да е...

Баба Велика. Ама Михалъ ли ти е казалъ нещо, не мога още да проумея нищо.

Бай Иванъ. Не питай (улавя я за ръката). Хай да идеме!..

Баба Велика. Къде ме водишъ?

Бай Иванъ (почти на сила я влачи.) На гробищата... (Излизатъ.)

Н. Айдемировъ.

Край.

Идилия.

Мартинското слънце припича. — Изъ полуизсъхналите улици се люлее лека омара.

Училищниятъ дворъ гъмжи отъ деца. Едни си играятъ съ въртелешки, други се борятъ и всички крещятъ, колкото ги гласъ държи. Отвънъ, до вратнята, някои са начугулили бозаджията, Секула. Секула ги черпи съ боза, прибира петачетата и се попровиква сегизъ-тогизъ съ ясенъ гласъ:

— Бо-озица! реже-е!

Но училищниятъ звънецъ дрънка. Децата си влизатъ по стаите. Секула взема качето си, потънало цяло въ парченца и пулчета отъ жълта тенекия, закача на кралимарковския си кутелъ двете жабиничета и стовничката съ вода за промиване, и се наканва за нанякаде. Ала следъ десетина крачки той слага качето, снема мазния си фесъ, чалмосанъ съ шаренъ тестемелъ и се почесва по тила. Това означава, че Секула мисли: дали да обикаля по улиците, или да се припече ей-тамъ-е, до онуй кюше, додето излезатъ пакъ децата.

— Режеее! — изрева Секула ненадейно и така кралимарковски, че на единъ прозорецъ отъ съседната къща се показа едно уплашено лице и се заозърта — какъвъ ще да е тоя.

Секула се поусмихна и прибави доволенъ:

— Шампания, макя му стара!

После сложи стоката си на сухия тротуаръ, приклекна и подпря стената съ гърбъ.

А добъръ припекъ избра, пустиятъ му Секула! Тъкмо насреща му, въ единъ прозорецъ отъ земния катъ на една голяма къща се мяркаха около маса притрупана съ чении, две червени дебели ръце, подпретнати надъ лактите.

Татко ти ѐро не гледатъ, де,
Току си гледатъ чибукотъ, де,
Да не му падне люлето, де!

Затананика Секула, дано обърне вниманието на изгорницата си, Стана слугинята, но тая продължи да изтрива чениите и като че се понамръщи.

Секула се поизкашля и подхвана друга:

Море Стано църнооко,
Мили твойте църни очи!
Дали легна, дали заспа,
Дали ми си сонъ сонила?

Ала Стана пакъ не погледна къмъ улицата и продължи да шета.

Но подиръ малко прозорецътъ се отвори изведнажъ и Стана се ухили — току-тъй хичъ и да не разберешъ защо.

Ухили се и Секула. Но не само широкото му мургаво лице се ухили: ухили се и фесътъ му, и доламата му, и жълтите копчета по белия му елекъ, и опнатото срещу Стана дъно на тесните му беневреци. Ухили се сякашъ и вратникътъ на непраната му отъ есенеска риза. Па ухилиха се и еминиите му. А те бяха . . . отъ джамия да скокнешъ — въ тяхъ ще тропнешъ. Зеръ белки Секула не бе отъ крали-марковата покраина?

Но Стана изведнажъ току се намръщи ягката, измърмора нещо и си влезе навътре.

Подиръ малко тя се показа на улицата. Секула скокна и улови да плакне едно отъ жебиничетата. (Той даваше въ цяла София само на Стана боза на вересия). Ала Стана не се спря. Секула понечи, да я подкачи, но тя го стрелна съ сърдитъ погледъ и влезе въ къщата, до която се бе припекълъ македонскиятъ бозаджия.

— Я що се кършитъ, гяволотъ; лютитъ се, — рече Секула, сложи стовничката и жебеничето, почеса се съ петь пръста по носа и приклекна пакъ.

Пролетното слънце сладко-сладко припича огънатия въ дебела долама, въ абянъ елекъ, а може би още и въ две-три антерии бозаджия.

Секула попримига — попримига, па позатвори очи. Никому отъ редките минувачи не се прииска боза.

По едно време надъ главата на задрямалия на припекъ бозаджия като че хлопна нещо — сякашъ отвори се прозорецъ — па счу се и някакъвъ шепотъ. Секула се накани да отвори очи. Ала догде ги отвори по гърба му плисна цялъ бакрачъ вода, а надъ самата му глава се раздаде скокливъ смяхъ. Се-

кула отскочи напредъ и дигна уплашено очи. Стана и друга една слугиня премираха отъ смяхъ на прозореца.

Секула изгледа дважъ-трижъ ту тазъ, ту оназъ, посви съ глава, па се засмя добродушно и той.

— Мòре . . . — мърмори той нещо и снема тестимела отъ феса да се изтрие.

— Ха-ха-ха-ха! — хо-хо-хо-хо! — кикотятъ се момите.

— Що си клекналъ тука, а? Да подпирашъ дувара ли? хо-хо-хо-хо! — киска се Станината приятелка.

— Не се люти, бре Секула; я рекохъ да не зàспишъ, — обажда се добродушно Стана.

— Мòре, я некю да зàспия, туку . . .

Задъ слугините се чува кресливиятъ гласъ на господарката на Станината приятелка. Момите се отдръпватъ отъ прозореца и го затварятъ.

Секула си туря феса, взема си стоката и, доволенъ отъ rendez-vous-то, опътва се пакъ къмъ училището. Децата са вече наизкачали по двора и по улицата.

— Режее! Шампания! — вика Секула съ ясенъ гласъ и се хили така, като че иска да каже:

— Море я у Учъ-Бунаръ да викна, въ Подуене ке се чуетъ!

Кирилъ Христовъ.

Овчари.

I.

Надъ тесния кривурливъ пътъ, що се промъква край низките плетища, се дигна облакъ прахъ, изъ който се зачуха блеение и тропотъ, примесени съ глухи чукания отъ звънците на стадото.

Добревица пакъ излезе изъ къщи, изстъпи се на малко издигнатата мазилка, по която се търкаляха задрямалите деца, дигна глава да надзърне презъ вратника и като съпикаса, какъ се блъскатъ насамъ овци, пресегна къмъ овисналото на клечката бяло котле, като климна на децата: я, Марио, затичай се да отворишъ на овцете, — той, батьо ти дипъ окъсня тази вечерь!

И по-голямото момиченце припна чевръсто къмъ вратника.

Беше се вече сдрачило. Тукъ-таме самотно трепкатъ и гаснеятъ звездици плахи по небето и сякашъ някой потаенъ духъ надниква — дебне задъ облаците и чака . . . Но нощьта виси въ ширинето, като че ли не се решава да припадне и затисне още гълчащето село . . .

Овците нахълтаха, задръстиха двора и усилено протягвайки дълъгъ вратъ затешиха аганцата си, които плачевно блеяха задъ низкия плетъ изъ преградената възъ една страна на плевника кошара.

— Пъй, Райко, какво беше туй маянье? — Изгледаха ми се очите да те чакамъ. Де се запаси до туй време? Я, другите овчари откога сѫ се прибрали! — запретна ръкави Добревица, като приклекна задъ една овца.

— Е-е-хъ — отложи уморенъ тежъкъ калпакъ Райко, потривайки изпотено чело, по което бяха залепнали няколко сплъстени косми — какво да сторя, водихъ ги дано се понапасатъ: да не гълчишъ, като вчера . . . — и гузно той се загледа въ страни.

Майката мълчаливо задърпа вимето на овцата.

Овчарчето отплесна торба, търколи възъ една страна гега и се сложи прегърбенъ върху процепа на изпрегнатите всредъ двора кола, като опря лакти на колене.

— Я, Марио, — обърна се пакъ къмъ момиченцето Добревица — дръжъ, вкарай тази овца въ кошарата, ама хемъ отваряй си очите, да не изпуснешъ шилетата да изсучатъ на овцете млякото.

Райко отдъхваше, клюмналъ на процепа. Нещо мило, радостно се повдига, трепти въ душа му и сякашъ целиятъ святъ е неговъ — не го свърта на едно място. Обърне глава къмъ разфърлените отвъдъ по хълма къщя, изъ кумините, на които се вие стълбъ синь, прозраченъ димъ къмъ небето, загледа се въ засенения нататъкъ низъ двора сливакъ, който особно е млъкналъ въ мрачината и сякашъ се прислушва да чуе вълшебните, омайни слова на нощьта, която дебнешкомъ припада.

И ето задъ тъмната грива на изпъчения предъ далечния небосклонъ балканъ се подема бавно, сякашъ вълшебно привидение, кървавиятъ месецъ, който залива съ сребристи лъчи потайно заръмолелите рунтави дървеса.

— Ужъ си ги пасълъ — загълча отъ къмъ кошарата майка му — пъкъ нà, две капки отъ вимето имъ не мога да изцъркамъ.

— Че де да отида да ги паса — изчофили плещи овчарчето и милъ вечерникъ лъхна попарената му отъ потъ снага — като на вредъ по стърнището набили хората пòчки.

Той, като да се бои да го неуловятъ — нещо потайно прикрива въ себе, което и самъ не проумява. Иска му се да припне, да побегне, да го не видятъ, да го не гълчатъ, да му се не смеятъ.

— Ку-ку — изкрещя надъ глава му залутана кукувицата, като да търси някого. — Ку-ку, ку-ку — закука безспокойната птица и сякашъ на всяко „ку“ отвръща някакво мъртво ехо въ нея „ку!“ — ку-ку . . .

— Ухъ, какво се е разкукувала тази халостница, като въ пустия! . . . Я фърли и я подплаши, бре Райко!

До като издума майката, Райко скокна и пъргаво запокити жегала да брулне увисналите клони на сливата. Кукувицата изплющя съ криле, и бегливо отлетя къмъ хълма, а жегълътъ тупна тъпо до колата.

— Какво — поде затъжено низъ овцете пакъ Добревица — се е приучила да кукува ката вечеръ низъ сливака тази щура поразия?

Райко сякашъ нечува угрижената си майка. Той е радъ и кога надъ него изкука кукувицата и кога я подплаши, и кога го гълчатъ и кога го хвалятъ: навсякаде му се усмихватъ либаво, всичко го милува. И сякашъ въ потайните недра на нощьта се продъня новъ миръ и привидения, полу-мисли, мечти го подематъ, увличатъ въ съблъзниви си глъбини...

Месецътъ се възмогна надъ тъмно-зелените зъбери, които се отсичахя единъ следъ другъ въ ясния просторъ. Потайно ръмолятъ китните дървеса; само негде откъмъ хълма долита хлопотътъ отъ звънецъ на някаква ю в а, примесенъ съ глухъ кучешки лай, които унило замиратъ въ таинствената пустошъ на твърдьта.

Овчарчето пристъпи къмъ къщи, погледна натръшкалите се изпозаспали деца и се застоя — не му се привожда вратъ да се свие подъ низката стряха.

— Хай влезъ да нохапнемъ, че ей децата съ кокошките испозаспаха — прекрачи въ къщи съ котле въ ръка Добревица, а за нея безъ сърдце се поведе и Райко.

Треперлива грейка на огнището осветява разфърлената покъщнина низъ дългата безъ прозорецъ одая. Райко разви на една страна изтритие си поясъ, сне ножчето си, па пресегна да вземе отъ опушената надъ камината полица коматъ, кръстоса крака въ горния кътъ и лакомо зачупи изпръхналия овесяникъ.

— На̀, — сложи отпреде му паница чорба Добревица — днесъ варихъ коприва, сръбни две лъжици. Имаше и джуркана, ама до кат'те дочакаме, малките я изхлопали. Кой ти е кривъ, като си идешъ по тъмна вечеря.

— Ами, — лакомо съ дървената лажица фърца той — нали ужъ все овцете да се напасатъ, да си додатъ съ напращяло виме искашъ?...

— Пъкъ, като си ги напасалъ, че на́... Едвамъ-едвамъ изцъркахъ да задъня котлето.

— Като няма трева... — дигна глава той и огнена грейка изби русото му, заруменяло лице. — Де не ходихъ: и по могилата, и по стърнището, и по Коралка... няма! Като слязохъ на пладне къмъ реката — и овчарътъ наведе нерешително очи, сякашъ да спитърха нещо въ душа — гледамъ насреща полянците иматъ трева — до поясъ да затънешъ...

— Иматъ, — недоволно махна глава майката — ние на припекъ — нямаме: те въ Куза ще иматъ...

— Истина, ти казвамъ — поде убедително овчарчето — да имаше някакъ край-колай, да препречимъ надъ Тунджа единъ

мостъ — отвъдъ да натиримъ овцете. Железница до година викатъ презъ реката ще прекарватъ.

— Тъй, тъй — се ропна сърдито тя — ще ги натирите отвъдъ. Ти вижъ проуми някоги, я да се къпишъ, я да преплавашъ реката, азъ ще те окъпя тогава на лесата.

— Ама азъ ти казвамъ по мость, бе мале.

— За какви спири имъ е мость? Чункимъ по-преднята година полянци не минаха и реката, щяха да се изтрепятъ съ нашите за две педи мера, ами и мостъ сега.

— Кога, бе мале, за коя мера? — опули очи Райко.

— За коя мера? — повтори сопнато майката — незнаешъ ли, едно време: е-е-е преди години реката минаваше презъ Косень-бродъ. Дошла голяма вода, и като по низко отвъдъ, отбила се и заляла полето. Спадна водата, ама реката си затече презъ полето, захвана да подгизва ливадето на полянците, и Косень-бродъ и могилата остаха оттатъшна страна. Разсърдиха се полянците на Господя, че имъ откъсналъ отъ мерата и искатъ отъ насъ да имъ я платимъ — дигнали брадви, щяха да се изтрепятъ една пролеть съ нашите.

— За туй ли нашите не минаватъ вече реката? — нерешително дигна плахи очи Райко.

— За какво имъ е на нашите да минаватъ реката? — вече и черкова си съградихме, и училище си имаме — те възъ една страна, — ний възъ друга, по башка . . . — врънна се навънъ Добревица.

Овчарчето простря лениво крака срещу огнището, облегна се връхъ сухия пънь, който лежеше до него, и се загледа въ залятата отъ живъ светликъ камина. Игривите пламъци трептятъ надъ жеравата и ту единъ подскочи, — вземе връхъ, ту други го дръпне, преплитатъ се и буйно се сборичкватъ. И сякашъ тая грейка вълшебно се мята, просветва. Предъ него се тирва увитиятъ отъ китна зеленина брягъ, който е препряла съ пенливите си води Тунджа . . . Той се е взиралъ въ неизгледната, безбрежна равнина, по която се белеятъ стадата на полянците, но нищо не е доловилъ отъ тоя потаенъ миръ. Никога не е можалъ да допре кракъ до него. Я, презъ години си, разправятъ, удавениятъ Михо, който билъ най добриятъ плувачъ тъдява, се басявалъ да преплава до отвъдните брегове . . .

А тази вълнеста равнина що се е плоснала отсреща блазни го, омайва го, тегли му сърдце нящо нататъкъ! . . . Той и оназъ година се замеряше съ овчарите, кога слизаха да поятъ край реката стадата и оназъ година — спомни си Райко —

бе я съпикасалъ: изпъчила се насреща и не веднажъ е завъртявалъ пращова и къмъ нея, но днесъ и двамата се замеряха съ камени някакъ . . . хемъ искатъ, хемъ нещатъ да се докоснатъ . . . Той ѝ се тъй мило радваше, а пламтеше отъ някакъвъ потаенъ огънь, а тя полетяваше отъ смяхъ . . .

И той сви вежди, напрегна очи, като да се загледа въ въображението си . . . Далечъ, отвъдъ презъ шумещата река му се мярка тя — напета съ късо поупърпано сукманче, преплеснала презъ кипри рамене, на които се развява изтрита ѝ абичка, торба, стиснала съ две ръце по-високата отъ нея гега — кикоти се дяволито . . .

— Хайде да лягаме, копане имаме утре . . . уфъ . . . — изпъшка майката, като сложи връхъ рогозката заспалото дете — какво се е отпуснало, като умряло.

Овчарчето се сепнато въцна, сякашъ го хващатъ въ нещо, после мълчаливо съблече абичка, отмести се малко огнището и сложи глава на възглавницата.

— Нà, завий се — метна небрежно на него бяла чергица Добревица.

Райко обърна гърбъ къмъ натръшкалите се задъ него заспали деца и се загледа въ огнището. Надъ будната жарава се люлеятъ дремливо огнени езици, които ту просветватъ, ту немощно се разтреперватъ — посиняватъ и техниятъ бледенъ светликъ плахо избива наоколъ.

Тъмата е сляла и изличила всичко наоколо, но връхъ изчезналия миръ на деня се възмогва другъ потаенъ, необитаемъ. Въ осойната му тишина се продигатъ някакви, сякашъ вълшебни привидения, замъглени отъ изблика на невнятни блянове . . .

Той е на брега, и тя е пакъ предъ него. Те се смеятъ, кикотятъ, но всеки погледъ, всяка усмивка, като да издаватъ нещо дълбоко скрито въ души имъ . . . И тъжно му е, и приятно му е. . . Иска му се нещо да ѝ направи, да ѝ каже, и нечаяно фърля камъкъ насреща ѝ. Тя се наведе и сякашъ напукъ запокити друга насреща му, но и двата камъка не достигатъ ракитака, що се зеленее всредъ Тунджа. Камъните цапватъ, плисватъ всредъ самата река, която сърдито проклоква и зашумява помежду имъ. А нещо въ него се пробужда — не му дава мира, повдига го . . . Райко простира ръце надъ скалистия брягъ, сякашъ иска да преграбчи, да претегли овчарката, да ѝ каже... да ѝ каже да не бяга, да се не бои — той нищичко няма да ѝ стори, съ пръстъ няма да я докосне . .

И тя немирно се връща ту насамъ, ту нататъкъ, негли се страхува, бои се . . . но стои . . .

Райко викна, колко му сила държи — Какъ ти е името?

Ала сякашъ Тунджа ревна още по-сърдито и го заглуши.

Овчарката свива рамене и смутолевенъ гласъ делетява до неговите уши. Той го нечува, но като да го разбира.

— Отъ кое си село? — викна на ново той.

Тя се закиска още по силно.

А Тунджа отъ дъно заклокочваше, фърляше се лудо въ бездънните пропасти на сини си вирове, бъблеше усойно подъ своите подмоли, бъхташе се и увиваше, като запоена змия въ бродове си, и сякашъ замаяна тичаше надолу, промъквайки се подъ плачущи върби, високи тополи и хилави трепетлики.

. . . . . .

И сякашъ нейната дива песень замайваше Райка.

II.

Презъ вълнестите бухкави облаци дебнешкомъ задъ ясното небе наднича бледниятъ день надъ спотаената земя. Изъ тъмните зори се проясня станътъ на гордите балкани, вкаменени вълни, които са изрътели оттатъшна страна полето чакъ до бреговете на Тунджа. Цялата природа въ лазурна утренна замая, като да се привдига отъ последна дрямка и съ затаено нетърпение очаква тържествената минута.

Денътъ надсмогна и тежкиятъ, морниятъ въздухъ на нощьта, сякашъ се проведря въ мъгливата утрена дрезгавина. Тукъ-таме по стръмните селски пътища, що опасватъ хълмища и бърда, заскрибуцватъ волски кола, понася се ленивото блеение на стадата. Далечь по стърнището се съпикасва ранобуденъ орачъ, подбралъ напреде си чевръсти волове - пори угарьта.

Тунджа само подъ леката си мъглива завивка усойно бучи, негли се сговаря за нова среща съ отлетаещия духъ на нощьта.

И ето целиятъ изтокъ пламва въ кръвнина, сякашъ да се запали небето отъ една страна. Милъ утренникъ лъхна трепетните отъ радость цветя, които зарониха бисерните си росни сълзи. Чевръсти птички изневиделица изпъкнаха изъ своите гнезда и тържественно дружно чуруликание заглуши отвредъ.

Всичко се слиса.

Слънцето, като огнено кълбо се хлъзна и величествено се надигна надъ зъбестите вършини. Огледа плоснатия подъ себе миръ и мигновено стрелна очи къмъ навъсения балканъ, който раздаваше мъгливия си плащь, зацепилъ рошава коса, по тъмните скали.

Нестройното стадо бе превалило рида.

— Тръчъ де! — тупа Райко гега до лакомо захрупалата крехка трева овца, която подплашено се закитери да застигне нагоре другите.

Овчарятъ се изстъпи надъ рътлината, накитена тукъ-таме съ туку що разкрили трепетни цветовце шипки, и подпрянъ възъ гегата, сякашъ се изпъчи срещу вятъра, който подвява — надува късата му абичка. Райко се загледа въ едва-едва отвило отъ себе мъгливата си покривка безбрежно поле. Той сякашъ затърси нящо съ очи, но нищо се не мярка по застланиятъ съ губеръ тучна зелена трева отвъденъ брягъ.

— Няма я, — нечаяно сякашъ каза той — рано, не ще да е изкарала още овцете . . . Нищо се не види . . .

И при тая мисъль, сякашъ нещо погъделичка сърдце му, избликъ отъ волни чувства напъватъ гърди му — той се поде, разпери лудо ръце, като да иска да тръсне криле и полети къмъ отвъдните брегове.

Вакли му овци, разтърсили вълнести руна, надъ които се вдига някаква влажна фанара, отминаватъ и се разпръскватъ, лакомо хрупайки тревата измежду раззеленелите, накичени съ бели цветове шубърки и трънки.

— На пладне . . . Тя пакъ тряба да излезе къмъ реката . . . — отведе очи той къмъ овцете — ще запладнувамъ пакъ подъ Дивечката. Сега да не гълчи пакъ мама — да се понапасатъ.

Копраля вече слънцето се въз'ема надъ балкана и обилно разлени му лъчи се огледватъ усмихнати въ сребристите капки на росата.

Райко важно повдига тежка гега следъ чевръстите овце, а отъ страни му пристъпватъ гордо две едри бодри кучета.

Овцете се запасятъ по покосената лъка. Той пристъпи и удари гърбъ о бялото лъскаво стъбло на стволестия оряхъ. — Измъкна отъ торба хлябъ, отчупи две хапки, но негли ситъ, фърли ги на кучетата, които стръвно ги налапаха, като впериха наново очи въ него.

Той иска, посяга нещо да прави, чофили пръсти — не го свърта на едно място и лениво се залута по поляната.

Зарея погледъ изъ тревите и мярна му се изведнажъ бялъ ягодовъ цветецъ, той се наведе и късайки цветеца изъ подъ перястите зелени шуми, зърна умилно надигнала се червена ягодка.

— Пецалуда! — радостно извика Райко, като изтръгна ягодката съ няколко листи. И лицето му възторжно просветна.

— Ягодите вече узрели — като да си спомни минала пролеть той — и тука имало ягоди . . . — Наведенъ задебна измежду ягодовите шуми овчарятъ, подъ които свенливо тукъ-таме се червенеятъ росните ягодки. Подъ низкия си зеленъ сводъ те като да се огледватъ съ въздържна радость, напети румени наоколо. Насамъ-нататъкъ, до като откъсне една, радостно припка къмъ друга ягодка Райко . . .

Той се изстъпи всредъ росната поляна, подигна ягодовата китка къмъ носа си, и милъ сладъкъ дъхъ нахълта, въ гърди му. Сякашъ въ всяка ягодка му се усмихва милото лице на оная, и нещо се продигна въ душа му — той си спомни за овчарката.

— Ами отвъдъ да ли има ягоди . . . Таквизи пецалуди, пляконици — да ли са узряли . . . Азъ . . . Азъ ѝ ги давамъ . . . тъй за нищо давамъ ѝ ги . . . — си замисли сладко Райко.

Денътъ наблегна и въ милата животворна топлина на слънцето, сякашъ всичко се подигна, раздвижи. Нататъкъ негде се зеленеятъ рунтавите бърда на Средна дора — презряно оттласната отъ обятията на хайдушка Стара-планина.

— Ами да ѝ ги . . . — Занича отсамъ — оттатъкъ перестите ягодови шуми той — да ѝ ги префърля. Тъй, въ едно пачниче да ѝ ги префърля презъ реката? . . .

И нещо сякашъ чудесно да просветна въ ума му.

— Да изплета едно пачниче отъ лозина, да изплета и кога слеземъ на пладне и пачничето и ягодите ще ѝ префърля . . .

Мислите му, като да го понисатъ къмъ драките, които цъвтятъ по рида.

— Ще отсека няколко дрянови пръчки, хе — тамъ има лозина — ще нарежа и до пладне ще го оплета. Пълно съ ягоди . . . ще ѝ го префърля по реката . . .

Овчарятъ се доближи до дряна, измъкна ножче и сърчено заряза жилавите му пръчки. . . . . .

. . . . . .

III.

Слънцето се спря всредъ ясното небе и сякашъ всяка енергия, всяка сила се разтопи подъ жежките му лъчи. Дървесата, цветята уморени задрямаха подъ кресливото цвърчение на скакалци и щурци, що оглашаха отвредъ. И надъ лениво отпустналата се природа трептеше сънлива омара.

Тукъ-таме по покосените ливади клатятъ натежали глави конете. Мършаво съ отпустнати надолу дълги вратове се блъскатъ една друга овците къмъ реката, а следъ тяхъ престъпва и овчарката, притиснала бяло туку що обягнено аганце до гръди. Възъ една страна на стадото лениво пристъпва кучето, което ту протегне задни крака и разчекне дълги уста — се прозей, ту пакъ навири космата опашка, браняйки се отъ мухите.

— Ами то го няма — слисана, като да каза нечаяно на себе овчарката и изведнажъ се сепна — въ душа ѝ се пробуди някакво мило, потайно чувство; тя се сети тъй близо до себе си, някаква тиха радость я подигна, та съ повлажняли, замъглени очи наклони глава и взе да милва буза о мяката бяла вълна на аганцето, което кротко поглежда на божия миръ.

Засененията отъ печално наведени върби, изъ които тукъ-таме се изправятъ високи тополи и хилави трепетлики, брягъ разхладява съ своята преснота реката. Овчарката се изстъпи надъ брега и се загледа въ ехтещата Тунджа, която застенила между брегове — грухти, фърля се отъ скала на скала стиховито, ту пакъ се гурква въ сините бездънни вирища по гладката повърхность, на които някаква магична четка бе нацапала лазурното изцъклено небе, съ снежни му дрипави облачета, които вълшебно разлюляватъ тихите вълни, що се плакнатъ къмъ брега.

Овците се наредиха край реката и жадно натопиха муцуни въ водата; кучето залоца гласно на една страна, като да се дави сърдито нещо на реката. Овчарката залута взоръ по плешавите, тукъ-таме засенени отъ драки и храсталакъ склонове на отвъдния брегъ, като да търси някого.

— Вчера тамъ, подъ Дивечката — замисли тя — ги бе запладнувалъ . . . Сега нищо се не мярка . . . няма го.

— Е-ехъ . . . Хи-пъ . . . — смутно долетя до ушите на зазяпаната въ Дивечката овчарка, — тя се сепна, сърдце ѝ бързо затупа. Овчарчето весело рипна отъ другата страна на

рътлината, изви глава и чевръсто скочи до самия брягъ. Въ мигъ някакво слънце на радость изби съ смяхъ заруменели имъ разкравени лица. Те тържествуватъ. Впиватъ огнени очи единъ въ другъ и сякашъ някаква магьосница ги замайва — униса . . . Невнятно те се сближаватъ, тъй . . . единъ до другъ, душа въ душа, като че ли те се знаятъ отколе, те се иматъ... Те се милуватъ двамина. . .

— Где се губи до сега? — се провикна волно овчарката, но гласа ѝ се удави въ шума на реката.

Райко се изви пъргаво, подскочи и чевръсто разпери ръце, сякашъ да се подеме да префръкне реката. Па рипна обезумялъ сграбчи камъкъ и го запокити, като поздравъ на овчарката. Камъкътъ падна въ реката, а овчарката се завъртя съ аганцето въ ръце на една пета като самодива и се закикоти дяволито.

Доволството, че я развесели, сякашъ го още по усили — той стрелна още единъ камъкъ, който прѣфърли ракитака.

— Трети пъть се наведе овчарятъ взе единъ поплощенъ, камъкъ изкриви се възъ една страна и го запокити низко. Камъкътъ игриво запърпялка по повърхностьта на водата. Райко ококори знаменателно очи и зафърля единъ подиръ други плоски камени по реката, които лизваха водата, подскачваха нататъкъ, лизваха, подскачаха, до като падаха и се удавяха въ Тунджа.

И кога той надигна глава, съпикаса овчарката, какъ подбрала овцете нататъкъ се връщаше къмъ моравата. Болезнено сърдце му се преви, той изгледа изподъ вежди отминалата овчарка, поне да повика, но някакъвъ гласъ въ него сякашъ намери да го успокои.

— Тя ще ги запладнува . . . ще доде пакъ . . . Чакай да ѝ донеса пачничето . . . — му хрумна на умъ и той хукна нагоре къмъ брестето подъ сенчестия сводъ, на които пладнуватъ овцете.

Въ гладката повърхнина на реката се пречупватъ слънчевите лъчи, които като огнени магьоснически очи усмихватъ се, премигватъ загледани въ задрямалата околность. Негде отдалечъ се носи трепетливото вито чуруликание на сгушената изъ шумака птичка, който усилно заглъхва всредъ усойния ехтежъ на реката. А слънцето упорно спряно всредъ небето пече ли пече . . .

— Какъвъ . . . — съ потаенъ трепетъ въ душа се повърна пакъ овчарката къмъ брега — какъвъ скършенъ Загорецъ!

Райко чевръсто изъ невиделица прилетя, скокна подъ склона и дяволито дигна насреща ѝ пачнечито. Тя умилно изкриви глава, протегна умолително ръка, а той възголеменъ, като напукъ откъсна отъ шипката цвятъ и го фърли небрежно къмъ нея. Цветецъ плувна по реката и се изгуби всредъ водовъртежа. Овчарката заклати засмяно глава и усилно още по запротяга ръка. Райко откъсна и фърли новъ цветецъ — тя заклима отвърдително.

— Шипки иска . . . Шипки . . . цвете . . . Отвъдъ въ Куза още не цъвнали . . . — се догади овчарчето и, като да се засрами отъ тая мисъль, побоя се да го невиди, да го не . . . и той самъ незнае що . . . — Той пристъпи две крачки нагоре по реката и се загледа въ бърборещата разпенена Тунджа, която лудо се фърля по скалите, — ту пръха водни искри напредъ, ту разгърне лазурни пазви и няколко талази се хлъзнатъ къмъ низките полянски брегове.

— Да ѝ набера . . . какво . . . въ пачничето — погледна той отново къмъ шипката и нещо потайно взбленува душа му — посвени се . . . Погледна я пакъ и сякашъ сърдце му го потегли: нещо лудо го блазни нататъкъ къмъ нея . . . И двамата стоятъ единъ срещу други, не имъ се смее, нито кикоти. . . Тя му се струва, сякашъ, някаква лиха вълшебна самодива . . . Той я изгледва отъ глава до пети . . . „Пъсна пребрадка — помисли си Райко — още коритана . . .“ И въ ума му мина песеньта на селската врачка за змея . . . за змейово либе. . . Овчарчето изтръпна — сърдце му бързо затупа. . .

Той дигна очи, погледна я изъ подъ дълги черни ресници и лудо махна пакъ пачниче напредъ, — овчарката смирено изкриви глава. И Райко замаянъ изстъпи се надъ шипката и съ ногти закърши бодливите зелени стъбълца на дивата роза. Па сякашъ нежниятъ трепетъ на всяко цветенце му шушне някакъвъ таинственъ блянъ безъ думи, който той за първи пъть въ живота си усеща.

Като разкравена китка се изкорубиха въ пачничето надъ ягодите миризливите шипки. Той пристъпи къмъ брега, показа пачничето — кимна на овчарката, която съ въздържна радость се доближи до реката. Райко закрепи пачничето на края връхъ гегата, надвеси се и догде му стигаше ръка напредъ, пустна го всредъ Тунджа. Водата го завъртя и повлече надолу. Овчарьтъ се наведе взе няколко камани и замеря пачничето. Фърли единъ . . . два . . . три . . . леките вълни на каменете го повдигатъ и подвличатъ нататъкъ. Пач-

ничето мина ракитака и бърже запреваля къмъ низкия полянски брегъ.

Райко посяга да фърли още единъ камъкъ, но надъ ръта закряска някой и той изплашенъ сне нерешително ръка.

— Овцете салмисаха ливадата . . . Ти си се заигралъ тукъ . . . чакай-чакай азъ ще ти кажа ей сега! — Чакай да ги подбера въ капана . . . — викаше пъдаря.

Изплашенъ Райко хукна къмъ овцете нагоре.

Овчарката съ разтупано отъ радость сърце, пресегна съ гега да изтегли пачничето, което наближаваше къмъ нея, но като нестигна, скочи връхъ големия озъбенъ въ водата камъкъ и запримича росната китка алени шипки къмъ себе...

IV.

Лиха песень се изви и полетя изъ медната свирка на овчаря. И пое я на гората листето, и на полето тревите, и на реката водите. Всичко в'единъ гласъ сякашъ се поде, замоли, занарежда . . . Цялата природа умърлушена, се захласна въ витата песень, що ту бяга въ звънлива струя, негде къмъ необятностьта, ту пакъ нерешително подеме се, стъписа се, па се фърли и удави въ някакъвъ тихъ тъжовенъ напевъ.

Отъ къмъ отпустналите дълги дебели сенки купи сено на моравата припна — прилетя запъхтяна овчарката. Напета, съ розовъ венецъ на глава горската изгора, волно рипна насреща му, плесна въсторжно съ ръце и дяволито разтърси кипри рамене. Райко изви игриво глава и наякналия минутно гласъ на свирката писна забравено, па сякашъ го поде, той подскочи радостно; хепна насамъ, рипна нататъкъ . . .

Овчарката се замая въ свирнята, и като напукъ ужъ тропна-хепна и лудо се завъртя. Сякашъ нещо ги подвлича и двамата, като да се гуркатъ въ лазурните буйни вълни на песеньта, — лудо се залюляха той отсамъ, тя оттатъкъ. Повъзпратъ се, дъхъ подематъ и кръшно отново свиятъ — полетятъ . . . Па мудните звуци, като да съчетаватъ вълшебно души имъ и те в'едно по-сърдечно преплитатъ крака, хепатъ съ ръце, чупятъ снаги . . .

Въ вечерния здрачъ тъне полето.

Всредъ огненъ лазуръ се разтопяватъ последните позлатени зари. Слънцето плахо стъписва лъчи отъ вършини, чуки и ридове. И . . . ето затули се въ снежната планина отъ бухкави облаци, — падна и се удави въ дълбочините на без-

дънния западъ. Повея хладенъ вечерникъ и попарените отъ дневна жега тревици и листа дружно заръмоляха. Жабите закуркаха кресливо, — сякашъ въ дрезгавините на априлската вечерь Тунджа се продъни и единъ новъ потаенъ миръ се лъсна въ кристалните ѝ пазви. Върбовите вейки умилно се превождатъ надъ шумящата река, която лети — лети безспорно, и като змия въ дупката си — фърля се и нахълтва въ подножието на двете ронливи рътлини, що са свили лъката ѝ. Низъ полето дружно щурците са запяли на преспивка, а негде отдалечъ въ самотата, славей въ захласъ извива сърдчената си песень . . .

Изъ балканските дебри и усои тихо пълзи, припада нощния мракъ.

Нестройното стадо разпиляно край брега нетърпеливо протяга вратъ напредъ и оттукъ — оттамъ се подематъ усилени блеяния.

Денътъ безметежно угасна.

Райко цялъ изпотенъ сне свирка, потри съ длань влажното си чело и престегна поясъ. Па изгледа запътените къмъ къщи овци и уморенъ повлече крака подире имъ.

Овчарката ненаситена подбра овцете си край брега.

И те пакъ тръгнаха наспоредъ, но сякашъ това що ги съединяваше се разкъса и двамата пакъ се виждатъ разлъчени — тя оттатъкъ, той отсамъ. А преди малко, като да бяха се сближили, като да бяха единъ до други . . .

Той дигна пакъ очи, погледна я и непонятна сладка мъка го обхвана, — не му се отива у тяхъ . . . Иска му се тъй да остане да я гледа, — да се гледатъ единъ други, кога изгреятъ звездите и луната надникне надъ усойно зашумялата река, край бреговете на която сега се вие тясна ивица отъ пяна, като лъскавъ бисеръ. Така, да префръкне иска му се — на отвъдния брягъ . . . да я хване за рамене, да ѝ каже . . .

Той погледна къмъ реката, изъ която тукъ-таме се озъбватъ щръкнали камъни.

— Ами . . . белкимъ, тъй: да скоча на този камъкъ, ще се префърля на онзи . . . по леската — по леската — запресмята овчарчето — и хопъ на ракитака, а отъ тамъ за в'часъ . . .

И безъ да довърши кроежа си, той лудо се стрелна на камъка, издигна се на гегата и хопъ скочи на другия, па стиховито се фърли на леската, — достигна затрънения отъ ракитакъ пясъкъ всредъ реката. Райко погледна победоносно

овчарката. Петъ крачки и той беше вече . . . при нея, на това поле, за което петимясва отъ години . . .

А Тунджа бъбли злокобно изъ подмолите си, увира се, стени сърдито и се губи изъ вълшебните сенки на крайбрежните дървета. Мъчителна зловеща тишина тегне надъ нощьта, изъ която тукъ-таме прелитатъ слабокрили прилепи. Показа се и бледниятъ ликъ на самотната луна — отсякоха се върхъ подиръ върхъ въ дрезгави простори.

Овчарката изтръпнала се е вцепенила на място.

Райко безъ да мисли повече, се поде отново, фърли се на плочата що се мярна отпреде му, но единътъ ѝ край се надигна и той полетя мигновено въ бездната на вира. Изплашена овчарката се фърли на прибрежния камъкъ и отчаяно изпищя. Райко се зборичка съ вълтопа. Отвори уста духъ да си поеме — студената вода го задави. Той дигна усилено ръка — ръката му се мярна надъ реката и овчарката по-скоро протегна къмъ него спасително гега. Но той, като допипа гегата, джасна я силно и овчарката се подхлъзна, цамбурна и потъна въ вира.

И двамата безсилно се забориха съ вълтопа . . . .

. . . . . .

Кучетата отъ двата брега стръвно се фърлиха съ навирени опашки и залаяха къмъ Тунджа, която стени усойно изъ нощьта и лети-лети безспирно . . .

И двете геги плувнаха наспоредъ по реката надоло.

П. Ю. Тодоровъ.

Историята на новооткритото сръбско училище въ Велесъ.

„Велесъ е чудноватъ градъ, населенъ съ българи — славяно-пеони, излишно горделиви, мечтателни, непостоянни, суеверни, но трудолюбиви, весели, песнопевци, играчи чудесни, духове неустрашими, бистроумни, непокорни“.

Юрданъ Х. К. Джино.

Така описва жителите на този красивъ и яхналъ реката Вардаръ градъ неговата неустрашима и мечтателна рожба, „жертвующия се за бракята наши пресладкіи Болгари, многоревностный Юрданъ Х. Константиновъ Болгарскій Чиновъ“. Въ продължение на всичките тежки години, които нашиятъ народъ е прекаралъ, този градъ е стоялъ въ първите редове на българските градове и неговите „горделиви“ и „непокорни“ граждани, всякога са били първи между протестуещите за потъпканата нация, за изгубения езикъ и книга, за изгорените старини. Те се явяватъ първи въ борбата по възраждането ни, защото Велесъ е едно отъ ония редки огнища на българската къща, дето никога искрата на българския езикъ не е изгасвала. Въ техните черкви нито единъ моментъ не е преставало да се пее на славянски езикъ. Децата имъ са знаели да четатъ и пишатъ само на единъ езикъ — славяно-болгарский.

Когато се подигна черковниятъ въпросъ, Велешани бързо и лесно сфанаха националния духъ на това движение и, макаръ да имаха онова, което повечето отъ българските градове искаха отъ патриаршията, те жадно се увлякоха въ него. Като жители на единъ отъ най-големите и най-силни търговски центрове въ Македония, почти всички Велешани знаели четмо и писмо; тевтерите си и сметките си държали на български. Още отъ началото на XVIII столетие ние намираме следи отъ българска писменость. А въ края на това столетие и въ началото на XIX срещаме добре уредени частни и две общински училища. Тези частни и общински училища даватъ цяла редица отъ добри обществени дейци, които не допущатъ никакво гръцко влияние въ града си. Гръцкиятъ езикъ въ Велесъ е билъ не-

познатъ, нито като говоримъ, нито като писменъ. Ония, които желаели да знаятъ този езикъ, трябало да ходятъ въ Солунъ и Цариградъ, за да го изучватъ [1]). Гръцките владици, които идатъ единъ следъ други въ Велесъ, трябало да държатъ смятка за желанието на силните въ онова време велешки граждани, ако не искали да ставатъ невъзможни въ кратко време между своето паство. Никой отъ тяхъ не е посмялъ да изпъди „славяно-болгарския“ езикъ отъ черквите въ града.

Разрешението на черковния въпросъ намери гр. Велесъ и цялата велешка епархия целиничка готова: църквите и училищата бяха чисто български и наредени съгласно всичките искания, които можеше да има българскиятъ народъ въ онова време. Въ императорския ферманъ, съ който се учреждава българската екзархия, отъ всичките български епархии въ Македония, само велешката се явява между поименно споменатите епархии. (Гл. чл. X. отъ този ферманъ).

Годините, които предхождатъ учреждаването на св. екзархия, са години пълни съ животъ и трогателенъ патриотизъмъ за велешките граждани. Двете части на града (на двата брега на р. Вардаръ) се надпреварватъ, коя по-добъръ и по-скъпъ български учитель да условн, коя по-хубаво училищно здание да сгради, коя по-красива църква да издигне! Богатите българи се надпреварватъ, кой по-големи суми да даде за училищата и черквите, кой повече да заслужи на своя „пресладкий славяно-болгарскій народъ“!... Изъ средата на това събудено и пожертвователно българско население излиза едно поколение, което носи печата на тази епоха, пълна съ себеотричание и горещо родолюбие. Тази епоха ражда ония мечтателни патриоти, най-яркиятъ представитель на които е Иорданъ X. Константиновъ „Болгарскій чиновъ“, както той самъ се нарича. Тази епоха възпита и даде на българския народъ не малко дейци за годините, които стоятъ непосредно предъ руско-турската война, Тя даде крила на националния духъ у Велешани, които не се отчаяха да протестиратъ за потъпкания български идеалъ даже и тогава, когато цяла Европа въ Берлинъ реши да го смачка, като разкъса целокупна България [2]).

---

[1]) Единъ отъ велешките богаташи, който е живялъ въ втората половина на XVIII столетие (X. Мише Кушевъ) и който е четялъ и пишелъ само по български, желаелъ, щото единъ отъ синовете му да знае да чете и пише по гръцки езикъ, затова го изпратилъ въ Солунъ. (Вижъ „Градъ Велесъ“ отъ К. стр. 34 и 35).

[2]) Когато велешките граждани се научватъ, че берлинскиятъ конгресъ решилъ да остави цяла Македония пакъ подъ турска власть, веднага се събиратъ, избиратъ депутация, която изпращатъ въ Цариградъ да протестира предъ европейските посланници и да имъ изкаже желанието на населението: да остане въ България. Забележете, че това стана по собствена инициатива на Велешани.

Благодарение на това рано развитие на велешките граждани, те дадоха доста голямъ и интелигентенъ контингентъ отъ учени хора на свободна България. Благодарение на същото това обстоятелство днесъ Велесъ стои на най-високото стъпало между българските градове въ Македония. И макаръ неговото търговско значение и да е паднало много, той и днесъ запазва онзи печатъ, който му е поставенъ отъ времето. Днешните Велешани представятъ въ Македония онова, което ни представятъ Свищовци между българите въ Мизия. Те се отличаватъ по своя бистъръ и предприемчивъ духъ, по своята благородность и пламеность. Днесъ те иматъ едни отъ най-добре уредените първоначални училища, забавачница и трикласно училище, които се посещаватъ отъ 1350 ученички и ученици. Тези училища се подържатъ отъ самите граждани и учителите имъ са едни отъ най-добре и най-редовно плащаните. Сумата, която Велешани иждивяватъ всяка година за подържане на училищата и учителите, възлиза на 800—1000 лири турски.

Младото поколение, което днесъ настига, се отличава по своята будность и спретнатость. По националната си събуденость то е достоенъ наследникъ на ония калени българи, съ които Велесъ има право да се гордее повече отъ всеки другъ български градъ. Верно на заветния патриотизъмъ, който му завещаватъ миналите поколения, то остана буденъ и непоколебимъ стражъ на народностьта си. При националния кипежъ, съ който така много е заета днесъ Македония, Велешани оставатъ едни отъ най-идеалните борци за народностьта си. Заплашванията, арестите и заточенията, истезанията и смъртьта не бяха въ състояние да сломятъ горделивата и мечтателна българска интелигенция въ Велесъ. Горделиви съ миналото на града си и съ това на народа си, мечтателни идеалисти за бъдещето си, велешките граждани сливатъ песните за славното минало, охканията за настоящите страдания и надеждите за близкото бъдеще съ бурния ломотъ на Вардаръ, който като че ли нарочно е поставенъ отъ провидението да минава презъ сърдцето на този градъ, да го мие и освежава!...

При все това въ Велесъ днесъ има отворено сръбско училище и сръбските шовинисти грозно виятъ надъ главата на Велешани! По какъвъ начинъ сръбската пропаганда успя да се вмъкне въ този толкова жилавъ български градъ? Кой поиска отварянието на сръбско училище въ Велесъ? Каква нужда имаше и отъ

кого се чувствуваше тя, за да се отвори това училище? Какъ се държа населението въ този градъ при отварянето на сръбското училище? — Това са въпросите, на които даваме отговоръ въ редовете, които следватъ.

Сърбите и сръбската пропаганда искатъ море за Сърбия. „Ний неможемъ безъ море“, бяха най-обикновените и най-често повтаряните думи на първия и най-яркия представитель на войнственната сръбска пропаганда въ Македония (la propagande militante), г. Ив. Павловичъ. Следъ окупирането на Босна и Херцеговина отъ Австро-Унгария, следъ създаденото противъ интересите на сърбския народъ течение, че едно съединение на Сърбия съ Черна-Гора е невъзможно, Сърбия неможеше да търси пристанище за себе си на Адриатското море. Тя изгуби най близкия и най естествения ней, както въ географско, така и въ политико-национално отношение морски брягъ. Раздвижването на албанския и бошнашки елементъ въ северна Албания и Стара-Сърбия, както и големиятъ успехъ, който прави между тяхъ католико-австрийската пропаганда, отсече и последната надежда на сръбските патриоти, да се сдобиятъ съ каква-годе часть отъ морския брягъ на Адриатското море. А на Сърбия трябва море. Солунъ е най близкото до Сърбия пристанище на Егейско море. Сръбските шовинисти скроиха планъ, да си пробиятъ пътъ до тази точка. Те знаяха, че Европа познава много слабо балканския полуостровъ въобще и турските владения въ частность. Ако на гърците бе възможно да твърдятъ, че цяла Тракия е населена съ гърци и ако дори заседаещи въ Берлинския конгресъ лица вярваха тези гръцки твърдения, защо да не бъде възможно за сърбите да си създадатъ една въображаема ивица отъ Македония, населена съ сърби, които иматъ своите сръбски училища и живеятъ съ сръбски аспирации. Тази ивица обаче трябва да съединява Сърбия съ Солунъ. Градовете Куманово, Скопие, Велесъ, Гевгелии, Дойранъ и Кукушъ са въ тази зона, по която сърбите определятъ своя пътъ за Егейско море — това те искатъ като наследство отъ „болния човекъ“. И до като тези градове се считаха и отъ самите сърби за чисто български, веднага същито сърби захванаха да ги считатъ за чисто-сръбски. А ония отъ сръбските учени, които неможаха да превиятъ познанията си предъ желанията и нуждата на новосъздадената сръбска пропаганда, бяха осмивани и преследвани отъ същото онова поколение, което, за същите имъ научни изследвания върху Македония, имъ поставяше, няколко години по рано, венци на главата! . . .

Въ Куманово и Скопие сръбската пропаганда успя да отвори училища, при които много пъти има повече учители отъ колкото ученици. Въ тези градове те намериха по няколко български къщи, които още признаваха духовното ведомство на патриаршията и между тия именно гърчеещи се българе те се вмъкнаха.

Велесъ е градъ съ 4,000 къщи, отъ които 1,300 са турски, 100 влашки, които признаватъ ведомството на патриаршията, иматъ и отделна черква, но живеятъ много солидарно съ българите, и 2,600 къщи са български. Богатствата на града са въ ръцете на българите и последните даватъ тонъ на работите. Притурете при това, че цялата кааза, която състои отъ 90 села, е населена съ българи, които въ течение на всичкото време на тежко робство за българския народъ не са били досегнати отъ ничие чуждо влияние[1]).

Още въ първата година на своята дейность сръбската пропаганда се опита да отвори училища въ градовете, които изброихме по-горе и за тази цель тя изпрати отъ Сърбия учители-агитатори. Осемь души учители, дошли отъ Сърбия се установиха въ Велесъ подъ закрилата на турските власти още презъ 1886 година. Както на всякаде, те нямаха нито ученици, нито училище. Нито обещания, нито подкупи, нито залъгване на деца, които изпращаха като стипендиянти въ Сърбия, нито заплашвания, които отправяха къмъ българите чрезъ услужливата турска полиция, нито заканванията и доносите, които правеха противъ видните българи — нищо не имъ помогна. Населението ги посрещна враждебно и още отъ първите дни неговата неприязненость къмъ новодошлите, отъ никого неканени просветители захвана да се проявява въ доста остра форма.

Сръбските агитатори изъ цяла Македония се отличаватъ съ една нагла безочливость, която не всички хора могатъ да притежаватъ. Дошли да разпространяватъ сръбските идеи, те не се свенятъ да ходятъ незвани по къщите на българите, за да ги уверяватъ, че не са българи, а чисти сърби! Въ много места имъ се е дало да разбератъ, че българите не желаятъ такива гости, но сръбските агитатори се досещали само тогава, когато са били грубо изпъждани отъ тези къщи. Осмината сръбски агитатори въ Велесъ скоро бидоха изолирани отъ Велешани така, щото те не можаха да намерятъ дору къщи за живеение въ българските махали, та трябваше да търсятъ

---

[1]) Отъ всичките села въ велешка кааза 77 са български, които признаватъ ведомството на св. Екзархия и 13 села са турски. Нито едно отъ българските села не е останало подъ духовното ведомство на патриаршията.

такива между властите и турците. Срещите имъ и земане-даването имъ бе тоже само съ някои власи и турци. Любопитни епизоди разправятъ за живуванието на тези културтрегери съ българското общество, особено съ простата маса, между която са се опитвали да агитиратъ съ подкупи. Нарочно доведени отъ тези агитатори и заселени въ града бедни български семейства отъ ближните села, най вече отъ с. Башино-Село (Паша-Кьой), са изпъждали своите благодетели, съ парите на които са се установявали въ града, щомъ тези благодетели-агитатори поисквали, облагодетелствуваните да се заявятъ за сърби предъ властьта и да поискатъ отъ последната позволение за отваряние сръбско училище въ града.

Така безуспешно агитираха изпратените отъ Сърбия осемь души сръбски учители. Ала неуспехътъ имъ не ги отчая. Униженията и оскърбенията, на които бяха предметъ въ продължение на няколко години, не измениха нито такта имъ, нито дързостьта имъ. Всекидневните неприятности, които произлизаха отъ стоението и оскърбителното държание на тези агитатори, наостриха българското население толкова много, щото то дава на няколко пъти колективни заявления до каймакамина, да премахне тези чужденци отъ града, понеже те са хора безъ занятие, дошли отъ вънъ да причиняватъ раздори и размирици . . .

Каймакаминътъ не даде обаче никакво внимание на тези заявления. Негодуванието на българското население се увеличи тогава още повече. Уличните скандали захванаха да ставатъ по-чести. При всяка неприятна случка, предизвикана отъ сръбските агитатори, най-видните и събудени българи отъ града биваха или арестувани или глобявани. Близките връзки и симпатии на сръбските агитатори съ местната власть се явяваха по-рельефно отъ день на день, а това увеличи умразата на българското население, което храни една вродена ненависть къмъ всички немюсюлмани, които са близки на турските власти.

Като видяха, че заявленията имъ, покрити съ хиляди подписи и адресувани до каймакамина, не се вематъ подъ внимание, велешките българи дадоха такива на солунския валия, на великия везиръ въ Цариградъ и на самия султанъ. Въ тези заявления, както и въ ония, които се даваха на каймакамина, следъ като изказваше високо своята верноподанность и пълна покорность къмъ императорското правителство и султана, населението молеше отстранението на осемьте празноски-

таещи се чужденци, които причиняватъ постоянни размирици и безпокойствия въ Велесъ. И тези заявления останаха нечути.

Велешкиятъ каазалийски административенъ съветъ (идаремеджлиси) на няколко пъти се е занимавалъ съ този въпросъ и е вземалъ решение, да се моли солунскиятъ валия, да заповяда отстраненето на агитаторите отъ Велесъ. Решенията (мазбатите), изпратени въ Солунъ, оставаха обаче безъ отговоръ, а каймакаминътъ получаваше поверителни заповеди да пази и помага на сръбските агитатори.

Отъ день на день населението се възбуждаше. Агитаторите това и очакваха. Отъ тяхното държание и заканване явно ставаше, че, сговорени съ властите, те дебнеха згоденъ моментъ, да турятъ ръка върху всички по-видни граждани, да сплашатъ народа и при единъ такъвъ часъ на тероръ, да прокаратъ отварянието на сръбско училище. За да докаратъ до този край своята работа, те не пожалиха никакви средства. Съ богато заплащани турски стражари те захванаха да сноватъ изъ селата на цялата кааза. Въ присътствие на стражарите сръбските агитатори са проповядвали на населението, че султанътъ иска, щото то (населението) да се нарича сръбско, да си отвори сръбски училища, да изпъди българските учители, на мястото на които ще имъ се изпратятъ безплатно сръбски учители, че те, сърбите, ще помагатъ и съ пари на населението, когато последното е въ нужда. И за да дадатъ нуждния ефектъ на проповедите си, въ много села са давали пари на бедни семейства. При подобна обиколка на единъ сръбски агитаторъ въ с. Теово, стражарятъ, който го е придружавалъ, подъ влиянието на агитатора се представилъ предъ селените за чиновникъ натоваренъ отъ правителството си, да събира някакви данъци. Нещастните селени изтръпнали. На тълпи се явяватъ предъ агитатора и го молятъ да накара стражарина да не събира данъци, които те отодавна са изплатили. Агитаторътъ послушалъ молбата имъ и стражаринътъ се отказалъ да събира данъци, съ условие, че селените ще захванатъ да се наричатъ сърби! . . . За оня, които са далечъ отъ Македония, това трябва да се вижда и чудно и невероятно, но онзи, който поне единъ пъть е посетилъ тази толкова хубава, колкото и нещастна страна, знае че това е една много малка отъ хилядите куриозности, които всекидневно се повтарятъ тукъ!

Въ няколко села сръбските агитатори сполучиха да намерятъ по единъ или по двама бедни българи, които срещу месечно възнаграждение се съгласиха, да работятъ за отварянието на сръбски училища въ тези села. Но скоро се отка-

заха, като не можиха да понесатъ тежестьта на народната ненависть. Това обстоятелство накара агитаторите да прибягватъ до услужливата грубость на стражарите. Много българи изъ селата Рудникъ, Теово, Чичовци, Оризари, Крайница и пр. бидоха бити, арестувани и докарани вързани въ Велесъ, защото грубо посрещали сръбските агитатори.

По този начинъ запаленията въ града огънь се пренесе и въ селата. Сръбските агитатори забелязаха, че и по-лесно е и съ по-малко рискове е свързано работението въ селата: за всяко село трябаше по единъ добре заплатенъ турски стражаринъ, който за селата е малъкъ султанъ. Чрезъ него те можеха да представятъ населението на кое и да е село за каквото поискатъ. За да оформятъ работата и за да се представятъ въ Велесъ като хора, които работятъ въ съгласие съ законите, трябваше поне по единъ честенъ човекъ отъ всяко село да поиска съ прошение разрешение отъ властите да отвори сръбско училище. Такива хора, обаче сръбските агитатори и въ селата не намериха! . . . А между това тямъ стигаше само по единъ човекъ за всяко село!

Всички усилия на сръбските агитатори въ Велесъ и околните села, всички потрошени отъ тяхъ пари, оставаха безъ всякакъвъ резултатъ. Подкупените селени захванаха да се разкайватъ и да се отказватъ отъ сърбизъма. Именуемиятъ Петъръ Ташевъ отъ с. Башино-Село, който се бе обявилъ за сръбски агитаторъ въ селото си, вследствие на едно силно спречкване съ пропагандата по парични въпроси, се отказа, да иска позволение, да отвори сръбско училище въ селото си и дойде въ Велесъ въ началото на м. октомврий 1898. година. Няколко дни следъ това той биде убитъ. Властите, които търсеха случай, да турятъ ръка на някои отъ „по-твърдоглавите“ българи, намериха згоденъ моментъ за да арестува всички посочени отъ сръбските агитатори българи, които се обвиниха като компрометирани въ това убийство. Цельта имъ обаче пакъ не се постигна. Арестуваните доказаха своята невинность и бидока освободени, макаръ и да лежаха въ затвора по 3—4 месеца.

Тукъ е мястото да споменемъ, че сръбските агитатори вярваха, какво несполуката на тяхната работа се дължи изключително на велешкия български митрополитъ, Негово Високопреосвещенство, Авксентия. До колко са се лъгали обаче въ това, ще се види отъ по нататъшното развитие на борбата, която взе най-заплашителенъ за сърбите характеръ тъкмо тогава, когато дядо Авксенти беше отъ дълго време далечъ отъ паството

си — въ Цариградъ. Сръбските агитатори вярваха това и заради туй отправиха стрелите си лично противъ него. Найнапредъ те се опитаха да го компрометиратъ въ убийството на Петъра Ташевъ. Богато заплатениятъ отъ агитаторите велешки следователь, безъ да мисли много, изпраща една призовка до Дяда Авксентия, съ която го кани да се яви при него, следователя, за да го запита по убийството на П. Ташовъ! . . . Както и трябваше да се очаква, Дядо Авксенти повърна призовката, като съобщи на следователя, че не е този каналътъ, по който, съгласно дадените привилегии на духовните началници и епископи, може да се вика въ съдилищата единъ митрополитъ. Тогава следователятъ взема решение силомъ да се доведе „Българскиятъ деспотъ“! Административната власть обаче поиска съгласието на солунския валия, преди да употреби стражари, за да изпълнятъ решението на следователя. Отъ Солунъ въпросътъ се пренесе въ Цариградъ, дето го бе отнесалъ и самъ Дядо Авксенти. А отъ Цариградъ се отговори, че следователятъ не може да повика за изследване единъ митрополитъ, освенъ чрезъ св. Екзархия. Следователятъ видя, че причините, които са го накарали да меси въ това дело Дядо Авксентия, ще излезатъ на яве предъ неговото началство и за това се отказа да прави онова, което беше споредъ закона.

Тази несполука на сръбските агитатори ги накара да помислятъ за по-радикални средства, за да се избавятъ отъ Дядо Авксентия.

На 8. януари сръбската пропаганда отъ Скопие изпраща двама убийци, единъ албанецъ и единъ сърбинъ съ наставление да убиятъ Дядо Авксентия. Българското население скоро се научи за това и съобщи на властите, като се посочи и къщата на единъ велешки турчинъ, въ която били скрити дошлите убийци. Полицията не взе никакви мерки, до когато купове отъ настръхнало българско население не захвана да заобикаля къщата, въ която се криеха убийците. Въ това време единиятъ отъ убийците — албанецътъ — успява да излезе отъ къщата. Другиятъ, на име Перо, биде уловенъ и арестуванъ, но следъ няколко дни Велешани видяха, че същиятъ този Перо свободно отпътува за Скопие, изпратенъ до станцията отъ сръбските агитатори.

Между това сръбските агитатори бяха успели да намерятъ за три села трима бедни и компрометирани въ разни престъпления селени, които, срещу определена месечна заплата, се съгласили да подадатъ заявления, въ които молели велешкия каймакаминъ, да имъ позволи да отворятъ на свое име сръбски

частни училища въ селата си [1]). Такъво позволение за с. Башино-Село поискалъ някой си Алексо Саздовъ; за с. Рудникъ — Аце Коцевъ отъ това село; за с. Теово — Димко Скендеръ. Прошенията на тези просители били отфърлени отъ административния съветъ (идаре-меджлиси), защото нито единъ отъ просителите не отговарялъ на условията, които се изискватъ отъ съществуещите турски закони. Споредъ закона, лицата, които просятъ позволение да отворятъ някое училище на свое име, тряба да иматъ следните качества: 1) тряба да бъдатъ грамотни; 2) тряба да бъдатъ честни и уважавани (мютеберъ) граждани, които нямать никакви дългове, които никога не са били съдени и осъждани и които не са лежали някога въ затвора; 3) тряба да притежаватъ недвижими имущества и да плащатъ не по малко отъ 500 гроша годишенъ данъкъ на държавата; и 4) тряба да бъдатъ турски поданници. Както казахме нито единъ отъ тримата просители не притежавалъ тези качества и за това съветътъ, на който болшинството отъ членовете са турци, единодушно решилъ да остави безъ последствие тези прошения.

Не така обаче мислели въ Цариградъ и Солунъ. На 22. мартъ с. год. солунскиятъ валия Хаджи-Хасанъ-Паша писалъ едно официялно писмо до велешкия каймакаминъ [2]), Ахмедъ Тефикъ Бей, съ което му заповядалъ да изпрати по-скоро въ вилаетското управление въ Солунъ мазбатитѣ (решения въ полза) за отварянието на сръбски училища въ с. Башино-Село, Рудникъ и Теово. Въ това писмо буквално се казва следнето: „Споредъ сведенията, които вилаетското управление има върху личностьта и миналото на Алексо Саздовъ отъ Башино-Село, този човекъ е честенъ (мютеберъ) гражданинъ, поради което Вие тряба по-скоро да ни изпратите нуждната мазбата за неготото прошение, та да може да му се издаде позволително (русатпаме) за отваряне сръбско училище въ неговото село. Въ случай, че вие имате нещо противъ това лице, намерете друго по-подходно и изпратете мазбатата на негово име“. Четире дни следъ получаването на това писмо, на 26 марта, велешкиятъ каймакаминъ получилъ пакъ отъ солунския валия втора телеграфична заповедь, на която съдържанието е следното: „Съобщи Ви се, че вилаетското управление е проверило вече и

---

[1]) Понеже сръбската пропаганда не е могла до сега да спечели нигде въ Македония поне няколко къщи и съ тяхъ да основе църковна община, която да изиска отваряне на сръбско общинско училище, всичките сръбски училища са частни. Позволителните (русатнамета) за отваряне сръбски училища са издадени на името на отделни лица и те се считатъ като стопани на училищата.

[2]) Тогава велешката кааза административно принадлежеше на солунския вилаетъ.

е намерило какво Алексо Саздовъ е почтенъ човекъ и че следователно няма какво да се разисква за неговите качества; защо не ни отговаряте? „(подп.) Солунски валия хаджи Хасанъ“.

Велешкиятъ каймакаминъ не може да напише подобна мазбата безъ предварително решение на административния съветъ. Той бързо свикалъ на заседание съвета и на ново предложилъ на разискване заявлението на Алексо Саздовъ. Съветътъ решилъ пакъ еднодушно, че понеже именуемиятъ Алексо Саздовъ не притежава предвидените въ закона качества, не може да му се позволи да отвори училище въ селото. Съ писмо отъ 14 априли каймакаминътъ съобщилъ на солунския валия решението на каазалийския административенъ съветъ (идаре-меджлиси).

Два дни следъ получването на това писмо, на 17 Априли, солунскиятъ валия телеграфиралъ на велешкия каймакаминъ следната депеша: „Поради вашия идаресизликъ (административна неспособность) Вие се повиквате въ Солунъ, а на Ваше място е изпратенъ гевгелийскиятъ каймакаминъ, Рамизъ Бей, комуто тряба да предадете делата на каазата“. Солунъ, 17 Априли 1315 год. (под.) валия Хасанъ.

Рамизъ Бей е интелигентенъ турчинъ. Той разбра съображенията на висшето си началство. Той знаеше че отварянето на сръбските училища въ Македония се изисква отъ Цариградъ и че то влиза въ политичната програма на Високата Порта като отделна точка. Въ битностьта си гевгелийски каймакаминъ, той употреби всички хитрости, съ които така много се отличаватъ по-интелигентните турски чиновници и отвори сръбски училища както въ Гевгелии, така и въ много села на каазата. Той дойде въ Велесъ съ особени наставления по този въпросъ. Велесъ и цялата велешка кааза представятъ силна българска крепость, затова и трябаше да се действува по-бързо и по-енергично. Това обстоятелство откри много незнайни до тогава работи по тоя въпросъ. Българското население разбра, че не е сръбската пропаганда, съ която тряба да води борба противъ отварянето на сръбски училища.

Още при пристигането си въ Велесъ Рамизъ Бей получава отъ солунския валия една шифрована телеграма, въ която му се заповядва, да изпрати мазбата за отваряне сръбско училище въ с. Башино-Село на името на Алексо Саздовъ. Въ тази телеграма се съобщава че заповедьта иде отъ Цариградъ, отъ великия везиръ и двореца.

Между това възбуденото българско население отъ града и селата следеше въпроса съ напрегнато внимание и инстинктивно предчувствуваше, че властите ще употребятъ всички

средства, за да прокаратъ отварянието на сръбски училища както въ града, така и въ селата. На 19 априли става едно грамадно събрание на представители отъ селата на цялата кааза и града въ едно отъ градските български училища. Това е едно отъ редките български събрания, които са ставали въ Турция. Въ него селени и граждани отъ велешката кааза високо заявяватъ, че тямъ не трябватъ сръбски училища, защото въ цялата кааза няма нито една християнска къща, която да не е българска. Старци въ преклонна възрасть и отъ най-далечните села на каазата дошли да кажатъ, че те не сакатъ сръбско ученье, че те ще прокълнатъ ония отъ децата си, които ще поискатъ да имъ сборуетъ по сръбски! Млади идеалисти отъ четирете краища на каазата дошли да съобщятъ, че не искатъ сръбски училища, защото знаятъ и да четатъ и да пишатъ на езика, който имъ е завещанъ заедно съ млякото и първата песень на майките имъ! . . . Въ това събрание се четеше нещо решително и много твърдо. Властите разбираха много добре този характеръ на събранието и затова не само не поискаха да му попречатъ, но даже се показаха наклонни да изслушатъ и удовлетворятъ желанието на събрания народъ. До колко това е било искренно ще видимъ понататъкъ.

Събранието избра една комисия отъ 6 души първенци българи, които натовари да направятъ всичко възможно и законно за да не се позволи отварянето на сръбски училища въ каазата, като изложатъ, комуто тряба, волята на християнското население въ цялата кааза, както и пълното незачитане на законите въ страната отъ някои представители на местната власть. Тази комисия представи отъ името на българското население въ каазата писмена молба до велешкия каймакаминъ и телеграфира друга на солунския валия. Въ тези молби населението заявяваше, че въ цялата кааза няма нито единъ местенъ сърбинъ и че населението не желае сръбски училища, които ще станатъ гнезда на размирици; то молеше, въ интереса на мира и тишината на каазата, както и въ името на законите, каймакамина и валията, да не се подига вече въпросъ за отваряне на сръбски училища въ велешката кааза.

Каймакаминътъ не даде обаче никакво внимание на тази молба. На 21 априли той свика административния съветъ на каазата и на ново постави на разискване прошението на Алексо Саздовъ отъ Башино-Село. Върху това прошение имаше вече две резолуции, взети отъ същия съветъ, споредъ които Алексо

Саздовъ не може да отвори училище въ селото си, защото не отговаря на условията, предвидени отъ закона. Въ течение на разискването членовете-българи изкараха на яве нови факти за миналото и нечестностьта на Алексо Саздовъ. Установи се, че не преди много време това лице е билъ укриватель на прочутия разбойникъ, Коце Диманинъ, който дълго време върлувалъ въ Велешко и на когото той билъ близъкъ роднина. Властите бяха открили въ неговата къща скрити неща, крадени отъ Диманинъ и поради това Алексо Саздовъ бе съденъ и осъжданъ. Освенъ това той не притежаваше никакви недвижими имущества и следователно не плащаше никакъвъ данъкъ на държавата. Каймакаминътъ обаче не обърна никакво внимание и на тези разкрития. Той знаеше че въпросътъ е предрешенъ и че му трябаше само да се оформи чрезъ гласуване въ съвета [1]). За да напомни на някои отъ разколебаните следъ горните разкрития членове турци [2]), че тряба да гласуватъ въ полза на Алексо Саздовъ, каймакаминътъ споменалъ, че солунскиятъ валия телеграфично му е заповядалъ да издаде мазбата въ полза на Алексо Саздовъ и прочелъ цялата шифрована телеграма, за която поменахме по-горе. Всички членове турци гласували за, като извинили своята непоследователность по този въпросъ съ следната характеристична фраза: „Понеже това се желае отъ валията и отъ везирина, ние не можемъ да отиваме противъ тяхното желание и за това гласуваме за“.

И така, върху единъ и същъ въпросъ, въ единъ и същъ съветъ при едни и същи членове въ него, се взе решение тъкмо противно на онова, което два пжти бе вземано по-преди върху този въпросъ! На другия день велешкиятъ каймакаминъ пишеше вече мазбата до солунския валия и му явяваше, какво велешкиятъ идаре-меджлиси намерилъ, че Алексо Саздовъ е честенъ и почтенъ човекъ и че няма никакви причини, да му се отказва правото да отвори сръбско училище въ селото си — Башино-Село.

Точенъ изпълнитель на заповедите, които получаваше, каймакаминътъ Рамизъ Бей последователно прокара презъ съвета прошенията на Аце Коцевъ за отваряне сръбско училище въ с. Рудникъ и на Димко Скендеръ — за въ с. Теово. Понеже разискванията въ съвета по тия две прошения са

---

[1]) Каймакаминътъ прѣдварително склонилъ членовете турци на съвета да гласуватъ въ полза на Алексо Саздовъ, като имъ представилъ въпроса въ по-ясна форма: отварянето на сръбско училище въ Велешко е въпросъ политиченъ и желание и заповедъ отъ Цариградъ.

[2]) Те са всякога $^3/_4$ отъ цялото число на членовете въ съвета.

много характерни и нагледно посочватъ, до къде отиватъ престъпленията на турските власти и защото те рисуватъ по-рельефно начина и пътя, по който върви сръбската пропаганда въ Македония, азъ ще ги изложа макаръ и на късо. Те ни обясняватъ същевремено сдушеностьта и сговорностьта на сръбската пропаганда съ турските власти.

При разискването върху прошението на Аце Коцевъ се установило, че този човекъ нямалъ никакви недвижими имущества, не плащалъ никакви данъци на държавата и свърхъ всичко това билъ неграмотенъ. Каймакаминътъ бързо прекъсналъ членовете, които давали тези сведения, повикалъ двама никому непознати селяни, нарочно пратени, и ги попиталъ предъ целия светъ, да ли Аце Коцевъ е честенъ човекъ и да ли те желаятъ, той да имъ отвори училище, въ което децата имъ ще се учатъ безплатно. Двамата непознати отговорили, че А. Коцевъ е честенъ човекъ и че те желаятъ, той да имъ отвори училище. Изиграна веднажъ тази комедия, ловкиятъ каймакаминъ побързалъ да тури на гласувание въпроса. Послушните турци-членове гласували така, както желаелъ каймакаминътъ, защото „това било волята и заповедьта на валията и султана“.

Заседанието, въ което се разисквала просбата на Димко Скендеръ отъ с. Теово, представлявало още по-скандалиозна и по-смешна сцена. Още се говорело за личностьта и качествата на просителя, когато каймакаминътъ заповядалъ да повикатъ именуемия Димко Скендеръ. Съобщило се обаче, че това лице не е дошло, защото преди единъ месецъ заминало за Сърбия. Тогава каймакаминътъ попиталъ, да ли има някое лице, което Димко Скендеръ да е оставилъ на свое място. Предъ съвета се явява някой си Стойко, който не знаелъ даже името на баща си! Отъ сведенията, които българите-членове на съвета дали още на момента, се установило, че това лице не преди много време е било съдено за кражба на кози и че до преди няколко дена е излежавало наказанието си за тази кражба въ велешкия затворъ. Попитанъ да ли това е верно, Стойко отговорилъ, че е верно, „но наивно притурилъ, азъ съмъ честенъ човекъ и можете да питате двамата свидетели, които са вънка.“ А когато го запитали, знае ли да чете и пише, Стойко отговорилъ, че не знае, но ще се научи щомъ отвори училище! . . Следъ това каймакаминътъ повикалъ двамата свидетели, които потвърдили честностьта на Стойка. Единъ отъ членовете на съвета забелязалъ, че споменатиятъ Стойко не е давалъ никакво заявление и че споредъ правилника за

съветите, няма си мястото да се разисква заявление, което не съществува. Ала каймакаминътъ прибързалъ да поправи и това: той повикалъ Стойка и му казалъ да отиде при единъ отъ чиновниците, за да му напише по-скоро едно прошение, съ което Стойко да иска позволение за отваряне сръбско училище. Членовете-турци гласували въ полза на неподаденото още прошение, „защото те не можали да се противятъ на желанието и заповедьта на валията и султана“.

Единъ часъ следъ закриването на заседанието просителятъ Стойко донесълъ написаното прошение, върху което вече било взето решение преди да бъде подадено!

При разисквания на тези прошения въ казаалийския административенъ съветъ (идаре-меджлиси) на много пъти станало дума, че солунскиятъ валия получилъ една шифрована телеграма отъ Мюбеина (двореца), въ която му се съобщавало, че въ Цариградъ било издадено специално ираде за отваряне на сръбски училища въ Башино-Село, Рудникъ и Теово. Каймакаминътъ, Рамизъ Бей, за да насърдчи разколебаните членове-турци, при разисквание въпроса за с. Башино-Село, заявилъ въ заседанието на 21. априли, че отварянето на сръбско училище въ Башино-Село се иска отъ двореца въ Цариградъ (отъ Мюбеина) и че за него, както и за другите две села, има специално султанско ираде. Това заявление на каймакамина силно смутило членовете на съвета. Единъ отъ членовете-българи помолилъ каймакамина, да бъде малко по ясенъ върху този въпросъ и да съобщи на съвета нуждните подробности по тази шифрована телеграма на Мюбеина, за която толкова пъти споменува; защото, ако действително съществува подобно специално ираде, всяко разисквание и гласувание по този въпросъ е не на мястото си и незаконно: ирадето е султанска заповедь, която решава въпроса и никой въ държавата не може да каже или да гласува противъ. Като забелязалъ колко далечъ е отишелъ въ своите разкрития, каймакаминътъ, смутено и двусмислено отговорилъ, че подобно ираде има, но то заповядвало, всички въобще въпроси, които се отнасятъ до отваряването сръбски училища, да се разискватъ и решаватъ въ административните съвети бързо и безъ пречка въ полза на просителите! . . .

Тези нередовности и фалшификации, които се извършиха въ административния съветъ, се знаяха отъ българското население, което не преставаше да протестира. Духовете на българите въ града и каазата до толкова бяха се изострили, щото хората захванаха да напущатъ дневната си работа и да се

готвятъ да правятъ демонстрации. Избраната комисия всекидневно подаваше заявления и протести до каймакамина и валията. А когато велешкиятъ идаре-меджлиси завърши работата си и каймакаминътъ изпрати въ Солунъ на одобрение взетите решения (мазбатите), комисията захвана всекидневно да изпраща телеграфични протести и молби до солунския валия и до султана. Въ тези протести и молби, като се съобщаваше за всичките закононарушения и фалшификации, станали при издаването на мазбатите, молеше се да не се позволява отварянето нито на едно сръбско училище въ велешката кааза, гдето няма нито единъ местенъ сърбинъ. Въ една отъ телеграмите до султана, комисията изискваше изпращанието на анкета за да установи всичко, което населението (и турско и българско) знае като явно престъпване на законигѣ и което е било извършено отъ административния съветъ на велешката кааза, отъ какъ е дошелъ каймакаминътъ Рамизъ-Бей. Тези протести бяха внушителни. Самъ каймакаминътъ писва въ Солунъ, да не се бърза съ одобрението на мазбатитѣ, защото предвиждаше нежелателни бъркотии. Българските първенци въ Велесъ телеграфираха на валията и султана, че не могатъ да отговарятъ за онова, което ще се случи, ако дойде одобрението на изпратените вече въ Солунъ мазбати. Кипежътъ между населението бе толкова силенъ, щото трябваше само единъ викъ, едно махване съ ръка, за да станатъ ония импозантни, макаръ и мирни, демонстрации, които станаха три месеца по-сетне и които предизвикаха военната екзекуция въ Велесъ.

Солунските власти разбраха, че ще е по-добре, ако отложатъ за неопределено време отварянето сръбските училища въ трите села. Това решение се съобщи на каймакамина и той побърза да го съобщи на българското население. Всичко внезапно утихна. Но не за дълго време.

Сръбските агитатори въ Велесъ виждаха, какви пречки срещатъ техните планове. Те мислеха, че пречките идатъ отъ отделни личности, които водятъ населението. Българскиятъ митрополитъ, споредъ тяхното недалновидно схващание, бе, както казахме, главната причина на неуспеха имъ. Затова и захванаха да правятъ нови опити, да го убиятъ.

Тряба да забележимъ, че отъ преди една година въ Велесъ се установи да живее сръбскиятъ медикъ Ив. Поповичъ,

който се постави на чело на сръбската пропаганда въ този градъ. Още съ пристиганието си Ив. Поповичъ даде широка гласность на хуманната цель, която го е тикнала въ Македония: да цери безплатно болните въ Велесъ и селата. Бедни болни отъ селата и града захванаха да идатъ при новодошлия филантропъ. Не се минаха обаче нито два месеца, и цялото население захвана да отбягва отъ този медикъ, който поиска да продава посредствените си медицински познания срещу народностьта на ония, които неможаха да заплатятъ докторските му визити. Между населението се разпръсна слухъ, че този човекъ не е даже медикъ, а е училъ правото въ Франция.

Ив. Поповичъ стана глава на сръбските агитатори въ Велесъ. Подъ негова диктовка се вършеше всичко. Подъ негово ръководство се скрои втори пъть убиванието на българския митрополитъ. Той намери, съ съдействието на Иванъ Иваничъ, сръбски вице-консулъ въ Прищина, трима албанци, които се поставиха на разположението на първия. Тези албанци бяха Рамизъ и Мустафа отъ Качаникъ (скопски санджакъ) и Исмаилъ отъ с. Заделъ (прищенска кааза). На 17 Май тримата наемни убийци заминаха отъ Скопие за Велесъ. Тямъ бе заръчано да се поставятъ на разположение на Ив. Поповичъ. Последниятъ имъ съобщава че тяхната мисия е да убиятъ дядо Авксентия, който въ това време се готвеше да излезе на обиколка въ епархията си. Ала една случайность попречи на скроения планъ. Предизвестени, някои българи отъ Скопие съобщаватъ имената на дошлите убийци и селото и къщата въ която се криятъ. Полицията направи обискъ въ посочената къща на турчина Елесъ Чаушъ отъ с. Водовратъ (Велешко) и наистина намери скрити тримата въоръжени албанци. Двамата отъ тяхъ сполучиха да избягатъ. Единиятъ биде арестуванъ. За да видятъ читателите, защо сме тъй категорични въ твърдението си, отъ кого са били изпратени тези убийци, които не скриха отъ никого намерението си, ние привеждаме текста на едно прошение, адресувано до косовския валия, Хафъзъ-Паша отъ сръбския агитаторъ въ Скопие, Михаилъ Манчичъ, по поводъ арестуванието въ Велесъ на единия отъ тези наемни убийци.

„До Негово Високопревъзходителство
Скопския Валия“

„Ваше Високопревъзходителство“,

„Отъ преди петнадесеть деня, съ цель да търсятъ и намерятъ убиеца на убития Толю Ивановикъ, мой тъсть, бяхме изпратили въ Велешко мюсюлманите Рамизъ и Мустафа отъ

Качаникъ и Исмаилъ отъ с. Заделъ. Както и да е, но това се подушило отъ българите и, като видели, че ако убиецътъ Димо Берберъ се хване, те ще претърпятъ голямо нещастие, прибягнали до едно средство, за да попречатъ на дирението отъ гореспоменатите наши пратеници: научихме се, че отъ страна на българския владика билъ даденъ единъ трактиръ до велешкия каймакаминъ, че ужъ гореспоменатите били изпроводени въ Велесъ отъ страна на сърбите, да убиятъ българския владика и че българскиятъ владика настоявалъ да се арестува единиятъ отъ нашите пратеници, именно Рамизъ и отъ два деня Рамизъ билъ арестуванъ отъ правителството. Българите завеждатъ дело и желаятъ арестуването на Рамиза, само за да попречатъ на дирението, като направятъ да се изгуби дирята на Димо Берберина и за да скриятъ своите разбойнически постъпки. Като удостоверявамъ, че Мустафа и Рамизъ отъ Качаникъ и Исмаилъ отъ с. Заделъ са действително изпратени отъ моя страна да дирятъ убиеца Димо Берберъ и че те въ случая са услужили на държавата и отечеството, моля Ваше Високопревъзходителство, да освободите въ нищо невиновния Рамизъ и да издадете едно окржжно, на основание на което той и неговиятъ другарь (?) да бъдатъ пазени и подпомагани отъ царските чиновници въ местата, дето отивагъ.

27 Май 1315 год. (под.) Михаилъ Манчичъ, живущъ въ Скопие".[1])

Нека забележимъ пътемъ, че осуетяването на скроения планъ за убийството на дяда Авксентия докривя твърде много на скопския валия Хафъзъ-Паша. И той не можа да скрие негодуването си противъ ония, които откриха и съобщиха плана. Когато убийците бяха заминали за Велесъ отъ Скопие, Хафъзъ-Паша се намираше на обиколка въ вилаета и за свой заместникъ въ Скопие бе оставилъ вилаетския тефтердаръ. Щомъ се узна намерението на убийците, съобщи се на валийския наместникъ въ Скопие и се помоли да телеграфира на велешкия каймакаминъ. Същевременно се телеграфира и на Негово Високопреосвещенство Авксентия. Последниятъ съоб-

[1]) Н. В. Михаилъ Манчичъ е сръбски агитаторъ въ Скопие. Той е дошелъ отъ Унгария преди няколко години и е познатъ като уличенъ безделникъ. Няма никакви роднински връзки съ убития Т. Ивановъ, който беше родомъ отъ Скопие и българинъ по произхождение. Уловениятъ Рамизъ не познавалъ даже своя покровитель. Когато горното прошение било изпратено до Велешкия каймакаминъ и последниятъ запиталъ арестувания Рамизъ, да ли познава М. Манчича и кой го е изпратилъ въ Велешко, албанецъ отговорилъ, че никого освенъ г. Иванъ Иваничъ и велешкия докторъ Поповичъ не познавалъ!

щилъ на каймакамина съдържанието на телеграмата. Съобщено това въ Скопие, дето българите запитали тефтердара защо велешкиятъ каймакаминъ нищо още не знае, валийскиятъ наместникъ се извинилъ, че забравилъ да телеграфира въ Велесъ! А когато Велешкиятъ каймакаминъ намерилъ въ посоченото село и въ означената отъ дяда Авксентия къща на Елесъ Чаушъ тримата въоръжени албанци и сполучилъ да арестува единия, двамата избягали въ Скопие и няколко дни свободно се разхождали низъ града. Те били нàново посочени на валийския наместникъ, показанъ му билъ и ханѣтъ въ който нощували, ала той не взелъ никакви мерки за арестуването имъ. Българите отъ Скопие телеграфично молили Хафъзъ-Паша, който се намиралъ този день въ Ипекъ (Албания), да заповяда арестуването на находещите се въ Скопие наемни убийци, които като албанци, нямаше да скриятъ имената на онця, що бяха ги изпратили да извършатъ убийството. Ето текста на отговорната телеграма на Хафъзъ-Паша: „Тъй като Велешкиятъ Митрополитъ е турски подданникъ и тъй като Велесъ пада въ Солунския вилаетъ, нямате право да се вмесвате въ подобни работи, които са вънъ отъ вашата компетентность. Обаче ако отъ велешкия каймакамлъкъ или отъ споменатия вилаетъ се е явило до сега по тоя въпросъ на наместничеството, азъ съмъ попиталъ вече причините за неулавянието на избягналите и съмъ предписалъ нуждното. Ще видя какво да правя отъ отговора, който ще получа“. (подп.) Валия Хафъзъ Мехмедъ. 1-й Май 1899 год. Толкова тактиченъ и хитъръ при други случаи, Хафъзъ-Паша не можа да скрие яда си при узнаванието, че убийството не станало. Той не поиска да арестува убийците, защото те щяха, може би, да разкриятъ и неговото участие въ скроеното убийство и съдействието, което е указалъ на наемните трима албанци.

Всичко това, разкрито и съобщено, много смути както властите въ Велесъ и Скопие, така и висшите турски кръгове въ Цариградъ, които инспирираръ и насърдчаватъ сръбската пропаганда въ Македония. Това стана една отъ важните причини да се потуши временно въпроса за сръбските училища въ Велешко.

(Следва).

Д-ръ Г. Маренинъ.

Българите въ „Orlando Furioso“

и въ по-старата френска драма.

Отъ всички епизоди, съ които е пълъ „Бесниятъ Роландъ“, няма съмнение, единъ отъ най-чудните, най-прелестните, най-драматичните е тоя, съ който се свършва и цялата поема на „божествения“ Ариосто (Il divin Ludovico): любовьта на Руджиеро къмъ юнашката Брадаманта, съ всичките заплетни, които изникватъ отъ тяхната страсть и особено съ високотрагичния конфликтъ между дълга на признателностьта и гласа на природата.

Тоя епизодъ се съдържа въ последните песни (XLIV до XLVI) на поемата и спада така къмъ нейната втора, допълнена редакция. Известно е, че „Orlando Furioso“ излезе първенъ само въ обемъ отъ 40 песни (първо издание 1516, второ — 1521). Поетътъ бе работилъ надъ любимото чадо на своето въображение съ малки пресеклици цели десеть години, но бе и богато възнаграденъ за своя трудъ, посрещнатъ съ възхищение отъ цялата италиянска публика. Необикновениятъ успехъ насърдчи Ариоста, да допълни своя „Роландъ“ съ още 6 песни, тъкмо тия, които представятъ и най-големиятъ интересъ въ нашия случай — защото въ тяхъ като дейни лица се явяватъ и българи. [1])

Няма да забравя никога, каква изненада бе за мене откритието на българи въ едно отъ най-великите произведения на италиянския поетиченъ гений! Поразенъ преди всичко отъ факта, че тъкмо въ единъ отъ най-мрачните, най-малко известните векове отъ нашата история, когато името „българинъ“ изглеждаше да е забравено дору и у насъ, това име възкръсваше въ европейската изящна литература, за да стане известно по цялъ святъ, благодарение на Ариостовата муза, азъ бяхъ не по-малко изненаданъ отъ единъ случаенъ съвпадежъ. Беше именно тъкмо по онова време, когато следъ паданието на княза

[1]) Това допълнено издание излезе въ 1532 година.

Батенберга, една депутация, избрана отъ Великото Народно Събрание, бе се запътила, да предлага българската корона на Валдемара Дански, и въобще да намери кандидатъ за овдовелия престолъ. Какъ нямаше отъ само себе си, да ми се представи аналогията съ Ариостовите българи, които следъ смъртьта на своя храбъръ краль Ватранъ заобикалятъ юнака, „що бе въ мигъ страха имъ променилъ въ победна дързость“ . . .

Те викатъ, молятъ го царь български да стане,
Те скиптра даватъ му на старите Балкани!

Заинтересуванъ за тоя епизодъ, азъ не можахъ естествено да не обърна внимание и на изворите, отъ които Ариосто е могълъ да черпи историята на Руджиера, станалъ тъй неочаквано български краль.

Известно е, че непосредниятъ образецъ на „Бесниятъ Роландъ“ е „Влюбениятъ Роландъ“ (Orlando Innamorato) на поета Боярдо (ок. 1434—1494), прямиятъ наследникъ на Пулчи (1431—1487), авторътъ на поемата „Morgante“, който първъ подложи народната италиянска рицарска епика на художествена обработка.[1])

Поемата на Боярдо е вече единъ калейдоскопъ отъ събития, картини, феерии. Разказътъ се преплита и разплита на всеки мигъ, епизодите се кръстосватъ, едва интересътъ на читателя е възбуденъ за едни лица, внезапно авторътъ прекъсва разказа и подема другъ епизодъ, оставенъ недовършенъ въ предните песни. Въ туй отношение Боярдо е майсторъ и учитель на Ариоста.

---

[1]) Рицарската поезия възникна въ северна Италия подъ влиянието на френските рицарски романи и поеми, които бяха въ средния векъ извънредно популярни въ цяла западна Европа. Отъ сев. Италия тя премина въ Тоскана, дълго време найблясканиятъ центъръ на цялата италианска литература. Два големи кръга отъ сказания доставятъ сюжети на средневековата рицарска поема: 1) митичниятъ циклъ на Карла Велики и 2) бретонскиятъ — съ главенъ герой Краль Артусъ. Отъ тия два кръга популяренъ бе въ Италия само първиятъ. Основниятъ мотивъ на повечето италиански рицарски поеми образува раздорътъ между двете семейства Chiaramonte и Maganza, които се противупоставятъ винаги като две враждебни начала, като мракътъ и светлината. Измежду най-ранните рицарски поеми въ Италия съ особена популярность се ползували Reali di Francia и Guerino il Meschino. Заслугата на Луиджи Пулчи е показана по-горе. Неговиятъ езикъ е много по-живъ и плавенъ отъ езика на народните рапсоди, описанията му са много по-художествени, въобще вижда се, че авторътъ е образованъ мъжъ. — Боярдо отива още по-нататъкъ и преобразява рицарската поема въ единъ родъ, предназначенъ не за простия народъ, а за аристократите, за висшите кръгове. При това той черпи много по-вече отъ бретонския епиченъ циклъ, въ който голяма рола играятъ мистиката и любовьта, когато въ епиката на Карла Велики първо място държи юнащината. Въ ръцете на Боярдо средневековиятъ герой Роландъ се преобръща въ единъ влюбенъ до полуда юноша. Отъ тамъ и титлата на поемата му. Отъ тамъ се обяснява и названието на Ариостовата поема. Роландъ побеснява отъ любовь къмъ една отъ героините, Ангелика.

Влюбениятъ Роландъ остана недовършенъ, (той съдържа само 3 книги съ 69 песни), ала това не попречи на поемата, да получи рядъкъ успехъ.

Едно обикновено явление въ историята на литературата е, че капитални поетични произведения, често предизвикватъ подражания или продължения. Така се случи и съ „Влюбения Роландъ“ на Боярдо. Скоро се намериха някои, да доизкаратъ или преправятъ новата поема. Между продължателите се явиха поетътъ Франческо Берни (1541)[2]) и Ариосто.

Една отъ целите на Боярда бе била между друго, да възпее рода на Ферарския херцогъ и за това поетътъ го изкарва, че произлиза отъ единъ отъ главните му герои Руджиеро. Тоя Ruggiero, синъ на някого си Ruggiore отъ града Реджио въ сев. Италия, билъ възпитанъ въ Африка отъ Сарацинския царь Аграманта, и заедно съ него билъ се отправилъ въ Франция на бой противъ Карла Велики. Тукъ обаче му било писано да се влюби въ Брандиаманта, сестрата на другъ единъ герой на поемата, Риналдо. Руджиеро се покръства и се оженва за Брандиаманта. Отъ техния бракъ произлязва Ферарскиятъ херцогски домъ.

Боярдо ималъ намерение да изкара поемата си поне до смъртьта на Руджиера, ала успялъ, да я довърши само до тамъ, дето Брандиаманта и Руджиеро се виждатъ за първъ пъть и се влюбватъ. Тукъ именно завързва Ариосто своя разказъ и го изкарва съ хиляди преплитания до свадбата на Руджиера и Брадаманта, както се нарича у него героинята на Боярда. По-после М. Panfilo се опита да възпее любовната история на Руджиеровия синъ, Руджерето (Innamoramento di Ruggeretto, figliuolo di Ruggero, Rè di Bulgaria и пр., Венеция 1555), но успехътъ на тая голяма поема (46 песни), както въобще на всички рицарски поеми, излезли следъ Ариостовия „Бесенъ Роландъ“, бе много слабъ.

Естествено е, че не влязва въ моите цели, да запозная читателите съ цялото съдържание на „Orlando Furioso“ : за това не би ми стигнало тукъ място, па и най-хубавата изцедка не би могла да даде представа за тая поема, особено за нейните стилистични красоти, за нейната гиздавость и лекость при всичката заплетеность на епизодите и привидния хаосъ на картините, при всичко че историята, географията и здравиятъ разумъ са обидени на всяка стъпка въ това своеобразно

---

[2]) Берни преобърна Боярдовия „Влюбенъ Роландъ“ въ единъ видъ сатирична поема à la Донъ-Кихотъ.

творение. Само една дума ще кажа за най-общия планъ на поемата, а следъ това ще се опитамъ, да изложа на кратко съдържанието на тия песни, въ които известна рола играятъ и българите, за да може по-лесно да се разбере тая малка часть отъ поемата на Арпоста, която К. Христовъ бе тъй любезенъ да преведе по моя просба за „Български Прегледъ“. [1])

На първъ погледъ ти се чини, че „Orlando Furioso“ въобще е работенъ безъ никакъвъ планъ, тъй като авторътъ ни най-малко не се грижи да има единство въ поемата му. Неговата главна цель е да забавлява, да представи и опише рицарския миръ. Характерната чърта на тоя миръ е обаче, както сполучливо забелязва Маркъ Монié [2]), личната инициатива, липсата на серпозность, редъ и постоянство въ едно главно и сбрано действие, липса толкова чувствителна, щото деянията на рицарите се наричатъ а в а нт ю р и, приключения, а самите юнаци — странствуещи рицари. Главната цель на тия герои е, какъ да се откачатъ отъ центъра и да тръгнатъ, дето ги поведе съдбата. Тукъ безредицата е правило и Арпосто действува като истински артистъ, като избира за изложение на рицарските нрави, на рицарския животъ една форма, която на първъ погледъ ни се вижда хаотична. Ала тя е такава само за повърхния читатель. Надъ тая рицарска анархия се носи хармоничниятъ духъ на поета, който управя интригите, преплита ги и разплита, гъделичка любопитството на читателите, безъ да ги умори, и събира, когато обича, всички пръснати нишки, като остая винаги обективенъ и спокоенъ всредъ шума и конфликта на толкова разнообразни елементи.

Най-общиятъ планъ на „Orlando Furioso“ е следниятъ: Африканските царе и техните съюзници решаватъ да нападнатъ и разорятъ Франция подъ началството на Аграманта. Парисъ е два пъти обсаденъ и вече доведенъ до съсипвание. Следъ дълготрайни сражения обаче сарацините са победени и се виждатъ принудени да се оттеглятъ. Франция е освободена и Карлъ Велики повиква своите рицари въ столицата си, дето ги очакватъ великолепни тържества.

Въ тая широка рамка ето какъ влязва епизодътъ съ българите и развръзката на любовната интрига, която е главната причина, Руджиеро, да стане български краль.

---

[1]) Нека се надеемъ, че той ще ни даде целия епизодъ, или поне всички места, които са по-интересни за насъ.

[2]) Ср. La renaissance de Dante à Luther par Marc Monnier, Paris 1889, „L'Arioste“, p. 316.

XLIV, 28 и сл.: Карлъ свиква бароните и отива вънъ отъ Парисъ, да посрещне храбрите рицари, победители на сарацините, заедно съ императрицата и кралете и херцогите, които образуватъ свитата му. Щомъ Орландо и другарите му се явяватъ, Карлъ се затичва къмъ тяхъ съ отворени обятия. — Рицарите представятъ Руджиера на императора, който му отдава най-големи почести. Бляскавата дружина влязва въ Парисъ. Улиците са посипани съ цветя и миризливи треви. Навредъ се издигатъ триумфални арки, на които са изобразени кървавите сражения, при които рицарите са се отличили. На всеки кръстопътъ се издигатъ сцени, на които актьори представятъ живота и похожденията на войнствените юнаци. Няколко поета, отъ особени трибуни, пеятъ химни въ тяхна честь. На трибуните се чете надписътъ: »на освободителите на отечеството.« (28—35). При оглушителния звукъ на тръбите и при шума на хилядите ръкоплескания юнаците влязватъ въ палата на императора. Цяла редица отъ празднници и турнири, единъ отъ други по-бляскави, следватъ. — Между туй Риналдо съобщава на баща си, херцога Амоне (Аймонъ), че е обещалъ ръката на сестра си Брадаманта на храбрия Руджиеро. Но херцогътъ узнава тая весть съ гнявъ, защото е предназначилъ дъщеря си за сина на византийския императоръ Константина, младия Лъвъ (Leone). — Напрасно Риналдо се опитва, да преклони баща си и майка си, Беатриче: и двамата мечтаятъ да видятъ единъ день Брадаманта византийска императрица (35—40). Брадаманта узнава намеренията имъ и се предава на отчаянна скърбъ. Руджиеро е също поразенъ, но ето че му идва една гениална мисъль, напълно достойна за единъ скитникъ рицарь: »Понеже Аймонъ, казва той, иска дъщеря му да стане царица, нека отложи поне договора, който иска да сключи съ Константина и сина му; азъ не се отчайвамъ, че ще успея, да имъ грабна империята и така да му стана зеть.« (40—68). Между туй неутешната Брадаманта се решава, да иска защитата на императора, отива при него, фърля се при нозете му, прегръща коленете му и го заклева, да не позволява, да я омъжатъ за някого, който не я е надвилъ съ оръжие въ ръка въ двубой. Карлъ Велики се съгласява и Брадаманта се завръща при родителите си, но тия са възмутени отъ дръзката постъпка на дъщеря си и я пращатъ на заточение (68—78). Руджиеро, свидетель на нейното нещастие, взема твърдо решение, да нападне Константина и сина му и да имъ отнеме царството, грабва оръжието си и тръгва на пътъ само съ единъ веренъ слуга. Той минава реката Райнъ, Австрия и Маджарско и по брега на Дунава пристигва срещу Бялградъ и тукъ забелязва на брега на Сава една силна войска, разположена въ единъ грамаденъ станъ, на който се развява византийското императорско знаме. Това е войската на Константина и Лъва, които обсаждатъ Бялградъ, заетъ отъ българите. Обсадените българи иматъ също войска при реката. Руджиеро пристигва тъкмо въ момента, когато гърците успяватъ да построятъ мостъ на Сава и да преминатъ на другия брягъ. Започва се сериозна битка между двете армии. Скоро българите са разпръснати и царятъ имъ Ватранъ пада убитъ. — Руджиеро, който преминава съ войската на Константина, се затичва на помощь на българите, спира бе-

жанците и ги повежда отново на бой. Съ страшната си сабя той захваща да треби гръцките редове и ето че съдбата скоро се обръща въ полза на българите. Гърците отстъпватъ предъ смъртелните му удари. При всичката си храбрость Лъвъ и Константинъ се виждатъ принудени да се оттеглятъ. — Българите заобикалятъ съ радостни викове храбрия си рицаръ и спаситель и искатъ да имъ стане царь, но скромниятъ Руджиеро избягва техните ентусиястични привети и иска да преследва Лъва (78—100). Презъ нощьта обаче той се забърква и едва на сутриньта успява да намери убежище въ единъ малъкъ градецъ, дето се решава да се поспре, за да даде и на коня си да поотпочине. Ала командантинътъ на тоя градъ билъ веренъ поданникъ на Констанстантина. Единъ капитанинъ, който билъ избягалъ отъ бойното поле, узнава страшния рицарь и го издава на коменданта (100—104).

XLV, 1 и сл. Когато умореният Руджиеро склопва очи, комендантътъ го улавя и го оковава въ вериги. — Императорътъ Константинъ скоро узнава тая весть. Той се билъ оттеглилъ до подъ стените на друга една крепость отъ страхъ, да не би победоносните българи, да го нападнатъ. Той треперялъ постоянно, да не би да се яви начело на войските имъ храбриятъ юнакъ, който станалъ причина, да се обърне щастието. Като узнава че е уловенъ, той е пренесенъ отъ радость (1—15). Сестрата на Константина, Теодора, на която синътъ билъ убитъ въ битката при Бялградъ отъ Руджиера, измолва отъ брата си, пленникътъ да се предаде въ нейните ръце, за да си отмъсти жестоко. — Руджиеро е окованъ въ тежки вериги и фърленъ въ тъменъ затворъ (15—21). Между туй обаче великодушниятъ Лъвъ узнава свирепите намерения на Теодора, сърдцето му се трогва за храбрия рицаръ, и при всичко че Руджиеро билъ станалъ причина, да спечелятъ българите битката, той не може да допустне, да загине такъвъ бляскавъ юнакъ. Той се решава да го спаси, влязва една нощь въ тъмницата му, дето го намярва потъналъ въ каль. »Рицарю,« му казва той, »съ храбростьта си Вие ме привързахте къмъ себе си съ неразривни връзки, и азъ не се боя даже отъ гнева на баща си, за да ви спася: азъ съмъ Лъвъ, синътъ на Константина. Вие унищожихте нашата армия предъ Бялградъ, но нищо не може да ми попречи, да строша Вашите вериги и да защитя живота Ви.«[1]) — При тия думи Лъвъ развързва оковите на Руджиера и го завежда въ палата си. На другия день Теодора е поразена, като узнава, че Руджиеро е изчезналъ отъ тъмницата. Тя и не подозира дору, че Лъвъ го е освободилъ. — Руджиеро отъ благодарность за великодушната постъпка на Лъва се привързва къмъ него съ такава нежность, щото е готовъ да даде и душата си, за да му услужи (41—52). Между туй Аймонъ повиква дъщеря си назадъ отъ заточение и Карлъ накарва, да разгласятъ тържествено, че ще даде ръката на внучката си Брадаманта на тогова, който я надвие въ двубой. Тая весть се разпръсва и достигва дору до царството на Константина. Лъвъ, който не се надява, че ще може някога да победи храбрата и

---

[1]) Разговорите са предадени на кратко.

юнашка Брадаманта, се решава да се опита съ хитрость. Повиква Руджиера, заклева го въ името на приятелството и го помолва да вземе императорския му гербъ и оръжие, и на негово място да отиде да се срази съ Брадаманта. Руджиеро изслушва съ ужасъ това неочаквано предложение. — Той, който бе тръгналъ да превземе царството на Константина и Лъва, само и само да може да си заслужи ръката на Брадаманта, да отиде сега да употреби юнаштвото си, за да може същиятъ тоя Лъвъ да ѝ стане съпругъ. Ето наистина трагиченъ конфликтъ, отъ който Руджиеро не знае какъ да излезе! Отъ една страна любовьта къмъ Брадаманта му забранява да приеме предложението на Лъва, който разбира се, не знае даже, кого има предъ себе си, отъ друга страна приятелството и признателностьта му диктуватъ, да се подчини на исканието на нежно любимия другарь! — Хиляди противуположни чувства терзаятъ сърдцето му. Да се бие ли за Лъва, и ако се бие, да се остави ли, да го надвие Брадаманта, или следъ като я надвие, да се самоубие? Между туй, до като Руджиеро се колебае, Лъвъ пригатвя конете и оръжията си. Най сетне рицарътъ вижда, че не може да обиди другаря си и двамата тръгватъ за Парисъ (52—62). Скоро те пристигватъ на Сена и Карлъ Велики заповядва, двубоятъ да стане на другия день. Минава нощьта и Руджиеро облича великолепната ризница на Лъва и се явява съ двуглавия орелъ, византийското знаме. — Брадаманта също не закъснява да се яви. Като някой арабски конь, който съ лекия си кракъ тъпчи земята и съ наострени уши чака нетърпеливо, да снематъ преградата която го държи, така и Брадаманта чака само да дадатъ сигнала за страшния двубой. Тръбата засвирва и рицарката се спуща върху Руджиера като фурия, но той стои твърдъ като скала. Тя го заобикаля бърже и пакъ замахва съ тежката си сабя, но и тоя пъть неуспява да нарани Руджиера. — Вече слънцето наближава да залезе. Карлъ и неговата свита се очудватъ на храбростьта и юнащината на тогова, когото смятатъ за синъ на византийския императоръ, и решаватъ, че е достоенъ за ръката на Брадаманта. — Съперниците се разтръгватъ на сила и Руджиеро се отдръпва въ кьошка, дето го очаква истинскиятъ Лъвъ. Презъ нощьта обаче отъ отчайвание, той възсяда коня си и избягва. Той не иска да бъде свидетель, какъ Брадаманта подава ръка по негова вина на византийския престолонаследникъ (62—96). Не по-малко е отчаяна и Брадаманта, която бе сигурна, че само единъ има на света, способенъ да я надвие, а именно Руджиеро. Брадаманта плаче и ридае, не иска Лъва, но какво да се прави, тряба да се подчини. Въ тоя критиченъ моментъ се явява обаче спасителка Руджиеровата сестра, Марфиза. Тя се изправя предъ Карла велики и му заявява тържествено, че Брадаманта не може да бъде съпруга никому другиму освенъ на Руджиера, защото фактично му се е отдала и тя предъ Бога му е жена. Карлъ Велики повярва въ хитрата измама на Марфиза, толкова повече че и Брадаманта съ мълчанието си като че потвърдява думите на Марфиза. — »Господарю«, казва Марфиза, »не е естествено Брадаманта да принадлежи на два мъжа. До като Руджиеро е живъ, Лъвъ не може

да претендира за ръката ѝ. Не остава следователно нищо друго, освенъ Руджиеро и Лъвъ да се сразятъ и който остане живъ, той ще бъде и съпругъ на Брадаманта«. — Карлъ приема това предложение, а така също и Лъвъ, който се надява, разбира се, че храбриятъ му другарь и тоя пъть ще се застъпи за него. Обаче какво е очудването и разочарованието на византийския принцъ, когато узнава, че рицарятъ е изчезналъ. Праща той да го търсятъ навредъ, но напразно. Самъ възсяда коня да го гони, но съ не по-голямъ успехъ (96—117).

XLVI. Въ момента на най-голямото му отчаяние се явява магьосницата Мелиса. Единъ отъ подчинените ней духове ѝ съобщава, че Руджиеро лежи въ една отдалечена гора, и че се е предалъ тамъ на отчаяние. — Мелиса отива веднага да срещне Лъва: »Господарю«, му казва тя, »ако благородството на душата Ви отговаря на благородството на лицето Ви, елате на помощь на най-добрия рицаръ на света, който малко остава да загине«. — Лъвъ следва Мелиса и двамата намярватъ Руджиера простръянъ на тревата, съ мраченъ погледъ, убитъ душевно и телесно. — Лъвъ го узнава, затичва се къмъ него, прегръща го и го облива съ сълзи. »Не бой се«, му казва той, »кажи ми причината на дълбоката си скърбь, не съмъ ли винаги твой приятель?« Тоя пъть Руджиеро не може да устои на неговите просби. »Господарю«, отговаря той »когато Ви кажа, кой съмъ, когато узнаете името ми, Вие, може би, няма да бъдете тъй чувствителенъ за моята съдба. Азъ съмъ Руджиеро и само за да Ви изтръгна живота, азъ се поставихъ на чело на българите, но Вие ме победихте съ своето великодушие и обуздахте моята ярость; Вие ми предложихте да се сразя съ Брадаманта и да я надвия, азъ сторихъ това, но азъ не мога да живея; азъ тряба да умра, това го изисква Вашиятъ интересъ. Свещени обещания ме свързваха съ дъщерята на Аймона, оставете ме да умра!« — Тия думи поразяватъ очудения Лъвъ, но неговото великодушие надвива и тоя пъть. »Азъ Ви отдавамъ Брадаманта«, казва той, »бъдете честитъ съ нея; стегнете връзките още повече, които Ви съединяватъ съ нейната съдба. Азъ Ви я давамъ, защото бихъ жертвувалъ и царството и живота си, за да спася Васъ[1])«. — При тия думи двамата юнака се прегръщатъ и се заливатъ съ сълзи; после се опътватъ заедно съ Мелиса за Парисъ (20—46). За голямо щастие по пътя те узнаватъ радостната весть, че една българска депутация пристигнала тържествено въ Парисъ, да предложи овдовелия български престолъ на Руджиера. Пратениците се радватъ извънмерно, че намярватъ найсетне народния избранникъ, коленичватъ съ страхопочитание предъ него и го молятъ, да дойде по́-скоро въ България. Царската корона, казватъ те, се намярва, въ Одринъ, тамъ се пази и скиптърътъ. Ала Руджиеро тряба по-скоро да дойде да защити престола си, защото вече се разнася слухъ, че Константинъ събира всичките си сили, за да нахлуе въ България и си отмъсти за победата при Бялградъ. Ако би да се завърнатъ съ царя си, те

[1]) Въ XV. векъ най-сериозно се разисквало, на кого отъ двамата кавалери се пада палмата на рицарството, кой отъ тяхъ е по-великодушенъ?

се надяватъ, скоро да му отнематъ дору и Гърция. Руджиеро приема българската корона, и се обещава вътре въ 3 месеца да заеме престола си, ако нищо особено не се случи. Но като чува Лъвъ това, той съветва Руджиера да не бърза и не се бои отъ нищо. — Той му гарантира, че баща му не само няма да задява българите, но и ще свърже миръ съ тяхъ. Нещо по-вече — той ще имъ признае правата върху всички завладяни отъ тяхъ крепости и градища (60—73). Като чува майката на Брадаманта, че Руджиеро е избранъ за български царь — вече не може да противостои и се съгласява да му даде дъщеря си. На другия день Лъвъ и Руджиеро отиватъ въ палата на Карла Велики. — Лъвъ поздравя стария императоръ и му представя Руджиера. »Господарю«, казва той »ето рицарътъ, който си е заслужилъ ръката на Брадаманта«. Марфиза узнава брата си и се фърля въ обятията му. — Риналдо, Орландо и Карлъ Велики го целуватъ по редъ. Всички рицари и барони го окръжаватъ. Между туй Брадаманта още не знае нищо и оплаква горчивата си съдба въ една тъмна стаичка. Най-сетне узнава и тя радостното приключение и, разбира се, веднага се затичва при Руджиера. Аймонъ и Беатриче, вече не се противятъ на брака ѝ съ него. Императорътъ заповядва да се започнатъ грандиозни приготовления за свадбата и разгласява въ цялата империя, че гарантира 9 дена абсолутна безопасность на всички ония, които желаятъ да присътствуватъ на тържествата (73—76). Въ също време издигатъ богати павильони около градските стени. Благородството и добрината на Карла въ тоя праздникъ не може да се опишатъ. Били наредени разни игри и увеселения, едно отъ друго побляскави. Но венецътъ на тия разкошни тържества образували многобройните и великолепни турнири.

Така се свършва историята на Руджиера и Брадаманта и същевременно и цялата поема. Последните строфи отъ XLVI. песень (80—140) съдържатъ собствено само една апотеоза на Ферарския домъ и особено на кардинала Хиполита, Ариостовия меценатъ. Поетътъ не счита за нуждно, да ни разправи, какво става по-нататъкъ съ българите. Тяхната мисия е изпълнена, щомъ Руджиеро приема да имъ стане краль и имъ обещава, че следъ три месеца ще заеме престола си, ако нищо особено не се случи. Последната оговорка е характерна за единъ скитникъ-рицаръ, който нищо не мрази толкова като спокойствието. Ако да бе продължилъ Ариосто чутната си поема, кой знае, да ли Руджиеро нямаше да намери причини, да се откаже отъ българското кралство?

II.

Следъ като се запознахме на кратко съ съдържанието на интересния за насъ епизодъ, ние можемъ да поставимъ по-

добре и въпроса за неговия произходъ. Отъ где и какъ се явяватъ българите у Ариоста?

Ние притежаваме единъ прекрасенъ трудъ върху изворите на „Бесния Роландъ“ отъ Пио Райна (Le fonti dell' Orlando Furioso, ricerche e studi di Pio Rajna, Флоренция 1876) и естествено е, че първата ни справка ни опътва къмъ тая книга, плодъ на дългогодишни научни изследвания. Разтваряме страниците, дето бихме очаквали да намериме коментаръ къмъ песните XLIV.—XLVI. (глава XX. стр. 512—531) и обръщаме внимание на богатите литературни бележки и успоредици къмъ отделни чърти отъ характера или действията на главните лица, ала тъкмо по въпроса, който най-вече ни интересува, не намираме за жалость никакъвъ отговоръ.

Вече по-горе видяхме, че най-непосредниятъ образецъ на „Бесния Роландъ“ е „Влюбениятъ Роландъ“. Не е за чудо за това, че и въ песните, които ни занимаватъ, намираме не само същите дейни лица, но и някои сходни ситуации, като у Боярда (ст. Rajna, 524 и сл.). Ариосто несъмнено е черпалъ по-нататъкъ отъ една малка италианска поемка отъ XV векъ, която биде много пъти препечатвана: „Historia di Bradiamonte, sorella di Rinaldo da Monte-Albano“ (история на Брадиамонта, сестра на Риналдо Монталбански). Известна аналогия съглежда Райна между историята на Садока въ френската рицарска поема Bret [1]) и отношенията на Руджиера къмъ Лъва. Въ първата ролата на византийския наследникъ играе единъ царь Пелиясъ, обаче Райна самъ признава, че сближението е малко натегнато. Други търсятъ прототипа на същия епизодъ въ Бокачиевата новела за Натана и Джизипо (Decam. X., 3 и 8), ала едва ли това не е още по-пресилено. Ако се обърнемъ къмъ постарата народна рицарска епика, ние ще намеримъ още няколко сходни чърти. Руджиеро тръгва само съ единъ слуга, да завладее цяла Византия. Това е невъзможна, но най-обикновена „авантюра“ въ живота на юначните рицари, за които нищо невъзможно не съществува. Колко пъти и въ нашите юнашки песни свърхестественият герой поваля като снопи цели чети! Като се завърти веднажъ на десно, после на ляво — туку вижъ че изтребилъ всички врази до кракъ! Което обаче е ново у Ариоста, то е, че Руджиеро не извършва своите юнашки подвизи по примера на баснословните епични

---

[1]) Вж. G. Paris, La littérature française au moyen age, Парисъ 2. изд. 1890, § 63, стр. 102—103.

герои, той не се опълчва самъ противъ цяла армия, а се поставя на чело на една войска, на която липсва само единъ неустрашимъ вождъ, за да я възпламени, и я поведе къмъ сигурна победа. Нищо ново не измисля Ариосто и съ предложението на признателните българи (XLIV, 97 и сл.), нито пакъ е нещо необикновено въ старата епика, единъ рицаръ да отблъсне една царска корона, за да запази своята свобода, както отъ друга страна не е рядко рицари действително да ставатъ крале въ разни ексотични страни. Руджиеро е фърленъ отъ Теодора въ влажна тъмница, ала е освободенъ отъ Лъва, който е плененъ отъ геройството на своя врагъ. Подобно постъпватъ въ много стари юнашки песни обикновено царските дъщери.

Оригинална измислица на Ариоста изглежда обаче да бъде високо-драматичната сцена, въ която Руджиеро — отъ признателность къмъ Лъва, се съгласява да се срази заради него съ Брадаманта [1]). Най-сетне само на Ариосто се дължатъ по всяка вероятность и българите въ неговата поема. Въ всеки случай те не играятъ никаква рола въ Боярдовия „Влюбенъ Роландъ“, нито пъкъ се поменуватъ въ другите прями или посредни поетични извори на Ариоста. Въпросътъ за появата на българи въ »Orlando Furioso« се свежда така къмъ въпроса: какъ е дошло на поета на умъ, да употреби като дейни лица българите, какво е можелъ да знае той за тяхъ и има ли нещо исторично верно въ целия епизодъ за Руджиеровите юнашки подвизи предъ Бялградъ?

Няма съмнение, че Ариосто ще е билъ запознатъ съ деянията на Карла Велика, и въ тяхъ е могълъ вече да намери някои бележки и за българите, които въ царуването на Крума наистина влязоха въ стълкновение съ франките (Иречекъ, Ист. Болг. р. 179). Отражение отъ такива хроники са негли и спомените за българи и България въ френската Chanson de Roland (ср. изд. на Leon Gautier, Tours 1872, стихъ 2922: E Hingre e Bugre et tante gent averse, стихъ 2328 Buguerie). Ала имаше ли Ариосто нужда, да се сети за българите тепърва отъ старите хроники? Името „българинъ“ бе и въ негово време, както е и до днесь, едно отъ разпространените топографски и фамилни имена въ Италия. На друго място азъ се погрижихъ да събера някои данни, които ни показватъ,

---

[1]) Ср. Pio Rajna, 524: Il rimanente dell'episodio di Ruggiero e Leone non mi dà quasi materia di discorso. Vuol dire che ne darebbe tanto più a chi studiasse l'Ariosto, anzichè le sue fonti. Certo bisogna andar cauti nell'affermare, ma a me sembra questa una della parti più originali del poema.

че български колонии въ Италия (славянски и неславянски) ще е имало значително повече, отколкото се предполага и поменахъ, отъ где е могло, да се взематъ те[1]), тукъ само на кратко ще забележа, че такива колонии е имало на Апенински полуостровъ още отъ V и VI векъ насамъ.

За това сведочатъ преди всичко цяла редица отъ местности, носещи нашето национално име, особено въ Равенàта, въ Ломбардия, Тоскана, Пиемонтъ, Емилия и Умбрия. Ср. особено у Fantuzzi, Monumenti ravennati di secoli di mezzo и пр. т. I. Венеция, 1801: Vicus Bulgarorum (S. Laurentii in Vico Bulgarorum), Ter., Arim., подъ год. 1028; Bolgaria nova, Ter. Arim. 1059, също In Bulgaria nova 1144; Villa Bolgariae 1371. Още въ 1779 намираме единъ викарият Bulgariae въ Чезена (ipsa archipresbiteralis ecclesia plebis S. Blasii Bulgariae). Въ Неаполитанско (Principato citeriore) и до сега една висока планина се нарича Bulgaria. Vicus qui vocatur Bulgarus, пакъ тамъ (Макушевъ, Итал. архивы, Сборн. 8 р. 69). Едно графство Bulgaria поменува въ Миланско Muratori, Antiquit Ital. I., 14. Още по-интересни са топографските имена на селища, които съществуватъ и днесь: Bulgaro (grasso) община въ Ломбардия, пров. Комо, окр. Апияно; Bolgare, община пакъ въ Ломбардия, пров. и окр. Бергамо; Bulghero, часть отъ общината Ардоле С. Марино въ Ломбардия, пров. и окр. Кремона; Bolgheri (della Gherardesca) въ Тоскана, пров. Пиза, окр. Волтера (за пръвъ пъть се поменува Castello de Bolgheri въ единъ документъ отъ 1158 год.); Bolgaro, часть отъ общината Карманьола въ Пиемонтъ; Bolgaro Torinese, пакъ тамъ; Bulgheria, часть отъ общ. Чезена въ Емилия, пров. Форли; Borgheria[2]) (= Bolgheria) часть отъ общ. Нарни въ Умбрия; Bolgaria, също; Bulgarello, общ. въ Ломбардия, пров. Комо и др. (Вж. Dizzionario corografico dell'Italia отъ проф. Amati, 1868, p. 1085. Също C. Schmidt, Histoire et doctrine de la secte des cathares ou albigeois, т. II. стр. 282)[3]).

---

[1]) Сборникъ за нар. умотв. и пр. XVI: „Критиченъ прегледъ на въпроса за произхода на прабългарите отъ езиково гледище и етимологиите на името българинъ". (Печата се още.)

[2]) Преходътъ л || р е обиковено явление въ най-разнообразните езици. Ср. Pott, Vergl. Gramm. I, 35. 2 изд.; Diez, Gramm. der rom. Sprachen, 7 изд. 1882, p. 183 passim; Miklosich, Vergl. Lautlehre, 2 изд. 1879, 212, passim, Radloff, Phonetik der Nördlichen Türksprachen Lpz. 1883. II, 220 и др.

[3]) Историята на Българските колонии въ Италия би заслужвала да се изучи по-основно. Особено би трябвало да се определи, кои отъ тяхъ са по-стари (неславянски), кои — по-нови, славяно-български (изъ Македония — западна България и пр.).

На тоя голямъ брой отъ топографски названия отговаря и голямото число отъ лични имена: Bulgarus, Bulgarinus, Bulgarini, и т. под., носителите на които играятъ известна видна рола въ културната история на Италия и произходътъ на които не представя никакво съмнение. Въ печатаните отъ Фантуцци документи о. с. намираме вече единъ Bulgarellus, subdiac. Ab. Mon. S. Donini под. год. 1047. Vicarius D. Gerardi arch. Rav. d. p. c. Peppo e Bulgarello. Id. 1190. D. Bulgarus Ab. Mon. S. Donini (Fant. p. 112 и 109: A. D. Bulgaro Ab. S. Donini) 1290. D'Erengarde de Bulgaris, Abbatisse S. Andreae (Изъ архивата на калугерите отъ S. Andreae di Ravenna, id. подъ год. 1347, Fant. II, 339, 340). Единъ дългъ списъкъ отъ лични имена на южни славяни, поселени въ Неаполитанско, съобщи Макушевъ (о. с.). Изрично означени като българи намираме тукъ: Stephanus Bulgarus de Yscla 1290. Johannes et Jacobus Bulgari de Gaieta, землевладелци 1295. Marinus Bulgarus и Petrus Bulgarus de Yscla получаватъ за заслугите си пенсия 1305. Marinus Bulgarus, praepositus operis galeorum curie, que Napoli construuntur. 1308. Същата год. се поменуватъ: Nucus Bulgarus, Stephanus Bulgarus, Petronius Bulgarus, Novellus Bulgarus, »dicuntur societatem illicitam ordinasse« съ цель да убиятъ епископа отъ Иския. Notarius Iohannes Bulgarus. 1310. Perronus Bulgarus. 1314. Същата год. Краль Робертъ потвърдява грамотата дадена отъ Филипа Тарентски »Marino Bulgaro de Yscla, suorum serviciorum intujtu« и пр. Bulgarus de Tholentino juris civilis professor. 1316. Три години по-рано същиятъ се титулува Judex curie vicarii Regni Siciliae, а въ 1334 magnae curiae magister rationalis. Назначава се Marino Bulgaro de Yscla пенсия 10 унции злато за неговите grata plurimum et accepta servicia. 1328. Същата година се поменува Marinus Bulgarus de Yscla, cambellanus et familiaris Regis Roberti. Краль Робертъ заповядва на съкровищниците редовно да плащатъ пенсия отъ 15 унции злато »pro domino Marino Bulgaro de Yscla, milite, familiari et fideli“. 1341. Vir nobilis Henricus Bulgarellus, miles, consiliarius, familiaris et fidelis, получава пенсия 47 унции злато. 1390. Съ известенъ авторитетъ се ползува и до днесъ Bulgarus (Ersch u. Grub. Encycl.), или Bulgarus de Bulgariis (Gottlieb Jöcher, Allgemeines Gelehrten-Lexicon, Lpz. 1750 p. 1475), прочутъ италиянски юристъ отъ XII векъ, единъ отъ така наречените гло-

сатори на Юстинияновия кодексъ (jus civile), роденъ въ Болоня (споредъ други въ Пиза или Кремона). Bulgarinus се нарича другъ ученъ юристъ отъ Сиена, професоръ въ Пиза и въ родния си градъ, съвременникъ на Ариоста, живялъ и действувалъ около год. 1490, писалъ коментари върху някои закони (вж. титлите имъ у Jöcher, Allg. Gel. Lexicon 1475). Bulgarinus (Octavianus) е единъ ученъ Доминиканецъ и списатель въ Чимина около 1641—1712, познатъ и подъ итал. ф. на името си Ottavio Bulgarini (Jöcher, s. n.) — Bulgarutius (Bernhardinus), юристъ-консултъ, отъ селото Кантиано, живялъ въ средата на XVII векъ, писалъ на латински и италиянски. Bulgherini Martino, итал. живописецъ отъ XIV в., действувалъ въ Сиена. Bulgarelli (Marianna Benti), знаменита италиянска певица въ XVIII векъ. Bulgarini Ottavio (вж. Bulgarinus). Bulgarini Francesco, итал. списатель отъ XVII векъ (Psiche, tragicomedia, Mantova 1649). Bulgarini Belisario, поетъ отъ края на XVI и начало на XVII векъ, известенъ съ своята полемика върху Дантевата Divina Comedia. Bulgarini Angiolina, съвременна италиянска списателка (De Gubernatis, Dict. 1891. 441.) и др.

Не по-малко отъ многобройните фамилни и топографски имена са послужили, да се запази живо въ Италия името „българинъ“ латинските прозвища на богумилите (обикновено „катари“): Bulgari, Bulgri, Burgari, Bugares, Bugari, Bugeri, Bugri: 1) haeretici qui vulgo albigenses in Francia, alibi patereni, cathari etc. Manichacorum assedae. Ducange, Glossarium med. et inf. latin. Ново изд. Niort 1883, I. p. 772. Muratori, Antiquit. ital. 1741. стълб. 89., Schmidt o. c. II. 282. Rački Rad, VII. 42. 2) bulgarus = usurarius. Ipsi usurarii quos Franci Bugeros vulgariter appellant. (Matthaeus Paris) ann. 1255. У Duc. 772, 773. Pro rebus saisiendis Caorsini capti propter Brogrisiam (sic). 3) Bulgarus = paedico. Duc. 772. Diez, Etymol. Wb. der rom. Sprach. 4 изд. 530, Böcking къмъ Not. dign. p. 1084 и пр. За съприкосновението на двете понятия (еретикъ и pedico) Grimm, Wb. s. v. Ketzer. Ср. и vaudois, qui cum bellua rem habebant.

Името „българинъ“ напомнеха на италианеца и някои културни термини; напр. юридичния терминъ búlgaro и названието на единъ видъ кожа (сахтиянъ). Въ значението на някакъвъ народенъ юридиченъ обичаи срещнахъ думата bulgaro първенъ въ речника на Petrocchi, Novo Dizionario univer-

sale della lingua italiana, Миланъ 1887; тукъ се привежда на стр. 296 подъ чъртата: «bulgaro (consuetudine di —) T. leg. L'usufrutto alla moglie che consiste negli alimenti «se vi sia prôle». (Плодоползуването на жената, което състои въ средства за прехрана, ако са останали деца). По-обширно обяснение на тоя терминъ намирамъ у Tommaseo, Dizzionario della lingua italiana: «Búlgaro (consuetudine di). Cosi dicesi dal suo luogo d'origine, la consuetudine per cui l'usufrutto di tutti i beni lasciati alla moglie si restringe agli alimenti (cibaria, vestitus et habitatio), se vi sia prôle superstiti: in guisa però che la vedova abbia diritto di prenderli da se stessa, come amministratice dei beni insieme coi figli, e non sia tenuto a chiederli all'erede.« (Така се нарича, споредъ произходното си място, обичаятъ, споредъ който плодоползуването отъ всички имоти, оставени на жената, състои само въ алименти (храна, дрехи и жилище), ако има деца (ако са останали деца подиръ смъртьта на мъжа ѝ); обаче вдовицата има право сама да си взема тия средства за прехрана, като управителка на имотите, заедно съ децата, и не е длъжна да ги иска отъ наследника, [който е станалъ по наследственъ редъ собственникъ на имотите].) [1]). Най-сетне Búlgaro се нарича видъ кожа (юфтъ): sorta di cuoio rosso cupo, odoroso, usato per tanti oggètti di lusso e per legature di libri, che salva dall'umido e da insetti nocivi (видъ кожа тъмночервена, мериэлива, употребяна за толкова луксозни предмети и за подвързия на книги, която предпазва отъ влага и вредни насекоми), Petrocchi, o. c. стр. 296. Búlgaro, s. m. Vacchetta; cuoio di Bulgaria. Giuseppe, Dizionario del Dialetto Veneziano, Венец. 1856, p. 106. Въ речника на Tommaseo липсва.

Отъ всичко казано до тукъ става вероятно, че Ариостъ е могълъ да се сети, да даде известно място на българите въ своята поема, независимо отъ средневековите хроники. За популарностьта на българите въ италианската епика ние притежаваме впрочемъ и другъ единъ доказъ: въ 1637 год. излезе една поема подъ надсловъ «Bulgheria convertita», отъ

---

[1]) Не е ли тоя юридиченъ терминъ, може-би, въ свръзка съ името на знаменития юристъ Bulgarus (вж. по-горе)? Г. Іöхеръ привежда въ Allgemeines Gelehrten-Lexicon, стр. 1475 между другите многобройни анекдоти, които се разказвали въ Италия за тоя юристъ, и преданието, че той билъ учелъ, че ако някоя жена умре преди баща си, то мъжъ ѝ е длъженъ да повърне на баща ѝ получената зестра. Това учение било общоприето отъ съдилищата въ Италия, но за нещастие, на Б. било съдено да изпита самъ тежестьта на своето решение. Жена му умряла преди баща си и Bulgarus, за да не се посрами, се видялъ принуденъ, да повърне на тестя си всичката прикя. — Една тема за нашите юристи.

някой си Bracciolini, въ която по най-фантастиченъ начинъ се разказва, какъ се покръстили българите. А вероятно е да се намерятъ и други някои по-стари италиански поетични трудове съ сюжети изъ българската история. Ала има някои неща, които говорятъ въ полза на предположението, че Ариосто е познавалъ все пакъ не само нашето национално име, а е ималъ някои сведения и за времената, въ които се разиграватъ сцените предъ Бялградъ. Справката въ историята ни показва именно, че всичките лица въ „българския“ епизодъ не са измислени отъ поета. Самъ Руджиеро е наистина фантастична личность, български краль Ватранъ не е съществувалъ никога, нито пъкъ българите са ходили някога да предлагатъ царската корона на единъ скитникъ-рицарь, обаче две лица има исторични, това са византийскиятъ императоръ Константинъ и синъ му Лъвъ. Първиятъ е очевидно Константинъ V Копронимъ (741—775), който води 8 похода противъ българите и живя доста дълго време, за да се изредятъ почти предъ очите му на българския престолъ единъ подиръ други не по-малко отъ осемь княза (първенъ единъ Дулоидъ съ неизвестно име 720—748, следъ това Севаръ 748—753, Кормисошъ отъ рода Укилъ 753—760, Телецъ 760—763 отъ рода Угаинъ, Сабинъ, Боянъ 764, Умаръ отъ рода Укилъ, Токту 765 и найсетне Церигъ или Телеригъ); вториятъ е синътъ на Константинъ V Копронима, Лъвъ IV, който царува твърде кратко време (775—780). И двамата византийски императора са наистина съвременници на Карла Велики (742—814). Отъ где е заелъ Ариосто тия две исторични личности, въ действията на които инакъ няма нищо исторично, съ изключение на едничкия фактъ, че действително са водили войни съ българите, това ми е неизвестно. Може би единъ историкъ ще ни каже това по-добре.

III.

Да видишъ единъ любовникъ, да се сражава противъ своята любовница въ полза на своя най-опасенъ съперникъ, защото съдбата тъй го е оплела, че тоя съперникъ му е спасилъ живота, е нещо тъй трагично, щото не бе възможно, да не се яви някой драматикъ, да се възползува отъ темата за някоя ефектна театрална пиеса. И наистина тоя драматикъ се намери. Това беше най великиятъ представитель на френската драма въ XVI. векъ, Робертъ Гарние (Robert Garnier),

роденъ въ 1545 година, юристъ-адвокатъ при Париския парламентъ, приятель на Карла IX., държавенъ съветникъ при Хенриха IV, † 1601 год.

Гарние представя най-пълното развитие на френския театъръ въ епохата на възражденьето, до колкото това бе възможно при тогавашните политични условия и при липсата отъ една национална сцена. Главната заслуга на Гарние лежи въ усъвършенствуваньето на дикцията, която се отличава у него винаги съ благородство и възвишеность. Стихътъ му е правиленъ и елегантенъ, но композицията му е слаба и действието недостатъчно живо. Отъ Гарние притежаваме няколко трагедии: Porcie (1568), Cornelie (1574), Marc-Antoine (1578), Hippolyte (1573), Troade (1579), Antigone (1580). Повечето отъ тия пиеси са смесица отъ Еврипида съ Сенека, ала всички се отличаватъ съ патетиченъ слогъ и висока нравственость на сентенциите. Гарние е авторъ и на една свещенна трагедия, Sédecie или Les Juives (1583), неговата най-добра пиеса. Най-интересната му за насъ драма е обаче «Bradamante», излязла една година по-рано и наречена „трагикомедия“, за това че трагичната завръзка на драмата се развързва съвсемъ благополучно.[1]) Сюжетътъ на „Брадаманта“ е черпенъ почти буквално отъ тоя епизодъ въ «Orlando Furioso», който и насъ занимава тукъ. Естественно е, че българите, се явяватъ като важенъ факторъ и въ драмата на Гарние, защото те са, които решаватъ въпроса, ще ли родителите на Брадаманта предпочетатъ за зеть византийския принцъ Лъва или единъ скитникъ рицаръ. Като полагатъ на главата на Руджиера короната на своите крале, българите му даватъ възможность да получи ръката на своята горещо любима Брадаманта. Би било крайно интересно, да се тегли една успоредица между епизода на Ариоста и драмата на Гарние, ала за това тукъ не му е мястото[2]). Нашата цель е само да покажемъ по-важните отражения на Ариостовия епизодъ въ европейската книжнина.

Успехътъ на Гарниеровата „Брадаманта“ подбуди и други френски драматици, да разработятъ същата тема. Така въ 1622 година се яви една драма: «La mort de Bradamante» отъ единъ анонимъ. Въ 1636 напечата Калпренедъ (1610—1663) своята «Bradamante». Въ 1644 год. била играна на Молие-

---

[1]) Гарние е първиятъ който употребя въобще тоя терминъ. „Bradamante“ е първата френска трагикомедия.

[2]) Добро критично издание на Гарниеровата „Брадаманта“ въ Sammlung französischer Neudrucke, изд. отъ K. Vollmöller: Robert Garnier, Les tragédies, treuer Abdruck der ersten Gesammtausgabe, съ вариантите отъ всички предходни издания и речникъ, изд. отъ Wendelin Foerster, т. IV. Хайлбронъ 1883.

ровия театъръ една пародия «Bradamante ridicule». Най-сетне намираме една трагедия «Bradamante» отъ брата на великия Корнейлъ, Тома, представена на 18 ноември 1695 г. и печатана една година по-късно въ Парисъ. Тая пиеса е последната на автора и най-слабата отъ слабите му трагедии. Въ общи чърти Корнейлъ се придържа о плана на Гарние, само че е изпустналъ някои невероятности. Между друго той е изоставилъ и българите, които у него не се явяватъ на сцената. Че са го избрали за свой царь, това Руджиеро (Roger) узнава само отъ Марфиза (изд. отъ 1695, р. 74). Неуспехътъ на Тома Корнелевата Брадаманта не се дължи обаче само на слабостьта на композицията, а и на обстоятелството, че френскиятъ вкусъ въ века на Лудвика XIV. не можеше да понесе вече не само Гарниеровите трагедии, но и въобще невероятни типове, като амазонката Брадаманта, готова да пръсне главата на всекиго, който пожелае ръката ѝ, ако не е любенъ отъ нея. Пародията „Смешната Брадаманта“, играна 30 години по-рано, трябаше да научи Тома Корнейля, че е минало отдавна времето за трагедии съ сюжети, заети изъ фантастичния миръ на Ариосто. Въ началото на XVIII векъ намираме и една опера „Bradamante“, въ 5 действия, либрето отъ Lacoste, музика отъ капелмайстора на първата френска лирична сцена, Roy. Тая опера била представена въ театра Odéon на 2. май 1707, но и тоя пътъ внучката на Карла Велики пропаднала бляскаво, не толкова поради своя романтиченъ сюжетъ, колкото поради бездарностьта на компониста. Отъ тая дата „Брадаманта“ престава да мъчи въображението на френските списатели и художници. Само прозвището „Брадаманта“ живее и до днесь въ френската литература въ значение на хубава и юначна мома, амазонка[1]).

Това е твърде на кратко литературната история на оня епизодъ отъ „Orlando Furioso“, въ който като дейни лица се явяватъ и българите. Темата е интересна и би заслужвала въ всеки случай да се разработи по-основно, като се поразшири. Надсловътъ би могълъ да бъде: „Българите въ по-старата европейска изящна литература“ отъ Ариосто до Волтера, който въ своя „Candide“ е вмъкналъ поне по име и българите.

София, Априлъ, 1900. *Ив. Д. Шишмановъ.*

---

[1]) У Теофила Готие напр.: „Tu voudras savoir de point en point l'histoire de mes amours avec cette belle Bradamante“... Или: „On concevera que ce n'est pas trop d'un volume... pour chanter les aventures de cette belle Bradamante.“

Изгубенятъ Рай.

Отъ Джонъ Милтонъ.

КНИГА ПЪРВА.

За непослушностьта човешка, за плода
На запретеното дърво, чий смъртенъ вкусъ
На тоя святъ донесе смърть и скърби намъ,
Като Еденъ изгубихме, доръ по-великъ
Единъ човекъ ни върне пакъ блаженний рай,
Пей, Музо, ти, която отъ незнайний върхъ
На Оребъ или на Синай насърдчава
Овчаря, първий що учи избранний родъ
Въ начало какъ земята и небето Богъ
Създалъ отъ хаосъ! Ако ли те по плени
Сионътъ светъ и Силоамскиятъ потокъ,
Що бързо си шурти покрай свещенний градъ,
Отъ тамо призовавамъ твойта помощь азъ
За песеньта си смела, че високо тя
Фърчи надъ Аонъ планина, като следи
Неща ни въ проза казани, ни въ стихове.
И ти особно, Душе, който по ценишъ
Сърце пречисто, право, предъ разкошний храмъ,
О, научи ме! Всичко, всичко знаешъ ти,
Отъ край си билъ и съсъ разперени крила
Катъ гълъбъ леко си надъ бездната летялъ,
Кога си я засявалъ. Що е тъмно въ менъ
Ти осветли, което слабо — подкрепи,
Да мога въ туй си дело преголямо азъ
Всевечната предвидливость да изясня,
Да оправдая всички Божии дела!
Кажи — отъ тебъ небето нищичко не крий,
Ни Адътъ — о, кажи ми най напредъ, какво
Принуди прародителите ни въвъ Рай,
Обсипани съ небесна милость, да сгрешатъ,
На техния Създатель да осуетятъ
Желанието — да не ставатъ богове?
Кой първъ подлъга ги къмъ тозъ безуменъ бунтъ?
Змията адска — тозъ, чиято хитрость бе
Подбудена отъ завистъ и отъ люта мъсть,
Та измами прародителката, а следъ туй
Се сгромоляса отъ блаженното небе
Съ бунтовните си ангели! Чрезъ тия той,
Отъ вси да стане най великъ катъ пожела,
Помисли, че би изравнилъ се съ Вечний Богъ,
Ако се възбуни. Съ властолюбивъ стремежъ
Противъ монархията Божия и тронъ

Подигна бой на небо нечестивъ и брань,
Ала напусто. Него Божията мощь
Зафърли прязъ глава отъ етърния сводъ,
Съсъ силенъ гръмъ и съсъ ужасна съсипня,
Въвъ пропастьта бездънна, тамо да живей
Въвъ диямантени вериги, въ адски пламъ.
Така за тозъ, що предизвиква Бога въ брань!

И деветь цели денонощя ставатъ вечъ
Какъ той съ ужасната си свита победенъ
Лежи, върти се въ страшно жупелно море,
Онесвестенъ, при все че е безсмъртенъ. Тозъ
Разгромъ го още повече изпълня съ гнявъ,
Че мисълта за бъдна мъка и за Рай
Изгубенъ го яде. На-тамъ, на-самъ върти
Очи смутени. Те изпускатъ скърбь и страхъ
И твърда гордость и презрение безъ край.
Въвъ мигъ съ гледъ ангелски, далеченъ вижда той
Пространний, дивий и ужасенъ веченъ Адъ:
Единъ затворъ безкраенъ, кръгълъ, като пещь
Нажежена, пламтеше вредомъ; ала тезъ
Несветли, мрачни пламъци средъ гъста тма
Помагаха да се откриватъ гледки салъ
На скърбь, — печални и болезни сенки. Тукъ
Миръ няма и покой, надежда не живей,
Що смъртните свежи, а мъка, скърбь безъ край
Владеятъ, и вали пороенъ огненъ дъждъ
Отъ сяра, дето не изчерпва се на векъ
Такова място е приготвила за тезъ
Злодеи Божията правда. Тозъ затворъ
Е пъленъ съ черенъ мракъ, отдалеченъ е той
Отъ Бога и отъ светлината въ чудний Рай
Трижъ колко земний шаръ отъ висшето небе.
О, какъ туй място не прилича на онуй,
Отъ де те паднаха! — Другарите си той,
Измъчвани отъ вихри, огънь и потопъ
Познава въ мигъ и ето вижда оногозъ
Следъ него първъ що бе по злоба и по мощь,
Подире въ Палестина който бе названъ
Веелзевулъ. Томува Божий архиврагъ,
Въ небе наричанъ Сатана, съсъ смела речь,
Като прекъсва тежкий млъкъ, отправя туй:

»О, ти ли си? — какъ падналъ си, какъ измененъ,
Сравненъ съ тогозъ, що въ вечно светлата страна
Огряваше, облеченъ въ чиста светлина,
Милярди, ако й светли! О, Веелзевулъ,
Когото свързваха веднажъ съсъ менъ съюзъ,
Надежди, мисли и опасности въ това
Преславно предприятие, каква злочесть
Ни сполетя; въ каква бездънна пропасть ний
Сме паднали и отъ каква височина!
— Тъй силно съ гръмъ той порази ни. До тогазъ

Кой знайше тезъ оръжья толкозъ страшни. Но
Ни туй, ни друго, победителятъ, що въ гнявъ
Ни би наложилъ, няма да ме промени,
Разкае. И лишенъ отъ блясъкъ, моятъ духъ
И чувство на презренье страшно ме нудятъ
Да мразя силно всемогущий наши врагъ
И чакъ до край да доведа жестокий споръ
Съсъ моите безбройни, преданни войски
Кои възстаха срещу неговия тронъ.
Катъ мене предпочетоха, те нему съ мощь
Се съпротивиха въ небеснитѣ поля
Въ бой нерешенъ, поклатиха престола му,
Та що ако изгубимъ бойното поле?
— Не е все свършено: неугасима мъсть
И непобедна воля и безсмъртенъ гнявъ
И дързость чудотворна се намиратъ въ насъ,
Не ще ни победятъ и лесно подчинятъ:
Такава слава нивга неговиятъ гнявъ
Отъ менъ не ще изтръгне: робска милость азъ
Не прося на колени униженъ, сломенъ.
За тоя, който съсъ оръжие въ ръка
Разклати силна му държава било би
Позоръ ощъ по-голямъ, по-непоносенъ срамъ
Отъ днешния, ако превие низко вратъ.
Съдбата ни е дала мощь на богове
И огнени тела, кои не се рушатъ.
И тъй, чрезъ опита на тозъ великъ случай,
Съ неповредими сили и съ предвидливъ взоръ
Ний можемъ съ сигурна надежда да решимъ,
Да дигнемъ съ сила или съ хитрость веченъ бой,
Но предпазливо, срещу наший мощенъ врагъ.
Сега той тържествува, въ радость, че цари
Самъ, упражнява тирания на небе.«

Така говореше отстъпний ангелъ; ако й въ скърбь
Пакъ гордъ бе, но отъ отчаяние мъчимъ.
Томува отговори тъй другарятъ смелъ:

»О княже, — на безкрайни сили господарь,
Кои на непобедний Серафимъ война
На чело съ тебъ обявиха, и съ дела
Ужасни дързко те небесний веченъ царь
Уплашиха и накърниха му властьта!
Дал' отъ съдбата, ил' отъ случай подкрепенъ,
И ази виждамъ съ горесть нашия разгромъ:
Той ни отне небето! Нашата войска
Разбита, смазана пропадна чакъ до тамъ,
Доде небесни твари, мощни богове
Да стигнатъ могатъ. Ний владейме умъ и духъ
Непобедими! скоро ще се освежимъ,
При все, че губимъ наш'та слава, милий Рай,
Погълнати въ безкрайната неволя тукъ
А ако победителятъ ни, що го азъ

Сега признавамъ всемогъщъ, великъ, че мощь
Безмерна срещу насъ показа, — ако той
Ни е оставилъ тая сила, тоя духъ
Да страдаме и мъките си да търпимъ,
Та тъй гнева му да наситимъ отмъстливъ,
Или да му угаждаме, катъ въ пленъ войска,
По правото военно, и, съ каквото той
Да е заетъ, все да му служиме въвъ Адъ
Средъ огънь, да го величаймъ въ туй тъмно дно,
— Тогазъ какво се ползуваме ний отъ тезъ
Ненамалими сили, безконецъ животъ?
Не е ли туй салъ наказание безъ край?«
На туй съсъ бърза речь отвръща Сатана:
»О, падналъ ангеле, да бъдешъ слабъ е срамъ
Било въвъ работа илъ въ мъка. Знай, че ний
Не тряба никога да струваме добро,
А сякога да е наслада злото намъ.
Съ туй бихме били ний на наший злостенъ врагъ
Противници добри. А ако пъкъ тогазъ
Съ предвидностьта си той отъ нашто зло добро
Поиска да изчерпи, ний ще тряба въ туй
Добро да изнамеримъ средства зарадъ зло.
Туй често може да сполучва и печаль
Да му нанася. Вечно ще се трудя азъ
Най-скришните му планове да суетя.
Я вижъ! жестокий победитель е свикалъ
Слугите си, що ни преследваха съсъ мъсть,
При себе на небето: серестиятъ градъ,
Що ни обсипваше съсъ гръмъ, изчезна вечъ
Въ ужасното море, къде ний отъ небе
Се сгромолясахме. Гръмовните стрели,
Кои изпускатъ аленъ пламъ и страшенъ ядъ,
Наверно свършилъ ги е. За това сега
Не ни обстрелва въ този пустъ безкраенъ Адъ.
Да не пропустнемъ случая: жестокий врагъ
Го дава намъ ил' отъ наситенъ вече гнявъ,
Ил' отъ презренье. Виждашъ ли тазъ равнина,
Легло на мъка, скърбь, де няма светлина,
Поле, въ което свети вечень, тъменъ пламъ?
На тамо нека се потрудимъ да вървимъ:
Да бягаме отъ тези жупелни вълни.
Възможно й тамо да намериме покой,
И, катъ сберемъ съсипаните си войски,
Да поразмислимъ, какъ ще можемъ да мъстимъ
На наший врагъ, какъ да спечелимъ Рая пакъ,
И да се отървемъ отъ туй ужасно зло,
Какъ можемъ въвъ надеждата да черпимъ мощь,
Ил' въ отчаянье какъ — решения добри.«

(Следва).

Превежда отъ оригинала *В. Узуновъ*.

Буда и Будизъмътъ, съ погледъ върху индийската религия преди него.

I.

Религията на „мъдреца отъ рода на Сакя“ добива отъ день на день по-голяма известность и вънъ отъ кръга на тия, които я изповядватъ или на ония, които проявяватъ само научни интереси къмъ нея. Тая известность между широката публика на една религия, никнала въ далечна страна и въ още подалечно минало (шесто столетие пр. Хр.), стои въ тясна връзка съ етичните течения на нашето време и съ симпатиите, които учението на индийския мъдрецъ среща въ известна група отъ обществото. Въ будизъма се съзира днесъ не само единъ колкото интересенъ, толкова и страненъ духовенъ продуктъ на единъ своеобразенъ народъ, но и една вяра, която затрогва наши интимни чувства и откровява новъ духъ за цялото човечество. Извѣстно е, че самъ пророкътъ на песимизъма, Шопенхауеръ, който измежду всички свои събратя философи се радва и до днесь на най-голямъ кръгъ читатели и действува върху тяхъ особно обаятелно, отиде въ своето увлечение отъ будизма и отъ философските спекулации на предходното нему време до тамъ, щото вижда въ последните — религия, която наистина заслужва това име, а въ нейните последователи, които като аскети обитаватъ по бреговете на Ганга съ погледъ обърнатъ къмъ Нирвана и къмъ вечното божество, практичните осъществители на своя философски идеалъ, който впрочемъ той лично не следва. Въ будизъма и философията на Упанишадъ открива Шопенхауеръ елементи, които образуватъ ядката на неговия собственъ мирогледъ и на неговата етика. За Шопенхауера, както и за индийската философия религиозниятъ актъ състои не въ почитанье и благоговенье предъ единъ въ обикновена смисъль на думата богъ, който като за тяхъ не съществува, но въ отрицание на живота, съ неговите радости и скърби, въ унищожение на всяко желание,

което ни върже къмъ него и въ игнорираньe на всяка дейность, извинена отъ каквито и да било намерения. Религията на будизъма и на Шопенхауера е атеистична. Човекъ се издига до висше съвършенство безъ ничия, особено божеска помощъ, съ силата на своята собствена воля; етиченъ характеръ носи на тоя святъ само състраданието и квиетизъмътъ; състраданието, защото у всички ни царува една и съща воля, диференцирана по време и по място, която се стреми къмъ висше единство, квиетизъмъ затова, че това единство може да настъпи само, когато престане всеки деятеленъ животъ. За Шопенхауера индийските съчинения, посветени на тия философски рефлексии, са не само най-ценно четиво и утеха за живота и смъртьта му, Sämmtliche Werke VI², 427), но и съчинения, чието увежданье въ Европа съставя главното предимство на XIX. предъ XVIII. векъ; той иска да вярва, че влиянието на литературата, къмъ която те спадатъ, върху европейската култура ще бъде тъй благотворно и отъ такова епохално значение, каквото е било за нея оживяваньето на гръцката литература въ XV. столетие (S. Werke I², p. XII Leipzig 1891).

Днесь едва ли ще се намери някой, който да споделя тия оптимистични възгледи на философа за смятка на индийската литература изобщо и на Упанишадъ въ особеность. Влиянието имъ върху западъ може да се редуцира преспокойно на нула, а стойностьта имъ сама по себе далечъ не е тъй висока, както си я представяше Шопенхауеръ. Най-обективно съдено, въ Упанишадъ не можемъ видя нищо друго, освенъ елементарни начала на една примитивна философия, израсла за да обоснове единъ теософски монизъмъ, т. е. да отговори на въпроса: въ какво състои потенцията на вселенната, инакъ казано: кое е първичната субстанция, която лежи извънъ сферата на разнообразието, що само на гледъ съществува. И Упанишадъ се стараятъ чрезъ фантазиранье и етимологизуванье върху думи и техните понятия, да разреши поставената въ въпроса проблема и достига следъ дълги словоборства до тоя резултатъ: търсената същность, която лежи задъ явленията и въ явленията е единъ абсолутенъ и непреходенъ духъ, когото едни наричатъ Брахманъ, други, като го идентифициратъ съ нашата душа, Атманъ, трети, като си го мислятъ персонифициранъ, Праджапати. Видимиятъ миръ на явленията няма реално съществуванье и е еманация на тоя духъ. Мирогледътъ обуславя и съвременниятъ моралъ. Тряба да се стремимъ, да се освободимъ отъ временното и недействителното и да се слеемъ

съ вечното и наистина съществуещето. Това е, на късо казано, цялата система. Тряба да се прочетатъ единъ два отъ трактатите посветени ней, за да се види нейната нищета, колкото се отнася до изискванията на единъ модеренъ умъ. И при най добра воля, едва ли ще се открие тукъ нещо, което да плени някого въ такава мяра, както е това случаятъ съ Шопенхауера. Като предметъ на религиозната история обаче тя е несъмнено много важна. Философътъ стана жертва на латинския преводъ, въ който за пръвъ пъть западъ се запозна съ Упанишадъ, направенъ не направо отъ оригинала, но отъ персийския имъ преводъ. Въ латинското си облекло Упанишадъ са заведени толкова далечъ отъ оригинала, те са тъй модернизирани откъмъ идеи и форма, че истинскиятъ имъ произходъ и правиятъ имъ смисъль са почти заличени, те не могатъ се призна за едно и също съчинение съ оригинала.

Що се отнася до будизъма, другъ единъ философъ Хартманъ, който върви по стъпките на Шопенхауера. намира у него своите основни възрения, изразени по-популярно и по-сърдечно, и го възвежда до най-висша стадия въ развитието на религиозното съзнание, като иска да вярва, че той може да стане, реформиранъ въ някои отношения и обогатенъ съ някои християнски идеи, религия на бъдещето. „Едва ли е за вярванье“ пише той (Das religiöse Bewusstsein der Menschheit, von Eduard von Hartmann. Leipzig², p. 359), „че една религия, която откъмъ изповедници стои на първо място между другите религии и която съ някои свои идеи тряба да служи като образецъ за всяко бъдеще религиозно развитие, е осъдено на застой или да загине безследно, докато съ пълната липса на догми чрезъ откровение и на хетерономни заповеди тя се противи най малко отколкото всяка друга религия на една вещественa реформа“. Не е чудно, че „както бъдещата световна култура тряба да се гради върху размяна на западните и източните културни придобивки, така и бъдещата религия на човечеството тряба да произлезе отъ една синтеза на трайно дейните религиозни идеи въ будизъма и въ християнството“. А причината за тая бъдеща рола на будизъма се крие въ неговия песимизъмъ. „Въ правдата на песимизъма лежи неотразимата убедителна сила и завоевателната мощь на будизъма, едничката между трите пропагандистични религии, която никога не е била разпространявана отъ жажда за власть, но отъ състрадание, която никога не е употребяла принуждение и оръжие, за да победи и която въпреки това брои и день днешенъ най голямо число последователи между

всички религии. Всеки човекъ, който се прекланя само отъ наивенъ инстинктъ предъ оптимизъма, тряба да отвори у себе си свободенъ входъ на ясния до очевидность песимизъмъ, щомъ веднажъ почне да рефлектира върху евдемоноложката стойность на живота; само такива хора, чиято безпристрастна присъда е фалшифицирана още отъ начало чрезъ оптимистични илузии на някоя друга религиозна вяра, могатъ да се затворятъ за непосредното отъ само себе разбиранье на песимистичните аргументи" (Ed. v. Hartmann, p. 319). — Дали „песимистичните аргументи" са чужди само за ония „чиято присъда е фалшифицирана чрезъ оптимистични илузии" и дали те се разбиратъ отъ само себе, е въпросъ, по който би могло да се мисли и по-инакъ, отколкото гласи отговорътъ на Хартмана; така и мнението му, че бъдещата култура ще се гради върху обмяна на западни и източни културни придобивки не може да се признае за съвсемъ верна: изтокъ е далъ на западъ преди време доста много „културни придобивки", но той е престаналъ отдавна да дава такива, а да ли ще дава за напредъ, съвсемъ се незнае; напротивъ, културниятъ новъ животъ на изтокъ се гради днесь почти изключително отъ придобивки на западъ и никакви белези не свидетелствуватъ, че скоро не ще бъде вечъ така. Оптимистична илузия би могли да наречемъ по-скоро надеждите на ония, които вярватъ че будизъмътъ, малко попречистенъ, преди всичко освободенъ отъ неговата вяра въ повторни раждания, би могълъ да стане религия на бъдещето и да въплощава идеалите на едно рафинирано общество. Доколкото има хора, които намиратъ въ будизъма удовлетворение на своите религиозни потреби и желаятъ искрено разпространението на неговите идеи, те са лица съ сравнително висока духовна култура и съ сериозни етични възгледи, които прегръщатъ будизъма не въ оная, бихъ рекълъ, примитивна форма, както ни го представя неговата литература и както го намираме въ най древната будистична община съ нейната ограничена спекулация, която не може задоволи никого, освенъ единъ съвременен или исторични будистъ, но въ найголата му схема, въ идеята за преходностъта на земното щастие и за унищожение на всяка волева дейность; но на тая идея, колкото може би и верна сама по себе и достойна за реализиранье, отсътствува плътъ и изразителность, които като ѝ придадатъ конкретенъ характеръ и я правятъ по-достъпна за нашите чувства, ѝ даватъ единствено възможность за издиганьето ѝ до религиозенъ култъ на една широка маса; тая не може нито разбра нито се увлече отъ една само идея, па била

тя и най-великата; нагледенъ примеръ за това е самата Индия, дето будизъмътъ скоро следъ основаваньето си престава да бъде такъвъ, какъвто е излязълъ изъ подъ ръцете на майстора си и прави ужасенъ компромисъ съ старата вяра и съ живота, особено въ земите, дето е той пресаденъ между варварски народи. Да се възстановява пъкъ Будизмътъ въ оня видъ, както ни го е предала най старата традиция, за да се обърне въ народма религия, е невъзможно по силата на много обстоятелства: една отъ най съществените страни въ живота на будистичната община, която стои въ хармония съ тона, що царува въ индийската духовна атмосфера и отъ моралните правила на самата религиозна система е неговиятъ аскетизъмъ, съ който се туря край на всяка дейность и на всяко общение съ света; тая черта, плодъ на външните условия въ Индия, върже будизъма яко о нея и го издава като специаленъ индийски продуктъ, който не може да бъде експортиранъ безъ да губи голяма часть отъ своето основно съдържание, както ни показва пренасяньето му на северъ, въ Тибетъ и пр. Да се живее въ гората и изолирано отъ света, е за европейското общество колкото неудобно, толкова и чудно; а инъкъ не е осъществимо онова спасение, което ни се проповядва. Нашето материалистично време, за което изпълнението на меките дори христови заповеди пригатвя големи трудности, съвсемъ не мисли да бяга отъ света и да отрицава неговите прелести; раятъ, който ни се обещава, будистичната нирвана, съ своята праздпота, не могатъ ни сгря за такъвъ подвигъ. Изобщо опитътъ да се пресади на тая неблагоприятна почва и въ нейния студенъ климатъ едно тропично растение се натъква на най големи спънки и за това тряба отнапредъ да му се предрече, пълна несполука. Да се мисли за някаква положителна рола на будизъма въ изработката на етичните и религиозни идеали на бъдеща и съвременна Европа е повече отъ рискувано, а едва ли е отъ полза въ случая, дето наистина той я играе и въ малка мяра, както напр. у тъй нар. теесофи, които дирятъ въ будизъма някакви езотерични учения и ги полагатъ въ основата на своята религиозна програма.

Съ тия няколко думи азъ не искамъ да предрешавамъ единъ въпросъ, който тепърва излиза на яве, нито да очертавамъ многообразните форми, въ които се проявяватъ отъ каквито и да било гледища интереси къмъ будизъма, а само да дамъ няколко насоки за ориентиранье по него и да покажа значението, което той добива у насъ и вънъ отъ студиите на учените. Една несъмнена полза отъ тая заинтересуваность

е поощрението, което последните добиватъ въ своите занятия съ будизъма, като му посветяватъ едно внимателно изучванье и обогатяватъ съ важенъ вкладъ науката за религията. Будизъмътъ показва за нея много особености, каквито въ други религии не се срещатъ и застъпя единъ своеобразенъ религиозенъ типъ, плодъ на специфично индийски условия, и което е още по-важно, той ѝ дава, взетъ въ свръзка съ предходната религиозна епоха едва ли не едничкиятъ примеръ на едно религиозно развитие, неспряно ни за моментъ въ своя бавенъ токъ, неповлияно нито въ единъ пунктъ отъ чужда намяса. Тукъ може оная наука да дойде до най-удовлетворителни резултати, като среща религиозната еволуция въ големи черти и наблюдава чрезъ една дълга история комплицираната борба на факторите, които я движатъ.

За да се разбере учението на Буда и мястото което то заема въ религиозната история на Индия, необходимо е да имаме понятие отъ оная нейна епоха, която го предхожда и която го е родила. Преди да мина къмъ него и къмъ живота на основателя му, азъ ще фърля единъ бързъ погледъ върху религиозния индийски животъ преди появяването на Буда, безъ да изчерпвамъ нито въ една посока, и особено що се касае до религията на Ведите, относниятъ тукъ материалъ, което важи еднакво и за изложението на будизъма.

II.

Най-древната исторична епоха, до която ние можемъ проследи назадъ живота и културата на индийския народъ, е оная, която ни рисува неговата религиозна литература, тъй нар. Веда, опазена тамъ и до днесъ, — най-старата индоевропейска литература, а може би, ако се приеме за нейната старость хронологията, която определя като време на възникваньето ѝ 3—4 хиляди години преди началото на нашата ера[1]), и най-древниятъ литературенъ паметникъ на цялото човечество. До колко е оправдано да се приписва на Веда такава голяма възрастъ е въпросъ, по който още се спори и за решението на който липсуватъ, както става явно отъ научната препирня по него, достатъчно обективни моменти. Като едно отъ по-разпространените мнения минува онова, което поставя

---

[1]) H. Jacobi, Festgruss an R. Roth, Stuttgart 1893, p. 68 и сл.; същ. Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig, 50, p. 69 и сл., 40, p. 669; Споредъ Якоби културниятъ ведийски периодъ спада къмъ г. 4500—2500 пр. Хр., възникваньто на Веда — къмъ втората половина на тоя периодъ.

тая литература около годините 1500—1000 пр. Хр. [1]) Между другите нейни, па и на духовния складъ на народа, комуто тя принадлежи, характерни белези е и пълното отсътствие на всеки историченъ смисъль, недостатъкъ тесно обусловенъ отъ онова игнорираньe на светската действителность и на нейните интереси, отъ оная склонность къмъ мистичното и вечното, що е отъ край време присъща на индиеца като индиецъ и дава на цялата негова история единъ твърде своеобразенъ отпечатъкъ. Въ литературата тоя характеръ се проявява съ това, че не е опазена нито една едничка исторична дата, (не говоря за исторични съчинения), нито едно, макаръ и нищожно загатване за съвременните лица и събития, колкото тя и да е многобройна, донегде и разнообразна, колкото и да е литература, която се корени дълбоко въ отношенията на времето, когато е създавана и да ги отразява въ ярки черти. Всъде, дето индийската писменость вади предъ насъ лица и събития, те носятъ не индивиденъ, но типиченъ характеръ: Индия знае само типове. Така е и съ нейния будизъмъ. Въ своите канонични книги той ни рисува не живи лица и не действителни факти (реминисценции за едните и другите несъмнено съществуватъ), но типични и възможни явления, макаръ традицията за неговия основатель, за деянията му и за неговите сподвижници да не е била огаснала и затъмнена отъ фантазии по времето, когато почитателите му почватъ да събиратъ известното за него и казаното отъ него въ „евангелието“ на будизъма. Въпреки това обаче, нему се пада заслугата да ни е опазилъ първата достоверна исторична дата на индийците, имено годината въ която се е поминалъ неговиятъ виновникъ (около 480 г. пр. Хр.). [2])

Веда или Ведите, и специално една отъ техните найстари части, известна подъ името Ригведа, ни пренася въ оня периодъ отъ историята на индийците, когато те малко или много преди него — положително не може се каза нищо — са се били отделили отъ своите западни събратия, иранците, съ които са живели наверно дълго време наедно и следъ като са се отцепили отъ общата индогерманска фамилия народи и излезли изъ първоначалната — намъ неизвестна, но вероятно

---

[1]) H. Oldenberg. Die Religion des Veda, Berlin 1894, p. 1; същ. 3. d. d. M. G. 42. p. 199.; 50 p. 450 нт.; F. M. Müller, Vorlesungen über den Ursprung und die Entwickellung der Religion², Strassburg 1881, p. 175; A. Ludwig, der Rigveda. Prag 1875, III, p. 177 и др.

[2]) Но и тя не е точно определена, колебае се между няколко десетилетия! Срв. H. Oldenberg, Buddha³, Berlin 1897, p. 224; F. M. Müller, Vorlesungen, p. 155, същ., History of Ancient Sanskrit Literature (London 1859), p. 274.; Chr. Lassen, Indische Alterthumskunde II² (Leipzig 1894), p. 54 нт.

азиатска — прародина[1]) и заседнали въ северо-западните равнини на Индия, по горното течение на р. Индусъ и неговите притоци (земята на „седемьте потоци“ — числото 7 означава въ ведийската символика неопределено множество), въ Пенджабъ („петоречие“), дето те обитаватъ много време преди да се спуснатъ по на изтокъ, предадени на своя простъ патриархаленъ животъ, заети съ своя още по-прость поминъкъ, имено скотовъдство, и въ борба съ заварените, покорявани и изтиквани изъ жилищата имъ туземци. Тая борба поглъща всичките духовни и физични сили на пришелците, които подъ егидата на една по-висока култура, отколкото тая на противника, горди съ нея и съ своето потекло — те се наричатъ „благородни“ (арийци) — грабятъ и поробватъ безсилния и малокултуренъ „варваринъ“, „чернокожия“, както го те още наричатъ по тъмния цвятъ на тялото му; тоя, разбира се, не се е оставялъ да бъде току тъй изтласканъ отъ плодородните полета, бранилъ е, до колкото е могълъ, земята и независимостьта си, до като най-сетне омалява, пада подъ игото и губи надежда за спасение. Въ тия упорити борби индийскиятъ военен духъ се калява и достига едно незнайно по-рано развитие, което се подържа презъ цялата епоха на индийския животъ въ тия страни. Вътрешни борби, между разните арийски племена, за първенство и за власть върху покорените земи действуватъ въ същата посока, крепятъ и даватъ храна на оня духъ. Неустановениятъ и въ постоянна тревога прекарванъ животъ не трае повече отъ едно-две столетия, презъ които мощьта на противника е съвсемъ сломена, тя престава да бъде плашило за завоевателя; малките и големи арийски племена взематъ всяко дела що имъ се пада, утихватъ безконечни раздори и се заживява по-спокойно.

Песните на Ригведа са родени около това немирно време и отъ неговия бодъръ, жизнерадостенъ духъ; те са изразъ на надежди и желания, на вяра и понятия у единъ младъ народъ, въ тяхъ вее свежъ лъхъ на непосредно чувство и на жива поезия; ни сянка отъ сентименталность, ни следа отъ резигнация не се забелязва въ тяхъ; животътъ за индиеца на

---

[1]) Дали Азия или Европа са населявали прадедите на днешните индогермански народи, дефинитивно не е още решено. Напоследъкъ си създава почва отново старата теория за Азия като първоначална люлка на тия народи. Разните мнения по това читателятъ ще намери на късо изложени у И. Д. Шишмановъ „Нови хипотези за праотечеството на арийците“ въ Български Прегл. II. 7·82 нт. Ще помена тукъ найновата азиатска хипотеза на A. Weber, Vedische Beiträge. VI (Sitzungsberichte der k. Preuss. Akademie der Wissenschaft. Berlin 1898. XXXVII, p. 558 нт.), която дири некогашната родина въ Арменя и въ земите подъ Каспийското и прави смелиятъ опитъ за хроноложкото ѝ фиксиранье (14.000 г. пр. Хр.!).

Ведите не е непоносно тегло, той не се мисли нещастенъ че се е родилъ, както неговиятъ сетенъ потомъкъ, който бленува за избава отъ тоя пълъ съ страдания святъ и за ефирни идеали. Световните блага са за Ведите ний-висше щастие: дълъгъ животъ, до 100 години, голямо потомство, много добитъкъ — главното богатство тогава, — победа върху неприятеля, са главната тяхна помисъль, тяхна най-висша мечта. Тия желания въодушевяватъ и певеца (въ същото време и жрецъ) и той ги облича въ своите безискуствени стихове и ги отправя къмъ боговете, кога имъ принася жертва. Самата жертва се принася, не за да се молятъ етични блага, помощь срещу изкушенията на злото, прошка за сторени грехове или да се благодари за оказана отъ боговете милость; материални блага, просба да се дири щастие и богатство томува, който принася жертвата или на оногова отъ чието име се принася тя, се преследватъ съ нея и те единствено движатъ благочестивите къмъ тоя свещенъ актъ. А религията на индиеца, както ни я рисуватъ същите химни, носи характеръ, коймо въ висша степень хармонира съ картината, която ни рисуватъ другите страни на неговия животъ, жертва и поезия включително. Природата на боговете е същата, каквато и на хората, ония въплощаватъ идеални образи, каквито и въ действителния животъ се ценятъ най-високо, само че въ по-грандиозни и по-фантастични форми, еднакви интереси царуватъ между богове и прости смъртни; идеалътъ на боговете е да се напиятъ хубавенце съ божественото питие Сома (приготвено отъ сока на известно растение), принесено тямъ отъ жреца, следъ това пиене да се фърлятъ върху злите демони, които имъ заграбили имота (небесните крави), да ги победятъ и освободятъ заграбеното и т. н.; те се гневятъ и шегуватъ, върху тяхъ действуватъ ласкателства и измама, но те вършатъ и благотворни дела, помагатъ на хората, спасяватъ ги отъ беда, разбиватъ неприятелите имъ и т. н.

Като религиозна система религията на Ведите е не само самобитна, както всичко индийско, но и твърде оригинална. А тая ѝ оригиналность даде поводъ да се вземе тя като новъ типъ религия покрай познатите вечъ отдавна и да се нарече съ ново име хенотеизъмъ.[1]) Тукъ не му е мястото

---

[1]) Терминътъ е уведенъ отъ F. Max Müller. Срв. неговите Vorlesungen p. 298, 312 нт, Essays I (Leipzig 1879), p. 27, History 532 и др. Приематъ го още и Ed. von Hartmann, Das religlöse Bewusstsein der Menschheit², Leipzig, p. 57 и др., P. Deussen, Allgemeine Einleitung und Philosophie des Veda, Lpz. 1894, p 104. Противъ понятието и термина се изказва H. Oldenberg, Die Religion

да се спирамъ по̀-дължко върху това, съ какво право се поставя той за нещо досущъ оригинално и различно отъ познатите религиозни типове, а ще посоча само на неговия основенъ характеръ, който несъмнено съществува. Религията на Ведите, именно, безъ да бъде монотеизъмъ, спр. да признава едно върховно начало, нито чистъ политеизъмъ, сир. да признава много божества, подчинени на едно изъ между тяхъ като на най-висше, стои помежду имъ и докато отъ една страна индийскиятъ Олимпъ е населенъ отъ цяла тълпа богове, те не са отъ друга строго индивидуализирани, няматъ своя ясно определена физиономия, едно божество приема често атрибутите и функциите на друго и когато то бъде повикано отъ певеца-жрецъ, не му се приписва всичката оная сила, която по отделно принадлежи на другите божества, то се приема за моментъ като единствено неограничено божество, вънъ отъ което други като че ли не съществуватъ. Индра, напримеръ, богътъ на гърма и пр., главниятъ богъ въ ведийската религия, на когото са отправени най-много химни, се фали покрай друго като такъвъ, който е утвърдилъ колебливата земя, създалъ небето, освободилъ небесните крави = облаците) отъ пещерите, въ които ги е затворилъ демонътъ Вртра и т. н. Но същите тия подвизи се приписватъ и на богъ Агни, на богъ Варуна и на други богове, които инакъ иматъ горе-долу определена сфера на дейность и се красятъ съ свои собствени геройства: Агни (огънь, ignis) минува като богъ на огъня въ неговите разни прояви (мълния, жертвенъ огънь, огънь на огнището), Варуна (= Οὐρανός? [1]) — като творецъ и господарь на световете, който царува, въ противуположность на буйния войнственъ Индра, мирно на своя небесенъ тронъ: слънцето е негово око, вятърътъ — дъхътъ му и пр. За Индра се казва: „между боговете няма тебъ равенъ, нито между хората; по сила ти стоишъ най-високо между всички създания“, но това не пречи на певеца да забрави въ другъ химнъ съвсемъ, какво е казалъ малко преди това и

---

des Veda, p, 101; P. Ch. de la Saussaye, Lehrbuch der Religionsgeschichte. Freiburg 1887. I p. 46; Whitney, W. въ Le prétendu hénothéisme du Veda (Revue de l'histoire des religions 1882. II) и др.

[1]) Това идентифициранье, което се смяташе до скоро като съвсемъ твърдо, се отфърля напоследъкъ въ сравнит. граматика: трябало би да съответва на Варуна въ гръцки Ораносъ. Но оказва се че тая форма наистина съществува въ лесбоския диалектъ (A. Weber. Zur indischen Religionsgeschichte. Strassburg 1899, p. 5), така че може би ще се реставрира отново старото единство. Мисли се, че Варуна е билъ първоначално месечно божество, значението на което съ време се е затъмнило (срв. H. Oldenberg, Die Religion des Veda, p. 193, същ., 3. d. d. M. 9. 50, p. 60; A. Hillebrandt, Vedische Mythologie. Breslau 1891, p. 535).

да апелира къмъ Агни като къмъ „владетель на световете, повелитель на хората“, на друго място да нарича богъ Сома (персонифицираното жертвено питие Сома) „царь на световете, господарь на небето и земята, който всичко победява“ и да окичи тогова и оногова съ епитети и хваления, които прилягатъ и за останалите имъ колеги. Кой е истинскиятъ върховенъ господарь — защото всички не могатъ заема едновремено тоя постъ — кой кому е подчиненъ, неможе се разбра. Певецътъ въ момента на своето увлеченье слави бога, който му е потребенъ за случая, като абсолутенъ, единственъ богъ, за когото не съществува място нито по-долу нито по-горе въ иерархията на боговете и който обема въ себе всичко онова, което въ други случаи спада въ владетелския кръгъ на други божества. Така и съ тия: за всяко отъ тяхъ има прилегъ да се облече въ достоинството на безграниченъ, най-възвишенъ богъ, покрай когото другите изчезватъ, а само той стои високо предъ очите на певеца безъ съперникъ и безъ ограничения, които му се налагатъ отъ обстоятелството, че той не е нито единственъ, нито всякога най-върховенъ. — Въ тая характерна черта на ведийската религия се крие една отъ ония причини, които въ едно по-ново време и при съдействието на други фактори, превръщатъ политеизъма (собствено хенотеизъма) на Веда въ монотеизъмъ; постепенно се изтъква на пръвъ планъ общата природа на боговете и се изтъкава отъ нея, съобразно съ новите понятия, едно единствено божество, за принципъ на което се взема една нова субстанция, покрай която живеятъ и старите богове, безъ да ѝ оспорватъ първенствуещото положение, изпаднали да играятъ второстепенна роля.

Химните на Ригведа, по които учимъ тия богове, не преследватъ никакви литературни или други, каквито и да било, най-малко забавни, цели, освенъ чисто религиозни; ако някои отъ тяхъ носятъ по-инакъвъ, светски характеръ, каквото напр. тоя, въ който се рисува кваченьето на жабите по дъждовно време и се уприличава то — не безъ хуморъ — на пееньето на пиения отъ питието Сома жрецъ и на гъргора въ неговата школа, или оня, гдето ни е дадена една прелюбопитна картинка на картоиграчъ, плененъ всецяло отъ пагубната си страсть, изигранъ, пропъденъ отъ къщи, съ измъчена съвесть и съ непобедима любовь къмъ играта — то са само редки изключения, които наверно и отъ жреците са били гледани съ по-друго око, отколкото това на съвременния читатель. Химнътъ служи на култа, той е предназначенъ да придружава жертвата. Цельта на тая е сама по себе ясна, но сé пакъ

тряба да се припомни съ няколко думи (ако те са везана речь толкозъ по-добре) на божеството, на което тя, споредъ специалния му характеръ и споредъ желанието, което се изказва, се принася, че се проси и какво се проси, а следъ това тряба божеството да бъде прославено и възвеличено, подвизите му описани, за да бъде то благосклонно и за да изпълни просбата. Просбата е, която кара приносителя да почете бога и да не е тя, едвали тоя би билъ удостоенъ съ честьта, да му се принася жертва. Примери на жертви съ друга цель, особено благодарность [2]), въ Ригведа почти няма. Какво се иска отъ бога, казахъ вече. Индиецътъ иска отъ тоя или оня богъ, спор. специалитета му: защита за себе си и за стадата си, дълъгъ и щастливъ животъ, голямо потомство, още по-голямо богатство (естествено въ конье, крави и всякакъвъ добитъкъ), победа върху неприятеля и други още неща отъ тоя родъ. Въ някои химни става дума и за помощь срещу изкушенията на злото, за чиста съвесть и за мъдрость, впрочемъ доста рядко. Начинътъ, по който се проси и израженията, въ които се облича желанието на певеца са доста интересни и се определятъ отъ съображения, въ които прозира отношението на хората къмъ боговете и понятието на първите за последните. Преди всичко: не прави честь на боговете, ако те приематъ даровете на хората, а не имъ изпълнятъ просбите, когато се знае, че те са всякога въ състояние да сторятъ това. Певецътъ се поставя въ положението на бога и казва: „ако азъ, Индра, разполагахъ съ толкова имотъ, колкото ти спечеляшъ, ако азъ бяхъ едничъкъ господарь на богатствата, какъвто си ти, напстина бихъ далъ нещо на певеца, бихъ му дарилъ много добитъкъ, не бихъ го оставилъ въ скъдость“. [3]) — На второ място: словото има чародейна сила: една вяра, която се среща у всички малокултурни народи. Химнътъ, ритмичното слово, притежава тая сила въ още по-голяма мяра. Изрични свидетелства за нея у индийците срещаме въ самите химни. Словото в а ч ъ (= vox), което символизира въ някои химни небесния гръмъ, като негово най-мощно изражение, се почита като „царица на боговете“ (Ригв. VIII. 89. 10), която е „произведена отъ боговете и говорена отъ животните въ всякакви образи“ (човекъ е спор. ведийските представи тоже животно) и която казва за себе си (Ригв. X. 125): „азъ пътувамъ съ Васу, съ Рудра, съ Адитя и съ всички богове;

---

[1]) Езикътъ на Ведите не знае изобщо думата „благодаря“. H. Oldenberg, Die Religion des Veda, p. 305.

[2]) Th. Benfey, Die Hymnen des Sama-Veda. Leipzig 1848, p. 219.

азъ нося двамината: Варуна и Митра, Индра и Агни, двата Açвини. Азъ нося и пенестото питие Сома и (боговете) Тващаръ, Пушанъ и Бхага (= богъ? [1]). Азъ даря съкровища томува, който принася жертва, който е приготвилъ Сома. Азъ съмъ царицата, дарителка на богатства . . . , който не ме почита, той погива" . . . [2]) — Та и следъ ведийската епоха вачъ се поставя, като космиченъ принципъ, върху единственото божество, което за няколко време царува въ индийския Пантеонъ неограничено, върху Праджапати: „ако има нещо по-високо отъ Праджапати, то е вачъ". [3]) Като персонифицирано слово се явява въ Ведите и богинята Сарасвати: и тя дава богатства на тогова, който пее химните и принася жертва. Но не само словото има тая мощь; и химнътъ, като слово par exellence, я притежава тъй също и повече дори. За него се казва, че той дава сила на боговете, че съ негова само мощь и чрезъ жертвата са те въ състояние да вършатъ своите подвизи. Като молитва той се персонифицира, като обема въ себе и жертвата, въ особено божество Брахманаспати [4]).

Отъ тукъ до възгледа, че не само словото, не само химнътъ, но и техниятъ носитель и творецъ, жрецътъ, притежава тяхната сила и е въ състояние да произвежда върху боговете същото влияние, каквото и те произвеждатъ, е една малка крачка. Жреците не закъсняватъ да теглятъ тая консеквенция. Покрай химните, въ които се слави богинята вàчъ и самиятъ химнъ, срещаме други, дето се казва, че „певците каратъ боговете да даватъ успехъ на тия, които жертвуватъ". Но това не е само на думи. Практиката отива съ своите консеквенции още по далечъ. Работата достига до тамъ, че жрецътъ кога принася жертва, разчита не само на влиянието си върху боговете, но е убеденъ, че те са длъжни да му дадатъ, каквото пожелае. За слаганьето на туй убеждение е способствувала, покрай възрението за силата на химна и на словото, още и вярата — една вяра, която се развива следъ като изчезва символичното значение на жертвата, въ следведийско

---

[1]) Срв. багха въ Авеста и фригийския Ζεὺς Βαγαῖος, L. von Schröder. Wiener Zeitschrift für Kunde d. Morgenland. IX. 127. H. Oldenberg. Z. d. d. M. 9., 50, p. 50.

[2]) Отъ тукъ се обяснява какъ словото се взема като вечно и първоначално (ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, „въ начало бе слово") и се идентифицира съ абсолутния богъ Брахманъ на следведийската философия. Срв. Th. Benfey, Geschichte der Sprachwissenschaft. München 1869, p. 42.

[3]) A. Weber, Indische Studien IX 479.

[4]) вж. Th. Benfey, Geschichte der Sprachwissenschaft, p. 43.

време — че жертвата не само не е луксъ за боговете, когото те благосклонно приематъ, но удовлетворява техни реални потреби, че тя имъ служи за храна, безъ която те не могатъ живя, не могатъ върши никакви подвизи и че тя е единственъ източникъ за тяхното препитаванье и съществуванье. Богъ Индра моли нейде жреца: „пожертвувай ми нещо, гладенъ съмъ“ и добива отговоръ (Ригв. I 54, 9): „напий се съ Сома, утоли жада си; следъ туй помисли да ни дадешъ богатство“. Безъ да пие Сома Индра не може се мръдна нито една крачка, не може надви своя противникъ, демона Вртра. Той моли жреца, не тоя него. Съ жертвата не се прси смирено, не се иска милость отъ боговете; тя е само поводъ да ги „поиздои“ (химните употребятъ тъкмо тоя изразъ) жрецътъ, да имъ даде нящо, за да му дадатъ и те, каквото той иска. Жрецътъ дои бога, както се дои крава; той мисли нейде (Ригв. III. 45, 1), че богътъ е ханатъ отъ други жрецъ за доенье и понеже му е потребенъ, пожелава: „дано не те, Индра, задържи някой, както капанъ уловената птица“. Следъ като си е свършилъ работата съ него, певецътъ Вамадева се провиква (Ригв. IV. 21, 10): „кой ще купи отъ менъ тогова Индра? Продавамъ го за десеть крави. Като изсече враговете, нека ми се пакъ повърне“. Другъ певецъ обаче не е на същото мнение (Самав. I. 3, 2, 5): „и за голяма цена дори, о Индра, не бихъ те нивгажъ продалъ; нито за 1000, нито за 10.000“. А Индра, пиянъ отъ Сома, се пита въ весело настроение (Ригв. X, 119): „сега азъ имамъ „кефъ“ да подаря някому единъ жрецъ, една крава! Да не е за дето пихъ Сома? — както ветрове бушуватъ, така и менъ разклати питието“ . . .

Тия малко примери, избрани набързо, говорятъ съвсемъ недвусмислено, какъ си представятъ жреците боговете. Веднажъ жрецътъ дошелъ до съзнание, че той е, отъ когото зависятъ боговете, а не той зависи отъ тяхъ, и че на него и на неговата жертва дължатъ те своята прехрана, той умее да се постави, както тряба, спрямо тяхъ и да оползотвори най-отлично изгодното си положение. Той имъ заявява направо, че ще ги храни и пои, ако се обещаятъ да изпълняватъ желанията му; той прави единъ видъ договоръ съ тяхъ, ако въ една по-нова ведийска формула жрецътъ казва богу: „дай ми, ще ти дамъ; постави нещо за менъ, ще поставя нещо за тебъ; предложи ми подаяние, ще ти предложа подаяние[1])“. За съчувствено на-

[1]) H. Oldenberg, Die Religion des Veda p. 310.

строяванье и молба на боговете не се мисли; боговете биватъ заставяни. А къмъ такива богове, чиято съдба лежи въ властьта на човека и биватъ заплашвани съ гладъ, не може да се чувствува не само страхопочитание но и всеки респектъ; въ тяхъ престава да се вярва.

Това безверие обаче е сравнително доста ново, него го няма въ най старите химни. То се среща въ по-новите части на Ведите и въ химни, които откъмъ възгледи образуватъ преходна степень между Ведите и следведийската религия, въ които и въ друго отношение съзираме по нови елементи. Въ по вечето отъ химните жрецътъ благоговее предъ боговете, моли имъ се, за да ги склони на своя страна и влияе върху тяхъ съ позволени средства; да печели благоговението имъ съ насилие върху тяхъ, му е съвсемъ чуждо.

Нека тукъ пътемъ посоча, какви са задгробните идеали на индиеца, следъ като знаемъ земните му. Въ Веда се вярва въ безсмъртие на душата, въ рай и адъ. Душата, кога умре тялото, се отделя отъ него и води самостоенъ животъ на небето, въ царството на Яма (господаря на блажените), дето тя взема участие въ тържествата на боговете при музика, танецъ и пълни чаши, наслаждава се отъ медъ, масло и Сома и приема благосклонно приношенията на живите при погребенье и при други праздници въ честь на покойните, или пъкъ въ тъмите на ада, за когото Веда ни дава доста смътно понятие. Да отиде душата долу или горе решава това, какво е вършила тя на тоя святъ: боговете наказватъ грешните, пращатъ ги въ ада и награждаватъ добродейните, повикватъ ги на небето; всеки получава задъ гроба заслужено възмездие. Вярата въ повторно ражданье, споредъ която душата се въплощава следъ смъртьта на тялото въ друго тяло, било то животно, растение човекъ или богъ, като отплата за добри или лоши дела, тукъ почти не се среща; уединено[1]) се вестява тя въ химни отъ по-ново потекло.

Берлинъ, марта 1900. год.

(Следва).

М. Арнаудовъ.

---

[1]) H. Oldenberg, Religion des Veda, p. 562 и сл.

РЕЦЕНЗИИ И КНИГОПИСЪ.

La Péninsule Balkanique. Esquisse historique, ethnographique, philologique et littéraire. Cours libre professé à la Faculté des Lettres de l'Université de Montpellier par Léon Lamouche. Paris 1899. Стр. 310. Ц. 3 frs. 50.

Презъ 1898. година известниятъ познавачъ на работите на Балканския полуостровъ, френскиятъ капитанъ отъ пионерите г. Леонъ Ламушъ, е челъ на университета въ Монпелие свободенъ курсъ върху Балканския полуостровъ, който сетне е билъ издаденъ подъ горното название и въ отделна книга. Въ тоя курсъ г. Ламушъ е разгледалъ положението на разните народности на полуострова отъ началото дори до днешенъ день и образуваньето на новите балкански държави и въ заключение е посочилъ на своите слушатели особиците на главните езици, които се говорятъ день днешенъ отъ народите на тоя полуостровъ. Отъ изложението на предмета се вижда, че г. Ламушъ е много добре запознатъ съ предмета, който разглежда — каквото той впрочемъ е показвалъ винаги въ своите съчинения —, и че той гледа много по-сериозно на своята задача, отколкото много други чужденци, които бърже пробягватъ балканските земи, изучватъ ги à vol d'oiseau или по-верно отъ прозорците на железницата и на гостинниците и сетне бърже-бърже гледатъ да напишатъ някое обемисто съчинение, което, ако не показва любовь къмъ предмета, — защото истинска любовь не може да дружи съ повръхно познанство, — поне дава на авторите възможность да излизатъ на книжовното поле съ претенция на познавачи на близкия ориентъ. Г. Ламушъ не е отъ тия хора — такова повръхно занимаванье не е нито по характера му, нито пъкъ по званието му. Какъвто си е пионеръ по звание, той си остая и истински пионеръ на оная наука, която си е избралъ за любимо свое занятие, съ цель да запознае съ нея своя народъ, който напоследъкъ е захваналъ особено да се интересува за близкия нашъ изтокъ.

Курсътъ на г. Ламуша се разпада на 14 глави, отъ които първата разправя за положението на националностите на полуострова въ края на днешния векъ. А именно тукъ живеятъ шесть главни народности, отъ които петь — гърци, албанци, ромъни, българи и сърби — принадлежатъ къмъ индоевропейската фамилия, а само турците къмъ туранската фамилия. Турците съставятъ собствено само слаба часть отъ населението на полуострова, който владеятъ вече отъ петь века насамъ. Целиятъ имъ брой възлиза едва на 1,900.000 души, отъ които 1,300.000 въ самата отоманска територия, 570,000 въ България, а остатъкътъ въ зе-

мите отстъпени въ 1878. г. на Ромъния и Сърбия и въ 1881. г. на Гърция. Това население е компактно само около Черно море, и то най-гъсто между Одринъ и Цариградъ и около Русе, Шуменъ и Варна. Ала тука навсякъде то е промешано съ села отъ друга народность, съ българи или гърци. Вънъ отъ това турците се намиратъ по градовете и близу до тяхъ. Притуй забележително е, че тамъ, дето местното население е прегърнало ислама, както въ Албания и Босна, няма същински турци. Това показва, че заселяваньето на турците е ставало поради военни съображения. Заради това и те, като не са привързани къмъ самата земя, напущатъ я, щомъ изгубятъ въ нея властьта. Затова те напущатъ освободените отъ турско иго земи, дори се изселватъ и изъ България, макаръ и да живеятъ тукъ въ компактна маса и макаръ българските власти да се отнасятъ спрямо нихъ съ най-голяма благосклонность.

Гърците открай-време са мореплавателенъ народъ. Те живеятъ по островите и морските крайбрежия, и то не само по бреговете на Егейско и Мраморно море, ами и край Черно море. Сетне, въ по-голямъ или по-малъкъ брой, те се намиратъ въ всички важни градове на Турция и Южна България, както и въ големите ромънски градове на долния Дунавъ, въ Браила и Галацъ. Истинската столнина на елинизъма вънъ отъ Гърция е Цариградъ, дето има повече отъ 300.000 гърци. Всичкото гръцко население на полуострова брои около $4^1/_2$ милиона души, отъ които 2,400.000 въ Гърция и и 2,100.000 въ Отоманската империя. Въ България има 60.000 гърци. Въ Гърция населението наистина не е досущъ елинско, защото самъ-тамъ има и власи и албанци, ала то е почти елинизувано. Едно време гръцката култура упражнявала голямо влияние върху другите народи на полуострова, ала това влияние сега е доста намалено. Благодарение на това влияние и до день днешенъ гръцкиятъ езикъ се говори и въ всички градове въ Македония дори до сръбската граница. И днесь битолските и прилепските »гърци« собствено са власи.

Албанците живеятъ надлъжъ по Адриатско море между Гърция и Черногора. На изтокъ междата имъ не е определена и се мести все къмъ изтокъ въ вреда на българското и сръбско население. Въ това разширение на своите предели албанците намиратъ подкрепа у турската власть. Въ Отоманската империя ще да има около 1 или $1^1/_2$ милиона и можеби до 200.000 души въ Гърция, които обаче са много или малко погърчени. Мнозинството между албанците изповядва исляма, малцинството се разпределя между католици (геги, на северъ) и православни (тоски, на югъ). Последните клонятъ къмъ Гърция, докогато католишките албанци са доволни отъ турското владичество, което имъ предоставя почти пълна автономия. Албанците изобщо се отличаватъ съ своя независимъ нъравъ, който не се подчинява лесно на авторитета на държавната власть. Те едва ли притежаватъ истинско народно съзнание и национално чувство и се сдружаватъ само въ случай, когато ги заплашва определена опасность, както бе случаятъ въ 1879. год., когато се дигнаха да бранятъ територията си противъ решението на великите сили, да се отстжпи часть отъ северна Албания на Черногора.

Ромъните, потомци на римските колонисти и на даките, които отподире претърпяха не малко влияние и отъ славяните, заедно съ черно-горците са едничките, които не подпаднаха напълно подъ господството на турците. Те образуватъ сега най-важната отъ всички християнски държави на Балканския полуостровъ. Те успешно вървятъ въ пътя къмъ своето политично и икономично развитие въпреки неизбежните мъчнотии, що произлизатъ отъ недостатъчната подготовка на страната за политична свобода и за парламентаренъ режимъ. Въ Ромъния има около 5,400.000 — по неточни статистични дани —, отъ които около 5 милиона румъни, 100,000 българи, турци, татари и пр. въ Добруджа, около 150,000 чужденци, главно австроунгарци и гърци, и 240.000 евреи (по официалната статистика въ същность не по-малко отъ 300.000 души), отъ които повечето са дошли отъ Австрия, Полша и Русия и почти всички живеятъ въ Молдавия. Но голямъ брой ромъни има и отвъдъ Карпатите и Прутъ; тъй въ Унгария официалната статистика, пристрастна за владеещото племе, сама ги наброява до $2^1/_2$ милиона, които въ Трансилвания съставятъ даже мнозинството (57%); въ австрийската область Буковина има до 208.000 души и въ руска Бесарабия 900.000 души върху едно население отъ 1,600.000 жители. Споредъ това левиятъ брягъ на Дунава ни представя една плътна група отъ 8,700.000 ромъни. Даже споредъ г. Дим. Стурдза, единъ отъ най-добрите познавачи на своята страна, числото на ромъните възлиза на 9,900.000 души само отъ левия брягъ на Дунава. Вънъ отъ това отъ десния брягъ има 60.000 ромъни въ България и 145.000 въ Сърбия. Вънъ отъ тия ромъни, преселенци отъ левия брягъ на Дунава, въ центра на полуострова има други ромъни, отдалечени отъ своите братя въ свободна Ромъния. Те са така названите цинцари или куцовласи, които сами себе си наричатъ аромъни. Те се смятатъ за последните остатъци отъ латинизуваните населения, що заимаха голяма часть отъ полуострова преди нахлуваньето на варварите и които играеха важна рола още въ средните векове. Тия македонски ромъни са твърде разпръснати и почти нигде не образуватъ важна група. Те се срещатъ дори въ Гърция и Албания и проявяватъ особени способности за търговия и за кръчмарство. Техниятъ брой не може да се определи точно; тъй, докато споредъ г. Вайганда те броятъ всичко 150.000 души, единъ ромънски авторъ ги изброява до 1,200.000. Споредъ г. Ламуша обаче по-близъкъ до истината ще бъде броятъ, посоченъ още въ 1854. год. въ албанските студии на Хана, споредъ когото имало 500.000 до 600.000 куцовласи. Очевидно е обаче, че г. Ламушъ е изпадналъ въ това заблуждение, да възкачва толкова числото на арумъните, като може би е сметналъ за аромъни онова население, което е сега вече чисто гръцко, и като се е полъгалъ отъ това, дето е видялъ на някои места компактно аромънско население и е мислилъ, че такова тряба да бъде това население и тамъ, дето има само самъ-тамъ малки островчета отъ аромъни. Едно време тия аромъни са клонили къмъ гръцката култура, обаче откато Ромъния се въздигна на първо място между балканските държави, и македонските ромъни захва-

нали да се чувствуватъ като ромъни и да култивиратъ своя собственъ езикъ, като откриватъ и свои училища.

Славяните образуватъ мнозинството отъ населението на Балканския полуостровъ. Те възлизатъ на 9 милиона души, които се разпределятъ по равно между българи и сърби.

Сърбите заематъ североизточния дялъ на полуострова и броятъ въ Босна и Херцеговина 1,400.000 души, въ Сърбия 2 милиона, въ Чернагора около 240.000 и най-сетне въ турската покраина на северъ отъ Македония, наречена Стара Сърбия, около 150.000. Къмъ тия четире милиона и половина сърби тряба да се прибавятъ още 3,250.000 хървати и сърби, които живеятъ въ Австро-Унгария и които съставятъ собствено едно племе съ единъ общъ езикъ, но разделено политично, по вяра и по азбуката на своята писменость въ два народа.

Българете са по-малобройни отъ сърбо-хърватите, но пъкъ те са по-малко разпръснати. Освенъ някои колонии въ Русия (въ Бесарабия и въ Таврида), дето те броятъ 100.000 до 150.000 души, и въ Банатъ (около 30.000) българите живеятъ изключно на Балканския полуостровъ. Княжество България брои сега 3,340.713 жители, отъ които 2,505.217 българи. Другите българи, освенъ 100.000 до 120.000 души въ Добруджа или разпръснати въ Ромъния, се намиратъ въ областите останали още подъ турско иго. Северната часть отъ Тракия въ болшинство е населена съ българи, размесени съ гърци и турци. Колкото повече отиваме къмъ югъ и се доближаваме до Цариградъ, толкова повене растатъ бърже размерите на последните два народа; обаче срещатъ се български села дори и въ близката околность на столицата.

Въ Македония населението въ голямото си мнозинство е славянско. Отъ 1878. год. насамъ за народностьта на тия славяни се водятъ страшни препирни между българи и сърби. До тая година за никого, който изучаваше тоя въпросъ, не съществуваше никакво съмнение за българския характеръ на македонците. Пътешественици отъ разно потекло, французи, германци, австрийци, англичани, като Лежанъ, Ханъ, Ами-Буе, Каницъ, Иречекъ, са съгласни по тоя въпросъ. Самите македонци отдавна иматъ съзнание за своята принадлежность къмъ българското племе; тъй въ черковните борби между българи и сърби жителите отъ Скопье, Прилепъ, Битоля бяха най-горещите въ защитата на българските интереси. Заради това и въ проектите на Цариградската конференция въ 1876. год. за преустройството на Европейска Турция Македония влизаше въ оная область, която имаше за главенъ градъ София, а Санъ-Стефанскиятъ договоръ я причисляше изцяло къмъ Велика България, отпосле разпокъсана въ Берлинъ на три парчета.

Въ днешно време значителното развитие, до което е стигнало българското училищно дело въ тая страна, въпреки деятелната гръцка пропаганда и твърде малко насърдчителното, ако не и дори враждебно поведение на отоманските власти, показва, че училищата отговарятъ на истинските нужди и желания на населението. Впрочемъ и турските власти признаватъ, че населението въ вилаетите Солунски и Битолски и въ Скопския санджакъ е

въ мнозинството си българско. Г. Ламушъ казва, че разпиталъ върху това турски чиновници въ разни македонски градове и получилъ навсегде еднакъвъ отговоръ.

Поведението на сърбите обаче споредъ г. Ламуша се обяснява лесно; макаръ и да тряба човекъ да съжалява тия борби между два братски народа, които би трябало да живеять въ пълно съгласие, пакъ не може (?) да се укори единъ малъкъ народъ, ако той гледа да намери едно още свободно поле за неговото бъдещо разширение. Тукъ любовъта къмъ балканските народи кара г. Ламуша да не вижда нищо укорно въ това, дето сърбите именно съ своите ламтения къмъ чужда страна вкарватъ два близки народа въ такова положение, което еднакво зле ще се отрази както върху самите тия съперници, така и върху оная нещастна страна, която тъй несправедливо искатъ да обсебятъ сърбите, както признава самъ г. Ламушъ. Ако е осъдително, дето Англия иска да обсеби двете южноафрикански републики, ако г.Ламушъ не одобрява окупацията на Босна и Херцеговина отъ Австрия, ако той строго би осъдилъ заграбваньето на Холандия отъ Германия, или ако би намерилъ за чудовищно желанието да кажемъ на Швейцария да си пробие, чрезъ присъединение на басейна на Рона пътъ къмъ морето, защо тогава да не е осъдително, дори и дважъ по-осъдително, поведението на Сърбия, която съ това именно и за незнайно време продължава ужасните страдания на македонското нещастно население? Какво е криво българското население въ Македония, ако Австро-Унгария съ завзиманьето на Босна и Херцеговина е препречила пътя на Сърбия къмъ морето, та последната да има право да ламти за чужда земя и съ своето крайно користолюбиво поведение, да пакости на едно злощастно население, което тъкмо поради това поведение на Сърбия ще тряба може би още дълги години да пъшка подъ оня ужасенъ гнетъ, който е душилъ тъй дълго време и самата Сърбия? Нима защото Франция изгуби свои две области, тя съ това би могла да се извини, ако за обезвреждане заради тая загуба би поискала насила да си присвои Белгия, когато самото това население не би желало такова присъединение? Ние мислимъ, че. г. Ламушъ, който инакъ е тъй безпристрастенъ, трябаше и тукъ открито да осъди поведението на сърбите, а не да обвинява за враждебното настроение на сърбите къмъ българите Берлинския договоръ, който може да е далъ поводъ за такова настроение, но който никакъ не го оправдава. То би било все едно, ако заради единъ неуспехъ напр. на англичаните въ Египетъ бихме искали да оправдаемъ политиката имъ въ южна Африка.

Понеже Берлинскиятъ договоръ пресякълъ естествения пътъ на сърбите за излазъ навънъ и за разширение къмъ западъ, те се видели принудени да потърсятъ тоя излазъ къмъ югъ презъ Македония. Ала това споредъ г. Ламуша не пречи на никой безпристрастенъ наблюдатель да признае, че македонските славяни са българи, а не сърби. Сърбите въ подкрепа на своето мнение посочватъ исторични фактове, ала такива също фактове могатъ да се наведатъ и въ полза на противното мнение. Тъй между друго византийскиятъ императоръ Василий II., който разруши македонското

царство въ XI. векъ, се нарече »българоубиецъ«, а охридскиятъ патриархъ и подъ гръцко владичество носеше титлата архиепископъ български. По-сериозенъ е филологичниятъ доводъ. Македонските наречия, поради своето географично положение, представятъ отсенки посредни между наречията въ Сърбия и България, заради това могатъ се посочи само твърде слаби различия, за да се тегли междата между двата езика. Между характеристичните особици на българския езикъ е и употребата на члена, който съвършено липсува въ сръбския езикъ; и тъкмо членътъ е получилъ особено развитие въ македонските наречия. Въ отдела, дето г. Ламушъ разглежда особиците на българския и сръбския езикъ, той посочва по-подробно, кои главни свойщини на македонските наречия показватъ, че те тряба да се причислятъ къмъ българския езикъ, а не къмъ сръбския. Такава свойщина е особено членътъ, който притежаватъ и ония македонски наречия, що са най-близки до сръбските земи, като прилепското и дебърското наречие. Сетне македонските говори вървятъ по правилата на българските наречия, въ склонението върху и въ глаголните форми на трето лице множ. число отъ сегашно време, които иматъ **т**, което липсва въ сръбските наречия. Най-сетне македонските диалекти са въ съгласие съ българския езикъ и въ разногласие съ сръбския въ образуваньето на бъдещето време не съ помощьта на инфинитива, а обикновено посредствомъ специална форма, която се мени. Тия всички мотиви са накарали г. Ламуша да заключи, че македонските наречия са български, а не сръбски.

Тъй че като се прибавятъ къмъ българската народность македонските славяни, които може да се пресметнатъ съ нещо повече отъ 1 милионъ, а заедно съ одринските българи на $1^1/_2$ милиона, ще се получи като общо число на българите 4,200.000 души.

Макаръ и по потекло твърде близки, сърбите и българите се отличаватъ доста по характеръ и обичаи. Сърбите са поживи, по леки, по-горещи, и се приближаватъ до латинските народи, особено до южните италиянци, съ които са сродни по своята бодрость на ума, по пламенните си страсти, по авантюристичния духъ, но и по непостоянството и по липса на устойчивость. Те или не се поддадоха на турското иго, както въ Черногора, или се освободиха отъ него съ своя собственъ куражъ и безъ вънкашна помощь. Ала въ мирното и бавно устройство на своето отечество те не излязоха тъй щастливи. Чести политични кризи, непредвидлива финансова политика, нещастни войни често спъваха напредъка на това толкова даровито племе.

Съвсемъ инакви са българите. Спокойни, трудолюбиви, устойчиви, те постигатъ своите цели по-скоро съ своето търпение, отколкото съ своята смелость. Макаръ и на Шипка и Сливница да показаха, че умеятъ храбро да се биятъ за своята свобода и отечество, те инакъ по природа са миролюбиви и предпочитатъ мирните занаятия предъ шумните авантюри. Тъй че въпреки всички мъчнотии, които младото княжество срещна въ първите си години, то, още не навършило двайсетъ години отъ своето съществуванье, постигна такова развитие, как-

вото никоя друга държава отъ източна Европа не е показала въ такова късо време. И вънъ отъ границите на България пакъ на същата устойчивость и политична мъдрость на това племе се дължи разпространението на българските училища въ Македония, както и правдините получени отъ султана въ полза на българското население въ тая страна.

Всички изброени по-преди племена се намиратъ и въ централната часть на полуострова, въ Македония и Стара Сърбия. На северъ, въ Стара Сърбия, населението е главно сръбско, въ истинска Македония то е българско, а по крайбрежията и въ местностите край елинското кралство гръцко. Куцовласите образуватъ острови, пръснати по цялата область, особено около Битоля и по планините съседни съ Гърция. Турците се намиратъ по всички градове и образуватъ селско население около Солунъ; албанците най-сетне се простиратъ отъ западъ къмъ изтокъ и въ голяма маса се намиратъ въ Стара Сърбия, въ Дебърската покрайнина и около езерата Охридско и Преспанско, достигайки до Битоля.

Освенъ сърбите и българите, претенции за тая страна заявяватъ и гърците, които дълго време упражняваха върху нея голямо умствено и религиозно влияние. Ала сега тяхната пропаганда, подкрепяна отъ гръцките консули и отъ богати патриоти, е принудена да държи бранително поведение. Куцовласите захващатъ тоже да се събуждатъ и да работятъ за себе си, не за гърците. Като се боятъ, че ако мине Македония подъ друга власть, те ще бъдатъ претопени, те именно заради това предпочитатъ въпреки всичко властьта на турците, които поне имъ даватъ възможность да си пазятъ националностьта. Те са се опитвали да се приближатъ къмъ албанците, съ които ги свързватъ известни обичаи, традиции и езиковни аналогии, ала албанците още не изглеждатъ зрели за подобни политични планове. Стига да имъ се не искатъ данъци, да имъ се позволява да носятъ оръжие и да ограбватъ своите съседи, християните, да ги не надзираватъ въ техните похождения, те са си доволни отъ положението и ще си останатъ мирни. Те съ оръжие биха се възпротивили противъ всеки опитъ, да се настани друга власть освенъ турската въ местностьта, която населяватъ. Това те показаха и срещу великите сили, когато се касаеше да се отстъпятъ на Черногора ония землища, които ѝ се бяха определили съгласно съ наредбите на Берлинския договоръ.

Следъ това г. Ламушъ накъсо описва още арменците, циганите и евреите, които също тъй се срещатъ въ Европейска Турция, макаръ и въ сравнително малко число. Той завършва тая глава за народностите съ едно кратко изложение върху ролата, която играе на полуострова вярата, върху разните вероизповядания и върху устройството на православната църква. Броятъ на всички мюсюлмани на полуострова, който има 21 милиона жители, достига споредъ г. Ламуша до 3,300.000 души отъ които около 2 милиона въ Турция, 643.000 въ България и 492.000 въ Босна.

Следъ като по тоя начинъ авторътъ очертава сегашното положение на народностите въ полуострова, което, както вижда читателятъ, е доста верно схванато и предадено, въ следните четире

глави той ни рисува, през какво развитие са минали тия народности отъ началото на историчното време на полуострова, и какво е било тяхното положение въ средните и новите времена до началото на упадъка на Отоманската империя. Въ глава VI. сетне представя се накратко една картина на империята въ време на нейния упадъкъ, докато захващатъ разните въстания за освобождение отъ несносното иго, които се описватъ съ вещина въ особена глава. Най-сетне политичната картина на полуострова се завършва съ две глави, въ които се излагатъ ония важни събибития въ средата на сегашния векъ, които доведоха до днешното положение на работите въ полуострова. Въ последните петъ глави отъ книгата г. Ламушъ ни излага главните характерни черти на шестте най-важни езика на полуострова, именно на турския, албанския, новогръцкия, българския, сръбския и ромънския езикъ. При това авторътъ дава и някои къси подробици върху литературата на тия езици. Ние няма тука да разглеждаме надребно съдържанието на тия интересни глави, но отъ онова, което напространно съобщихме изъ първата глава на книгата, читателятъ наверно се е убедилъ, съ каква вещина и добросъвестность трактува авторътъ предмета, та ще ни послуша, ако му препоръчаме да се запознае самъ съ това интересно съчинение.

Ив. Георгов.

П. Н. Милюковъ, Христіанскія древности Западной Македоніи (отделенъ отпечатъкъ отъ »Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ, т. IV., выпускъ 1.), София 1899., стр. 131.

Презъ лятото 1898. г. рускиятъ археологически институтъ предприе една научна експедиция начело съ директора на института г. Ѳ. И. Успенски въ Македония съ цель да се запознае съ старините на тази страна, които отдавна вече са привличали вниманието на много пътешественици и не веднажъ са бивали описвани въ техните пътни бележки. Материалътъ, събранъ презъ времето на тази експедиция, билъ доста богатъ и разнообразенъ и е вече отчасть разработенъ или пъкъ все още се разработва въ органа на института. Озаглавената тукъ статия представя едно изследванье на една само часть отъ този материалъ, разработваньето на който г. директорътъ бе възложилъ на г. Милюкова, който взе така също деятелно участие въ експедицията. Въ тази статия авторътъ ни дава прекрасно и подробно описание на единъ отделъ отъ археологичните паметници на западна Македония, върху който до сега се е обръщало най-малко внимание отъ изследвачите на македонските старини — църковната архитектура, фрески и надписи отъ християнската и особено отъ славянската епоха. Цельта на тази публикация, споредъ признанието на автора, е »да съобщи донейде пъленъ материалъ« по означения отделъ »по-нататъшната научна разработка на който изисква

по-специални знания и по-грижовно изучванье на мястото«. Обаче обнародваньето на този материялъ се явява необходимо отъ една страна поради пълната почти липса въ литературата на такива общи сведения по материали отъ този родъ, който да послужи като изходенъ пунктъ за всяка по-нататъшна специална работа, а отъ друга — поради бързото разрушение на християнските паметници въ Македония. »При разрушение на християнските паметници въ Македония«, пише авторътъ, — »отъ времето, отъ невежество или отъ политични съображения, може да се страхуваме, че някои отъ видените отъ насъ старини ще бъдатъ вече изгубени за по-сетнешните изследвачи, — както и за насъ някои паметници, които са съществували няколко месеца преди нашата екскурсия, се оказаха загинали вече. За жалость не винаги стигаше времето за по-детально описание на заварените презъ времето на екскурсията материали; така също твърде е жално, дето поради някои технични условия въ повечето случаи се оказа невъзможно, да се снематъ фотографии отъ фреските въ църквите; а пъкъ този тъкмо родъ паметници е особено изложенъ на действието на времето и на невежеството или злонамерено разрушение отъ страна на местните духовни власти. Може би настоящата публикация ще подбуди последните да се отнасятъ по-внимателно къмъ запазваньето старите фрески, отколкото това е било досега, — и отъ друга страна, ще предизвика нови компетентни изследвачи за изучваньето на източната църковна живопись отъ XIV—XVII. вв. по приведения отъ насъ въ известность драгоцененъ, но и крехъкъ материялъ. Би било твърде желателно, да се предприемеше особена експедиция съ тази специялна цель«.

Християнските паметници на Македония, които се описватъ въ настоящата статия, произлизатъ отъ следните градове и местности, посетени отъ експедицията: Солунъ и околностите му, Воденъ, Долна Преспа, с. Германъ, островъ »Градъ«, островъ »Ахилъ«, с. Винени, южния брягъ на Преспа, островъ »Малиградъ«; долината на Корча, с. Бария, Дряново и Бобощица. Местностьта около Охридското езеро, Охридъ, местностьта на с.-и. отъ Преспанското езеро, Слимнички манастиръ и околните села, манастиръ »Слепче« при Битоля, Прилепъ и околностите му, Трескавечкия манастиръ въ с. Беловидица, Скопье, манастирите въ околностите на Скопье: при с. Любитенъ, Кучевиште, манастирите св. Архангелъ, Марковъ и Нерезки. Описанието е направено по реда на маршрута на експедицията. То е илустрирано съ много рисунки въ текста и въ края на статията са приложени 32 прекрасни цинкографии, които даватъ ясна представа за описаните паметници и правятъ още по-интересно самото описание. За да могатъ читателите да си съставятъ понятие, както за характера, така и за важностьта на материала, изложенъ въвъ въпросната статия, ние дóпъти ще съобщимъ изцяло общия прегледъ на по-съществените данни, които авторътъ дава въ заключителната глава на своя трудъ.

В. Н. З.

Prof. Gustav Weigand, Die Rumänen in Serbien въ Globus Bd. LXXVII, № 17, 5 Май 1900. Добре познатиятъ на българите професоръ Вайгандъ напечаталъ въ най-новата книжка на Globus една статийка за ромъните въ Сърбия, която представя за насъ интересъ не толкозъ съ това, дето говори за българско население въ Зайчарско и по горното течение на Бяла река и дето на Тимокъ отрича службата на етнографична и езикова граница (върху това няма съмнение), а заради неговите бележки за преселването на ромъните въ Сърбия. Нашите ромъни въ Видинско представятъ непрекъснато цяло съ ромъните въ сръбска Краина и иматъ същия произходъ. Ромъните въ източна и южна Сърбия, които стоятъ въ най-тясна свръзка съ нашите ромъни са дошли отъ Малка Влахиа, а западните — отъ Банатъ. Много местни имена иматъ българска форма, което показва, че ромъните са се преселили тука, когато населението е било още българско. Първите ромънски преселенци чули местните имена отъ българи, а не отъ сърби; имената Тополница, Дълбока, Столъ и други иматъ българска, а не сръбска форма. — Главната причина за изселването на ромъните отъ Малка Влахия въ началото на това столетие била угнетението на селените отъ чокоите, особено после въвеждането на органическия институтъ въ 1831 година.

А. И.

---

5 этнографическихъ картъ Македоніи съ текстомъ П. Н. Милюкова. Цѣна 1 р. 1900, изданіе Школной Картопечатни.

Професоръ Милюковъ направилъ наново ценен приносъ за разяснение на етнографските отношения въ Македония. Той издалъ скупомъ петь етнографски карти на Македония, като ги е придружилъ съ къси, но многозначителни бележки. За картографска основа на тези карти служи карта на Македония въ масщабъ 1: 1500000; имената на селищата са писани съ българска транскрипция. Първата карта представя Македония споредъ етнографската карта на Балканския полуостровъ, изработена отъ Ами Буе и издадена отъ Брокхауза на 1847 година, когато не бяха възникнали още тенденциозните спорове на народностите за завладяване на Македония. Ами Буе означилъ славянското население въ Македония като българи, защото самото то се нарича така. Втората карта е изработена споредъ етнографската карта на Киперта отъ 1876 г. Тя потвърдява после 30 години показанията на Ами Буе. Поправките са незначителни и те се отнасятъ главно до разпределението на албанците и турците. Кипертовата карта има голямо значение, защото възъ основа на нея се остановиха границите на България въ Санъ-Стефанския договоръ; и дипломатите, които разпокъсаха целокупна България на части »не отричали авторитетните показания на Киперта: те отделили Македония отъ останалата часть на България, не защото не са я считали българска, а именно затова, защото смятали за опасно да допустнатъ обединението на цялото българско

племе«. Третата карта представя гръцките претенции за Македония предъ Берлинския договоръ. Тази карта е издадена отъ E. Stanford въ 1877 година. Гърците се ползували отъ обстоятелството, дето турците признавали за българи само преминалите подъ управлението на току що възникналата екзархия (1870—72) славяни, а останалите верни на патриарха числили за гърци (румъ милетъ). Въ тази карта българскиятъ елементъ се явява въ Македония спорадиченъ

Тази карта има малко реални чърти. Четвъртата карта представя сръбските претенции за Македония споредъ картата на сръбското племе, издадена отъ сръбската великошколска младежъ. Въ нея българскиятъ елементъ наредъ съ сръбския се среща само въ Неврокопско. Милюковъ отбелязва тази карта като по-фантастична и отъ картата на гръцките претенции. Петата карта представя етнографската карта на Македония споредъ В. Кънчевъ, »единъ отъ най-добрите познавачи на Македония«. За основа на тази карта е послужила етнографската карта на Кънчева, издадена преди година въ »Български Прегледъ« [1]), но допълнена споредъ нови негови ръкописни материали, така щото въ този си новъ видъ тя се явява тука за първи пъть.

А. И.

Durch Bulgarien. Zur freundlichen Erinnerung den hochverehrten p. t. Gästen der Inaugurationsfahrt anlässlich der Eröffnung des Luxus-Zugverkehres Ostende-Sofia-Constantinopel und Berlin-Sofia-Constantinopel am 30. April 1900. Sofia. Hofbuchdruckerei Br. Prošek. 1900. Стр. 106, 16⁰.

Управлението на българските държавни железници е издало гореозначената книжка за приятенъ споменъ на високите гости, които дойдоха въ София на $^{17}/_{30}$ Априлъ тази година съ първия тренъ на луксозното железнопътно съобщение Остенде-София-Цариградъ и Берлинъ-София-Цариградъ.

Въ първите 17 странички се даватъ въ четире отдела къси бележки върху историята и географията на България, върху историчното развитие на нашите държавни железници и тяхната статистика. Въ последните два отдела има данни, които представятъ интересъ не само за чужденци, но и за много българи, които не са имали възможность, да следятъ историчного развитие на нашата държавна железнопътна мрежа.

Същностьта на книжката (стр. 16—106) съставятъ описания на местата, презъ които минаватъ железните пътища Цариброд-София-Пловдивъ-турската граница, София-Плевенъ и София-Радомиръ. Описани са, както прилича на добъръ пътеводачъ, и главните станционни градове, особено престолниятъ ни градъ София, за който въ 20 страници е посочено всичко, що може да представи интересъ за чужденеца.

---

[1]) Български Прегледъ год. V кн. III.

Формите на земната повърхнина въ България, особено въ онези краища, чиито железни пътища се описватъ въ гореозначената книжка, са много разнообразни и лесно се подаватъ на хубаво описание отъ вещо перо. Авторътъ се въсползувалъ сполучливо отъ това предимство на предмета и като приплелъ въ описанията си, особено за ония мяста, като плевненското поле и сливнишките голи чуки, които не привличатъ погледа съ красота, разкази за битки и различни исторични и етнографски бележки оживилъ извънредно много материала въ своята книжка. Особено хубаво е описанъ проломътъ на Искъръ, въ чието описание личи ясно вещото перо на г. Майнхардъ, авторъ на едно попространно описание на същия проломъ, напечатано въ Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik, Jahrg. XXI. № 2[1]).

А. И.

За значението на антропологичните наблюдения върху учениците, Бълг. Прегледъ, VI, 190, кн. VII, ст. 68 - 86.

Въ тая книга на »Български Прегледъ« г. д-ръ С. Ватевъ между друго отговаря и на моята »Забележка къмъ антропологичните наблюдения за »Българско Отечество,« печатана въ тазгодишната V-та книга на списанието. На уважаемия г. авторъ ще отговоря предварително на две забележки, които не досягатъ съществото на предмета, а подиръ това ще премина къмъ съществената часть на въпроса.

Уважемиятъ г. авторъ казва, че съмъ билъ критикувалъ мненията и заключенията му, които той щялъ да каже, но които до сега нигде не е казалъ, нито писалъ.[2])

Г-ну д-ру Ватеву безъ съмнение е познато, че има заключения, които се съдържатъ въ самите премиси, въ нашия сучай — въ данни. Такива са именно статистичните данни, изразени съ цифри въ %. Къмъ статистичните данни принадлежатъ и антропологичнните наблюдения. Ако уважаемиятъ г. д-ръ Ватевъ каже или напише, че въ Софийския край между деца отъ 5—14 год. има 12·39 % руси, 42·51 % мургави, то въ тезъ цифри е изказано и самото заключение: толкозъ деца са руси, а толкозъ мургави.

Не подлежи на съмнение, че азъ знаехъ, че г. авторътъ ще изложи наблюденията си съ цифри въ %, а понеже въ тия цифри се съдържа и заключението, то предварително и знаехъ, че той ще направи някои заключения, а като знаехъ и предмета на наблюденията му, можахъ и да обсъждамъ принципиялно тия заключения, макаръ и да не са били още писани.

По-нататъкъ г. авторътъ говори, че азъ съмъ билъ казалъ, какво щялъ да пише въ »Б. О.« монография по българската раса и отговаря, че няма да пише такъва монография, защото никой не билъ му я искалъ. Той щялъ да събира и обнародва

---

[1]) Гледай „Български Прегледъ“ год. V, кн. V, стр. 144.
[2]) Бълг. Прегледъ. VII. 72.

само материяли, отъ които щяло да може тепърва да се напише антропология на българина.[1])

Съ това г. авторътъ опровергава нещо, което азъ не съмъ казалъ. Ако съмъ мислелъ, че и той ще напише монография върху българската раса, съ туй съмъ искалъ да река не, че въ тая монография той ще изчерпи въпроса и ще каже последната дума по антропологията на българина. И азъ знаехъ, че уважаемиятъ авторъ ще обнародва материяли, но бяхъ убеденъ, че отъ дадения материалъ ще направи и някакво заключение за българина въ антропологично (расово) отношение, па ако не го направи съ думи, то само̀ ще си личи въ цифрите.

Така схващамъ смисъла на думите си: ще пише монография по българската раса.[2])

Преминавамъ на съществената часть отъ въпроса.

Въ забележката си къмъ антропологичните наблюдения за »Българско Отечество«[3]) азъ изказахъ две мисли или утвърждения: първо, че наблюденията за определение характера на една раса тряба да се извършватъ върху полово зрели хора, а не върху деца; второ, че и върху деца се правятъ антропологични наблюдения, но че те иматъ друга цель. Като следствие отъ първата мисъль е утвърждението ми, че понеже на г. д-ръ Ватевъ е поверено да събере материяли за расовия характеръ на българина и понеже той събира часть отъ тия материяли отъ полово незрели деца, то заключенията му извадени отъ наблюденията върху децата ще бъдатъ неправилни, т. е. % на русите, мургавите и смесени деца няма да изказва напр. истинския % на русите или мургавите българи.

Първото си утвърждение азъ подкрепихъ съ доводи на анатома Хиртълъ, на Дарвина и няколко етнографи. Оборилъ ли е г. д-ръ С. Ватевъ тия доводи? Не. Това ще видимъ като разгледаме отговорите на уважаемия г. авторъ.

Като оставимъ доводите за лоба, които въ дадения случай не са потребни, ще преминемъ къмъ втория доводъ. Дарвинъ казва, че между децата отъ разни човешки раси разликите са по-малко резки, отколкото между техните родители. Ще рече, че расовиятъ характеръ личи добре у възрастните хора, а не у децата.

Г. д-ръ Ватевъ признава, че думите на Дарвина са общъ законъ, но едновременно се мъчи и да обори Дарвина[4]) съ следния примеръ:

Деца отъ 6—14 год. иматъ

	немци,	евреи
руса коса	62 02 %,	32·03 %
черна коса	1·98 %,	11·46 %
сини очи	39·55 %,	19·30 %.

---

[1]) Бълг. Прегледъ. VII. 72—73.

[2]) „Българска раса“ няма, както няма нито руска, германска и пр., нъ терминътъ раса се употребя условно и за отделни народи, или групи народи.

[3]) Бълг. Прегледъ. V. 117—118 и VII. 72.

[4]) Бълг. Прегледъ. VII. 73.

Съ тоя примеръ г. д-ръ Ватевъ показва само това, че децата на немците и евреите се различаватъ (което никой не оспорва) по цвета на косата и очите, но съ същия примеръ никакъ не доказва, че родителите на тия деца не се различаватъ по-между си по-резко, въ по-голяма степень, отколкото децата имъ. И тъй първиятъ доводъ не е оборенъ.

Вториятъ ми доводъ гласи, че русата коса се мени съ възрастьта въ кестенява или черна и че тазъ промяна се завършва следъ половото озряване. Следователно отъ наблюденията върху деца винаги (при кавказката раса) ще се получи по голямъ % русокоси, отколкото би билъ % на русокосите възрастни хора отъ същия народъ. За тоя доводъ г. д-ръ. Ватевъ признава, че билъ доста основателенъ, но едновременно прибавя, че както косата тъй очите и кожата претърпявали известни промени съ възрастьта и че тия промени били траели отъ раждането до естествената смърть. Чуденъ мотивъ! Вярно е, че цветътъ на косата се мени до смъртьта на човека, защото въ старость побелява, но може ли това да послужи за доводъ, че е все едно да ли се правятъ наблюденията върху деца или върху възрастни хора? Нима зрялата възрасть не е фаза въ живота, когато антропологичните признаци презъ известно време са най постоянни сравнително съ незрялата и старата възрасть?

Аналогично съ горния мотивъ на г. д-ръ Ватевъ антропологътъ може да определи числото на човешките зъби по наблюденията си върху 6-годишни деца, защото числото имъ въ разните възрасти се мени. Има доста хора на 25—30 год., които иматъ, да речемъ, 26 зъба, а деца и старци съ по 18 зъба и старци съ по 2 зъба и т. нат.

По нататъкъ уважаемиятъ г. авторъ оставя Virchow да говори по втория ми доводъ, т. е. относително промяната на русата коса въ тъмна. Нека видимъ прочее какво казва тоя знаменитъ антропологъ. Той говори [1]) същото, което казватъ и моите етнографи, а именно: »още повече са случаите, дето косата на главата у новородените е руса, често бяложълтеникава или жълтеникава, и въпреки това полека се променя въ кестенява, даже кестеняво-черна. Но тоя процесъ трае години, често много години .... У някои косата пробива своята постоянна боя следъ половото развитие.« По-подиръ Virchow казва: »едничкиятъ сериозенъ укоръ, който може да се постави противъ нашата метода е тоя, че боите у учениците не са още окончателно развити.«

Ето какво казва Virchow. Както всеки вижда, той говори въ полза на тоя доводъ, че цветътъ на русата коса често се мени въ тъмна и че промяната се завършва следъ половото развитие, даже и по-късно.

По нататъкъ Virchow признава че: »по-добре е да се наблюдаватъ лица отъ 20—24 год., или отъ 20—30 год., но за това няма възможность.« [1]) По примера му върви и уважемиятъ г. д-ръ Ватевъ, като казва: »намъ е било също известно, че удобенъ материялъ за наблюдения, въ известно отношение, са полово зрели

---

[1]) Бълг Прегледъ. VII. 74.
[1]) Бълг. Прегледъ. VII. 75.

лица, нъ покажете, моля ви се, начина, по който да може да се наблюдаватъ 250.000 мъже и жени отъ всяко село въ цяла България и науката ще ви бъде благодарна.«[1])

И тъй и Virchow и Topinard[2]) и г. д-ръ Ватевъ признаватъ туй, което твърдятъ моите автори, т. е. че полово незрелите деца не са удобенъ материялъ за антропологични наблюдения, а възрастни хора отъ 20—30 год. и единствениятъ мотивъ, съ който те оправдаватъ антропологичните наблюдения върху учениците е тоя, че нямало възможность да се правятъ такива наблюдения върху голямо число възрастни хора. На това пътемъ отговарямъ, че и тоя мотивъ не стои на здрава почва. Ако така мислеха и смятаха статистиците, тогава нямаше да има преброявания на хората и домашните имъ животни. Ако въ Германия всяка 5. година се преброяватъ 52 милиона лица, то веднажъ въ 50 год. могатъ да се направятъ и наблюдения по цвета на косата и пр. върху 5—6 милиона възрастни хора.

Относително отговора на г. д-ръ Ватева по същия въпросъ може да се каже първо, че никой не му иска да извърши наблюдения върху 250.000 възрастни мъже и жени отъ всички села; второ, възможно е да се направятъ антропологични наблюдения надъ внушително число възрастни хора така: въ всеки окржгъ имаме пълно или непълно средно училище (негде и по 2—3) и при него учитель по естествена история съ висше образование. Презъ великденските или големите летни ваканции, и то въ няколко само дни, единъ учитель може да извърши наблюдения върху 500 и повече души възрастни хора въ центра на училището и въ най-близките села съ разноски отъ 20—30 лева. И тъй за 600—700 лева могатъ въ една година да се направятъ наблюдения надъ 10.000—15.000 възрастни. Тази цифра е вече внушителна, но въ 3 години могатъ да станатъ наблюдения върху 40.000—50.000 души и при това число ще благоговеятъ антрополозите, защото сравнително съ населението, чини ми се, че нигде не ще да са направени антропологични наблюдения върху сравнително толкозъ много възрастни хора.

Втората ми мисъль въ споменатата забележка беше, че и върху полово-незрелите ученици се праватъ антропологични наблюдения, но че те иматъ друга цель. Тъкмо на тия мои думи уважаемиятъ г. д-ръ Ватевъ не е обърналъ никакво внимание, а да беше вникналъ въ смисълта имъ, то въ втората часть на статията си не би ималъ нужда да говори за важностьта на антропологичните наблюдения върху учениците, защото релативната имъ важность и азъ признахъ съ думите си, че се правятъ такива наблюдения и че иматъ известна цель.

Също така г. авторътъ е зелъ думите ми: »по никой начинъ (антропологични наблюдения) не тряба да се извършватъ надъ учениците отъ долните класове и пр.« отделно безъ всякаква свързка съ по-горе разисквания принципияленъ въпросъ, и безъ свързка съ следната ми мисълъ, въ която казвамъ, че се правятъ

---

[1]) Ibid.
[2]) Ibid. 84.

наблюдения и върху последните ученици. По тоя начинъ той е представилъ работата тъй, като че азъ абсолутно отричамъ наблюдения върху учениците, а това не е верно. Смисълта на моите думи е, да не се правятъ по никой начинъ наблюдения върху полово незрели ученици тогава, когато цельта на наблюденията е, да се укаже расовиятъ характеръ на народа. Това подържамъ и читателятъ е виделъ, че моите доводи въ тая смисълъ не са оборени отъ никого.

Напоследъкъ ще се докосна и до цельта на наблюденията на уважаемия г. д-ръ Ватевъ. Самъ той признава, че лицата, които въ природоизпитателното дружество (и въ Бълг. Търг. вестникъ) са критикували реферата му, не казватъ, че наблюденията му върху учениците нямать абсолутно никакво значение. Обратно тия лица признаватъ значението на тия наблюдения, само че не имъ признаватъ оная степень отъ значение, която имъ дава референтътъ г. д-ръ Ватевъ, като са имали предъ видъ цельта на наблюенията, които тряба да се направятъ за Бълг. Отечество.

Също така се изказвамъ и азъ въ забележката си за тия наблюдения, както отъ общо гледище така и частно съ огледъ на цельта имъ, затова въ заглавието на забележката стои: наблюдения за »Българско Отечество«. Излишно е било прочее г. д-ръ Ватевъ да показва на критиците на речените наблюдения значението на последното, защото те не го отричатъ, а само го смятатъ за секундарно. Наблюденията направени въ Германия и Австрия ми бяха известни, разбира се, отъ по-рано, инакъ нямаше да кажа, че се правятъ. Но и по моето мнение за антропологията на единъ народъ те иматъ вторично значение. Те могатъ да послужатъ въ сравнителната антропология, за да се види разликата въ цвета на косата и п. между децата на разни народи, или между децата отъ разни области, окръзи и околии на единъ и същъ народъ, по тяхъ може да се заключи кой типъ, русиятъ или мургавиятъ преобладава у децата на единъ народъ, или окръгъ и т. нат.; но тия наблюдения не могатъ да заместятъ наблюденията върху възрастни хора, едничките, които иматъ първично значение, когато е въпросъ, да се изтъкнатъ антропологичните белези на единъ народъ. И въ статията на г. д-ръ Ватевъ азъ не можехъ да съгледамъ друго значение на наблюденията върху учениците, освенъ пакъ вторичното, което не имъ е отричано.

Да се повърнемъ къмъ цельта на наблюденията му. Отъ г. д-ръ Ватевъ се иска да събере материали за ръста, краската на кожата, очите и космите и пр. на българина т. е. на възрастния българинъ и по тия въпроси да напише монография, отъ която да се види какъвъ ръстъ (високъ, низъкъ), каква боя на кожата, косата и очите съ какъвъ % е застъпена у българина и пр.; кой видъ ръстъ или цветъ преодолява и т. под. Първоначално г. д-ръ Ватевъ добре билъ схваналъ задачата си и почналъ да наблюдава възрастни хора (войници), но когато проф. Ранке му казалъ да сгрупира резултатите отъ наблюденията си тъй, както Virchow групира резултатите отъ наблюденията върху учениците, тогава той на-

мислилъ да направи наблюдения върху ученици, защото по-лесно и по-вече материалъ щялъ съ туй да си достави, като е изпустналъ отъ очи цельта на своите наблюдения и я е идентифициралъ съ оная на немската училищна статистика.

Отъ това несъгласувание на г. д-ръ Ватева съ цельта на исканите отъ него наблюдения произхожда всичката разпря по тия наблюдения.

На някои ирония по мой адресъ не обръщамъ внимание, имайки предъ видъ, че въ научната критика се оценява работата, а не личностьта, и че inimicus rei може да бъде едновременно amicus personae.

София, Априли, 1900 год.

С. Юриничъ.

Български артистъ, год. I, 1900 № 1, редакторъ Р. Канели. — Съ удоволствие разгледахме първия нумеръ отъ това скромно, но полезно списание, което безъ да се плаши отъ съдбата на други подобни органи у насъ (»Кавалъ«, »Изкуство« и пр.) се опитва да занимава българския читатель съ въпроси и вести изъ областьта на изкуството и то въ едни времена, когато всички умове са съсредоточени върху други проблеми. Наистина голямъ куражъ! Всички тия, които смятатъ, че поезията, музиката, живописството и пр. не са съвсемъ второстепенни неща, ще се зарадватъ обаче, че въ България се явява единъ органъ, който между друго си поставя за цель »да развива любовьта, наклонностьта къмъ изящните изкуства«. До колко това ще му се удаде, ще ни покаже бъдещето. Ние му желаемъ въ всеки случай отъ все сърдце пъленъ успехъ.

Л. Ш.

КНИЖОВНИ И НАУЧНИ ВЕСТИ.

Находки на каменни оръдия изъ разни места въ България.

Първобитните каменни сечива, изработени отъ полированъ или изгладенъ камъкъ, които произхождатъ отъ неолитичния векъ, днесъ вече не представятъ въ България особна рядкость, при всичко че не са намерени въ такова изобилие, както въ други страни, дето археологични издирвания са били предприети много по-рано. Въ някои села изъ България се съхраняватъ такива първобитни каменни сечива като скъпоценно наследство, което се предава отъ баща на синъ и отъ едно поколение на друго. Хората обикновено наричатъ тия каменни сечива гръмове, стрелки; споредъ формата негде ги казватъ и каменни брадвички, теслички, чукове и длета. Народътъ незнае първоначалното значение и произхода на тези сечива, но вярва, че иматъ чудесна лековита сила противъ разни болести, както на хората, така и на добитъка; така напр. болна часть на тялото оздравя, ако се разтрие съ гръмовния камъкъ; вътрешно употребяватъ вода, къ която се натопи или омие гръмовниятъ камъкъ; ако се пие такава вода, помагало противъ гърлоболъ, а може би и противъ други болести. Споредъ друго вярвание, градътъ не ударялъ въ къща, дето пазятъ гръмовенъ камъкъ, скътанъ негде подъ покрива задъ някоя греда; гръмовниятъ камъкъ предпазва къщата и отъ пожаръ. Народътъ вярва, че тези камени падатъ отъ небото въ време на буря; съ такива камени се борятъ халите или змейовете въ облаците; ако такъвъ камъкъ удари високо дърво, разцепва го. Известните до сега изъ България находки на каменни сечива мога да допълня съ няколко по-нови находки, които констатувахъ въ северна и южна България, въ време на обиколките си.

С. Илиенци, Софийска ок. Голямъ камененъ чукъ, 12 см. д., 7 см. шир. и дебелъ откъмъ тъпата му страна; намеренъ билъ въ селището Чаталъ-кьой до с. Илиенци. Чукътъ има гладко провъртяна дупка за дръжка.

С. Каменица, Царибродска ок. Хубаво каменно чукче, 9 см. д.; намерило се въ коритото на Каменишката р.; двата края на чукчето са тъпи; въ средата, издута отъ двете страни, има дупка за дръжка, отъ която е теглено по горната страна на чукчето единъ первазъ въ видъ на вървь, къмъ двата тъпи краа.

С. Радовене, Вратчанско. Отломъкъ отъ кремъченъ ножъ, съ изостренъ върхъ. Споредъ сведенията на г. Тод. Димитракиевъ отъ Враца този отломъкъ е часть отъ ножъ 40 см.

д., обаче намервачътъ чупилъ отъ него парче по парче, за да си чука огънь съ него.

С. Люти-Бродъ, Врачанско. Длъгнесто каменно чукче 11 см. д., 35 мм. ширина на острия му край; намерило се до Искъра при постройката на железнопътната линия презъ 1896 г.

Гр. Оряхово. Отломъкъ отъ камененъ чукъ, 6 см. дълъгъ, намеренъ въ селището надъ гр. Оряхово. — Другъ отломъкъ билъ намеренъ въ землището на с. Бешли, Оряховска ок.

С. Бели Осъмъ, Троянска околия. Камененъ чукъ 13 см. д., изостренъ отъ едната страна и съ дупка за дръжка, намеренъ въ местностьта Кара-Бойкова осойна презъ 1893 г.

С. Бяла-Вода, Свщовска ок. Два отломъка отъ каменни чукове, намерени подъ Хисарлъка на северъ отъ с. Бяла-Вода.

Гр. Ески-Джумая. Камененъ чукъ 12 см. д., добре изгладенъ и изостренъ отъ едната страна, въ средата съ кръгла дупка за дръжка. Този чукъ се намерилъ на брега на р. Врана, дето се кръстосва железнопътната линия съ шосето Ески-Джумая —Шуменъ. Интересно е, че този камененъ чукъ билъ намеренъ заедно съ две римски монети, отъ които едната отъ Нерона и едно кандилце отъ печена глина. За находките отъ ю. България, които са доста много, ще съобщя отделно, идущия пътъ, съ няколко други бележки.

В. Добруски.

Разкопки на стари гробища при Враца.

Тая година се почна въ Враца саденье на американски лози. За това бе потребно да се разрови земята около 60 стм. дълбоко. При това разравянье се откриха на две места въ врачанските лозя стари гробища.

На северъ отъ града Враца се простира равно поле, широко 4 до 5 клм. По на северъ отъ полето се начева живописна хълмиста местность, която е покрита съ лозя, прошарени много често съ малки горички. Между полето и хълмовете тече отъ изтокъ къмъ западъ малка рекичка, именуема Дъмникъ, която е притокъ на Ботуня, притокъ на Огоста.

Току на десния брягъ на Дъмника въ началото на лозята се откриха стари гробища, едни въ лозето на Иванъ Кътовъ, други въ полето на Янаки Кокински. Разстоянието между едните и другите е около 3½ клм.

Въ лозето на Ив. Кътовъ се разкопаха около 200 гроба, наредени близу единъ до другъ. Те не са били зидани, няма нито камени, нито плочи около костите. Скелетите лежатъ на дълбочина около 60 см., обърнати съ главите на изтокъ. Костите се трошатъ лесно, понеже са изгнили въ земята. При костите се намиратъ разни медни и сребърни украшения, като копчета отъ дрехи, обеци и пръстени. Намериха се и няколко големи железни преждила. Намери се и една българска сребърна монета отъ Асень I. До корените на една круша се изкопа гърне, напълнено

съ птичи кости. Отъ тия находки монетата, някои копчета и обеци получихъ отъ работниците и ги показахъ на г. Добруски, управителя на българския музей. Древностьта на обеците неможе да се определи съ положителность, понеже споредъ нашия археологъ, подобни форми се срещатъ въ разни времена, па дори и до сега се носятъ понегде изъ България. Гърнето съ птичите кости не е запазено.

Лозето на Янаки Кокински е по на източна страна отъ първото, пакъ до десния брягъ на Дъмника. Въ него се намери основата на една стара малка църквица. По предание това е било манастиръ, Св. Богородица. Лозето, което сега се изкопава за да се сади ново на мястото му, е старо около 200 години. Гробовете, намерени въ него, са обърнати пакъ къмъ изтокъ. Скелетите са очувани много добре. Те са били полагани въ дъсчени сандъци, вече изгнили. Дълбочината е пакъ около 60 стм. Въ гробовете се намериха обеци, направени отъ масивно сребро и позлатени. Две такива показахъ на управителя на музея, който се произнесе за тяхъ, също както за първите. Намерена е и една малка сребърна монета съ турско писмо. Споредъ определението на Мехмедъ Бей Лазовъ, тя била арабска, сечена въ Медина. Една лобна кость, показана на г. Д-ръ Ватевъ и измерена отъ него, не показва никакви особени различия отъ днешните нашенски лобове.

По народно предание около Дъмника е имало на много места чумави гробища. Въ чумните по-отдавнашни епидемии гражданите бягали по лозята и живеели татъкъ дълго време. Затова се предполага, че гробищата въ Кокинското лозе може да са такива чумави гробища. Притежателятъ на лозето помни, че преди 2 години тамъ е било изровено гърне съ пепел. Близу е до ума, че пепельта ще е била отъ изгоренъ трупъ. Това, както и старостьта на лозето, сочи че гробищата ще иматъ по-старъ произходъ. По-верно е, че въ предни времена наоколо е имало селища и гробищата са били тяхни. Кътовите са безъ друго много по-стари отъ Кокинските. Наблизо отнаоколо не са намериха дири отъ крепости. По нататашни внимателни разкопки подъ наблюднието на вещи лица ще ни уяснятъ може би значението и произхода на тия гробища. Добре ще е управлението на нашия музей, да се заинтересува съ работата. Подъ негово ръководство може и някой учитель отъ Врачанското 6-класно училище да наблюдава ръководението.

Враца. *Василъ Кжнчовъ.*

Печатни погрешки отъ кн. VII.

Стр. 115, въ »Мумията на библейския Фараонъ« вм. Маречо да се чете Maspero, и вм. Аменофисъ VI. да се чете Аменофисъ II.

Получени книги и списания.

Периодическо списание на бълг. книж., друж. кн. LXI, LXII.

Училищенъ прегледъ, год. V. кн. 3, 4.

Българска Сбирка, год. VII. кн. 4.

Мисъль, год. X, кн. 3 и 4.

Надежда, год, кн. 3.

Църковенъ вѣстникъ, седмично издание, съ три приложения въ годината. Год. I, бр. 1 и 2. Излиза въ София всѣки петъкъ. Годишна цѣна 10 лева.

Звѣзда, год. I, кн. 3.

Медицински напрѣдъкъ, год. I, кн. 2 и 3.

Медицинска бесѣда, год. VI, кн. 3.

Ново време, год. IV, кн. 2 и 3.

Право дѣло, год. III, кн. 2 и 3.

Лѣтописи, год. I, бр. 10 и 11.

Желѣзнопътенъ сборникъ, год. V, кн. 4.

Български колоездачъ, год. II, бр. 3.

Списание на бълг. инж.-архит. друж., год. V, кн. 3.

Сборникъ на Пловдивската гр. община, год. VI, кн. 1 и 2.

Законъ за училищата (проектъ).

Хр. Д. Максимовъ, Училищенъ алманахъ, год. I. София, 1900 год. Стр. 810. Цена 5 лева.

Капит. Н. Радевъ, Опитъ-ръководство по правото на войната за г. г. офицерите отъ бълг. армия. София, 1900. Стр. 217. Цена 2 л. 50 ст.

Проф. Челмановъ, Мѣстата на различнитѣ умствени способности въ мозъка. Прѣвелъ М. Генчевъ. София, 1900. Стр. 80. Цена 50 ст.

Венко, Пѣсеньта на дървото, стихотворение. Сливенъ, 1900. Стр. 4. Цена 10 ст.

Д. Кр. Гюлмезовъ и Н. Хр. Петлешковъ, Кратко ръководство по овощарството. Т.-Пазирджикъ, 1900. Стр. 79. Цена 1 левъ.

Бранково коло, бр. 15 и 16.

Зора, год. V, бр. 4.

Міръ Божій, кн. 3 и 4.

Киевск. Университ. Известія за Дек. 1899; Януар. Февр. 1900.

Д-ръ Мих. В. Вујић, Економно-политички погледи дубровчанина Николе Вида Гучетича. Ср. Карловци, 1900.

Naše Doba, VII, 7.

Narodopisný sborník českoslovansky VII, 1—2.

Slovanský přehled, II, 3.

Vlasť, XVI, 7.

Kwartalnik historyczny, XIV, 1.

Revista nova, I, 5, 6.

Das litterarische Echo, II, 14—15.

БЪЛГАРСКИ
ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ

ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА ДРУЖЕСТВОТО „ОБЩИ ТРУДЪ“

ГОДИНА VI.

КНИГА IX. — МАЙ

СОФИЯ
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА
(Братя Дрошекови)
1900

СЪДЪРЖАНИЕ.

КНИГА IX.

Стр.

Чавдаръ войвода. Поема отъ Ст. М. Поповъ 1

Старото перо. Разказъ отъ А. В. Стернъ 19

Каманаръ. Разказъ отъ Иванъ Франко 37

Стихотворения. Изъ Хайне. Прев. Н. Д. Йордановъ . 43

Историята на новооткритото сръбско училище въ Велесъ. Отъ Д-ръ Н. Маренинъ (край) 44

Буда и Будизъмътъ, съ погледъ върху индийската религия преди него. Отъ М. Арнаудовъ (продължение). 63

Бележки за Погановския манастиръ „Св. Ив. Богословъ“. Отъ Петко Кол. Гъбювъ. 81

Народътъ за себе си. Отъ проф. А. Н. Веселовски . 89

Рецензии и книгописъ.

A. G. Drandar. La Situation des Slaves et des Roumains en Autriche-Hongrie. Les Croates. Bruxelles et Paris, 1900. *Й. И.* 94

Училищенъ Алманахъ. Година първа. Нарежда и издава Хр. Д. Максимовъ. София 1900 — *Й. Г.* . . . 96

Дунава въ долното течение. Военно географическа скица отъ Щавенхагенъ. Превелъ подпоручикъ Д. — *А. И.* 97

Трудове на Българското природоизпитателно дружество. София, 1900 — *А. И.* 97

Очерки по исторіи руской культуры отъ П. Милюковъ — *Д. Д. А.* 98

Socrates und sein Volk. Ein Beitrag zur Geschichte der Lehrfreiheit. Von Dr. R. Pöhlmann. Berlin, 1900 — *Г. К.* 99

Стр.

Още единъ отговоръ на забележките на г. Юринича по антропологическите наблюдения надъ учениците — *Д-ръ Ватевъ.* 100

Книжовни и научни вести.

Двайсетипетъ-годишнината отъ смъртьта на Иларионъ Ст. Макариополски — *Р.* . . . 106

Животътъ и научната дейность на Ст. Георгиевъ († 10 Май 1900 г.) 107

Прогресътъ на мореплаванието (съ пара) презъ последните 60 години. Съобщава *L.* . 114

Обявление отъ Св. Синодъ на Българската Църква (гл. корицитѣ, стр. 3.).

Чавдаръ войвода.

(Поема отъ Ст. М. Поповъ).

Чавдаръ бе младо момченце,
Сиракъ безъ майка, безъ татко,
Сиракъ безъ близъкъ роднина,
Съ едничка само сестрица,
Ирина мила девойка,
Тополка тънка, висока.
Макаръ бе малъкъ Чавдарчо,
Ала бе съ грижа голяма:
Докле е млада Ирина,
Прилика да ѝ намери
И млада да се задоми,
Дорде не я е съгледалъ
Сердаринъ — турчинъ безвяренъ,
Съгледалъ още залибилъ,
Че беше чудна по хубостъ:
Лице ѝ бяло, червено
Красяха: къдра косица,
Божурни устни прибрани,
И двенки черни очички,
Като две ясни звездички!
А пъкъ кога се засмее,
Бисеръ се сякашъ посипва
И слънце топло изгрее,
Та пролеть чудна събужда!

Ала се много не мина,
Софийски тежъкъ джелепинъ
Като на татъкъ отивалъ,
Съгледалъ беше Ирина,
Съгледалъ, още залибилъ,
Чавдару свати изпратилъ
И стъкмилъ беше Ирина,

Па вдигна свадба голяма,
Покани свойте роднини,
Роднини още познати,
Изъ цяло крайще Софийско —
Софийска цяла нахия.
Та съ триста свати потегли —
Званѝци въ чисти премени,
Съсъ сто и деветъ кочии,
У Лъкавичко да иде, [1])
Да зематъ млада Ирина.
Чавдаръ ги харно посрещна
Съсъ пълни равни трапези,
Че бе за всичко Ирини:
За братъ, за майка, за татко,
Защото бяха двамина
Остали клети сираци,
И бяха чужди за всички
Въ казата Щипска широка.
Едно салъ знаятъ тадева,
Че преди двайсетъ години
Баща имъ тука допадналъ
Съсъ много млада невяста;
Закупилъ ниви, ливади,
Повдигналъ згради високи
И се съсъ булка засели,
Па тя му млада здобила
Две рожби мили, обични
Ирина още Чавдара.
А някой по старъ подшепва,
Че чувалъ негде да казватъ:
Че цели десеть години,
Съ юначна верна дружина,
Той билъ е страшенъ хайдутинъ
Изъ Урвишката планина.

Чавдаръ едничко салъ знае,
Че преди петь-шесть години,
Въ една нощь тъмна, дъждовна,
Отъ сънь се сепналъ, събудилъ
Отъ конски топотъ на двора,
Звънтежъ отъ саби, ножове

[1]) Минист. Сборн. т. II. стр. 318—322

И писъкъ женски задушенъ.
Ала дордето да слезе
Чавдаръ и види какво е,
Изъ двора всичко изчезва
И звънъ и топотъ и писъкъ
И на далече отминва . . .
Па припкатъ двама съ Ирина
Да търсятъ майка и татко,
Ала — ни майка ни татко —
Легла имъ вече студени . . .
И писватъ рожби да плачатъ,
Самички клети остали,
Плачатъ, дордето осъмнатъ
И отъ чардака съглеждатъ,
Че се баща имъ завръща,
Презъ Лъкавица прегазва
И носи въ свойте прегръдки
Невена — мила невеста.
Па слизатъ бърже къмъ двора,
Да срещнатъ татко и майка,
Ала кат' слизатъ горките,
Какво ли Боже да видятъ!
Баща имъ цялъ е въвъ кърви,
И на гърди си ранени
Притиска мъртва Невена,
И щомъ до прага достигва,
Вече безъ сили останалъ,
Съсъ нея грохва на прага,
Събира сили последни
И на Чавдара продума:
„Чавдаре, синко Чавдаре,
Чавдаре, клето сираче,
Безъ майка, още безъ татко,
Че вечъ и ази умирамъ . . .
Ала ме, синко, послушай,
Каква ти давамъ заръка,
Макаръ си, синко, по-малъкъ
На тебе вече оставамъ,
Ирина, синко, да пазишъ;
Пази я, драги, варди я
Отъ турци мръсни проклети,
И ако някой посегне,
Глава си, синко, да сложишъ,

Кадето слагамъ азъ мойта,
Преди неверникъ на нея
Ръка си мръсна да тури . . .
Това кат' старий продума,
Уста си бледни затвори,
И вече дума не каза . . .

И тая сетня зарька,
Чавдаръ я свето упази
Като най-скъпа светиня:
Отгледа млада Ирина,
Дорде се момъкъ намери
Ирини лика прилика;
И щомъ съсъ свати пристигна,
Чавдаръ ги веселъ посрещна,
Съсъ пълни равни трапези,
И имъ Ирина предаде.
Па я съсъ свати изпрати
Дору до равна София.

И драго беше Чавдару,
Че е Ирина невеста
На уменъ, знатенъ джелепинъ,
Че той си воленъ остава
За себе либе да търси,
За себе лика прилика.
Ала горко си томува,
Кого е майка родила,
Тамъ дето турчинъ царува!
Чавдаръ си либе залиби
Гиргана, стройна девойка,
По хубость — ангелъ изписанъ:
Съсъ злато-руса косица,
Съ небесни сини очички,
Задъ трепки черни големи,
Кат' изворъ бистъръ студени
Средъ цвете росно планинско,
Смехътъ ѝ беше такъвзи,
Какъвто бе у Ирина,
Само че трижъ бе по-сладъкъ!

Чавдаръ се много не мая, —
Изпрати свати за нея,

Изпрати свати, стъкми я,
И щеше свадба да почне,
Когато нему баща ѝ
Хабери тъжни донесе,
Че турци, цяла глутница,
Грабнали мила Гиргана,
И де са нея отнесли,
Следа имъ никой не знае!
Чавдаръ кат' гръмнатъ излезе,
И вечъ дома се не върна, —
Заскита либе да търси,
Да търси свойта Гиргана! . . .

Ала се много не мина,
Прочу се име Чавдару,
Отъ Бяло море до Дунавъ,
Отъ Черно море до Сръбско,
Прочу се като хайдутинъ,
Хайдутинъ, страшенъ войвода
Надъ триста души дружина!
Чавдаръ бе страшенъ за турци,
За турци и за боляри;
Зулумъ ли нейде ще стане,
Отъ някой гнъсенъ забитинъ,
Или пъкъ бесенъ потисникъ,
Се ще Чавдара да чакатъ,
За него смятка да дири
На злия гнъсенъ потисникъ.
Чавдаръ бе пиле планинско!
И кой ли връхъ го не срещалъ,
Коя долина не крила?
Пиринъ ли нему не беше
Сърдеченъ приемъ давала?
Мургашъ ли въ Стара-планина
Не бе му песень пеяла?
Кожухъ[1]) ли него не беше
Кат' своя рожба обична
Въ пригръдки чисти кърмила,
Или пъкъ Урвичъ не бе го
Въ прохладенъ Искъръ къпала,
За отдихъ място давала?

---

[1]) Кожухъ планина въ Македония.

Ала сѐ дето да беше,
Чавдаръ бе тъженъ кахъренъ!
Една бе жалба голяма,
Въ гърди му мъжки легнала:
Де ще да седне, да стане,
Се е въ умътъ му Гиргана,
Отъ грозни турци пленена.
И ту я вижда предъ себе
У шито рухо моминско,
Ту пъкъ у черно кадънско . . .
И тъй си жално въздъхва,
Че и гората одеква
Кат' му въздишка поема!

Презъ едно лято, когато
Чавдаръ бе ходилъ на госте
Ирини въ равна София,
Отдавна вече вдовица,
Съгледалъ беше Лалуша,
Ирини рожба едничка,
Момченце стройно, сърцато,
Съсъ огненъ погледъ юнашки!
Па го при себе повикалъ
И бе му песень запеялъ,
Юнашка песень, хайдушка:
Какво ще каже сердаринъ,
Какво ще каже кадия,
Какво ще каже аянинъ,
Какво ще каже боляринъ —
У черква кръстенъ изедникъ,
На потъ и мъки бедняшки —
Какво ще каже хайдутинъ,
Хайдутинъ чедо планинско,
На бедни братя закрилникъ!

Лалушъ кат' песень изслушалъ
На майка тихо продумалъ:
Мале ле, мила майчице,
Защо не си ми казала,
Чавдаръ че билъ е вуйчо ми,
Чавдаръ, тозъ страшенъ войвода,
Отъ който трима валии
Бледнеятъ, мамо, треперятъ!

За който седемъ кадии
Илямъ[1]) се готвятъ да пишатъ,
Ала щомъ него споменатъ
Уста имъ, мамо, изсъхватъ!
При него, мамо, да ида
И азъ да стана хайдутинъ,
Байрака уйчовъ да нося,
Проклети турци да коля,
Турци и хитри боляри,
Що се съсъ турци братимятъ.

Това кат' чува Ирина,
Чавдару жално продума:
Чавдаре, братко Чавдаре,
Защо се, братко, изказа,
Та моя Лалко подмами,
Хайдутинъ съ тебе да иде,
Самичка менъ да остави,
Да жаля клета по него.

Чавдаръ ѝ тихо продума:
Ирино, сестро Ирино,
Защо се толкозъ кахъришъ,
Че съ менъ ще Лалко да дойде?
Та що ли, сестро, по-харно
Отъ туй, че иска да стане
Твой Лалко горски хайдутинъ,
Хайдутинъ, сестро, бунтовникъ,
Презъ тия тежки години!
Да зема тежко иманье,
Отъ всеки мръсенъ изедникъ,
И го на бедни раздава,
И смятка права да иска
На всеки грозенъ потисникъ?...

Честитъ е, сестро, блаженъ е,
Животътъ горски, хайдушки!
О, какъ е драго човеку,
Кога е някой потисникъ
За зло и грешки наказалъ!
Да знаешъ, сестро, да знаешъ

---

[1]) Присъда.

Сърдце какъ бие отъ радость,
Лице какъ свети честито,
И какъ му всяка планина
Пригръдки хладни разтваря!
И какъ го бистри потоци
Здрависватъ кръшно, звънливо!
И какъ му стари букаци,
Съ листя си китни зелени,
Подшепватъ тихо, шумливо,
Не би ти, сестро, жалила
А би го съ китка, съ целувка
Отдавна още пратила
При мене, въ Стара планина,
Да си отъ малъкъ привикне,
Живота горски обикне!

Лалчо тезъ думи кат' чува,
Въ очи му огънь заблика,
Сърдце му бие, лудува,
Кат' птичка пърха да фръкне!
И щомъ си вечеръ настана,
Съ Чавдара Лалчо излезе
Съсъ него въ Урвичъ да иде,
Байрака свиленъ да носи
На тая верна дружина.
На Урвичъ право отиватъ,
Където беше остала
Чавдару верна дружина;
И щомъ го стража съгледа,
Триста са пушки пукнали,
Триста са гласа екнали,
И съ радость момци юначни
Срещнали храбъръ войвода!

Та па са съ Лалчо ходили,
Още ни малко ни много,
Тъкмо до деветъ години,
Съ дружина двойно голяма —
Шестотинъ млади юнаци — [1])
Каквато никой до него
Не беше още повеждалъ,

---

[1]) Безсоновъ „Болгар. песни“ и пр. № 38.

Дружина лека, фвърката,
Що се предъ нищо не спира,
Що се отъ нищо не плаши!
Дружина много зговорна, —
Чавдаръ ѝ беше главата
А Лалчо бе ѝ сърцето!

Макаръ се нижатъ Чавдару
Една следъ друга години,
Макаръ му младость минава,
Ала сé тъй си сърдце му
Младежки бие, лудува,
Заради мила Гиргана,
Що щукна млада, зелена.
А вече тридни отъ както
Чавдаръ е тъженъ кахъренъ;
Съ дружина веселъ не сяда,
Съ дружина вино не пие,
Ни песень кръшна запява.
А че на Стара-планина
Чавдаръ на Лалчо продума:
„Я чуй ме, Лалчо, я чуй ме,
Какво ща, вуйчовъ, да кажа,
Хаберъ ми праща пашата,
Пашата чутенъ софийски,
Да ида долу въ София,
Аянинъ силенъ да стана
Надъ Щипско крайще широко,
Съсъ харна плата за мене,
За мене и за дружина:
На всеки момъкъ ще даватъ
На день по цяла жълтица,
По две пъкъ мене ще даватъ,
И още, Лалчо, да знаешъ,
Подъ наша воля ще бъдатъ
Момите стройни високи
И всички млади невести;
Та три дни Лалчо какъ мисля,
Какво да сторя, направя, —
Да ли да ида въ София?

А Лалчо рече Чавдару:
„Я стой си вуйчо въ гората,

Води си вярна дружина,
Не дей тамъ, вуйчо, отива,
Паша е хитъръ, потаенъ,
Та насъ ще хитро измами,
Измами живи излови
И въвъ зандани затвори;
Едни ще вуйчо избеси,
Други на колъ ще побие! [1])
За туй ме, вуйчо, послушай,
На турци вяра не хващай,
Не дей тамъ, вуйчо, отива!"
Чавдару криво остана
Отъ тия думи на Лалчо,
Че той бе друго въ глава си
Презъ тия три дни намислилъ:
Когато стане аянинъ
Въ казата Щипска широка,
Ще може редомъ да ходи,
Да ходи още да пита,
И белки нящо узнае
За първо либе — Гиргана;
Че толкозъ дълги години,
Що беше ходилъ въ гората
И тия кърви порои
Съ ръка що беше просипалъ,
Не бяха още омили
Тазъ рана тежка, дълбока,
Сърдце що зле му гризеше!
И тозъ го отвѣтъ на Лалчо
Задразни, много разсърди,
Та че му викна сърдито:
„Лалчо ле, младо глупаво,
Твойта е Лалчо работа
Като на трудна невеста,
Що чака се на готово!"
Отъ тия думи войводски
Криво на Лалчо станало,
Та че му кротко отвърна:
Тогава, вуйчо, да идемъ,
Па ако право излезе,
Това отъ що се страхувамъ,

---

[1]) Мин. Сборникъ II, стр. 318—322; Мин. Сборн. стр. 75.

И насъ ни турци съ измама
Изловатъ, още извържатъ,
Спомни си, вуйчо, за мене
За мойте думи детински!“
Та па се Лалчо изстъпи,
Байрака свиленъ развея,
Нареди верна дружина
И на дружина продума:
„Дружина верна зговорна
Бъдете всички готови,
Да идемъ всички задружно,
Тамъ де ни води войвода“.

Па вкупомъ цяла дружина
Напусна Стара планина,
Та слезе въ поле софийско,
Тръгна презъ росни ливади;
Вървятъ левентни момчета,
Блещи имъ накитъ, премяни,
Блещятъ имъ пушки, ножове,
Катъ' светли ясни звездици!
Па въ среди росни ливади
Чавдаръ си момъкъ отдели,
Та го въ конака проводи,
Хаберъ на турци да стори,
Чавдаръ че иде съ дружина.
Тапа е влязълъ войвода
Въ София съ верна дружина
И стъпилъ още не стъпилъ
У тая дълга чаршия
Редомъ се цяла затвори.
Ала туй стана не стана,
Телялинъ младъ се провикна,
Търговци да се не плашатъ,
Дюкяни да си отворятъ,
Че вече няма да ходятъ
Съ Чавдара горски хайдути,
Да плашатъ тежки търговци,
А днеска въ равна София
Пашата Щипски ще влезе,
Съ шестотинъ млади сердари,
Та секи него да срещне
Съ пашовска почетъ голяма.

Това кат' момци дочуватъ,
Калпаци малко накривватъ,
Мустаци черни завиватъ
И веселъ погледъ обръщатъ,
Тамъ де се мерне девойка,
Или пъкъ млада кадъна.

И още момци не влезли
Въ конашки двори широки,
Трапези бяха сложили
Дружина верна да хапне,
Да хапне още посръбне
И си отъ пътя почини.
Ала йощъ въ двора не влезли,
Лалушъ се хитро досети,
Та петь-шестъ момци отдели
И имъ по тайно поръча,
Скришомъ отъ своя войвода,
Правятъ що правятъ, да могатъ
Се нейде тайно спотаи
Околъ тезъ пусти конаци,
Че турци Лалчо не вярва,
Та ако тяхъ ги изловятъ,
Изловятъ още избесятъ,
На турци смятка да дирятъ.
Па влезли въ двори конашки
И сядатъ сички юнаци
До тия равни трапези,
Да хапнатъ още посръбнатъ
И си отъ пътя починатъ.
А щомъ се малко напили,
Излязло младо кетипче
И кротко дума Чавдару:
„Я хайде, вече Чавдаре,
Свалете тежко оръжье,
Че при пашата идете,
Пашата тебе да види,
Тебе и твойте момчета,
Да види, още поръча,
Какво ще въ Щипско да правишъ,
Когато станешъ аянинъ.

Чавдаръ си него послуша,
Та свали тежко оръжье

И пръвъ се горе изкачи,
Па сетне редомъ тръгнаха
Единъ следъ други юнаци,
Да влизатъ и не излизатъ.
Най-сетне Лалчо остана,
А че и нему казаха:
Оръжье тежко да свали,
Въ конака горе да иде,
Паша и него да види.
Ала имъ Лалчо отвърна:
„Защо ще свалямъ оръжье?
Пашата щомъ е поискалъ
Хайдути млади да кани,
Да сряща още да гледа,
То некъ ги види такива,
Каквито те са въ гората;
Че менъ ще криво остане.
Да види мене пашата,
А пъкъ оръжье не види“.

Тогазъ се турци пуснали,
Лалушо силомъ да зематъ
Пищови, пушка и сабя;
Единъ пъкъ примка подфърлилъ
Лалуша съ примка да фане.
Ала се Лалчо не дава,
И доръ го турци досегнатъ,
Петима Лалчо утрепа!
Па се на пушка наблегна,
Та скочи Лалко, подскочи,
Високи порти прескочи.
И здравъ и читавъ излезе
При свойте момци шестима,
Що съ остри тежки ножове
Сечаха порти железни,
Дано ги някакъ отворятъ
И си на Лалчо помогнатъ,
Че бе имъ Лалчо извикалъ
Кога му примка фърлиха.
Та че отъ цяла дружина
Седмина само излизатъ,
И бърже въ Урвичъ отиватъ,
Да се изъ Урвичъ прикриятъ

Отъ тая тежка потера,
Що се по Лалчо изпрати.

Ала се три дни не мина,
Набра си Лалчо стотина
Отъ Шопско млади момчета,
Па спря се Лалчо съ дружина
На пашовските чифлици,
Та що бе стадо пашово,
До кракъ го момци изклаха.
И сетне Лалчо изпрати
Хабери бързи въ конака,
Прави, що прави пашата,
Чавдара съ момци да пусне,
Че инакъ цяла София
Той ще на пепелъ направи.
Пашата щомъ се научи,
Изпрати тежка потера,
Да стигнатъ Лалчо съ дружина
И него вързанъ докаратъ,
Или глава му хайдушка
На колъ да види въ конака.
Ала се Лалчо не плаши,
А срещна тежка потера,
Отъ триста души читаци,
Та че до кракъ ги истрепа,
Войвода живъ имъ улови,
Уши му съ ножче отряза,
Хаберъ по него изпрати:
Пашата, прави що прави,
Чавдара скоро да пусне,
Че инакъ той ще да дойде
Въ конака пашовъ на госте,
Пашата малко да види,
И своя вуйчо да пусне
Отъ тия тъмни зандани!
И вторъ пътъ Лалчо отиде
На пашовските чифлици,
Та сички редомъ запали,
Пашата хитъръ да види,
Да види още да знае,
Че не се Лалчо шегува!

Това щомъ вижда пашата,
Чавдара вика при себе
И тихо нему продума:
Чавдаре чутенъ войводо,
Я чуй ме, холамъ Чавдаре,
Какво ще тебе да кажа:
„Азъ ще те пусна, Чавдаре,
Тебе и твойте момчета,
Остали тука въ зандана,
Че много въ Стамболъ изпратихъ,
И воля давамъ, Чавдаре,
Да ходишъ дето поискашъ,
Що ти е драго да правишъ,
Далече само отъ тука,
Далечъ отъ мойта София.
Ако се холамъ обричашъ,
Ще свалимъ тежки вериги,
Ще пусна твойте момчета,
Па съ много здравье идете,
И много здравье носете
На Лалчо млади войвода;
И некъ ми кусуръ не вързва
За дѣто пращахъ по него
Потера тежка въ гората“.

Чавдаръ му тихо отвръща:
„Нали сме, пашо, и двама
Съсъ тебе чутни войводи,
Макаръ съмъ днеска съ вериги,
Ала се пакъ съмъ войвода;
И ако бъда обесенъ,
Войвода пакъ си умирамъ!
А пъкъ да лъже войвода,
Това салъ, пашо, не бива,
Че който лъже — горко му!“

Па снеха бърже Чавдару
Вериги, тежки тумруци,
И салъ съсъ двесте момчета
Пуснаха воленъ да иде,
Където самъ си поиска,
Че всички други момчета
Пашата беше потайно

Единъ следъ други избесилъ.
Чавдаръ си момци поведе
И право въ Урвичъ отиде,
Та срещна Лалчо съ юнаци
И си на Лалчо продума:
„Лалчо ле млади войводо,
До днеска азъ бяхъ войвода,
Отъ днеска ти ще да бъдешъ;
Ала тамъ, Лалчо, където
Чавдаръ е влизалъ въ тъмница
И влачилъ тежки вериги,
Мястото нека осветимъ —
Курбанъ да падне пашата!
А пъкъ отъ тъмни зандани,
Срамътъ ми, Лалчо, що спомнятъ,
Камъкъ на камъкъ да няма“.

Па прати трима момчета
До двама трима войводи
Чавдару знати-познати,
Съсъ момци въ Урвичъ да дойдатъ,
На Лалчо помощь да бъдатъ,
Че Лалчо свадба ще прави
На тая равна София
У пашовските конаци!
Не мина много ни малко,
Не мина цяла неделя
Три чети Лалчо поведе
Отъ по шестотинъ момчета,
На три ги дяла раздели,
Изъ три ги пътя проводи,
Да идатъ околъ София,
Да хванатъ друми, пътеки.
И щомъ се мръкна замръкна,
Лалушъ се вътре промъкна
И съ рогъ имъ силно подсвирна,
Та съ огънь, пушки и саби
Навлизатъ въ бейски конаци,
Да палятъ, биятъ и колятъ,
Голямо малко да помни,
Голямо малко да знае,
Чавдаръ че билъ е излъгванъ,
Излъгванъ още затварянъ,

Въ тъмници грозни, дълбоки,
Съ тумруци тежки железни!

Па двама съ Лалчо отиватъ
У пашовските конаци,
И доръ се стража опомни,
Съсъ ножъ я момци смирили.
Въ харема сетне отиватъ,
Където спеше пашата;
Дорде той рухо намери
И грабне скъпо оръжье,
Чавдаръ на прага застана
И насмешливо продума:
„Прощавай, пашо, прощавай,
Че както първенъ не сторихъ,
Хаберъ ти съ момци не пратихъ,
Да си по-харно пречакашъ
Чавдара съ верна дружина,
И хакъ ни, пашо, приготвишъ:
На день по цяла жълтица
А мене, пашо, дору две“.
И още дума не свършилъ,
Предъ него припна кадъна
И му се турски презъ сълзи,
Умилно, жално замоли:
„Чавдаре, джанъмъ Чавдаре,
Не дейте мене убива,
Че азъ съмъ, айолъ, Чавдаре,
Преди петнайсетъ години
На мойте скути гледала,
Гледала още тешила
Кадъна чудна дѣвойка,
Една по хубость въ харема,
Що тукъ за тебе отъ обичъ,
Отъ жалби тежки, големи,
Кат' росно цвете повяхна
И на ръце ми, Чавдаре,
Последня дума продума;
Съсъ твойто име на устни
Отъ мень се, джанъмъ, отдели,
Душа си Богу прѣдаде;
И тая връвка жълтици —
Която каза, Чавдаре,

Че е отъ тебе добила,
Която клета едвамъ ли
Съ цалувки жежки не стопи —
За споменъ мене остави.

Чавдара тръпки побиха,
Кадъна щомъ му подаде
Гердана — дребни жълтички —
Отъ майка нанизъ останалъ,
Нишана неговъ годеженъ,
Що беше пратилъ Гиргани!
И той се вече усети,
Гиргана кой бе открадналъ,
И като лъвъ се разсърди,
Паша за шия улови
И като мръвка повлече,
Та го на двора искара,
И му предъ момци отплати
За себе и за Гиргана! . . .

Това кат' стори съ пашата,
Конаци бейски, пашови,
На огънь сичко предаде,
Камъкъ на камъкъ да няма!
И съсъ гердана годеженъ
Чавдаръ си момци напусна,
Та никой вече не срещна
Чавдара страшенъ войвода;
А само име Чавдару
Изъ цяло царство ехтеше:
Дете ли майка люлее,
Съсъ песень рожба приспива,
Да расне още порасне,
Юнакъ кат' него да стане;
Гусларь ли нейде ще мине,
За него песень запява;
Въ гора ли вятъръ ще духне,
Гора му име повтаря,
Отъ връхъ на връхъ го предава
И родъ отъ родъ го поема,
Та всеки знае Чавдара,
Чавдара страшенъ войвода!

Старото перо.

Разказъ отъ **А. В. Стернъ.**

I.

Уважаеми Господинъ Адрианъ Сергеевичъ!

Напечатаните въ нашия журналъ по-рано Ваши произведения, дишещи такива големи и несъмнени дарби, съвсемъ не ни позволяватъ да приемемъ едва току що изпратените Ви ръкописи. Вярвайте, че съ голямо прискърбие Ви повръщаме ръкописите, напълно уверени, че Вие не ще закъснеете много и ще ни докажете, че изъ подъ Вашето перо излизатъ пакъ такива произведения като „Старото Гнездо“ и „Неочакваният“, въ които така ярко се изобразява Вашата несравнена дарба.

Приемете уверенията ни и т. н.

Многоуважаеми Адрианъ Сергеевичъ!

Никакъ не се съмнявайте въ искрените съжаления, съ които възвръщаме Вашия разказъ „Край пътя“, и право да Ви кажа и Вамъ ще е нежелателно, ако бъде поместенъ въ страниците на журнала, който е поместялъ толкова Ваши великолепни произведения. Съгласете се, Адрианъ Сергеевичъ, че „Край пътя“ е произведение слабо, много слабо . . . Надея се, че този единственъ случай на недоразумение помежду ни не ще наруши старото ни приятелство и че Вие и за въ бъдеще ще ни бъдете сътрудникъ.

Съ искрено уважение и т. н.

Такива бяха писмата на две Петербургски редакции, които съпроваждаха възвърнатите Адриану Сергеевичу Орскому ръкописи, получени съ една и съща поща.

Възвръщанието двата ръкописа Адриану Орскому — работа нечувана! Отначало Адрианъ Сергеевичъ даже не разбра хубаво, въ що е тукъ работата, и като сви рамена, той си

каза: „кажете, за Бога, че не Ви се е харесало“! Той не чувствуваше ни злоба, ни оскърбление; главно преобладаеще въ него бе изумлението: „моите произведения не приети, дяволъ знае, какво е това“!

Предъ него лежеше и трето, неразпечатено още писмо; по почерка той вече знаеше отъ кого е, а не се решаваше да го отвори. О, това го пише другъ, преданъ, горещъ поклоникъ на неговия талантъ, — този не му възвръща ръкописа!

Но Орски защо ли се бавеше да разпечата писмото на другия редакторъ на единъ богатъ журналъ, комуто бе изпратилъ единъ разказъ?

Въ разгара на работата си Адрианъ Сергеевичъ често пишеше разказъ следъ разказъ, безъ да ги разделя, а после ги отделяше и изпращаше направо въ редакциите.

И ето две произведения неприети!

Адрианъ Сергеевичъ се разхождаше изъ кабинета, чувствувайки, че недоумението му се заменява съ нещо друго. Отначало му бе нанесено такова оскърбление, че той си прехапа устните и ръцете му почнаха да треперятъ.

— Но какво ли ми пишешъ и ти приятелю! — извика най-после той, като се приближи до масата и взе третото неотворено още писмо — да видимъ другарю!

Той сви плика, ала някакво неопределено чувство отъ страхъ предъ тази скрита въ него неизвестность го накара да го фърли; като извади цигарка, той я запали отъ ламбата, поразходи се още няколко пъти низъ стаята, взема пакъ плика, изправи се предъ ламбата и почна да го чете.

„Безценни другарю! — пишеше приятелятъ: — съвършено не можахъ да те позная въ новия ти разказъ. Какво стана съ твоя талантъ? Къде дена перото си?! Колко лошъ разказъ си ми пратилъ, и то следъ такова великолепно произведение, като „Летните Сумраки“! Не, другарю, азъ няма да напечатамъ твоя разказъ, и ако ти ми позволишъ, азъ съ собствените си ръце ще го изгоря, за да се не опиташъ да го пратишъ въ някой другъ журналъ. Съ нетърпение ще чакамъ другъ някой разказъ, въ който, надея се, ти ще проявишъ свойствената тебъ наблюдателность и поетическа своеобразность на езика, — всички тия качества, които бяха тъй скъпи въ твоите произведения и които, уви, не срещамъ въ находещите се предъ менъ страници. Не ми се сърди за твърде грубата ми, може би, искреность, не падай духомъ и по-скоро се залови за работа. Ще чакамъ“.

Адрианъ Сергеевичъ въ наплива на негодуваньето си скъса писмото и го фърли въ кошницата.

— „Не падай духомъ“! Отъ де знаешъ, че азъ ще падна духомъ отъ твоите осъждания? Много вашего брата — редактори — докарахъ въ възторгъ, само на тебе не можàхъ да угодя. „Не падай духомъ . . . не падай духомъ“.

Той сърдито повтори тази фраза, като бързо крачеше низъ стаята. Когато той биваше развълнуванъ, все така крачеше. „Не падай духомъ“ и няма да падна.

Но по вълнението, което изпитваше, по трепереньето на ръцете си, по подиганьето на устната си, той разбра, че е падналъ духомъ. Тъй да се каже — повръщаньето и на третята му повесть му нанесе последенъ, най-жестокъ ударъ! Най-после какво значеше всичко това? Да ли той се бе зговорилъ съ другите двама? Всички пишатъ едно и също — че всичко е изгубено — и перо и талантъ и . . .

Но какъ се случи всичко това?

Ето има вече 20 години откакъ Адрианъ Орски бе почналъ да печата произведенията си. Още първите му неща бяха забелязани, и отъ това време съ всяко ново произведение растеше и славата му. Отначало той пишеше въ свободното си време, като за почивка, малки откъслеци, и се наслаждаваше отъ младежкото си творчество; но ето вече тринайсетъ години, какъ той зафърли службата и напълно се отдаде на литературата. Като работеше надъ едно произведение, той обмисляше друго, и следваха романъ следъ романъ, повесть следъ повесть. И чудно беше, кога той успяваше да пише толкова много. Ала всичките му произведения намираха място въ журналите — малките разкази вземаха на драго сърдце, а големите повести приемаха съ възторгъ. Орски се явяваше въ богатите журнали, въ фелейтоните на вестниците, въ приложенията, съ една дума той беше неизтъщимъ!

Въ последните години неговата плодовитость се успли и фантазията му се оказа неизчерпаема. Никой отъ критиците не го укори до сега, че талантътъ му се е изчерпалъ. Какво бе станало съ тия редактори, че не искаха да го почетатъ. Да ли не беше наистина изчерпанъ?! Адрианъ Сергеевичъ се чувствуваше така силенъ теломъ и духомъ, както беше и преди десетъ години. Нервите му имаха същата чувствителность, той обладаваше същото постоянство, същата енергия. Съ какво мо-

жеше да се обясни придирчивостьта на редакторите? Не съ туй ли, че бяха се народили нови писатели съ болезнена фантазия и че бяха влезли въ мода. Никой не ги вярваше, но те бяха модни и това бе достатъчно, за да махне отъ пътя такава крупна величина като Орски!

Разбирамъ — мислеше той: — трябаше да ме обвинятъ, за да ми откажатъ — давайки пътъ на други по-почтени писатели!

Но какво да се прави сега? Въпросътъ не бе само за уязвеното самолюбие, но и за насъщния хлябъ. Животътъ въ семейството му така бе поставенъ, че му трябаха много пари. А пъкъ отъ къде можеше да вземе тези необходими средства, когато ръкописите му не намираха издатели? Ето участьта на талантливия художникъ! . . .

— Тате, свободенъ ли си? — Зачу се откъмъ вратата мелодиченъ гласъ.

Адрианъ Сергеевичъ бърже закри повърнатите ръкописи и самъ отвори вратата.

Въ стаята влезе тънка, руса, стройна 19-годишна мома. Тя не беше хубава, но отъ нея вееше младость и някаква спокойна нежность. Всяко нейно движение бе препълнено съ граціи и женствени прелести. Сивите ѝ очи, полузакрити отъ дългите ѝ вежди, крияха, сякашъ, някаква тайна, която устните ѝ издаваха, като щастливо се усмихваха.

— Азъ дойдохъ да се простя — каза момата, като галене се приближи къмъ баща си — вече е късно, Андрея си отиде, той не иска да те безпокои.

Андрей Горленковъ, студентъ-математикъ при московския университетъ, беше неинъ годеникъ.

А ти все работишъ, — каза момата, като накара баща си да седне въ креслото, и само като се поклони къмъ него, обгърна побелялата му красива глава: — все работишъ, неуморими ми и гениаленъ татенце!

— Работя, — промълви той, като се тъжно усмихна и добави на себе си: — защо ми е тази работа! А какво би казала, — продължи високо той, — ако талантътъ ми се изчерпеше и ако творческата ми сила се прекратеше?

Усмивката се изгуби отъ лицето на Елена. Уплашена, момата погледна баща си.

— Защо говоришъ така? Защо ме плашишъ?!

— Моите думи ли те уплашиха, миличка? Значи и ти забелязвашъ въ мене промяна, на ли? Азъ остаряхъ, — промълви той, като не безъ страхъ си подигна очите къмъ нея.

— Промяна въ тебе? — Тя пакъ обхвана главата му съ двете си ръце и се вгледа въ лицето му. — Въ тебе промяна? О, не! азъ не виждамъ въ тебе промяна, ти си все същиятъ, ти няма да остареешъ.

— Наистина ли миличка? Вгледай се хубаво въ лицето ми: не забелязвашъ ли да се приближава безсилната старость, а, може би, и парализъ на мозъка? А, ако това бъде, то тогава прощавай охолность, ще се простимъ и съ Андрея, вие за дълго ще тряба да се разделите съ него, до като не свърши курса и получи възможность да издържа семейство . . .

Елена съ ужасъ се вгледа въ лицето на баща си. Да ли не е изгубилъ и ума си?! Още отъ дете тя знаеше, че баща ѝ пишеше повести и разкази. Тя и сега си спомняше затворената врата на кабинета, показвайки на която майка ѝ казваше: „тихо, тихо, детенце, татко ти пише!“ и тя бъбриво повтаряше: „тихо, тихо, татко пише!“ „Татко пише“ — беше, тъй да се каже, първата фраза, която тя научи. Отъ две годишно дете тя подражаваше на баща си. „Да пише“, т. е. да чертае листенца съ най-невероятни карикатури, беше нейното любимо занятие. Петь години вече тя знаеше, че бащиното ѝ писанье даваше насъщния хлябъ на семейството, и отъ това време тя не вярваше, че това писанье може да се прекрати. Какъ е възможно това? Какъ ще се живее тогава? — Порасла вече мома, тя не можеше да си представи баща си инакъ освенъ на писмената маса. Не можеше да си представи и възможностьта на каквато и да е промяна. Какъ така? Да пише, да пише и изведнажъ да престане — не може да бъде това! Освенъ нея, която бе свършила курса на института, баща ѝ имаше още три деца — синъ въ морския корпусъ и две дъщери въ института — за всички той плащаше и то, може да се каже, много пари, а какво би станало съ тяхъ, ако той престанеше да пише?! Елена считаше баща си за такъвъ неизчерпаемъ източникъ на доходъ, че се стесняваше даже да дава уроци — за да не отнеме хляба на други бедни, когато тя е съвсемъ осигурена . . . Изведнажъ край на тази осигуреность! Да, това не може и не ще бъде!

— Вие се шегувате, тате? — Попита го тя, като се галеше съ него.

Орски се вгледа въ хубавичкото уплашено лице на дъщеря си.

— Шегувамъ се, шегувамъ се, миличка, — каза ѝ той успокоително, като целуна малката ѝ ръчица. — Иди и спи сладко, фабриката не се е още затворила.

Елена се усмихна, целуна ръката на баща си, стана и тръгна къмъ вратата, но изведнажъ се повърна.

— Не, но какъ ти дойде такава нелепа мисъль!

— Малко ли нелепи мисли пъплятъ низъ главата ни, миличка. Иди си, иди, лека нощь! Леля ти легна ли си?

— Отдавна е заспала.

Девойката се приближи къмъ баща си и нежно го целуна по челото.

— Погледнете, тате . . .

— Какво да гледамъ? — Попита той, като я изглеждаше отъ долу до горе. — Виждамъ, казвашъ: пиши! Ще бъде, ще бъде, миличка, докато силите ми държатъ!

Той говореше това, като се усмихваше, но по тона на гласа му девойката се усъмни въ него. Като си отиваше, тя се вгледа въ стаята на леля си. Тамъ светеше.

Евдокия Сергеевна, сестра на Орски, беше няколко години по-стара отъ него, но изглеждаше още млада жена, — тя бе запазила напълно своята красота. Облегната на меки възглавници, тя се усмихваше съ полусънна усмивка, като дочиташе последните страници на някакъвъ французски романъ, неразрязаните листа на който небрежно разкъсваше съ палците си.

— Лелйо, ти още не спишъ? — попита Елена.

— Не спя, но скоро ще заспя, а тебъ що ти е?

— Менъ . . . менъ тате ме плаши.

— Какъвъ е този баща! Съ какво може да те плаши?

— Той сегичка ми говореше нещо . . . азъ собствено не зная, какво ми говореше, но такова впечатление ми остави, като че ли не иска вече да пише . . .

— Всичко е глупость душичке, какъ може той да не пише?! Въ писаньето се състои животътъ му, неговата . . . неговата дейность, и всичко . . . и, най-после нашиятъ хлябъ насъщни, моя миличка, той е длъженъ да знае това.

— Да, истина, и азъ това си казвамъ, но все ме е страхъ.

— Напразно се плашишъ, Лена, азъ познавамъ брата си, той има обичай да плаши. Но азъ те уверявамъ, бъди спокойна: никога твоя баща не ще зафърли своята профес . . . своето поприще. Иди и спи спокойно — добави тя по французски, и отдалечъ като прѣкръсти племенницата си, прозявна се и угаси свещьта.

Евдокия Сергеевна доживя до 45-годишна възрасть, на всичко тя гледаше съ добро око, на всяко нещо тя гледаше само добрата страна и безъ да гледа на понесените загуби и удари на съдбата — преди седемъ години тя бе се лишила

отъ мъжа си, а заедно съ това и отъ подръжка, и сега живееше на гърба на брата си — тя бе весела, безгрижна и пълна съ всякакви плузии. Нейниятъ тонъ подействува на Елена успокоително.

II.

Когато изпрати дъщеря си, Адрианъ Сергеевичъ остана няколко време неподвиженъ въ креслото, после той като че ли несъзнателно, лениво взе единъ отъ своите ръкописи, туренъ подъ бандеролъ, скъса обвивката и не безъ отвращение почна да прелиства тетрадката.

Той пишеше твърде много, за да препрочита ръкописите си, но този пъть той искаше да направи това, за да провери думите на редактора. Припомнювайки си откъслеци изъ находещите се предъ него произведения, свършени едва преди месецъ, той заключаваше, че редакторите се шегуватъ и че са написани съ обичното твърдо перо на Орски. Но когато бързятъ му погледъ сновеше низъ страниците, и той взе мястото на безпристрастенъ критикъ надъ едно отъ произведенията си, той се увери, че действително липсва нещо. Хората, възпроизведени въ разказа, не го занимаваха, техните лица бяха тъмни, той не проживяваше заедно съ тяхъ техните радости и злочестини, а и самиятъ езикъ като че бе изгубилъ своята образность. Описанията на природата му се показаха драскулки, действията — заспали. И Орски съ удивление се запита:

— Че нема̀ са прави тези редактори, нема̀ азъ съмъ изгубилъ дарбата си, нема̀ не съмъ способенъ вече?! Не, не, не може да бъде това. Двайсетъ години да пиша и изведнажъ да престана!

И той трескаво грабна другия отъ възвърнатите ръкописи и почна да прелиства, както на първия, тия отъ главите, които той считаше за най-хубави.

Но и тукъ, за неговъ ужасъ, той намери същото, както и въ първия ръкописъ.

— Нема̀ това, отъ което се боеше презъ целия си животъ — дойде! — думаше той. Да, презъ всичкия си животъ той се боеше отъ това, да не би да изчезне фантазията му, боеше се отъ изгубваньето дарбата си да предава впечатленията и усещанията си. Сега той чувствуваше, че целия си животъ бе прекаралъ подъ дамоклеви мечове, и не отъ страхъ ли предъ тези призраци — да изгуби дарованието си — той, още не свършилъ едно произведение, вече обмисляше друго?

Целиятъ си животъ бе прекаралъ въ трескава работа, той не знаеше почивка . . . и ето резултатътъ! „Запуши чешмата, тряба да си почине и чешмата“ — припомни си той изреченето на Козма Прутковъ, и горчиво се засмя.

Да си почине! . . . Но почивка не може, почивката е разорение, спромашия, особено сега когато не са приети три повести. Неговътъ животъ бе поставенъ така, че той бе д ъ л ж е н ъ да заработва много пари, а сега щастието на неговата най-голяма дъщеря, любимицата му Елена, е въ зависимость отъ неговата заработка.

Да пише, да пише, тряба да пише непрекъснато, а главата му като че ли бе стисната съ менгемета, той чувствуваше слабость въ всичките си членове, нуждаеше се отъ почивка... Да легне и да си затвори очите . . . да престане да мисли... да заспи . . . да заспи за дълго . . .

III.

Адрианъ Сергеевичъ спа тая нощь спокойно, безъ съновидения, а се събуди съ съзнание, че се е случило нещо неприятно, даже срамно.

Той се събуждаше обикновено бодъръ, готовъ да се залови веднага за работа; сега той усещаше въ себе си леность; съзнанието, че тряба да става да се облича, да живее, му тежеше, той съ удоволствие би си затворилъ очите и пакъ би заспалъ. За първъ пътъ следъ толкова години той чувствуваше леность.

— Глупость! — извика той. — Нема мнението на някакви две три лица може така да повлияе на настроението ми! Тямъ не се харесали моите работи, на други ще се харесатъ — ето всичко. Да, най-после, ако даже се признае, че тези работи са лоши, кой великъ писатель не е писалъ лоши неща, а пъкъ азъ и не се считамъ за великъ! Но, въ същность, неприятно е това, че тези господа редактори считатъ себе си за компетентни да ви разбиратъ и налагатъ своето veto на вашите произведения. Какъ обидно чувствувашъ своята зависимость отъ тия господа, които считатъ себе си за такива компетентни критици.

Той бе вече съвсемъ веселъ и бодъръ, когато се срещна съ сестра си и дъщеря си въ обедната стая. Като схвана уплашено-въпросителния погледъ на Елена, той се разсмя.

— Не бой се, миличка, татко ти е здравъ и готовъ за работа.

И той почна весело да се разговаря и шегува съ сестра си, която особено се подаваше на неговите шеги.

После кафето, следъ като направи малка разходка, която съвсемъ го ободри, Адрианъ Сергеевичъ почна да работи. Той работеше сега надъ една голяма повесть, която на половина бе вече свършена; той разчитваше да я свърши следъ една или две недели и да я помести въ журнала на своя приятель.

Като седна тая сутринь на своята писмена маса, Адрианъ Сергеевичъ почна да продължава начетатата вече глава. Той пишеше бързо, четливо и безъ зачерквания. Но при все туй, откакъ бе се заловилъ за работа, всичко това, което той бе написалъ днесъ, му се струваше като подготовителна работа. Той не се увличаше, неговите герои не го принуждаваха да страда или да се радва.

„Дяволъ да знае, какво е това нещо“, продума Орски, като фърли перото: „Това са те, тези редактори — изверги, те ме измамиха“. Той прочиташе и зачерквашe, докато цялата страница се изтри, и пакъ му се показваше на всякаде негодна.

И той пакъ почна да пише, но работата не вървеше бързо както обикновено. Като се вгледаше въ туй, което бе изобразило вече перото, и като си мислеше за тези идеи, които бяха узрели въ него, той чувствуваше някаква неясность: образите междеяха въ мъгла, мислите не искаха да се облекатъ въ думи. И той, следъ като изпозачеркна страницата, зафърли перото.

— Тряба да си почина, — каза той на себе си, стана и почна да крачи по мекия килимъ низъ кабинета.

Какво е туй нещо? Изгубилъ ли е той способностьта да схваща образите? Къде е отишла фантазията му, какво е станало съ ноговото перо?

Да крачи въ бездействие за дълго, той не можа̀, седна пакъ на масата и почна да прочита своята повесть отначало. И тя му се показа блудкава, монотонна, съ някакви съвсемъ ненуждни и дълги разсъждения. Неговите герои бяха безцветни, призрачни.

— И това го пише Орски! — извика Адрианъ Сергеевичъ. — Тряба да се унищожи, скъса и изгори всичко това!

Той сърдито почна да мачка и къса листата. И като не се задоволи съ това, той се доближи въ ъгъла до тлеещия огънь и почна да фърля въ него листата единъ следъ други, и някакъ си злорадно гледаше, какъ книгата, изшарена съ

негова почеркъ, се свиваше, завърташе и пламваше съ светли и фърчещи пламъци.

„Така тряба — думаше той — така тряба!“

Следъ несвършената повесть той фърли въ огъня и възвърнатите ръкописи, радвайки се, когато твърдите свитки весело горяха.

Когато всичко бе изгорено, нервите му ослабнаха, той седна, отпусна глава, безъ да знае, що да прави, като че ли въ изгаряньето на тези листа се състоеше всичкото му минало, сегашно и бъдеще.

— Старото перо, — говореше той на себе си — где ли е, и какъ ще ми намерите моето старо перо? . . .

Изведнажъ той трепна. Де беше наистина старото перо, съ което той бе написалъ първите си повести? Де е това старо, мило перо?

И той си спомни за ненапетата, никелирована, изтрита дръжка съ меко перо, което му се струваше, като че ли само̀ пише, — така леко излизаха изъ подъ него първите му разкази. Сега той имаше друго, скъпоценно перо, подарено отъ обожателите му, ала де остана старото, невъзвратно, мило перо?!

Адрианъ Сергеевичъ беше суеверенъ. Както всички суеверни хора, той отдаваше голямо значение на дреболиите, и нему изведнажъ му се стори, че именно въ изгубваньето на старото перо се криеше причината на неговата несполука. Той си спомни, че всякога се отнасяше предпазливо съ това перо — едва ли е можело да се изгуби. Тряба да се намери! Той няма да седне да пише, докато не намери своя старъ другарь. И той почна да търси отначало въ чекмеджето на писмената си маса, после въ книжния шкафъ, въ ракличките и въобще на всякъде, дето се съхраняваха стари вещи. Нему се попадаха стари вещи, отдавна забравени, спомняше си за времена отдавна минали, а старото перо все още нямаше.

Елена няколко пъти се приближава̀ до вратата на кабинета, вслушвайки се въ шума, който се чуваше отъ вътре, безъ да смее да наруши уединението на баща си. Едва когато обядътъ бе сложенъ, тя отиде при него.

Въ обядната той дойде навъсенъ, бледенъ, задремалъ. Той не се шегуваше съ сестра си, почти не отговаряше на запитванията на дъщеря си и нищо не куса.

Когато те станаха отъ масата и Елена се приближи къмъ него, той я пригърна и, минавайки презъ приемната, каза ѝ съ печаленъ гласъ: —

— Не ти ли се е случвало, Лена, да вземашъ моето перо? спомняшъ ли си — такова нечисто, изтрито перо...

— Какво перо, тате? Това, което бяха ти подарили? ти изгуби ли го?

— А, не, съвсемъ не това — никеловата нечиста дръжка, мръсно, много мръсно перо . . .

— Не, не съмъ виждала, нито прибирала . . . но защо ти е то?

— Не, не ми е нуждно . . . не е особно нуждно, само попитахъ . . .

Елена се вгледа въ баща си и разбра по изражението на лицето, че перото му е твърде нуждно. Тя изведнажъ се разтревожи.

— Азъ ще потърся, каза тя: — ти знаешъ, азъ имамъ една стая-складъ, въ която се помещаватъ разни непотребни вещи.

— Потърси, моя миличка, — каза той съ просещъ, виновенъ тонъ. — Тъй, ти да потърсишъ! — повтори той, като я целуна на прощаванье и отиде въ кабинета.

— Сегичка, сегичка, тате, азъ ще потърся.

Адрианъ Сергеевичъ очакваше съ нетърпение дъщеря си, но тя се завърна и му каза, че преровила всички сандъци, ала никакво перо не намерила.

— Не намерихте? Какъ така, къде може да бъде това перо?

Изражението на лицето му бе мъчително, нещастно. Елена забеляза това и побърза да го утеши, като му каза, че тя ще потърси още.

Евдокия Сергеевна между това, подпряна съ едната си ръка на кръста, пушеше цигарка и като се разхождаше низъ гостната стая, подсмиваше се надъ брата си и племенницата си.

— Какво перо ви е дотрябало? Чудни хора! Азъ предпочитамъ да дамъ на Даша 30 стотинки да ми купи ново, отколкото да си губя времето да търся някакво старо перо.

Тя почти нищо не работеше, ала на думи твърде скъпеше съ времето.

IV.

На работната маса въ кабинета гореше лампа; отстрани на малка масичка лежаха цяла връзка приготвени за писанье бели листа. Адриана Сергеевича, привикналъ твърде много къмъ работа, обичната обстановка го мамеше къмъ масата.

Всичко по дявола, — каза той на себе си: — не бива азъ, интелигентенъ човекъ, да отдавамъ голямо значение на туй, че изчезнало старото ми перо! Да зафърля тия нелепи мисли и да седна на работа.

Той бързо отмести креслото, седна, взе листъ книга и съ единъ хубавъ почеркъ написа заглавието, — същото заглавие, което бе дадено на несвършената и унищожена повесть. Той другояче обработваше сега сюжета, главно да не изгуби вяра въ себе си, да не пада духомъ. Да работи, да работи, въ работата е спасението. . . . .

И бързо, безъ отдихъ, той почна да пише. И него го радваше бързината, съ която се движеше перото. „Те искатъ да ме уверятъ, че азъ съмъ се изчерпалъ, не, още съмъ достатъчно силенъ“, — думаше той.

Той чу звънъ въ преднята стая, отъ който заключи, че Андрей е дошелъ. Неясно до него долитаха говорътъ, смехътъ на сестрите, въ една секунда нему се искаше да отиде при тяхъ и да ги пита, защо се смеятъ; но той скоро се оставяше отъ тая мисъль и пишеше, пишеше безъ спиръ.

Часътъ на 10 вратата тихо се отвориха; Елена се показа на прага съ чаша чай и го остави на обичното място. Адрианъ Сергеевичъ чу шегите на дъщеря си, нъ не се повдигна. Еленка излезе съ усмивка изъ кабинета: тате пише, — всичко, значи, беше въ порядъкъ.

— Пише, — каза тя успокоително Андрею и на леля си, като се завърна въ обядната.

— Азъ ти казахъ, — каза леля ѝ: — той не може да живее безъ писанье! — И тя въ комически настроенъ духъ почна да разправя на Андрея, какъ вчера Елена била се явила при нея уплашена, че баща ѝ иска да зафърли писанието, и какъ днесъ двамата търсеха старата медна писалка. „Де е писалката? Пропаднала писалката!“

— Комици, — въсклица тя, като усукваше цигарка, и някакъ по мъжски си тури ръката на кръста и стола.

Въобще Евдокия Сергеевна по много обноски подражаваше на мъжъете: стрижеше гъстите си и побелели коси, носеше жакетъ, подобенъ на сюртюкъ, мъжски яки, и имаше много отличителни неженски маниери. Говореше много, съ авторитетъ и отчастъ серюзно. Андрей — тихъ, неговорливъ студентъ — така, че бе привикналъ къмъ нейните остроти, едвамъ тя си отвореше устата и той почваше да се смее. И това всякога насърдчаваше Евдокия Сергеевна.

Тримата заедно следъ чая продължаваха да беседуватъ; всички бяха доволни и весели. А Адрианъ Сергеевичъ подъ отдалечените разговори и смяхове пишеше и пишеше.

Беше вече 12 часа, когато той свърши главата, остави перото и се протегна.

— Струва ми се, че е добре написано.

Поразходи се малко, посръбна изъ чашата отъ истиналия чай, запуши цигарка и съ моливъ въ ръка почна да препрочита написаното.

Но едва що бе почналъ да чете, лицето му се збръчка, мускулите на устните му нервно се свиха. Той не правеше поправки и нямаше защо да прави — всичко бе гладко, стройно, въведените характери бяха правилно нарисувани, но той съ удивление и мъка чувствуваше, че липсва нещо си, — страниците, лежещи отпреде му бяха мъртви, безжизнени.

— Не, не, — извика той: — дайте, дайте ми първото перо! Какво, какво тряба да направя, за да оживя тези мъртви букви и въскреся тези призраци! Дайте ми старото перо, моето живо мастило.

И той съ отчаяние гледаше на страниците, изшарени съ неговия ясенъ почеркъ, къмъ който той сега чувствуваше ненависть.

Елена и Андрей няколко пъти се приближаваха до вратата на кабинета. Младата мома прислушваше, но нищо не чу, тя най-после се реши да влезе, безъ да почука.

— Прости, че те безпокоихме, тате. Андрея не се е виждалъ съ тебе два деня — думаше Елена, влизайки, но щомъ видя измъченото лице на баща си, тя извика: — ти си боленъ!

— Не, не, нищо, миличка, твоя татко е здравъ.

И Орски съ усилие каза Андрею няколко приветливи думи, попита го за занятията му и някакъ внимателно го слушаше.

Следъ като младите постояха малко въ кабинета, около $^1/_4$ часъ, простиха се съ него, и той, като ги изпращаше до вратата, прошъпна на Елена съ молещъ тонъ:

— А перото ти пакъ го потърси, миличка.

Червенината се изгуби отъ лицето на девойката: тя положително почна да се безпокои за баща си . . .

V.

Нощьта Адрианъ Сергеевичъ прекара почти безъ сънъ; някакви откъслечни мисли, възпоминания се носеха предъ него, той бъбреше някакви думи, които му се струваха значителни,

но да вземе, да въскреси въ паметьта си смисъла на тези думи, той нямаше сила, той не знаеше, спи ли или е бодъръ. Едва на разсъмванье той затвори очи и заспа. Нему се присъни, че е въ ръката му старото, изгубено перо и той толкова му се радваше, колкото може да се радва на сънъ, обичаше го, както обичатъ живите хора — нежно, преданно, съ сълзи на сърце, съ страхъ, съ неизказанъ страхъ да го не изгуби. Страхътъ за изгубваньето преобладаваше въ неговата обичь. Къде да скъта перото си така, щото никой да го не намери? Той го кри, кри все изъ някакви си тайни долапи, въ сандъци, въ шкафове . . . и съ болка на сърцето, съ страшно напрежение на разума той искаше да не забрави, де го е скрилъ. Всеки пъть, когато намерваше своето перо, той изведнажъ почваше да изпитва разни мъки, съмнения и опасности, грижата за туй, къде да скрие перото тъй, че да не го забрави, го мъчеше. И той отъ по-рано знаеше, че всичките му страдания ще бъдатъ напусто. Това съзнание за напразното усилие бе му особно мъчно въ негова сънъ. И най-после той изгуби перото. Но колкото по-мъчителенъ бе страхътъ да го изгуби, и тези търсения, толкова по силно се разпалваше въ душата му обичьта . . . Измъченъ отъ дълги странствувания низъ някакви страшни тъмни подземия, въ които той се промъкваше пълзишкомъ, и ту се спускаше на долу, ту пъкъ се изкачваше, като чуваше около си зловещъ шумъ, съ изранени, окървавени ръце, той се домъкна най-после до някакъвъ старъ сандъкъ, който изведнъжъ позна. Това бе сандъкътъ на старата му възпитателка, милъ, таинственъ сандъкъ, познатъ отъ детинство. Съ замряло сърце той го отвори и почна да търси; съ трескава бързина той почна да претърсва една преградка следъ друга — и ето го, ето най-после перото!

Страстна радость го облада. Сега вече той знаеше, че перото е негово, че никой не ще му го отнеме и че неще го изгуби. Тази увереность бе тъй силна, щото той се разтрепера отъ възторгъ, радостни сълзи течаха като два ручея по бузите му, трепереще̂ите устни шепнеха отдавна забравена молитва, и тъй му бе тежко въ гърдите, че почна да целува изново намереното перо, обладанъ отъ такъвъ възторгъ, такава обичь, каквато не е изпитвалъ ни къмъ покойната си жена, ни къмъ децата си.

Той се събуди цялъ въ сълзи, изпитвайки още обхванатия го възторгъ на съня, и продължаваше да хълца като дете. Осещаньето, че перото е още въ ръката му, беше още тъй силно, щото той отначало почна та го търси, мислейки, че

може да го е изпусналъ. Но най-после той дойде въ себе си и разбра, че перо той видя само на сънь, и това съзнание бе за него голямо разочарование.

Слънцето бе вече доста подскочило, бе време за ставанье, а Адрианъ Сергеевичъ охотно би се върналъ пакъ въ същия сънь.

Когато той се обличаше, впечатлението отъ съня бе тъй голямо още, щото той не можеше да се откаже отъ някаква надежда, надежда на кого — той самъ не знаеше. Чувството на обичь неопределено, но силно пълнеше душата му.

Въ обядната, когато той влезе, светеше не твърде яркото, но весело зимно слънце, по тавана си играеха зарите — отражавайки се по блестещите предмети на масата. Птичката въ клетката весело чуруликаше, като скачаше отъ пръчка на пръчка. Двете стопанки, сестрата и дъщерята, стояха вече на масата и чуруликаха, като птички, все за някакви праздни работи.

И умиление трогна душата на Адриана Сергеевича, когато той се докосна до чистото чело на своята Елена.

„Да сте живички“, — продума той.

Следъ това седна на масата и се стараеше да вземе участие въ разговора на дамите, но това не му се удаваше; други мисли занимаваха мозъка му и го отвличаха, а сълзите едва задържаше.

Адрианъ Сергеевичъ не бе допилъ още първата чаша, когато изведнажъ се чу звънъ. Раздавача донесе препоръчано писмо за Евдокия Сергеевна. Всеки два месеца тя получаваше отъ своя доведенъ синъ, който бе наследилъ състоянието на мъжа ѝ, по 150 лева, — това бе всичкото, което тя можеше да нарече свое. Но Евдокия Сергеевна бе доволна и даже се гордееше съ този си приходъ.

Когато слугинята ѝ подаде писмото и кочана съ разписките, тя не безъ важность каза:

— Донесете мастилницата и перото отъ моята стая.

Като се разписа, тя тури 20 ст. на кочана и го даде на слугинята; перото пъкъ, безъ да отрива, го фърли върху покривката на масата.

— Ma tente, какво правишъ, ти ще оцапашъ покривката! — извика Елена, която всякога дохаждаше въ отчаяние отъ небрежностьта на леля си.

Това разбуди сякашъ Адриана Сергеевича, той си повдигна главата, фърли погледа си на фърленото перо и побледня. Не бе още успяла Елена да го вземе отъ масата, когато той някакъ се задуши и почна прекъснато да говори:

— Оставете... дайте . . . моето перо . . . търсихъ, търсихъ и ето!

— Не се ли шегувашъ, тате — това е отъ лелината маса.

— Мое, мое, — говореше Орски радостно, почти грабвайки изъ ръката на дъщеря си перото — мое е! Ето и годината, изрязана съ ножъ, годината на моя първъ разказъ, а ето тукъ тряба да има още една рязка, виждашъ почти се е изтрила, но то е тукъ. Какъ попадна то у тебе Дуня?

— А, мили, отъ де да зная, то вече отдавна е у мене.

— Но азъ всякога го криехъ.

— Не помня, мили: възможно е, въ твое отсътствие да съмъ го прибрала отъ тебе . . . — Тя действително си спомни, че го прибра. — А, азъ, мой мили, не отдавамъ голямо значение на такива дребни неща . . . Почакай, почакай, почакай, къде го носишъ? Какъ така, азъ безъ перо ли ще остана!

— Ето ти 30 стотинки — идете си купете.

— Все едно, брате, менъ ми тряба сегичка.

Но той вече не слушаше сестра си, а внимателно, като светиня бързаше да занесе перото съ себе си.

VI.

Той се затвори въ кабинета. Може би той се намираше още подъ впечатлението на съня, но съ такова радостно чувство се изпълни душата му, както и въ съня. Той съ трудъ задържаше сълзите си: ето следъ дългогодишна раздяла срещна другаря си, и той не можеше повече отъ това да се трогне. Този сънъ и старото перо, така случайно намерено тая сутринь, — всичко туй му се показваше нещо свърхестествено, пратено отъ горе. И следъ тързанията и мъките за изгубеното творчество презъ тези дни, тишина и ясность изпълниха душата му. Всичко въ тази отдавна известна нему стая, всичко му се усмихваше. Да умееше да се моли, той щеше да почне молитвата си, но той отдавна бе се отучилъ да прибягва къмъ Бога, а сега желаеше да се моли, къмъ молитва пламенно се стремеше неговата душа. Да работи той още не можеше, да чете, т. е. да възприеме чужди мисли, той се чувствуваше не въ сила; той седеше на масата, подпирайки главата съ ръцете си, картини, минали отдавна, се носеха предъ него, мисли раншни, юношески, непрекъснато течаха отъ някаде си, и жарки чувства вълнуваха гърдите му. И струваше му се, че всички мирски скърби, злочестини и хорски страдания намираха отзивъ въ неговата душа.

И благоговейно той взема старото перо и почна да пише.

Отначало страхливо, съ кратки фрази му се изливаха мислите: той бе длъженъ да си напряга ума, да насилва въображението. Това чувство, съ което бе пълна душата му, още се криеше срамежливо, не искаше да се облече въ думи. Но старото, зафърлено перо запазваше още своята вълшебна сила, радваше се, че се намира въ ръцете на стопанина си, и тихо му шепнеше, кога се движеше. Ти помнишъ — говореше то: — ние вярвахме съ тебе въ живата душа на человека... ние умеехме да страдаме и да се радваме съ другите, ние малко разсъждавахме, а съ юношеска разпаленость се отдавахме на настроението. Ти помнишъ, ние умеехме да обичаме, ние за идеите бяхме готови и на мъки да отидемъ. Помнишъ нашите сълзи, нашите радости! . . .

И, прислушвайки се въ шопота на своето перо, Орски пишеше съ страсть, съ мъка, съ сълзи. Той живееше и страдаше съ героите си, тяхната недъгавость бе и негова, техните страсти бяха и негови страсти, и съ хладенъ потъ на чело той се каеше за своите грехове.

Неговътъ ръкописъ не блещеше съ чистотата си, както ръкописите презъ последните години, гдето всичко бе хладно и преструвка; той зачеркваше цели страници и, прислушвайки се на нещо вътрешно, той преписваше една следъ друга съ удвоена сила. Сега нему не бе да се похвали на някой или други критици, да удовлетвори исканието на тоя или оня журналъ, той пишеше за туй, че душата му гореше, за туй, че той негодуваше и страдаше и се радваше и обичаше.

И перото, неговиятъ веренъ другаръ, майсторски превръщаше мастилото въ ядъ, въ сълзи, въ смяхъ, въ скърбъ, въ любовь — въ всичко, което искаше душата му.

Няколко дена той писа, почти не откъсвайки се отъ работата, едва си отдъхваше презъ нощьта, трябваше му храна, а той едва се докосваше до нея.

Домашните се тревожеха. Елена плачеше и даже самата Евдокия Сергеевна почна да намира нещо зловещо въ това затворничество на брата си. Еднажъ средъ вечерята, Елена се реши да иде при баща си. Адрианъ Сергеевичъ седеше облегнатъ въ своето кресло; перото бе още въ ръката му, но подъ ръкописа съ едри букви стоеше: „край“.

Адрианъ Сергеевичъ беше бледенъ, устните му трепереха, въ разширените му очи блестяха сълзи.

— Тате, ти си свършилъ? — попита Елена, като се приближаваше къмъ него.

Той кимна съ глава.

— Слава богу, ти си свършилъ, азъ почнахъ да се боя за тебе, — и като се вгледваше въ втораченото му лице: — Тате, ти си боленъ! — извика тя.

Той повдигна къмъ нея влажните си очи, и я гледаше, безъ да отговори, само устните му се разшириха въ някакга блажена усмивка.

Бедни тате, — каза Елена, притисвайки неговата глава къмъ гърдите си и съ ужасъ чувствуваше, че тя гори: — легни и си почини. Тряба ти почивка, мили, иди и си легни.

Като послуша дъщеря си, той стана, но се залюля. Елена го подкрепи. Като видя ужаса на любимото ѝ лице, Адрианъ Сергеевичъ ласкаво сложи ръката си върхъ ръката на дъщеря си.

— Възможно и да съмъ боленъ, — каза той: — не се бойте, азъ няма да умра. Покажи имъ това — той показа на ръкописите: — и те ще видятъ, че азъ намерихъ своето старо перо и ще ти кажатъ, че твоя баща е живъ!

И, подпирайки се на рамото на дъщеря си, съ гордо издигната глава, той се отправи къмъ спалнята си.

Котелъ.

Превелъ отъ руски: *Сл. Хр. Чакъровъ.*

Каманаръ.

Разказъ отъ **Иванъ Франко.**

Ахъ, това чуканье, този шумъ, тези викове на улицата, тамамъ срещу прозореца ми, прогонватъ всяка мисъль отъ главата ми, не ми даватъ ни на минута мира, отделятъ ме отъ работата! . . . Нигде не мога се дена, нигде не мога се скри отъ този нетърпимъ шумъ. Отъ утринъ до вечерь не престава, а когато, измъченъ отъ дневната жега, легна да спя, то ясно го осящамъ даже въ сънътъ. И помислете си само, че това се продължава вече цели два месеца! Отъ минутата, когато срещу прозорците ми почнаха да строятъ това нещастно каменно здание, не съмъ написалъ нито едно редче, а чуканьето и шумътъ не преставатъ да звучатъ въ ушите ми.

Като не бяхъ въ състояние самъ да работя нещо, то ежедневно седяхъ предъ прозорците и гледахъ какъ другите работятъ. Отъ движението, беготнята, работата на няколко десетици хора, които се тъпчеха въ това тясно място, като въ мравунякъ, нервното раздразнение ми минаваше. Азъ се успокоявахъ, като гледахъ, какъ малко по-малко изъ подъ ръцете на тази маса работящъ народъ расте грамадното здание, какъ се подигатъ на горе неговите стени, какъ шепти и се разрушава варьта, която гасятъ въ големи дъсчени сандъци, какъ каманарите чупятъ тухлите, като ги приспособяватъ къмъ надлежащето имъ място, какъ момичетата и жените носятъ хурусанътъ въ ведра, какъ помощниците, прегънати като дъга, носятъ тухли на горе, съ дървени носилки, окачени около шията имъ като някой хумотъ. Всекидневната тежка работа на тези хора се носеше предъ мене като облакъ и, като слушахъ виковете, шегите и разговорите имъ, азъ се забравяхъ, като че ли потъвахъ въ някаква си непрогледна мъгла, и скоро, неуловимо преминаваше часъ следъ часъ, день следъ день.

Само надгледниците съ своите викове, псувни и произволи, които си позволяваха надъ работниците, ме пробуждаха отъ тази непрогледна мъгла, като ми напомняха за живота, за

нечистата действителность. Те бяха всичко двама, а пъкъ на всякаде ще ги видишъ и чуешъ. Дето някой отъ тяхъ премине, тамъ всички работници се навеждатъ и млъкватъ. Съ нищо не можешъ имъ угоди, нищо не имъ се харесва, за всичко иматъ готова псувня, готова сърдита, мръсна дума. А ако някой работникъ посмее да се обади, да се защити — изведнажъ лицето на панъ надгледникътъ се налива съ кръвь, отъ устата му хвърка пяна, и тогава тежко и горко на виновника! . . . Добре е още, ако се омилостиви да го търпи, ако ли не, то въ същата минута го натирва отъ работа! . . . Те тукъ са пълни господари, властьта имъ надъ работниците е неограничена, а като изгонятъ единъ, те изведнажъ намиратъ четири, които още и сами ще се молятъ да заематъ мястото на изгонения. О, тази годишното лято е плодородно за надгледниците! Избирай, когото искашъ и отбивай отъ заплатата, колкото искашъ, нищо няма да ти кажатъ работниците. А ако някой намисли да се оплаче на архитекта — на вънъ, нека да гине отъ гладъ, ако не е искалъ да се покорява!

Единъ пътъ, когато азъ, както обикновено, седяхъ предъ прозореца си и гледахъ, какъ работятъ, изведнажъ се дига шумъ на преднята стена. Причините на викътъ азъ не знаяхъ, видяхъ само, какъ надгледникътъ се фърли къмъ единъ работникъ, високъ, сухъ, средня пора каманаръ, и почна да го псува съ улични думи. А работникътъ нищо: навелъ се и продължава работата си. Но това упорно, хладнокръвно мълчанье разсърди още повече надгледника.

— Ти, злодей, голакъ, душепродавецъ, ей сега, маршъ отъ работа! — съ пяна въ уста викаше майсторътъ, като пристъпваше все по-близко и по-близко къмъ работника.

Азъ видяхъ, какъ мършавото, наведено надъ тухлата лице на каманарътъ все повече и повече се зачервяваше, като че ли се пълнеше съ огънь. Той си стисналъ зъбите и мълчи.

— Ти искашъ сто пъти ли да ти казвамъ, обеснико, парцалко, разбойнико, а?! Маршъ отъ тукъ! . . . Ей сега си дигай парцалите, или ще заповядамъ да те изфърлятъ! . . .

Очевидно работникътъ се бореше самъ съ себе си; лицето му даже посиня. Най-после, безъ да става, само като си подигна главата, той ясно, съ неизразимо презрение въ всякой звукъ, каза:

— Холопъ [1]) — съ холопъ! Мужикъ — съ мужикъ! Не дай Боже, холопъ панъ да стане! . . .

---

[1]) Холопъ въ време на крепостничеството са наричали селянинътъ. Сега се употребя като унизително прозвище, въ смисълъ на лакейщина, подлизурство и т. н. Б. Пр.

При тези думи надгледникътъ за минута се вцепени. Очевидно думите на каманара го поразиха въ най-болното място: той е билъ селянинъ и сега, като станалъ „панъ надгледникъ“, се срами отъ произхождението си. Обаче, следъ минута, той дойде на себе си и извика:

— Тъй!! . . . тъй ли говоришъ, а?! . . . Почакай, азъ ще ти покажа! . . . Азъ ще те науча! . . . Маршъ! . . .

Работникътъ не се мърдаше отъ мястото си и продължаваше да работи.

— Махвай се разбойнико! . . . Върви по дяволите, или ще викамъ стражара! . . .

Работникътъ не преставаше да чука керпича. Тогава надгледникътъ дотърча при него, дръпна отъ ръцете му чукътъ и го фърли на улицата. Разсърдениятъ каманаръ заскърца съ зъби и стана.

— Хмъ, — извика той — за какъвъ дяволъ ми дотягашъ? . . . Какво искашъ отъ мене? . . .

— А! . . . ти заплашвашъ?! — изкряска надгледникътъ, — караулъ! . . . караулъ! . . . Разбойникъ! . . .

При този викъ се завтече и другиятъ надгледникъ, и двамата съ съединени сили се фърлиха върху каманара. Той не се защищаваше. Юмруците се посипаха върху гърба му; съпровожданъ съ ританици, нямъ отъ гнявъ и отчаяние, той слезе по скелите и взе на рамо торбичката си . . .

Останалите работници, като видяха тази сцена, мълчеливо работяха, съ стиснати зъби и наведени надъ тухлите. Никой нито дума не каза.

— Мужикътъ всякога си остава мужикъ! — извика каманарътъ вече отъ улицата. На лицето му още единъ пътъ се показа презрителна усмивка, а въ същото време въ очите му заблестяха сълзи.

— Махвай се, разбойнико! — извика надгледникътъ отъ стената и му посочи юмрукъ.

На другия день азъ станахъ рано и погледнахъ изъ прозореца. На улицата беше още тихо. Работниците се събираха „предъ фабриката“. Азъ се твърде учудихъ, като видяхъ между тяхъ изгонения вчера каманаръ. Заинтересуванъ, азъ почнахъ да следя, какво ще излезе отъ това, когато дойде надгледникътъ. Работниците изобщо малко говоряха по между си, а къмъ изгонения никой се не приближаваше; той стоеше отъ страна около стоборътъ.

Скоро дойде надгледникътъ, като пъхтеше като железарски мехъ. Той скоро прегледа работниците; сърдитиятъ му погледъ се спря върху изгонения вчера каманаръ.

— А, ти, разбойнико, пакъ си тукъ?... Какво търсишъ?... Кой те е викалъ?...

— Панъ надгледникъ, — се обади работникътъ, като се приближи на две крачки (по средъ общата тишина се чуваше, какъ трепери убития му гласъ), — панъ надгледникъ, простете ме!... Какво съмъ Ви направилъ?... Защо ме лишавате отъ хлябъ?... Вие знаете, че сега нигде не мога да намеря работа, а дома...

— Махвай се мерзавецо! — искряска надгледникътъ, комуто днесь не се харесваше покорностьта, както вчера упорно — хладнокръвното мълчание.

Каманарътъ си наведе главата, взе си торбичката подъ мишца и си отиде.

Цяла неделя азъ гледахъ тази сцена на улицата. Изгоненият каманаръ, очевидно, нигде не можеше да намери работа и всяка сутринъ дохождаше да моли надгледникътъ, за да го приеме. Ала надгледникътъ беше твърдъ като камъкъ. Никакви молби и закленания не го трогваха, и колкото по-вече каманарътъ се превиваше и се кланяше предъ него, колкото подълбоко хлътваха неговите изгаснали очи, толкова по-вече се гавреше надъ него надгледникътъ, толкова съ по-неприятни и презрителни думи той псуваше бедния работникъ.

А този нещастникъ всякой пъть съ стиснати зъби вземаше подъ мишка торбичката си и, безъ да се оглежда, изчезваше, като че ли се боеше отъ искушението, което го тикаше да извърши някое недобро дело.

Беше събота вечерь. Неочакванъ дъждъ ме застигна по средъ улицата и трябаше да се скрия въ най-близката кръчма. Въ кръчмата нямаше никой; мръсната, влажна стая се осветяваше отъ една ламба, която печално се клатеше на потона, а задъ тезгяха дремеше стара, дебела еврейка. Като се погледахъ, — ето чудо! — видяхъ, че до една маса седеше познатиятъ каманаръ рамо до рамо съ врага си — надгледникътъ. Предъ всекиго стоеше бутилка съ пиво до половина изпразднена.

— Ха, наздраве, на добро да е, куме! — каза каманарътъ, като чукна чашата си съ чашата на надгледника.

— Пий наздраве! отговори той съ тонъ малко по-милостивъ, отколкото на улицата въ време на работа.

Заинтересува ме тази странна дружба. Азъ си заръчахъ едно шише пиво и седнахъ далечъ, на другия край на стаята, въ ъгъла.

— Ехъ, куме, — каза каманарътъ разсеено, но видимо съ сила, — не е добро, дето тъй ми се разсърди, наистина не е добро!... И Господъ се сърди за такива работи, куме.

Като говореше това, той удари съ чашата си по масата и заръча още две шишета пиво.

— Ти знаешъ, куме, каква нужда имамъ въ къщи!... И да се приказва не струва!... Жена ми болна, не може да работи, а при това, по твоя милость, вече цяла неделя нито парица не съмъ спечелилъ!... Пъкъ ако да бяхъ самъ, то както и да е, прекарвахъ. А то, видишъ, болна жена, пъкъ и бедните пиленца вече едвамъ пълзятъ, искатъ хлябъ!... Сърцето ме боли, куме, наистина... Баща на ли съмъ имъ азъ!...

Надгледникътъ слушаше тези думи съ наведена глава и, като че ли дремеше. А когато еврейката донесе пивото, той пръвъ взе чашата, чукна се съ каманарътъ и каза:

— За здравьето на жена ти!...

— Дай Боже, че и ти да се не разболявашъ! — промълви каманарътъ и пийна малко отъ чашата си. Виждаше се по лицето, какъ нежелателно се допираха устните му до питието. Ахъ, може би, той плаща за него последните крайцери отъ заетия преди четире дни гулденъ, съ който трябаше да изхрани цялото си семейство, докато настанатъ по добри дни, защото другъ — Богъ знае — ще му се удаде ли да заеме!... А сега съ последнята си парица той се решилъ да почерпи врага си, за да го разположи някакъ си.

— И какво мислишъ, милий ми куме?... Какво съмъ ти направилъ?... Че въ сърдня съмъ ти казалъ груба дума?... А колко ти ми наговори? Наистина, куме, не е добро да се обижда бедния человекъ.

Кумътъ, като изпи пивото, отново си наведе главата и я заклати, като че ли дремеше.

— Е стига, каза несмело каманарътъ, бъди ласкавъ въ понеделникъ... туй... Самъ виждашъ, — де да се дене бедниятъ человекъ? Остава да умра отъ гладъ по средъ улицата съ жена си, съ децата си!

— Какво?... ще заръчашъ ли още пиво? — прекъсна го надгледникътъ.

— А, разбира се, разбира се!... Ей... още едно шише пиво!...

Еврейката донесе пиво; надгледникътъ я изпи и си избърса устните.

— Е, какъ ще стане? — попита тревожно каманарътъ, като се мъчеше да улови надгледникътъ за ръката и го гледаше въ лицето.

— А? . . . какъ ще стане? — отговори той студено, като ставаше и се канеше да си отиде. — Благодаря ти за пивото, а въ понеделникъ няма защо да дохаждашъ на работа, — азъ вече главихъ другиго. И изобщо (тези думи той каза вече около вратата на кръчмата) такива разбойници, такива обесници като тебе не ми са потребни! . . .

И съ едно подскачванье надгледникътъ избяга на улицата, като тръшна следъ себе си вратата на кръчмата.

Като гръмъ поразиха тези думи нещастния каманаръ.

Дълго време той стоя неподвиженъ, като незнаеше, на верно, какво и да мисли. После се свести. Някаква си дива мисъль блясна въ главата му. Съ една ръка той дръпна масата, до която седеше, изкърти единия ѝ кракъ, а следъ това съ изкъртения кракъ замахна къмъ тезгяха. Ударътъ, шумътъ, викътъ на еврейката, крясъкътъ на нахълталите хора, викътъ на стражарътъ — всичко се сля въ една дива оглушителна хармония. Следъ минута и нещастниятъ каманаръ се намери по средъ развълнуваната и пищяща тълпа отъ евреи, които съ голямо усилие предадоха „побеснелия разбойникъ“ въ ръцете на стражара. Грозниятъ пазитель на обществената тишина го улови за раменете и го тласна предъ себе си. На редъ съ стражара се повлече исплашената до смърть кръчмарка, като остави на свое място една друга еврейка, а заедно съ тяхъ, като викаше и шумеше, цяла тълпа евреи и всякаква улична паплачъ се повлече къмъ полицията.

Превелъ отъ украински: *Никола Юрдановъ.*

Изъ Хайне.

I.

Залюбва се момъкъ въ девица,
Но тя се залюбва въ другъ.
Тозъ другъ се залюбва въ друга
И станалъ е неинъ съпругъ.

И първий мъжъ, срещнатъ съ горесть,
Девицата взема за свой;
А бедниятъ момъкъ отъ мъка
До гробъ не намира покой.

Тазъ приказка й стара, но нова
Ще бъде за всякога тя —
По-харно е да се не ражда
Тозъ, съ който се збъдва въ света.

II.

Доверчиво въ лодка седяхме
Съ тебъ нощемъ надъ морски вълни,
И да се на тяхъ отдадяхме,
Всецяло съ тебъ ищехме ний.

И островъ предъ нази прекрасенъ
Блещеше отъ лунния пламъ,
Звучеше напевъ сладкогласенъ,
Въ мъглата трепереше тамъ.

И чуйше се нежно звученье,
Въ мъглата трептеше катъ хоръ, —
А ние съсъ горко мълчанье
Летяхме въ безкрайний просторъ.

Прев. *Н. Д. Юрдановъ.*

Историята на новооткритото сръбско училище въ Велесъ.[1])

Сръбската пропаганда захвана да се безпокои и имаше право. Похарчените суми останаха безъ всякакъвъ резултатъ и неоправдани. Агитаторите видяха, че Велесъ е непристъпна българска крепость. Новите опити да се убие дядо Авксентий не сполучиха. Въ това време Н. Високопреосвещенство Авксентий, уморенъ отъ постоянните тревоги, замина за Цариградъ. Следъ няколко време замина и неговиятъ секретарь. Това обстоятелство даде възможность на сръбските агитатори и на турските власти да разбератъ, когато нà-ново се подигна въпроса за сръбските училища, че не е нито българскиятъ митрополитъ, нито неговиятъ секретарь, които инспирираръ борбата противъ сръбските училища, както вярваха по-преди, а е българското население, у което националниятъ духъ е по-силенъ, отколкото въ всякой другъ градъ.

На 2 августъ велешкиятъ каймакаминъ, Рашидъ бей, свиква административния съветъ и го изненадва съ едно съобщение отъ солунския валия, съ което се позволяваше отваряньето на сръбско училище въ самия градъ Велесъ. Въ същото съобщение се притуряше, че това е воля на султана и не подлежи на никакво разискванье и критикуванье! . . . Изненадата бе тъй голяма, че турците — членове на съвета — останаха смаени. Преди всичко до тогава даже въпросъ не бе ставало за сръбско училище въ града: никой не бе поискалъ това училище. И ако за отваряньето на подобни училища въ селата бе нуждно, поне за форма, да се прокарватъ прошения презъ съвета и по този начинъ всички фалшификации и беззакония добиваха покривалото на редовность, чрезъ продиктувани отъ Солунъ и Цариградъ мазбари; сега за града не се искаше даже и това. Види се, въ Солунъ и Цариградъ много са се бояли отъ нови вълнения, та решили тихомъ и съ единъ замахъ.

---

[1]) Продължение отъ кн. VIII.

Съ поменатото съобщение въпроса за сръбско училище беше предрешенъ. Властьта въ Велесъ се намери предъ едно закононарушение, направено отъ Цариградъ, и не знаеше, какъ да го приложи. Споредъ закона сръбското училище трябаше да има свой притежатель, който да е поискалъ отваряньето му отъ административния съветъ. Последниятъ при случая не можеше и да помисли да протестира, за дето не е зачетенъ. Но каймакаминътъ трябаше да намери лице за притежатель на сръбското училище, а той знаеше, че въ Велесъ няма нито единъ християнинъ (българинъ или влахъ), който ще се съгласи да стане такъвъ, срещу каквито и да било облаги. Вънъ отъ това невъзможно бе да се намери здание, принадлежащо на християнинъ, за училище. Предписанието трябаше да се изпълни и каймакаминътъ беше длъженъ да намери и едното и другото. Но какъ? — За турските власти няма никакво спиранье предъ престъпленията. Те направиха всичко. Но то не остана безъ протестъ отъ страна на населението.

Най-първо сръбската пропаганда потърси лице за притежатель на училището. Тя не можа̀ да намери нито между българското население въ града, нито между влашкото. Тогава каймакаминътъ се съгласи да приеме за такъвъ единъ селянинъ отъ с. Ораховецъ на име Димко Пендовъ, човекъ беденъ и безъ значение, който се съгласи срещу месечно възнаграждение да се пресели въ града и да стане притежатель на училището въ Велесъ, макаръ и самъ да не знаеше да чете и пише! На 19 септември Димко Пендовъ биде убитъ отъ непознати хора и планътъ на сръбската пропаганда и на каймакамина се срути. Това убийство повлече отново арестуваньето на най-видните граждани въ Велесъ. Сръбските агитатори отдавна чакаха подобенъ моментъ, защото мислеха, че съ арестуваньето на няколко десетици българи отъ града ще се сплаши населението, което, оставено безъ водители, няма да има куража да протестира. Обаче сметката имъ излезе крива. Те не знаеха, види се, че едно събудено и готово до край да защищава националностьта си население няма нужда да търси водители, то ги има всякога между редовете си. Обявените наскоро следъ това сърбомани и бъдещи притежатели на сръбското училище въ Велесъ, Матевъ и Миленковъ, бидоха убити единъ подиръ други всредъ день и въ града. Нека забележимъ, че писачътъ на тия редове е далечъ отъ да одобрява убийствата въобще. Но тълпата не разсъждава като отделните единици. Тя наказва жестоко отстъпниците, като чисти радикално редовете си. Освенъ това убийството на Матева и Миленкова станаха при обстоя-

телства, които заслужватъ да се знаятъ отъ строгите моралисти, преди да поставятъ бележките си по тия убийства. Матевъ беше единъ уличенъ безделникъ и предизвикатель. На 3 октомври, неделенъ день, тълпа отъ млади хора срещатъ Матева, който ги посреща съ разни заканвания и псувни, защото преследвали сърбите. Младите българи му отговорили съ хокания. Тогава Матевъ изважда кама и ранява единъ отъ българите. Другите се втурнали върху него и го убили на мястото. Гавазинътъ на г. Ив. Поповичъ гърмялъ върху българите и наранилъ няколко души. На следния день другарьтъ на убития, именуемия се Миленковъ, заявява че ще открие важни работи на властите и ще повлече съ разкритията си арестуваньето и обесваньето на много българи въ Велесъ и околностьта. Всички българи знаеха, че Миленковъ е въ състояние да скове хиляди клевети, за да напакости на българите. Въ същия день, когато Миленковъ е билъ въ полицейския участъкъ и излагалъ своето доносничество противъ стотини българи, едно непознато лице се вмъкнало въ полицейския участъкъ и, въ присътствието на началника на полицията и стражарите, нанесло няколко смъртоносни удари на Миленкова, който издъхналъ, безъ да доизкаже грозното си доносничество! Майките и роднините на убитите Матевъ и Миленковъ се отказаха да приематъ даже телата на така позорно загиналите си чада и роднини, защото, споредъ думите имъ, те не ги считали вече за синове и роднини, следъ като убитите се отказали отъ народа си! А свещениците — български и влашки — се отказали да опеятъ телата имъ. И сръбските агитатори трябаше да товарятъ мъртвите на кола и да ги носятъ на опяванье въ Башино-Село, дето има сърбомански свещеникъ. Ония, които следъ тези факти ще поискатъ да твърдятъ, че съществува някакъвъ сърбизъмъ въ Велесъ, сигурно ще се позамислятъ предъ обстоятелството, че майките на ония, които поискаха срещу богато възнаграждение да работятъ за сърбизма, не имъ простиха измената къмъ народа си, даже когато бяха мъртви!

Сръбските агитатори не можеха да намерятъ нито единъ човекъ отъ Велесъ, който да стане стопанинъ на училището. Такъвъ имъ се изпрати отъ Солунъ. Иванъ Иовичевичъ, черногорецъ съ лошо минало, който бе единъ отъ убийците на българския учитель въ Солунъ, Хр. Гановъ, пристигна въ Велесъ на 3 октомври съ едно писмо отъ солунския валия Хаджи Хасанъ паша. Това писмо гласеше: „При всичко че закона изисква, щото сръбските училища въ империята да иматъ стопани местни граждани и притежатели на недвижими имоти, понеже именуе-

миятъ се Иванъ Иовичевичъ е добъръ султански подданикъ и е билъ вече стопанинъ на сръбското училище въ Кукушъ, по заповедь отъ Мюбеина въ столицата, той ще стане стопанинъ на сръбското училище въ Велесъ и на негово име ще се отвори това училище" (писмото има дата 30 септември 1315. год. и подписътъ на солунския валия Хаджи Хасанъ паша).

Иванъ Иовичевичъ дойде съ особени наставления отъ централното управление на сръбската пропаганда. Предвиждайки, че отваряньето на училището не ще мине безъ силни и внушителни протести отъ страна на българското население, той денесе списъкъ на няколко видни българи, които трябаше да се убиятъ, за да се сплаши населението и да се създадатъ безредици, въ време на които незабелязано щеше да се отвори училището. Още при пристиганьето си той влезе въ преговори съ разбойниците, Кадри Чаушъ и Ашикъ Ибо, на които даде имената на осъдените българи. Неговата цель бе въ същото време да наострі турското население спрямо българското. Въ това отношение той сполучи. Кадри Чаушъ и Ашикъ Ибо лесно се подадоха на подкупите толкова повече, че при този случай тямъ се рисуваше хубавата перспектива, че ще настане кланье на богатите българи въ града и, следователно, грабежъ на имотите имъ. По тяхна инициатива турците правяха нощни съвещания на 8, 9 и 10 октомври. Въ тези нощни събрания взели са решение да се въоръжи и добре приготви турското население. А организувани чети подъ предводителството на Кадри Чаушъ и Ашикъ Ибо да заобикалятъ българските махали, за да наблюдаватъ българското население. Тези чети заобикаляха най-много къщите на посочените отъ Иовичевича българи и около тяхъ правеха предизвикателства. Населението не смееше да излезе отъ къщите си. Никой не оставаше вънъ отъ къщата си следъ заходъ-слънце. Мнозина бяха бити по улиците отъ въоръжените турци. Срещу мнозина стреляха. Въ много български къщи искаха да навлязатъ насилствено. При всичко това турското население бе доста уплашено, когато забеляза, че някои отъ българите съ оръжие отблъснаха опитите да ги нападатъ и убиватъ. А когато следъ няколко дни народътъ се събра въ училищния дворъ и високо заяви, че желае правителството да спре това положение на работите, защото българското население не може да търпи предизвикателствата отъ страна на подкупени отъ сръбската пропаганда хора, никой не се опита да попречи на събранието.

На 10 октомври въ двора на българското училище се събра цялото българско население отъ града. Зданието, двора

и околните улици не можеха да побератъ дошлите. Пламенни речи противъ сърбите се държаха. Мнозина отъ младите високо се кълняха, че ще жертвуватъ живота си, но не ще оставятъ, щото въ славния български градъ Велесъ да се отвори отъ никого неискано сръбско училище. Като слушаше човекъ това, което се говореше изъ между събраните, наклоненъ бе да каже, че никъде на Балканския полуостровъ българското сърце не бие тъй силно, както въ Велесъ. Но най-трогателната минута бе тази, когато цялото море отъ хора се раздвижи и единъ младъ момъкъ извика: „слушайте, тука има двама българи и две българки, които искатъ да ви кажатъ нещо!“ Въ това време на едно по-високо място се изправиха двама съ изпито и измъчено лице мъжье, които по носията се познаваха, че са бедни хора. Единиятъ отъ тяхъ съ наведени очи и слабъ гласъ каза нещо и коленичи. Коленичи и другиятъ, а заедно съ тяхъ и две жени, които до тогава стояха задъ мъжьете. „Простени сте, простени да бъдете“ извикаха по-близустоящите. Викътъ се подье отъ цялото събрание. А когато спря, въ околните улици и близките къщи още викаха: „простени сте“! . . . Това бяха двама бедни българи, които срещу едно възнаграждение отъ по 2 наполеона се записали за сърби преди единъ день, но се разкаяли и искаха прошка отъ народа! . . .

Въ това събрание се взе решение да се изпрати една телеграма отъ страна на цялото българско население до султана и друга до солунския валия. Въ тия телеграми да се каже: 1) че въ Велесъ няма нито единъ сърбинъ и че никой не желае сръбско училище; 2) че отъ няколко време въ Велесъ са дошли сръбски агитатори, които развалятъ спокойствието на българското население; 3) да молятъ да не се позволи отваряньето на сръбско училище, защото ще предизвика много смущения, и да се отстранятъ отъ града сръбските агитатори, чужденци и безъ занятие, во главе Ив. Поповичъ. Въ същото събрание се избра една комисия, която да изложи същата молба и на местния каймакаминъ.

На следния день избраната комисия отиде въ конака, за да представи народната прозба на каймакамина. Последниятъ отказа да приеме комисията. Въ мигъ това се разнесе изъ града и тълпи хора захванаха да се трупатъ около конака. Следъ единъ часъ всичкото почти българско население беше се събрало. То заяви, че желае да изкаже болките си на султанския представитель. Каймакаминътъ съобщи, че не желае да слуша никого и че съ сила ще разпръсне събрания народъ, ако не

се разотиде доброволно. Никой не шавна. Българското население въ Турция знае, що значи турска жестокость, и събраните предвиждаха, какво ги чака следъ подобно заплашванье на каймакамина. Но то не отстъпи. То бе въоръжено съ куража на отчаянието. И каймакаминътъ се видя предъ дилемата: или да изслуша депутацията, или да пролива кръвьта на събраните. Той отстъпи. Депутацията му изложи ясно и кратко народното желание, като не скри страхътъ си, че българското население, духътъ на което е възбуденъ до крайность, не ще отстъпи и че важни и нежелателни смущения ще станатъ. Каймакаминътъ обеща да отстрани отъ града празноскитающите се сръбски агитатори въ единъ срокъ отъ десеть дена; колкото за сръбското училище, тъй като то не било отворено още, той щялъ да пише въ Цариградъ, за да се отмени предписанието . . . Не се мина много време и населението разбра, че това са били хитро скроени и наредени думи, за да се избегне едно стълкновение на властьта съ населението, обстоятелство което турците приготвяха мълкомъ, за да не се разгласи на вънъ отъ Турция, защото турските власти се много боятъ отъ това. Събраниятъ народъ, онеправданъ и преследванъ отъ всякого и всякога, се разотиде съ притиснато сърце и, като че ли бе недоволенъ, че така се свърши тази демонстрация. Той не вярваше на думите на каймакамина и по-доволенъ би се чувствувалъ, ако съ пушечни гърмежи и ножовни удари го изпъдеха отъ конашкия дворъ . . .

Събитията изпревариха вярата на недоверчивите. Оскърбената турска власть и турско население въ Велесъ копнееха за отмъщенье и за смазванье на вироглавите българи. Тямъ бе и по-лесно и съвсемъ нерискувано, ако отделяха единъ по единъ най-видните българи и ги накажеха по начинъ, какъвто разбиратъ само турците. И възгледите на турците чудно хармонираха съ тези на сръбските агитатори, макаръ и да излизаха отъ различни гледища и цели: турците желаеха да удовлетворятъ своя господарски егоизъмъ, който толкова скъпо костува на българите, а сръбските агитатори желаеха да обезсилятъ българите, да имъ създадатъ някакво грозно и ужасно занятие, за да могатъ по-спокойно да отворятъ училището си, за помещение на което едвамъ бяха успели да намерятъ едно старо турско теке.

На 12 октомври биде убитъ всредъ день и въ дюкяна си видниятъ българинъ Д. Шурковъ, братъ на книжара въ Велесъ. Убиецътъ, единъ турчинъ, съобщи, че сръбскиятъ агитаторъ Ив. Поповичъ му далъ кама и пари, за да убие книжара,

но той по погрешка убилъ брата му! Следъ няколко дни убиецътъ биде освободенъ и всичкото следствие по това дело се свърши. Посоченията отъ убиеца сръбски агитаторъ не се потърси даже. Убиецътъ изповяда, че това убийство било началото на няколко други, които предварително се скроили отъ сръбските агитатори и турското население. Властьта знаеше всичко и въ повечето случаи ръководеше.

Убийството на Шуркова предизвика таково настръхванье и възбужданье у българското население, щото турските власти помислиха, че се намиратъ предъ провъзгласено възстание и не закъсняха да изкажатъ това открито, за което по-после се посрамиха и разкаяха. Няколко минути следъ убийството цялата чаршия се затвори. По улиците не се виждаше ни единъ човекъ. Няколкото дукяни на власи бяха тоже затворени. Турското население (то не е търговско) се силно сплаши и поиска отъ каймакамина военна помощь, за да го пази отъ българите, които, споредъ думите на турците, се готвели да изколятъ вечерьта всички мусулмани! Каймакаминътъ веднага телеграфира на солунския валия и поиска бърза военна помощь противъ възстаналите българи. Какво впечатление е произвела тази телеграма въ Солунъ се вижда отъ заповедите, които още същия день се дадоха на гевгелийския, струмишкия и скопския гарнизони (фурки). Тези заповеди гласяха: „незабавно да замине войска за Велесъ, за да потуши възстанието на българите въ този градъ!“ Още същиятъ день съ специални тренове пристигна войска: отъ Гевгелий единъ табуръ и отъ Скопие единъ. Отъ Струмица тоже още същия день тръгнали три табура войска, която пътувала цялата нощь и имала заповедь да нападне на града Велесъ. Освенъ това цялата нощь на скопската станция е стоялъ подъ пара особенъ тренъ, готовъ на всеки часъ да отнесе още войска, ако се поиска отъ Велесъ! . . .

На следния день чаршията остана затворена и цялото българско население присътствуваше на погребението на убития. Това погребение бе импозантна демонстрация на българското население, каквато градътъ Велесъ и цяла Македония рядко са виждали. Процесията заобиколи целия градъ. На няколко места се държаха пламенни речи съ остро съдържание противъ турските власти, които, за да фаворизиратъ сръбската пропаганда, предизвикватъ мирното българско население, и съ това правятъ много съмнителни услуги на самата Турция. Процесията мина и по край къщата на сръбския агитаторъ Ив. Поповичь, действителниятъ убиецъ на носения мъртвецъ. Тукъ

хилядното множество се спря и изъ хиляди уста се чуха проклятия. Единъ младъ момъкъ изъ тълпата произнесе речь, съ която изказа буенъ потокъ отъ вечна умраза къмъ онзи народъ, който създаде изкуствената пропаганда въ Македония и съ това дълбоко оскърби честолюбието на населението, което и по минало и по настояще е българско и което живее съ идеала на българина. Предъ конака шествието тъй също направи демонстрация. И тамъ се държа речь, въ която открито се каза, че правителството задружно съ сръбските агитатори убива българите и че една отъ тия жертви на този нечовеченъ съюзъ е носениятъ мъртвецъ.

Чаршията стоя затворена три дни. Властите бяха толкова уплашени, щото побързаха да поставятъ града въ военно положение. Дошлите отъ Скопие, Гевгелий и Струмица войски навлязоха въ града съ мисъль да смиряватъ възбунтувалите се българи. Велесъ бе подложенъ на военна екзекуция. Войската се разпредели да живее въ българските къщи. Арестуванията захванаха още същия день. По улиците изъ българските махали захванаха нà-ново да шетатъ тълпи въоръжени турци и да биятъ българите, кого де срещнатъ. Безъ разборъ арестувани бяха всички по-добре облечени българи. Същиятъ день пристигна отъ Солунъ вилаетския началникъ на жандармерията, прочутиятъ албанецъ Мехмедъ паша, човекъ суровъ и свиренъ. Той носеше пълномощия отъ Солунъ и Цариградъ да употреби всички средства и да смаже вирнатите глави на българите. Съ неговото пристиганье захванаха нечути истезания на арестуваните и ужасни побоища изъ улиците и къщите. Макарь и да не забеляза нито сянка отъ онова бунтовническо движение, за което каймакаминътъ бе телеграфиралъ, той помисли, че тряба да даде именно такъвъ характеръ на мирните демонстрации. Самъ той е истезавалъ най-видните българи, които бе арестувалъ. А за да оправдае своята свирепость, бе далъ следнето съобщение въ Солунъ: „Убитиятъ преди няколко дни българинъ Диме Шурковъ билъ офицеринъ на действителна служба въ българската армия и билъ погребенъ съ формата на български кол-ага-си!“ . . .

За арестуваните се застъпи цялото българско население. Няколко телеграми се изпратиха до солунския валия, великия везиръ и султана, съ които, следъ като се оплакваха противъ истезанията и арестуванията, моляха да се освободятъ невинно арестуваните българи, да се прекратятъ нечовечните истезания и да се испъдятъ отъ града сръбските агитатори, които създа-

доха причината на размирието и арестуванията. Тези телеграми носеха по 2—3 хиляди подписи. Въ Цариградъ разбраха, види се, че велешките българи не са провъзгласили възстание, отъ което турското правителство много се плаши, но че те не желаятъ въ града си сръбско училище и сръбски агитатори. Солунскиятъ валия, който бе се озверилъ противъ вироглавите българи, получи телеграфическа заповедь да изпрати следствена комисия въ Велесъ.

За голямо свое очудванье следствената комисия намери не възстаници въ велешкия затворъ, а стари и видни търговци, които бяха освободени скоро следъ нейното пристиганье. По доношенията на сръбските агитатори следствената коммисия нà-ново арестувà няколко граждани и пристъпи къмъ изследванье на станалите смущения. Тя поиска да обвини най-видните и най-интелигентните българи, като подбудители на населението. Арестуваните се обвиниха въ подстрекаванье на населението да не зачита султанските распореждания и законите на държавата. Цялото население се яви предъ комисията и чрезъ своя депутация ѝ заяви, че никой не го е подстрекавалъ; че то не желае друго освенъ да го оставятъ мирно, да не закачатъ и дразнятъ неговото народно и религиозно чувство; че то не иска ни сръбско училище, ни сръбски агитатори, които всяватъ раздоръ и недоверие между него (българското население) и турското население; че противъ сръбското училище и сръбските агитатори е правило своите демонстрации и все за това е молило и още продължава да моли; че желае да се изпъдятъ отъ града дошлите отъ Сърбия безделници, които носятъ съ себе си разврата и размирието; и че най-сетне, ако това е някакво престъпление, то за него не са виновати затворените, а цялото българско население, което иска настоятелно да сподели наказанието съ затворените! Когато депутацията държеше този езикъ предъ следствената комисия, около конака стоеше събранъ народъ отъ около 5—6 хиляди души, които заявяваха, че и те иматъ вината на арестуваните и моляха, или да се освободятъ последните, или же да арестуватъ всички виновни! . . .

Комисията обеща да изследва вината на арестуваните и да ги освободи въ скоро време.

Българките — велешанки не останаха прости зрителки на тази толкова поучителна борба. Те се редяха съ мъжете си въ всички демонстрации и въ много случаи показаха по-голяма твърдость. А когато мъжьете имъ бяха арестувани и истезавани

въ затвора, те херойски водяха борбата противъ здружените сръбски агитатори и турска администрация. Няколко пъти всички велешки българки се събраха предъ конака и шумно искаха освобождението на мъжьете си. Те не отстъпиха даже и когато ги заплашиха, че войската ще стреля върху имъ. Избраната по между имъ комисия изпрати на 18 октомври следнята телеграма въ Двореца на султана и до садразамина (великия везиръ):

„Отъ когато са дошли въ града ни, дето няма ни единъ човекъ отъ сръбска народность, няколко чужденци — сръбски безделници, известни подъ името сръбски учители, и сръбскиятъ докторъ, нашето и на чадата ни спокойствие и благосъстояние са нарушени. Нарушено е и общественото спокойствие. Съ всевъзможни лукавства и интриги те причиниха арестуваньето на нашите мъжье. Чрезъ обещавание пари на бедни българи и заплашвания, както и чрезъ употребянье на средства, отъ които космите ни настръхватъ, тези безделници искатъ да създадатъ въ града ни сръбски народъ и да отворятъ сръбско училище. Съ такива же средства горепоменатите сръбски безделници се опитаха да развалятъ добрите ни отношения, които съществуватъ отъ векове, съ нашите съотечественици — мусулмани. Тъй като въдворяваньето на общественото спокойствие е немислимо, до дето тези чужденци-безделници не се отстранятъ отъ града ни, и тъй като тяхното живеение тукъ причинява най-жестоки нещастия и неописуеми страдания на насъ, Вашите робини: прибягваме до всеизвестната милость на Ваше Императорско Величество, като Ви поднасяме най верноподданическите си чувства, съ сълзи на очи Ви молимъ да заповядате да се въдвори спокойствието въ града ни, като се отстранятъ отъ тукъ горепоменатите сръбски агитатори.

„Отъ името на всички българки въ г. Велесъ, подписали“ (следватъ подписите на 12 българки).

Тази, както и много други телеграми, които се изпращаха и до валия, и до великия везиръ, и до султана осемъ месеци наредъ отъ страна на цялото българско население въ казата, отъ страна на българските общини и пр. и пр., останаха безъ всякакъвъ резултатъ. Мехмедъ паша, както и анкетната коммисия продължаваха да изследватъ и арестуватъ ония „бунтовници“, които не желаеха сръбско училище въ града си, а разпределената по българските къщи 6-хилядна войска захвана да върши всички безчинства, на които е способенъ турскиятъ войникъ!

Велешките казалийски власти, както и солунския валия забелязаха, че бяха отишли много надалечъ въ престъпленията си. Всички закононарушения, всички беззаконни арестувания и истезавания на арестуваните българи бяха станали достояние на иностранните представители въ Солунъ, които захванаха живо да се интересуватъ и внимателно да следятъ велешките събития. За да оправдаятъ прекаленото си усърдие и ужасните преследвания на българите, както и да заличатъ лошото впечатление, което произведе обстоятелството, че всичко извършено надъ българите въ Велесъ бе, за да се отвори сръбско училище въ този градъ; за да намалятъ ефекта, който произведе нескритото отъ никого официално съобщение, че отваряньето на сръбско училище въ Велесъ се желае отъ Цариградъ, отъ султанския дворецъ, властите пожелаха и се опитаха да дадатъ на велешките вълнения характеръ на революционно движение и бунтовнически опитъ. Захванаха да търсятъ скрити оръжия и бомби! Арестуваните се разпитваха и подлагаха на жестоки истезания, за да кажатъ къде има скрити оръжия и кои са българите, които проповядватъ революция и непокорство къмъ султана. Сръбските агитатори изкусно приготвяха и храняха тая склонность на властите. Докато арестуваните заради демонстрациите по убийството на Шуркова се освобождава, затвора отново се пълнеше отъ наклеветени въ бунтовничество българи. По този начинъ последователно се арестуваха и пущаха всички българи. За отваряньето сръбско училище въ Велесъ не остана нито единъ българинъ, който не биде арестуванъ поне няколко деня!...

Населението бе истръпнало. Масовите арестувания и тежките обвинения бяха го докарали въ ужасъ и истъпление. А турското население захвана да се готви и явно да говори, че е настъпилъ часа на всеобщото кланье на българите.

Между това каймакаминътъ и сръбските агитатори помислиха, че е настанало згодно време да се отвори сръбското училище. Моментътъ бе добре избранъ. Българското население, обвинено въ държавно престъпление, преследвано, арестувано и истезавано, сега нямаше нито време, нито възможность да прави, каквито и да било демонстрации. Обаче каймакаминътъ и сръбските агитатори пакъ се страхуваха и взеха всички мерки, за да осуетятъ всяка демонстрация. На 28 октомври каймакаминътъ пише следнето писмо до наместника на отсътствующия български митрополитъ:

(Преводъ отъ турски)

Велешки Каймакамлъкъ
Тахриратъ Калеми
№ 401.

До наместничеството на
Велешката Българска Митрополия.

Уважаеми господине,

Понеже отваряньето на частни училища въ отоманската империя е наредено съ особенъ законъ, въ който изрично е казано, че такива училища могатъ да отварятъ всички лица, които изпълняватъ изисканите отъ този законъ условия; понеже, възъ основа на подадени о време заявления и направени отъ казалийския идаре-мезджлиси мазбати за отваряние сръбски училища въ града Велесъ и някои села, са издадени официални позволителни (русатнамета) отъ вилаетското управление за отварянье споменатите училища, съгласно издадения иради-алие (указъ); най-после, понеже е излишно да се съобщава, че никой няма да принуждава българските деца на сила да посещаватъ тези училища, явява Ви се: освенъ че никой не тряба да се тревожи, за дето ще се отворятъ тези училища, но и показванието на най-малкото даже незадоволство или, недай Боже, оскърбление, ще се счита за съпротивление и непокорство на царските заповеди и ще се накаже най-строго. Съобщавамъ Ви, прочее, че е нуждно да се дадатъ потребните наставления, комуто тряба, за да се избегнатъ подобни намеси на населението въ царските распореждания, защото, очевидно е, това няма да бъде добро за самите българи, които са длъжни да си гледатъ само своята работа въ кръга на своя дългъ отъ покорность и верность.

28 октомври, 1315 арабска година.

Гевгелийски Каймакаминъ
Управляющъ Велешкия Каймакамлъкъ
(под.) Рамизъ.

Отъ езика и съдържанието на това писмо ясно прозиратъ две неща: 1) турското правителство се страхува отъ нови демонстрации, въпреки прекалено-строгите мерки и хитри отклонения, които бе взело, въпреки арестите и преследванията, въпреки военното положение на града. 2) то явява на населението, че отваряньето на сръбските училища се диктува и

желае отъ Цариградъ, отъ султана: тежко и горко томува, който би дръзналъ да изкаже някакво незадоволство или протестъ противъ това царско распореждание! Въ същото писмо обаче хитро се премълчава деньтъ, когато ще се отвори сръбското училище, защото властите знаеха много добре, че заповедите имъ няма да се изпълнятъ отъ населението, че последнето щеше пакъ да протестира, както и направи; че мъжьете, арестувани и преследвани като бунтовници, оставаха жените, които въ патриотическите си пориви не отстъпяха на първите. А властьта се страхува отъ смущения и шумъ, който стига до ушите на европейските представители и вънъ отъ границите на султановата империя. Сръбските агитатори тоже не желаеха това. И деньтъ на откриваньето сръбското училище се узна отъ населението, следъ като се отвори училището! Този день бе 2 ноември. Вечерьта на 1 срещу 2 ноември се извършиха масови арестувания на българи. Понеже затвора не събираше всичките арестувани, мнозина се държаха въ участъците, като имъ се съобщи, че на другия день ще бъдатъ отведени въ Солунъ. Полицията направи още толкова обиски въ къщите, за да търси български офицери, скрити оръжия, бомби и пр. Тази нощь бе най-ужасната, която българското население прекара, отъ като въпроса за сръбските училища бе подигнатъ. Въоръжени турци и турски солдати влизаха по редъ въ всяка българска къща, за да търсятъ бунтовници. Въ двора на всека къща те изгърмяваха по няколко пушки; гърмеше се също така срещу всякой осветенъ прозорецъ. Пушечните гърмежи, писъкътъ на жените и децата, охканията и нечуто страдалческите викове на истезаваните българи, се сливаха въ единъ грозенъ шумъ на тази адска нощь, която остана една отъ най-хубавите украшения на сръбската пропаганда въ Македония и която постави кървавъ печатъ на страницата, въ която се говори за някакво българо-сръбско съглашение! Тази нощь бе устроена, за да се приготви предстоящето сръбско тържество въ Велесъ: отваряньето сръбско училище, място дето ще се проповядва просвета и любовь къмъ ближните! . . .

На 2 ноември рано населението се събираше да изпраща за Солунъ арестуваните. Всякой тичаше да каже своето збогомъ на страдалците. Градътъ изглеждаше да е прекаралъ някаква стихийна катастрофа. Солунскиятъ тренъ обаче дойде и замина, а арестуваните не се отведоха. Войската бе се събрала въ турската махала и не допущаше никакъвъ българинъ да се доближи къмъ тази часть на града. Никой българинъ не знаеше, що се върши тамъ. Захвана да се говори, че

турското население и войската се готвятъ да нападнатъ българските махали и да дадатъ първия знакъ на кланьето. Населението чакаше съ стоическа твърдость онова, което му бе приготвено отъ вековните му владетели. Войската съ музика се завърна и разпредели пакъ по българските кжщи. Единъ отъ полицейските дойде и съобщи заповедьта на Мехмедъ паша и председателя на анкетната комисия, че арестуваните се освобождаватъ, защото сръбското училище било вече отворено!

Сръбското училище въ Велесъ бе отворено. Единъ кордонъ отъ войска го пазеше отъ населението. Няколко ученици, доведени отъ Призренъ и Скопие, се установиха да живеятъ въ зградата. Българското население още същия день изпрати нови телеграми до валията въ Солунъ и до султана въ Цариградъ. То просеше да се затвори отвореното сръбско училище, да се накажатъ чиновниците, които, за да отпразднуватъ отваряньето на това училище, създадоха една вартоломеевска нощь за българското население, и да се освободятъ останалите въ затвора българи.

Жените отъ своя страна направиха събрание, въ което взеха решение да отправятъ нови телеграми-молби до султана. Даваме текста само на някои отъ телеграмите, които жените отъ Велесъ изпратиха, защото считаме за излишно и невъзможно претрупванье на читателите да печатаме всичките телеграми, които се подадоха по този случай отъ Велесъ. [1]) На 3 ноември се подаде следнята телеграма:

„До Н. И. Величество Султана,

копие до Садразамина въ Цариградъ.

Откато сръбските агитатори, известни подъ името сръбски даскали, са дошли въ града ни, отнето ни е спокойствието и щастието, станали са много убийства и станало е охлаждение въ добрите ни отношение съ съотечествениците ни мухамедани. Понеже ние, робиите на В. И. Величество, знаемъ, че всички немусулмански народи са равни предъ справедливите Ви царски закони, то неможемъ да намеримъ отговоръ на зададените отъ рожбите ни въпроси, като следните: защо не се изпъждатъ отъ града ни сръбските агитатори, когато е известно на правителството, че те нямать никаква ра-

---

[1]) Подадените отъ Велесъ телеграми по поводъ отваряньето сръбското училище възлизатъ на повече отъ 150. За тяхъ само са похарчени повече отъ 600 лири турски, които българското население съ готовность събираше изъ помежду си.

бота, а единственото имъ занаятие е да агитиратъ, да създаватъ безредици и смущения, да клеветятъ и шпионствуватъ? Защо не се позволява на българското население, което още не е признало св. Екзархия, да си има български учитель и свещеникъ, а се преследва отъ властьта, затваря се и бие се, щомъ пожелае да направи това; българските учители и свещеници отъ такивато места се арестуватъ и преследватъ отъ същите власти, които позволяватъ на сръбските агитатори да отварятъ сръбски училища, да се стремятъ да правятъ българското население сръбско и мъчатъ ония българи, които не искатъ да слушатъ сръбските агитатори? По коя причина, щомъ се даде някое заявление до местното правителство противъ някой българинъ по тешфикатлъкъ (размирие), той веднага се арестува, а сръбските агитатори, освень че не се наказватъ, но и се насърдчаватъ отъ правителството? Защо се доведе толкова много войска и се постави въ къщите ни да я храним и теглимъ за наказание, защо се направиха толкова много разноски заради четирма — петима дошли отъ Сърбия агитатори и защо се позволи отваряньето на сръбско училище въ града ни, където няма нито единъ човекъ отъ сръбска народность? Защо за тези четири-петь сръбски агитатори се затварятъ и жестоко наказватъ бащите ни и защо нашия милостивъ баща — Султана допуща отниманьето на спокойствието и щастието ни? — Ние, робините Ви, не знаемъ, какво да отговоримъ на тези въпроси. Съ мъка гледаме, че нашите рожби, верните Ви бъдъщи подданици, при тези мисли се развращаватъ, че мъжьете ни се преследватъ и мъчатъ и съ това се разваля общественото спокойствие и щастие. Тъй като по нататъшното оставанье на сръбските агитатори въ града ни и отваряньето на сръбско училище е равносилно съ лишаванието насъ, робините Ви, отъ правото да възпитаваме рожбите си и осъждание да прекарваме животъ, пленъ съ мъчения и ужаси, и понеже знаемъ, че Вашите царски желания са, щото справедливите царски закони да се прилагатъ на равно за всички верни на В. И. Величество подданици; то, като се осланяме на всеизвестната Ви царска милость и като поднасяме верноподданическите си чувства предъ стъпите на В. И. Величество, молимъ Ви да издадете царско ираде за изпъжданието на сръбските агитатори отъ града ни и за затварянье сръбското училище“.

„Отъ страна на всички българки въ Велесъ, подписали“ (следватъ подписите на 10 българки).

Всички знаеха, че изпратените телеграми не се даже прочитатъ отъ ония, на които се адресираха. Знаеха, че тези телеграми още повече наострюваха властите спрямо българското население и удвояваха нихнята нежность къмъ сръбските агитатори; изпращаха се телеграмите, за да се изчерпятъ всичките средства на легаленъ протестъ, диктувани отъ патриотизма на населението. И велешане — мъжье и жени — изпълниха патриотическия си дългъ.

На 6 ноември велешките жени опитаха последното средство за протестъ. Повече отъ 4.000 жени се явяватъ предъ конака и искатъ да изкажатъ болките и желанието си на каймакамина — султанскиятъ представитель въ този градъ. Изпървомъ каймакаминътъ, както всякога, отказа да приеме депутацията на жените и заповяда на стражарите да разпръснатъ събраните. Стражарите се втурнаха срещу тълпата, която се размърда, но не отстъпи. Някои отъ стражарите стреляха срещу жените и раниха две жени, но масата надви въ тази неравна борба. Мнозина стражари бяха обезоръжени отъ жените. Каймакаминътъ отстъпи. Депутация отъ жени му се представи и поиска затваряньето на сръбското училище, изпъждането на сръбските агитатори и освобождението на останалите около 40 българи въ затвора. Каймакаминътъ имъ отговори, че освобождението на мъжьете имъ ще стане, защото се установила невиностьта имъ, но ако се задлъжатъ да не правятъ нищо противъ сръбското училище и сръбските агитатори. „Колкото за затваряньето на сръбското училище и изпъжданьето на сръбските агитатори, прибавилъ каймакаминътъ, азъ не мога да направя нищо, защото сръбското училище е отворено съ заповедь отъ султана и азъ съмъ безсиленъ да го затворя, както и да отстраня учителите, които са въ него“.

На следния день велешките жени дадоха друга телеграма до султана съ копие до садразамина. Текста на тази телеграма въ преводъ е този:

„До Двореца и копие до садарета въ Цариградъ“.

„Понеже знаемъ, че никоя отъ телеграмите, които сме изпращали до сега за диганьето на сръбските даскали и за затваряньето на сръбското училище, не е удовлетворена; понеже сме уверени, че и вчерашното ни ходенье при каймакамина за същата цель, няма да има никакъвъ добъръ резултатъ: осмеляваме се пакъ да безпокоимъ В. И. Величество.

Сръбското училище и сръбските даскали са голямо наказание, са бичь за населението. Мъжьете ни никога не са излизали отъ правия верноподданически пъть, изплащали са си всичките данъци, направили са на царщината правителствения домъ (конака), дали са парични помощи за войната и пр. Вместо да бъдатъ възнаградени, те, а заедно съ тяхъ и ние, робините Ви, и милите ни рожби, се наказваме жестоко, като ни се изпращатъ сръбски даскали и насила се отваря сръбско училище въ града ни. Това се счита отъ всякого — отъ деветдесеть годишенъ старецъ до бозайниче — за най-голямо наказание, което несправедливо се налага на населението отъ правителството ни. До когато стоятъ въ града ни сръбските даскали и сръбското училище, до тогава за насъ, робините Ви, няма да има възможность да заживеемъ спокоенъ животъ. Ето заради това ще отидемъ дори до Солунъ, дори до Цариградъ, ще се отнесемъ до всички високостоящи лица, ще ги молимъ, ще просимъ, ще искаме тяхната милость и тяхното посредничество.

„Като съобщаваме, че ще се докаратъ големи злини, големи вреди, както на населението ни, така и на държавата ни, заради сръбските даскали и сръбското училище, молимъ Ви, най-покорно да удовлетворите молбата ни. 7 ноември 1899. год.“.

„Отъ името на всички българки въ гр. Велесъ. Опълномощени“ (следватъ подписите на 10 българки).

Съдържанието и тонътъ на телеграмата произведоха ефектъ, какъвто трябаше да се очаква въ Турция. Тази телеграма раздвижи цариградските управници, които се страхуватъ твърде много отъ разгласяванье на беззаконията имъ. Те употребятъ нечути старания и незнайни средства, за да попречатъ на населението да съобщава болките си и беззаконията на властите на иностранните представители. Следъ горнята телеграма даде се заповедь да не се допуща да излизатъ изъ града Велесъ българските жени и да се усили военния гарнизонъ, като се разпредели да живее и да се храни въ българските къщи.

Отвореното сръбско училище се обгради съ военен кордонъ. Сръбските агитатори и ученици се конвоиратъ отъ цели отделения стражари.

Няколко дена следъ това анкетната комисия и Мехмедъ паша се завърнаха въ Солунъ, следъ като освободиха всички лица, арестувани по описаните събития. Нареденото отъ каймакамина и анкетната комисия се повери на войската, която остана да живее въ къщите на българите и на разноски на последните.

Това е въ кратки черти историята на сръбското училище въ Велесъ. Въ общите си черти тя се повтаря на всякъде въ Македония, дето са отворени или се отварятъ сръбски училища. Населението не се бори съ сърби или съ сръбски агитатори, а съ турските власти. То протестира не противъ някакви външни национални домогвания, а противъ разпореждания, които идатъ направо отъ Цариградъ и които му се налагатъ въ видъ на определено отъ султана или отъ Високата Порта наказание. То търси правосъдие. — Отъ кого? — Отъ оногова, който извършва престъплението, за което се търси правосъдие. То иска зачитанье на законите, които му даватъ известна гаранция като народъ, отъ опия, които са автори на тези закони и които се считатъ освободени отъ задълженията на същите закони. Ако борбата на българското население въ Македония противъ домогванията на сръбската пропаганда беше борба противъ дошлите отъ вънъ агитатори, то би отодавна свършило съ успехъ расправата си и нито едно сръбско училище не би се отворило въ Македония. Но то се бори съ турската власть, съ разпорежданията на турската администрация и войска. Отваряньето на сръбските училища е решение, което иде отъ Цариградъ и което се прилага съ всички средства, съ които разполага Турция за прокарванье султанските решения.

Когато се отвори сръбското училище въ Велесъ открито се каза, кому трябатъ сръбски училища и сръбски агитатори въ Македония. Когато населението поиска на законно основание да се противи, властите схванаха това съпротивление, като непокорство къмъ установения държавенъ строй и къмъ султана, и съ военна сила прокараха сръбското училище.

И въпреки всички закононарушения, въпреки силните и внушителни протести на цялото население, невъзможностьта да се намери поне единъ човекъ изъ града Велесъ за притежатель на сръбското училище, въпреки толковато бурни демонстрации, толковато телеграми, молби и пр., турското правителство наложи на велешани сръбското училище, което и до сега се варди отъ цяла рота солдати! . . .

Свършенъ ли е съ това въпросътъ за сръбското училище въ Велесъ? — Ето питанье, на което съ положителность може да се отговори, не. „Въпросътъ за сръбското училище въ нашия градъ не е свършенъ и няма да се свърши до тогава, докато Вардаръ тече презъ този български градъ!“, ми казваше единъ старецъ велешанинъ, който същевременно прибави:

„Слушайте, какво ще ви кажа. То е смешно, но слушайте. Преди три години се заговори доста сериозно, че станало някакво съглашение между България и Сърбия за разделението на Македония и че за граница била определена р. Вардаръ. По този начинъ западната половина на града Велесъ оставаше въ сръбски ръце. Ние не вярвахме тия слухове, защото виждахме, че сме си въ Турция. Но онази часть отъ велешани, които бяха осъдени да останатъ въ Сърбия много се уплашиха. Единъ день населениего отъ двете части на града се събра и разисква този въпросъ. Сякашъ, че стоехме предъ извършеното деление. Събранието намери, че това деление е несправедливо. Да протестира, не знаеше къмъ кого да се обърне. По наклонни бяхме да ни оставятъ подъ турското владичество, отъ колкото подъ сръбското. Знаете ли, какво решение се взе въ това събрание? — Да се прекопае ридътъ задъ лозята и да се прекара презъ това място Вардаръ! . . . Въ такъвъ случай целиятъ градъ Велесъ оставаше на изтокъ отъ реката и, следователно, въ България! . . . Повтарямъ, решително притури стареца, Велесъ никога няма да роди нито единъ сърбинъ“.

25 мартъ 1900. год.

Д-ръ Н. Маренинъ.

Буда и Будизъмътъ, съ погледъ върху индийската религия преди него.[1])

III.

Жертвата заема централно положение въ религиозния култъ на индийския народъ отъ епохата на Ведите. Отъ нея преди всичко зависи щастието на смъртните, и следъ това и отъ боговете, които тя владее, сетне и заместя.

Но това става тя благодарение на обстоятелството, че не може всеки, комуто се поще и когато поиска да я пренася, че рано минува тя въ собственость на особено жреческо съсловие, което отъ свое име или отъ името на частни лица върши богуслужение и има специална задача, да бъде посредникъ между боговете и хората, да отправя съ молитви жертвите на едните и да храни другите. Жертвата, първоначално неограничена отъ сложни церемонии, принасяна отъ всеки набоженъ баща, кога усеща нужда, да проси нещо отъ боговете, върху набързо стъкменъ олтаръ, подъ отворено небе, съпроводена отъ молитви и отъ възхваления, губи въ ръцете на особено за нея отредените жреци своята простота и непринуденость; правото да бъде пренасяна тя отъ всекиго изчезва, и се подлага на едно своеобразно формално развитие: ритуалътъ става все по-комплициранъ и по-комплициранъ, обогатява се съ безчислени постановления, разпада се на няколко жертви, спор. разните особени случаи, при които те се принасятъ, съ специалните му за тяхъ молитви и правила, които не може нито жрецътъ самъ да овладее; явява се нужда отъ разпределение на труда, на жреца се придаватъ три помощника, отъ които единиятъ има задача да пее химните, другиятъ да приготвя питието Сома и да рецитира песните, посветени нему, третиятъ — да върши свещените действия, четвъртиятъ, главниятъ жрецъ (брахманъ,[2])

---

[1]) Продължение отъ кн. VIII.

[2]) Името брахманъ или брахмана означава тоя, който отправя молитва къмъ боговете. R. Roth, Z. d. d. M. G. I p. 69.

отъ когото произлиза името на жреческата каста „брахмани“) наблюдава работата на другите и ръководи цялото[1]). Подробности безъ четъ съпровождатъ жертвата. Тряба да се избере мястото за нейното пренасянье, тряба то да се очисти, тряба да се издигне жертвеникъ, тряба жрецътъ да се подложи на освещение (чрезъ помазванье, къпанье, пости и т. н.). Изчистятъ се следъ това жертвенните съдове, запаля се огънь чрезъ търканье сухи дърва и приготвя се божественото питие Сома. Многобройни детали въ време на жертвоприношението, натрупани отъ дългата традиция, правятъ задачата на жреца чрезмерно трудна. Но те тряба да се съблюдаватъ точно; това е главното условие за желания изходъ на жертвата. Незначителна грешка въ произношението на химна и на съответните формули, малко закъснение въ изпълнението на някоя дребулия — или че позата която е заелъ жрецътъ не е такава, каквато иска предписанието, или че лъжицата съ която се поднася масло била по-длъжка отколкото тряба и др. подобни — са въ състояние да осуетятъ цялата жертва, па и да докаратъ беда върху тогова, който я принася.

Но тъкмо тая мъчна задача прави положението на жреца такова, каквото го намираме въ Индия: уважаванъ, сетне и обожаванъ отъ всички, жрецътъ е отрупанъ съ богатства и стои на чело на всички обществени съсловия, по-горе дори и отъ царете. Това бляскаво положение води къмъ организираньето на едно многобройно и мощно духовно съсловие въ което се централизира духовна власть, големи материални средства и цялата култура на народа. Тяхната материална независимость и видното място, което те заематъ въ обществото като еднички носители на религиозния му култъ, имъ дава възможность за умственъ трудъ; въ тая среда е източникътъ на всички индийски философски и религиозни движения, отъ редовете на брахманите (жреците) излизатъ мислителите на Упонишадъ и Санкхия, които си биятъ главите върху отвлечени философски проблеми, за да разкриятъ тайните на тоя и оня светъ. Отъ тая духовна аристокрация излиза ако не първиятъ, то поне наймогъщиятъ импулсъ за кастовата организация на индийците. Началото ѝ обаче ще се крие въ расовата противуположность между арийците и заварените туземци, която е повела образуваньето на две големи съсловия, завоеватели и завоювани, следъ което съ време съсловието на арийците се е диферен-

---

[1]) Споредъ тия 4 вида жреци се натъкмяватъ сетне и химните: Ригведа е канонична книга за първия жрецъ (хотаръ), Самаведа за втория (удгатаръ), Яджурведа за третия (адхварю), Атхарведа за четвъртия (брахманъ),

цирало въ няколко съсловия, отъ които жреческото е дало първо поводъ за обръщанието имъ въ касти. Но възможно е трите арийски съсловия да са и пра-стари, а само кастите нови.

Въпросътъ за произхода както на жреческата, така и на индийските касти е изобщо още неразясненъ. Като такива те се поменуватъ тепърва въ следведийско време. Едничкото място на Ригведа (X, 90), дето срещаме имената на сетнешните четири касти и се обяснява потеклото имъ, е онова, споредъ което „отъ устата на първоначалното същество Пуруша, като било то разчленено, станали брахмана (кастата на брахманите), отъ ръцете му — раджана (кастата на военните, наречена сетне кшатрия), отъ бедрата му — ваiçя (кастата на арийците, които не са нито жреци, нито военни. т. е. на земледелците, търговците и другите), отъ краката му — даса“ (кастата на черните туземци, робите, наричани сетне çудра). Но тоя химнъ е цялъ анахронизъмъ. Веда не знае другъ съ подобно съдържание: съществото Пуруша, като единъ абсолутенъ богъ, принадлежи не на Веда, касти другаде не се поменуватъ, — така че той не може се смята като свидетелство за съществуваньето на касти въ епохата на Веда. Самото теоретизиранье не ни обяснява нито най-малко, какъ са произлезли кастите. Едва въ законникътъ на Ману (който е съставенъ не по-рано отъ петото столетието пр. хр.), дето е кодифицирано гражданското и криминално индийско право, срещаме кастите като завършена система, правилата за които заематъ първо и най-важно място. Законникътъ различава четири касти („една пета не съществува“! Ману X, 4). Занятията на всяка са определени строго, до най-малките подробности; никой не може да се залови за нещо, което противуречи на предписанията за кастовите различия. Законенъ бракъ може да се сключи само съ жена отъ същата каста, къмъ която принадлежи мъжътъ и само въ такъвъ случай тя може да му роди деца, които оставатъ въ кастата на баща си; ако майката е отъ по-долна каста, децата оставатъ въ нея, а при дялбата на бащиното наследство биватъ онеправдани. Въ обширните предписания за храната се запрещава между друго, подъ заплаха съ смъртно наказание, употребата на спиртни питиета, да се яде съ хора отъ по-долна класа и т. н. Твърде строги са и правилата за чистота: тоя напр., който досегне някого отъ по-долна класа, се смята за нечистъ и може да бъде прогоненъ отъ своята, ако не побърза да се очисти на време чрезъ покаяние и други средства. Най-тежки са престъпленията противъ брахманите. Животътъ на брахманите образува главна тема на правилата у Ману. Законътъ е

писанъ отъ тяхъ и естествено е, дето и тукъ, както и въ цялата тяхна писменость, се манифестиратъ съсловните имъ интереси. Същите тия кастови понятия се държатъ и до день днешенъ въ Индия съ чудна упоритость, макаръ числото на кастите и да е нарастнало до безконечность чрезъ смесванье на първоначалните четири касти и издиганье на разни еснафи, отъ съсловия до касти.

Несъмнени доказателства за съществуванье на касти въ времето на Ригведа въ такъвъ видъ, както ги знаемъ изъ закона на Ману и въ днешна Индия, още не са открити (приведениятъ горе химнъ не се взема въ внимание), и да се твърди то положително е рискувано. Сигурно е само, че индийскиятъ народъ се е разпадналъ тогава на четири съсловия, наречени съ същите имена, отъ които сетне се развиватъ техничните названия за касти: брахманъ, кшатра (раджанъ), вайçъ и даса (çудра). Отъ тяхъ първите три образуватъ завоевателите арийци, четвъртата — туземците роби. Думата която служи да означава тия 4 съсловия е варна („боя") и споредъ това става вероятно, какво сетнешното ѝ значение „каста" е секундарно, развито отъ онова първоначално, което е изразявало понятието за расовата противуположность между белокожите арийци и черните заварени (на което указва и двойната дялба на кастите: аря варна — кастите на арийците и даса варна — кастата на черните „варвари"). Като оставимъ на страна четвъртото съсловие, за тройната съсловна дялба на арийците е вероятно, какво тя не е специално индийски продуктъ, а общо-арийска, образувана дълго време преди обособяваньето на индийците, като самостоятеленъ народъ, понеже ней съответствуватъ въ Авеста на иранците трите висши съсловия: жреци, войници (военно съсловие[1]) и земледѣлци. Сенаръ, въ книгата си върху днешните и някогашни индийски касти, като приема, че името варна означава (първоначално) въ ведите (само) съсловия, но не и (както по-сетне) касти, старае се, да обясни тая сетнешна употреба на думата варна въ значение на касти, както и възникваньето на тия и на многобройните днешни преходни касти въ Индия така, че старите традиции са се били слели съ действителните отношения, че 4-те ведийски съсловия (варна) се идентифицираръ съ съществуещите отдавна истински касти джати (както се именуватъ смесените касти въ законниците, — джатъ у днешните

---

[1]) E. Senart. Les castes dans l'Inde, les faits et le systeme. Paris 1896 (изъ Revue de deux mondes 1894. CXXI, CXXII, CXXV.), p. 140 нт.

индийци [1]), които не само че съществували въ епохата на ведите, но възлизатъ къмъ родовете на неразделените още индоевропейци, като съответствуватъ на γένη и gentes у класичните народи. Докато обаче у тия те изчезватъ съ образуваньето на една уредена държава, у индийците те се опазватъ, закриляни отъ брахманските традиции, макаръ и да не се поменуватъ въ Ведите. За това обяснение, изказано неотдавна, не може се още каза, доколко е сполучливо. То среща покрай одобрение [2]) и чувствително съпротивление [3]). Да се занимаваме обаче по-дълго съ него излиза извънъ тясната цель, която съмъ си поставилъ.

Така или инакъ, било че индийските касти са произлезли дълго време преди дохажданието на арийци въ Индия, или пакъ че се развиватъ около или следъ възникваньето на Ведите — за насъ въпросътъ може остана тукъ нерешенъ — фактъ е, че епохата следъ Ведите (естествено най-старите, Ригведа и Самаведа) знае положително единъ правилно организуванъ кастовъ строй, на чело съ брахманите, като най-висши божи творения, следъ които идатъ по-редъ и важность кастата на царьете, заедно съ техните фамилии и съ всички военни, кастата на простото население отъ арийско потекло и най-сетне потъпканата и презряна каста на туземната раса, чието име çудра, необяснимо изъ санскритски езикъ, е било отначало име само на едно нейно племе и се взема отпосле като кастово име за всичките ѝ племена. Въ такъвъ случай за даса, както се означава 4-то съсловие въ ведийско време, става вероятно, че и то е пра́-старо съсловие (естествено, ако се докаже че и другите три са пра́-стари), съставено отъ арийци, които по зла съдба са били изпаднали до положението на простите работници и роби, къмъ които се прибавя следъ завладяваньето на Индия и заробената чернокожа маса. Къмъ тия 4 касти са се прибавяли отсетне постепенно и други, смесени касти, произлезли чрезъ конубиумъ или пъкъ възъ основа на разни занаятчийски корпорации, които отначало не ще са били тъй много, както въ днешна Индия, дето и до днесь не е престаналъ процесътъ на образуванье нови касти и изчезванье на стари, но не са били и не съществуещи, както иска да каже законникътъ на Ману. Чатурварна („четири касти“) на тогова е било вероятно [4]) само една идеална

[1]) E. Senart, p. 155.

[2]) Barth, Bulletin des religions de l'Inde. (Revue de l'histoire des religions XXX).

[3]) H. Oldenberg. Zur Geschichte des indischen Kastenwesens. Z. d. d. M. G. 51, p. 267 нт.

[4]) L. von Schröder, Indiens Literatur und Kultur. Leipzig 1887, p. 419.

схема, построена за да държи въ равновесие обществото и за да попречи изкуствено никненьето на нови касти, а кастите на вайçя и çудра едва ли са били строго разграничени, затворени касти: многообразенъ преходъ отъ едната къмъ другата е съществувалъ въпреки правилата за чистота и т. н. — Кастите, донесени отъ старо време, или образувани въ Индия, намиратъ богата храна въ отношенията на времето. Завоевателите, ако и такива, не са били всякога сигурни за положението си, трябало е да го пазягъ отъ вътрешни безпокойства, отъ бунтове на покорените и отъ междуособни борби, както и отъ външни нападения. А всичко това прави необходима една по-крепка военна организация, редовно подържанье на войници, чиято специална задача е да пазятъ отечеството отъ раздори и посегателства. Колкото по-вече се комплицира тая задача, толкозъ по-вече става необходимо едно разделение на работата. Вайçя се предаватъ изключително на земледелие и скотовъдство и на други мирни занятия. Те не взематъ участие въ военните походи (Ману изрично запрещава това). Те са, разбира се, най-многобройната часть на арийското население. Çудра оставатъ, както и отъ начало, изключени изъ организацията на арийците, те няматъ никакви „граждански“ права, не се допускатъ до жертвоприношение, не се зачитатъ предъ съда: за престъпления срещу тяхъ законътъ предвижда нищожни наказания, но ако те се провинятъ, търпятъ тежки наказания; за тяхъ се казва, че могатъ да бъдатъ прогонвани отъ служба и убивани безъ много-много. Кшатрия се образува отъ всички посветени на военна служба, на чело съ царя или княза, подиръ когото по чинъ иде фамилията му и другите княжески фамилии, висшите и низши началници на войската и най-подиръ самите войници, каквото място и да заематъ те въ военната организация. У Кшатрия съ време се развива едно наследствено благородство, подобно на това въ европейските средни векове съ тяхното рицарство, подържано отъ военна плячка и отъ царски заплати и подаръци. Те гледатъ съ високомерие къмъ Вайçя, а съ брахманите държатъ на едно, доколкото грабятъ взаимно правата на народа. Охолниятъ животъ имъ позволява да култивиратъ не само рицарски добродетели, но и своятъ умъ и тукъ те засягатъ въ чужда тямъ область, въ правата на брахманите. Тия техни съперници не оставатъ безнаказани всеки опитъ да се отнематъ завещаните имъ превилегии, па билъ той излязълъ и изъ приятелски кръгъ, и водятъ упорита борба съ Кшатрия, борба която се увенчава

съ успехъ за божиите служители и отъ която тукъ-таме въ книгите имъ се пазятъ тъмни предания. [1])

Началото на онова доминиращо положение, което заематъ брахманите въ кастовата организация и въ общественото мнение на ведийската и следнята епоха, тряба [2]) да се дири преди всичко въ изгодите на оная тяхна малка групица, която се е въртяла при дворовете на царьете, натоварена да извършва жертвоприношение отъ името на тяхната частна царска персона, или пъкъ отъ името и за благото на целия народъ, при начеванье на важни предприятия, като война и др. Всеки царь тряба да има при своя дворъ единъ жрецъ, когото той обикновено назначава до животъ, нареченъ Пурохита Отъ него зависи щастието или нещастието на господаря. За важностьта му сведочи между друго това, че и боговете не могатъ безъ единъ Пурохита, а той е богътъ Брахманаспати. Пурохита на царя е земниятъ застъпникъ на божеския. Положението на Пурохота илуструва следньото място [3]): „боговете не ядатъ (пожертвуваната) храна на царь, който няма при себе Пурохита; за това всеки царь, който иска да жертвува, назначава единъ брахманинъ за Пурохита, за да вкусятъ боговете отъ приношенията му“. Личностьта на Пурохита е тясно свързана съ тая на царя (за такова отношение впрочемъ Веда не знае нищо). Тая връзка се уприличава [4]) на оная, която вързва двама съпрузи и за нея струва същата формула, която изрича младоженецътъ, кога олавя невястата си за ръка: „тоя съмъ азъ, това си ти; това си ти, тоя съмъ азъ; небето съмъ азъ, земята ти; мотивътъ на песеньта азъ, думите ти. Нека пътуваме заедно“. Законникътъ на Ману отива по наталъкъ и подчинява царя съвършено подъ Пурохита: „като стане сутринь царятъ, той тряба да се поклони на мъдрите, побелели надъ Ведите брахмани, и да слуша заповедите имъ. Отъ тяхъ тряба той съ скроменъ духъ да учи скромно приличие; защото скромниятъ духомъ царь не пропада“ (Ману, VII, 37). Обикновено наследникъ на Пурохита бива синъ му и то не възъ основа на законъ, а на практика. Тая наследственость заедно съ нейните блага ражда у брахманите, подобно на Кшатрия, тенденция да се организуватъ въ затворена обществена група, да осигурятъ не само за себе си, но и за

---

[1]) Вж. Chr. Lassen. Indische Alterthumskunde I² p. 705 нт. 713 нт.

[2]) Вж. H. Oldenberg, Die Religien des Veda, p. 382. Доводите на О. не ми се виждатъ убедителни.

[3]) Айтарея брахмана. VIII. 24. R. Roth, Zur Litteratur und Geschichte des Weda. Stuttgart 1846, p. 117.

[4]) Айтарея брахмана VIII. 27.

своите потомци изгодите на своето бляскаво положение. Какъ те майсторски подвеждатъ това дело, при което не може да се разграничи съзнателниятъ умисъль отъ несъзнателния импулсъ за съхранение, сведочи техниятъ успехъ. Той имъ е костувалъ и жертви и усилия. Споменахъ вече, какъ те водятъ упорна борба съ Кшатрия за запазванье на своето могъщество и на своите права. Тукъ действуватъ безъ брой фактори, за които мъчно може да се държи и смятка. Толкозъ по-вечъ въ тоя случай азъ тряба да се откажа да дамъ пъленъ очеркъ на развоя на тая каста и на живота въ нея. Ще се задоволя да добавя още някои по главни черти на картината, която ни се тукъ представя, за допълнение на която ще служатъ бележките, направени пò-горе.

Брахманите стоятъ върху всички касти и върху царя; те граничатъ съ боговете. Те царуватъ, надъ тяхъ няма никой, освенъ боговете, съ които те впрочемъ скоро меняватъ ролите си и имъ ставатъ господари. Господарятъ, когото те помазватъ за такъвъ, не е техенъ господарь; при посвещението му те говорятъ къмъ народа: „това е твоятъ царь, народе!“ и добавятъ: „царятъ на брахманите е богътъ Сома“. Но последнята оговорка става излишна. Чрезъ своята жертва и своите химни брахманите заповядватъ на боговете, тия са техни послушни орудия. Върху развоя на тая представа се говорѝ вече. Брахманътъ въ тая рола не само представя боговете, но се проглася самъ за богъ, щомъ тяхната мощь минува въ негови ръце. Брахманътъ е въплотенъ богъ. Но той не отнема съвсемъ силата на старите богове; те живеятъ покрай него и подъ него: така, когато философските спекулации изтъкватъ на чело, като върховно и единствено божество, безплътната идея Брахманъ — небесна проекция на земния, покрай която обитаватъ като преживелите ония богове, но въ по-ограниченъ кръгъ и съ по-други характеръ. — Покрай другите задачи, които тежатъ върху брахманите, влиза и тая, да събератъ завещаните отъ прà-старо време чрезъ устна традиция свещени химни, съчинени и пеяни, както ни казва Веда, отъ родоначалниците на знаменити певчески родове, отъ т. н. Рши, за потомци на които се държатъ самите брахмани. Тая работа си присвояватъ избрани фамилии, у които химните се предаватъ отъ поколение на поколение, като наследствено съкровище, отъ което другъ не може да се ползува, и така възникватъ различните школи на ведийската традиция. Тълпи ученици обикалятъ видни брахмани, за да учатъ Ведите и за да станатъ някога сами брахмани. А въ това изключително ползуванье

на брахманите отъ ведийските химни и отъ жертвата, която те придружаватъ, се крие една отъ главните, причини за пробуждане на тяхното кастово съзнание. Славата и силата си те оползотворяватъ нататъкъ, както за да попречатъ на другите съсловия, да се месятъ въ техните права, така и да усилятъ популарното мнение, какво отъ тия химни и отъ жертвата зависи блаженство на земята, че безъ тяхъ не е възможна нито победа върху неприятеля, нито да се добие дългъ животъ, богатства и потомство. Почвата за такава дейность е била толкова по-благоприятна, че въ ръцете на брахманите се е намирало освенъ култътъ и образованието, че масата, т. е. вайçя — най-многобройната каста, върху гърба на която е тежалъ дългътъ за подръжката на другите 2 съсловия: брахмани и Кшатрия, е била оставена безъ всяка просвета, изключително предадена на своите грижи за прехрана на себе си и на другите.

IV.

Химните на Ригведа указватъ като на най-стари жилища на индийците въ Индия, както вечъ се каза, земята на „петте реки“, дето те обитаватъ дълго време, стоещи на сравнително невисока култура и на прага на една кастова организация. Тукъ индийската стара религия достига, подъ опеката на жреческата каста, най-високиятъ пунктъ на своето развитие. Съ растежа на индийския народъ, когато земята която обитава, му се вижда тясна, и племената не могатъ си я подели мирно, явява се нужда да се дирятъ нови, по-удобни жилища и нови пазбища за стадата. А може би и воененъ духъ, жежда за власть и победа, е обръщалъ погледите на навънъ. Отъ самата природа на Пенджабъ са посочени два пътя за колонизация: пътятъ, що води за долньото течение на р. Индусъ и пътятъ, който отваря широката плодородна долина на р. Гангъ, заградена отъ северъ съ високата сурова планинска маса на Хималая, отъ югъ съ склоновете на планината Виндхя. Едни отъ индийските племена, вероятно по-малкото, ударятъ първиятъ пътъ, други, по голямата часть, тръгватъ по вториятъ пътъ и достигатъ най-напредъ бреговете на р. Ямуна, дето засядатъ и отъ тамъ се разпространяватъ постепено на изтокъ до морето при устието на р. Гангъ. Хронологията на това движение не ни е позната и може да се определи само приблизително. Ако за Веда приехме, че е възникнала не по-късно отъ 1500—1000 г. пр. хр., тряба да приемемъ, че нача-

лото на нахлуваньето къмъ изтокъ възлиза около 1000 год. пр. хр., около времето когато се е завършвала редакцията на най-новата Веда, т. н. Атхарваведа, въ която наистина съзираме намеци на ония географически промени. И както Ведите отразяватъ културата на индиеца по долините на „петте реки“, така и за новите жилища съ тяхната друга култура се намира изразъ въ особени литературни произведения, т. нар. Брахмана, които собствено образуватъ часть отъ Веда въ широка смисъль на думата, и за съдържанието на които ще стане по-долу дума. Изборътъ на новата родина е билъ отъ голямо значение за целия нататъшенъ развой на индийския народъ. Нейните природни богатства, мекъ климатъ, продородна почва и разкошна растителность правятъ животътъ и приятенъ и лекъ, но тя посява у него и едно не здраво семе: въ влиянието което тя указва върху неговата външна и вътрешна природа, като разслабва и омекчава телото, като сломява неговата деятелна енергия и прави духътъ склоненъ къмъ квиетизъмъ, се крие зародишътъ на оня контемплативенъ характеръ, който отъ сега нататъкъ става основно настроение въ животъ и литература, дава една типична краска на всичко национално индийско и води къмъ права противуположность на онова, което е индиецътъ на Веда. Детската жизнерадостность на тогова, която прави животътъ му не само сносенъ, но и драгъ, бодриятъ духъ, жеденъ за победа, що вее на насъ отъ химните, изчезватъ безследно; на мястото на ония широки сърца, за които благата на тоя святъ са най-висша мечта, расте едно хилаво поколение, пропито отъ презрение къмъ живота и неговите радости; за него не са мили вечъ жена и потомство, тоя святъ не дава храна за неговите идеали, то бяга отъ него въ гори и пустини, за да се уедини, за да се освободи отъ всяка световна връзка и да се отдаде съ всичката си душа, съ целия жаръ на убеждението си на своите мечти за вечното и идеалното, което фантазията му рисува въ недогледни области.

Което е още по-интересно, първите анахорети не излизатъ съвсемъ, както би се помислило, изъ кръга на притеснените и неимотните, които не правятъ никакви жертви, като напускатъ светътъ, защото нищо няматъ, но изъ средата на оная горда и богата брахманска каста, която, недостжпна за нападение отъ вънъ, уверена въ своите позиции, се подяжда отъ вътре и предава позициите си безъ срамъ. Тоя преломъ въ съзнанието на индийските духовни вожди се обуславя преди всичко отъ общата за всички зараза, плодъ на географските

промени, а следъ това отъ оня превратъ въ религиозните имъ убеждения, който се подгатвя постепено въ умовете, чиито начала възлизатъ къмъ края на ведийската епоха, а пълниятъ имъ развой спада къмъ новия периодъ. Религията на Ведите губи почва подъ краката си, старите богове преставатъ да бъдатъ такива, ако и да живеятъ, но върху техния животъ са господари други; все повече и повече се изтъква на пръвъ планъ тяхната обща натура, въ която набожниятъ сега търси да съзре истинското божествено, което стои надъ всяка човешка критика и власть. А въ тоя токъ на мисли религиозното съзнание може да се успокои само при идеята за едно едничко божество, което като такова въплощава идеалите на неговото общество и на неговите нови възрения. И понеже каквото се търси, се и намира, новото слънце озарява скоро умовете и дава отдихъ на тяхното морно безспокойство. На мястото на снетите отъ троновете стари богове се изкачва единъ новъ Богъ, „Богъ на разума“, защото той не е, както ония, персонификация на природни явления, а е изтръгнатъ изъ най-затаените кътове на човешката душа, и пратенъ на небето. Новиятъ Богъ предполага обаче една вяра, която първомъ ще посоча, за да ни бъде напълно понятенъ самъ той и условията, които го пораждатъ. Думата е за тъй нар. вяра въ „странствуванье на душата“ задъ гроба или, инакъ казано, вярата въ „повторно раждане“, върху която се гради голяма часть отъ историята на индийската религия и безъ която будизъмътъ нито би билъ разбранъ отъ насъ, нито би изобщо съществувалъ. Както се вечъ каза, Ригведа не знае тая вяра. На оня святъ душата отива обикновено, ако не ѝ тежатъ на врата много черни дела, въ царството на Яма, дето текатъ реки отъ медъ и масло, дето обитаватъ само радость и щастие и дето всяко желание на блажения бива изпълнено. Отъ представите за тоя рай до вярата, че душата на човека следъ смъртьта му и, споредъ етическата стойность на земните му дела, се въплощава въ нисшо или висшо творение — като се зафане съ предмети, растения и черви и се свърши съ боговете — е голяма пропасть, която фактите намъ познати не могатъ изпълни добре, а оставатъ място и за предположения. Но няма защо непремено да вържемъ новото съ старото и да ги поставяме въ каузална връзка. Новата вяра е могла да бъде преспокойно стара, да е живяла покрай старите понятия за задгробенъ животъ въ рая или ада, безъ да се изключватъ една друга, както и днесь цяла една нисша митология живее у простия народъ, въпреки неговото

официално християнство.[1]) Несъмнено е, че у ведийския народъ, ако приемемъ, че у него е съществувала оная вяра, тя не е притежавала голяма сила; пъленъ развой достига тя въ времето, за което се говори и въ него ѝ е съдено да играе важна активна рола.

Вярата въ повторни раждания на душите отваря една безрадостна перспектива за индиеца. Понеже постъпките на тоя святъ предопределятъ новото съществуванье задъ гроба и всички други, които следватъ подиръ него — а те са безъ край — и понеже човекъ нито знае на тоя святъ въ всеки случай, кое е право, кое е криво, или пъкъ и да го знае не е всякога въ състояние да се въздържи отъ грешни постъпки, които произтичатъ по необходимость отъ човешката природа — за да разчита на единъ бъдещъ животъ, който да отговаря на неговите желания, най-добре би било, ако той веднажъ за винаги се отърве отъ тоя омагьосанъ кръгъ — кръгътъ на безконечните повторни раждания, въ които всяко едно съществуванье е плодъ на едно минало и зародишъ на едно бъдъще — ако той се избави отъ тия вечни повторни раждания (или както те исторически се вестяватъ най-напредъ „повторна смърть"), за които нивга се не знае, какво те носятъ. И човекъ, у когото е силно отвращението къмъ нетрайното светско щастие и който се надее на своите сили, е въ състояние да направи това. Спасението е дадено заедно съ самата вяра въ повторни раждания. То се състои въ познанието на т. нар. Атманъ, което познание има за условие отказванье отъ тоя светъ, и за следствие дефинитивно освобождение отъ всяко ново ражданье. Атманъ е собственото азъ, духътъ или душата, въ противуположность къмъ телото, материята и външниятъ святъ. Той е едничкото, което наистина съществува, едничкото, вънъ отъ което всичко, т. е. целиятъ светъ, е измама или сънь. Той е веченъ и непреходенъ източникъ на всяко битие: конкретните явления са негова еманация, но не и негова същина. Споредъ това нему липсува всеки атрибутъ, той може да се дефинира само негативно. Съ тоя именно Атманъ човекътъ, който го е позналъ, се съединява и губи индивидното си съществуванье, освобождава се отъ веригите на повторните раждания, за да се слее съ общата душа, която оживява цялата вселена. Учението за Атманъ се появява около времето, когато и вярата въ повторните раждания се изтъква съ особена сила,

---

[1]) Вярата за повторни раждания е обща за много некултурни народи, та не е чудно да е била тя позната и на ведийская индиецъ. Срв. напр. Tylov, Anfänge der kultur. Leipzig 1873, I, 373. 404. 462. 469 II, 2. 16. и др.

за да образува съ тая едно общо цяло, което служи за предметъ на философските спекулации въ следведийската епоха. Теорията, която поставя Атманъ като една субстанция неподложена на повторни раждания, е отговоръ на въпроса, какъ можемъ се освободи отъ тия: проникне ли човекъ задъ разнообразието на земните явления до тяхната истинска причина и разбере, че те са сами по себе нещо, въ което временно само се е облякалъ Атманъ и поради това е то подложено на постояна метаморфоза въ затворения кръгъ на повторните раждания, той представа да намира удоволствие въ своето съществуванье и мечтае да се повърне къмъ своя свободенъ отъ всичко тленно първоизточникъ.

Първи проблески на идеята за Атманъ възлизатъ вече къмъ някои по-нови химни на Ригведа, единъ отъ които тукъ ще приведа, за да се види, каква стъпка напредъ прави въ нейното развитие епохата, която следва следъ Ведите:

1) Тогава (въ начало) нямаше нито битие, нито небитие, нямаше въздушната маса, нямаше го и небето. Движеше ли се нещо и къде? Имаше ли води и дълбоки бездни?

2) Нито смърть, нито безсмъртие имаше тогава; не беше разделенъ деньтъ отъ нощьта; само едно дишеше отъ само себе и нищо нямаше освенъ него . . .

3) И въ него се пробуди за пръвъ пътъ желание — първото семе на духа; мъдрите, надникваики въ сърцата си, откриха връзката на битието и небитието . . .

4) Кой знае, кой може ни каза, какъ стана сътворението, откъде то дойде? Боговете са станали следъ сътворението, но кой знае, откъде са те дошли?

5) Само той, отъ когото е произлязло сътворението, било то създадено или не, който гледа отъ високото небе, само той знае това — или пъкъ и той го не знае?

Въ тоя химнъ (Ригв. X, 129), който вече поради изказаната мисъль, що резко дисхармонира съ религията на Ведите, и поради художествената му форма (която въ прозаичния преводъ се губи), тряба да признаемъ за сравнително доста младъ, срещаме за първъ пътъ монотеистични рефлекси. Певецътъ, очевидно изгубилъ сляпа вяра въ своите богове, се пита, като не отрича съществуваньето имъ, но не ги смята и за първоначални, откъде са те дошли, кога са те сътворени и какъвъ е тоя, който ги е сътворилъ. Той се мъчи да разреши въпросътъ, като приема едно първоначално начало, отъ което се развиватъ богове и хора, и иска да вярва ужъ на отговора си, но въ последнята строфа пада въ съмнение: знае

ли и самиятъ творецъ за своите създания? Подобно напраздно търсенье на едно първоначално божество, творецъ на вселената и на нейните богове, срещаме и въ други химни, които, както и горниятъ, можемъ смята откъмъ идеи като преходна фаза между ведийската религия и ония философски и теоложки идеи, които владеятъ въ следведийската литература, а и въ хронологично отношение, но не стоятъ на еднаква степень съ другите правоверни химни.

Но не само идеята за Атманъ си е пробила пътъ въ Ведите, самиятъ той се среща въ единъ химнъ на Атхарваведа, най-младата отъ 4-те Веди, която е възникнала доста късно и е повлияна чувствително отъ новия теософски духъ на брахманите следъ преселението на индийците въ долината на Гангъ. Относното тукъ място гласи (Атхарвав. 10, 8, 44) [1]: „който познае тогова мъдъръ, никога старъ, всякога младъ Атманъ, свободниятъ отъ желания, създаденъ отъ само себе, пропитъ отъ задоволство, никому неподчиненъ — той не се бои отъ смъртьта“. Това е най-старото място, което смело обявява Атманъ за принципъ на битието. Но тъкмо тоя решителенъ и самоуверенъ изразъ ни кара да предполагаме, че вярата въ Атманъ не е била съвсемъ непопулярна. Новата ересь ще е била между брахманите много по-голяма, отколкото бихме заключили споредъ числото на запазените химни съ подобно съдържание; на възникналото безверие въ традиционалните божества не се е давалъ свободенъ входъ въ осветените отъ стариината и посветени на ония божества химни. Колкото отъ тоя родъ ни е опазено, длъжимъ го на религиозната толерантность и на зачитаньето на сериозно изказани убеждения, па били те и въ разрезъ съ техните, каквито не веднъжъ забелязваме у индийците, били те брахмани или някакви сектанти. Съ нея тряба да обясним и възникваньето на прозаичната литература, известна подъ името Брахмана и Упанишадъ [2]), която има за цель да коментира жертвениятъ ри-

---

[1]) P. Deussen. Allgemeine Geschichte der Philosophie, I, 1, p. 334.

[2]) Упанишадъ, които отначало образуватъ само часть отъ Брахмана, и сетне, когато числото имъ нараства, се отделятъ като самостоятелна литература (възникнала въ много векове), са съставени отчасть въ проза, отчасть въ стихове (съ епическия размеръ слока) и възпяватъ величието на вечното божество, основа на всяко битие. Думата упанишадъ значи, етимоложки взето (предлогъ упа „при“ — нишадъ „сядамъ“), „сяданье“, и то сяданье свързано съ известна почить къмъ лицето, при което се сяда, така — сяданьето на единъ ученикъ при учителя, отъ когото се слуша поучение и обяснение на Веда. Но първоначалното значение ще е било (H. Oldenberg, Z. d. d. M. G. 50, 460) друго, а именно: наставление въ каква форма и при какви условия тряба благочестивиятъ да съзерцава абсолутниятъ висши Атманъ. — Брахмана са наречени така споредъ техните съставители, брахманите (Chr. Lassen, Indische Alterthumskunde I² p. 875).

туалъ на ведийската религия и да пояснява нейните догми и която, като стои на почвата на Ведите (тя образува часть отъ тяхъ въ широка смисъль на думата), и култивирана изключително отъ брахмани, си позволява, особено Упанишадъ, всякакви екскурсии въ областьта на религиозната мистика и на философското фантазиранье, които фактически отменяватъ старата вяра. Въ тая литература, за хронология на която можемъ прие годините 800—600 пр. хр. (излишно е да поменувамъ, че това е съвсемъ приблизително определение [1]) идеята за Атманъ се разработва систематично; ней е посветена голяма часть отъ тия съчинения. Какъ спекулацията на Брахмана схваща Атманъ като космогоническо начало, може да се види отъ следния откъслекъ:

„Въ начало беше Атманъ подобенъ на единъ човекъ; той се огледа на около и не съгледа нищо друго освенъ себе си; той изрече първата дума: „азъ съмъ“; отъ тукъ произлиза името „азъ“; за това и днесь още тоя, който бива повиканъ, казва най-напредъ „азъ съмъ“ и следъ това добавя другото име, което носи . . . Той се боеше; за това се бои тоя, който е самъ. Тогава помисли: „понеже нищо друго освенъ менъ не съществува, отъ какво се боя? И изчезна страхътъ му. Защо наистина трябаше да се бои? Само предъ единъ други го е (човекътъ) страхъ. Той не беше и доволенъ; за това се чувствува недоволенъ тоя, който е самъ. Искаше му се да има и някой други. Той обхващаше въ себе си същината на мъжъ и жена, които са се впили единъ въ други. Той раздели тая си същина на две части: така произлязоха мъжъ и жена; за това всеки отъ насъ е половинъ късъ, казва яджнавалка; за това тая празднина на мъжката натура се допълня отъ жената. Той се съедини съ нея; така се родиха хора“. Следъ това се разказва, какъ тия две половини на Атмана се превръщатъ подъ редъ въ чифтове отъ различни животни и така произвеждатъ всички същества [2]). — Идеята за Атманъ въ тоя интересенъ текстъ не е досъщъ същата, каквато я знае сетнешната зряла спекулация. Тукъ сме въ началото на нейното образуванье и не е чудно, ако тя има още много общо съ

---

[1]) R. Roth, Zur Litteratur und Geschichte des Weda, p. 47, приема, че Брахмана са възникнали около основанието на Будизма (6-то стол. пр. хр.); A. Weber, Sitzungs berichte der Preuss. Akademie 1897, p. 597, съзира въ тяхъ дори влияние на будистични доктрини; Chr. Lassen. Ind. Alterthumsk. I² 875: не по-рано отъ 900 пр. хр.; ср. още M. Müller, Essays I, 14 (800—600 пр. хр.), H. Oldenberg Buddha. p. 19 (800—1000 пр. Хр.); спор. други мнения Брахмана са отъ около 1200 и нагоре пр. хр. (ср. Lassen, I 872 нт.).

[2]) H. Oldenberg. Buddha, p. 37.

някои стари ведийски представи, напр. съ тая за божеството Праджапати, което спада къмъ края на ведийската епоха и въ което тряба да гледаме една по-примитивна форма на същото онова съвършено и идеално божество, което въ Атманъ намира завършенъ образъ. Що се отнася до Праджапати, достатъчно е тукъ да отбележа, че той е творецъ на вселената и олицетворява жертвата, и че съ време това отношение се превръща въ: „жертвата е създадена отъ Праджапати по негово подобие"; т. е., едната, първоначалната му характерна страна, сочи още на онова високо значение, което има жертвата въ религията на Веда, като потенция отъ която зависятъ боговете, която ги храни и подържа, и че сетне тая нейна потенция се персонифицира въ едно същество, което не само подържа боговете, но ги и създава, а заедно съ това то се превръща въ основна причина на битието въ цялата вселена, — другата страна на Праджепати се култивира понататъкъ и заема централно място въ монотеистичните представи на брахманите. За Праджапати се казва въ единъ химнъ на Ригведа (X, 121):

„Когато някога са били големите води, които са съдържали всички зародиши и всички сили, които са произвели огъня, отъ тяхъ излезе той като единственъ дъхъ на боговете . . . [1]) Той, мощниятъ, погледна върху водите, що съдържаха всички сили, които произведоха жертвата, той — който бе единственъ богъ измежду всички богове . . . Той не ще ни причини вреда, той, който създаде небето и земята и блестящите големи води . . . Праджапати! Ти си и никой други, който обхваща и държи всичко, което е произлязло; дай ни това, което искаме, кога ти пренасяме жертва; насъ, които ни знаешъ, направи ни владетели на богатства!"

Атманъ се явява наследникъ на Праджапати и както тоя, подобно на ведийските божества, се мисли като (първи) човекъ, съ човешки чувства, така и Атманъ въ своя първоначаленъ видъ, какъвто ни го показва приведениятъ текстъ изъ Брахмана, прилича по-вечъ нему, т. е. той се страхува отъ уединение, усеща желания, ражда хора. — отколкото на оня безплътенъ и безстрастенъ Атманъ, какъвто ни се явява той сетне. Отношението на Атманъ къмъ хората и неговата собствена натура споредъ това ново схващание е тая, че Атманъ прониква цялата природа съ нейните твари и образува съ

---

[1]) Въ Тайтарея брахмана (вж. A. Weber, Indische Studien 12, 245) се казва: „въ началото бяха водните вълни и върху тяхъ се носеше Праджапати въ видъ на вятъръ, на духъ". Това място напомня силно на Генезисъ I, 2.

нея едно цяло, което само нашата мисъль може да резбере като две различни неща. Всяка тварь носи въ себе часть отъ Атманъ, отъ неговия безграниченъ духъ, която по съществo не се отличава отъ тогова; тя е само една конечна негова форма, способностьта чрезъ която индивидътъ съзнава своето съществo съ Атманъ, къмъ когото тя следъ смъртьта на телото се възвръща и слива съ него. Това разбиранье на Атманъ намира изразъ въ единъ разказъ на Брахмана [1]), който ще приведа поради важностьта му и като проба отъ езика на тая литература.

Яджнавалкя, чутовенъ брахманъ, напуща къща и богатства и потегля да скита като пустиникъ. Иманьето си той оставя на двете си жени: Майтреи, съ която той се разбира добре — тя е развита — и Катяяни. „Когато Яджнавалкя поиска да зафане новъ животъ, той каза: Майтреи, азъ искамъ да оставя къщата и да отида въ гората, азъ тряба заради това да разделя, каквото имамъ между тебе и Катяяни. Майтреи го попита: ако цялата земя пълна съ богатства би принадлежала менъ, щяхъ ли да бъда безсмъртна? — Не ѝ отговори той, ти ще живеешъ както всяки богаташъ; безсмъртие обаче иманьето не обещава. Майтреи каза: ако азъ не мога да бъда безсмърна, за какво ми е всичко това (иманье)? Каквото знаешъ ти за безсмъртието, кажи ми го. — Яджнавалкя каза: ти, която азъ тъй обичамъ, ти говоришъ мили думи. Ела седни до менъ, азъ ще ти го обясня, а ти забележи внимателно, каквото ти кажа. И той каза: повярвай ми, съпругътъ бива обичанъ, не защото е съпругъ, но заради Атманъ въ него, затова бива обичанъ съпругьтъ. Повярвай ми, съпругата . . . (същото каквото за съпруга се повтаря). Повярвай ми, децата биватъ обичани . . . (същото се повтаря за богатството, за брахманите, за войниците, за боговете, за „всичко“). Повярвай ми, Майтреи, тряба да видимъ самия Атманъ, да го чуемъ, да го усетимъ и разгледаме, ако ние видимъ, чуемъ, усетимъ и познаемъ Атманъ, тогава е всичко познато . . . Както никой не може да държи звуковете на единъ тъпанъ, кога той се бие, ако обаче той вземе тъпанътъ и пръчките, тогава държи и звуковете; както никой не може да държи звуковете на една музика, кога я чуе, но ако самъ той я фане, тогава държи и звуковете; както огънь, въ който се фърлятъ сурови дърва, издава димъ, така и онова голямо съществo издава дъхъ; той е Ригведа, Яджурведа, Самаведа, той са песните на Атарванъ

---

[1]) Бр. хад-аранякъ IV. 5. M. Müller Vorlesungen, p. 373 нт.

и на Анжирасъ, той е сега и легенда и наука и Упанишадъ, стихове, правила, обяснение, коментаръ . . . Това всичко е неговъ издихъ. Както центърътъ на всички води е морето, на всички усещания кожата, на всички вкусове езикътъ, на всички меризми носътъ, на всички бои окото, на всички звукове ухото, на всички представи духътъ, на всички науки сърцето . . . ; както шепа соль, фърлена въ водата, се разтваря въ водата и не може да бъде взета назадъ въ такъвъ видъ, въ какъвто е била фърлена, но дето и да се черпе вода, тя бива солена; така и онова голямо същество, безконечното, безграничното, съставено отъ познание, произхожда отъ същества на тоя святъ и изчезва въ тяхъ. Следъ смъртьта няма никакво съзнание; чуй, така говоря азъ. — Така каза Яджнавалкя. А Майтреи: заблуждаватъ ме, господине, тия твои думи; следъ смъртьта няма никакво съзнание. — Яджнавалкя рече: Майтреи, не ти казвамъ нищо, което да те заблуди; то може, о мила, лесно се разбра. Дето има двойственость (на същества), тамъ може единъ да вижда другиго, да го мирише, да му говори, да го чуе, да си го представи, да го познае. Дето обаче е само Атманъ всичко, какъ може той да мирише някого другито, да го вижда, да го чува, да го поздравява, да го забележи, да го познае? Какъ може позна той оногова, чрезъ когото той познава всичко това? Какъ може той, о мила, да познае познавача?“

(Следва).

М. Арнаудовъ.

Бележки за Погановския манастиръ „Св. Иванъ Богословъ“.

Погановскиятъ манастиръ стана известенъ въ нашата литература най-напредъ поради намерения въ него поменикъ на български царье и на иеромонасите на манастиря (вж. Д-ръ К. Иречекъ „Погановский поменикъ“, печат. въ Периодич. Списание кн. VII. 1884). За самия тоя манастиръ, който е останалъ отъ старобългарско време, споменува се на кратко въ Иречековите „Cesty po Bulharsku“ (вж. българ. преводъ „Пътувания по България“ превелъ С. Аргировъ, стр. 494). Въ подълнение на известното до сега за тоя манастиръ, азъ тукъ ще съобща няколко свои къси бележки.

Погановскиятъ манастиръ се намира на една малка полянка, дето идещата отъ презъ Трънъ река Ерма минава между могилите Влашка планина[1]) и Гребена[2]) презъ единъ много тесенъ проходъ, наричанъ ждрело[3]).

Азъ споходихъ тоя манастиръ на 3 октомври 1899. г. заедно съ двадесетина души мъжье отъ София и преседяхъ тамъ едно подиръ пладне. Вънкашниятъ изгледъ на тоя манастиръ и вътрешната му изписаность показватъ, че той е доста отколешна зграда и това ме подбуди да разпитамъ за него намерилите се тамъ, случайно дошли отъ околните на манастиря села, единъ старецъ и една бабичка. Иречекъ уместно забележи въ казаната статия, че царь Константинъ и царица Елена са поместени въ Погановския поменикъ, защото по местното предание те се считатъ за основатели на манастиря. Ето що се разказва отъ туй предание:

Бабичката разправи, че манастирътъ се казвалъ „пустъ св. Йова́нъ“, тъй като мястото му е много затънтено, пусто.

---

[1]) Тая могила се нарича Влашка планина отъ името на тамкашното село Власé.

[2]) Могилата Гребенъ е съ остро каменливо било и поради това носи таквозъ име.

[3]) Като попитахъ за значението на думата ждрело отговори ми се, че било значело ду́пчина. (старобълг. жрело.)

Билъ правенъ отъ царь Костандина въ латинско време, но не билъ доизкаранъ, а именно коршуменията му покривъ не билъ още туренъ[1]), защото били надошли турци и станало размирно време. Около двеста-триста разкрача отъ манастира (на северъ) имало до скоро време единъ камъненъ кръстъ, наричанъ Иелéни кѣре; до тамъ билъ докаранъ куршумътъ за покриваньето на манастира, но поради размирицата покриваньето не се извършило и манастира си останалъ и до днесъ безъ куршуменъ покривъ[2]).

Когато надошли турците въ манастира, тогазъ царъ Костадина го нямало тамъ, а сестра му, царица Елена, идяла за въ манастира заедно съ колята, които карали куршума за покриваньето му, но единъ отъ слугите, идещъ отъ манастира, казалъ на царицата, че тамъ надошли турци и тя избягала нанагоре по Влашка планина по една пътека, дето може да се мине само пеша, и отишла презъ „прáмката, презъ преслаптà“, казваше дядото-разказвачъ: „хе тамъ горе, що се вижда надъ манастира; тамъ между дървѝщата има едно старо дърво, ние го викаме кръстата граница; презъ тамъ е избягала царица Елена и се е скрила някаде“.

Бабичката разправи, че царятъ, царъ Костандинъ, и сестра му, царица Елена, заправили всеки по единъ манастиръ; царь Костандинъ заправилъ Погановския, а сестра му заправила другъ единъ въ с. Одоровци[3]), което е татъкъ наблизо отъ с. Поганово. Когато царицата изкарала своя манастиръ, дошла при брата си, царъ Костандина, и му казала: „Какво, братко, изкара ли си манастира“?

— Не съмъ още, сестро. Ами ти твоятъ свърши ли? попиталъ отъ своя страна царятъ.

— Свършихъ го, братко —, отговорила сестрата.

— Ами до кога мислишъ да трае? — попиталъ братъ ѝ.

— До като съмъ жива, — казала тя: „ще го има, че отъ тамъ нататъкъ не знамъ, какво ще стане съ него. Ами ти твоя манастиръ за до кога го правишъ?“ добавила сестрата.

---

[1]) Манастирътъ е сега покритъ съ керемиди, но се вижда, че е билъ правенъ да се покрива съ металъ (коршумъ или друго), тъй като всичко до подъ покрива е иззидано съ камъне и варъ, на сводове, и никакъ не му прилича оня дърволакъ, който е туренъ върху сводната направа, за да държи сегашния му керемиденъ покривъ.

[2]) Игуменътъ на манастира, архимандритъ Васили, родомъ отъ тамкашното с. Смиловци, ми разправяше, че той е сварилъ покрива керамиденъ и че между сегашните керамиди имало и някои едновремешни, които били много по-дебели и по-големи отъ сегашните, но азъ не видяхъ на манастирския покривъ такива керамиди, които мисля че са като ония, отъ които има още на покрива на черквата „Св. Апостоли Петъръ и Павелъ“ (митрополията) въ В. Търново.

[3]) Иречекъ, Cesty po Bolharsku, стр. 363.

— За до векъ отговорилъ братътъ. „И наистина“ — оправдаваше бабичката думите на царя — Одоровския манастиръ е разваленъ отдавна и едвамъ му се помни мястото, а нашия (Погановския) все си стои и не се разваля и ще стои за до векъ“, сключи тя съ думите на незнатния царь Костандинъ.

— Не е ли опустявалъ някой пътъ манастиратъ, или да е развалянъ, горенъ, да е оставалъ досущъ безъ хора, безъ врати? — поискахъ азъ да зная.

— Никой пътъ не е оставалъ безъ хора този манастиръ, — отговори бабичката — колкото съмъ вече азъ дърта, азъ го помня все съ хора, па и отъ по-стари отъ мене човеци съмъ слушала да казватъ, че не знаятъ манастира да е запустявалъ и да е било време да няма човекъ въ него.

— Азъ съмъ тука — обади се игуменътъ: — отъ 40 години насамъ, а преди мене е билъ тукъ игуменъ отецъ Иоаники; и той е игуменувалъ 40 години, а какво е било по-напредъ, бивалъ ли е манастиратъ безъ хора някога, не зная; чувалъ съмъ наистина, че ужъ стари човеци били казвали, манастира някогаси да е запустявалъ до толкозъ, че въ него се въдили мечки и че ужъ това било презъ времето на кърджалиите, но туй нещо надали ще е верно, завърши думата си отецъ Васили.

По-подире дядо игуменъ ми разправи, че неговиятъ предшественикъ, току що споменатиятъ отецъ Иоаники, по-напредъ билъ попъ и се казвалъ попъ Здравко, билъ родомъ отъ близкото тамъ село Петрълашъ и че, като умряла жена му, той се покалугерилъ и подире станалъ игуменъ на манастира.

На една отъ черковните книги въ манастира азъ намерихъ единъ надписъ, въ който се споменува името на попъ Здравко и прочетохъ този надписъ на дяда игумена.

— Този е той, същиятъ попъ Здравко, който подире се покалугерилъ и станалъ игуменъ на манастира:

Надписътъ беше следния: Сиѧ Тестеменъ На Свети Іоанъ Богословъ Ипаки Знатисе кѹга азъ попъ Здравко ѿ Село Петралашъ тѹгава беше Єдно кѹбе паднало така покрихъ и тѹгава направі азъ попъ Здравко полелеѡ і два Свешніка на лѣтѡ 1815 міра [1]).

[1]) Ръкописа е преснетъ, буквално: редовете му се свършаваха, както са и тука написани. Думата така мисля, че трябва да се чете т а г а, споредъ както се говори въ царибродско, намясто т а г о (кубето).

— Същото е, — каза отецъ Васили — което пише въ книгата. Полюлея е оня, перинчения, който си и сега виси насредъ манастира.

— Ами свещниците кои са? попитахъ азъ: — да не са ония два каменни, които са въ манастира?

Предъ царските врата въ манастира ми обърнаха вниманието два каменни подсвещника съ някаквиси дълбарии и отгоре съ железария, по която се прилепятъ палените свещи, но никакъвъ надписъ по тия свещници нямаше; едина отъ тяхъ пречупенъ на две части, нагласени всеки на местото си.

— Не, отговори игуменътъ: — тия каменни свещници са отъ старо време, а направените отъ попъ Здравка са по-малки и перинчени.

— Ами за кое кубе пише тука, че паднало и го билъ покрилъ попъ Здравко! продължавахъ азъ да запитвамъ дяда игумена.

— Ето нá това — ми каза добриятъ старецъ, като сочеше на камбанарията.

И наистина личеше си, че горната ѝ часть, нещо може би по-малко отъ единъ метъръ на височина, беше по-друга, по-подпрешна направа, отколкото беше цялата останала нейна часть.

Къмъ старата сграда сегашниятъ игуменъ е принадилъ отпредъ единъ подслонъ (мисля презъ 1864. год.) и донякаде е обиколилъ манастира съ единъ редъ дялани камъни, а също е направилъ и две-три големи икони на олтарния иконостасъ презъ 1876. год.: Исусъ Христосъ, св. Богородица и св. Иванъ Предтеча; тяхъ ги билъ писалъ някой Аврамъ отъ Самоковъ, а друго всичко си е все, каквото е било отъ старо време.

Г-нъ Козаровъ отъ Сливенъ, единъ работливъ младежъ, архитектъ, който беше единъ отъ дошлата за манастира дружина съ мене, измери тази сграда по всичките правила на архитектурното изкуство и я превади на книга, за да я напечати някаде въ някое списание, може би въ издаваното отъ инженерно-архитектурното дружество въ София и тогазъ ще може човекъ да види на книга изгледа на тази отъ много години запазена наша старина, а за сега азъ ще се ограничa да разправя за нея още нещичко само съ думи.

Манастиратъ е граденъ съ камъни (измежду които тукъ-таме има и тухли) и хоросанъ отъ варъ и пясъкъ; отвънъ не е измазванъ, а също и отвътре не е измазана камбанарията, но другата часть на черквата е цяла измазана съ варъ,

смесенъ съ слама, и по тая мазилка са изписани разни светци и украшения.

Надъ вратата въ изписаната частъ на черквата има тоя надписъ: Изволениемъ Отца и поспешениемъ Сина и свръшениемъ светаго духа описа се сей Божественний храмъ светаго и всехвалнаго възлюбленнаго напрсника апостола и евангелиста Иоанна Богослова въ лето ѿн (?) месецъ октомвр. кд индикто.

На западната страна въ стената на манастира има зазидани отъ вънкашна страна три малки търкалести плочки, на които ми казваше игумена, че пишело на едната Иванъ Богословъ, на другата Костадинъ и на третата Елена, но азъ, по причина че очилата ми бяха слаби, не можахъ да прочета тия писма, а сàмо съзирахъ, че наистина има нещо писано по плочите. Че на тия три плочи са написани гореспоменатите имена, това го казва и Иречекъ въ книгата си Cesty po Bulharsku (стр. 362).

Имената Костадинъ и Елена се намиратъ написани, както се спомена, и на поменика, който е взетъ отъ Погановския манастиръ и сега се намярва въ Народния Музей въ София.

Посредъ всеки единъ отъ прозорците, които се намярватъ на южната и северна страни на изпъкналата часть на сградата има по едно каменно стлъбче съ издълбани букви, които са били, както се вижда, напълнени съ нещо червено, но сега отъ повечето букви тази червена стварина (вещество) се е изгубила. Стлъбчето, което е на южната страна, има надписъ: Иоанъ Осологъ (Иванъ Богословъ), а на другото стлъбче е написано очевидно: Константинъ.

Въ манастирската сграда има остатъци отъ една стара сграда, отъ която са се запазили околовръстните ѝ стени и коминя ѝ, който долу е много широкъ и се подържа отъ сводове, опирани на изградени съ камъни и варъ стълбове. Въ една отъ тия стълбове, който е къмъ вратата, ясно се вижда мястото на оня камъкъ, за който се споменува въ Сбм. VII 98 отъ г. г. Шкорпилови и който сега се намярва въ народния музей въ София[1]). Тая сграда сега носи съвременен покривъ и служи за готварница на манастиря.

Отъ другите старини на манастира заслужва да се спомене за единъ меденъ дискосъ, на широкия ръбъ на който

[1] Мене ми се вижда, че годината, означена въ Сбм., е погрешна. Отъ самия камъкъ, който азъ гледахъ въ музея, па и отъ снемката му въ самия Сбм. се вижда, че тука тряба да се чете буквата д.

има написано: Сия плать приложи во манастиръ студеницу светаго края Іоанъ Милотиновичъ іс ареба 1768. Думите плать и іс ареба може би да не ги прочетохъ добре. Освенъ това въ манастира има две ръкописни черковски книги. Крайните 4—5 листа на едната отъ тяхъ са отъ някоя друга книга, защото са писани съ ѫ, а останалото отъ тая книга и цялата друга са писани съ ȣ вм. ѫ. Има и още други две стари книги. но те са печатни. Едната е октоихъ, отъ предговора на който се вижда, че е излязла на святъ благодарение на труда на известния Божидаръ, печатана е на ѧзмд година, кругъ слънца ѕі, а луны ді „въ градѣ нарицаемамъ Вьнетиянъ, въ италския странахъ“, въ времето на „великий кесаръ Кариолушъ (V кесаръ нарицается и обладающаа римскимъ начелствамъ)“. И трите тия книги са голямъ форматъ, подвързани са отвънъ съ кожи и са запазени доста добре. Ръкописите са на дебелкава книга съ черно и червено мастило.

Другата печатна книга е евангелие, печатано на ѧзтг година въ Русия въ времето на царица Екатерина Алексеева. И то е добре запазено.

Пораза надлъжъ посредъ дървената мънастирска врата е билъ лепенъ съ цели листчета отъ някой книженъ ръкописъ сръбска рецензия, малъкъ форматъ, но, когато азъ бяхъ въ манастира, тия листчета бяха вече липсали, а се държеше не напълно още отлепено само едно листче на най-горната часть на вратата.

— Няма ли още някакви стари книги или други неща въ манастира? — попитахъ азъ дяда игумена, следъ като бяхъ вече разгледалъ току що споменатите старини.

— Няма — ми отговори отецъ Васили [1]): — камъка, що беше въ магерницата, и иконата и старите ръкописни книги взехъ и ги донесохъ въ народния музей и сега въ манастира няма нищо старо; сàмо той, по Божията воля, си стои така, както го е направилъ благочестивия царъ Костадинъ (Богъ да го прости!)

На една отъ черковните книги и божия човечецъ дядо Васили си е увековечилъ името съ следующия надписъ: „Да се знае, кога дойдоше черкезете на 1864. попъ Василия писецъ.

---

[1]) Иречекъ въ Cesty po Bulharsku, стр. 362 бележи, че той намерилъ въ манастира 9 ръкописа и че сърбите биле отнели 5.

За изба на манастира, въ която се държи виното и други някои манастирски потреби, служи пакъ една стара сграда отъ северната страна на манастира и паралелно съ него. Покрива на тая сграда е сегашенъ, но тя е направена съ сводъ и низко въ земята. Игуменътъ се досеща, че тая сграда ще да е била първоначално черква, а подире е била направена сегашната, високата.

— Не знамъ, отклонливо искахъ да отблъсна азъ самоувереното решение на дядото.

— Не виждашъ ли, че тя гледа на изтокъ, като всяка черкова? каза игуменътъ, за да подтвърди своята досетка.

Азъ се погрижихъ да промена разговора върху неща не дотамъ препирнични и запитахъ дяда игумена за едно предание, което бяхъ чулъ него день отъ една бабичка, съ която се приказахъ на манастирската воденица, що е 40—50 разкрача отвънъ манастирската ограда на северната страна.

Преданието се отнасяше за името на самото село Поганово: защо и отъ кого и кога му е дадено това име и какво значение има то?

Бабичката ми беше разправила еди какво.

Селото Поганово, каже тя, се е казвало по-напредъ Дабрашéво, но по едно време манастира (разбира се, хóрата въ него, или игумена му) искалъ Доброшевци да насадятъ безплатно за манастира лозье. На селяните не имъ се щяло да садятъ лозьето безплатно, защото си смятали те, като го насадятъ за безъ нищо, манастира ще имъ иска пакъ така и да го копаятъ, и да го режатъ, и да го заравятъ, и всичко; заради туй решили те: „да го насадимъ, на надолу съ тънкия край на пръчката“. Така и извършили садежбата. Игуменътъ, като дошелъ та погледналъ сада, ядосалъ се и казалъ: „Ей че погани хóора бе-е са!“

— Безплатно лозье саденье такова бива, отвърнали селяните, но не могли съ това да отдадатъ даденото имъ, макаръ и неправдински, укорно име отъ Божия служитель, което за овековечение на случката било прикачено и на самото имъ село, та да се помни и приказва, докато светъ светува за това лозье.

Дядо игуменъ подтвърди разказа на бабичката.

— Ами какво ще каже то думата „погàни човеци“, що е казалъ тогазъ калугерина? Казва ли се и сега на нещо „погано“? бяхъ питалъ азъ по-напредъ манастирския воденчаринъ, който слушаше заедно съ мене разказа отъ бабичката.

— Казва се, отговори воденичаря: — ако някой е хайдутинъ, опалникъ[1]), за такъвъ човекъ се казва тая дума.

— Сърбите — продължи той — кога държаха селото и манастира, преди да се отреди, де ще е междата имъ съ България, бяха изнамерили някаде по книгите[2]), че името на селото е Доброшево и така го казваха.

— Ами колко време стояха тукъ сърбите, питахъ азъ стареца.

— Три́ по́рези[3]) — отгово́ри той — три пъти по на половинъ година сме давали данъкъ на сърбите, а сега селото пакъ си стана наше[4]) и пакъ си се казва Пога́ново.

Петко Кол. Гъбювъ.

---

[1]) Който подпалва людски сгради, снопе и др. леснозапалвани неща.

[2]) Воденичара не знаеше, по кои и какви книги намерили сърбите името на селото.

[3]) „порез“ въ Сърбия значи „данъкъ“.

[4]) Българско.

Народътъ за себе си!

(Чертица изъ историята на чешкия Народенъ Театъръ отъ проф. **А. Н. Веселовски.**)

Надъ живота и обществената служба на всеки що годе личенъ политически, социаленъ или литературенъ деецъ въ Чехия, като знаме, се развява неговото heslo, (девизъ, лозунгъ, кличка), изказано съ няколко силни, изразителни думи, въ които е изложено неговото верую, неговата ръководна мисъль. Всички знаятъ това heslo, и не веднъжъ то се изявява печатно. Всякой може да провери постъпките на човека съ тая му клетва, съ това му обещание, веднъжъ за винаги дадено себе и на обществото; то го владее, като нравственъ стимулъ.

Народниятъ вождъ Ригеръ, който толкова много добро стори за възражданьето на своя народъ, избра едно време за свой девизъ сърчаните думи »Ne dejme se!« (Да се не даваме!), — и целиятъ му животъ бе осъществяваньето на тоя въззивъ за дейна защита на културните и политически интереси на чешкия народъ. Другите дейци, едномисленици и противници негови, »старочехи и младочехи«, съумяха да закрепятъ същината на своите убеждения съ също такива лаконически и тежащи изяви. Оригиналенъ сборъ отъ клетвени формули, откликъ на нравственото съдържание и умственото възбужданье предъ цяла епоха, — и, разбира се, една отъ питомите особености на народа!... »Въ всяко село — и законъ, въ всяко племе — обичай!«

Въ отечеството на тия хора, средъ народа, който въ последните трийсеть и петь години предъ очите ни възкръсна, възмъжа и съ бой си отне всичко, що обезпечва независимостьта на националното развитие, още повече ни привлича силата на колективната инициатива на цялата народна маса, — също тъй и надъ нея са властни магическите ония възлюблени думи, които енергично ръководятъ и отделните лица.

Но въ нищо до такава степень не се е изразила самодейностьта на чешкото племе, неговото умение да замисли и доведе до край намисленото, както въ делото по народния театъръ въ Прага, въздигнатъ изключително съ средства отъ самия народъ, — и малко ще се намерятъ такива тъкмо на място, пълни съ правда и самосъзнание девизи, както онова heslo, което съ себе си е украсило енергически завършеното начинание: »Народътъ за себе си«! (Narod sobě).

Ако въ злочестина е тежко да си спомняме за щастието, колко пъкъ радостни мисли ни обхващатъ, кога си припомнимъ мъчните и тежки времена, гонения и несправедливости, слабите

опити и постепенно разгаряща борба, когато всичко това е далечъ задъ насъ, напредъ очите ни, отъ издържаната победа, е въздигнатъ такъвъ колосаленъ паметникъ, какъвто е пражкото Narodní divadlo! »Всичко е бивало«, — и необходимость да подигатъ изкуството чрезъ любителски сцени, да поднасятъ клюките и закачките на австрийската полиция, и зависимость отъ случайни предприемачи — дребни търговци, и обида отъ постоянните откази на понемчения »Окръженъ комитетъ«, който, като игнорира духовните искания на няколко милиона коренни чешки жители, смята само немскиятъ театъръ за окръженъ, като подържа съ свои субсидии стареещето и отъ година на година пустеещe учреждение, което някога си, презъ време на славата си — и летаргията на чешкия народъ — е имало великата честъ да представи найнапредъ Моцартовия »Донъ Жуанъ«.

Но, едва се помръдна подгнилото здание на австрийския централизъмъ, и подъ шемета на пораженията въ Ломбардия, правителството биде принудено да направи отстъпки споредъ духътъ на века и правата народни, и възобновениятъ потитически животъ и общинското самоуправление на Чехия туриха на едно отъ първите места въпросътъ за направата въ столицата на страната голямъ, постояненъ и достоенъ за тяхното име народенъ театъръ.

Да говоримъ ли за разните тълкувания, които въ началото още срещнаха изпълнението на тази мисъль, — за дивотиите и постъпките отъ страна на властите и отъ доскоро всесилната още немска партия, които си отмъщаваха на онези, чиято равноправность бяха длъжни да признаятъ на книга, но не искаха да осъществятъ на дело, — или да говоримъ за погрешките и неопитностьта, които се показваха още въ началото, кога се уреждаше събираньето на пожъртвувания? Силната и умееща ръка на Ригера, който стоеше на чело на организационния комитетъ, скоро введе стойность и система въ подготовителните работи, и тамъ, дето преди малко беше безпомощность и лутаница, изведнъжъ се начъртаха две насъщни дела, — парà по парà се събираха необходимите за театърътъ пари и до неговото откритие, построи се временно театрално здание.

Край брегътъ на широката бързотечна Вълтава, дето главната артерия на Прага, Каловратска улица, отива къмъ кулите на големия висещъ мостъ, преметнатъ презъ реката, и два зелени посредъ нея острова, дето предъ очите се разстила една отъ най-красивите въ Европа панорами — амфитеатралната гледка на стария Градчинъ (често сравняванъ съ московския Кремль), съ неговия съборъ св. Витъ, съ дворците, кулите, съ вкусъ разхвърляните по плaнината, мамещи насъ здания, а право насреща виси къдравото потънало въ градини възвишение Петринъ, — тукъ беше избрано място за бъдния театъръ. Намериха го, заградиха го съ дървена ограда, изкопаха ровъ за бъдните основи, — и почнаха да чакатъ. . . А въ това също време до избраното място, въ тясно едно дълго здание, при първи погледъ като че съвсемъ неудобно за театрална работа, но тъй изкусно наредено, че зрителя въ него се чувствува и уединенъ и свободенъ, — въ скоро едно време, —въ половинъ година —възникна »Prozatimní

divadlo« (»Времененъ театъръ«). Най-добрите чешки артистически сили бидоха събрани въ неговата трупа, която представляваше зародишъ на бъдната първенствуеща народна сцена. Трагедия, опера, драма, най-после и комедия (случайно да кажемъ, че последната има премило чешко название — veselohra) трябаше да се съживятъ наедно, на една и съща сцена и да се изреждатъ въ определени дни презъ неделята, — но тъй силенъ беше подемътъ на духътъ, тъй пресни бяха дарбите, тъй дружно отиваше работата, че въ теснотията не само че се живееше охолно, но просто радостно. . . .

Колко чудни вечери си припомнямъ, които прекарвахъ някога си въ тоя »храмъ на музите«, приличенъ на дългъ комодъ, — вечери, пълни ту съ веселие и смяхъ, ту съ силни потресаещи впечатления, — колко лица е запазила паметьта ми отъ кръгътъ на личните сценически дейци: трагедията и комедията, струваше ми се, да са въплатени въ Коларовци — баща и синъ, смехотворната гримаса пъкъ у безподобния комикъ-фарсъ Кашка, вдъхновенния профилъ на трагическата героиня, госпожица Мала! Каква пъстрота отъ битови градски и селски сюжети, политически заявления, вълнуещи цялата зала, ядовити сатирически нападки, или откликъ отъ героическото минало, което възбужда енергия у потомството! Наедно съ това, какво пъстро сборище представляватъ зрителите, колко привлекателно е селското облекло въ партера или балконите средъ накичената публика! На дошлите »z venkova« (изъ селата) пиесата е почти тъй лесноразбираема, както и на гражданите; високиятъ уровенъ по грамотность групира всичките не около специално народния, а около националния театъръ. . . . Излизамъ после такова представление, — въ оперни дни, обвеянъ отъ чешки или дошли отъ вънъ мелодии, които се повтарятъ и тананикатъ по стъпалата на стълбите и тротоарите на улиците отъ любещата да пее тълпа, — и това оживление, това бодро и жизнерадостно съзнание, което обхваща тия хора, неволно се предава и на туриста-зритель. Кога се приравнишъ съ таинствената загадка, после която въ едно прекрасно утро следъ петь-десеть години ще са въздигне грамаденъ, какъвто тряба театъръ, любимото народно дете, — силно се разгорява въ тебе и любопитството и нетърпението.

Докато временния театъръ съ честь изпълняваше призванието си, нетърпението видимо обхващаше народната маса. Нейната растеща политическа зрелость, поддържана и ръководена отъ журналистиката, литературата, митингите, препирните въ сейма, съ особена горещина възложи на себе си направата на театра, като една отъ най-близките насъщни нужди. Пожертвуванията растяха съ невероятна бързина, не отъ день на день, а отъ часъ на часъ. Всичките колко-годе заможни хора въ страната отколе вече бяха внесли помощьта си. Дойде редъ за простия народъ, — и въ късо едно време не оста ни една скромна и най-бедна община, която да не отдели отъ оскъдните си средства макаръ малка сумица за постройка на театъра. Най-отдалечените селца, нейде затънтени въ Бохемската Гора, на баварската гра-

ница, отдето тамошните жители едва ли някога виждатъ Прага, и, ще рече, никога не ще иматъ случая да бъдатъ поне веднъжъ въ своя театръ, взеха участие въ всеобщия сборъ съ такава ревность, съ каквато и най-близките до града културни общини. Скромностьта на подписката (понякога всичко на всичко по 5—10 гулдена) никого не възпираше, — затова пъкъ тя предизвика други, още по-симпатични прояви на солидарность. По общъ сговоръ селяните не веднъжъ съ собствените си конье возеха въ Прага по няколко кола песъкъ, камъне, дъски, тъй щото поне по тоя начинъ да взематъ участие въ общото дело. И около приготвеното за основи място отъ време на време всеки можеше да види групи отъ далечни пришелци, съ типични старовремни облекла; те току що са довезли своя товаръ, стоварили, предали го, и разгледватъ домовете на столичаните съ любопитство и съ гордость като хора, свършивши немалка работа.

Отъ онова време, когато мало и голямо отъ целия народъ взе участие въ сборътъ, подписката бързо се приближи до отбележената обща сума и най-сетне достигна внушителната цифра милионъ гулдена. Великолепния проектъ на театра, съставенъ отъ профессоръ Зитка, — съ статуи, барельефи, стройни врати, широка зала, — беше вече готовъ и строителната работа се почна. Приближи се деньтъ за тържествено откриване и правеха се вече приготовления, за да се даде на праздника, колкото се може по-широкъ размеръ. Ненадейна беда скъса и спря всичко; пожаръ, до днешно време неотгатнатъ и необясненъ, унищожи въ това изящно здание всичко, което може да изтреби огъньтъ. Катъ опустялъ островъ стърчаха обгорелите стени. Делото на дълги години и усилията на цяла страна бяха безжалостно разрушени. Можеше следъ това да се очаква отпадание на енергията, застой, отчайванье. Не ней обаче се падна да ликува, а — на чехите, тъй като, подъ силното впечатление на грозната беда, народните сили още веднажъ се напрегнаха, раздаде се въззивъ за помощь, и въ единъ изумително късъ срокъ събра се още милионъ, театърътъ се поднови после пожарътъ и доправи, а най-сетне въ 1882 година стана отколе очаквания праздникъ за неговото откриванье. И всичко, що можеше да извърши чешкиятъ опитенъ общественъ животъ, като манифестации, събори, конгреси и пр. се сля въ едно, за да прослави това събитие. Стотини специални тренове донесоха въ Прага гости отъ всичките краища на Чехия и другите славянски земи. Процесии на всевъзможни дружества съ техните знамена, хорове и химни, слова и оди, флагове и салюти, медали и украсени празнични брошури, парадно представление съ всичкия му домашенъ веселъ ликуещи шумъ и народни демонстрации! Ако архиепископътъ дадеше воля, гръмнали биха и всичките Пражки камбани, за да прославятъ това велико събитие.

Петнаесеть години се вече изминаха отъ тоя праздникъ. Широко се разви дейностьта на новото учреждение ; негова глава е »Дружество за Народния Театръ« (Družstvo Narodniho divadla), на което окръжниятъ комитетъ е поверилъ ръководството на домакинската и артистичната частъ на театрътъ. Много нови и спо-

лучливи работи се извършиха през това време — например чешката публика систематически се запозна съ руската драма въ произведенията и предишните корифеи, а тъй сжщо и съ най-хубавото, що е далъ съвременния ѝ репертуаръ. Не малко, казватъ, са били и грешките; вмъкналъ се даже и произволъ. Но такъвъ единъ театъръ, като обществено учреждение, се намира подъ обществения контролъ и неведнъжъ дирекцията е слушала голи истини и въ печата, и сеймътъ даже. Всичко това е работа поправима; няколко подобрения и преобразования, и театърътъ ще е въ състояние да изпълни възложената му задача, — да бжде не »простонароденъ« театъръ, нагоденъ само за скромните искания на най-малките наши братя, а всеобщъ действително »народенъ« театъръ, отъ благата на който тия братя могатъ да се ползуватъ наравно съ останалитѣ обществени класове. Но всякога главна негова украса, предметъ за справеелива гордость на чехите и не излишенъ примеръ за другите племена, ще бжде знаменателния фактъ, че самиятъ народъ, по собственъ починъ, си е въздигналъ този театъръ.

Гено Кировъ.

РЕЦЕНЗИИ И КНИГОПИСЪ.

A. G. Drandar. La situation des Slaves et des Roumains en Autriche-Hongrie. Les Croates. Bruxelles et Paris, 1900, p. 136.

Откакъ борбата между националностите въ многоезичното австро-унгарско царство се изостри до толкова, че постави въ затруднение и райхсратъ и правителство; откакъ хабсбургската монархия взе да се брои за втори боленъ човекъ подиръ Турция — обнародваха се няколко важни студии по положението на тази държава. Да споменемъ само по-главните отъ тяхъ. Шарлъ Бенуа помести три статии по работите въ Австро-Унгария (Revue des Deux Mondes, 15 oct., 1 déc. 1897 et 15 juillet 1898). Критиченъ отговоръ и обяснения по тяхъ даде Динко Политео въ брошурата си A propos des conditions politiques de la monarchie Habsbourgeoise, Trieste, 1899. А току преди това, B. Auerbach бе написалъ книгата си Les races et les nationalités en Autriche-Hongrie, у F. Alcan, Paris, както и Шарлъ Лоазо — отличниятъ си етюдъ Le Balkan slave et la crise autrichienne, Paris, 1898. Пъкъ и нашиятъ тригодишенъ печатъ не остави своите четци безъ осветление върху положението на славяните въ Австро-Унгария. Освенъ месечните прегледи на сп. »Мисъль«, дето се следяха кога по-вече, кога по-малко, националните вълнения въ предметната държава, освенъ честите бележки на »Българска Сбирка« за живота на славяните, сп. »Български Прегледъ« даде по въпроса няколко статии (вж. г. 1898, кн. IV; год. 1899, кн. V, VII), както и преводъ изъ чешкото списание »Osvěta« на хубавата Радичова статия — Що става въ хърватско? (кн. за ноември — декември 1899).

Появяваньето, следователно, книгата на г. Драндара ни зарадва не само за това, че е написана отъ нашъ съотечественикъ, а главно че е предназначена за защита на потъпканите права на една славянска страна. Съ прискърбие обаче тряба да констатираме, че авторътъ не само че не е допринелъ нещо ново въ монографията си, следъ излизаньето на горните книги по въпроса, но е повредилъ дори сериозностьта на тезата си съ всевъзможни лични накити, съ излишни екскурзии изъ вестникарската область и съ чести повторения на фрази и цитати, станали пошли и за низкопробни газети.

Така, въ предговора (стр. 7—38) авторътъ, за да очертае любимата си тема — коварната австрийска политика спрямо балканските държавици и вътрешните ѝ национални целости — забравя се и се впуща въ хули противъ евреите, говори за Панама, за Драйфуса, па пита България, защо да не е взела още мерки

противъ нахлуваньето евреи въ землището си. А за да бъде поживописенъ, авторътъ вмъква спомена за парахода »Германия«, закача Каравелова, който билъ »фаталенъ човекъ,« не забравя да каже и мнението на Батемберга за същия политически мъжъ и пр. Въ разгара си противъ евреите авторътъ дори и думата евреинъ пише на френски съ малка буква, вм. съ главна, както се пише на френски (вж. стр. 15).

На стр. 13 едва дохожда на предмета си, за да почне пакъ веднага: какво билъ казалъ Александъръ II на Цанкова и Балабанова въ 76 год. (а цельта е, да се представи положението на хърватите въ маджарско!?), какъвъ човекъ билъ евреинътъ Кауфманъ въ София, кой билъ Рудолфъ и любовницата му баронеса Вечера. Дори повече: Анна Симонъ, Новеличъ, левантинецътъ Вернаца, Минцесъ и неговото осъжданье на десетдневенъ затворъ, годините (24!) на учителя Бахнева, който държалъ речи въ маджарско и др. и др. — такива неща пълнятъ quasi — предговора на тази книга, излязла отъ ръцете на българския дипломатъ-публицистъ, който дири пазаръ на трудовете си по белгийските и парижки книжарски къщи . . .

На същинската си задача — положението на хърватите — авторътъ посвещава 80 стр. Тукъ се посочва, какъ се породила мисълта за народно единство у хърватите, какви са историчните права на »бановината« спрямо своята съюзница Унгария и съ какви недостойни домогвания си служи последнята, за да премахне персоналната уния между Хърватско и собствено Маджарско. Това са сравнително по-добрите страници на книгата. Ала не можемъ разбра, защо авторътъ схваща думата положение (situation des slaves) много едностранчиво. За да се даде пълна картина на положението на хърватите, трябало би да се разгледатъ културните, финансовите, езиковните, училищните, индустриалните и железнопътни домогвания на Унгария въ »бановината«, конфискуваньето на хърватските опозиционни вестници, да се не забравя увеличаваньето на маджарските и немски колонии; а отъ друга страна, да се представи ясно народниятъ хърватски духъ, коя му е опората, какъ върви образованието му, коя часть отъ народа води борбата, кои са ѝ средствата и насоките, каква е ролата на националното духовенство. Авторътъ е пропусналъ също тъй друга една голяма пречка за преуспеваньето на хърватската нация, именно борбата съ италиянството, забравилъ е да изтъкне важностьта на онова движение, което напоследъкъ роди мисълта за сливанье между словенци и хървати, за органите на това движение, за люблянския съборъ и пр. и пр.

Макаръ и едностранчиво, впечатлението отъ тези страници сé щеше да е утешително, ако да не беше онази неуместна прибавка (Appendice), въ която се подвизава авторовата личность, ту въ Пеща при лекарите, ту въ Белградъ, приета на ауденция отъ сръбския краль, за когото се дава удостоверение, че е здравъ и якъ, въпреки уверенията на някоя си високопоставена виенска графиня, и се завръшва съ прегледъ на политиката на България при Стоилова, Грекова, Радославова и Иванчова.

Понеже следъ тая първа книжка щели да бъдатъ обнародвани още няколко, то би било желателно авторътъ да погледне

по-сериозно на своя трудъ, защото положението на австрийските славяни не е вече terra incognita за учения святъ, нито пъкъ личните разправии на г. Драндара би могли да послужатъ за попълванье на големите празноти, каквито личатъ въ първата му брошура. Освенъ това, той не тряба да забравя и словенците, рутените и поляците, които също тъй са славяни и, безъ разглежданье положението на чиито крайща, би се допуснала голяма празнота въ тезата — La situation des Slaves etc. en Autriche-Hongrie. Пъкъ и съвсемъ не е верна мисълта, че казаното за хърватите щяло да важи еднакво и за всичките славяни и власи въ Австро-Унгария! (De sorte que l'histoire des Croates, décrite dans ce livre, pourrait être nommée en toute assurance l'histoire de tous les peuples slaves qui habitent l'Autriche-Hongrie, ainsi que les Roumains de la Transylvanie (p. 7—8).

Още една забележка. Желателно е, авторътъ да пише верно латинските си изречения, за да не става смешенъ предъ западно-европейската си публика (divide ut impe*ra*, p. 74, 111); пъкъ освенъ това, нека френскиятъ му текстъ бъде по-изправенъ отъ страна на препинателни знакове, отделни думи, като: pa*i*era (p 26), Ma*zù*ranitch (64), B*ella*-*Z*latina (136). Забележката на стр. 136 . . .» en 1888, année où l'on célébrait en Russie le huit centième anniversaire de l'adoption etc.« е погрешена.

Й. И.

Училищенъ Алманахъ. Година първа. Нарежда и издава Хр. Д. Максимовъ. София 1900. Стр. XVI + 810 + 56

Известниятъ труженикъ на полето на учебното ни дело г. Хр. Максимовъ се е заелъ за една работа, която, ако се кара съ вещина, ще принесе голяма полза на ония, които боравятъ съ учебното дело. Съ своя »Училищенъ Алманахъ« г. Максимовъ си е поставилъ за цель да събере въ редъ годишни книги материалъ по историята на нашето учебно и общопросветно дело, както и да дава сведения за всичко, каквото е станало презъ последната година въ областьта на народното просвещение. Тъй въ първата книга »Училищенъ Алманахъ« ни дава вече единъ исторически и единъ съвременен дялъ, дето въ първия се съдържатъ статии отъ миналото, относещи се до въпроси отъ учебенъ характеръ, поместени въ наши списания до освобождението, сетне исторически бележки върху училищни работи, взети също тъй отъ стари наши вестници и списания и наредени по години (отъ 1844. до 1855. год.), списъкъ на всички наши учебници и педагогически книги, излезли отъ първата такава книга до руско-турската война, съставенъ по годината на напечатваньето имъ, съдържанието на педагогическите и детски списания, които са излизали до 1877. година, и най-после биографии на бележити дейци по нашето учебно дело, които биографии са се явили до сега изъ разни наши списания, главно въ »Светлина«. Въ съвременния дялъ са събрани на първо място всички закони и правилници, които са сега въ сила за всички видове наши училища, както и дебатите, които се водили въ народното събрание при разглежданьето на тия закони, и действуващите сега окръжни,

издадени отъ министерството на народното просвещение до сегашната учебна година. Най-накрая въ редъ статии е изложено състоянието на нашето учебно-възпитателно дело въ България, Македония и Добруджа. Както вижда читательтъ, вече тая книга отъ »Училищенъ Алманахъ« дава доста разнообразни сведения и материали, и ние се надяваме, че въ бъдещите си книги изданието ще допълни тия материали, тъй щото да имаме събранъ наедно всичкия суровъ материалъ по историята на учебното ни дело, било че той е разфърленъ изъ разните наши печатни издания, било че се намери още не издаденъ изъ разни кътове на отечеството ни. Между друго въ следнята книга вече г. Максимовъ би могълъ да даде единъ пъленъ списъкъ на всички статии, поместени вънъ отъ специалните педагогически книги и списания, които иматъ някакво отношение къмъ просвещението, също и съдържанието на всички български педагогически списания, излезли до днесъ, както е направилъ това за своето списание »Учитель« въ притурката.

И. Г.

Дунавъ въ долното си течение. Военно-географическа скица отъ В. Щавенхагена. Превелъ отъ немски подпоручикъ Д. (Воененъ Журналъ. Год. XII. кн. IV. Априлъ 1900, стр. 457—483).

Долното течение на Дунавъ, което образува северна граница на нашето отечество, е имало, има и ще има за дълго време голямо стратегическо значение. За да можемъ да се възползуваме въ време на война отъ предимствата, които ни представя нашиятъ високъ дунавски брягъ предъ низкиятъ ромънски, тряба да познаваме добре физикогеографските свойства на този мощенъ потокъ — Дунава — и на неговите брегове; тряба да познаваме добре и поселищните отношения покрай самите брегове и близката вътрешность; тряба да познаваме и реките, що се втичатъ въ Дунавъ и отварятъ най-естествени пътища за вътрешностьта на земята, за планините, отъ дето изтичатъ те; тряба да познаваме най-после историята на войните по Дунава, които приценяватъ практически стойностьта на отбраната по цялата линия на долни Дунавъ. Редакцията на Военния Журналъ, която издаде като приложение на своя журналъ, год. IX кн. X: Критически Очеркъ по преминаванията на Дунава презъ Руско-Турските войни (1828—1877), написанъ отъ турски щабъ офицеръ, допълни сполучливо този очеркъ чрезъ напечатваньето на гореозначената военно-географска скица на Щавенхагена, въ която са изтъкнати на първо място географическите елементи на предмета. Тази военно-географска скица ще ползува не само военни, но и всекиго, който има интересъ къмъ отечествената география, защото въ нея се описва доста добре целиятъ бесеинъ на долни Дунавъ.

А. П.

Трудове на Българското природоизпитателно дружество. Кн. I. София. Държавна Печатница 1900 г., стр. 189 8⁰, цена 3 лева.

Тази година Българското природоизпитателно дружество освенъ своя годишникъ за третята дружествена година, въ който е отбелязана дейностьта на дружеството и са съобщени къси извлечения отъ рефератите и съобщенията, държани презъ годината въ неговите всекинеделни другарски срещи, издаде и първия томъ на своите Трудове. Това е книга съ 189 страници, 6 таблици и една карта, въ която са поместени цялъ редъ оригинални работи върху природата на България и самостоятелни изследвания по природните науки.

Другъ пътъ ще кажа нещо върху географическите статии и върху тези, които иматъ свръзка съ географията, а сега, като пожелавамъ дългъ животъ на това полезно начинание, ще отбележа само заглавията на статиите: Д-ръ Стефанъ Петковъ: Втори приносъ за изучванье на сладководните зелени водорасли въ България; съ 18 фигури въ две таблици (стр. 1—22). В. Т. Ковачевъ: Материали по флората на Русенския окръгъ (стр. 22—66). Д-ръ Г. Бончевъ: Малъкъ приносъ за минералогията на България (62—72). Д-ръ С. Бончевъ: Няколко думи върху местонахожденията на камънните въглища въ свръзка съ вторичното нагъванье на Балкана; съ 8 чертежа въ 2 таблици (72—80). Д-ръ Г. Бончевъ: Материали за предисторията на България. Пещерата при с. Голяма Железна (Троянска околия); съ 45 фигури въ 1 таблица (80—98). В. Кънчовъ: Гóра; съ една карта (99—204), Ив. Фичевъ, подполковникъ отъ Генералния Щабъ: Орографията на Шарската планинска система (104—117). П. Бахметьевъ: Явление на престудяванье у паранитротолуоловите топки; съ 1 чертежъ (117—174). Д-ръ Д. В. Гериловски: Парабромдиазонийбензолортосулфоновата киселина и отъ нея получените стереоизомерни диазотати (174—189).

А. И.

„Очерки по исторіи руской культуры“, отъ П. Милюковъ. Въ руския месеченъ журналъ, Миръ Божий, който напоследъкъ начена да излиза въ много по-голямъ форматъ и по съдържание стана извънредно богато и привлекателно списание за читателите, продължаватъ да се обнародватъ »Очерките по руската култура« отъ известния за нашата младежъ бивши професоръ по история въ Висшего училище, П. Милюковъ, върху които искаме да обърнемъ вниманието на нашите читатели. Въ последните четири книги, отъ януари 1900 год. насамъ, авторътъ се занимава съ епохата на Московското царство, проследява неговото постепенно подиганье подъ ръководството на Московските велики князье, издирва върху основа на съвременни източници външното и вътрешното влияние за развитието на идеята за национално единство у Московските князье, представя националното самосъзнание въ Русия, като продуктъ на историята на южните славяни. Особено внимателно и подробно установява авторътъ свързката между политическите идеи отъ България въ XIV. векъ и между »политическата идеология« отъ Москва въ XV. и началото на XVI. векъ. Като автори на приспособлението къмъ политиката на Московското княжество политическите идеи отъ

България посочва той литераторите Киприянъ, Пахомий и др., последователи на Евтимиевата школа, които пресадили въ Русия приемите на южно-славянската писменость; тямъ приписва той създаваньето на политическата литература въ Москва. Споредъ тая литература Москва става »Нови Цариградъ« (Търново), Московскиятъ велики князъ начева да се титулира »Московски царь«, »Славянски царь и самодержецъ«, »изряденъ победоносецъ«, въ изрази буквално такива, съ каквито сто и петдесеть години преди се е титулиралъ българскиятъ царь Александъръ Иоанъ въ единъ български ръкописъ — хрониката на Манасия — въ една бележка отъ писеца на хрониката върху същия ръкописъ. Г-нъ П. Милюковъ обосновава по тоя начинъ много нагледно още отъ началото на Московското княжество веригата на постоянните политически и културни влияния и свръзки между Русия и България, която бляскаво се завършва съ културното и политическо възражданье на България подъ влияние на руската мисъль и съ силата на руското оръжие.

Д. Д. А.

Socrates und sein Volk. Ein Beitrag zur Geschichte der Lehrfreiheit, von Dr. R. Pöhlmann (Historische Bibliothek т. VIII 1899 год.)

Това съчинение е отправено противъ Gomperz, който въ хубавия си трудъ Griechische Denker бе изказалъ мнение, че Сократъ съ своите идеи се отчуждилъ отъ народа и държавата, поради което неговата погибель »е предимно следствие на единъ напълно оправданъ конфликтъ съ държавата,« която »има право да се крепи и да противудействува на тенденции, които могатъ я разложи.« Противъ това Р. доказва, че атинскиятъ народъ не е могълъ да бъде противъ сократовото учение, защото то не е било гибелно за народния духъ. Направлението, което застъпва Сократъ, е продуктъ на демокрацията, то е психично явление, иманентно именно на демократичния духъ. Сократъ е билъ добъръ гражданинъ, обичалъ е отечеството си, не се поставилъ въ противуположность съ народното същество. Но Сократъ ни представя единъ типъ на напълно развита култура (Vollkurtur) и затова необходимо е било да дойде въ конфликтъ съ масовия духъ; тоя конфликтъ билъ предизвиканъ отъ дълбоката противуположность, която делила единъ Сократъ отъ мислите и чувствата на масата. Съдиите, които осъдили Сократа, не представятъ приговора на народа, на цялата държава, а само приговора на управляющата партия, на ограничената, политично и религиозно фанатизираната маса. Най-после Р. обръща внимание и на това, че въ Атина, училището на Гърция, свободата на учението и мислението изобщо не била стеснявана; за доказателство на това служи основаната отъ Сократа школа, която и следъ смъртьта му продължавала да се развива съ пълна свобода.

Така Р. схваща тоя проблемъ, като проблемъ на историчната психология; това именно дава голяма стойность на съчинението му и го прави еднакво интересно и за историка и за психолога.

Г. К.

Още единъ отговоръ на забележките на г. Юринича по антропологическите наблюдения надъ учениците. Не мисляхъ да отговарямъ на последните забележки на г. Юринича, защото не казва въ тяхъ нищо ново и съществено по нашето обстоятелствено изложение за »значението и цельта на антропологическите наблюдения надъ учениците«; [1]) но, понеже и тоя пъть той се е поставилъ на неправилна основа, решихъ се да позанимая читателя съ кривото становище на бележките му.

За да не бъдемъ криво разбрани привеждаме още веднъжъ на късо казаното вече отъ насъ за цельта и значението на нашите наблюдения.

На 10 августъ 1899. год. подадохме до председателя на комитета »Бълг. Отеч.« следното заявление: »антропологическите наблюдения върху войници въ цяла България са почти на привършванье. За да могатъ тия изследвания да се допълнятъ и потвърдятъ съ повече антропологически материалъ, нуждно е да се направятъ наблюдения въ по-голямъ размеръ, и то най-удобно на учениците« и т. н.

Горнята цель, да се допълнятъ и потвърдятъ наблюденията надъ войниците, известна и на комитета на »Бълг. Отеч.«, е била постигната по следния начинъ.

Наблюдавани и измерени са биле 6000 и наблюдавани, тъй както учениците (само боята на очите, косата и кожата) още 35.000, всичко около 40.000 възрастни и полово зрели войника. Получените резултати отъ наблюденията показаха известно различие у населението на разни места; отъ малкото число на наблюдаваните, по десетина войника на околия, се вадеха резултати, които можеха да бъдатъ случайни. За да се премахне всяко съмнение отъ подобни случайности и да потвърдиме различието на едни и сходството на други, решихме се да направимъ наблюдения въ по-голямъ размеръ, за което войниците ни се видяха недостатъчни и освенъ това липсваха жени. Ако при наблюденията боята на очите и косата на учениците се окаже, въ известни местности, също подобна разлика и то въ същото отношение, както у войниците, то тогава ще приемемъ, че намерените отличителни знакове у войниците (боята на очите и косата) са постоянни, а не случайни и като такива наблюденията (надъ войниците) ще се взематъ за основа на научни заключения.

Въ първото ни съобщение, направено въ Българското книжовно дружество въ София, дадохме резултата отъ наблюденията боята на очите и косата у войниците въ сев. България и посочихме на едно различие между населението на изтокъ и западъ отъ река Искъръ. [2]) Днесъ, следъ наблюдението на 115.857 ученика отъ 6—10 годишна възрасть, можемъ да твърдимъ, че това различие е постоянно. Ето резултатите отъ учениците:

---

[1]) Бълг. Прегледъ, год. VI. кн. VII.

[2]) Прочети съобщения понататъкъ съкратенъ протоколъ отъ деловодителя на дружеството въ „Прапорецъ“ № 74 отъ 21 мартъ 1899.

	руси	мургави
западенъ край. . .	11·06%	43·93%
източенъ край. . .	8·97%	48·35%

Съ това внушително число наблюдавани се премахва всяко съмнение и фактътъ за различието у войниците въ И. и З. край става положителенъ.

И тъй наблюденията надъ учениците напълно оправдаватъ цельта, за която сме ги правили, и заради това иматъ, да се изразиме съ думите на г Юринича, първично значение.

Освенъ първично значение наблюденията надъ учениците служатъ и вторично, като ценен материалъ за науката. Както събираньето и изучваньето на пеперудите, растенията, скаменелините въ България са ценен материалъ за науката — зоологията, ботаниката и геологията, тъй също и изучваньето боята на очите и косата у българина въ разни възрасти, изобщо въ сравнение съ други народи, е ценен материалъ за науката — антропологията и въ частность по изучваньето на българина, това пъкъ е секундарното (вторичното) значение на нашите наблюдения.

Следъ обстоятелственото изложение [1]), въ което доказахме неправилното становище на г. Юринича, мисляхме, че следъ първите му бележки, че »по никой начинъ (антропологич. наблюдения) не тряба да се извършватъ надъ учениците«, няма да се осмели да ни предписва да изпълнимъ някакви си негови други цели освенъ тези, които ние сме си предначертали.

Г. Юриничь обаче пакъ ни отговорилъ, но като не е ималъ, какво да възрази, нито по отношение къмъ цельта на наблюденията, нито пъкъ е можалъ да каже нещо съществено по самите ни наблюдения, той за да оправдае първоначално сторената грешка, трябало е да измени посоката на своите твърдения и съ това да се постави на още по неправилна почва за бележенье. Въ предишните си бележки г. Юриничь ни оборваше съ мнения на авторитети по етнографията, вѐрни за себе си, но не и по отношение къмъ нашите наблюдения; въ последните си бележки за подкрепление той се е задоволилъ само съ мненията на нашенски авторитети по антропологията, членовете на природоизпитателното дружество, като казва: »тия лица (членовете на природоизпитателното дружество) признаватъ значението на тия наблюдения (надъ учениците), само че не имъ признаватъ оная степень отъ значение, която имъ дава референтътъ г. Д-ръ Ватевъ, като са имали предъ видъ цельта на наблюденията, които тряба да се направятъ за Б. О.«

»Също така се изказвамъ и азъ въ забележката си за тия наблюдения, както отъ общо гледище, така и частно съ огледъ на пельта имъ, затова въ заглавието на забележката стои: »наблюдение за Б. О. (кривъ ли Ви е някой г. Юриничь, че сте си задали такава цель), излишно е било прочее г. Д-ръ Ватевъ да показва на критиците на речените наблюдения зна-

---

[1]) Въ кн. VII., год. VI. на Бълг. Прегледъ.

чението на последното, защото те не го отричатъ, а само го смятатъ за секундарно.

»Тия наблюдения не могатъ да заместятъ наблюденията върху възрастни хора, едничките, които иматъ първично значение, когато е въпросъ (по отношение на нашите наблюдения, зададенъ отъ Васъ, г. Юриничь, а не отъ менъ) да се изтъкнатъ антропологическите белези на единъ народъ. И въ статията на г. Д-ръ Ватевъ азъ не можахъ да съгледамъ друго значение на наблюденията върху учениците освенъ пакъ вторичното, което не имъ е отричано.«

Както читателя забелязва, г. Юриничь беше много строгъ и казваше, че наблюденията надъ учениците не трябало по никой начинъ да се правятъ, а въ последните си бележки той вече е по-снисходителенъ и имъ придава известно значение, и то само вторично.

По нататъкъ г. Юриничь твърди, че »отъ г. Д-ръ Ватевъ се иска (настоятелно ли?) да събере материали за ръста, краската на кожата, очите и космите и пр. на българина, т. е. на възрастния българинъ...«

Да резюмираме казаното отъ г. Юринича; той твърди:

1) че ние сме отдали на наблюденията надъ учениците значение отъ някаква по-горна степень, отъ колкото те заслужвали и някакво си първично значение, когато те имали само вторично значение;

2) че сме смятали тие наблюдения да заместятъ наблюденията надъ възрастни, и

3) че отъ Д-ръ Ватевъ се иска да събере материалъ за боята на очите, косата и др. отъ възрастни, а той наместо възрастни наблюдавалъ малолетни ученици

Преди да кажемъ някоя дума по тия своеобразни твърдения, ще попитаме г. Юринича, кога и де сме отдавали някаква степень на нашите наблюдения? Кога и де сме смятали да заместиме наблюдения на възрастни съ тези на учениците? Кой иска отъ насъ наблюдения отъ възрастни, а не отъ ученици? И какви общи и частни гледища трябало ние да имаме къмъ цельта на нашите наблюдения?

Или и тоя пътъ г. Юриничь ще се оговори съ премисите, които се съдържатъ въ самата работа?

Прочетохме още единъ пътъ писаното въ »Пряпорецъ № 74 отъ 21. III. 1899 год.«, за реферата, държанъ на 13 мартъ въ книжовното дружество, дето е казано: »Референтътъ (Д-ръ Ватевъ) обаче се въздържа да даде окончателна присъда по причина, че счита събраниятъ материалъ за недостатъченъ, за да може категорически да се твърди за някакво различие на населението въ разни крайща на България,« прочетохме и писаното отъ менъ и отъ секретаря на природоизпитателното дружество въ Б. Търг. Вестникъ № 279 отъ 1899 г., а също и протоколите на същото дружество, напечатани въ годишникътъ, год. III., и не намерихме нищо[1]) казано отъ насъ относително цельта и степеньта, както

[1]) Секретарьтъ на природоизпитателното дружество е направилъ само разюме на мнениата на някои отъ говорившите, безъ да спомене тези мнения, за да види и

и първичното и вторичното назначение на нашите наблюдения, също и въ статиите ни »приносъ къмъ антропол. изучванье на българина [1])« и »значението на антропологич. изследвания на учениците [2]),« няма нищо споменато, че наблюденията надъ учениците щели да заместятъ наблюденията надъ възрастни, нито пъкъ че те иматъ друга цель отъ някакво си частно или общо гледище освенъ тази, която си зададохме първоначално и която изложихме въ началото на статията си.

Отъ казаното до тукъ става явно, че бележките на г. Юринича се отнасятъ до негови предположения, основани вероятно на устни сведения, черпени отъ съмнителенъ източникъ и за туй, като недокосватъ въ нищо нашите наблюдения надъ учениците, колкото се отнася до цельта и назначението имъ, са не верни.

Желателно е още г. Юриничъ да е по ясенъ въ мотивите си, за да не се извинява после, че сме го разбрали криво; за туй молимъ да ни укаже, кой иска отъ г. Ватевъ антропологически материалъ отъ възрастни, комитета на Б. О. ли, или самата работа? Ако мисли последното, то ще му се отговори, че Д-ръ Ватевъ самъ определя, какво се изисква и какво се не изисква отъ работата му и какъвъ материалъ тряба да събира, въ което комитетътъ на Б. О. само съдействува да се изпълнатъ исканията му, но не прави предписания да иска материали отъ възрастни или отъ ученици. Или ние сме подиграли комитета на Б. О., който искалъ наблюдения отъ възрастни, а пъкъ ние сме ги доставили отъ ученици?

Г-нъ Юриничъ казва, че по някога заключенията се съдържатъ въ самите премиси, въ нашия случай въ данни. Тукъ са смесени понятията за данни и заключения. Че мургавиятъ типъ у насъ преобладава, е фактъ всякому известенъ. Ние направихме наблюдението и установихме тоя фактъ съ данни въ $^0/_0$. Заключението, основано на числените данни на нашите антропологични наблюдения, ще бъде, дали »българите са типъ славянски, български или смесъ отъ двата или повече«. И ние за това заключение говорихме и казвахме, че нийде не сме го казали, понеже не сме завършили изучванията по тоя въпросъ и защото тепърва въ заключението ще се види цельта на наблюдението ни, а не въ премисите.

По-нататъкъ г. Юриничъ казва, че ако въ Германия всеки 5. години се преброяватъ 50 мил., то веднажъ въ 50 години могатъ да се направятъ и наблюдения на цвета на косата, очите и пр. върху 5—6 милиона възрастни. Като отговоръ на тази оригинална мисъль ще препоръчаме на г-на Юринича да прочете съобщението на Virchow по наблюдението надъ учениците въ Германия[3]), въ което ще види, какви усилия, герман. антропол. общество е

читателятъ, до колко са те сериозни и да ли заслужватъ въобще някакво внимание Секретарятъ е изказалъ, вероятно по частни съображения, само личното си мнение, което никакъ не отговаря на изказаното отъ говорившите въ събранието; това своеобразно резюмиранье на чужди мнения на секретаря, вярваме да не одобряватъ и сериозно учените му другари въ настоятелството.

[1]) Б. Прегл. год. VI кн. VI.

[2]) Б. Прегл. год. VI кн. VII.

[3]) Напечатано въ Archiv für Anthropologie, XVI Bd. 1886 год.

употребило предъ военното министерство да разреши да се направятъ наблюдения надъ войниците, и пакъ не е сполучило. Също тамъ ще срещне, колко мъчнотии е срещало дружеството, докато министерството на народното просвещение разреши да се направятъ наблюдения надъ учениците; някои държавици въ Германия и до днесъ не са позволили да се правятъ наблюдения надъ учениците.

Ние сме по-честити. Нашите министерства на войната и просвещението съ похвална готовность послужиха на науката, като дозволиха, щото военните лекари и учителите да измерватъ и наблюдаватъ войници и ученици.

Г-нъ Юриничъ казва, че никой не иска отъ Д-ръ Ватева да се наблюдаватъ 250,000 възрастни мъже и жени. — Да, г-нъ Юриничъ не ги и с к а, з а щ о т о м у не трябатъ, но който желае да извади правилни и полезни за науката заключения има нужда даже и отъ повече!

Наблюденията отъ внушително число възрастни хора, 40 до 50.000 споредъ исканието на г. Юринича, ние направихме, но всеки, който работи съ статистически материалъ, знае, че за цельта, която ние преследваме, това число не е внушително, справка за което може да се направи у г-да професорите, които се занимаватъ и съ статистика.

Г. Юриничъ ни дава и съветъ, какъ да сме събирали чрезъ учителите по селата антропологич. материалъ отъ възрастни. Какво би казалъ г. Юриничъ, ако дойдеше единъ учитель, който събира наблюдения, и му каже да си снеме шапката, за да му види косата, да се опули, за да му види очите и да възпрята ръкавите си, да му види кожата! Ами какъ ще се наблюдаватъ жените? Вярваме, че съ тоя начинъ за наблюдения ще имаме много неприятни приключения поради смелостьта на наблюдателите да гледатъ жените въ очите, а още повече кожата имъ! Лесно казано, но неизпълнимо! Колкото за сумата 600—700 лева, която да се раздаде на учитель по 30—40 лева, вярваме, че комитета на Бълг. Отеч. няма да откаже. [1]).

Преброяването на населението и на добитъка му, което става съ законъ, не е едно и също съ наблюдаванията, които са съединени съ известни незгоди и се правятъ по желанието на отделни корпорации.

Ако искахме да се задоволиме съ малко число наблюдавани, достатъчно беше да цитираме мнението на някой пътешественикъ, че българите изглеждали, ту като татари, ту като цигани, че българите имали малко славянски типъ, че мургавите преобладаватъ най-вече въ южна България и пр., или пъкъ да наблюдаваме стотини души и нямаше нужда да главоболиме нито военните лекари, нито учителите да ни събиратъ антропологически данни, нито да си хабиме времето съ отговори на безвременни критики, нито пъкъ да се изнуряваме съ изчисления на 230.000 ученика; ние можехме да се задоволиме съ резултати

---

[1]) Види се, че наблюдаването на хора възрастни не ще да е лесно, защото и до днесъ наблюденията надъ студентите въ Висшето училище, което г. Юриничъ ни препоръчваше въ бележките си, не са направени още.

само отъ исканите наблюдения на 40.000 възрастни и полово зрели войници. Обаче ние не жалимъ положения трудъ, защото наблюденията надъ учениците дадоха такъвъ бляскавъ резултатъ, който морално ни възнагради повече, отколкото очаквахме. Нашите наблюдения, както ще види читателятъ скоро, като ги обнародваме, дадоха данни, които са извънредно цененъ приносъ изобщо на науката и частно по изучванье на българина, независимо отъ цельта, за която са събирани.

Знаете ли защо се дига »много шумъ за нищо«? Затуй, че критикувачите не са имали търпение да почакатъ да се напечататъ резултатите отъ нашите наблюдения, дето ще видятъ приложението имъ, цельта имъ и нашите мнения и заключения по тяхъ.

Съ това свършваме отговора си, нежелаеме преди да се появатъ обнародвани материалите ни, да отговаряме повече на критики, които не се отнасятъ до самите ни наблюдения.

Д-ръ С. Ватевъ.

КНИЖОВНИ И НАУЧНИ ВЕСТИ.

Двайсетипетъ-годишнината отъ смъртьта на Илариона Ст. Макариополски (род. 1810., † 1875. 4. юни). Въ тия тежки дни на економична загриженость и съдбоносни за страната ни вълнения споменътъ на знаменития нашъ родолюбецъ и сподвижникъ въ борбата по нашето духовно възраждание, Илариона Ст. Михайловски, наричанъ и Макариополски, ще мине безъ съмнение по-незабелязано, отколкото наистина заслужва светлиятъ образъ на лицето, което тоя споменъ съживява. За да се отдаде и отъ наша страна поне малка дань на всенародната почеть къмъ тоя знаменитъ народенъ деецъ, пишемъ на бърза ръка тия редове, като напълно се присъединяваме къмъ ония родолюбиви граждани отъ родното място на Макариополски, Елена, които на 4. юни т. г. устройватъ скроменъ двайсетипетъ-годишенъ юбилей на неговата паметь. Иларионъ, следъ като свършилъ първоначалното си учение въ даскалската килия въ родния си градъ и като понаучилъ гръцки езикъ въ Търново и Арбанаси, покалугерилъ се въ Хилендарския светогорски манастиръ. Образованието си той после допълнилъ въ Атина и Цариградъ, който стана и главниятъ центъръ на неговата патриотична дейность. Въ Цариградъ той вече на 1844. год. издаде преведено отъ гръцки съчинението на Платона »Православное ученіе или сокращено христіанско Богословіе.« Така добре подготвенъ по гръцки езикъ и още по-добре изучилъ жизнените условия на фанариотското духовенство, Иларионъ можà тъкмо въ зародиша на черковната борба достойно да се тури на чело на народното дело, на което така много можà сетне да услужи благодарение на своя характеръ и на своето добро образование. Известно е неговото сподвижничество съ Неофита Бозвели, съ когото прекара и тежка тъмница на Св. Гора (1848.), дето другарятъ му остави костите си, а той самъ можà да уцелее и да се върне пакъ въ Цариградъ (1849. г.). Тукъ Иларионъ, следъ нова десетъгодишна служба на народните духовни интереси, доживя щастието да бъде ръкоположенъ първъ български владика при новоустроената българска черква (1858. год. 5. октомвр.). При тоя случай той се сдоби съ архиерейската си титла Макариополски. Не следъ дълго — на 1860. год. 3. априли — Иларионъ при богослужението въ същата черква даде тържественъ изразъ на всенародния протестъ противъ фенерското иго, като не спомена името на патриарха въ края на литургията и съ това даде и очаквания сигналъ, та се повтори същото по цяла България. Напраздно патриаршията се опита да намали значението на тая

Иларионова постъпка, като го лиши отъ службата му при българската черква и го осъди свърхъ туй на заточение въ Мала-Азия (Бруса) — борбата вече не можеше да се спре. Последваха като знакъ на първо по-сериозно отстъпванье отъ страна на патриаршията известните 15 точки, предложени на българската черковна община. Иларионъ се върна отъ второто си заточение на 1864. год. и взе понататъкъ участие въ борбата, докато на 1870. год. 27. февруари излезе султанскиятъ ферманъ, съ който се сключи черковната борба. На 1872. год. 11. май първиятъ български екзархъ Антимъ I. извърши първото богослужение въ българската черква, и при тоя случай Иларионъ прочете на народа писменно изложение за прогласяваньето българска независима и самостойна черква. Следъ тоя най-тържественъ моментъ въ живота си, съ който биде честитъ прживе да сключи съ пълна победа дълготрайната борба, въ чиито първи редове той бе прекаралъ най-добрите си години, Иларионъ замина за своята епархия въ Търново, дето наскоро и се помина (1875. год. 4. юни).

Р.

Животътъ и научната дейность на Ст. Георгиевъ.

† 10 Май 1900 год.

На 10 май т. г., въ Гьорберсдорфъ (Германия), се помина следъ няколко-годишно боледуванье Д-ръ Ст. Георгиевъ, професоръ по ботаника при Висшето училище. Известието за смъртьта му се разнесе бързо и нажали дълбоко всички негови приятели, ученици и познати. И има защо: въ неговото лице нашето Висше училище изгуби една добра сила, а българската наука — единъ младъ и енергиченъ ученъ.

Ст. Георгиевъ е роденъ на 1 августъ 1859. год., въ Болградъ — Бесарабия. Първоначално и средно образование получилъ въ родното си място. Презъ 1878. година свършва съ успехъ Болградската класическа гимназия и заминава за България, тъкмо презъ руската окупация. Най-напредъ става за късо време (само 4 месеца) съдебенъ чиновникъ въ Бабадагъ, а следъ това се посвещава на учителското звание: презъ 1878|79. год. - въ Варненското двукласно училище, на следнята година — въ Софийската класическа гимназия, а презъ учебната 1880|81 г., за такъвъ въ Дупнишката учителска семинария. Но любовьта му къмъ науката, желанието му да се учи — надделяватъ и той, при всичките изгоди и шансове, които е ималъ тогава като учитель, — напуща и заминава да следва, като държавенъ степендиантъ, въ странство. Първомъ се установява въ Прага, дето остава две години. Тукъ той се захваща съ голяма любовь да изучва естествените науки, къмъ които имаше особена наклонность още отъ по-рано. Особено го заинтересува ботаниката, благодарение на запознанството си съ многозаслужилия, още и сега живъ професоръ по систематическата ботаника — Челаковски. Следъ това той се премества въ Липиска и се посвещава специално на ботаниката подъ ръководството на тогавашния забележителенъ ботаникъ — професоръ Шенкъ. Но

избухваньето на сръбско-българската война през 1885. год. го заставя да напусне за малко любимите си занятия и той се връща въ България, като се записва доброволецъ въ студенческия легионъ. Следъ войната Георгиевъ заминава обратно за Липиска и на следнята — 1886 год. — завършва съ докторатъ курсътъ на учението си. Неговата цель бе съ това достигната и той се върна въ България съ широки познания по специалностьта си, съ богатъ хербарий отъ чески и саксонски растения и най-важното — съ горещо желание за работа. Него назначаватъ за учитель по естествените науки при Софийската гимназия, дето остана 4 години, докато се откри физико-математически отделъ при Висшето училище. Понеже до това време той работи и беше излязалъ вече публично съ специални работи по флората на България, съ които най-добре заяви своите способности и знания, него поканиха да заеме катедрата по ботаника, което място той заема съ достоинство до самата си смърть, въ продължение на 9 години.

Постъпваньето на Георгиева въ Висшето училище бе, разбира се, нова фаза въ негова животъ. Тукъ му се откриваше широко поле за научна дейность, но заедно съ това и работа много по-сложна и по-трудна. Нему предстояха важни задачи: преди всичко, да побългарява пръвъ висшата ботаническа наука и то съ пре-оскъдни езикови средства; да уреди институтъ, лаборатория и ботаническа градина; да събира растения изъ разните краища на България за училищниятъ хербарий и да проучва българската флора. Колко трудъ и грижи бяха нужни за това — може всякой да си представи. Но Георгиевъ не се плашеше, той напрегна всичките си сили, като работеше неуморно. Ала, за жалость, още въ самото начало на тая усилена работа, той се изтощи бързо и разстрои здравието си. Ако и да бе по натура и по произхождение здравъ, през 1893. година, той заболява опасно отъ една злокачествена треска, която го спохожда през време на екскурзиите му въ Месемврия. Тази треска не го напуща отпосле 7—8 месеца и до толкова го омаломощява, че той се вижда принуденъ да замине на лечение въ странство. Тукъ той намира действително подобрение, но не е можалъ съвършено да възстанови здравьето си. Следъ завръщаньето си въ България, той се турга отново на усилена работа, като се старае да навакса изгубеното и да привърши това, което го чакаше. Но работата го изтъщява още повече и постепенно въ организма му се подготвя почва за развитието на ужасната болесть — туберкулоза, която го закара най-сетне въ гроба. — Вследствие на болестьта си Георгиевъ прекарваше често разни кризиси и за поправлението на здравьето си бе принуденъ да дири няколко пъти убежище въ чужди санаториуми и курорти. Но той и следъ това продължава да работи, безъ да обръща внимание на болестьта, която сѐ повече и повече го завладяваше. Удивително беше, наистина, неговото постоянство! Ако и да биваше често неразположенъ и болнавъ, той продължаваше редовно занятията си, като не пропущаше нито лекции, нито практически упражнения. Неговата акуратность беше пословична.

Последнята зима Георгиевъ прекара също въ работа съ студентите и съ своите частни изучвания, но бе вече много отпаднал и съ голямъ трудъ можа да изкара зимния семестъръ. Презъ ваканцията — въ началото на месецъ февруари, той се почувства зле и зе да се оплаква отъ разтройство на стомаха и болки въ гърлото. Но това не му попречи да започне новиятъ летенъ семестъръ. Ала силите му зеха да го напущатъ още въ самото начало и гласътъ му толкова отслабна, че речьта му стана мъчноразбираема. Това го много тревожеше, но той не се отчая и продължаваше да се явява сутринь редовно на лекция, обикновено съ тежка глава и разстроени отъ безсъние нерви. Така той можа да сили само три седмици, докато най-после болестьта му надви и го фърли въ леглото. Това беше ужасно за него, но той не изгуби и сега куражъ и чакаше съ нетърпение да настъпи пролеть, за да замине на лечение въ странство. Той вярваше и беше убеденъ, че не е още късно и че ще намери подобрение. А между това, докторите бяха вече констатирали неговото безнадежно положение и се стараеха да го разубедятъ отъ намерението му. Но, напразно. Въ средата на месецъ априлъ той замина, опасно боленъ, за Гörберсдорфъ, дето е бивалъ и по-рано, и следъ едно твърде уморително пътешествие — пристига благополучно тамъ. Въ първите дни на пребиванието си той се чувства добре и праща утешителни известия. Следъ това положението му се влошава и подиръ триседмично пребивание — на 10 май, 11 ч. преди пладне — той издъхна на чужбина, далечъ отъ своите родители и ближни . . .

Тъй като Георгиевъ беше предаденъ изцяло на науката, той работи и успя да направи доста. Неговата научна дейность захваща съ изработваньето на докторската му теза, озаглавена »Beitrag zur vergleichenden Anatomie der Chenopodiaccen.« Leipzig, 1887, p. 1—67, Separat-Abdruck aus dem »Botan-Centralblatt« Bd. XXX—XXXI. Още при тоя му пръвъ трудъ се забелязватъ неговите наблюдателни способности и голямото му старание. Ако и да е ималъ единъ сравнително труденъ — анатомически въпросъ, за микроскопическото изследванье на който се изисква голямо търпение, той изработва дисертацията си вещо и критически.

Следъ завръщанието си въ България, Георгиевъ се предава изключително да изучава българската флора, която до тогава бе много малко позната. Въ свободното си отъ училищни занятия време, той предприема екскурзии и събира прилежно материали. Но скоро се ограничава въ работата си и се залавя специално съ изучванието на Южно-Българската (Тракийската) флора, която по богатство и разнообразие представлява по-голямъ интересъ и съблазнь. За тая цель той предприема презъ лятото на 1887. и 1888. год. и пролетьта на 1889. година дълги екскурзии по полите на Балкана, изъ Родопите и по Тракийското поле, като събира богати и ценни материали. Флората на Южна-България ставаше така за пръвъ пъть предметъ на специално изучванье; всички дотогавашни сведения са били откъслечни и случайни. Като плодъ на това му 2—3 годишно бота-

низиранье се явява съчинението: »Материали по флората на Южна-България«, напечатано въ Сб. мн., кн. I, 1889, страници 80. Въ тая работа, освенъ чисто ботаническите материали, се съдържатъ и други много ценни географически сведения. Тамъ са изброени едно голямо множество растения, наредени въ систематически редъ по Numann'ова »Conspectus«, отъ които около 330 вида са нови за южно-българската флора, открити за пръвъ пътъ отъ него. За всички останали пъкъ, известни до тогава, за които въ ботаническата литература се споменува да се намиратъ въ Тракия или Турция, той оказва на съвсемъ нови, непознати още местонахождения. Въ общата часть на тая работа се съдържатъ също интересни данни за географическото разпространение на растенията въ Южна-България и Родопите и други научни сведения.

Не ще съмнение, че условията, при които покойния Георгиевъ е започналъ своята научна работа въ България, са били много трудни. Той не е ималъ преди всичко, като учитель, достатъчно свободно време; не е ималъ напълно нуждната литература, нито други пособия, които да му служатъ при обработваньето на събраните материали. Ето защо напълно са извенителни някои малки грешки, които се срещатъ тамъ.

Едва завършилъ екскурзиите си въ Южна-България, той започва други. Тоя пътъ негова погледъ е обърнатъ на югъ, къмъ снежните върхове на Рила и западните Родопи, чийто растителность не бе още никакъ изучена.

Презъ летната ваканция на 1889. год. той бива командированъ отъ министер. на Нар. Просвещение по тия места и като резултатъ отъ неговите изучвания бе една нова, още по-голяма работа, озаглавена: »Родопите и Рилската планина и нихната растителность«, напечатена въ кн. III, IV и V на Сб. мн., презъ 1890—91 година и въ отделенъ отпечатъкъ, стр. 1—132. Това е най-важното и най-капиталното научно съчинение на покойния. То е една хубава монография за Рила планина въ природописно отношение. Въ него той дава много новъ материалъ по орографията и хидрографията на Рила и е направилъ важни поправки въ картата на руския генераленъ щабъ; тамъ също се намиратъ подробни сведения по фауната, геологията и минералогията на Рила, по Рилските езера, преспи и пр. Той пръвъ тукъ заговори за съществуваньето на глечери презъ миналите епохи въ Рила. По многобройните, намерени отъ него тамъ глациални растения и по други някои неща, той е билъ принуденъ да приеме това, но не е смеелъ, като ботаникъ да се постави срещу авторитетното мнение на всички чужди и наши геолози, които са отказвали категорически това. Въ всякой случай, туй нещо обърна вниманието на учения святъ и презъ 1895. г. сръбскиятъ геологъ — Д-ръ Цвијић — дойде въ България специално за тая цель. Отъ подробните геологически изучвания на Цвиича, изложени въ работата му: »Трагови старих глечера на Рили, 1896«, фактически се установи, че предположението на Георгиева е верно; глациалниятъ периодъ споредъ него е обхващалъ Рила, както и всички Южно-Европейски високи планини.

При своето ботанизиранье въ Рила и Родопите покойниятъ е събралъ редки и важни видове растения, които до тогава не са били намирани по тия места. За флората на тия планини той се произнася така: »Растителностьта на тези две наши планини е отъ особенъ интересъ за географическото разпространение на растенията; освенъ това, тя съдържа всичките или повечето растителни пояси, свойствени на най-високите Средне — и Южно-Европейски планини.« Въ географическо отношение той разделя тамкашната флора на 4 пояса, като навежда за всякой поясъ типичните представители, които се срещатъ по тия места.

Изучваньето на Рила не е било тъй лесно. Тази планина е мъчно-достъпна; той се е скиталъ изъ нея цели седмици, като е спалъ по овчарските колиби. Не ще и дума, че той е билъ изложенъ на хиляди неудобства, опасности и лишения, които само той съ своята здрава до тогава натура и съ преданостьта си къмъ предмета — е можалъ да понесе. Георгиевъ се е качалъ по най-непристъпните каменисти чалове, както и по-най-стръмните урви. Но неговътъ трудъ е билъ винаги възнаграждаванъ. По тяхъ е намиралъ най-добре запазени, редки Алпийски растения, както и повечето отъ ендемичните видове за България. Той първо намира тукъ (а после въ Котлините — Костенский балканъ) Rhododendron Myrtifolium Schott et Kotschy — Алпийска роза — растение характеристично само за Алпийския поясъ на Европейските планини. После, намира много нови видове растения, които са нови не само за България, но и за целия Балкански полуостровъ; напр. Salix terbaceae L., Empetrum nigrum L., Siboaldia procumbens L., Gentiana frigida Haenke, Subularia aquatica L., Silene acaulis L., Saxifraga retusa Goun., Soldanella pusilla Bug. и проч. Въ неговата работа се намира и единъ пъленъ списъкъ на Алпийски и глациални растения за Родопите и Рила, който съдържа 275 вида. Процента на глациалните растения въ България споредъ това е 5 пъти по-голямъ, отколкото процента на същите растения въ Гърция и Сърбия. Като прави сравнение между флората на Рила и Родопите съ останалите Южно-Европейски планини, Георгиевъ вади заключение за техното историческо минало и предполага, че те са били въ близки отношения съ Алпийските планини и съ техните второстепенни вериги, именно Карпатите и Динарските Алпи. Въ тая работа, освенъ много други растения има 162 вида, които са нови за българската флора. Въобще, това съчинение на покойния, материалите за което са събирани съ най-голямъ трудъ и мъка, е изработено много грижливо. За него и за авторътъ му г-нъ Ив. Вазовъ, който е пътувалъ по тия места, се произнася така: »Единъ нашъ храбъръ експлораторъ е прибавилъ при трудовете на няколко чужденци, изследватели на Рила и едно свое пространo и твърде ценно изследванье на растителностьта ѝ. За тая цель г-нъ Георгиевъ се е скиталъ съ водача си, бай Тодоръ хайдутина, десетина дена изъ планинските пущинаци, като е нощувалъ въ колибата на пограничната ни стража — на Демиръ-Капия. Черта отъ преданость и любовь къмъ науката е рядка у българите! Той се е възползувалъ въ тоя случай да

изучи добре и географията на източна Рила, особено нейните езера, реки и чалове, проверилъ и поправилъ е въ много неща картата на руския генераленъ щабъ. Науката за Рила има много да благодари г. Георгиеву«[1]).

Четвърта по редъ отъ специалните работи на покойния е една обстоятелствена рецензия на учебника по ботаника за IV. класъ на гимназиите отъ Ив. Лавровъ и В. Богдановъ, отъ която може също да се види, съ какво присърце се е залавялъ той за всяка една работа. Тя е напечатана въ кн. V Сбм. стр. 70—92.

После това следва една преводна статия озаглавена: »Емерихъ фонъ Фривалски върху флората и фауната на Балканския Полуостровъ«.[2]) Преводътъ на тая работа остана, за жалость, недовършенъ. »Преди Фривалски, казва покойния, никой нямаше верно понятие за фауната и флората на България. Той беше първия, който внесе тая страна въ кръга на европейското природознание. Това, което той е работилъ, е отъ голямъ интересъ за насъ българите, а тъй също и за естествоизпитателите отъ другите страни«. Фривалски е билъ директоръ на националния Музей въ Буда-Пеща. Презъ 1835|36 год. е идвалъ по балканските земи.

Въ първите години следъ постъпваньето си въ висшето училище Георгиевъ беше извънредно занятъ съ училищните си работи и нямаше достатъчно време за специални изучвания. Следъ това го хваща пакъ болестьта. Ето защо въ периода отъ 1893—1898 год., той не успя да изработи нещо по-значително. Той събираше само материали, разработваньето на които беше започналъ напоследъкъ. Презъ 1898. год. той написа на немски една малка полемическа статийка по поводъ съчинението на ческия ботаникъ, познавачъ на нашата флора — професоръ Веленовски.[3])

Следующите специални работи на покойния излязоха отъ печатъ тъкмо следъ неговата смърть. Едната отъ тяхъ е: »Лютиковите растения (Ranunculaceae) изъ България«.[4]) Тази статия е само началото на една огромна работа, която покойния беше проектиралъ. Той искаше да разработи по фамилии събраните вече огромни материали и да създаде едно пълно съчинение по българската флора, една »Flora Bulgarica«. Но, за жалость, биде извършено само много малко отъ това, което бе намислилъ. — Въ статията »Лютиковите растения изъ България« са поместени най-вече растения, които са нови за българската флора (около 22 вида) и се отнасятъ до лютиковите. Въ нея той възстава противъ набързото създаванье на видове, вариетети и форми, които някои наши и чужди ботаници провъзгласятъ като нови за науката, когато въ същность те са били познати и изучени

---

[1]) Ив. Вазовъ, Великата Рилска Пустиня, Сб. Мин. Нар. Пр., кн. VII, стр. 47.

[2]) Напечатана е също въ Сбмн. кн. VIII, стр. 315—336 и кн. XIV, стр. 86 — 102.

[3]) Bemerkung über Flora Bulgarica von I. Velenovsky, напечатана въ Öster. Bot. Zeitschrift, 1889, XVIII, Iahrgang, № 12, p. 434.

[4]) Напечатена въ „Периодич. Списание“, кн. LXI, стр. 149—165.

въ страните, съседни съ нашите. Той изисква по-критически изследвания, които да послужатъ като здрава и сигурна основа при разработваньето на българската флора.

Последнята специална работа на Георгиева е малка и е озаглавена: »Намерена ли е до сега Ramondia serbica Panč. въ България? Тя е напечатена въ кн. XVI—XVII на Сб. мн., стр. 160 и след., който наскоро ще излезе отъ печатъ.

Освенъ тия печатни работи покойниятъ остави много сурови материали, които не са приведени още въ известность, понеже една часть отъ ръкописите си той земалъ съ себе си въ Гьрберсдорфъ, а другите не са прегледани още. Знае се обаче положително, че той има много ценни наблюдения по сълзението на яворите, които са събирани систематически, съ най голямо старание, въ продължение на три години. Тази работа, която той работи тъй дълго съ голяма любовь, бе почти привършена и оставаше само да се напише. Въ свръзка съ нея той започна тая зима и други много сложни наблюдения върху температурата на растенията, които му костуваха извънредно много трудъ и станаха, може-би, причина за ускоряваньето на смъртьта му, понеже въ увлечението си често се излагаше на простуда, като прекарваше дълго време на снега въ градината, дето бяха разположени апаратите му. Освенъ това, знае се също, че той има материали по българската номенклатура на растенията, по кремъчните водорасли (Diatomaceae), по висшите гъби и др.

Освенъ чисто научно, Георгиевъ работи и популярно. Той съзнаваше голямата полза отъ популяризираньето на Ест. Науки и когато му се представяше случай, написваше по нещо. Всичките му работи отъ тоя родъ са печатени въ »Природа«, на което списание той е билъ късо време и редакторъ. Те са следующите:

1) За главните или чернилките (ustilagincae) на житните растения и средствата зи нихното изтребление. »Природа«, год. I, брой 6, стр. 85—90.

2) За отровните растения на житните храни и средствата за тяхното изтребяванье. »Природа«, год. I, брой 9, стр. 129—134.

3) Медоносните растения и тяхното значение за пчеларството. »Природа,« год. III, брой 6, стр. 81—85 и брой 9, стр. 134—143.

4) Едно отъ средствата за изтреблението на пеперудата глоговница (Picris Cratscgi) »Природа«, год. IV, брой 1, стр. 6—8.

и 5) Полярната експедиция на Нансена »Природа,« год, IV, брой 5, стр. 65—68 и брой 6, стр. 86—89.

Като човекъ, покойния имаше някои типични чърти, които ясно го характеризиратъ. Преди всичко, неговото преголямо трудолюбие, неговата неуморима деятелность и безгранична преданость къмъ науката, неща които го обземаха, увличаха всецяло и докарваха до самозабрава. Той работи неуморно — работата бе за него цель и задача на живота — и благодарение на това си трудолюбие, успя да достигне, като ученъ, едно завидно съвършенство. Ний за дълго не ще имаме такъвъ систематикъ като него: той бе изходилъ цяла България и познаваше напълно фло-

рата ѝ. Числото на описаните отъ него, само нови видове растения за България, възлиза на 520. На това трудолюбие също тряба да се отдаде, дето той ни остави единъ огроменъ хербарий, съ около 50.000 чужди и наши растения, събирани найвече отъ него, една ботаническа градина съ около 6.000 дървета и храстье, една оранжерия съ около 3.500 растения и найпосле — единъ уреденъ ботанически институтъ.

При изпълнението на длъжностьта си той беше винаги извънредно точенъ и се излагаше понякога до явно рискуванье. Въ това отношение той остана докрай веренъ на девиза си. — Скептикъ, какъвто си бе, Георгиевъ не напущаше никога позитивната почва и вярваше само на екзактните знания, придобити чрезъ наблюдения и опитъ. По натура и убеждения — беше демократъ. Въ обноските и говора си простъ, нъ внушителенъ; фразеология и надутосъ у него нямаше. Ако и да се отнасяше хладно и да беше взискателенъ спрямо околните и учениците си — всички го обичаха и уважаваха, защото чувствуваха авторитетностьта му. Най-щастливъ биваше, когато прекарваше въ института, на работа съ студентите или съ своите растения. И само този може да каже, че го е познавалъ добре, който го е наблюдавалъ въ тая среда — въ кръга на неговата дейность. Въ последните години на живота си той, вследствие на болестьта си, се беше съвършено изолиралъ и водеше единъ почти уединенъ животъ. Той биваше, обикновено, или въ института, или въ къщи [1]).

Георгиевъ живя малко, нъ извърши много. Неговите заслуги за българската наука са тъй несъмнени, както и заслугите му като уредникъ на ботаническия институтъ и като професоръ.

Такъвъ беше човекътъ, който доброволно бе се отказалъ отъ живота, за да служи на науката, който живя за да работи и умря работейки до последная часъ. — Поклонъ на прахътъ му!

П. К.

Прогресътъ на мореплаванието (съ пара) презъ последните 60 години: Sir William White, директоръ на морските постройки въ английското адмиралтейство, знаменитъ инжинеръ, който е утвърдилъ плановете на всички нови военни кораби на английската флота, далъ въ Association britanique една конференция отъ голямъ интересъ за прогреса на мореплаванието (съ пара) презъ последните 60 години.

Въ 1840. год. съ параходъ Britannia се подържаше съобщение съ Ню-Йоркъ. Този корабъ билъ дървенъ и съ колелета, съ водоизместимость около 2000 тона и скорость 8½ възела въ часъ. Неговите машини развивали около 750 конски сили и са употребявали на день 40 тона каменни въглища, което е близу по 2·25 килограма на часъ и на конь.

Въ 1871. год. първия Oceanic изпълнявалъ същата служба. Този параходъ билъ съ витло, отъ желязо, 7200 тона, 3000

---

[1]) Георгиевъ не беше женен, нъ живееше при родителите си.

конски сили, минавалъ $14^1|_2$ възели. Горялъ 65 тона въ день, неговата машина е употребяла около 950 грама въглища на конь и часъ. Oceanic както и Britannia са си служили много съ платната.

Осемнадесеть години по късно, въ 1889. год., Teutonic заемалъ същата линия. Той има две витла и на него платната биле изхвърлени. Построенъ е отъ стомана, изместя 16.000 тона и има сила 17.000 коня. Скоростьта му достигала 20 възела; употребялъ на день 300 тона въглища; неговитѣ машини са горели по 700 грама въглища на конь и часъ. Наляганьето върху парния котелъ на Britannia е било по малко отъ 1 килограмъ, 5 килогр. на Oceanic и е достигнало 12 килогр. на Teutonic.

Съ Campánia размерите още се уголемяватъ. Този параходъ, построенъ въ 1894. год., има 180 метра дължина, изместя 20.000 тона; той е съ две машини, които развиватъ 28.000 конски сили и има скорость 22 възела. Гори всеки день по 500 тона въглища.

Последниятъ морски гигантъ е английския параходъ Oceanic, който изместя 25.000 тона. Той действително е най-голямия параходъ на света. Той е дългъ 213 метра, а широкъ 20·5 метра; и побира 17000 тона. Прочутиятъ Great-Eastern е малко помалъкъ. Той е дългъ само 209 метра. Новиятъ Oceanic е единъ голямъ плаващъ хотелъ, или по добре единъ истинско плаващъ градъ; той е нагласенъ за 410 пътника отъ I класъ, 300 отъ II и 1000 отъ III класъ. Ако къмъ тяхъ прибавимъ 395 лица отъ екипажа и натоварените съ разни вътрешни служби на парахода лица, ще видиме, че Oceanic може да вози 2105 души. Отъ само себе си се разбира, че този грамаденъ корабъ е нареденъ луксозно. Салонътъ за яденье е разкошенъ и доста обширенъ — за 350 души.

Kaiser Wilhelm der Grosse съ 7·5 метра по дългъ отъ Campania, минава $22^1|_2$ възела. Сега се построяватъ два големи парахода за същата линия: Deutschland, 200 метра дългъ и ще изместя 23.000 тона. Неговите две машини ще развиватъ страшна сила — 33.000 коня и той ще има скорость 23 възела. Другиятъ параходъ ще бъде още по-голямъ; той ще развива 36.000 конски сили и ще минава по $23^1|_2$ възела въ часъ. За да може да се уголеми скоростьта на този грамаденъ корабъ съ 3 възела, нуждно е било да се уголеми измястваньето на половина и да се удвои силата на апарата въртачь.

За сега френските трансатлантически параходи са по-малко бързи. Най-големия отъ тяхъ Touraine е 156 метра дългъ и минава само 19 възела. Сега трансатлантическата компания строи два нови по-големи парахода Loraine и Savoie; те са дълги по 177 летра, широки 18·5 метра и при пробата тряба да иматъ 22 възела скорость. Те побиратъ 59 пътници de luxe, 378 отъ I класъ, 118 отъ II и 398 отъ III класъ, съ 22 началствующи лица, екипажъ 192 души и 158 други служащи.

Тъй щото въ продължение на 60 години скоростьта на трансатлантическите параходи се е покачила отъ $8^1|_2$ възела на $22^1|_2$, а времето за преплуванието океана се е намалило съ 38%.

Дължината на параходите се е повече отъ утроила, широчината се е удвоила, а изместваната вода е станала 10 пъти по-голяма. Силата на машините се е уголемила въ пропорцията 40 къмъ 1. Количеството на въглищата, което се гори за денонощие, е грамадно, но оползотворението на горителния материялъ сега стои по добре, сегашнитѣ машини горятъ на конь и часъ три пъти по-малко каменни въглища отъ машините въ 1840. г. При машините съ низко наляганье и колелета всеки тонъ на машината произвеждаше само 2 конски сили; съ новите и съ високо наляганье машини всеки тонъ дава на апарата въртачь отъ 6—7 конски сили. Ако днеска се употребяше толкова каменни въглища, колкото въ 1840. год., то единъ параходъ, който сега гори 3000 тона въглища, за да преплува Атлантическия океанъ, трябало би да изгори 9000 тона при скорость 22 възела, а теглото на машината ще надмине 14.000 тона. Съ други думи, машинарията, отоплителните материали и каменни въглища биха надминали по тегло цялото тегло на сегашния корабъ Campania. Неможе да се намери едно по биюще на очи представление отъ тясното съотношение, което съществува между подобрението на морските машини и прогресътъ въ мореплаванието съ пара при голяма бързина. Верно е тъй също и това, че този прогресъ е можалъ да стане възможенъ само при употребяньето по-добри материали и на по-добро разположение въ самата конструкция.

Отъ изложеното се вижда, какъвъ грамаденъ прогресъ е билъ осъщественъ въ мореплаванието презъ последните 60 години. Ако се хвърли единъ бегълъ погледъ върху Cargo-boat — превъзходенъ товаренъ параходъ — върху параходите употребявани за по-къси пътища, върху военните кораби съ голяма скорость, съ голямъ или малъкъ тонажъ, всеки ще дойде до същото заключение.

Въ резюме направениятъ прогресъ е много голямъ, и по този начинъ сношенията между отдалечените народи са се развили до грамадни размери и всичко ни кара да вярваме, че бъдещето пази за сегашното поколение още по-големи подобрения, защото прогресътъ въ мореплаванието съ пара не е казалъ още последнята си дума.

L.

Пропуснати погрешки въ кн. VIII

Стр. 89, печатано: шесто столетие, наместо пето столетие.
» 94, » среща религиозната еволуция, наместо следи религиозната еволуция.
Стр. 94, печат.: Веда, опазена тамъ, наместо Веда опазена намъ.
» 97, » да се дири щастие, на место да се дари щастие.
» 98, » нему се приписва, на место нему се приписва.
» 102, » богътъ е ханътъ, на место богътъ е хванатъ.
» 102, » някому единъ жрецъ, нам. някому единъ жребецъ.
» 93, » не могатъ ни сгря, на место не може ни сгря.

БЪЛГАРСКИ
ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ

ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА ДРУЖЕСТВОТО „ОБЩИ ТРУДЪ"

ГОДИНА VI.

КНИГА X. — ЮНИ

СОФИЯ
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА
(Братя Прошекови)
1900

СЪДЪРЖАНИЕ.

КНИГА X.

Стр.

Презъ бунта. Драматична поема отъ Роза Ст. Попова . 1
Щастието на единъ векъ. Новелла отъ А. Т. Страшимировъ 13
Удавените. Балада отъ Ст. М. Поповъ 52
Глава Панега. Приносъ къмъ изучването на карста въ България. Отъ А. Иширковъ 58
Буда и будизъмътъ, съ погледъ върху индийската литература преди него. Отъ М. Арнаудовъ 76
Ръкописната сбирка въ Рилския манастиръ. Отъ Б. Цоневъ 89
Къмъ българската нумизматика. Отъ В. Добруски . . 97

Рецензии и книгописъ.

Илия Миларовъ, Апостолъ, трагедия въ петъ действия — изъ българската революционна епоха преди освобождението. София, 1899. — *Б. Цоневъ* 102
A propos d'un mouvement en Macédoine, par A. Brutus. Bruxelles, 1900. — *Л. М.* 115
Schlumberger Gustave, Basile II, le tueur des bulgares. Seconde partie. Paris, 1900. *В. Д.* 119
Die Anfänge des menschlichen Geistes (началата на човешкия духъ) отъ Д-ръ I. Donath. — *П. К.* . . 120
Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. Книга XVI и XVII. — *Л. М.* 127
В. Кънчевъ, Македония. Етнография и статистика. София, 1900. — *Л. М.* 129

Книжовни и научни вести.

Находки на каменни оръдия изъ разни места въ България отъ *В. Добруски* 131

Списъкъ на длъжниците ни. 132
Печатни грешки 140

Презъ бунта.

ДРАМАТИЧНА ПОЕМА

отъ **Роза Ст. Попова.**

Лица:

Дядо Видулъ, 60-годишенъ старецъ.
Босилка, негова дъщеря 18-годишна.
Недялко, Босилкинъ годеникъ 25-годишенъ.

(Балканисто място. Пролеть. Слънцето на захожданье. При вдиганьето завесата сцената остая малко време праздна, само отъ време на време издалекъ се чуватъ тъжни звукове отъ цафара и едвамъ чувани подрънквания отъ звънци, които постепенно заглъхватъ).

ЯВЛЕНИЕ I.

(**Дядо Видулъ и Недялко** слизатъ покрай една скала, облечени съ въстанически дрехи)

Недялко.

Кажи ми, старче, где ме водишъ ти?
Да бе сега среднощна мрачна доба
И слънцето, що вечъ къмъ заходъ слазя,
Не грейше въ тази хубава долина,
Азъ казалъ бихъ, че въ пъкъла ме водишъ!

(Дядо Видулъ прави знакъ да седнатъ. Той сяда на единъ камъкъ. Недялко не прекъсва, а продължава)

Да беше мирна наш'та татковина,
Азъ мислилъ бихъ, че заговоръ ни готвишъ
Ил' някое зловещо страшно дяло! (печално)
А нашиий заговоръ — е вече свършенъ! . . .

(При последните думи сяда на единъ камъкъ и опира глава на ръката си, загледанъ въ далечината. Унесено)

О, татковино света и злочеста,
За сетенъ пъть очи ми тебъ те гледатъ!
Но съ радость ти поднасямъ азъ живота,
За менъ единствена бе туй мечта. —

На яве, въ сънъ ил' тука азъ когато,
Отъ някоя скала размятахъ погледъ
Низъ тезъ долини чудни, съ райска прелесть,
Облага никаква не чакахъ ази,
А като веренъ синъ твой чезнехъ само,
Дългътъ си святъ да мога изплатѝ!
И знаехъ азъ: да бъдешъ ти свободенъ,
О край любимъ, отъ външни врагъ заклетъ,
Що с' самоволний си законъ и злоба
Безъ милость смуче твойта скъпа кръвь
И твоя воленъ духъ що иска силомъ
Да свий, пречупи, смаже и угаси,
Ще трябатъ жертви, жертви много!
И съ радость чакахъ тоя славенъ мигъ,
Кога и азъ съ другарите си смели
Отъ боя лютъ ил' черното бесило
Честитъ, съ усмивка мила на уста,
Ще ти изпратя моя сетенъ поздравъ!
Но днесъ смъртьта неволенъ страхъ ми вдъхва,
Ужасенъ трепетъ ме обзема цялъ
Кат' спомня си нещастната Босилка.
Каква ли зла съдба очаква нея? . . .

Видулъ.

Така, не съмъ се лъгалъ — знаехъ азъ,
Че мислишъ ти за мойта рожба клета,
И трижъ отъ колко самъ за свойта участь.
За насъ, че свършено е вече всичко,
Че смърть ни чака, днеска или утре,
Това и ти и азъ и всички знаемъ.
Една Босилка клета само мисли
Че тукъ отъ злия врагъ сме ужъ закрити.
Но вечь потера турска, много силна,
Натрупана е, пази всеки изходъ
Та нито птичка може да прехвъркне,
Макаръ че още трае, не налита,
Да ни до кракъ избие и излови,
А чака само някой да се мерне.
И друго още: наший дядо Драгни,
Що хлябъ ни онзи денъ донесе,
Билъ зърнатъ долу и, горкиятъ старецъ,
Предатель да не стане той неволенъ
На своите братя клети, предъ аскера

Съ пищовъ се гръмналъ въвъ главата!
Първанъ видялъ, какъ мъртъвъ го повлекли.
Храна вечъ няма — що щемъ ний направи? . . .
И тъзъ цафара, дето чу одеве,
Туй примка е, курдисана за насъ . . .

Недялко (пресича го).

Не дей повтаря туй, що зная самъ,
Дете не съмъ отъ гладъ да се уплаша,
Та седналъ си да ми разказвашъ туй!

Видулъ.

О не, азъ друго искахъ тебъ да кажа;
Азъ казвамъ ти, че вечъ надежда няма,
Че насъ ни всички чака смърть: отъ гладъ,
Куршумъ или, кат' паднемъ имъ въ ръцете —
На грозната бесилка до единъ!

Недялко.

И туй азъ знамъ и друга смърть не чакамъ,
Но я кажи: защо са тия думи?
Защо треперишъ и бледнеешъ тъй?
Азъ казахъ ти, че твоя видъ ме плаши,
Като че нещо страшно криешъ ти!
(Като му минава нещо презъ ума, казва сопнато)
Но казвай, азъ не мога вечъ да чакамъ,
Защо си ма довелъ ти тука самъ?! . . .

Видулъ.

Смири се, синко мой, ще чуешъ всичко. (Слѣдъ малко).
Нали избралъ те бяхъ за зетъ одавна,
Обичахъ те, за туй обрекохъ ти Босилка,
Едничката си мила, клета щерка. (Недялко се сепва малко и го гледа учудено).
Ти знаешъ, майка тя одавна няма,
Ни братецъ милъ; а чича ѝ — горко му —
Проклетъ да е! — той съ турците работи,
И туй фиданче крехко — писанъ ангелъ,
Съ ръка си би предалъ въ харема бейски,
Салъ „аферимъ“ отъ бея строгъ да чуе.

Недялко.

О, защо ли туй говоришъ? и сега! . .

Видулъ.

Да видишъ ясно, синко, що я чака,
Когато насъ не ще ни има вече. (Недялко се вслушва съ нарастваеще вълнение).
Но не салъ туй, а може още по-зле:
Предъ менъ, предъ тебъ, тукъ гнъсниятъ неверникъ
Съ мойто мило чедо да се гаври!
А тази мисъль менъ къса ми сърдцето!
И що ли друго тука намъ остава,
Салъ шепа хора, слаби, изгладнели?
Да се измъкнемъ силомъ ни не можемъ,
А гряхъ какъвъ ли тежъкъ е сторило
Невинното дете, та да оставимъ
Съсъ него туй да става?

Недялко (Поразенъ отъ една мисъль).

О, какво?! . .

Видулъ.

Ти знаешъ, синко, колко те обича,
Безъ тебе тя ни мигъ не би живяла.
И ако я обичашъ, както казвашъ,
За нея тряба всичко ти да сторишъ. . . .
Ний йощъ не знаемъ, какъ ще тукъ да свършимъ. . . .
И отъ ненада може всички насъ
Душманътъ тука, живи да излови,
Тогазъ. . . . Азъ мисля, нека сами ний. . . .

Недялко (фаща конвулсивно револвера си).

О, ужасъ! зеръ предателство ти искашъ! . . .
Клетнѝко, азъ безумно я обичамъ,
Но ако ще би ангелъ да е божи,
За нея пакъ предателъ азъ не ставамъ!
И по-напредъ глава ти стара, куфа,
Съ куршуми сто безъ милость бихъ продупчилъ! (Застава срещу него и го гледа въ силно вълнение).

Видулъ (Оскърбенъ и гордо).

Разпалено момче, срамувай се!
И какъ можа салъ тия думи грозни
Уста ти млада, дръзка да изплещи?
Предатель азъ! предатель дядо Видулъ!
Нема̀, нещастнико, ме не разбра
Що искамъ азъ? Баща съмъ клетъ — мислѝ! (Презъ сълзи).

Сърдцето бащинско ми туй не дава —
Не мога азъ! А много я обичамъ . . .
Та салъ предъ тая грозна, черна мисъль —
Че въвъ ръце имъ мръсни падне жива,
На тяхъ глутница дива — трепвамъ цялъ!
За туй азъ искамъ ней съдбата тежка
Самичъкъ ти да облегчишъ . . . Азъ искамъ
Ти самъ . . . съ ръка си . . .

Недялко (Отстъпя и се удря по челото).

Ахъ! . .

Видулъ.

Ти тряба днеска туй да сторишъ!
И гробъ прикритъ найди ѝ дето щешъ.
Не искамъ азъ, съ ръка си мръсна, дива,
Врагътъ тело ѝ чисто да досегне.

Недялко (Пада на колени).

О, свети старче, прошка искамъ азъ!
Прости за грешните ми дръзки думи, —
Това и въ сънъ не можехъ да помисля (Плаче).

Видулъ.

Стори това! Тя много те обича
И какъ отъ тебъ умряла би спокойна!

Недялко.

О Боже мой, сърдце ми премаляза!
Ти правъ си, дядо — знамъ го, но нали
И азъ катъ тебе много я обичамъ?
Какъ мога . . .

Видулъ.

Бъди юнакъ, стори го казвамъ!
Че азъ отивамъ вече да я викамъ,
Тя тукъ е близу, скрита въ пещерата —
На тебъ оставямъ я, а самъ ще ида,
Онезъ отатъкъ малко да пострeсна,
Че те съвсемъ ги гледамъ падатъ духомъ,
И биха лесно вратъ сложили,
Катъ стадо, злиятъ турчинъ да ги коле.
Такива има тамъ, що хващатъ вяра,
Че той на воля живи би ги пусналъ!

Недялко

О, шеметъ вечъ главата ми обфаща,
Не мога туй сторѝ, не мога азъ,
Макаръ да знамъ, че то е най-доброто!

Видулъ.

Тряба!

Недялко.

О, спри се дядо! чуй една салъ дума!

Видулъ.

Какво?

Недялко.

Да чакаме до утре баремъ!

Видулъ.

Тогазъ ще бъде късно. Ний не знаемъ,
Отъ де и какъ ще ни нападнатъ те!
А може би и съ примки насъ да хванатъ.
Бъди готовъ, отлагане да няма. —
Усещамъ нещо, скоро че ще стане! (Тръгва отчаянъ, сваля си шапката и се кръсти).
О Боже, подкрепи ме и прости ми! (Изчезва къмъ пещерата).

ЯВЛЕНИЕ II.

Недялко (самъ).

(Отпуща се на единъ камъкъ, закрива лицето си съ ръце и седи дълго време така. Чуватъ се тъжни звукове отъ цафара, които постепено се усилватъ и пакъ зглъхватъ. Той се стряска и повдига глава).

О, сякашъ въ сънъ дълбокъ се бяхъ унесълъ!
Сърдце ми бие, сякашъ ще изкочи,
А пъкъ въ глава ми всичко е заспало!
Така претърпналъ съмъ отъ тежки болки,
Та сякашъ вече нищо че не мисля . . . (Оглежда се).
А слънцето задъ върхътъ вече слязло,
И птичките въ листа се гъсти скриватъ,
Подцвъркватъ морно, тъжно и замлъкватъ,
Като че ли приглашатъ мойта скърбь!
И слънцето и всичко околъ менъ
Последно сбогомъ сякашъ че ми казва!
О, Боже мой!.. Босилке мила, кротка,
Такъвъ ли свадбенъ денъ мечтахме ние?...

Нима така съдбата е решила? —
Венеца, който азъ мечтаехъ дълго,
Съсъ мойта първа огнена целувка,
Да бъде той студеното острило
Въ сърдце ти младо, чисто? . . . (Като ги вижда, че идатъ).
Ето, идатъ! . . .
О, Боже мой, ти дай ми сила, твърдость,
Съдбата си до край да изнеса!
Крепи, не давай духомъ да отпадна,
Въ последния горчивъ и страшенъ часъ!

ЯВЛЕНИЕ III.

Дядо Видулъ, Босилка и Недялко.

Босилка.

Недялко!
Ти тукъ си билъ, пъкъ тате ми не каза!

Недялко.

Да тукъ съмъ азъ. За тебъ дойдохъ, Босилке.

Босилка.

А другите — все тамъ ли са си още?

Недялко.

Все тамъ са те и още нищо няма.

Босилка.

Де беше ти, когато тукъ дойдохме?

Недялко.

Подъ Вилината чука бяхъ отишелъ,
За изходъ някакъвъ да видя тамъ.

Босилка.

Пъкъ татко се забави толкозъ много,
Та чакъ не знаехъ, що да мисля.
Снагата ми отъ студъ се схвана вече,
И страхъ какъвъ ужасенъ тамъ изпитахъ!
Закрихъ лице — не смеехъ да погледна.
Пъкъ вънка, Боже мили, какъ е светло! (Кратко мълчание).
Кажи ми, татко, тука що ще правишъ? (Пакъ мълчание).
Кажи, бе татко, що не отговаряшъ?

Видулъ.

Сега ще чуешъ, мила, що ще правимъ,
Но първомъ чуй: ти любишъ ли Недялка?....

Босилка.

Какви са тия думи, татко?

Видулъ.

Кажи, ти вяра хранишъ ли у него?

Босилка.

О, татко, що ме туй сега запитвашъ?

Видулъ.

Такова времето сега е, дъще.
Не знаемъ що ще стане съ насъ слѣдъ малко,
Пъкъ азъ съмъ старъ, недъгавъ, боленъ вече,
Безъ менъ съвсемъ сираче ще останешъ,
Та може би, ще има нужда съ него
Да бягашъ ти презъ Дунава — у Влашко.

Босилка.

А ти?

Видулъ.

Казахъ ти вече, че старъ съмъ много,
Че вечъ краката ми неще ме носятъ, —
За бегство вече нямамъ сила, дъще.

Босилка.

Ахъ Боже мой!

Видулъ

Не го обичашъ ти!
Отъ него се страхувашъ ти, Босилке.

Босилка.

Нали такива думи ми хортувашъ,
Тогазъ азъ тряба всичко тебъ да кажа,
Това що знаешъ най-добре отъ всички:
Че той за менъ въ света е всичко, всичко!
И съ него азъ отивамъ, гдето щете (Просълзена).
Но жаль ми е за тебе, мили татко,
И какъ ще те оставимъ тукъ самичъкъ!

Видулъ.

Така е рекълъ Господъ, дъще! Тряба. (Целува я по челото и я предава на Недялко).

Сега е твоя вече тя; — помни
Заръката ми сетня, мой Недялко!
Сега на друго място ще отида,
Где други дългъ свещенъ ме още вика!

Босилка.

Нема̀ сега?!... Тъй скоро ли? Ахъ, татко!...

Видулъ.

(Туря ръката си на главата ѝ; иска нещо да ѝ каже, но не може; едвамъ се задържа, да не падне. Съ глухъ гласъ).

Сбогомъ!... (Избягва).

Босилка (Фърля се подире му).

Ахъ, татко, татко, татко!...

Недялко (като я въспира).

Босилке! (Босилка сяда на земята, закрива лицето си съ ръце и горчиво плаче. Пауза).

Недялко (Въ силно вълнение).

Недей плака, бъди юначна, мила;
Презъ бунтъ такъвъ не бива да се плаче;
Сърдце, очи, тукъ тряба да претръпнатъ,
Кат' стомана да бъдатъ твърди
Предъ всички мъки, скръбь и болки зли.
Нема̀ не помнишъ, силно какъ желайше
Да видишъ бунтъ, войскари, огънь, кръвь?
И казваше, че ти не би трепнала,
Когато видишъ края — лошъ илъ харенъ —
Що чака насъ, бунтовниците смели.
Нема̀ не помнишъ още, що ми каза,
Че жалишъ много, гдето нямашъ братъ,
Да гледашъ, какъ подъ знамето на бунта
За своя роденъ край ще мъртъвъ падне?
А днесъ, кога баща ти, азъ и ти,
Това остая ни да сторимъ — плачешъ!...

Босилка.

Млъкни! Прости, че паднахъ малодушна;
Забравихъ, тукъ че бежанци сме клети!
Стори ми се, че още съмъ дома,
Че слушамъ татко, веселъ седналъ въ пруста,
Хайдушка, кръшна песень да запява!....
Сега какво остава ни да правимъ?
Кажи ми салъ, готова съмъ на всичко!

Недялко.

Азъ по-честитъ животъ ти мислехъ, мила . . .

Босилка.

Отъ този по-честитъ не търся азъ;
Доволна съмъ, макаръ скиталци бедни
Въ незнаенъ край, — нали ще бъдемъ двама.
Ако пъкъ злата участь смъртъ ни готви,
То що по-хубаво отъ туй — двамина,
Единъ до другъ да сложимъ си телата!

Недялко.

Босилке, мила моя годенице,
Това отъ тебъ съмъ всякоги очаквалъ!

Босилка.

Кажи сега, къде отиде татко?

Недялко.

Да види наш'те, какъ врагътъ ще срещнатъ.

Босилка.

А ний Недялко.

Недялко.

Ще видимъ после.

Босилка.

Опасность има ли голяма тука?

Недялко.

Незная още; но кажи ми, мила,
Какво би ти сторила, ако би
Врагътъ случайно тука насъ нападне?

Босилка.

Какво? — И азъ ще тряба, мой Недялко,
Да свърша, както всекъ единъ отъ наш'те.

Недялко.

Но ако съ тебе живи ненадейно
Въ ръце имъ грозни паднемъ ний, — тогава?

Босилка (Потреперва. Слѣдъ малко).

Въ ръце имъ жива ли да падна рече? —
Това не бихъ азъ само претърпяла! . . .

Недялко (Подава ѝ единъ ханджаръ).

Вземи тогава този ножъ, Босилке.
И знай, че друга помощь вече няма, —
Насъ всички чака тука смърть!

Босилка.

Немà! . . .

Недялко.

Ела сега и ние тамъ да идемъ,
Где другите вечъ чакатъ своя край!
При тяхъ, при татко ти, свободно мога
Да върна тебъ, макаръ че азъ му не изпълнихъ
Заръката ужасна, строга . . .

Босилка.

Каква? (Въ това време се чуватъ сигнали. Те се вслушватъ).

Недялко.

Ти свирканье не чу ли!?

Босилка.

Да, чухъ! (Сигналите се повтарятъ).

Недялко.

Ахъ, мисля наший край е вечъ настъпилъ! . . .
И колко рано, Боже мой! Босилке,
Ти стой дордето азъ отида горе
И видя по-добре съ очи си — що е. (Бърже се изкачва на скалата. Въ това време се чуватъ гърмежи отъ пушки, които постепено се умножаватъ. Босилка стресната пада на колени и се кръсти).

Недялко (Връща се отчаянъ).

Отъ вредъ обсадени са долу наш'те
И градъ куршуми бризгатъ низъ гората
Клонье, листа — пребиватъ, късатъ, брулятъ,
Като че градъ небесенъ всичко треби! . . .
И наший край, Босилке, вечъ настъпи!
Отъ тука — пропасть страшна, а отъ тамъ —
Черкезите съгледаха ме вече.
Сега това, що имаше да сторишъ,
Стори го скоро! . . .

Босилка.

Ахъ, не мога азъ . . .
Смили се ти надъ менъ — стори го ти! (Подава му ханджара).

Недялко.

Не мога! Боже! Ако ме обичашъ,
Послушай ме!

Босилка (Повдига ножа, но обесилена го отпуща).

Не мога азъ — менъ силите отпадатъ!

Недялко.

О, ангеле, ръчицата ти нежна,
Не е за туй; тукъ иска ударъ мъжки . . . (Взима ножа).

Босилка.

Отъ твоята ръка смъртьта е сладка . . .

Недялко (Убива я).

Прости! Таквазъ ни е била съдбата! . . .

Босилка (умираеща въ обятията му).

Благодаря . . . . (Умира.)

Недялко.

Умре! Не дишашъ вече ти, Босилке!
А пъкъ отъ годеника си злочестъ
Сега за сетно сбогомъ, приеми
Целувка първа и последня . . . (Целува я по челото и я гледа малко време).

Така!
А отъ врага да бъдешъ скрита ти,
Нека пещерата домъ ти бъде вечень! (Взима я на ръце и тича лудо къмъ пещерата, дето я остава и скоро се връща).

Сега прости, о татковино клета!
Разбитъ, пропадналъ вечъ е бунтътъ първи,
Но тозъ макаръ невдаденъ примеръ смялъ,
Борци ще смели нови да приготви,
Кои, средъ страшенъ бунтъ великъ,
Свободна тебе щътъ поздрави! (Бърже тръгва на горе къмъ скалата, но изведнъжъ се чува викъ „вурунъ"; изгърмяватъ няколко пушки отъ засада. Той стреля съ револвера си. Гърмежите се повтарятъ. Той раненъ се улавя за гърдитѣ и политналъ продължава да стреля, безъ да може да насочи револвера си къмъ цельта. Пада).

(Завесата се спуска).

Щастието на единъ векъ.

Новелла.

На Госпожица Ивелинка Сакъзова.

—▬—

I.

Ветеранка.

Звездите гаснеха, — преваляше нощьта.

Едно сплашено отъ зората самодивско облаче прелетя като ранна птица надъ „Градището“ по „Петкова ливада“.

Янтра глухо шумтеше, сякашъ дебномъ къпеше скалите, за да не смъщава утренната дрямка на Балкана.

Спеше всичко.

Мижеше безсънно подъ тежината на своитѣ седемдесеть и три години само баба Лалка Хаджи Гунчевица.

Но разпера най-после крилье, скърши гласъ и продра тишината ранниятъ петелъ — не оня, Априловскиятъ, който е изкукуригалъ преди половина векъ тука, та разбудилъ всички българи — а ранниятъ старъ петелъ на първата бабина Гунчевчина снаха.

И баба Лалка разкри набръчканите си безреси клепачи па дигна натежалата си стара глава. Тя спеше въ същата онази стая, въ която нейниятъ Хаджи Гунчо бе ѝ снелъ преди 55 години невестинското було; въ същата тази стая, отъ която тя бе следила презъ 30 и по-вече години голямата търговия на стопанина си въ Цариградъ, като бе нагледвала сама деветдесете негови чаркове за гайтанъ по Янтра.

Тя отви сега прегърбените си плещи, понатисна белия си косичникъ, престегна си чистата забрадка и стана.

Би рекълъ човекъ, че старата жена не е ни мигнала презъ тази нощь. И истина, баба Лалка комай че не беше пренощувала тъкмо въ стаята си — въ тази стая, гдето тя преди 19 години бе дълги нощи бдяла надъ болника си стопанъ, та най-после призори му бе приклопила очите съ чисто отъ сърдце напътство: „прибралъ те Господь въ царството си“. — Залисана беше баба Лалка; свестьта ѝ се пилееше на вънъ нейде и спря сега тя, изправена въ мрачевата до кревата си,

па сякашъ не можеше да се опомни, че си е дома — въ своята стая.

А петлите отсамъ и отвъдъ Янтра се подземаха.

Най-после баба Лалка пъхна дясната си ръка въ лявата пазуха, побара съ пръстье на голо надъ лъжичкитѣ си и напипа една възкорава жилка, която споредъ дишаньето ѝ се обтягаше, потреперваше, разпущаше се и пакъ се обтягаше, пакъ потреперваше . . .

„Играе“ — си каза старата жена и се странно усмихна.

Тая жилка подъ лявата лъжичка на баба Лалка бе надебеляла отъ преди двайсетина години, тъкмо презъ усилните ония дни, когато Османъ Паша се овързалъ въ Плевенъ, та секнала презъ три месеца всяка търговия. Тогазъ бабинътъ Лалкинъ стопанъ Хаджи Гунчо тъй си объркалъ сметките въ Цариградъ, щото дори го и запрели, та една зарань баба Лалка липсала отъ Габрово . . . Светътъ казваше, че тя сторила чудо, но ней не се видяло като чудо. Само залисно ѝ било после да си спомня всичко, а сега вече не можеше и да си спомня всичко; чудеше се само, какъ се е намерило тогава въ гърдите ѝ такъво кораво сърдце, да се откъсне отъ децата си, да отърчи слепешката презъ балкани, презъ морета, че да намери стопанина си, да го вземе отъ ръце и да си го доведе дома. — И това, що ѝ оставаше отъ всичката усилна оная залиса, бе тази надебелялата жилка подъ лъжичките ѝ отъ ляво, която сега заякваше и заиграваше, колчимъ баба Лалка се наканеше на пътъ или колчимъ чуеше, че се е завързало нещо съ някого отъ деветте ѝ синове.

Пипаше си старата жена болното място, усмихваше се, а нещо топло и тревожно все пò се разливаше въ изпечените ѝ гърди. Трепваше заякналата жилка и тревожниятъ топликъ бликваше въ самата ѝ истинала кръвь, па странно се полъгваше въ нещо смътно замъглената старешка душа: обхващаше я някакво драгостно безпокойство, като че ѝ предстои да види чудо някакво или пъкъ вече нещо такъво, което е досущъ пò-небивало отъ всичко онуй, що е тя преживяла и що се пилееше на вънъ отъ стаичката ѝ по тия ѝ разпокъсано навървени дни, месеци, години . . .

Отъ две недели въ къщата у бабини Лалкини ставаше тихо, съ забикалки одумванье за свадбата на Монка — последния за сега бабинъ Лалкинъ ергенъ.

Баба Лалка беше упазила отъ рожбите си само деветъ — все момчани (Богъ не бе я сподобилъ съ женска рожба). Те,

споредъ времето на ражданьето си и споредъ кръстниците имъ се деляха по имена на две: Минчо, Тотю, Драгни и Никола се зовяха първите, а следъ тяхъ идеха Атила, Крумъ, Асенъ, Симеонъ и Александъръ.

Александъръ беше изтърсакътъ на баба Лалка, сега навършваше 25 години и едва що бе преслужилъ въ войската. Но него баба Лалка не считаше още за ергенъ, защото той се беше овързалъ да учителствува петь години, че тепърва да ходи да се учи.

Всяко лято по Петровъ-день Александъръ си идеше въ Габрово при майка си и при най-стария си батю Минча — първенецътъ бабинъ Лалкинъ. Тогазъ баба Лалка се приготвяше и предприемаше своите летни походи, що траеха до късна есень: тя навестяваше комай всичките си синове, що се бяха попилели край Дунава, презъ Балкана, къмъ Черно море.

Това беше така отъ редъ години. Но лани баба Лалка намери най-после, че е натежняла. И когато на есеньта се накани пакъ да си се прибере въ своя домъ при първенеца си Минча у Габрово, то тя отсече — до тукъ ще ѝ е ходеньето; ще се прибере вече и не ще излиза, а ако на синовете ѝ домилее за нея, то нека я навестяватъ, докато ѝ настане близкиятъ день, да се пресели и тя на оня святъ при татка имъ . . . задушевно бе говорила това баба Лалка на синовете си, като ги целуваше есенесъ на прощавка. А те ѝ се хилеха тогазъ и тайно въ душата си не вярваха на майчиното си решение. И какъ да ѝ повярватъ: познаваха си я те; чева тъй лесно можеше да се преглътне, ето това — да ѝ се намери нейде някое внуче и тя да не отърчи да го види? Или — още по-мъчно — да ѝ се приведе нова снаха, а тя нито да я види, нито да я опознае, нито пъкъ да разпита за рода ѝ? — Че то не бе еднажъ, не бе дважъ; въ такива случаи баба Лалка и на легло да е, пакъ ставаше и отърчваше дори презъ Балканъ, е нà лани, — Асенъ, капитанинътъ, прескочилъ отъ Стара-Загора въ Казанлъкъ и следъ едно две писма до майка си, туку я покани — на свадба! А баба Лалка се беше улучила тогазъ на легло — поокършила я бе пролетна треска. И накара тя първенеца си Минча, да имъ пише тамъ, ако щатъ, да не бързатъ толкозъ, че майка имъ не може туку сега да дойде. И зачакала бе баба Лалка тогазъ, да види, да ли ще ѝ гонятъ честьта. И какво да чуе: Тотю и Монко отъ Шуменъ прескочили въ Сливенъ при Крума, а отъ тамъ прекосили, кажи го скритомъ, право въ Казанлъкъ, че туку се получи писмо отъ Асеня и годеницата му — искатъ те, баба Лалка,

да ги благословяла съ писмо, па то стигало! — Какъ заигра тогава оная жилка отъ ляво подъ лъжичките на баба Лалка! Тя напусна още на часа леглото. А до вечерьта не здържа я: извади петь кантакузени отъ спастрените си за старини 10,000 грошове, па безъ да пита Минча, прати ги на Паскалева ханъ да ѝ пазарятъ файтонъ и на зараньта . . . на зараньта като руски топъ се прехвърли тя презъ Шипка!

Познаваха бабините Лалкини синове своята стара майчица, та по-малко ѝ слушаха заричанията и окайванията, а по-вече ѝ се бояха отъ очите. Пресрещнаха я на Шипка Крумъ и Монко съ единъ нароченъ файтонъ, посипанъ съ петь коша гюлеве, па искали да я покачатъ въ него, ала . . . на ли тя узнала, че Асенъ дигналъ свадба безъ нея, — не щя и не слезе отъ файтона си. — Нямо бе шествието къмъ Казанлъкъ. Гледаха я Крумъ и Монко до Хаса: — сухи ѝ очите, свити ѝ устните, — ще има нещо. И наистина баба Лалка беше свила подъ езикъ нещо; тя гласеше приказка една да тракне на сина си и новата си снаха, ама такъва приказка и тъй да имъ я тракне, гдето да хване място за едно и половина. Но кога минаха Хаса и втънала подъ сенките на гъстия орешакъ, то . . . баба Лалка се извърна отъ файтона си, загледа синовете си ужка още сърдито, па туку имъ се ухили . . . Хе, мило бе: Монко плесна ръце, кресна на файтонджиитѣ, скочи, полетя къмъ майка си и тукъ, при нея, се просълзи . . .

— „Вие . . . това нà, — забъбли баба Лалка въ прегръдките на сина си; — това . . . не забравяйте майка си, че да ви не забрави и Богъ!“

Каза баба Лалка приказките, що беше приготвила ужъ да „тракне“ на младоженците, че като ѝ отлекна на душа, туку ови ръце о шията на Монка, и си хубаве поплака . . .

И не щя вече да се противи — остави се на Симеона и Крума, дигнаха я те на ръце, пренесоха я въ файтона средъ гюловете, че като я посипаха съ ония китни трендафили по главата, по раменете, по полите . . . кърваво червени и млечно бели, румени и пембяни . . . старостьта ѝ превърнаха на младость, майчинството ѝ — на царство!

И влезе баба Лалка тогазъ като майска царица въ Казанлъкъ!

. . . . . .

Усилни години на дълбока старость! Крепеше се сега баба Лалка, прекискнала на креватя въ тъмната си стая, слушаше, какъ прегракватъ петлите отсамъ и отвъдъ Янтра, а ушите ѝ фучаха отъ слабость, премаляваше ѝ душата въ

гърдите и изтънелите ѝ безреси клепачи я не слушаха — припадаха. Не, натежняла бе вече тая година баба Лалка. Отъ пролетоска насамъ колчимъ слезеше на двора, то наведеше се, хванеше разтреперените колене на нозете си и поклатеше глава, — не щатъ вече да ѝ служатъ . . . — Да, натежняла бе тя хубаве и само това ѝ трепливо сърдце не улегваше въ гърдите ѝ, само то не отмаляше отъ тежестьта на гърдите. Унесеше се по някога баба Лалка, заредеше въ паметь синове, снахи, внуци и внучки . . . че топликъ ѝ бликнеше въ гърдите, па смънкваше си, като лани въ Казанлъкъ: ехъ, млади сте ми, чеда, че не знаете, що е въ старость! — Тамъ, въ Кизанлъкъ, баба Лалка бе казала това, когато досущъ разтопиха отъ умиление нейното жешко майчино сърдце. Слезна тя тогизъ отъ файтона, поемена отъ неинъ Тотю, че намислила беше край него да застъпи някакъ Асеня предъ невястата му, че да научи и него и нея, какъ се не гони честь на майка. Намислила беше това баба Лалка, а туку изневидело изникна предъ нея — невястата . . . една тънка върба листата, румена, засмяна, съ елмазени очички, речѝ, слезналъ отъ небето херовимъ! Изникна тя и пръпна — съща птичка: пое двете вкочанели ръце на баба Ланка, целуна ги що целуна, че като ги застиска, че като ѝ се загали, — протрива си цялата млада снага о нея . . . сякашъ да са биле и пребиле наедно, сякашъ да е съща рождена дъщеря на баба Лалка, която Богъ не бе сподобилъ съ женска рожба! — Ето така досущъ се бе разтопило отъ умиление бабиното Лалкино сърдце тогазъ, та като я молеха да се не сърди вече, тя си имъ каза — какво ще се сърди, чева може да имъ се сърди, то само това е, гдето са младички, та не знаятъ, що е въ старость . . .

И зимъска, колчимъ се унесеше баба Лалка по синовете си, топликъ бликваше подъ сухите ѝ клепки и тя си казваше умилните думи, често окайваше своята старость.

Ала все пакъ непокорни си оставаха тайните на майчиното сърдце. Тоя ѝ ергенъ, Моико . . . За него бе станало дума лани по свадбата на Асеня. Той беше свършилъ висшето училище въ София и адвокатствуваше въ Шуменъ. То въ Шуменъ сега се бяха събрали трима отъ синовете на баба Лалка. Най-напредъ тамъ беше оседналъ Тотю; той се беше изучилъ на търговия въ Нямско, че като си дойде, задоми се зе богаташка дъщеря, почна голама работа и лани баба Лалка дочу дори, че сина ѝ канили въ София за министъръ, ала той, за чудо, не рачилъ да ще и — добре сторилъ. Той Тотю,

беше бездетникъ, а пъкъ и скоро овдовя, че тогава повика при себе си въ Шуменъ и третия бабинъ Лалкинъ синъ, Никола. После пъкъ, когато Симеонъ свърши въ София, то отиде и той при братята си, като на готова работа. — Та, лани по свадбата на Асеня стана дума и за Симеона. Тогазъ баба Лалка посмънка нещо подъ носъ, ала разбра се само, че за Монка да не бързали . . . Позадя туй бабините Лалкини синове та подсториха те Монка, да разпита майка си. Но баба Лалка не се издаде: тя вече отдавна дърливо криеше своите майчински грижи. Каза тя тогазъ Монку само, защо се не наканелъ да отскочи и той въ Габрово, при майка, подъ бащина стряха, че да погледалъ и свои . . . А после презъ зимата въ Габрово баба Лалка често ревниво прилепяше очилата си о прозореца къмъ попъ Николова чардакъ. Тамъ развела бе поли тънкоснагата дядова Попова Райничка съ дългите до пети копринени руси коси. Ней баба Лалка бе щипала бузичките още кога бе пеленаче на майчината ненка; шекеръ ѝ бе давала, кога тая заходи съ голяма плочка на училището; радвала и бе се по своему, кога тя поникна като тополка. И лани, когато Александъръ свари да си дойде поранко въ Габрово, че води майка си на Петровъ день по училищата, то баба Лалка чу, какъ захвалиха хубавата Райничка, че свършила училището най-първа. Ето, сякашъ отъ това още на часа нещо като лъчь небесна озари жешкото майчино сърдце на старата жена; оживя ѝ ней на сърдцето: да не пропустне дядовата Попова Райничка въ чужда полуга! Тя беше расла предъ самите бабини Лалкини очи, та познаваше си я тя, знаеше, що се рекло, и какво крие подъ ноктьето си. А мислеше още старата жена, защо пъкъ да се не сроди и съ дяда попъ Никола, когото на времето неинъ Хаджи Гунчо бе избралъ да запопятъ за тяхната черква . . . — Та, тази беше бабината Лалкина тайна, която тя не щя да обади на Монка лани въ Казанлъкъ. Зеръ ней, бедната, многажди бе озарявала душата отъ такива милави грижи, па проучила беше хубаве тя, че то младото се лъже съ очи — не съ думи. И дълго въздиша, длъжко се влачи съ тая си мила мечта старата жена. Па най-после — пролетоска бе, по Великъ день, кога си купи нови очила — реши се тя, че веднажъ зима написаното писмо на сина си Минча, та подъ него писа саморъчно до Монка въ Шуменъ — много здравье му писа и още — „изгледала съмъ ти мома“, му драсна, „ама такъва хубавелка, че свети. Накани се само и отскочи да я видишъ“ . . .

. . . Трябало е баба Лалка да не бърза или пъкъ хичъ да не бе се издавала. Ето отъ това ѝ бяха и до днесъ залисата и тревогите . . .

Старата жена намусено дигна сега глава. По прозорците бе заиграла утренна дрезгавина. „Само да му не сваря свадбата, че да види той“ — си каза тя. Следъ Великъ день Монко ни отъ тукъ ни отъ тамъ бе писалъ майци си — да го не винела маминка му, той вече се билъ нещо полъгалъ въ Шуменъ . . . Ни отъ тукъ, ни отъ тамъ бе това писмо отъ Монка; баба Лалка не повтори дори да го прочете; и защо да го чете; да го не винела била маминка му, — дотрябало ѝ, да го види! Чева тя, като му е изглеждала дядовата попова мизинка, то за себе я е изглеждала . . . ха, да прави сега що ще, като не слуша майка си! . . . — Така бе отсекла баба Лалка и не искаше вече да знае за Монка, немаше никога нищо да пита за него, туку . . . не мина се неделя, а ей го, почете я той съ годежни дарове, пъкъ въ тяхъ и единъ голямъ портретъ на годеницата . . . Баба Лалка нямаше и да ги погледне дори, но чудничко бе то — момичето въ портрета: да е младичка, — не е; да сочи къщовница, — не сочи; а все пакъ взря се само веднажъ баба Лалка въ него, а то полъгва окото и гаче удря о земи дядовата попова Райна . . . изглежда една изпъчена, горделивка някаква, сякашъ големска дъщеря! Два дни се усуква баба Лалка около даровете тогазъ и — не ѝ са за приеманье, не . . . Пъкъ сърдцето ѝ се свило, гроза́ ѝ нещо. Най-после сякашъ почна да се убоява отъ себе си старата жена: чуствуваше, че досущъ ѝ отстива отъ сърдце той — Монко . . . И накани се, взе портрета на годеницата, че отиде на светло, за да го гледа . . . Ала гледаше го ужъ, пъкъ то не че го гледаше, ами ужъ нещо премисляше, но и не премисляше, ами само ѝ се пилееше умътъ . . . И туку речи изтърва го отъ ръка, па насмалъ щеше пакъ да дигне очи къмъ дядова поповъ чардакъ, но докривя ѝ страшно, наведе глава . . . Следъ малко тя, вкиснала по своему, извика отъ дюкяна първенеца си Минча и го накара да подстори оня, Тотя въ Шуменъ, да прави да — струва, да не даде на Монка да дига свадба преди Петровъ день. Защо да бързатъ? — Нека Александъръ си свърши учителството и тази година, да си се прибере въ Габрово, че баба Лалка ще види тамъ . . .

. . . . . .

Ето отъ всичко туй се беше овързало онова, що презъ вчерашния день окърши страшно старата жена, тази нощь ѝ

не даде досущъ да спи, и сега я дигна да се готви нетърпеливо на пътъ.

Смятката на баба Лалка не бе се посрещнала. Тотю писа отъ Шуменъ, че като толкова иска маминка имъ, то и Монко няма да прави свадба преди Петровъ день. Всички се досещаха за плана на баба Лалка, — знаяха си я, тя и сама не криеше, но — Александъръ се забави и си дойде едва на понеделника следъ Петровъ день! А на зараньта въ вторника се получи писмо отъ Монка изъ Шуменъ . . .

Това беше вчера зарань. И туй писмо бе саморъчно отъ Монка и годеницата му, пъкъ беше пратено на право до баба Лалка, та за това тряба да е особено. Тя си тури очилата и го отвори, а снаха ѝ Минчовица надзърна презъ рамото ѝ. И зачетоха двете жени, безъ да подозиратъ какво да е; зачетоха те редъ единъ два . . . хъ, имаше нещо непроумливо: — щели да тръгнатъ, щомъ се венчеятъ, щели да слезатъ право въ Габрово и ако маминка имъ била здравичка, то щели да я вематъ, че да идатъ заедно на манастиря и тамъ да престоятъ все заедно.

— Ама тукъ ли да имъ е свадбата? — попита баба Лалка объркано снаха си.

— Какъ, мале — въ Шуменъ! Я чети . . .

И дочетоха . . . Свадбата имъ щяла да стане ето въ неделя, а въ понеделника щели да потеглятъ за Габрово, та ако маминка имъ се чуствувала добре, то нека се приготвяла още отъ сега за да идатъ на мънастиря. Те знаели — тя годеничката, знаяла, Симеончо ѝ разправялъ все за нея — че маминка имъ била много добра, та още отъ сега ѝ целувала и двете бузи. Те знаели, че като иматъ нейната благословия, ще иматъ и божата, та — нека си ги мислела тя, че са паднали на колене предъ нея и че ѝ целували ръцете.

Четоха баба Лалка и снаха ѝ, дочетоха, а . . .

А па свадба . . . защо не канеха те маминка си на свадба?!

. . . Както се размъща вода преди да заври, та пуща мехурчета, така се нещо размъти и душата на баба Лалка, и на няколко места по студената ѝ снага бликна дважъ по-студена поть. И замижа тя, раменете ѝ отпаднаха, ледено безсилие се разля по грохналата ѝ снага . . .

Едва после, следъ дължки минути, по набръчканото лице на старата жена грейна тихо умиление — душата ѝ се сякашъ поозари отъ нещо.

— „Гледатъ да ме залъжатъ, замъ да не се наканя“, — премисли тя смътно; „е, право е, пътя може да ме окърши, зеръ, стара съмъ вече, а чеда ми са, милеятъ ме . . .“

Но не следъ много лицето на бедната жена пакъ потъмня. — „Те ме само залъгватъ“, — премисли тя; „Нема̀ ще си оставятъ драгостите и туку следъ свадба ще дойдатъ при менъ, да идемъ на манастиря въ пустия . . . И защо ще идватъ . . . нема защо да̀ идватъ!“ — отсече тя.

И на обядъ баба Лалка не излезе на трапезата. Обориха чело и първенецътъ ѝ Минчо, и снаха ѝ, която отъ двайсеть години пристайваше баби Лалки въ къщи, а обори чело и младиятъ двадесетипеть-годишенъ Александъръ, който инакъ бе веселъ и закачливъ.

Ала следъ обядъ баба Лалка не страя; съ мартенска усмивка на устни излезе тя на чардака, където снаха ѝ си пощеше дългокосото момиченце, а двамата братя пиеха кафе, седна, постоя, та рече:

— Иди баре ти, бре Минчо, че я, азъ вече не мога.

Минчо дигна побелялата си глава, извърна къмъ майка си своето обтегнато мургаво лице и загледа я поизненаданъ. Отъ много години Минчо Хаджи Гунчевъ не бе излизалъ изъ Габрово. Той вече навършваше Робертъ-колежкото училище въ Цариградъ, когато се дигна Руско-турската война, та баща му се объркa. Тогазъ Минчо махна ръка на всичко и единъ день пресрещна майка си на парахода, съ който баба Лалка досущъ ненадейно се беше озовала, мимо страшното размирие, въ Цариградъ; подложи се на майчината си команда, разметнаха татка си отъ обърканите сметки, вземаха го, па презъ една нощь отпътуваха за винаги къмъ Габрово. Когато не следъ много чутниятъ Хаджи Гунчо не преживя разсипваньето си, та слезна въ гроба, то Минчо му зае местото въ дома, и подъ командата пакъ на юначната баба Лалка ето двайсеть години той работѝ и настани всичките си братя, като свои чеда, та сега едва-едва се крепеше съ своя манифактурски дюгенъ.

— Иди ами . . . ти имъ си за баща, — усили подканваньето си сега баба Лалка.

— Че защо, мамо, на ли пишатъ, че те сами ще дойдатъ, — отвърна Минчо.

— Лежи ти на тоя умъ, — изкриви баба Лалка треперливи устни и се усмихна; — то тъй се само приказва. Чева ще си оставятъ тукъ следъ свадба драгостите . . .

Старите мъжъ и жена слисано наведоха главп, а Александъръ изблещи очи.

— Какво? Няма да дойдатъ ли? — зина той.

Баба Лалка, горда съ ума си, погледна хитро своя глупавъкъ синъ и му се усмихна, като да му каже: „За колко ме купуватъ те менъ съ своите залъгалки?“

— Да прощаватъ! изви троснато вратъ Александъръ и готовъ беше да каже: „я стани, бе мале, да имъ се изтърсишъ?“

Но батю му го спре съ очи.

— Ще дойдатъ, мале, щатъ, — рече тоя; — сега е тъй обичая: следъ свадба младите пътуватъ.

Баба Лалка го загледа малко нещо изкриво, смънка подъ носъ: „лежте вий на това ухо“ и си отиде въ стаята, затвори се, сложи се на миндеря, после пакъ стана, диреше сякашъ да пригоди някакъ нейде снагата си . . . и най-после повлече я пакъ на вънъ. Би излязла на софата, слезла би дори и на двора, — защо да не слезе? Туку . . .

Баба Лалка не си вярваше. До тамъ ли е пъкъ отпаднала Боже — Господи! Ни Минчо, ни снаха й, нито дори Александъръ, никой не обелваше зъбъ, да й каже: „Че стани, бе мале . . . ти си още здрава . . . стани та иди!“

Те нека й само кажеха това! А инакъ чева баба Лалка не знаеше, колко е вече стара; тя сама би имъ казала, че минало й е вече, не е вече тя за пътъ . . . Защо да го крие? Тя това си казваше и сама, туку . . . защо я баре не подканятъ, нека я подканеха . . . толкозъ ли е вече отпаднала! . . .

. . . . . .

Това беше вчера по обядъ, баба Лалка не излезе отъ стаята си до вечерьта. Кога слънцето залязваше, тя се беше свила на софата до крайния прозорецъ въ стаята си и замижа. Така я свариха слънчевите лъчи и досущъ й склопиха сухите клепки. Ала по едно време тя гледаше презъ тяхъ: виждаше хубаво, какъ слънцето залязва . . . полека, лишаво залязва и . . .

И изведнажъ настана ужасенъ мракъ. Това се видя на баба Лалка тъй страшно, че тя се разтрепера. После обаче тя премисли, че е мръкнало, та се успокои и дори се мъчеше да задреме, ала не можеше, защото щипеха й и смъдяха клепачите.

Най-после тя чу, — вратите скръцнаха и влезе . . . Сандю ще е, кой другъ. Баба Лалка би си разкрила очите, но на ли беше тъмно, пъкъ и тежаха й клепачите, та тя само заслуша. Сандю пристъпваше, ето го, седна при нея, пое й ръцете. Какъвъ й е кротъкъ той, веселъ и хубавелекъ! Баба Лалка запъпри клепачите си, — иска да се втренчи, макаръ и въ мрака, че да види милото си. А Сандю така некакъ й застиска ръцете, та и баба Лалка се посепна; — пъпреше тя

клепачите си, но не можеше да ги разкрие, — лъчите на залезващето слънце се бяха остро впили въ тяхъ. И баба Лалка се още пò сепна, като посъзна, че то не ще е мръкнало; разтрепера се, бедната, заклати глава и . . .

И задърпа се, теглеше се назадъ отъ тази тежчина надъ очите си, назадъ отъ дневния светликъ, що ѝ гореше зрението, плашеше ѝ вече душата, свиваше ѝ сърдцето . . .

Сандю настръхна; развълнуванъ и пианъ средь самотата въ мъчната тази минута, той запъпли съ пръстите на ръцете си по ръцете и раменете на своята майка и прегърна я, застиска я просълзенъ . . .

Тукъ вече съ последно усилие разлепи баба Лалка сковаките си отъ слънцето слаби клепки, алчно и лудо загледа, па видя-видя милата си последня рожба, разтрепера се, отпусна се на гърдите му и проплака, безъ сълзи проплака . . .

— А бе, мале, че да си по-добре, азъ самъ ще ти кажа да идемъ, — бъблеше Александъръ и я милваше.

— Рекохъ, че ослепявамъ, — отвърна баба Лалка глухо.

— Амѝ. . . нищо ти не е. Само си нещо слаба отъ неколко дни, — успокояваше я Александъръ: — да си малко по-добре, то бихме още утре тръгнали, ама. . .

Баба Лалка зачудено дигна очи и впи слабъ погледъ въ светлите очи на сина си. Тоя се изчерви. На Сандя много се щеше, да е на батювата си свадба въ Шуменъ! Ала освести се той сега и смънка:

— Ама те ще дойдатъ, бе мале.

Баба Лалка нищо не отвърна, а поръча само да ѝ сварятъ едно кафе.

И пъшка тя после, докатъ сложиха на чардака да вечерятъ. Слушаше отъ стаята си баба Лилка, какъ снаха ѝ шета, че туку заигра жилката ѝ подъ лъжичкитѣ — стана тя па също се разшета: запребира. . . Хе, ще върви тя утре на Шуменъ, никого не слуша! А Сандю ще дойде съ нея, — какво ще: — чева ѝ много остава още да живее, та да я не слушатъ? . . .

— Минчо, сине, азъ сметнахъ, каза баба Лалка като излезе следъ малко при трапезата на чардака, а отказа да седне: — то. . . Сандя ще пуснешъ, че ще ме заведе той въ Шуменъ! отпоче тя.

Минчо се заекна, жена му изкриви устни на усмивка, а Александъръ зина.

. . . Следъ малко шумно вечеряше Хаджи Гунчевата челядь. Минчо кривеше глава, мърдаше рамене, а младиятъ лу-

детинъ Сандю туку плескаше длани и изчекналъ си бе устата да се смее, че „Дядо имъ Цанковъ,“ — както преплесваше той маминка си, — „щялъ да излезе пакъ на политическото поле.“ . . . . . .

Петлите редеяха, — деньтъ настъпваше. Но тъмно бе още въ бабината Лалкина стая, тъмно бе и въ целия старъ Хаджи Генчевъ домъ, прилепенъ о хълма туку подъ гората.

Баба Лалка излезе изъ стаята си, съ верни, тежки стъпки, прекоси софата и бутна една врата отъ ляво, та влезе въ стая, която гледаше надъ самата Янтра. Едва тукъ тя посегна съ опитна ръка, драсна кибритъ и запали ламба една, що стоеше надъ масичка до креватъ. Бавно се разля светлинката по тъмната въздълга стая. Край праздната стена се дигаше до тавана черенъ ореховъ шкавъ, пъленъ съ книги, трупани, наверно, презъ трийсетьте ученически години на бабините Лалкини синове. А на креватя край другата стена лежеше гърбомъ снаженъ 25-годишенъ левентъ съ извити сключени вежди и съ рошави, неулегнати още мустаци.

Баба Лалка протегна ръка къмъ него, сложи я на глатко избръснатата му буза и каза съ продранъ гласъ:

— Хайде, Сандю, да станешъ.

Момъкътъ сепнатичко подигна глава, премигна после, зачеша си носа, окърши плещи — протегна се и се прозя, че дигна ръка, сложи я сънливо на майчиното си рамо и рече съ изкривени на усмивка уста:

— Ти я не си спала.

И загледа я дяволито съ светлите си очи. Но старата го не гледаше въ лицето, — тя си беше пропиляла погледа унесенко по снагата му.

— Да не е рано, мале? — каза Александъръ и стана.

— Рано то: петлите прегракнаха! — отвърна баба Лалка, сложи се на столъ и заседя като мумия.

Момъкътъ преви гъвкава млада снага, навлече си панталоните, закърши костите на широките си плещи, та си преметна коланите. А старата го гледаше, видеше да играятъ тия мишчести членове, да се кършатъ тия широки кости, тъй глатки, гъвкави, силни. . . Гледаше тя, а хилядите бръчки около очитѣ ѝ замираха, наведените надъ косматата ѝ вече устна протънели ноздри не се подуваха, проточената ѝ подъ острата челюсть една гуша се сплескваше, а покой, мирно безсилие, сънливость — това едничко бликаше сега на лицето ѝ изъ неведомитѣ драгости на майчиното сърдце!

II

Сънъ въ колата.

Зората трептеше надъ Градището; тясното небе надъ дивната усоя се издигаше високо, модро; наведените надъ Янтра къщи разтваряха старинните си прозорци: а изъ шубраците надъ тяхъ, подъ скалитѣ, славеите допяваха кършните песни на своите утренни радости, примамки, любовь.

По каменистите улици профуча файтонъ и после малко се озова средъ море отъ зеленина.

Баба Лалка лежеше на три пухови възглавници въ файтона, мижешкомъ гледаше, какъ около ѝ целиятъ святъ хвърчи, и стягаше ѝ се сърдце, жилката подъ лъжичките ѝ потръпнуваше — ето, повлече я смътно щение, сякашъ старата ѝ душа пръпва да скочи на вънъ, че да се простре и да потъне въ обайната крилата зеленина, що хвърчеше край файтона...

Виеше пътятъ, Янтра се губеше низъ скалите, коньете тупаха нозе, файтонътъ се огъваше като великденска люлка и — раменете на баба Лалка все по-отпадаха, главата ѝ дотежаваше... На край тя си я отпусна на пуховата възглавница, а клепачите ѝ потръпнаха, натегнаха и се слепиха.

Александъръ, седналъ бодро срещу майка си, втренчи се въ свитото ѝ личице и се ухили.

Файтонътъ прекоси презъ дървено мостче, та то изгърмя подъ копитата на коньете и чу се като гърмежъ на топове издалечъ. Баба Лалка се сепна, поклати плахо глава. . .

Поклати тя плахо глава и пакъ я отпусна, па втъна въ билъ или не билъ сънъ. . . и милъ, и мъчителенъ сънъ!

. . . Забързала, търчи Хаджи Гунчевица. Поразници, топовете вече и отъ тукъ се чуватъ, а те пустнали чарковете, хемъ и деведесетьте? Ако имъ е дала тя снощи такъва команда, то отзаранка не са ли чули, и децата го вече знаятъ: — боятъ на Плевенъ станалъ много страшенъ, а голяма войска идела отъ Цариградъ, много щяло да се разбърка! — Разпъхтяла се властната чорбаджийка, сили се да извика отъ далечъ на хората си, ала не може, защото я срамъ набило, че се видяла запретната до глезените. . . Ала нека си речали хората за нея, какво щатъ: — тя ще имъ викне тямъ, хаирсъзите; зеръ какво са се разбързали въ това размирено време — да спратъ чарковете, да заключатъ долапите, че да ѝ дадатъ всичките ключове и да се запиляватъ!

— „Не се залисвай, кузумъ,“ — като да ѝ е заговорилъ пъкъ отъ страни беятъ; — „нашиятъ аянинъ слязълъ въ Бал-

капанъ, та тамъ чулъ и отърчалъ да види чорбаджията въ беледието. . . И го видялъ — запрянъ е!“

Разломило се сърдцето на Хаджи Гунчевица, като съ ножъ. „Чева е човекъ убилъ,“ мисли тя; „да го вематъ въ ръка, да го държатъ въ беледието. . . сякашъ не виждатъ, какво е размирено време.“

— „Ха, възъмъ, тапии ли, пари ли, стока ли,“ — говори ѝ пакъ бащински беятъ; — събери какво отъ гдето можешъ и тичай въ Стамболъ, че да посрещнете.“

— „Боже, че какъ да посрещнешъ,“ мисли Хаджи Гунчевица; „то да туришъ сега въ работата си не 19,000 лири, като насъ, ами биле и 99,000, пакъ ще ги разпилеешъ и не можешъ посрещна ни ботка.“

— „За друго гайле не бери,“ — дума ѝ беятъ — „девлетътъ е видялъ добро отъ стопанина ти: и заптие ще ти дамъ, и пъть ще ти сторя.“

И забързала Хаджи Гунчевица за у дома си ужъ, пъкъ то тя си била въ стаята, заптието я чакалъ долу, тя тряба чвърсто да се облича. Вземала тя и тапиите, и майчините си нанизи, и своите наполеондори и гривни — всичко вземала, а затаила се е нещо, мисли, ще отърчи отъ тукъ въ Севлиево, че въ Ловечъ, че въ Дряново: тяхъ по тамъ е цялъ познатинъ той, нейниятъ стопанъ Хаджи Гунчо, и Богъ ще имъ отплати тямъ, ако те сега не скочатъ да го отъмнатъ отъ ръце. . .

Затаила се Хаджи Гунчевица, мъчи се ужъ да спомня имената на еснафътъ хора по Севлиево, Ловечъ, Дряново, а пъкъ ръцете ѝ сноватъ въ сандъка, дирятъ онова . . . ужъ знае какво, пъкъ го е забравила . . . . ха, светватъ ѝ очите, сърдцето ѝ забива — тя вече знае, бръква въ дънъ сандъка и изважда — кадифяна кутийка. Пръстите ѝ треперятъ, като на трескава: отмахва позлатената кукичка на кутийката, отхвърква ѝ капачето та блясватъ . . . . два големи като металичета елмази, светли като звезди, бистри като роса, съ по шесть мънички капки на околъ и съ по три навървени отдолу . . . Като тия елмазени обици на Хаджи Гунчевица други въ Габрово не са виждани! — Бърза ужъ тя, а пъкъ ей, приковали ѝ се очите въ тия елмази . . . премаля ѝ, бликватъ ѝ сълзи . . . И заплаква сега Хаджи Гунчевица надъ своите елмази, заплаква и мисли, че не е тъй плакала никоги въ живота си.

Опоила се въ сълзи Хаджи Гунчевица надъ скъпите си обици, а въ уматъ ѝ билото се премята. Зеръ дете беше тя като несвестна невяста и горко бе плакала, кога престъпи мъжовъ прагъ, а после, колчимъ той посегнеше къмъ нея, трепе-

реше му тя, боеше му се отъ незнаенъ страхъ. Глупежъ, глупежъ бе тя тогизъ, не знаеше нищо и нищо не проумяваше отъ света. Ала после... следъ първата зима, когато го тя чакаше въ ранна пролеть да се завърне отъ Цариградъ... ехъ, нощи мили, блянове неписани! Не му се тя посвени, кога дойде часътъ не се вече убоя, кога го зърна, ами остави му се съ замъглени очи, пъкъ пропъпли съ ръце, нерешително го замилва по бузите, по врата, а после... после се забрави, разпетла му сама ризата на шия, вдетинено втикна личицето си въ пазвата му и галено намести меките си бузи по меснатите му и вълнести гърди... Така си бе тя бленувала въ дългите зимни нощи, така бе мечтала, кога го чакаше! А той едвамъ тогазъ сякашъ я опозна, че скочи — тряба да беше забравилъ нещо — скочи, отърча до голямата си чанта и скоро се повърна, че цвъркна до гушката ѝ неусетно — ето тази кадифяна кутийка! Отвори се и я озари, омая, опи съ тия елмази! — Премята се така некогашното въ паметьта на Хаджи Гунчевица сега, а застискала си тя съ отровено сърдце елмазите и облива се съ сълзи ужъ, а сладко ѝ е на сърдцето, мило ѝ е, горещо... Тя му на скутъ кацаше като птичка тогази; детски по часове се гладаше въ огледалото съ обиците на уши и отърчваше при него, коленичеше до него на миндеря, играеше си съ снопа сребърни минцове, прехвърлени презъ шията му, събрани въ пояса о златния му часовникъ; пъплеше съ ръце по цялата му снага; засукваше му черните мустаки, хилеше му се, милкваше му се и безпаметно впиваше устни въ неговите... Караше го после правъ да става и гиздеше го, пререждаше гънка по гънка диплите на дънестите му потури, поясътъ му разперяше до гърди — кесията на една страна, часовникътъ на друга — , фесътъ му одухваше съ алени устни, пюскюльтъ му разреждаше съ тънки пръсти, па дигнеше десница, разрошевеше ситно едва видимия му подъ феса черенъ перчимъ, че — впиеше погледъ въ въгленните му очи, гледаше го и потръпнуваше, а лявата ѝ ръка попълзеше, ужка яката му оправяше и... туку изведнажъ пръпнеше, тя обвиеше ръце о шията му, че отпуснеше се цяла — нежна, гореща — цяла на мъжките му гърди, отпуснеше се безъ дъхъ, като слисана, магйосана....

Не, Хаджи Гунчевица сега вече се е забравила: тя планини ще прескочи, морета ще преплава и ще намери своя стопанъ, ще го отемне отъ ръце, па било и на край святъ!

Тя въ неговата стройна мъжка снага беше всичко изпитала, вкусила, разбрала!

Като ранена тигрица се е потресла Хаджи Гунчевица и скача...

Скочила ужъ тя, а предъ нея се заредили пелени и въ тяхъ гугукатъ.... те, дечицата ѝ, и всички са пеленачета, а това не я очудва: — гаукатъ, плачатъ, те — милите ѝ, всички отъ сърдце откъснати... плачатъ, плачатъ, а сълзите имъ са сладки, смуче ги отъ очите имъ тя, па ей доспало ѝ се и ней, мъчи се да се намести средъ тяхъ... залюлява ги въ прегръдките си всички вкупомъ, па се люлее и сама . . . . .

. . . . . .

Файтонътъ се люшкаше леко по стръмния пътъ къмъ Царева ливада та залюляваше опряната о възглавницата бабина Лалкина глава. А сълзите ѝ отъ сърдечния сънъ се прецеждаха презъ слепените ѝ очи и обливаха восчаните ѝ набръчкани страни.

Сандю се беше навелъ и стискаше майци си вкочанелите ръце. Той се хилеше, като да четеше презъ тия ѝ прозрачни клепачи виденията ѝ. А тя — раздрусвана отъ файтона все по-силно, пъкъ и стискана за ръце отъ сина си — омота нишките на видението си; презъ единъ моментъ насмалко щеше да се събуди, но не можà да разкрие слепените си клепачи, па смути се сякашъ отъ нещо, после я обзе страхъ и — изтръпна, като ужъ се досети, че била пакъ на вампора по морето на пътъ за Цариградъ, та отъ това ѝ тежи така на очите, както и бейката нà, що лежи до нозете ѝ, също не може да си отвори очите... Дано се Богъ смили и надъ нея, надъ бейката, че съ коя друга ще намери тя, Хаджи Гунчевица, своя стопанинъ тамъ, въ Цариградъ... Боже, само да го намери!

... Ъглеца на бабиното Лалкино десно око прогледа, па плахо опули тя изведнажъ и двете си очи: — стопанина си да намери!... Че на ли се той помина! На ли и костите му измиха!...

— „Помилуй ме, Света Богородичке! Света Петка и Света Мина, помилуй ме!“ — Зашепна спасителна молитва изплашената отъ съня си стара жена, и насили се да дигне ръка, че да се прекръсти, но...

Но Александъръ ѝ стискаше ръцете и плахо я опомняше.

А файтонътъ се беше плъзналъ по гладкия пътъ и летеше средъ зеленъ губеръ цветни ливади....

III

Шефътъ.

Нищо ѝ не бе на баба Лалка, — здрава и читава пропътува тя съ файтона, а нощесъ въ железницата спа като

горски овчаръ. И досущъ бе забравила присънилпятъ ѝ се лошъ сънъ при Царева ливада. Само по-умореннко седеше сега на файтона отъ станцията до Шуменъ и рядко се наканваше да се поозърне, да поразгледа божните чудеса на околъ: назадъ презъ могили се дигаше ридътъ на Абоба съ изправените камъне, отъ ляво се пенеше поднебния конникъ на Каспичанските скали, а напредъ презъ разхълменото поле се дигаше тъмниятъ стълбъ на Стара планина. — Александъръ държеше сянка и туку се извиваше да гледа напредъ. Той беше телеграфиралъ на батювците си, и те не можеха да ги не посрещнатъ, но — никой още се не мярваше по бялналия се далечъ пътъ. Младиятъ момъкъ беше нетърпеливъ; навремене смигаше той очи дяволито: — „смирна“, — ще имъ викне; — „да живее шефътъ!...

Залутани по небе облачета превърнаха юлския слънчевъ некъ на задушна марня. Баба Лалка се потеше, а душата ѝ все по̀ се стесняваше, па туку я помами смътна грижа, повлече ѝ и ума и сърдцето назадъ въ Габрово: стаичката ѝ се замярка предъ отмалелите ѝ очи; внучките и внучетата ѝ отъ Минча се заредили въ паметьта ѝ.... Заразмисли се старата жена, — това и онова е оставила неприбрано, пъкъ то сънятъ ѝ при Царева ливада не ще е туку тъй, но дано я Богъ поскоро прибере, и не че ѝ е нещо въ старините, има си тя 10,000 гроша — те са тамъ, въ сандъчето подъ леглото ѝ... ха, ключътъ да ли....

— Мамо, ще те моля, — смути Сандю майка си, що бе задирила ключа отъ своето сандъче; подкани ги ма, да ме подпомогнатъ щогоде, че на ли съмъ ти казвалъ, и азъ си имамъ малко спестени, та да замина вече тази година — поне въ София, ако не въ странство.

— Ще имъ река, бре синко, — отвърна му баба Лалка, като бе вече набарала въ платнената си черна кесия малкото ключе отъ сандъчето; — ама не чу ли ги есенеска, Сандю, то се не можало, трябало да си навършишъ учителството.

— Ами, не можало. То се може, туку те се скъпятъ, мале; за менъ като е, скъпятъ се, че не люлея никому.

— Е, ти пъкъ вижъ, бре синко, посложвай имъ се.

— Не мога, мамо! Азъ си имамъ свои убеждения..... Чуй ме ти — то ти ще я свършишъ — ха, искамъ те да хванешъ за яка бача Тотя! Ние лани гонехме много заеци, та не хванахме ни единъ, — на ли маминке?

— А че той ги тяхъ командари, бре Сандю! То да рече веднажъ той, ама нà... Казвамъ ти, синко, да си имамъ азъ,

хичъ не ще ги моля, туку.... пропиляла съмъ чедо, и това, що съмъ имала за старини.... Ей ме сега, останала съмъ на бача ти Мина. Да рече и той да се разболее....

Сандю я погледна и усмихна се дяволито. Но баба Лалка се не посвени — чева пъкъ смятка ще си държи, какво е говорила преди две недели. Тя тогазъ — когато го посрещаше — му каза наистина: да не мисли, ако му не помогнатъ батювците му за да се изучи, то тя си има свои десеть хиляди гроша и тяхъ ще му даде, — ней те що са, не ѝ трябатъ вече. Каза му тя наистина това тогазъ, но колкото да му се порадва, а инакъ нема̀ баба Лалка би си дала скътаните за старини пари!

— Мамо, я! — скочи драгостно Александъръ.

Старата жена погледна и се позашемети: файтонътъ се впусна по стръмния на долу пътъ, а изотсреща по баиръ слизаха насамъ десетина файтона. Въ дола между двете тия криле на пътя се мяркаха кладенецъ съ криво дърво отъ една страна, а отъ друго — сгърбушено едно турско ханче.

— Те са, мамо! — зина Александъръ.

— Кои бре?

— Те ма, батюви!

Баба Лалка дигна ръка надъ вежди за дано различи нещо, но видя само черни точки, които се гонеха като псета, та се извиха и начугулиха къмъ ханчето като надъ мърша.

— Монко е, мамо, ей ги идатъ! Монко е съ годеницата си! — викна следъ малко Сандю, като развя съ ръка бяла кърпица.

Баба Лалка се намуси, но все пакъ стана и загледа нетърпеливо.

Между файтоните предъ ханчетата беше замърдалъ мравунякъ отъ мъжье, жени и деца. Те обаче скоро изчезнаха — на пътя само тройца: двама мъже и една жена.

— Не са бре те, — каза баба Лалка; — я, още единъ съ тяхъ.

Каза тя това и седна, а топликъ ѝ бликна на душа: — позна тя тия, що ги е отъ сърдце откъсвала!

— Ха, че то батю Тотю е съ тяхъ, бе мале, не видишъ ли! — отсече Александъръ.

Но баба Лалка не дигна вече глава; само все по̀ се мръщеше. Защо? — Нема̀ сама знаеше!

Най-после файтонътъ спря и потенъ, разпъхтянъ пълниятъ Тотю — кръвенъ червенокосъ, прехвърлилъ 40-те — отърча и пое на ръце своята майчица.

Баба Лалка бе замижала и мислеше: — таквазъ си е, каквато и на портрета: горда, големскà дъщеря. Тъй, тъй, целуни ръка! Все е честь, па била си и най-първа мома въ България, — все ти е честь да станешъ Хаджи Гунчевчина снаха!“

А готовата невяста не веднажъ целуна баби Лалки ръка и спря най-после предъ нея висока, стройна, накичена като пеперуда. Тогазъ баба Лалка разкри очи, та тъща и снаха усмихнато се спогледаха: — поизкривиха си устните и за минутка нещо по женски се изпитаха съ очи.

Ела, дъще, — каза после старата жена, наведе високата годеница и я целуна по челото.

Симеонъ свенливо, но и боязливо следеше изпитливата си майка. Тая застиска съ пръстье бузите на годеницата, канеше се сякашъ да я поплеска милаво, но лицето на пеперудката бе тъй меко, щото бузичките се изгубиха подъ сухите ръце на баба Лалка, та тя напипа само крехките кости на лицето ѝ и не щя да я поплеска, ами само си протри дланите по нежната кожа и събра пръстье, че ощипа пуховата моминска гуша.

— Е, мале, обърни се сега и къмъ насъ де! — каза прегракналиятъ отъ тлъстина Тотю.

Баба Лалка се извърна и поразкри беззъбите си уста къмъ двамата си сина.

— Ей ме, ей, — продъвка драго тя, поклати заканително глава на Симеона, а на Тотя каза: какво — какво си, гледашъ ли си работата или . . .

— Ха сега, — ухили се до уши Тотю, комуто бе драго, кога майка му го гадеше: — ти това сега остави, и насъ вече видя, туку я се обърни . . .

Баба Лалка нехайно се извърна, ала изведнажъ блянаха и запряха мъничките и очи: — иззадъ единъ файтонъ се показа и забърза куцукъ куцукъ единъ високъ, намръщенъ мъжъ.

Това беше бабинътъ Лалкинъ Драгни — вестникарътъ; него тя вече три години не бе виждала. Той бързаше сега къмъ нея и се мръщеше все пó развълнувано.

— Че засмей се! — хрипло промълви като на себе си баба Лалка, пристъпвайки вече и сама къмъ него; „цялъ Св. Никола е, въ денъ му се и роди“, — мислеше тя; „все съ това кораво сърдце. Куцай, куцай сега, въ сръбската война кой здравъ, кой хитъръ, а той съ три рани!“

— Мамичке! — пробъбла Драгни и горещо притисна до гърдите си своята майка. Ала тя не свари да му се нарадва: презъ рамото му зърна, че изъ файтоните се проточи . . .

Изъ задъ файтоните бликна шарена чета отъ десетина малки и големи, наперени и светли момиченца, дечица па втурнаха се те чорлови, палави, засмяни и шумно обкръжиха баба си.

— Че пораснали . . . я каква е пораснала, боже! — давеше се отъ драгости баба Лалка, и ето я, защипа по своему бузите-божуръ на Драгневата Невенка — първицата негова уцеляла рожба, що баба Лалка преди шестнайсеть години бе ядосано сама извлякла на святъ, като бе прогонила три хаирсъзки баби, че отъ тогазъ и Драгни се беше видялъ съ деца, а и невястата му вече не добиваше тъй мъчно.

Зави сега баба Лалка ръка о шията на това божуръ-цветье, че залисано се загледва средъ купа палави деца, спряла като воденичарска квачка средъ пиленца. А едва тука поникнаха предъ нея, като изневидяло, и две отъ снахите ѝ — Драгневица и Николица. Децата заплескаха ръце, като да бяха скроили някаква игра на баба си.

— Ами где ти е мъжо, мари? — хилеше се баба Лалка на снахите си, а пъкъ се задърли на Николица, защото се сърдеше на нейния мъжъ: — слушаше го, че се впусналъ въ това крамолно партизанство, воделъ хиляди селяни по себе си, та го избрали на голяма служба, ала невидяла се, — то партизанството е нещо, гдето може да изеде главата на човека.

— Въ града е ма, ще ни посрещне, — отвърна тая и хитро се ухили на свекърва си, като да ѝ думаше: „дърли му се ти, на ли е той големецъ, на ли съмъ и азъ тъй големски облечена!“

— „Знамъ те азъ тебе, каква си; ти го него насъсквашъ“, — мислеше баба Лалка, като ѝ клатеше заканително глава, и едноманъ милваше съ ръце Миря — едно проточенко на ръстъ момче съ изнурено лице и гимназистка шапка. Погледна го баба Лалка, па зина и хрипло заплаши снаха си:

— Мари, Мирю ми не харесва! Да го пазишъ, че няма хаиръ отъ тебе! Азъ съмъ ги деветь отгледала — мъже, като планини, а ти . . .

Кисна годеницата, разсмя се и Монко, та баба Лалка се извърна . . .

И се замая, слиса се бедната жена: средъ навалица мъжье, жени и деца, между които тя сега стоеше като орлица въ роякъ орлета, — средъ тая навалица, пакъ като изневидяло се беше явилъ сякашъ самиятъ баща орелъ — издигналъ се надъ всичко съ бляскави еполети на плещести рамене, съ усукани буйни

вѣси надъ Скобелевска брада и съ Скобелевска шапка на глава — пѣть пръста широкъ червенъ ширитъ . . .

Снажнятъ Атила бѣ това, бабинътъ Лалкинъ юначина, който беше бягалъ и престоя осемь години въ Русия, та тамъ се бе оженилъ. Баба Лалка го беше виждала преди две години: — когато той си дойде отъ Русия, свърналъ бе нарочно при старата си майка въ Габрово и отъ тамъ прекоси Шипка, та отиде въ София. Но тогазъ баба Лалка му се беше някакъ убояла, та не бе могла да му се порадва: той сочеше мълчеливъ такъвъ, държеше се изпъченъ и говореше някакъ си съ пò други думи . . .

Сега обаче, щомъ баба Лалка дигна очи, Атила ѝ се тъй ухили, тъй милаво усука дебелъ и голямъ мустакъ, щото трепна отъ умиление старата жена, възрадва се тя, позна сякашъ тепърва рожбата си и защапа насреща му, затаи се и смътно мислеше въ драгостьта си: „мили . . . скъпи на майка . . . скрили ми се, излизатъ единъ по единъ, само . . . зеръ боятъ се, да ме не възрадватъ изведнажки, та . . .“

А Атила се наведе и целуна майка си по двете разтреперени бузи, па я поведе къмъ ханчето.

„Да не е пъкъ довелъ жена си и децата си“, — премисли баба Лалка, кръвь ѝ бликна на лице и разстреперена му застисна тя ръцете. Тя не беше виждала неговите жена и деца, и когато мислеше за тяхъ, наричаше ги „жена му“, „децата му“. Зимъсъ той ѝ бе писалъ, че се е вече наканилъ да ги доведе въ България.

— Защо не си стояла, маминке, въ къщи, — проговори Атила; — ний щяхме да дойдемъ тамъ. Азъ отъ тукъ ще слеза въ Варна да посрещна децата — идатъ си вече отъ Русия, — та гласяхъ съ тяхъ да ви намеря на нашия, габровския манастирь.

Баби Лалки ледецъ сякашъ се стопи въ сърдцето и съ пискливъ гласъ тя зина: — ама не са ли тукъ?

Но тукъ секна тя изведнажъ, спря и разтревожено отначало, а после дяволито почна да се накланя, да наднича, също като дете на нива, кога зърне лалугеръ.

А бре . . . деца бре, — фъфлеше тя слисано залъгана; — че той е нà . . .

— Кой ма? — хилеше се вече Атила.

— Ха, крий ти, хитрувай: — Крумъ е, тамъ хе наддничаше!

Изъ вратата на ханчето наистина вдетинено надзърваше и се теглеше мъжско лице.

— Амѝ, сторило ти се е! — гладеше си весело Атила дългата брада.

Но баба Лалка вече не слушаше, — тя зина и кресна къмъ Крума:

— Крий се ти, крий! Толкозъ ви е асла мила майка ви! Дошелъ тукъ, синъ докторъ, а пакъ менъ не искатъ да доведатъ!

Предъ низкото ханче излезе единъ тънъкъ мъжъ, префиненъ, сякашъ парижанецъ, съ сини очилца и слепени надъ устните мустачки. Той се либаво хилеше и розовите му устнички откриваха два реда редки, чисти, но не твърде малки бисерни зъби. Свършилъ бе Крумъ по медицината въ Лионъ и успялъ беше да се издигне до управитель на държавната болница въ Сливенъ.

— Ама за това пъкъ и ти ни послуша я! — отвърна той глезено майци си.

— Амѝ, трябаше и да ви послушамъ. Да мълчишъ, че знашъ ли . . . краката ме не държатъ вече, утре ще легна, и ще тръгнатъ тогазъ хорски докторе да имъ пълня джебовете!

Дигна Крумъ кършенъ смяхъ, застиска майчините си ръце и викаше:

— Пусти гладъ ще пука . . . пъй че гладъ ще пука по всички доктори, ако чакатъ на моята бабанка майчица.

Тъй мисли ти! — ококори му се баба Лалка, ала смехътъ на Крума се подье иззадъ нея и се разля на вънъ пръснато като опашата звезда.

— Ура, да живее шефътъ! — улучи време та крясна Сандю, подхванатъ отъ остри и меки плесканици на ръце.

Баба Лалка раздразнено се извърна и проточи вратъ.

— Да мълчишъ бре! Не видишъ ли подъ носа си вече рукли паламарски. . . Бъръ-бъръ. . . знамъ азъ—шифъ мифъ. . . знамъ азъ какво думашъ — невидело ви се!

Смехътъ кършно се изви пакъ на вънъ, а изведнажъ се подйе отъ нечии гласове и отъ вътре, въ кръчмата.

— Хъ! — отвори баба Лалка широко уста, за да слуша; — наистина, бре Круме, де ти е Димка, че и децата?

Старата клета жена се вдетиняваше отъ драгости. Тя се сниши, за дано надзърне въ кръчмата изподъ мишцата на сина си, но тоя си сви ръката; майката се дърпаше насамънатамъ, ала Крумъ пъргаво заприщваше вратата. . .

— Чакай, искашъ да кажешъ, мамо, — викаше ѝ той; — то Димка, па и децата са тукъ, ами искамъ да кажешъ,— ха улучи: кого няма?

Баба Лалка се извърна, погледа шарената своя шумна челядь и смутена почна бързо да мига съ безресите си клепачи. А смълчаха се и всички — онемяха.

— Е, нà. . . че то. . . ха, Никола го няма. . . неговото партизанство. . . — пробъбра неуверено баба Лалка: — досещаше се, че ѝ липсува някой.

— Ти за Никола не мари сега, — мляцна съ джуни по своему Крумъ; — вижъ някой хе по-другъ. . .

— А бре че Минчо. . . . Ехъ, деца, той ви е за баща на място, бре! Та що го не е тукъ сега, че да ви погледамъ всички. . . белки за последньо е, — думаше баба Лалка и тръпна за да се разчувствува, ала личеше ѝ, че то не е до Минча, другъ още някой липсуваше, но омаяна беше бедната жена, гледаше като опиянена. . . Па дигна тя заблудено рамена и — киснаха пакъ предъ нея малки и големи деца, запляскаха ръце на недосетливата си баба, а ето, подье се туй и вътре въ кръчмата. . .

— Ахъ васъ. . . . глей ги — грейна изведнажъ като Априлски день лицето на баба Калка; — криете. . . то Асень ще е вътре бре. . . съ булчето си, ха? — и устреми се тя, иска да влезе, а две едри сълзи ѝ премрежиха погледа, та безсилно се облегна о ръката на Крума.

— Че що ми не кажете, бре Круме, — промълви после тя; — нека дойде де . . . . искамъ да си я видя . . . . моята перпелешка. . . .

Средъ купътъ други деца въ кръчмата се изтъпиха сега Асень съ невястата си. Тая беше въ положение, — едва престъпваше. Но пакъ дигна ръце къмъ тъща си, пакъ се показа за „перпелешка“, както я наричаше баба Лалка, колчимъ зимъсъ си спомняше, какъ я бе тя срещнала лани на свадбата въ Казанлъкъ.

А баба Лалка, макаръ и отпаднала отъ радости, щомъ я зърна, щомъ се втренчи въ напетненото ѝ вече лице, изведнажъ напери рамене, проточи вратъ и — туку разкри очи, усмихна ѝ се — също съ оная галена усмивка, съ която Исусъ Христосъ е протегналъ ръка на давещия се апостолъ Павелъ. . . Па дигна коравата си длань, сложи я о горещата буза на невястата, че ѝ задума:

— Вижъ . . . а ти ми се не бой! Хичъ се не бой! — и като се огледа, додаде тихо на ухото ѝ: — азъ като ти кажа нещичко, ти ще видишъ, че всичко ще мине като на сънъ! . . . . . .

Когато сърдитото юлско слънце преваля къмъ западъ, една шумна и сяйна опашата звезда се проточи низъ кръчмичката къмъ файтоните, тамъ се разтури, като жерави, кога да кацатъ: баба Лалка взе при себе снаха си перпелешката, а на среща си тури румяната Невенка наредъ съ Сандя и потегли. Тоя подигна глава, изгледа навърволените следъ тяхъ файтони, па скочи, дигна шапка, развя я къмъ всички и завика:

— Асъ съмъ адютантътъ . . . на шефа . . . да живее! . . .

— Ще паднешъ, бре лудо! Седни бре! — Задърпа го и пресече баба Лалка, а после сниши гласъ: „ама азъ сбъркахъ“, каза; „то трябаше да те туря при батя ти Атила, че да видишъ, щеше ли да мърдашъ“.

IV

Царство земно.

Почваше свадба въ големия салонъ на бирарийната фабрика у усойните шумненски „Кьошкове“ подъ „Крумовите врата“.

— Това е моята скъпа майчица, — ето я, господа! — повелъ бе Никола Хаджи Гунчевъ своята майка и я представяше на тайфата си — окръжния управитель, кмета и двама депутати.

Туй ставаше, когато слезлиятъ отъ десетината файтони шаренъ святъ нахлу въ бирарийния салонъ.

Край дъсчения стоборъ въ накиченото съ зеленина дъно на салона бяха наредени две маси за гощавка. Край тяхъ седяха вече няколко купчини челядь — семействата на двата депутата и на градския кметъ, който беше сега и вънжниятъ тъстъ на младоженеца Симеонъ.

— Стара, безценна майко! — мълвеше Никола, като поведе своята стара майка къмъ масите, а отъ умиление слъзлива влага играеше въ очите му; — вижте почитаеми госпожи и господа, — представи я той тамъ — тази златна женица е божие крило за всичкия този безброенъ святъ!

Никола направи съ ръка голямъ кръгъ задъ себе си надъ множеството мъжье, жени и деца. Ако тукъ би присътствувалъ някой отъ политическите врагове на Никола Хаджи Гунчева и го видеше въ това му синовно разслабление, то строшилъ би съ песникъ някоя маса, за да го провъзгласи на „велзевулъ“, защото тоя сега наистина досущъ не мязаше на такъвъ, какъвто биваше, кога воловаше по избори.

— Както, почитаемо събрание, Нейно Царско Височество Княгиня Климентина, Майката на възлюбленния ни Господарь, е за народа ни като Божие крило. . .

. . . Александъръ се озъби като боднатъ и пришепна на батя си Атила: — „ха сега де. . . на сега: мама е нещо пòвече отъ шефъ!“ — Атила го чу, па не дослуша речьта на Никола, а мустакитѣ му зашаваха, като у известна тварь, кога си попари муцунката. Между туй куциятъ Драгни сви лявото си рамо, издигна дясното, извърти се връхъ петàта на здравия си кракъ, изпусна нещо не за предъ светъ изъ големите си уста, па ококори горнята си устна, че загледа край носа мустаките си. — Асенъ едничъкъ, като същи военен, извърна на страна глава, сякашъ за да покаже, че не е кривъ за политическите излияния на бача си Никола, па наведе се и попита либаво изнуреното си булче: „умори ли се, гълъбче?“

А баба Лалка не се знаеше, на небето ли е или на земята. Никола свърши сладкитѣ си думи, Крумъ докторски се хилеше одобрително къмъ двамината депутати, Симеонъ се червеше, но това не личеше, а Тотю изпъчи и така изпъчената си отъ тлъстина снага, че пое майка си за ръка и я отведе — отведе я на главната маса край стената: средъ наредените столове тамъ се дигаше нещо като тронъ и на него покачиха баба Лалка, сложиха я и потъна тя до кръстъ. . .

Осемте бабини Лалкини синове плеснаха шумно ръце срещу тъй достойно поставената на чело своя майка, па забравиха те своите различни боравения по белия святъ, отпуснаха човешки сърдца, възрадваха се и — подйе се свадбата на Симеона.

Отъ ляво и отъ дясно на баба Лалка седяха новите ѝ сватъ и сватя. Сватъ ѝ кметътъ услужваше ѝ тъй покорно, тъй поднасяше паничките въ самите ѝ ръце, че баба Лалка се топеше и комай ѝ идеше да скочи отъ трона си. Ала срещу нея седяха управителятъ и депутатите, че прехвърляха и те, каквото хубаво намеряха, отсамъ предъ баба Лалка, па тя кротуваше въ тоя пленъ. Синовите ѝ се редяха на ляво и на дясно край масата между жените и децата и отъ време на време премигваха ѝ, хилеха ѝ се.

И — лееше се бирата, но лееше се и винцето, защото не само баба Лалка се потрисаше отъ горчивото жълто питие, ами потрисаха се отъ него и Асеновата зълва, и кметката, и депутатските жени.

Средъ ослепителния светликъ на електрическото осветление шумътъ около двете маси все пò се усилваше: всеки

говореше, викаше, разправяше. И смълчаха се досущъ на край само баба Лалка въ високото си меко кресло — нямаше тя кому да говори, любуваше се на всички и на всичко — и още нейния Тотю, отпуснатъ на столъ срещу нея до депутатите, натежнялъ и ленивъ отъ еденье и пиенье.

— Защо мълчишъ? Всички говорятъ — пробъбра на край баба Лалка, ухилена къмъ мълчеливия си застарялъ вече синъ.

Тоя се надигна, за да я чуе, та обърна вниманието на всички и шумътъ около масите позаглъхна.

— Мило ми е, защо да не е тукъ и батю ти Минчо, — успя да викне баба Лалка на Тотя.

— Че защо го не доведе? — отвърна тоя.

— Амѝ, зеръ менъ викате, та да съмъ доведяла и него! — натърти баба Лалка, безъ да забелязва, че всички се смълчаха и я слушаха.

Осемте братя позинаха.

— Какъ да не сме те викали, ма мале? — изчерви се Тотю.

— Да мълчишъ, че като заговоря! — изкриви уста баба Лалка, ухилена до уши.

Мъжете зашушукаха бързо-бързо на ляво и на дясно, за да обяснятъ, какъ е станало идваньето на баба Лалка.

— Че дете ли съмъ азъ, та да ме лъжете бре? — дигна вече яката гласъ баба Лалка, като я бе зачовъркало да обади на света, до колко много я милеятъ нейните синове, какъ се грижатъ за старините ѝ, какъ гледатъ да се не утруди тя нещо отъ пътъ; — та зеръ на ли имъ съмъ майка, милеятъ ме въ старините ми, че седнали да ме лъжатъ, замъ да не тръгна на пътъ: „ти си стой въ Габрово,“ взели та ми писали; Симеонъ, щомъ се венчее, щомъ си свърши свадбата,“ ми пишатъ: „ще си поведе булчето, че ще дойдатъ при тебъ и ведно ще идете на манастиря да прекарате наедно.“ Таквизъ залъгалки, само за да не потегля съ старините си на пътъ!

Кършенъ смяхъ подслаждаше дрезгавия гласъ на баба Лалка.

— Ама не сме те лъгали, бе майко! — отвърна ѝ весело Тотю; Симеонъ още утре щеше да тръгне съ невястата за при тебъ . . .

— Гледайте го сега . . . още и предъ толковъ хора . . . Ще си остави момчето свадбата! . . . За какво ме мислишъ, бре Тотю, че като съмъ остаряла, чева съмъ о . . .

Гърлестъ пресиленъ смяхъ заглуши старата жена.

— А бе стара майко, — намеси се тукъ изтънченият управитель, за да отклони неизтънчените думи на баба Лалка;

— че какъ стана тя тая — туку изведнажъ да се скарашъ съ тоя си кротъкъ синъ?

Ами, скарала съмъ се, — ухили се нехайно баба Лалка; — гледамъ всички викатъ и говорятъ, пъкъ той мълчи, че му продумахъ, а той . . .

— Нима не знаешъ, мале, — каза глухо и дяволито Никола — то батко Тотю говори, ами другаде, — додаде той, блъсна съ ръка къмъ масата, като на картоигране, и посочи какъ се сипятъ съ шепа лири . . .

Оглушителенъ смяхъ се дигна по цялата маса, а баба Лалка заканително поклати глава къмъ Тотя.

— Да го одучишъ, бабо! — викаха презъ гърлестъ смяхъ депутатите.

— Право да ви кажа, ваша милость, — проточи вратъ баба Лалка къмъ тяхъ — всичко му е отъ добро по-добро, туку пустъ опустялъ тоя . . . занаятеца му! — рече, дигна две ръце, че съ палеца и показалците да сочи, какъ се пилеятъ по комаръ на халосъ пари . . .

Масите се разлюляха отъ общия смяхъ . . .

— Браво, мамо! — викна Никола, но скоро се опомни, изкашля се внушително, грабна чаша вино, па — смълчаха се съ спотаенъ смяхъ всички.

— Скъпи ми гости! Сърдечни свидетели на моята синовна и братска радость! Ще ви разкажа нещо, — каза Никола тържествено, но после се облегна съ една ръка на масата, премижа хитро, па се поудума: не ще е длъжко, не ще ви отекча . . .

И почна Никола да разказва:

„Когато дядо Иванъ тури, почитаеми гости, на тясно нашите петстотинъ годишни врагове, турците, то въ Стамболъ ираде излязло, да се пуснатъ въ боя и всички варени въ мляко юручета — галените синове на бейове и паши. Така се свикалъ бейски алай и тръгнали тия, московеца да гонятъ. Ала не щешъ ли, минали — не минали те Балкана и ей ви — зачули се топовете . . . Потръгнала оная тригодишна треска по бейчетата, почитаеми гости, па липсали те до единъ още по пътя — изкапали, изпоразболели се. А кой ти не прибира бейско чедо? Та — такъво нà едно бейче артисало при турското депо и въ нашето Габрово. То било едно писано дете, което само гювечъ едяло и на картички играло . . . За него ще ви говоря, скъпи гости: — ха да пиемъ!

. . . Зачукаха се весело чашите и Никола пакъ премижа — продължи:

„Това бейче получавало въ неделята десеть лири отъ майка си изъ Стамболъ и всека зарань питало нашите българовци: истина ли москофинътъ миналъ Туната? А тия му отговаряли: „Бошъ лафъ“ — и едели му гювечите, вземали му на карти паричките — все въ кръчмата на Дося Чорито Ала ето най-после тича бейчето при Дося, избелило очи, изгубило и ума, и дума: — не знаяло горкото, на къдя! Тука вече Чорито Досю го хваща за ухо, снема го въ подницата си и за бащина си душа му реква: „ще те избавя и като се умири ще те изпратя въ Стамболъ, ама едно искамъ; — ще кютишъ тука, зере инъкъ ще те зематъ еспръ, ще те пратятъ въ Московията, дето живъ ще си замръзнешъ!“ Какъ мислите, почитаеми гости, че е постъпило бейчето? Ето да ви кажа... то постъпило като батя ми Тотю тази вечерь... Но нека вземемъ чашите...“

Баба Лалка беше погълната отъ любопитство, а Тотю възтежко ухиленъ очакваше, каква ще изкара Никола. Тоя дигна чашата и се обърна къмъ него:

— А бе батьо, ами ти баре не знаешъ ли, какво цветье за мирисанье е казакътъ? Що ти трябаше да чоплишъ?

„Почитаеми гости! — обърна се Никола следъ туй пакъ къмъ всички — На зараньта глупавото бейче чуло изъ Чоревата подница, че горе въ кръчмата шуми братисванье: — „добре дошли, братушка! Вий насъ освободили братушка! На̀ водка, братушка, на̀ пастърма...“

... Спотаениятъ смяхъ избухна по масите.

— Почакайте, само почакайте, — замоли Никола — какво мислите, че е направило бейчето? Припнало то, като батя Тотя сега, и хопъ горе: „Добре дошли, братушка!“ — изплезило езикъ. „Ахъ ти, турокъ неверний!“ — креснали казаците надъ бейчето, а то изтръпнало...

— Като батя Тотя! плесна ръце Александъръ.

— На́ го, почитаеми гости, какъвъ се черви батю ми Тотю, ама вий мислите, че не му се пада? Хе, моята майчица, драги приятели, е такъва казачка, дето докато ний вървяхме противъ Дяда Ивана, азъ си бягахъ отъ нея, ама сега — сега ний се гордеемъ съ нашата майчица тъкмо тъй, както милото ни отечество България се гордее съ Русия — ура! . . .

. . . . . .

V.

На постъ.

О, има нещо въ живота, което човекъ сякашъ не иска да разбере; нещо, което природата дене му рисува, ноще му

шепне; нещо, което човешкото сърдце чувствува, човешката душа догажда, но което бяга отъ човешкото внимание, крие се отъ човешките очи, не вдава се на човешката мисъль! Ето, тази кристална лятна нощь подъ наведени стрехи въ свренія у Балканска усоя градъ, съ своята жива дрямка подъ бисерни очички изъ небе, край своите стъклени вадички подъ стрехи и въ градини, съ тая таинствена мрачева, като смъртьта, съ тия неуловими въздишки, като живота . . . нема тя, тази лятна нощь, кристална като стъкло, и опоителна като животворенъ дъхъ, нема тя не ни свива сърдцата отъ влечение къмъ нещо неизвестно, нема тя не ни смъщава душите отъ догажданье на нещо неотгатаемо?

. . . Баба Лалка бе задрямала съ свитичко сърдце и съ неспокойничка душа следъ свадбената веселба на Кьошковете. Тя лежеше въ отдавна овдовелия широкъ семеенъ креватъ на Тотя. А вънъ, въ обширния салонъ на Тотева домъ — някогашния харемликъ на Сеферинъ бея — бяха извлечени шестъ кревата и на тяхъ едноманъ хъркаха седемте братя. Изъ безбройните пъкъ стаи отъ двете страни на салона се доземаха крехки въздишки и бъбления на деца въ сънe, откъслечни думи отъ сънувани още блянове на момчета и девойчета, заекнато прекъсвани дъхове отъ незнатни трепети на ненасладени още въ живота невести и майки.

Една баба Лалка дремеше най-глухо — доспиваше си късия и бързъ сънъ, като късия и бързъ пъть на живота, що ѝ оставаше още да измине. Тя би се дори вече пробудила, ала присънило ѝ се бе, та се още мъчеше отъ това, гдето е настанала голяма суша, та дори и Янтра е на секванье, ето, едва-едва бъбли. Тежко ще е на сиромаси, тежко и горко; няма сега, като преди, милозливи богати; прибра ги Богъ въ царството си; истинали са сега хората помежду си и Боже наказание е туй, дето сушева година ще гладъ да докара, и неволи, и тегла . . . за да се сплашатъ всички, що са си Бога забравили . . . и на черква не ходятъ, и добрини не правятъ . . . за стари и старици не мислятъ, що са оставени сами-самининки и ръцете имъ не държатъ, и нозете имъ ги не крепятъ, жедни са, а няма кой вода да имъ даде . . . — „Ехъ, Боже!“ — прошепна на просъница старата жена и се пробуди.

Изъ двора весело шуртеше Сеферинъ-беева голямъ шадърванъ, та сега баба Лалка сепнато се вслуша, за да не би пъкъ наистина Янтра да е толкосъ секнала, колкото ѝ се беше присъпило . . .

Но въ веселото бъбленье на водата се примисаха въ нощната тишина и юношките дишания изъ салона отвънъ, та баба Лалка драгостно се опомни, засмя се и се позадави, дорде се дигне изъ пуховите възглавници, въ които беше потънала.

Па заседя се благо старата жена, а въ душата ѝ засноваха оше по-благи грижи и желания.

То Симеонъ, утре като се венчее, наистина щялъ да разведе булчето си, — не било лъжа. Е нека; зеръ, млади са, на саме ще са си по-добре — въ глушини нейде . . . Хубаво е то, ехъ, сладко е! — А пъкъ Асеница, — то тя ще добие, хемъ скоро. За това ще е тръгнала и майка ѝ съ нея. Е, нека: майка е, милее си я. То и Асенъ довелъ я е тукъ, при Крума, че се бои — много му е мила. Никой си не гали булчето като него, — ехъ, майчиното си сърдце носи! То Крумъ какво ли може тукъ, макаръ и докторъ, туку . . . охъ, дано е Богъ милостивъ!

Прекръсти се баба Лалка, слезе отъ кревата и пакъ се застоя.

То снощи Никола се начука хубаве и добре стори, че си отиде. Тия тукъ не послушаха майка си, извлякоха се снощи въ тоя широкъ хамбарь, па било и бейски домъ, ама . . . . не са те научени тъй, де бащината имъ топла къща въ Габрово!

Баба Лалка се подигна на пети, открекна тихо вратата и се вслуша. Спяха и дишеха мъжете, като изполини.

„Спятъ като къпани“, — премисли баба Лалка; — „ама са запалени отъ снощи, та,“ — си каза тя, па пристъпи на вънъ, притвори тихо вратата задъ себе, както бе правила някога, кога пресниеше кресливо пеленаче, и защапа на пръстье къмъ кревати́те. На първите отъ тия лежаха Атила и Тотю, после идеха Драгни, Крумъ и Асенъ, а на последния спяха прегърнати Симеонъ и Александъръ. Баба Лалка пристъпи и забара съ длани по раменете на Атила. Майчиното сърдце не можеше да сгреши; тя би го вредъ барала, безъ да го пробуди; не това ли е вършила презъ петдесеть години! Долови тя крайчеца на юрганя, притисна го подъ шията му отпредъ, задъ рамото му отподиръ и се понаведе. Да го погледа ли ѝ се доще? Кой знае. „Какъвъ ми е юначина“, си каза само и се изправи, потръгна къмъ Тотя, но се досети, отклони се къмъ прозорците, ча подигна крайчеца на една отъ дебелите завеси.

Снопъ луненъ светликъ любовно хлуйна въ салона и секашъ усмихна се дивната лятна нощь въ целия тозъ некогашенъ бейски домъ.

Баба Лалка самодоволно си оправи скулуфите, па пристъпи и спря до своя пъленъ Тотю. Тоя се беше хубаве завилъ и хъркаше възлеко. Той още отъ малъкъ си не кусуреше на здравието ни на яве, ни на сънe. Ала все пакъ старата майка понатисна юрганя около раменете му и отмина — при Драгня, тоя упоритъ въ всичко неинъ синъ. Той се беше простялъ на гърба, разхвърлилъ ръце, разгърдилъ се, а юрганя свилъ подъ осакатения си кракъ... „Човекъ дето и на яве не хае отъ цялъ святъ“, — премисли баба Лалка; — „хичъ, въ вестника си псуватъ и Княза!“ пришепна, ала това ѝ не попречи да изкриви устни на широка усмивка, когато се взря въ лицето му и съпикаса, какъ играеха възчерните мускули край гърбестия му носъ. „Карай си ти, като че ли този святъ на тебъ ще остане!“ — си каза старата жена, па дърливо измъкна изподъ ногата му юргана и го зави до брадата. Следъ туй вече тя отмина при Крума. Този се беше завилъ като какавида, посбралъ беше нозете си и спеше като някой момчурлакъ. „Ужъ, че за тебъ ли, синко, беше докторъ и джерафинъ да си!“ — прострели кротко съ ръка баба Лалка хрисимия си синъ, а после додаде: „ама тя, оная тамъ скопосница снаха... усойничка е цяла, — тя го такъвъ смачка!“ — И безъ да си оттегли лявата ръка отъ възглавницата му, тя се извърна и спря очи надъ Асеня. Той лежеше на рамо, но главата си беше сложилъ на теме; — сякашъ пазеше и на сънe да не омачка остро засуканите си капитански въси. „Гласътъ му се снощи не чу“, премисли баба Лалка; „да не е офицеринъ, ще сочи пó-кротъкъ и отъ Крума. Ама даде Богъ, че си намери женица по сърдце...“

Съ ръка при Крума, съ очи надъ Асеня застоя се баба Лалка, а сякашъ уморила се бе вече, та се поизпъчи и глухо въздъхна. За една само минута нощьта като че настръхна; старата жена сякашъ до сега бе действувала мижешкомъ, та тепърва си отвори очите и се видя будна и забутана между заспалите си синове; стана ѝ мило, а и гузно средъ тая нощна тишина; какво тя диреше тука и какъ бе дошла, не беше ли тя ръководена сега отъ нещо своеволно, нещо което е някакъ вънъ отъ сърдцето и душата ѝ; а и — защо именно самичка беше тя тука, защо не можеше да е при нея сега и другарьтъ ѝ, стопанинътъ ѝ милъ, чиито кости, когато ги изровиха на третата година, бяха тъй млечно чисти и тъй мили за душата ѝ... А те тогазъ хичъ не плакаха надъ тия кости! Гледаха ги само плахо! Тя въ плачътъ си се беше задавила и дошляло ѝ се бе да имъ кресне, — да плачатъ! Деветь рожби, а никое не плачеше!

. . . Баба Лалка се беше навъсила; несъзнателно дигна ръка, оправи си пакъ скулуфите и се огледа, па стана ѝ сякашъ чудно, че това тукъ, тия мъже, що спяха, бяха тъкмо те . . . И спяха сега, когато ето тя беше будна средъ тяхъ и тъй много ѝ трепереше сърдцето. И не смисляха си те сега ни за баща си, ни за нея — своята будна и жива още майка . . . А какъ е тя бдяла надъ тяхъ, колко много нощи е треперала надъ всяко отъ тяхъ! Ето, тоя Атила, гдето си беше изгорилъ очите съ единъ ръждясалъ патронъ и не можеше четирнадесеть дни да прогледа . . .

Старата жена се заогледва страшно, както за нещо щуклало изъ ума ѝ. Тя въ същность диреше да се опомни, да намери на кой креватъ бе Атила . . . И стана сякашъ нещо: смътената майка настръхна, разтрепери се силно и плачливо, и чудно забърза — все на пръстье, но забърза до запъхтяванье: сновеше като видение, като нощна сянка — навеждаше се — мислеше, че се навежда надъ самите глави на синовете си — навеждаше се и взря се въ клепачите на Атила, ясно видя черни петенца по тяхъ — като някоги следите отъ барутя; вслуша се надъ Тотевите гърди, но не чу хърканье като онова, което чуваше презъ тримесечието му тежко боледуванье, следъ което надебеля.

Въ незнайните си вълнения губеше се старата жена между кревати на спещите си синове-мъжье. И когато се спря надъ Драгня, който се беше пакъ отвилъ, то тя уморено поколеба стъпките си, хвана се о креватя, уплашено се взря въ сина си и болно се сви сърдцето ѝ, обхвана я сякашъ грозота, като да беше той въ опасность, и повлече се майката отъ горещъ избликъ — да го прегърне, цяла да го разгледа, да му попипа строшения кракъ . . . . о, да го прегърне тъй, както бе копняла, когато той беше на война, да го има тъй, както го бе пипала, когато той се върна осакатенъ! . . . — Драгни спеше мъжественъ студенъ! Всички спяха доволни, силни, мъжествени!

Само нощьта дъхаше будна, жива, съ своята тайна!

И средъ глухия нощенъ часъ неизвестното изтръгна изъ устата на будната майка плачливо шепненье . . .

Никой не чу, никой не разбра — нито дори самата тя! Нещо се развързваше въ нейното сърдце, някакъвъ всесиленъ копнежъ, който бе самъ по себе разсъдъкъ, воля, животъ който бягаше отъ съзнанието, отминваше паметьта, а даваше само сърдцето и смучеше жизнената влага на снагата.

. . . Когато следъ малко баба Лалка се надвеси надъ Симеона и Александра и ги видя да спятъ прегърнати, съ слепени бузи, то тя досущъ несъзнателно се подпря на лявата си снага, сложена до рамото на Симеона, прехвърли дясната си задъ гърба на Александра и почна безсилно да се привлича о лицата имъ — навеждаше се, навеждаше и — замря, трепетно замря надъ самите имъ чела . . . Да ли ги целуваше съ очите си, съ мърданьето на устните си? Или ги галеше съ майчиния си дъхъ, само съ дъхъ, за да ги не буди, както някога, кога беха пеленачета? — Сърдцето ѝ се набираше, душата ѝ трепереше, гърчеше се езикътъ ѝ . . .

О, старость, колкото широка, толкова и безсилна! Няма да се разтреперятъ гърдите, няма да избуи кръвьта и няма да бликнатъ жешки, поройни и миротворителни сълзи!

. . . Само глухо опияненне отъ лека, но широка, широка майчинска драгость просия най-после като жива лъчь въ душата на баба Лалка. То бе само една минутка: тя кротко съзна, че будна е сега като много стара жена, като съ едина кракъ въ гроба, будна е срядъ синовете си, на които може да се радва колкото си ще, които може дори и да разбуди, безъ да ѝ се те разсърдятъ.

И съвсемъ спокойно — макаръ и драгостно опиянена — дигна тя десницата си, допря я до бузата на Аленсандра, па отъ все сърдце сви три пръста и трижъ пощипна . . . Ехъ, минута такива са сладостьта на живота! Александъръ се ухили още преди да се събуди, после разкри очи и — навярно — се мисляше още въ Габрово, та тамъ го буди пакъ майка му — измъкна си несъзнателно ръката отъ прегръдките на Симеона, па я обви о шията на майка си.

— Че чакайте бе! — изкимча сепнатъ изподъ тяхъ Симеонъ, та пробуди Асеня и Крума, който почти извика плахо, че също Атила и Тотю дигнаха глави. Спеше още самоДрагни.

Салонътъ заглъхна като въ очудванье, а старата жена все по-усилено дишеше.

— Седни де, мамо, какво ти е? — каза гласътъ на Симеона.

Дишеньето на старата се ускори и глухо потрепера майчинътъ гласъ.

— Разбудихъ ви, чеда! — каза тя и понесе се разреденъ хленчъ заглушванъ въ синовни гърди — въ прегръдките на Симеона.

Атила се изправи учуденъ, стана и Асенъ, Крумъ само седна на кревата и си простря нозете, а Тотю стоеше все

още сънливо, съ дигната отъ възглавница глава. Едничъкъ Драгни още спеше, и бръчките жлъчно играеха по вестникарското му лице.

Баба Лалка следъ малко въздъхна, заекна се и каза съ треперливъ гласъ:

— Чеда . . . мили . . . где го . . . гдего татко ви, че да ви погледа!

И уни старата жена въ глухъ, безсиленъ плачъ. А гласътъ ѝ се грабна отъ нощната тишина и се отнесе безъ трептение и безъ отгласъ!

— Ти, майко, ще дойдешъ . . . при мень ще дойдешъ! — звънна мекъ и живъ гласътъ на Сандя, прегърна той просълзенъ маминка си и я застиска.

Нощьта дишеше дважъ по-силно сега.

— Събудихъ ви, — промълви следъ минути досущъ спокойно баба Лалка и стана; — спете, разбудихъ ви само. Хайде спете си! — каза и пристъпи, ще си иде ужъ на леглото, а а пое пакъ дъхъ . . .

— Че остани тукъ, при насъ, — промълви Симеонъ.

— И тукъ . . . и тукъ и тамъ . . . не съмъ вече за тоя святъ! — пришепна тя и сякашъ хленчъ я задави пакъ.

— Азъ вече не заспивамъ! — скочи Сандю и плачливо изкимче: мамо, маминке, ела при менъ бе!

— Глезено си! — замилва го майка му.

— Симеоне, иди бе, при Асеня! — помоли батя си Сандю.

— Ха сега, — задърли се благо баба Лалка; — върви си лягай тамъ. Мога ли азъ тука, — студено е.

Сандю се смути, но скоро пръпна пакъ:

— Ха, при тебе пъкъ ще дойда, бе мамичке!

— Ще дойдешъ . . . върви си лягай!

— При тебе, маминке . . . ще дойда, нà, ще дойда! — милкваше се и я целуваше Сандю.

— Че мъничко ли си бре . . . ще те бозая ли! — помилва го и тя ухилена.

— Е, много ли пъкъ отдавна си ме сукала бе? Само преди двайсетъ и петъ години!

— Върви си лягай . . . не ми наумявай, че . . . че какъвто беше пиклю! — стисна го мило по бузата старата майка.

. . . . . .

VI.

На мъртва стража.

Нищо добро не можеше да излезе отъ това. Не е хубаво то да се узнава отъ други, а ето Асеница се замъчи отъ преди обядъ, пъкъ се разнесе то по все махла. Че да беше само туй, ами и Асенъ отърча като лудъ отъ казармата, едва що не изтласка всички и втурна се при самата родилка съ едно досущъ вчерашно момиче, което се било ужъ изучило, учено да бабува.

— Ще урочасатъ хубавата невяста и ще я затриятъ! — думаше вече гласно баба Лалка.

Но нямаше тя кому да си надума. Синъ ѝ Тотю се не месеше въ женски, — идеше си само на обядъ и вечеря, днесъ го хичъ нема̀; Николови живееха далечко и не бяха още чули; Монко пъкъ наистина следъ венчило отпътува съ булката си; Атила беше вече въ Варна, да посрещне децата си; Крумъ пробъбра нещо съ акушерката и се затвори въ стаята си, кадето прелистяше дебели някакви книги, а Александъръ — той бе отърчалъ първъ — да обади на Асеня въ казармата и не се вече върна.

До прага на родилната стая седеше плахо угрижена бялоличката и възпълничка майка на Асеница. Но баба Лалка сега отбягваше и да се извърне дори къмъ нея. До вчера двете тия майки все намираха да си продуматъ кое що, но отъ преди обядъ, отъ какъ Асеница се замъчи, сякашъ лисица имъ мина пътъ. При първите родилни мъки надъ невястата се надвеси, като орлица, същата ѝ майка. Тогазъ баба Лалка застоя на страни намусена. Но после, когато мъките се усилиха, то майка и дъщеря поизгубиха ума, та изтъпи се баба Лалка. „Не бой ми се, мари дъще, ний не сме ли тука мари!“ — викаше на родилката, а къмъ майка ѝ шепномъ мислеше: „нека пъкъ излезе на вънъ . . . чева само тя е доживявала да види рожба отъ дъщеря“. — „На ли е отъ дясно, дъще, момчано е“, — викаше на родилката; — „радвай му се и не бой се“. А къмъ майка ѝ пакъ шепномъ мислеше: „тя счита, че като ми е менъ само снаха, то не ми е дважъ по-отровно на сърдце“ . . . — После чакъ, когато отърчаха Крумъ, Асенъ и акушерката, то двете майки като че дотряба да се съединятъ. И право, акушерката беше някаква едва двайсеть годишна, вчера пръкнала, дребна, наперена, а пъкъ намусена, съ изкривени устни . . . Баба Лалка би се клела, че това е една отъ колъ и въже скопосница, каквато не бива да се допуща дори до прага на

почетни семейства! — „А бре Круме, че тая ли?“ — зина първа тя срещу сина си докторъ, а ведно съ нея плахо се заемче къмъ него и сватята ѝ . . . Крумъ отряза кисело лице и къмъ двете, че ги отпъди. — „Я да излезете вий сега отъ тука“, — каза имъ; — „пъкъ ако имате давия, после щемъ я оправи!“ . . . . . .

Баба Лалка стоеше на пруста, гледаше на вънъ и шепнеше си като отровена: ще я урочасатъ и ще я затриятъ“.

Най-после зададе се отъ къмъ пътя Сандю — пристъпва несмяло, съ проточенъ като щъркелъ вратъ. Баба Лалка го гледаше намусена и се готвеше сякашъ да му се оплаче. Но тукъ въздухътъ се продра отъ кръвенъ писъкъ изъ родилната стая. Изтръпна старата жена, а Сандю се смрази на къщните врати. И — чудно бе — огорчената баба се нахвърли сега на нескромния ергенъ синъ.

— Какво си се зазяпало ха? — втурна се тя да го пъди; — вслушалъ се безъ срама, като малъкъ! Да си се запилявалъ и да си не стъпвалъ днесъ въ къщи!

Сандю се сви и си излезе. А старата раздърлена пристъпи смяло до вратата при сватята си, наведе се, тури ухо на ключалката и се вслуша. Вътре беше вече тихо. Младата акушерка шумеше съ роклята си и после почна сякашъ да се мие — никаквица не бе я гряхъ! Сви се сърдце баби Лалки, изви тя очи, погледна предпазливо къмъ сватята си — тая си бе стиснала съ глава ръцете и не гледаше — па изкриви старата презрително устни, наведе се после и настръхнала загледа презъ ключалката съ едно око. Дълго гледа тя и жадно и стръвно. Какво съгледа, — сама не би могла да каже, но когато най-после се извърна и видя сватята, че я гледа съ опулени очи, то нея наби студена пот . . . То сякашъ всичко беше страшно — и това, гдето едните бяха вътре, а други вънъ, и това, гдето тя се взираше презъ ключалката, а сватята ѝ я гледаше тъй опулена. И намръщи се баба Лалка, наведе отпървомъ очи, но после ѝ докривя толкозъ много, че навири ядосано глава и си отиде въ стаята.

На обядъ никой се не свъртя. Готвачката сложи баби Лалки въ самата ѝ стая. Тя се опита да си похапне. „Да правятъ що щатъ — нека си гледамъ азъ старините. Те ме не искаха дори да идвамъ тукъ, та какво ще имъ се меся сега“, — разсъждаваше тя, но все пакъ не можи да глътне ни единъ залъкъ, ами поръча си кафе, изпи го, унесе се и едва следъ време стана, взема кафяната чашка и сама я отнесе въ кухнята. Следъ туй вече тя възтежко, но все някакъ пред-

пазливо, изви за въ коридора къмъ родилната стая и — и тукъ се спря, проточи вратъ, стисна челюсти, ястребски устремена . . . На стола до вратата на родилната стая се чернееше шалътъ на сватята ѝ, а нея сама я нямаше, влязла е вътре! Баба Лалка се давеше отъ незнайни вълнения; тя досущъ машинално наближи вратата, вслуша се и тури ръка на мандалото, вече като жестоко онеправдана, ограбена . . . Вътре омаломощената мъченица пъшкаше едва чуто, а оная — майка ѝ тряба да бе — въздишаше и шепнеше ѝ нещо.

Ръката на баба Лалка безсилно отпадна отъ мандалото, а следъ минута тя се вече оттегли . . . сякашъ беше сега чужда на тия вътре; отнели ѝ бяха сякашъ изведнажъ всички права! И постоя като безпомощна сирота, но изведнажъ се извърна и съ бързи стъпки отиде — влезе при сина си докторъ.

— Отиде ли си оная бре? — надникна тя и попита.

— Акушерката ли? — Отиде си. Ела де, мамо.

— Ами защо сте оставили бедната самичка?

— Какъ самичка, мале, — скочи Крумъ; — Асенъ и майка ѝ не са ли при нея?

— Какво ти разбиратъ, — каза тихо баба Лалка и обидено се изтегли на вънъ.

— Ама ела, бе мамо! — почуди се докторътъ.

— Не ща да ви бъркамъ, — каза отвънъ баба Лалка, но после влезе вътре, притвори вратата, погледна сина си и попита: ами . . . какво рече оная, тряба да не е дошло още време, ха?

— Нà, седни, — положи я на столъ Крумъ; — то е дошло времето, мамо; най-късно тази нощь ще се добие.

— Че какъ тъй тази нощь, бре синко, — седна баба Лалка и въздържано се втренчи въ сина си: — оная ли го каза това?

— Какво ще казва оная, мале, че нали . . .

— Да си я не пущалъ вече въ къщи, ти думамъ! — почнаха да посиняватъ устните на баба Лалка.

— Ехъ, маминке, каква си!

— Това ли ви е учението васъ? Това е първо раждане бре! А жената слушахъ я тамъ да приказва съ майка си . . .

— Какъ да приказва?

— Ей тъй, тя си попъшква, а оная ѝ брътви . . .

— Е, попъшква си, мале, че то това ще е всичкото.

— Какъ това? — На менъ ли ще го казвашъ туй? Ти знаешъ ли . . . ха, първа рожба е . . . два-три дни ще пищи . . .

— Я се не трови, бе маминке; първо било то, второ. . .

— Да мълчишъ, като не знаешъ! подигна се баба Лалка.

— Е, все знаешъ де, мале; нали сме пилели пари да се учимъ, — хвана Крумъ за ръка майка си; азъ ѝ дадохъ сега такива хапчета, маминке, дето мъката ѝ ще е само. . . .

— Бре сине! — настръхна старата и се надвеси надъ сина си, погледна го обужасена, сключи после пръстите на ръцете си и се отпусна на стола въ пълно отчаяние: — отровили са я! затрили са хубавата ми снаха! — вопия тя.

—Какво, бе мамо!

— Да си се махналъ отъ очите ми! Чума да ви хванеше васъ! — прострели майката сина си съ избелени очи.

— Успокой се, бе мале!

— Да се успокоите въ гроба вий! . . . На шия да ви е всичкия гряхъ! — преви се баба Лалка и прегракна; — Божке, Света Богородичке, трудна жена отровили! Азъ . . .

Старата жена губеше съзнание. Тя цяла трепереше. Съ последни сили отблъсна ръката на сина си и постана.

— Азъ... първа азъ ще ви издамъ... и до бесило...,
— каза задави се и се люшна разтреперена, загърчи се въ ръцете на Крума, а продължаваше запенена да мълви: — „ще гоня азъ . . . тази гивендия . . . на бесило ще . . . азъ дванайсеть . . . дванайсеть съмъ ги добила . . . а тя вчера е . . . ни — ни една не е . . . ни — на изпър . . .“

Следъ минута Крумъ трябаше настръхналъ да се забрави надъ майка си: нейното старо сърдце сякашъ се превиваше, гърдите ѝ се подуваха и треперяха на попукванье . . . .
. . . . . .

— Мене вече не ще ме . . . не ще ме бъде, синко, — мълвеше едва чуто баба Лалка, простряна на широкия креватъ въ стаята си и оставена на саме съ Сандя.

Беше вече мръкнало. Глухо се доземаха издалечъ писъците на родилката: — тамъ бе мъчниятъ часъ. Асенъ беше избягалъ вънъ на коридора, държеше се о решетката на прозореца и си хапеше устните вцепененъ.

Баба Лалка нищо не чуеше; тя бе извила полуугаснали очи къмъ малкия си синъ и мълвеше сега:

— Вижъ сънътъ . . . вижъ какъ казва . . . сънувахъ, сънувахъ до Царева ливада . . . отивахъ нà все при него . . . и сега . . . вижъ . . .

Съ глухи стъпки влезе въ стаята Тотю. Следъ него бързаше досущъ тихо Никола, но стори място на Крума, та влезе последенъ.

Баба Лалка ги чу, погледна ги и замижа — подъ слабата сянка на мъжествените снаги, отразявани въ мъждивия светликъ на кандилцето предъ широкия иконостасъ. Никола вече разплаканъ коленичи до майка си и пое ѝ вкоченялата ръка.

Мъртва тишина се въцари въ стаята, глухо беше сега и въ целия домъ.

И изведнажъ нещо прониза нощьта. Унилите лица на изправените надъ гаснещата майка мъжье трепнаха. Но не отъ вънъ сякашъ бяха те нещо дозели, а като че изъ самите имъ души избликна топло смайванье. Следъ минута обаче ясно долетя изъ открехнатите врати — дивенъ гласецъ, чисть и тънъкъ, мекъ и жаденъ . . . О, тъй се пронизва и скършва кристалното нощно було отъ първия гласецъ на ранната птичка; тъй се пронизва и скършва товарътъ на всяка съвесть отъ първото добро човешко чувство; тъй се пронизва и скършва кората на всяко сърдце отъ първите струи на любовьта тъй, както се прониза и скърши сега увисналото крило на смъртьта отъ трепетния гласецъ на новороденото, толкозъ плахо очаквано, тъй ненадейно дочакано!

Баба Лалка потръпна: спря се сякашъ предъ настигнатия прагъ на вечностьта, чу тоя последенъ отгласъ, последното свое ехо и дигна глава, погледна сякашъ назадъ, векъ назадъ... и махна съ ръка, костеливите ѝ пръстье отчаяно замърдаха . . .

Тотю посегна — разтвори вратата. И хлуйна въ стаята това, що пълнеше коридора. Гау—а! — чудото на живота сякашъ се разпукна и цъвна изведнажъ въ стаята, както изведнажъ се разпуква и цъвва трендафилътъ предъ зора! Гау-гау-а! — се залюля въ въздуха, изпълни стаята, заблъска се о тъмните прозорци, прониза ги сякашъ, излетя на вънъ и — изпълни вселената . . .

Усмивка — макаръ мъртва — спря по восченото лице на гаснещата баба. Като отлекчена пое тя дъхъ за да въздъхне но . . .

Но избухна огънятъ на смъртьта въ гърдите ѝ и страшно я сътресе . . . . . .

. . . . . .

Следъ малко Никола — грешенъ и плачливъ — държеше надъ майчиното си лице мъченишкия образъ на всеблагия Спаситель, а изъ ръцете на Асеня висеше и гаукаше новия животъ — изпращаше единъ преживянъ!

И тукъ стонъ на просълзени зълви и майки, на братия и сестри, на братовчеди и братовчедки, пълнеше стаята, коридора до стълбите на вънъ! . . .

А. Страшимировъ.

Удавените

(Балада).

Всяка сутринь, всяка вечерь,
Весела засмяна,
Черноока, стройна Лата
Сряща дружка Яна,

Яна млада хубавица,
Мила, синеока,
Яна бяла, русокоса
Тънка и висока.

Ту ги чуятъ на чешмата,
Че се кряхко смеятъ,
Ту въ градинчицата малка
Кръшна песень пеятъ.

Всеки праздникъ низъ ливади,
Росни и широки,
Тръгватъ всички да събиратъ
Киселецъ, протоки.

Смяхъ и врява, глъчъ и песни
Носятъ се далече,
А пъкъ кошниците праздни,
А е пладне вече.

Тукъ навела се и бърза
Хубавица Лала,
А немирникъ ѝ открадва
Туй що е набрала.

По отатъкъ Донка вика
И се чудомъ чуди:
„Ухъ какви са! пусти момци!
Боже, че са луди!

Съ тая лудость васъ у село
Няма да ви траятъ
И късмета си търсете,
Дето ви не знаятъ.“

А задъ нея на сърдито
Вика тънка Лата:
„Ухъ пъкъ, Петре, тъй се фаща! —
Смаза ми ръката!“

„Искахъ нещо да ти кажа“ —
Петъръ ѝ отвръща.
Ала тя се бърже дърпа
Яна та пригръща,

Па кат' лебеди зацепатъ
Те тревата мека,
И запеятъ песень сладка,
Песень кръшна, лека.

Тъй е тука, на чешмата,
Тъй е на хорото,
Тъй е вредомъ дет' се сбератъ
Млади отъ селото.

Ала дето и да бъдатъ
Двете дружки млади,
То и Петъръ, туку вижъ го,
Тамъ че се обади.

Яна мисли и не мисли,
Че я Петъръ люби,
Ала млада, тънка Лата,
Вяра въ туй не губи.

Тая мисъль всеки мигъ я
Гали и притиска;
Па и що ли липса има,
Той да я не иска? —

Здравье, хубость — всичко има
И е работлива, —
Що да фане що да стори,
Лата си я бива.

Па и друго: ней баща ѝ
Много е имотенъ

И родътъ имъ всички знаятъ,
Че е родъ работенъ.

Само Петъръ лошо прави:
Само разговаря,
Па за обичь, за женитба,
Дума не отваря!

А пъкъ тя да го загатне,
Никакъ се не пада,
А отъ день на день все него
Чака и се нада.

Но еднажъ тя, на чешмата,
Грънната остана
И едвамъ ведра не пусна,
Като чу отъ Яна:

Че се вече Петровъ татко
Съ татко ѝ засватилъ,
Че годежници за нея
Вечерьта изпратилъ.

И баща ѝ ги посрещналъ,
Яна имъ обрекълъ,
И за свадба ще се готвятъ,
Ако Богъ е рекълъ.

Пакъ така се двете дружки
Често срящатъ, смеятъ,
Салъ очите черни Лати
Някакъ чудно греятъ;

И гласътъ ѝ някакъ другъ е,
Нещо зло прикрива,
Па където Петъръ вижда,
Съ Яна не отива.

Ала Яна белолика
Никакъ не съглежда,
А за свадба туй онуй си
Готви и нарежда.

Рано рани млада Яна,
Вика дружка Лата,

Да отидатъ двете дружно,
Долу до реката,

За да видятъ дал' водата
Се е избистрила,
Че платна си тя да бели
Днесъ е намислила.

Слизатъ долу, а предъ тяхъ се
Бъ́рзи Искъръ пени,
И съсъ искрици светливи
Роси брягъ зелени.

Млада Яна у водата
Жъдно се заглежда,
А пъкъ Лата до вътрона
Хитро я довежда,

И дордето Яна каже
Да си тръгватъ — ха-де,
Лата страшна, като луда,
Тласна я отзаде,

Па излитна изъ гърди и́
Нещо страшно, диво,
Нещо глухо, ядовито,
Болно, насмешливо.

И отскочи мигомъ Яна
Отъ брега ронливи,
Та повлече я надолу
Искъръ пенливи.

Бие, бори се и дави
Яна изъ водата,
А съ разтворени зеници
Лудо гледа Лата,

И коса и́ на главата
Сякашъ се изправи,
Като зърна че, най-сетне,
Яна се удави.

Па отприпка у дома и́
Плаха, бледа Лата

И имъ каза, че паднала
Яна у реката.

Мина пролетъ, мина лято,
Прежалиха Яна;
Кукуруза да събиратъ
Време вечъ настана.

Да се ширне низъ звездите
Месецъ рано рани,
И огрява по хармани
Хора насъбрани:

Кукуруза кършатъ, белятъ,
Трупатъ на грамади,
А децата край огнище
Често вдигатъ свади,

Зарадъ всяка какалашка
Млечна, неузряла,
Доръ не ги е още дрямка
Въ сънчецъ залюляла;

По-отатъкъ старецъ пее
Песень гласовита;
Другъ съседа си за нещо
Извисоко пита;

Трети приказки разказва —
Страшни страхотии —
За юнаци, за вампири
Или за магии.

Ала средъ нощь щомъ премине,
Тишина настава —
Всяка челядь тамъ се редомъ
Въ сладъкъ сънъ предава.

Всички спятъ си, салъ на Лата
Сънъ ѝ не доходи,
И съглежда какъ отгоре
Яна танецъ води,

Танецъ буенъ отъ девойки
Мили, русокоси,

Що се вие, що се люшка
И къмъ нея носи!

Ей го вече до хармана
Близу наближава,
И засмяно кротка Яна
И ръка подава;

Па и тя се у хорото,
Както всички, хвана
И се нишна вихромъ, лудо,
Следъ другарка Яна.

Всички скачатъ леко, дружно,
Весели, засмени,
И хорото се понесе
По брега зелени.

Но зора е, у селото
Вечъ петли пропяха,
И девойки къмъ вълните
Дружно полетяха;

Леко Яна у вълните
Глибна съ дружка Лата,
Чу се малко шумъ и плясъкъ
Долу низъ водата . . .

Сутриньта кога станаха —
Нема нийде Лата,
Саль гердана й найдоха
Близу до реката . . .

Стоянъ М. Поповъ.

Глава Панега

Принось къмъ изучваньето на карста въ България.

Славата на Глава Панега, изворътъ на Златна (Алтънъ) Панега, се носи на ширъ и на длъжъ по нашето отечество. Панега е най-мощенъ изворъ въ цяла България и нейниятъ таинственъ произходъ е далъ поводъ за цялъ редъ басни и предположения. Нейната бистра вода, която не пресъхва лете и не замръзва зиме, се възпява въ хубави песни, а многочислените воденици и тепавици, що се нижатъ една подиръ друга по цялото нейно течение и работатъ денемъ и нощемъ презъ цялата година, оживяватъ и правятъ питомна хубавата ѝ лакатушна долина.

Въ научната литература до скоро не се казваше нищо за този мощенъ изворъ. Foetterle, Lejean и Kanitz, които са пътували по тия места и говорятъ често за река Панега, не пишатъ нищо за самиятъ изворъ. Пръвъ описа на късо изворътъ на Панега Георги Златарски въ своята геологическа студия: Геологически профилъ отъ Орхание, презъ Абланица, около Драговица, Панега, Голяма Бресница, Дерманци до Плевенъ, печатана въ Переодич. Списание кн. VII. 1883; отделенъ отпечатъкъ стр. 13—15. Подиръ него Цани Гинчевъ (Алтънъ Панига, сп. Трудъ, год. I, стр. 26—31) напечата възторжено описание на извора, като приплете въ него, както той обичаше, разкази и песни за Панега и бележки изъ живота на помаците, що живеяха въ съседство на извора. К. Иречекъ (Пътувания по България, прев. С. Аргировъ, 1899, стр. 902—903) описва на късо извора. Види се, не е се бавилъ много при извора, иначе той би го описалъ по-изтънко и би ни съобщилъ много бележки за водениците и за интересната околность въ поселищно отношение. Най-подробно и най-сполучливо описаха извора на Панега братя Шкорпилови, първо въ аналите на ческата академия (O krasskych zjevech v Bulharsku. Rozpr. české Akad. II. 29. 1895), после въ мемоарите на спелеоложкото дружество въ Парижъ (Sourses et pertes des eaux en Bulgarie. Memoires de la Société de Spéléologie. № 15 Aout, 1898 стр. 3—11) и най-после въ книжката »Кражски явления«, Пловдивъ, 1900, стр. 7—12.

Миналата година прекарахъ великденската ваканция на Глава Панега. Това сторихъ по две причини: искахъ да си отпочина при извора на Панега, който на млади години ми е направилъ такова силно впечатление, щото и най-хубавите местности, които ми попадаха тъй често предъ очи отпосле, не можаха да го затриятъ изъ паметьта ми, и да изработя планъ за една екскурзия съ студентите, въ която би се запознали те най-добре

съ явленията на карста. И двете мои желания се изпълниха добре. Азъ няма да разправямъ за наслади́те, които ми достави десетодневното приживяванье край Глава Панега, а ще съобща само резултатите на моите наблюдения.

I

При 115 километъръ на пътя София—Плевенъ се разтила хубавата Панежка котловина, въ която се събиратъ три долини: Суха Кори́тна отъ югъ, Добре́вска долина отъ западъ и Бреснишки долъ отъ изтокъ.

Суха Кори́тна представя дълбокъ долъ, чието дъно е толкозъ широко, колкото да се побере шосето. Този долъ лакатуши змиеобразно и има изгледъ на сухо речно легло. Неговите чести и големи извивки представятъ удобни места за обиръ, и изсечената гора отъ двете страни на пътя и високата стражарница, която стърчи сега тамъ запустяла, напомнятъ на пътника за неотдавнашните разбойничества по тези места. Суха Кори́тна е дългъ и доста наклоненъ долъ, особено въ горната си часть, но благодарение на ямите и пропастите, които се намиратъ край пътя и въ долинките, които се съединяватъ съ него, не докарва много вода въ Панежката котловина и въ най-силенъ дъждъ.

Добревска долина е дълга и широка, хубава надлъжна долина, каквито срещаме често въ предпланините на Стара-Планина. Тя се захваща отъ село Ба́тулци, което лежи на водораздела между Малъкъ Искъръ и Панега и се свършва при шосето София—Плевенъ, що пресича посредъ Панежката котловина. Добревската долина се загражда на северъ главно отъ склоновете на Дра́говица Планина, варовито плато, чиято най-голяма височина (958 м.) се намира надъ село Абланица, и на югъ отъ Оре́шенскиятъ рътъ, който е около 200 м. по-нисъкъ отъ насрещните склонове на Драговица Планина (най-високото място е 512 м.). Тези два срещуположни склона се различаватъ много единъ отъ други. До като скалистиятъ склонъ на Драговица се спуща изпърво стръмно и после представя слабо наклоненъ наносъ, прорязанъ отъ малки долинки, склонътъ на Орешенскиятъ рътъ е слабо наклоненъ и добре разработенъ. Дъното на долината, както и по-голямата часть отъ склоновете са покрити съ хубава дъбова гора и сочни ливади. Реката Коритна, която приема като десенъ притокъ Абланската река (Кленовикъ на русската карта) се вкопава дълбоко въ дебелата пръстъ на Панежката котловина.

Бреснишкиятъ долъ е много по-късъ и по-тесенъ отколкото срещуположната Добревска долина. Той се загражда на северъ отъ Голямо Бреснишкиятъ широкъ рътъ, който се състои отъ капротински варовикъ, чиито не ясни пластове са наклонени къмъ северозападъ подъ ъгълъ 9—10°. Склонътъ е изначало стръмна скала, а отпосле се превръща въ полегатъ насипъ, който е добре засеянъ. Тукъ-таме дълбоки поройни бразди, които взематъ началото си още горе въ процепите на скалите, прорязватъ дълбоко плодородния склонъ чакъ до дъното на

дола, въ който тече малъкъ потокъ. На югъ Бреснишкиятъ долъ се загражда отъ Па́нежки рътъ, който захваща отъ Суха Коритна и се свършва до Пъ́нево и Бо́снешки Облекъ, южни продължения на Кокора̀дова могила, плешивъ заобленъ връхъ, съ́ставенъ отъ сивъ набитъ песъченъ камъкъ. Кокорадова могила съединява двата склона на Бреснишкиятъ долъ, като наслагва песъчника си върху капротинския варовикъ. Задъ Кокорадова могила и нейните продължения се намира долината на река Витъ. Седловината Малка Коритна, презъ която минава пътъ отъ Панежката котловина за селото Малка Бресница, дели Панежки рътъ на два дяла: западенъ и източенъ, съвсемъ различни единъ отъ други. Западниятъ Панежки рътъ състои отъ три големи заоблени чуки, разделени помежду си чрезъ високи седловини. Най-западната чука е, Сано́косъ, средната — Чу́клата и най-източната Митевото присое. Северните склонове на западния Панежки рътъ (високъ около 425 м. надъ морето) се спущатъ равномерно полегато и са покрити съ гъстъ храсталакъ, между които се издигатъ високо широколистни липи. Източниятъ дялъ на Панежки рътъ, който се захваща съ чуката Цвя'тково присое, се снишава къмъ изтокъ незабелязано и се преобръща въ плоска широка рътлина — Дълга поляна. Северниятъ склонъ на източния дялъ отъ Панежки рътъ е слабо наклоненъ, покритъ съ рохкава земя и засеянъ изцяло съ ниви и съ няколко лозя.

Въ северните поли на Чуклата е хлътнала голяма яма, въ която се показва за първи пътъ водата на река Панега. Това е гърлото на Панега. Ямата на гърлото се протака надлъжъ отъ северъ къмъ югъ (120 м.) и нейните горни первази, като следватъ общиятъ неравномеренъ наклонъ на полите на Чуклата, са не еднакво високи: западниятъ первазъ е по-високъ отъ източниятъ. Дъното на ямата, чиято по-голяма часть е заета отъ дълбоко езеро, се стеснява на югъ отъ високи ненапластени капротински варовити скали, които се издигатъ отвесно изъ бистрата вода на езерото; по средата дъното се разширочава, склоновете му са полегато наклонени и представятъ зареди (пластове), по които е натрупанъ достатъчно разрушенъ материалъ, за да храни богата растителность. Въ горния край на ямата между високите скали се спуща въ езерото тясна ивица стръменъ склонъ, кой то по-рано е билъ цялъ залесенъ, но отъ поройни дъждове се свлякла въ езерото долната му часть заедно съ гората. Сега рохкавата му пръсть е покрита само съ буренъ. Отъ северъ ямата се загражда чрезъ дебело напластенъ неокомски мергеленъ варовикъ, чиито пластове са насочени отъ западъ къмъ изтокъ (hora 6) и са наклонени къмъ северъ подъ ъгълъ 25. Езерото на Панега, което въ обикновено време има форма на турска сабя, заема източната страна отъ дъното на ямата, а западната половина представя орница земя, която се сее всяка година. Кога придоде водата на езерото, неговото водно равнище се подига и залива цялото дъно на ямата.

Гърлото на Панега би изгубило много отъ хубостьта си, ако да не беше окичено съ богата растителность. И до като по

Южниятъ басейнъ на езерото.

западния склонъ растатъ отделно само няколко диви ябълки и круши, две-три дъбчета, и малко свинакъ, източниятъ склонъ е гъсто покритъ съ люляка, габъръ, осенъ и широколистни липи, чиито клони се надвесватъ далеко надъ бистрата вода на езерото. По западните низки брегове на езерото се реди гъсть живъ плетъ, въ който изъ ракитака се издигатъ високо върби, дъбове и орехи, чиито клони се досягатъ съ клоните на отсрещните липи. Въ орната земя стърчатъ също няколко круши, на чиито клони орачътъ закача своето цедило и подъ чиято сянка почива жетварътъ. И сивите отвесни скали не са съвсемъ голи. И по тяхните пезули са загнездили коренъ люляка и стъркове глогъ, а едролистниятъ бръшлянъ се лепи високо по тяхъ и ги кичи съ зеленина.

За да допълня късите бележки за ямата на езерото или гърлото на Панега, тряба да спомена за пещерите, които се намиратъ въ нейно съседство. Въ южната часть на източния стръменъ склонъ на ямата, седемъ метра надъ водното равнище, се отваря една дупка, три метра висока и два широка, до която се отива по тясна пътека презъ гъсти храсталаци на склона, чиито клони само тукъ-таме допущатъ да се совне погледътъ въ вира, що зее подъ краката ни. Отъ тази дупка по тъмни криви стъпала се слиза въ широка и висока светла пещера, която е отворила широки уста въ южния край на ямата. Тази пещера, дълга 54 и висока около 5 метра, се казва Долна дупка за разлика отъ пещерата Горна дупка, която се намира няколко метра по-високо.

Горня дупка представя отвънъ тесенъ отворъ, приличенъ на ухо. Отъ дупката се слиза изпърво пълзишкомъ по рохкавъ сипей, а после се захваща пещера, дълга до 100 метра, която въ цялото си продължение е достатъчно висока, за да ходи човекъ правъ, но не навсякъде е така широка, щото да може дебелъ човекъ да се движи охолно. Пещерата се свършва съ тясна яма, задънена съ големи камъни. На дъното се чувствува хладенъ дъхъ, влажно е, и глината подъ краката се маже, докато предната часть на пещерата е съвсемъ суха. Няма съмнение, че тази яма е въ непосредствена свръзка съ подземната пещера, по която дохожда вода въ гърлото на Панега. Стените на пещерата са покрити въ по-голямата си часть отъ тънка варовита бяла кора, що се лющи лесно, и подъ нея се подава кредообразна маса, която може да се дращи съ нокътъ. Намиратъ се въ пещерата хубави гроздообразни сталактити и стълпообразни сталагмити, но по-голямата часть отъ тяхъ са изкъртени и продадени въ Рахово.

Нека разгледаме сега самото езеро.

На средата отъ западъ къмъ изтокъ езерото е плитко и кога водата му е малка, може да се прегази отъ единия брягъ до другия. Това плитко място на езерото е гъсто обрасло съ папуръ (Typha latifolia), салата (Nasturtium officinale), лагомия (Veronica Anagallis L.), Potomogeton natans, чиито овални листа закачени на тънки опашки плуватъ надъ водата, Potomageton pusillus, Potomageton crispus, Zanichelia palustris, Alisma plantago и др. които подаватъ отчасти своите стъркове надъ водата, от-

части образуватъ подводни туфи съ ясно зеленъ цвятъ. Между гъстите водни растения стърчатъ и сухи клони отъ дърветата, които се свлекли отгоре. Отъ двете страни на плиткото място се намиратъ два дълбоки басеина, които няматъ никакви водорасли, водата е чиста, и макаръ да не е твърде прозрачна (тя бива пролеть росава), отражава боите на небето и на склоновете, но разкошната зеленина на растенията, взема връхъ и придава на водата зеленикавъ цвятъ. Въ западната часть на южния басеинъ се намира изворътъ на езерото. Бликаньето на водата личи ясно. Тя изкача, навярно, отъ пещера въ дъното на високата стена, що загражда езерото отъ западъ, защото бликаньето на повръхнината е твърде слабо и не влече силно лодката. Най-голямата дълбочина въ този воденъ басеинъ, около 10 метра, се не намира тамъ, гдето извира водата, но тъкмо насреща до самата скала, що образува източниятъ отвесенъ склонъ на езерото.

Северниятъ воденъ басейнъ, където се губи водата подъ заредите, е по-плитъкъ отъ южния и най-голямата му дълбочина е 7 метра.

Покрай източните первази на езерото водата бързи отъ южниятъ въ северниятъ басеинъ. Стърковете на папура се увидатъ и люлеятъ отъ потока и тихо шумолятъ. По средата на езерото движението на водата се забелязва само на пречупените папурни стъркове, по която се плъзга водата и блещи на слънцето, сякашъ риба играе.

Дебели слоеве глина, що обвиватъ клоните на липите, който отстоятъ 1—2 метра надъ водното равнище, са свидетели за високото подиганье на водата въ големи дъждове.

Ямата заедно съ езерото, пещерите и богатата растителность прави отъ гърлото на Панега твърде характеренъ пейзашъ. Горицата край езерото е оживена въ всяко време отъ много пойни птици, които намиратъ изобилна храна въ съседните воденици и бистра вода подъ клоните, върху които те тъй сладко пеятъ. Изгледътъ на езерото нощно време, кога небото е ясно и пълниятъ месецъ се отражава дълбоко въ бистрата вода, е чудесенъ. Песенъта на славея, лекото шумолене на листата, смесено съ шопота на водата отъ една страна и контраста между осветлените възсиви скали, посребрената вода и тъмнотата на зиналите пещери и хвърлените сенки отъ друга — придаватъ на картината тайнственъ образъ, който би далъ на поета основа за чудни балади. Дъхътъ, що изпущатъ подъ редъ люляката, глогътъ, осенътъ и липата, пълни въздуха съ ароматъ презъ цялата пролеть и вниса животъ въ омайната картина, като кара мечтателя, що стърчи безмълвено край брега на ямата, да диша дълбоко преснота.

Тесенъ варовиковъ прагъ, високъ до 10 метра и широкъ въ горнята си часть, колкото да се разминатъ две кола, дели гърлото на Панега отъ нейните извори, които образуватъ два басеина: Котлите и Главниятъ изворъ. Като гледаме по течението на Панега, Котлите заематъ десния край на изворната область, която има широчина до 56 метра. Тука блика силно вода на няколко места, но едно място се отличава съ особено

силно подеманье на водата. Кога придоде водата на Панега, въ Котлите се образува дебелъ водоскокъ, високъ повече отъ единъ метъръ. Мястото, отъ гдето извира водата въ Котлите, не е дълбоко и на повечето места се виждатъ плочите, изподъ които блика вода.

Главниятъ изворъ на Панега заема лявата страна на изворната область и въ противуположность на Котлите, чиито басеинъ е плитъкъ, представя кръгла скалиста яма, дълбока 7 и широка 20 метра. Водата, която извира отъ тази яма, едва забелязано се повдига на водната повръхнина и се разнася на далги.

Водата отъ двата изворни басеина се слива още изначало въ едно и образува широка река, която въ по-голямата си часть е гъсто обрасла съ изброените по рано водни растения, които придаватъ зеленъ цвятъ на водата. Само изворните места на реката и гдето тинястото дъно е по-дълбоко отъ два метра, тамъ няма водни растения, които тука виреятъ презъ цялата година.

Стотина метра по-долу отъ изворите на Панега цялата река е препречена съ зиданъ отъ камъни язъ, 52 метра дълъгъ, около три метра широкъ и повече отъ два метра високъ. Отъ двете страни на яза са построени две воденици съ 14 камъка, а по средата са намиратъ една тепавица съ два улея и два отвора (уврати) за излишната вода.

Който иска да види, колко много е водата на Панега, нека погледне бистрата разпенена река подъ водениците, гдето на широчина повече отъ 50 метра има тя дълбочина по-голяма отъ 40 сантиметра. Идея за голямото количество на водата ни даватъ и двете вади на воденицата, които при широчина около 10 метра иматъ вода дълбока до половина метръ. Да прибавимъ при това водата на двата отвора: единътъ 4 метра широкъ и другиятъ $1^1/_2$ и водата на двата улея на тепавицата. Пролеть те всички са пълни и приливатъ. Инжинерътъ Кнайферъ отъ къщата Ганцъ и С-ие въ Будапеща, който по покана на бай Иванча, господаря на водениците (той се пише сега Панежки) изучилъ силата на водата, намерилъ, че тя може да се докара на 260 конски сили. А това е сила, която би направила отъ Глава Панега мощно индустриално гнездо.

Но водата на Панега не бива винаги еднакво много. Лете и зиме тя намалява много, и тогазъ не само затварятъ отворите, но тя не стига да кара и всички камъни. А кога валятъ силни дъждове, тя приижда и залива яза по някога половина метръ по-високо. Въ различни времена прзъ годината количеството на изворната вода варира между $1^1/_2$ до $2^1/_2$ кубичесчи метра въ секунда. При силни дъждове водата на Панега се мъти и мъчно се обистря, по някога трае обистряньето до две седмици. Въ големите дъждове на 1897 год. водата се дори всмърдила и изморила много риба и раци. Кога придоде силно Бреснишкиятъ долъ, буйниятъ му потокъ пресича Панега, запира водите ѝ и тогазъ настъпва най-лошо време за водениците: подъ тяхъ водата се издига и ги поврежда.

Температурата на водата при изворите беше на 10 Априлъ 1899 година 11.5°ц. при температура на въздуха 10°. Тази температура не е постоянна, но претърпява съвсемъ незначителни изменения. Зимно време водата на Панега задържа далеко отъ извора своята висока температура и не замръзва. Водата е силно варовита и на много хора не понася като я пиять и всеки добитъкъ не я пие. Има добитъкъ, който може да жадува цялъ день покрай бреговете на Панега, но не вкусва отъ нейната вода.

Въ гърлото и извора на Панега има много и едра пестърва, но мъчно се лови. Биятъ я обикновенно съ пушка, кога е бойница и излезе въ вадите на водениците. Убивали са пестърви големи »колкото малко дете«. Край водениците има мрени, клянове, гулеше и особено много попадийки, малки (4—5 сатнт. дълги) кормести шарени рибки, у които жълтеникаво зеленият цвятъ се облива съ синкава боя. Те не ставатъ по-големи.

Въ 1867 год. на връхъ Спасовъ день заведнажъ замлъкнали крачеталата на водениците и сепнали воденичари и гости. Кога излезли отвънъ водениците, то водата спряла да тече и реката се преобърнала на локви, пълни съ риба. Езерото и главниятъ изворъ станали вирове. Хората се спуснали да ловятъ риба, но Мулла Мутишъ отъ Ловечь, който управлявалъ тогазъ водениците на Абдула бей Ловчалия, не допусналъ да сторятъ това, за да не разгневатъ още повече Бога. Подиръ осемъ часа водата потекла наново и тъй много, както и по-рано. Отъ този день всеки Спасовъ день са клали доскоро курбанъ. Този обичай е отбелязанъ и отъ Лежана.[1]) Няма съмнение, че това интересно явление, което изплашило толкозъ много жителите покрай Панега, се длъжи на някое продъванье въ подземните канали на Панега, и за да се напълни образуваната празднина и достигне водата наново стариятъ си пътъ, са биле потребни цели 8 часа. Такова прекъсванье е отбелязано и за Випахската река, която престанала да извира $2^1/_2$ часа (Kraus: Höhlenkunde стр. 138).

Язътъ и водениците при Глава Панега са правени съ ангария въ началото на сегашното столетие отъ Изворския помакъ Хаджи бинбаши, който господствувалъ надъ Ловчанско и Врачанско. Преди да се издигне високиятъ язъ, изворътъ и гърлото на Панега са имали другъ изгледъ, защото изворътъ на Панега е сифоненъ изворъ. Подземниятъ басеинъ стои въ свръзка съ басеина на гърлото, а той съ басеина на извора; измени ли се водното равнище на едина басеинъ, променя се то и у другите. И стари хора съ право твърдятъ, че преди да се направи язътъ, въ езерото водата бързила силно отъ южния басеинъ въ северниятъ и на сегашното плитко място имало воденица.

---

[1]) Je marchai toute la matinée du 30 (Августъ 1867) le long d'un jolie rivière, abondante et fort capricieuse, la Panéga; il et sujette à des intermittences dont la dernier (toute recente) a duré, dit-on, troi jours et a grandement inquiété les meuniers turcs de la vallée, restés tout d'un coup beabeauteen face de leur biefs desséchés. Après force machallah! il se sont coucertés, ont pris quelque moutons, se sont rendu en procession à la source et la, on fait, un Kourban (un Sacrifice) au Genie de la rivière, qui, quelques heurs aprés, s'est remise à couler paisiblement. G. Lejean. Voyage en Bulgarie въ le Tour du Mond. XXVI. 1873. Deuxième Semester Стр. 131—132.

Главниятъ въпросъ, що си задава всеки, който гледа мощниятъ изворъ на Панега, е: отгде иде тази вода? Народътъ, който не търпи нищо въ света необяснено, си има отговоръ за това, и стига да попиташъ воденичарите, те ще ти разправятъ изтънко работата. Водата на Панега иде отъ Рила-Планина[1]) ще ти каже всеки единъ отъ тяхъ и ще приведе същевременно доказателства. Единъ овчаръ пасълъ стадото си на Рила-Планина и като захвърлилъ тоягата си да удари една овца, паднала въ едно езеро и се изгубила. Овчарътъ си криелъ парите въ тоягата, и сега, като се изгубила се толкозъ много наскърбилъ, щото тръгналъ да странствува и да се храни съ просия. По едно време, нещешъ ли, дошелъ да пренощува и въ воденицата на Панега, и като видялъ една тояга, изправена до вратата, скочилъ изединъ пъть, взелъ тоягата и попиталъ, где са намерили тази тояга. Воденичарътъ му казалъ, че я намерилъ закачена на улея. Тогасъ овчарътъ разправилъ, какъ изгубилъ тоягата, извадилъ парите и наградилъ богато воденичара.

И народътъ, простиятъ народъ, е доволенъ отъ този отговоръ; той задоволява съ тази басня своята любознателность, а ние, по-учените, които търсимъ на всичко коренътъ, които се вдълбочаваме при изучваньето на всяко явление, нека се помъчимъ да си обяснимъ, отгде иде водата на Панега.

За тази цель нека направимъ няколко заобиколки въ околностьта на Глава Панега.

II.

Презъ пътеки, надъ които се надвесило гъсто клонье на лески, глогъ, свинакъ и други храсталаци, се изкачва човекъ отъ Глава Панега за билото на Панежки рътъ, който се издига до 230 метра надъ нея (190 м.). Подиръ дъждъ, както се случи на менъ да пътувамъ, клоните отръсватъ своята вода върху пътника, и когато стигне той горе, бива тъй измокренъ, като да го е валялъ цяль день пороенъ дъждъ.

Южниятъ склонъ на западниятъ Панежки рътъ се спуща съ голямата си часть въ Бабàтевицъ, продълговата елепсовидна коритообразна вдълбнатина, единъ километъръ дълга и половина широка, чиито первази лежатъ по-високо отъ дъното.

Преди да разгледаме Бабатевицъ, ще опиша южниятъ склонъ на западниятъ Панежки ръть, който е съвсемъ различенъ отъ северниятъ и е типиченъ за тукашните страни. Той е късъ, защото се свършва въ равнина, която лежи 170 м. надъ Глава Панега и намясто съ гъстъ храсталакъ, подъ който тънъкъ слой пръсть крие скалите, както е въ северниятъ склонъ, тука целиятъ склонъ е покритъ съ късове варовици отъ различна големина и форма. Бързото стопяванье на снега по южниятъ склонъ образува силни порои, които свличатъ всичката пръсть отъ склона и насипватъ дебело дъното на Бабатевицъ. Оголените по този начинъ скали подъ действието на атмосферните влияния са нацепени на камъни, които не показватъ никакво наслояванье, а стърчатъ въ различна посока и са ту заоблени, ту ръбести и остри като

[1]) Споредъ бележките на бр. Шкорпилови отъ Рйолджука въ Стара-Планина.

ножъ, ту пробити съ многочислени дупки. Измежду каменаците стърчатъ нарядко габери и осенаци, които едвамъ достигатъ височина до два метра и дебелина до 10—15 сантиметра. Този склонъ на Панежки рътъ носи напълно характерните чърти на карстовъ теренъ, какъвто срещаме въ по-голямата часть на северозападния край на Балканския полуостровъ [1]). Населението въ Панежко нарича такъвъ теренъ присóе. Думата присое означава въ същность място, обърнато къмъ слънцето въ противуположность на осóе — място, което остава на сянка. По-после тази дума се свързала съ характера на терена, който представя земната повърхнина, обърната къмъ слънцето и затова се означаватъ и места, обърнати къмъ друга небесна посока, съ името присое, щомъ иматъ те същите характеристични черти.

Да разгледаме сега по-отблизо самиятъ Бабатевицъ.

Западните му краища са залесени и се спущатъ стръмно къмъ Суха Коритна, така щото по отношение къмъ нея Бабатевицъ представя плоско равнище. Откъмъ юго-западъ и югъ Бабатевицъ се загражда отъ два ръта, между които върви шосето Абланица— Ловечъ. И до като първия — Рибàрска Усóйна, 435 м. високъ, спуща гористиятъ си склонъ направо въ Бабатевицъ, вториятъ — Бýдева Главà, 478 м. високъ, спуща своя склонъ, също тъй гористъ, къмъ шосето, което засяга на късо растояние южниятъ первазъ на вдлъбнатината. Къмъ изтокъ се отваря широкъ затлаченъ долъ, що води къмъ село Малка Бресница. Водата, която се свлича въ време на дъждъ и кога се топи снегътъ отъ склоновете на Бабатевицъ, не се изтича презъ никой долъ, а се губи подъ земята презъ повече отъ десеть по-малки и по-големи копанйообразни или фуниобразни вдлъбнатини, наречени въртопи, ями и въртляци. Правилно разпределение на всичките въртопи не се забелязва, но повечето отъ тяхъ се редятъ на две линии, които кръстосватъ по средъ вдлъбнатината. Понеже дъното на Бабатевицъ е дебело, засипано съ червеникава, плодородна земя, известна съ името terra rossa, по-плитките въртопи иматъ слабо наклонени склонове и са засеяни изцяло съ жито. Само някои отъ плитките въртопи ($^1/_2$ до $2^1/_2$ м. дълбочина при широчина отъ 7 до 10 м.) иматъ въ края или по средата на дъното си прясно продънено място — поноръ — до единъ-два метра дълбоко и толкозъ широко. Дъното на някои въртопи се състои отъ две вдлъбнатини, разделени съ слаба издигнатина по между имъ. Това се среща обикновено при надлъжните въртопи, които ставатъ често чрезъ съединението на два съседни въртопа. Но такива неравности въ дъното можатъ да станатъ лесно и чрезъ затлачване на продънените места, които са се откроявали подъ редъ ту въ едната, ту въ другата страна на дъното. Дълбоките въртопи, а тука дълбочината на някои достига до 10 метра, иматъ обикновено стръмни склонове, които са повечето скалисти. Забелязватъ се скали и по дъното, което

---

[1]) Foetterle: Die Geologische Verhältnisse der Gegend zwischen Nikopoli, Plevna und Jablaniza въ Verhandlungen der K. K. Geolog. Reichsanstalt 1869; у Kanitz: Donau-Bulgarien, второ издание, II т., стр. 181.

бива често залесено. Издигатъ се високи дървета и по склоновете. Слизането въ такива вътропи е трудно.

Бабатевицъ е добре засеянъ съ жито.

Въ равнището между източниятъ первазъ на Бабатевицъ и широкиятъ затлаченъ долъ, що води къмъ Малка Бресница, е заградена съ дебелъ пръстенъ насипъ една локва, а близо до нея се намира геранъ, дълбокъ до три метра. Въ локвата имаше малко мътна вода, а въ гераня мокрото дъно показваше, че до скоро е имало вътре вода. Това са водохранилищата на стопанина на Бабатевицъ. Отъ локвата, която въ време на дъждъ се пълни съ вода, пои той добитъка си, чиято кошара се намира тамъ наблизо, до като има вода въ локвата, а отъ гераня утоляватъ той самъ и неговите хора жаждата си. Тука няма никъде изворъ и дъждовната вода може да се задържа отъ клисавицата земя само на дълбочина до 20 педи. Ако гераня е по-дълбокъ, то водата се губи веднага. Тукашната земя, както казватъ Бресничане, е като рашетка, не държи вода.

Задъ Рибарска усойна, на юго-западъ отъ Бабатевицъ, се намира Гагйновъ долъ, който се образува отъ два улея: единъ отъ югъ къмъ северъ и други отъ изтокъ къмъ западъ. И двата улея, които иматъ първоначално доста голямъ увесъ, донасятъ много малко вода въ Суха Коритна, гдете се свършва Гагиновъ долъ, защото тяхното дъно е продънено на много места и водата се губи подъ земята. На югъ Гагиновъ долъ се загражда отъ единъ рътъ, който се захваща отъ Суха Коритна и се свършава съ Голямото присóе, що се вдава като предна часть на корабъ въ Малко Бреснишкото поле. Най-западната часть на този рътъ е най-добре залесена съ липова гора и се нарича Зли Връхъ, средната часть представя слабо наклонена и добре засеяна съ ниви рътлина съ име Пустосѐловъ рътъ. Мястото, гдето Пустоселовъ рътъ се споява съ Голямо присое, се нарича Бýдева Главá. Най-характеристично нещо въ Гагиновъ долъ е ямата Гàрваница. Тя се намира между двата улея и шосето, което върви по полите на Пустоселовъ рътъ. Има яйцеобразна форма и надлъжната посока е отъ западъ къмъ изтокъ. Ямата е дълга 63 метра и широка 28, дълбочината ѝ е 35 метра. Горе около первазите на ямата се издигатъ млади дъбове, липови и брястови дървета. На дъното и по склоновете има скали. Мъчно се слиза въ нея. Селяните разправятъ, че тази яма не държи снягъ и зиме се забелязва да изкача пара отъ дъното.

Нека се върнемъ сега по шосето, което като дойде до седловината между Рибарска усойна (тука присое) и Будева Глава, слиза надолу покрай северните поли на Голямото присое и южните первази на затлачениятъ долъ въ голямата вдлъбнатина на Малка Бресница, дълга отъ изтокъ къмъ западъ $2^1/_2$ и широка отъ северъ къмъ югъ около $1^1/_2$ километра.

Вдлъбнатината на Малка Бресница прилично на Бабатевицъ е заградена отъ всички страни съ издигнати краища и е безъ явенъ отокъ. По своята големина, хубость и посока тя много прилича на съседните надлъжни долини въ предпланините на Стара-Планина. Такива вдлъбнатини са известни въ научната

литература съ славянското име поле. Отъ тукъ нататъкъ ще наричамъ тази вдлъбнатина Бреснишко поле.

Отъ северъ се загражда Бреснишкото поле съ южниятъ склонъ на Дълга поляна, който тука едва забелязано се снишава къмъ дъното на полето, което въ най-низката си часть е около 50 метра по-високо отъ изворътъ на Панега. Само Митевото и Цвятковото присое спущатъ каменисти склонове въ плодородната Малка Коритна, северозападенъ заливъ на полето. Южниятъ склонъ на Дълга поляна е засятъ съ ниви чакъ до шосето, що води отъ Абланипа за Ловечь, отъ двете страни на което се редятъ най-хубавите къщи на Малкобресничане.

Отъ югъ Бреснишкото поле се загражда съ високъ, стръменъ склонъ на единъ рътъ, който въ видъ на дъга се захваща отъ Абланица и стига до р. Витъ. На различни места той носи различни имена, но за леснота и прегледность ще го наричаме Ледни́шки рътъ по името на най-характерната му часть, Ледни́цата. Неговата височина се намалява отъ западъ къмъ изтокъ, но не пада никъде по-низко отъ 500 метра, най-високите части достигатъ до 640 м. надъ морето. Гърбътъ на Ледни́шкиятъ рътъ е широкъ и покритъ съ нацепени варовити камънаци, между които расте низъкъ храсталакъ, съставенъ главно отъ осенакъ, свинакъ и люляка. На югъ Леднѝшкиятъ рътъ се съединява съ редъ къси рътлини, които съ посока сз—юи изпълватъ пространството между него и долътъ на река Воне́щица или Говнуша, притокъ на Витъ. Тези рътлини заграждатъ помежду си и съ Ледни́шкиятъ рътъ няколко безоточни дълбоки вдлъбнатини и трапища, за които ще говора по-после.

До колкото служи за южна ограда на Бреснишкото поле, Ледни́шкиятъ рътъ носи въ отделните си части подъ редъ отъ изтокъ къмъ западъ следните имена: Ка́мена могила, Чука̀ра, Ледни́цата и Га́рванишки рътъ. Северниятъ склонъ на Леднишки рътъ е вдълбанъ на много места съ широки долове, чиято дебела почва е хранила преди освобождението голяма часть отъ Бресничени, но отпосле, когато си купиха те отъ изселените, помаци хубави ниви, запуснаха доловете, по чиито стръмнини трудно се влачи ралото и се превърнаха въ облекъ. Сега пороите изкопали въ тяхъ дълбоки (3—4 м.) брезди, които стигатъ чакъ до полето. Най-широкъ и най-пригоденъ за обработванье билъ Ничова трапъ, който се спуща отъ Гарванишки рътъ. Отлозите на Леднишки рътъ, що отделятъ доловете по неговътъ северенъ склонъ, са залесени въ по-голямата си часть съ висока осенова гора и характерно е това, гдето някои отъ тяхъ при полите на ръта се свършватъ съ островообразни присойки, тъпозаоблени възвишения, покрити съ нацепени варовити камъни и залесени съ низки и недъгави осенаци и други храсталаци.

Тъкмо тамъ, гдето се захваща плоския гърбъ на Ледницата отъ Леднишки рътъ, са се продънили две големи ями, които се отделятъ една отъ друга само съ тесенъ зидъ. Те са Голямата ледница и Малката ледница. Голямата ледница има надлъжна посока отъ западъ къмъ изтокъ (около 30 м.) и северниятъ ѝ первазъ е много по-низъкъ отъ южниятъ. Отъ югъ Лед-

ницата е заградена съ отвесна варовита скала, чиито отвесни пукнатини са изпълнени съ сталактитни образувания. Тази отвесна скала преди да стигне дъното на ямата се вдава навътре и образува плитка пещера. Склонътъ, който се спуща отъ северъ, е изпърво скалистъ, а по-надолу е покритъ съ наклоненъ сипей отъ ръбести варовити камъни, които колкото се отива понадолу биватъ по-големи. Въ североизточната страна на ямата може да се слезе по този сипей чакъ до дъното. Изпърво дребните камъни се сриватъ съ шумъ подъ краката ни, а после се върви по едри блокове, що се само клатятъ подъ нази. Въ западниятъ край на ледницата се спуща също сипей отъ камъне, но той е мъчно достъпенъ. Източната стена на ледницата представя отвесна скала. Надъ северниятъ (нискиятъ) первазъ на Голямата ледница термометърътъ следъ силно завъртванье въ въздуха показваше 22°Ц., а барометърътъ 711 мм., долу термометърътъ слезе на $3^1/_2$°, а барометърътъ на 714_2 м.м. Върху големите камънаци, а най-вече между тяхъ, намерихъ ледени късове, които бяха съвсемъ прозрачни. Въ ледницата рядко се събира много ледъ, защото овчарите и бозаджиите отъ селото го събиратъ постояно. Кога не го събиратъ често, образуватъ се високи стълбове хубавъ прозраченъ ледъ. Дълбочината на ямата е около 45 метра.

Естествени ледници въ България не са рядкость, но подобно на Бреснишката не са големи и не държатъ ледъ презъ цялата година (най-късно до Илинъ-день).

Причините за образуванье на ледъ въ различни пещери и ями са различни. Като имаме предъ очи формата и устройството на Бреснишката ледница, може да се даде следното обяснение. Студениятъ тежъкъ въздухъ, що се наслагалъ презъ зимата на дъното въ пещерата, неможе да излезе презъ лятото, понеже надъ него се трупа по-топълъ лекъ въздухъ Сипеятъ отъ дребните камъни по склоновете, които се нагряватъ отъ слънцето, подпомагатъ да се стоплюва въздуха и да се образуватъ испарения, а големите камъни на дъното, които оставатъ винаги на сянка, са много студени и всяка капка, що пада върху тяхъ отъ тавана на пещерата се смръзява; всяка втора, трета и т. н. капки увеличаватъ количеството на леда. Колкото повече капе пещерата, толкозъ повече ледъ се трупа.

Малката ледница е също тъй дълбока, както и голямата, но се отличава по формата си. Тя представя овална яма, чието дъно и склонове са обрасли съ висока гора. Между дърветата по дъното и склоновете се трупатъ големи камъни. Въ Малката ледница не се образува ледъ.

Голямата и Малката ледници са се образували чрезъ срутванье на скалистата повръхнина въ подземна кухина. Срутвания безъ дълбоко продъванье се срещатъ на много места около ледницата и образуватъ грамади отъ големи ръбести скали.

Близу до ледницата има и изкуствени локва и гиранъ. Въ гираня, дълбокъ два метра, имаше бистра студена вода, пълна съ мамарци (gamarus). Водата на гираня е дъждовна. Дърветата, които го засенчватъ, са попречкали на бързото изпарение. Локвата, която е на открито, беше вече суха.

Характерно явление за северниятъ склонъ на Леднишки рътъ са няколко пещери. Близу до ледницата има отвесна яма, три метра дълга, два широка и 13 метра дълбока. Въ южната страна на дъното на тази геранообразна яма, чиито стени са отвесни, се виждатъ устата на хоризонтална пещера. Такива ями са известни въ научната литература съ името Aven. На същиятъ склонъ малко по къмъ изтокъ има още две големи пещери, отъ които Сéюва дупка е влажна, черна, изпълнена съ сталактити и сталагмити въ най-чудни форми, а Пещà, напротивъ, е висока, широка и видела пещера. И до като въ Сеюва дупка се ходи мъчно и съ добра светлина, въ Пеща пладнуватъ добитъци на хладина. Издълбани камъни, наредени по пода на Пеща, събиратъ водата, що капе отъ тавана ѝ. Толкозъ ценна е тука водата! Събиратъ я капка по капка.

Отъ изтокъ Бреснишкото поле се загражда чрезъ низка рътлина, що свързва Кокорадова могила съ присойката на Камена могила. Наклонътъ е отъ северъ къмъ югъ и най-низкото място е Мутевско при полите на Камена могила. Презъ тамъ минава пътъ, що съединява Бреснишко съ долината на Витъ. На водоразделите въ Мутевско и въ Малка Коритна височината е еднаква и те са най-низките места въ височините, що заграждатъ Бреснишкото поле. Бресничани ги много интересува въпросътъ, къде би преляло Бреснишкото поле, ако се напълни съ вода, презъ Мутевско или Малка Коритна? Някои Бресничени искаха да ме уверятъ, че до скоро живялъ единъ старецъ, който помнилъ, че единъ пътъ после силни дъждове се напълнило полето и преляло къмъ Панега презъ Малка Коритна. Мутевско и Малка Коритна лежатъ около 30 метра по-високо отъ най низкото място на дъното на полето. Рътлината, що загражда полето отъ изтокъ и я отделя отъ долината на Витъ, се спуща стръмно къмъ нея, а полегато къмъ полето. Покрита е съ грамадалаци отъ едри заоблени речни камъни, на които отговарятъ също такива насипи и на същата височина по десните склонове на Витската долина. Няма съмнение, че това са следи отъ старото легло на Витъ, който е вкопалъ сега много по-низко леглото си и е много намалилъ своя увесъ. Рътлината е покрита съ ниска дъбова гора и е дала място за няколко къщи отъ разпръснатите махли на Малка Бресница.

На западъ, както казахъ по-рано, се вдава въ Бреснишкото поле Голямото присое като предна часть на корабъ. Склоновите му са стръмни и отъ двете му страни се образуватъ два широки дола.

Бреснишкото поле е много характерно. Само този, който не е миналъ презъ Малка Бресница, не е запазилъ за винаги въ паметьта си образътъ на това хубаво поле. Най-хубаво е то презъ Май и Юни, когато не са покосени още избуелите ливади, не са поженати класилите ниви и не са изсечени още за шума лиснатите клони на дъбовете. Средата на полето завзема рядка едра дъбова гора — »дубрава«, — въ която ставатъ и най-хубави ливади. По полегатиятъ склонъ на Дълга поляна, въ полите на Леднишки рътъ и въ Малка Коритна са нивите, а селото Малка

Бресница е разпръснато на махали по цялото поле. Хубави, белосани къщи съ приветливи чардаци, обърнати къмъ изтокъ, се гушатъ низъ дубравата и я правятъ питомна. Червеникавата земя — terra rossa — е тука много дебело напластена и е твърде плодородна. Колко голяма е наместе дебелината на свлечената пръсть отъ околните склонове, които въ голяма часть са преобърнати на присое, се вижда отъ следниятъ фактъ. Въ средата на полето копали гиранъ и до 50 педи дълбочина излязло само пръсть, после дошълъ слой ситенъ варовиковъ камънакъ, дебелъ до единъ метръ, после този каменакъ излизало пакъ пръсть до 180 педи, колкото и копали. На 140 педи дълбочина намерили челюсть и плешка отъ добиче. Отъ друга страна пъкъ има много вълтопи дори по средата на полето, чиито каменисти дъна се подаватъ на два-три метра дълбочина. Това показва, че алувианиятъ наривъ не е наслаганъ върху равно скалисто дъно. Възможно е да са копали гереня и въ някоя засипана яма или пропасть на скалистото дъно. И на дълбочина 180 педи не излязла разбира се, вода, защото и тука земята е на решетка, вода не държи. Въ цялото поле, гдето живеятъ повече отъ 700 души, има само две чешми на шосето, които лете едвамъ текатъ. Водата на тези чешми е докарана отъ Кокорадова могила, що се състои отъ песъчникъ и е петь километра далеко отъ селото.

И въ Бреснишото поле подобно на Бабатевицъ всичката вода, що иде отъ склоновете и доловете (а тука се събира много вода) не се изтича навънъ отъ полето, а се втича въ многобройните вълтопи, чрезъ чиито дъна се изгубва водата подъ земята. Многочислените (повече отъ 50) вълтопа на Бреснишкото поле не се отличаватъ много по форма отъ вълтопите на Бабатевицъ[1]). И тука вълтопите са насипни (Schwemmlanddolinen) и повечето отъ тяхъ са покрити съ ниви и ливади. Само у дълбоките се показватъ скали и растятъ дърветя по дъната и склоновете имъ. Малко са ония вълтопи, чиито дъна се състоятъ само отъ нацепени голи варовити скали, между които зеятъ цепнатини и тесни понори. Тъкмо на водораздяла въ Малка Коритна има две скалисти геранообразни ями една до друга. Голямата яма има дължина $7^1/_2$ метра, ширина 5 и дълбочина $4^1/_2$. Дъното, което е засипано съ дребни камъни, е по-тясно отъ устата. Два метра по-настрана се намира малката яма, която се продъва въ голямата. Въ склонътъ на Дълга поляна, близу до шосето, се отваря пропасть, широка само метъръ и половина. Нейното дъно не се види, а хвърленъ камъкъ въ нея се чува дълго време, безъ да се схване звукъ, който показва, че камъкътъ е стигналъ дъното. Характерно за насипните вълтопи въ Бреснишкото поле е това, гдето те се редятъ на места стъпенообразно единъ подиръ други, и по устройството имъ личи ясно, че въ време на дъждъ водата се прилива отъ по-високите въ по-низките, като образува редъ водопадчета, чиито ерозивни действия личатъ ясно. Характерно е още голямото блато (повече отъ 100 м. дължина), що се разтила

---

[1]) Те приличатъ много и на вълтопите отъ планината Кучай (Голобине) въ източна Сърбия, които описва професоръ Цвиичъ въ своята капитална монография: Das Karstphänomen. Wien. 1893. стр. 35—38.

въ източната половина на полето и пои едрия добитъкъ на полето и доставя вода за поливанье на градините. Водата на блатото би се изтекла въ ямите съ каменисти дъна, що зеятъ тъкмо до него, ако да не беше отделено отъ тяхъ изкуствено съ дебелъ, яко набитъ съ пръсть и подграденъ съ камъни язъ. Само въ източната часть на Бреснишкото поле се забелязва по-длъжъкъ улей, който донася и повече вода на блатото въ време на дъждъ. Поради многото вода въ блатото то не пресъхва и задържа вода отъ дъждъ до дъждъ. Кашкавите му глинести краища показватъ, че всеки день водното равнище на мътното блато се оттегля единъ-два метра на вътре. Тукъ-таме низъ полето са изкопали Бресничани махаленски изкуствени локви, но те задържатъ дъждовната вода само няколко дена. Повечето локви са оградени съ зидъ, въ който има отворъ до толкозъ високъ, щото да могатъ да преминаватъ презъ него само овце и кози, които въ блатото не можатъ да стигнатъ водата поради голямата тиня, Има и няколко гераня, които също тъй не задържатъ за дълго дъждовната вода. Голямо е теглото на тукашното население за вода, и понеже тука не оставятъ ниви на угаръ, то поеньето добитъка на Панега, на Витъ и на Бреснишки долъ е свързано съ големи мъчнотии и разноски за селяните. Липсата на вода и на угаръ по тези места е създала много особености въ живота на хората и въ уредбата на селищата. Карстовите покрайнини не са изучавани още у насъ въ стопанско и поселищно отношение.

Кога вали дъждъ излеко, водата се втича въ въртопите и се всмуква незабелязано въ земята, но кога дъждътъ е пороенъ и трае дълго, той затлачва дъната на въртопите съ сяно, шума, и пръсть, и водата, като не може да се попива бързо, изпълва въртопите, разлива се и образува въ най-ниското място блато, което достига понягога на длъжъ до единъ километъръ, на ширъ до половина и на дълбочина до 20 метра. Много къщи се наводняватъ и населението обзема силенъ страхъ, когато на едно място се продъни някой въртопъ и водата съ въртежъ и свистенье се увлича подъ земята, другаде пъкъ отъ напънъ въ подземните канали пращи и се пука земната кора, а на третйо място избликва съ шумъ вода нагоре като голямъ водоскокъ. Мисълта, че единъ день може вода да потопи цялото поле, не излязва никой пъть изъ ума на Бресничане, кога завалятъ поройни дъждове и захване да се трупа въ полето вода, подъ чиято мътна повръхнина изчезватъ подъ редъ високите дъбове на дубравата.

Нека напуснемъ вече Бреснишкото поле и надникнемъ въ някои трапища, пропасти и ями, що ги има толкозъ много между Леднишки рътъ и р. Вонещица.

Да се изкачимъ на Леднишки рътъ, като вървимъ по долътъ, що загражда той съ южните склонове на Голямото присое. При устието на този долъ, чието име за жалость не съмъ си отбелязалъ, се намиратъ най-хубави ниви. Отъ този долъ вее западниятъ вятъръ, що носи дъждъ на полето; той се нарича тука чурку, а хубавата рохкава пръсть на нивите кичарна. Западниятъ вятъръ вее тука така правилно и постояно, щото въ

цялото село само една къща има прозорци къмъ западъ, и нейниятъ опоритъ стопанинъ е станалъ съ това за присмехъ на хората. Види се, той не иска да се подчини на многогодишните метеорологически наблюдения на неговите предшественици. По долътъ води пътъ и той ни извежда на Леднишки рътъ, който въ западната си часть се отличава съ това, че запазва до някъде общиятъ характеръ, който описахъ, когато говорихъ за ледницата, но има и доста орница земя. Тази часть отъ Леднишки рътъ, гдето ни изведе пътя, се казва Крàчовица. Тамъ се намира въ орница земя голямъ насипенъ вътртопъ — Мутева вътртопъ. Низко въ полите на Крачовица се намиратъ дълбоки безоточни вдлъбнатини: на югъ Липово, хубава плодородна коритообразна вдлъбнатина, въ средата на която лъщи още незасъхнала изкуствена локва, а на северъ Врънешките блата, вгнездени въ пусти и главоломни стръмни трапища. Въ Липово, което се загражда отъ северъ съ Пустоселовъ рътъ, няма да ходимъ, защото тази красива вдлъбнатина е досущъ прилична на Бабатевицъ и Бреснишкото поле. Нека разгледаме по-отблизу блатата, които сами за себе си и поради особеното си положение представятъ много характерно явление.

Като гледаме отъ Крачовица къмъ югъ, открива се предъ нази дълбока безоточна вдлъбнатина съ посока отъ югъ къмъ северъ. Дълбочината на тази вдлъбнатина е около 75 метра и понеже склоновете са твърде стръмни, то тя има фуниообразенъ видъ. Въ дъното на вдлъбнатината се протака отъ западъ къмъ изтокъ тесенъ скалисть прагъ (13 метра високъ) който я разделя на два трапа Голямото блато и Малкото блато. Склонътъ на вдлъбнатината, що е обърнатъ къмъ югъ и югозападъ, представя същинско присое; само въ ний-долната си часть има насипни къжели пръсть и въ най-горната — туфи свинакъ и глогъ; останалата часть е покрита съ варовити нацепени камънаци. Склонътъ, що е обърнатъ къмъ изтокъ, е покритъ съ дебела червена пръсть (terra rossa), която е процепена отъ няколко десетки бразди, дълбоки до 3—4 метра. Само северниятъ склонъ е гористь и приветливъ. Дъното на северниятъ трапъ е изпълнено съ Голямото блато. То има кръгла форма и негова диаметъръ е дългъ около 150 метра. Водата на блатото е жълточервеникава, и гледано отъ високо то представя чудесна гледка: водата лъщи като злато. Водата не може да се обистри никога, има приятенъ вкусъ и тамкашното население пие отъ нея. Дълбочината на блатото е голяма. Селени са спущали зимно време презъ отворъ въ леда надани пърти до 80 педи дълги, за да стигнатъ дъното. Мои студенти са къпаха въ блатото и тричетиръ метра навътре отъ брега намериха дълбочини по-големи отъ два метра. Нито край блатото, нито въ него има папуръ или друго някое водно растение. Въ южниятъ трапъ само източната часть е запълнена съ вода, а западната е засипана вече чрезъ свлечената отъ източниятъ склонъ пръсть. Водата на малкото блато има също жълто-червеникавъ цвятъ. То е по-малко: дължината му е около 105 метра, а широчината 85.

Тези блата се образували чрезъ яко затлачванье на дъната на трапищата. Дъждовната вода, която се събира тука не може

да проникне презъ плътно набитата пръсть и понеже е въ голямо количество, то не може да се изпари, нито попие. Околното население вярва, че водата на блатата стои въ свръзка съ подземна вода. До това вярванье ги довежда не само обстоятелството, че водата е много вкусна за пиенье и никога не пресъхва, но и примерътъ отъ карста на село Галата отвъдъ Витъ, гдето отъ Маджарова вътопъ извира често много вода. Противъ такова приеманье говори силно червеникавата боя, която се добива отъ железните съединения на terra rossa, и променливата температура на водата, която лете става много топла, а зиме лесно замръзва. Такива блата не биватъ съвсемъ постояни. Има случаи, гдето въ дъното на такова блато се продъва поноръ и веднажъ изтече ли се водата, мъчно може вече трапътъ да задържи вода; така се случило съ съседното блато Костеница, което се изтекло въ 1877 година и сега е сухо. И при Колибите Нановице, край новия пътъ отъ Гложене за Абланица, има блата, но те не са вгнездени въ дълбоки трапища, а изпълватъ по-големи вътопи и водата имъ е по бистра.

На Леднишки ръть, високо надъ Голямото блато се намира Бездънниятъ Пчелинъ. Това е пропастъ съ скалистъ отворъ до 10 метра и отвесни скалисти склонове. Дълбочината му е голяма и навярно стига до подземната вода, що отива за Панега. Преди три години една хитра баба накарала полицията да спуснатъ единъ идиотъ 80 метра дълбоко, безъ да се стигне дъно.[1])

Като се изкачимъ върху билото на ръта, що загражда вглъбнатината на блатата отъ къмъ югъ, отваря се предъ насъ дълбоката добре засеяна безоточна вдълбнатина на колибите Врупе, които са накацали по скалистиятъ източенъ первазъ на вдълбнатината. Дъното на тази дълбока плодородна вдълбнатина, чиято главна посока е отъ изтокъ къмъ западъ, представя голямъ вътопъ, който задържа въ големи дъждове вода само два—три дена. На западъ отъ колибите Врупе лежи дълбоката безоточна вдълбнатина Костеница, която имала до 1877 година постояно блато. Покрай колибите Врупе и по гористия юженъ склонъ на вдълбнатината върви пътъ за долината на Изворската река Вонещица. На водоразделната область се намиратъ два вътопа, които са преобърнати на градини. Тука стърчатъ две уцелели и няколко разрушени колиби. Има изкуствена локва и геранъ. Това място се казва Клисура. Отъ Клисура се спуща стръменъ слабо залесенъ склонъ къмъ Вонещица, чието сухо скалисто легло лъщи съ своите изгладени варовици. Малко по̀-насѣверъ отъ Клисура, високо надъ р. Вонещица, се намира скалистата пропасть Драга́нчовица, 15 метра широка и около 40 м. дълбока.

---

[1]) Една баба отъ околните колиби се скарала нещо съ сина си и му казала, че тя не може да живее повече съ него и ще се хвърли въ Бездъни Пчелинъ. Казала тя това и излязла. Минала покрай Бездъни Пчелинъ, оставила си до пропастьта тояжката и отишла на гости у едно съседно село. Като се невърнала бабата вечерьта, синътъ тръгналъ сутриньта да я търси и като намерилъ тояжката край Бездъни Пчелинъ, повярвалъ, че се хвърлила майка му вътре. Съобщили за това на полицията и на другия день, като дошелъ околийския началникъ, намерили единъ идиотъ, когото за 5 лева спущали 80 метра дълбоко, безъ да стигне дъно.

Ако направимъ и друга обиколка отъ изтокъ къмъ западъ, отъ река Витъ до Абланската река, то ще се запознаемъ съ още такива безоточни вдълбнатини, между които една се протака отъ колибите Л о з а до трапа на голямото блато. Тази вдълбнатина, която се отличава съ своята теснота въ сравнение съ голямата дължина и която можемъ да схванемъ като сляпа долина, е прошарена съ много наносни вътропи.

Сега да проследимъ и течението на река Витъ отъ Гложене до Камена могила. Витъ при Гложене има много вода, а отъ Камена могила надолу той пропуща вода само, кога е много голямъ. Тозъ, който е минавалъ лятно време дългиятъ мостъ на р. Витъ по шосето Ловечь—Изворъ—Абланица—Орхание—София, е забелязълъ, че подъ него не тече вода. Водата се губи между Гложене и Камена могила, като се всмуква между процепите на скалистото легло на Витъ. Край стръмните склонове на Камена могила Витъ образува доста дълбоки вирове, а отъ тамъ надолу не тече вече вода лятно време. Жителите по долното течение на Витъ са знаяли отдавна, че тука се губи водата на реката и те са се опитвали много пъти напразно да запушатъ съ боклукъ, слама и камъни дупките. Височината на Витъ до Камена Могила е 270 метра надъ морето и 80 надъ Глава Панега.

III.

Подиръ тези обиколки, които имаха за цель да се запознаемъ съ околностьта на Глава Панега и узнаемъ източника на нейната вода, можемъ да направимъ следното заключение.

Между река Витъ, нейниятъ притокъ Вонещица, Абланската река и Бреснишки долъ имаме область, която притежава напълно карстовъ характеръ. Тука имаме всички ония явления, които са типични за карстовъ ландшафтъ; тука водата не се изтича въ реки, а се поглъща отъ земята, която не държи вода, която прилича на решетка. Карстовиятъ ландшафтъ на Глава Панега принадлежи на долна кредна формация, която се представя тука отъ капротински варовикъ и неокомски мергеленъ варовикъ. Всичката вода на валежа, що пада въ тази карстова область, следъ като изгуби една часть чрезъ изпарение, прониква подъ земята и чрезъ многобройни дамари се събира въ по-големи потоци и образува цяла мрежа на подземна река. Постояно приижда вода въ подземниятъ басейнъ на р. Панега отъ реките Витъ и Вонещица, която губи водата си още въ началото си. Големите вдлъбнатини и пропасти показватъ често посоката на главните подземни кухини, чрезъ които тече сега вода или е текла някога (и подземните реки меняватъ леглата си). Бездъниятъ Пчелинъ представя, може би, душникъ, презъ който би могло да се слезе чакъ до дъното на подземния потокъ.

А. Иширковъ.

Буда и Будизъмътъ, съ погледъ върху индийската религия преди него[1]).

Но не само Атманъ е едничкото вместилище на висшата потенция, която съзнанието открива навредъ, дето то се издигне до самосъзнание: покрай него се явява вече въ найстарите спекулации другъ единъ образъ за същия принципъ, Брахманъ, чието първоначално значение е „молитва“, секундарно — „жертва“ [1]). Когато жертвата добива смисъль на храна за боговете и ги подчинява подъ своята власть, следъ което тя става и святотворна сила, тогава Брахманъ почва да означава не само жертвата, но персонифицира и нейното космическо значение, обръща се въ причина на всяко битие и въ единствена реална субстанция, изъ която се развива и въ която се връща светътъ. Брахманъ се вестява около същото време, когато и Атманъ [2]): вече Атхарваведа приписва нему същите атрибути на едничко първоначално божество, каквито на Праджапати и на Атманъ, а Ригведа знае предвестника на Брахманъ, имено Брахманаспати, „господарь на молитвата“, небесниятъ жрецъ, застъпникъ на брахманите между боговете. Брахманъ въ същность не е нищо друго освенъ единъ одухотворенъ, идеализиранъ първоначаленъ принципъ повдигнатъ Брахманаспати. Но за такъвъ Брахманъ не се проглася наведнъжъ, а постепенно, защото отначало той е подчиненъ на Праджапати, после малко по-малко се изравнява съ него, докато най-сетне се издига надъ него и оставя безъ съперникъ. Като създаденъ отъ Праджапати ни се рисува Брахманъ напр. въ следнето място: [3]) „следъ като Праджапати се умори и бе сторилъ пости, създаде той, като първороденъ, Брахмана, то ще рече тройната наука (трите Веди); тя му послужи за основа; затова се казва: Брахманъ е осно-

---

[1]) R. Roth. Z. d. d. M. G. I, 84 нт.; A. Ludwig, Rigveda III, 298.

[2]) Споредъ застъпения тукъ възгледъ представите за Атманъ и Брахманъ са се развивали паралелно, независимо една отъ друга, а не както приема P. Deussen, Geschichte, 284., че Атманъ е предизвиканъ отъ Брахманъ. ср. H. Oldenberg. Buddha, p. 32.

[3]) Çатапатта Брахмана 6, 1, 1 (Deussen. Geschichte, p. 200).

вата на тоя светъ". Но редомъ съ това място Брахманъ се идентифицира съ Праджапати:[1]) „наистина Праджапати е Брахманъ", другаде Брахманъ се явява учитель на Праджапати,[2]) а вече въ Атхарваведа[3]) се казва просто: „Брахманъ бе първи преди времена роденъ, следъ което разтвори своите недра за всичко, което е въ тяхъ" . . . И най-сетне:[4]) „Брахманъ бе първи на изтокъ роденъ, той блещи на хоризонта и показва най-дълбокитѣ и най-високитѣ форми на тоя святъ, люлката на това, което е и което не е... Брахманъ е произвелъ боговете, Брахманъ е произвелъ светътъ . . . той е първенецътъ на съществата, кой се осмелява да се равни нему"?

Систематично е разработена идеята за Брахманъ въ следния текстъ на Брахмана:[5]) „Отначало тоя святъ беше Брахманъ. Той създаде боговете и ги постави върху тия светове: Агни върху тоя светъ, Ваю върху въздухътъ, Суря върху небето. Що се отнася до световете които стоятъ по-високо отъ тия, той постави за тяхъ боговете, които са по-горни отъ първите . . . Той самъ обаче, Брахманъ, отиде на другата половина (т. е. отвъдъ световете достъпни за нашите чувства). Следъ това той съобрази: какъ мога да се простирамъ въ тия светове? И той се простря въ тия светове чрезъ две (неща): форма (или образъ: рупамъ) и име (наманъ) . . . Това са двете големи чудовища на Брахманъ, двете големи явления на Брахманъ: който знае тия две големи явления на Брахманъ, той става голямо явление . . . Отначало бяха и боговете смъртни и тепърва чрезъ Брахманъ станаха безсмъртни . . . Тоя святъ се простира обаче до тамъ, до дето се простира формата и името; съ това Брахменъ достига цялото; цялото обаче е непреходно; чрезъ това Брахманъ подържа непреходно своето добро дело, своятъ святъ".

Въ лицето на Брахманъ, както ни говори тоя текстъ, се приветствува първороденият, който е създалъ и богове и хора и всичко друго, което носи „име и форма". Накъмъ Атманъ — личното азъ, нашата душа, открита отъ насъ като центъръ и съществено съдържание на микрокосмоса, Брахманъ можемъ схвана като изворъ на битието на оня грамаденъ индивидъ, който обема въ себе си всички микрокосмоси — микрокосмосътъ. И когато се познава, че нашата безсмъртна душа и душата на вселената са едно и също, че туй, което

---

[1]) Çатапатта Брахмана 13, 6, 2. 8.
[2]) Çатапатта Брахмана 10, 6, 5, 9. Deussen. Geschichte, p. 259).
[3]) Атхарваведа 4, 1 (Deussen Geschichte, p. 225).
[4]) Таитирия — Брахмана 2, 8, 8 (Deussen. Geschichte, p. 251).
[5]) Çатапатта Брахмана 11, 2, 3 (Deussen. Geschichte, p. 259).

у насъ хората и всяка жива тварь е вечно и съществува и следъ умъртвяваньето на плътьта е само ограничена часть отъ флуидътъ, който пролива цялото мироздание, тогава се разбира, че Атманъ и Брахманъ са тъждествени, че и двете изразяватъ първичната субстанция на разнообразните само на гледъ явления, но че до тяхното познание е достигнато по различенъ пъть: Атманъ е откритъ чрезъ анализъ на нашата вътрешна природа, Брахманъ чрезъ съображения върху космогоническата сила на жертвата; Атманъ е субективната страна на абсолутния духъ, Брахманъ — обективната. Въ кръговете на Брахманите, които довеждатъ спекулациите до тоя пунктъ и овенчаватъ така своето трудно дело съ едно едноставно монистическо мировъзрение, Атманъ поема върху си почти изключително ролата на върховно божество, покрай което фигурата на двойника му Брахманъ бледнее. За Праджапати и други монистически божества, които временно удовлетворяватъ потребите на религиозното съзнание, се забравя съвсемъ: те са само посреднишки образи между ведийските натуралистични богове и новите идейни, въ постепенната смяна на които се следи прогресивното одухотворяванье на божеската природа, именно превръщаньето ѝ отъ персонификация на природни явления въ едно духовно, безформено начало. Атманъ, като застъпникъ на това начало, е една върху всичко възвишена „душа“, която лежи вънъ отъ конкретните явления и вътре у тяхъ; вънъ въ тая смисъль, че те, въ противуположность къмъ него, иматъ времено и недействително съществуванье, което струва като реално само за възприятието на нашите органи, докато Атманъ е неограниченъ въ време и пространство, свободенъ отъ свойствата на явленията и снабденъ само съ отрицателни атрибути абсолутенъ духъ; но, отъ друга страна теорията приема, че той пропива светътъ на явленията и стърчи въ всяко отъ тяхъ, колкото се отнася до духовния елементъ на тварите, тяхното лично азъ, тяхната душа — първоначалниятъ Атманъ. Атманъ е самъ по себе си безъ пятно, чистъ като кристалъ и безъ недостатъкъ. Какъ се мисли другата половина на човешкия индивидъ, оная, съ която Атманъ се съединява и която той одухотворява, не е съвъемъ ясно. Различните текстове, въ които се мисли по-консеквентно, гледатъ на тия явления като на еманация изъ първоначалната еднородность на Атманъ: той се развива доброволно въ много образи, добива въ тяхъ „име и форма“. Но като оставимъ на страна, че мъчно може се разбра, какво е карало съвършеното онова божествено същество да напусне своето абсолутно спокойствие и да се пре-

връща въ разнообразни същества, въ такъвъ случай остава необяснено, защо душата на индивида, неговото лично азъ се схваща като идентична съ Атманъ, въ противуположность къмъ „материята“, къмъ непостоянния преходенъ елементъ на единъ индивидъ, защо последняга се изключва изъ всяко подобие съ него и се смята, че пятни идеалниятъ Атманъ, взетъ той въ голяма или малка (тая на индивида) димензия: може ли Атманъ да пятни самъ себе си? Или пъкъ, ако се признае за грешка решението му да се развие въ много форми, безсиленъ ли е да се оттегли отъ тия и да се сведе къмъ първоначалното единство? Противуречието, на което би се натъкнала тукъ последователната спекулация, не се отстранява ни най-малко отъ резонираньето на други текстове, споредъ които оня неатманъ, нека го наречемъ материя, е нещо различно отъ Атманъ, нещо, което стои отъ край време покрай него и което може да бъде оживено само чрезъ Атманъ. Ако е така, тогава Атманъ нито е едничко вечно и абсолютно, нито пъкъ основа на всичко, което съществува: неопределениятъ и неодушевенъ отъ Атманъ хаосъ стои съ равни права и съ еднаква страсть покрай него. Тъй поставена, проблемата за Атманъ не може да бъде разрешена отъ никоя страна. Дали нейните експлоататори са чувствували неразрешимостьта ѝ и своето безсилие предъ нея, не може се каза положително; но едва ли. [1])

Така или инакъ, билъ Атманъ различенъ отъ материята или била тя неговъ продуктъ, за индиеца на Брахмана е ясно, че злото на света се крие тъкмо въ тая двойственость. Божествениятъ, чистъ Атманъ се съединява съ материята и така се образуватъ както човешкиятъ организъмъ така и всеки други индивиденъ животъ. Но както червенъ триндафилъ (да се възползувамъ отъ сравнението, което употребя единъ текстъ), доближенъ до прозраченъ безцветенъ кристалъ, боядисва тогова (кристалътъ отразява червенината на трендафила), безъ да мени неговото истинско същество, така и Атманъ съединенъ съ материята (плътьта на човека) бива „боядисанъ“ отъ онова, което я вълнува, отъ нейната чувственость: а така опятненията Атманъ е неспособенъ да се слее съ общия Атманъ, който прониква всичко и стои вънъ отъ него, — той не е вече идеалниятъ, свободенъ отъ всичко смъртно Атманъ, но негово бледо, съ печатъ на материята върху челото си, подобие; и както кристалътъ боядисанъ отъ триндафила, става пакъ бесцветенъ, само когато се отдалечи трънда филътъ, така

---

[1]) Срв. H. Oldenberg. Buddha, p. 44.

и опятненпятъ отъ човешките страсти Атманъ може да се възвърне къмъ своя първоизточникъ, Атманъ на вселената, когато се освободи отъ тяхъ; ако ли Атманъ па единъ идивидъ е „заразенъ“ отъ нему чужди елементи, той е неспособенъ да напусне своя носитель, а ако ли тоя умре, не умира и неговиятъ Атманъ, но се въплотява, като продължитель, въ друго некое същество — въ богъ, човекъ, животно, растение и т. н. — при което изборътъ се решава споредъ стойностьта на извършените отъ предходникътъ дела, добри или лоши и отъ каква имено степень; той се ражда повторно, влиза наново въ водовъртежа на живота (самсара), за да върши такива или онакива постъпки, които отъ своя страна обуславятъ най-близкото му съществуванье. И до тогава, до когато той взема деятелно участие въ тоя животъ, той е подложенъ безпрестано на повторни раждания. Отъ омагьосания кръгъ на тия може се избави той, кога презре всеко дело, кога у него угасне желанието да постъпва добре или зле: тоя, който върши грехове, ще се роди следъ смъртьта си въ ада, съ неговите грозни мъки или ще се въплоти въ някоя нищожна гадина; който постъпва благочестиво и се краси съ добродетели, ще се роди като Богъ на небето (детрониранъ ведийски Богъ), за да съгреши тамъ и да се роди следъ това въ ада. Богъ или въ ада — това е все едно! всяко ново ражданье, носи и нова съдба, която ни фърля въ най-големи противуположности. А съзнанието на тая промълчива съдба ни мъчи, страданията на живота въ низши форми са непоносни. Избава отъ тяхъ ще настъпи само тогава, когато човекъ престане да си служи съ средства, които, каквото и да обещаватъ — божески тронъ или адски тегла — ни прикованатъ къмъ тоя светъ на явленията, когато той зафърли не само лошите, но и добрите дела, делата изобщо и по тоя начинъ, като се уподобява вече външно на бездеятелниятъ, спокоенъ Атманъ, се устреми да го познае, т. е. да го открие и да се слее съ него, следъ което настъпва и освобождение отъ повторни раждания.

Изворътъ на повторните раждания и на страданията, свързани съ тяхъ, са желанията и постъпките. „Човешката натура — се казва въ единъ упанишадъ, почива върху желания. Каквито са желанията ѝ, такива са стремленията. Споредъ това, къмъ какво се стреми човекъ, такива постъпки върши той. Каквито му са постъпките, такова съществуванье и достига“. Да се познае тая истина и да се унищожатъ желанията, значи да се изкорени всяко същесвуванье и да се влезе въ Атманъ. Да удовлетворяваме желанията си и да си

подготвяме така нови раждания, е плодъ на невежеството, съсгледо за да познае нетрайностьта на щастието и вечностьта на страданията въ безбройните съществувания. Ще приведа тукъ извлечения изъ единъ упанишадъ, гдето се развиватъ тия мисли [1]). Баща принася една особена жертва, наречена „всежертва“, при която трябва да се пожертвува всичко, което се притежава. Синъ му Нацикетасъ го пита, ще бъде ли и той пожертвуванъ. Баща му отговаря: „да, азъ ще те посветя на смъртьта“. И синътъ бива пожертвуванъ. Нацикетасъ слиза въ царството на мъртвите. Богътъ Яма, господарътъ имъ, отсътствува три дена, презъ които Нацикетасъ го чака. Като се възвръща, той му казва: „три дена прекара ти, единъ достоенъ гость у мене, безъ да хапнешъ нящо. Злото нека стои далечъ отъ менъ. Избери си три желания!“ Съ това иска Яма да поправи грешката си, дето не оказалъ гостолюбие на посетителя. Нацикетасъ избира 1) да оживее пакъ и да го приеме добре баща му, 2) да научи тайните на жертвения огънь, чрезъ когото се отива на небето, 3) какво става отъ човека следъ смъртьта. „Ако единъ човекъ е умрялъ, казва Нацикетасъ, някои думатъ: той съществува, други: той не съществува. Това искамъ да зная, поучи ме върху това. Това е третото мое желание“. Яма удовлетворява първите две желания, за третьото той казва: „боговете сами искаха да узнаятъ това; тайната е тъмна, мъчна за разбиранье; избери си друго желание, Нацикетасъ, не настоявай на онова“ и продължава: „избери си възрастни деца, деца на тия деца, злато, стада, слонове, конье, голямо господарство на земята, животъ, длъгъ колкото обичашъ . . . Каквото смъртните мъчно доститатъ, каквото ти иска сърдцето, пожелай го. Девойки съ кола и арфи, по-хубави отколкото иматъ хората ти давамъ; но неме питай какво става следъ смъртьта“. Нацикетасъ обаче упорствува: „това всичко служи за днесъ и утре, разрушава само силата ни. Целиятъ животъ е дори късъ. Задържи коньете, танецътъ и пеенъето за себе си. Богатството не прави човека щастливъ. Ще го притежаваме ли ние, ако те съгледаме о Яма? Онова желание избирамъ азъ, научи ме това, върху което азъ, обвзетъ отъ съмнение, мисля, научи ме какво е бъдъщето (задъ гроба)“. Яма нема що да стори, отговаря и на третия въпросъ:

„Глупците, които живеятъ въ тъмнина, макаръ и да се мислятъ мъдри и да се надуватъ съ суетни знания, се кла-

---

M. Müller. Vorlesungen 378 нт. срв. H. Oldenberg. Buddha, p. 59.

тушкатъ, кога вървятъ, подобно на слепецъ, воденъ отъ други слепецъ.

„Тоя, който живее богато, не мисли за бъдъщето. Това е светътъ, мисли той, други няма; така иде глупецътъ всякога въ моите ръце“.

„Мъдрецътъ, наученъ да се задълбочава въ себе си, познава невидимиятъ, потъналъ и скритъ въ тъмнина старецъ като богъ и оставя следъ себе си радость и скръбь“.

„Атманъ не е роденъ и не умира, той не е дошелъ отъ никъде и не става нищо; старецътъ е нероденъ, непреходенъ вечень; той не се убива, ако се убие телото“.

„Атманъ е по-малъкъ отъ малкото, по-голямъ отъ голямото, скритъ въ вътрешностьта на творенията. Който няма никакви желания, който не жали, той вижда величието на Атманъ чрезъ милостьта на твореца“.

„Никой смъртенъ не живее чрезъ дишаньето, като вдиша и издиша. Той живее чрезъ едного другиго, въ когото почива онова“.

„И тъй, азъ искамъ да ти разкрия тайната, вечниятъ Брахманъ и какво става отъ Атманъ следъ смъртьта“.

„Някои се раждатъ повторно като живи същества, други като тояга или камъкъ — споредъ постъпките и знанието си“.

„Но той, човекътъ, който бди, докато спиме, който създава едно желание покрай друго, той само е нареченъ светълъ, Брахманъ, безсмъртенъ. Всички светове почиватъ въ него и никой не може да отиде извънъ него“.

„Както слънцето, окото на целия святъ, не се зацапва отъ външните петна, които вижда окото ни, така и Атманъ на съществата не бива досегнатъ отъ страданията на света, понеже той стои отвънъ“.

„Той е веченъ мислитель на безвечни мисли, макаръ единъ, той изпълня желанията на мнозина. Мъдрите, които го познаватъ у себе си, намиратъ веченъ покой; и никой други“.

„Светътъ, произлязълъ, трепери въ неговия дъхъ. Брахманъ е единъ голямъ страхъ, както изтегленъ мечъ. Тия, които го знаятъ, ставатъ безсмъртни“.

„Той не може се достигна нито чрезъ думи, нито чрезъ окото. Той не може да бъде разбранъ освенъ като се каже: той е!“

„Ако всички желания на сърдцето замълчатъ, тогава смъртниятъ става безсмъртенъ, тогава достига той Брахманъ“.

„Ако се скъсатъ всички сърдечни връзки, тогава смъртниятъ става безсмъртенъ: тука се свършва моето учение“.

Речьта на Яма е сама по-себе и следъ казаното преди нея достатъчно ясна. Истинско битие има Атманъ—Брахманъ. Животътъ на тоя лъжовенъ святъ е пъленъ съ безутешна скръбь или съ глупава радость. Изъ тяхъ има избава за тогова, който имъ обърне гърбътъ си и познае вездесъщиятъ Атманъ-Брахманъ. „Знающите, учените брахмани не желаятъ потомство: за какво е то намъ, чиято родина е Атманъ? Те се отказватъ отъ желания за цомощи, за имотъ, за спасение въ света и скитатъ като просеци“. Като просеци, защото тоя начинъ на живеенье е едничкото средство за освобождение отъ света, къмъ което прибягва всеки, който е махналъ ръка на радости и скърби, за да познае вечното. Животътъ на брахманите извънъ човешкия святъ, въ горите, гдето те съзерцаватъ Атманъ, и упражняватъ ония добродетели, които ги очистятъ отъ желания, облагородяватъ ги и улесняватъ познанието на Атманъ се развива паралелно съ развитието на общоиндийския контемплативенъ духъ, което се захаща съ преселението въ долината на Ганга. Резигнация и тиха скърбь върху нищожеството на тоя святъ става сега основно настроение, което изтръгва всяка радость и подсича коренътъ на деятеленъ животъ. Че външните условия са влияли главно за слаганьето на единъ такъвъ харакеръ, е надъ всяко съмнение. Но същите те даватъ за оногова, който иска, далечъ отъ градския или селски шумъ, да се уедини въ размишления, възможность да води животъ, какъвто подхожда за такива намерения: мекиятъ индийски климатъ позволява на пустинника да прекара поголямата часть отъ годината въ гората, безъ грижа за облекло, а плодовете и корените на горската растителность образуватъ скъдната храна на непретенциозния аскетъ. Тоя животъ, избиранъ отначало доброволно отъ брахманите, достъпенъ и за другите свободни съсловия, е станалъ съ време тъй обикнатъ, че се е превърналъ въ правило, което законикътъ на Ману санкционира и издига до законъ. Той образува последнята отъ четирите степени на земното съществуванье на единъ брахманъ, които законикътъ разграничава точно, като определя занятията и начинътъ за живенье презъ всяка една отъ тяхъ. Подобни степени знаятъ и другите касти, единъ кашатрия — 3, единъ вайся — 2, единъ судра — една (на практика има изключения). Първата степень, отъ 7 до 11 годишна възрасть, прекарва синътъ при учитель, у когото учи Веда, прислужва му както може — пасе говеда, носи вода, събира дърва и др., бива послушенъ въ всичко. Учителятъ е длъженъ да го научи Веда (наизусть) и други знания, потребни за втората степень,

когато той се ожени, става баща и принася жертва. Изборътъ на невестата и церемониите при женидбата са определени нашироко. Третята степень законикътъ предвижда да се прекара въ гората: „когато бащата въ една фамилия съгледа бръчки, бели косми и децата на децата си, излиза отъ селото и отива въ гората“, за да води тамъ благочестивъ животъ и да упознае Атманъ. Четвъртата степень образува най-строгъ аскетически животъ. Жена си може бащата да вземе съ себе си, безъ да подържа съ нея съпружни връзки, или да я остави при синовете й. Самъ той се подлага на цяла система изтезания („тапасъ“), за да убие плътьта си и да направи духътъ годенъ да съзерцава и да се слее съ Атманъ. Той тряба да живее самъ, да се препитава, ако не му достигатъ плодове и корени, отъ милостиня, която проси веднъжъ на день въ селото, да съблюдава мълчание, да не се бои отъ смъртьта, нито да я желае (Ману VI. 45). Една книга отъ Брахмана, т. н. Араняка („арана“ — гора), която изобилва съ теоложки изследвания и космогонически митове, служи като ръководство за живеещите въ гората брахмани. За тия съдържатъ интересни вести не само домашни източници, но и съчиненията на някои гръцки писатели, които около това и въ по-късно врме са посетили Индия и са ни запазили важни свидетелства за нейните социални, политически и други отношения. Особено внимание заслужава книгата τὰ Ἰνδικά на Мегастенеса [1]), който е посетилъ няколко пъти Индия, като посланикъ на императоръ Селевкъ Никаторъ при двора на индийския господарь Чандрагупта и е живялъ следъ 302 г. пр. Хр. Въ своя подробенъ отчетъ той излага всичко, което е видялъ и за което е могълъ да събере сведения, и понеже тия се посрещатъ съ домашните, той заслужава пълна вяра. На живота на брахманите въ гората той отделя голямо място, а като се срещалъ и разговарялъ съ тяхъ, изучилъ ги е добре и узналъ ученията имъ по етически, теософски и други въпроси. Ако и тия сведения да спадатъ къмъ сравнително доста късно време, те ни даватъ понятие и за предходните столетия, тъй като правилата за живота въ горите и ученията на брахмините са били изработени по-рано и предавани отъ традицията, безъ да се подлагатъ на големи промени. Мегастенесъ различава два вида брахмани (той ги нарича философи): брахмани въ тясна смисъль на думата и Σαρμᾶναι, отъ които първите живеятъ по села и градове и държатъ жени, вторите

---

[1]) Вж. Chr. Lassen, Indische Alterthumskunde II, 704 нт.

се предаватъ на аскетически животъ [1]). Между Сарманите стоятъ на най-голяма почетъ т. н. Ванапраща или Ὑλόβιοι, които се хранятъ само съ диви плодове, пиятъ вода съ ръце и се обличатъ съ корите на някакви дървета. Отъ гръцките писатели преди Мегастенеса ни разказва за тяхна една секта Онезикритосъ (4 стол. пр. Хр.), който е съпроваждалъ Александра Велики въ неговия индийски походъ и ни е оставилъ няколко фрагмента[2]). Александъръ повиква няколцина отъ пустиниците и те отиватъ при него. Други не го послушватъ и Александъръ не ги принуждава, за да не действува противъ обичаите имъ. При тяхъ праща той Онезикритоса. Петнадесеть души отъ тяхъ живели 20 стадии далечъ отъ града, окръжени отъ учениците си, голи и бичувайки плътьта си въ разни пози: единъ стои правъ, ту на единия, ту на другия си кракъ, като държи въ ръцете си дърво, дълго три лактье; другъ лежи по очите си, съ камъни върху гърба си, изложенъ на слънце и дъждъ; трети стои съ боси крака върху напечената отъ слънцето земя. Последньото било най тежко. Така те прекарвали целия день . . .

Строгата аскеза е била само подготовителна работа. Плътьта се убива, за да възкръсне духъть и да се предаде изключително на общение съ Атманъ. Но аскезата и самостоятелното съзерцание не води лесно къмъ Атманъ, не всички са били еднакво способни да го разберат и достигнатъ. Явяватъ се талантливи личности между аскетиците, които се издигатъ високо надъ общото ниво и проникватъ по-дълбото, отколкото другите, въ тайните на задземното вечно битие. Около тяхъ се групиратъ ученици, жедни да чуятъ словото имъ и да се просветятъ върху загатните въпроси, следвайки личниятъ имъ примеръ. Тия малко избрани се поставятъ на чело на последователите си, образуватъ се школи, по-сетне и ордени, въ които чрезъ взаимно общенье на членовете и подъ ръководството на главата се удовлетворяватъ по-лесно духовните имъ потреби. По между си се отличаватъ тия школи по различно схващанье на основните теоретични въпроси и по своите етически идеали. Съществуваньето на много школи една покрай друга и съ същите цели влече подиръ себе си необходимо една силно развита софистика, а въ Индия, гдето е позната

---

[1]) Срв. Chr. Lassen Indische Alterthumskunde II², p. 712.

[2]) Сарманите, „Самана“ на индийските текстове, обематъ въ себе вероятно и будистите. Срв. срв. Chr. Lessen, p. 715, Wassiliew, Buddhismus p. 69, E. Burnouf, Lotus p. 324, E. Windisch, Mâra und Buddha, p. 73; A. Weber, Vorlesungen über ind. Litteraturgeschichte, p. 30 и др.

обичьта къмъ нея, тя намира още по благоприятна почва. Разните учители и школи пропагандиратъ възгледите си, оборватъ мненията на противниците си и, като се стараятъ да ги привлекатъ на своя страна, пущатъ вь ходъ всички дозволени средства, на първо място остествено такива, които могатъ влия най чувствително върху развити умове, каквито са били изобщо брахманите, — софистически спекулации и тънко развита диалектика. Устройвани са били даже диспути, отъ които победителътъ е излизалъ като водителъ и на противната секта, а победениятъ се е фърлялъ отъ скала въ пропасть, за да не преживее срамътъ си. На тяхъ са присътствували царье и народъ, раздавани са били награди[1]).

Въ тая атмосфера се появява и Буда. Той е също единъ такъвъ учитель, който, благодаренье на личните си качества, сполучва да групира на около си една грамадна маса ученици, издържа бляскаво конкуренцията на другите школи и натрапва учението си на голяма часть отъ Индия: то става господствуеща религия. Будистическите книги ни говорятъ често за еретически отъ тяхно становище учения, особено за едно отъ тяхъ, сектата Джайна, която и до днесъ съществува въ Индия и която била най-големиятъ съперникъ за Будизма. Буда не внася много ново въ тая борба. Успехътъ му се крие въ неговия талантъ, който ударя единъ своеобразенъ печатъ върху идеите и религиозните представи, които той заваря, издига го надъ дребнавите раздори, що разядатъ по-вечето школи, и го прави достоенъ изразитель на общественото мнение. Буда дава новъ импулсъ на религиозния животъ, но не строи нещо съвсемъ ново. Той проповядва, подобно на своите предходници, че светътъ е пъленъ съ страдания и че невежеството прави хората нещастни, че истинското щастие е за човека не тукъ на земята, а нейде другаде, че нашите постъпки, добри или лоши, предопределятъ нашата съдба въ повторните раждания. и тоя, който следва своите светски наклонности е подложенъ винаги на тяхъ; че отъ техните окови може да се освободи само оня, който е позналъ нищетата на своето съществуванье. И върховниятъ идеалъ, къмъ който тряба да се стремимъ, — тукъ Нирвана, тамъ Атманъ-Брахманъ — и че само той може да влезе въ неговото съществo и въ едно състояние, отъ което няма вечъ възвръщанье, на което е чуждо повторното ражданье и въ което царуватъ вечень покой и безстрастие. Външната обстановка на Будизма не се различава много отъ тая на учениятa, които той

[1]) W. Wassiliev, Der Buddhismus. St. Petersburg 1860, p. 73.

заваря или които виреятъ редомъ съ него и които можемъ означи общо Брахманизъмъ. Будизъмътъ заема отъ него всичко онуй, съ което си служи въ практическото осъществение на своето учение: напущанье селото или града, живеенье въ гората, упражнение на добродетелите, които очистятъ нашата природа отъ низки елементи и я подгатвятъ къмъ занятия съ върховното начало, т. е. храненье съ коренье и плодове, или чрезъ просенье милостиня, уединено съзерцание и т. н.; съ една дума аскеза въ всисчките ѝ възможни форми, ако и въ будизъма тя да е значително смегчена и дори игнорирана, доколкото тя е нещо повече отъ въздържание и цель сама по себе, както е това случая въ Брахманизъма.

Но нека не забравяме, че въпреки тая общность на премисите, Будизъмътъ се различава принципиално отъ Брахманизъма. Въ това различие се състои до нейде прогресътъ, що прави Буда върху ученията на брахманите, изъ които той излиза. До като у брахманите Атманъ стои въ центъра на спекулациите и се държи вънаги предъ очи отъ тоя, който иска да го познае, Нирвана на Будизъма, която заема мястото на Атманъ, стои на заденъ планъ. Като главна задача на будиста се посочва еманципираньето отъ света; рефлектиранье върху Нирвана и върху въпроса за битие и небитие му се запретява. Атманъ самъ за себе си и въ относбата си къмъ света не е същото, каквото и Нирвана. Първиятъ се дефинира положително, като истинско битие и се смята, че живее въ цялата вселена, докато Нирвана се определя само негативно, като едно състояние, което отрицава битието въ кръга на повторните раждания и което няма нищо общо съ света. Да се извеждатъ конкретните явления изъ Нирвана така, както изъ Атманъ, е чуждо за Будизъма. Различието въ детали е още по-голямо. За сега ще изтъкна тукъ само два негови момента. Брахманските спекулации върху Брахманъ-Атманъ са по преимущество едно езотерическо учение, въ което се посветяватъ само избрани кръгове. Учението на Буда иска да бъде напротивъ популарно, и еднакво достъпно за всички, които търсятъ спасение отъ света, безъ огледъ на каста и духовна култура. Тоя характеръ на Будизъма, му създава важната изгода, да разширочи кръга на своите последователи, да се вмъкне, като претърпява известни компромиси, въ самия святъ, когото той презира, като негова религия и да играе известна политическа и културна рола: известно е, че мисионери разпространяватъ изъ Индия Будизъмътъ въ Китай, Тибетъ и други некултурни страни и пръскатъ съ това просве-

щение. Другъ единъ съществен пунктъ, по който Будизъмътъ се различава отъ Брахманизъма, е положението което заематъ последователите на първия къмъ личностьта на учителя. Буда се издига до автаритетъ бозгрешенъ, недостъпенъ за критика, комуто тряба да се подчинява и вярва безусловно. Съ това се туря начало за самостоятеленъ будистически култъ, който е особено по вкуса на масата и улеснява още повече достъпътъ на учението между нея. Тя нито е способна да разбере спекулациите за Нирвана, нито пакъ да я достигне чрезъ животъ въ гората; за това тя посреща на драго сърце единъ религиозенъ култъ, който ѝ е по-близъкъ и по-понятенъ. Но развитието му спада къмъ сетнешната история на Будизъма, той е непознатъ на най-древната будистическа община.

Берлинъ. (Следва). *М. Арнаудовъ.*

Ръкописната сбирка въ Рилския манастиръ.

Тая година първи пъть, откакъ има Висше Училище, студентите филолози предприеха съ професорите си научна обиколка, съ цель да се запознаятъ нагледно съ някои български говори и носии. Обиколката бе по местностите около Рила-планина, именно по посока: Радомиръ, Дупница, Рила, Самоковъ, Баня-Костенецъ и назадъ. Въ програмата ни влизаше да идемъ и до Родопите, но Рила-планина се нещо разсърди, прати ни дъждове и снегове — за чудо — навръхъ Петровдень, обсади ни съ гъсти мъгли средъ „Великата Рилска пустиня" и ний бяхме принудени да останемъ нагости Светому Ивану повече отколкото бе предвидено. Следъ като се нагледахме отдалеко на Елени-връхъ, Бричеборъ и Цари-връхъ, следъ като видяхме сичките манастирски знаменитости, спряхме се на библиотеката, която ни даде хубаво занятие за презъ сичките четири дена отъ нашето пребивание.

Манастирската библиотека се помещава въ широка, светла стая на най долния катъ. Заедно съ книгите въ библиотеката са наредени и други стари черковни дрехи и съдове, та представлява нещо като манастирски музей. Тамъ е и прочутия царъ-Шишмановъ хрисовулъ, затворенъ въ особено долапче на стената, направено споредъ неговата величина, та се вижда и чете цялъ презъ стъклото. Както книгите, тъй и другите вещи са наредени въ нови, хубави долапи, работени скоро нарочно за това, тъй че отъ външна страна библиотеката е доста угледна.

Книгите са наредени въ три голѣми долапи, два отъ които са пълни съ печатани книги, а единъ съдържа ръкописи, между които има и няколко старопечатни книги. Както печатните книги, тъй и ръкописите са подвързани. Печатните книги освенъ това са нумерувани и вписани въ особенъ каталогъ, докато ръкописите нямать каталогъ, па не са и нумерувани редовно, а гледашъ — единъ има №, други няма, у трети пъкъ нумерото се повтаря — изобщо никакъвъ редъ се не забелязва въ

тяхъ. Тая разбъркаността произлиза отъ тамъ, че нумерацията на ръкописите е сгавала на няколко пъти, обаче сѐ безъ описъ; освенъ това някои отъ сегашните ръкописи биле пò напредъ между печатните книги, а отпоеле пренесени въ долапа на ръкописите, но оставени съ старите си нумера.

Като не броимъ няколкото съвсемъ нови ръкописни книги (учебници, ученишки записки и пр.), като изключимъ и многото гръцки псалтикии, — ръкописи въ манастирката библиотека оставатъ 119; отъ които 116 бяха наредени и затворени, два лежаха на маса и единъ (царъ-Шишмановъ хрисовулъ) — въ особенъ стъкленъ затворъ.

Отъ тия ръкописи 89 са означени съ числа отъ 1 до 97, 24 нямать никакъвъ №, а 6 ръкописи носятъ високи №№ (134, 242, 236, 320, 402, 467) и по сяка вероятность са префърлени отъ долапите съ печатни книги, защото и по съдържание не са старински. Азъ бихъ рекълъ, че и отъ ненумеруваните ръкописи повечето са биле преди между печатните книги, защото са или преписи отъ печатни книги. или като че готвени за печатъ, или пъкъ са изобщо нови книги — отъ началото на тоя векъ. Като се земе предъ видъ, че и между нумеруваните има доста нови ръкописи, излиза, че въ библиотеката на Рилския манастиръ няма толкова много старини, както се мисли обикновено. Само като си помислимъ, че между 118 ръкописа няма повече отъ три пергаментени, може да си представимъ старината на тая сбирка, но въ също време и да съжаляваме, че не е се запазило и до сега онова богатство, което наверно ще е притежавалъ тоя най старъ български манастиръ.

Отъ нумеруваните 89 ръкописи липсуватъ №№ 27, 49, 53, 63, 64, 74, 75, 77, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 93 и 95. №№ 2, 3, 4, 6 и 72 се повтарятъ, а №№ 1 и 5 се срещатъ по три пъти.

Споредъ езикътъ т. е. редакцията си ръкописите се подразделятъ тъй: 27 са българска редакция (среднобългарски и новобългарски), 60 са сръбска редакция, 5 са българско-сръбска редакция, т. е. както пишатъ презъ 16. и 17. векъ по западна България и 27 са руска редакция. На мнозина може да се види чудно, защо книгите отъ сръбска редакция са най много въ Рилския манастиръ. То е за това, защото до преди 17. векъ, т. е. преди да начнатъ да се внасятъ руски книги, у насъ по черквите и манастирите покрай българските книги употребяли и сръбски; особено пъкъ по западните наши краища сръбските книги надделявали

надъ българските. Его защо сега не само въ Рилския манастиръ, но и въ много други манастири и черкви по западна България се срещатъ толкова сръбски книги.

По съдържание книгите са почти сѐ черковни: евангелета, минеи, требници, патерици, канони и подобни. И Рилската библиотека, значи, както много други наши стари библиотеки, не ни е запазила някое светско съчинение или някоя хроника отъ стари времена; даже и кратки летописни бележки се не срещатъ между страниците на опушените фолианти — или ако се срещнатъ, те са безъ общественo значение. При сѐ това длъжность ни е да запазимъ и това, що ни е останало, та и да го направимъ достояние на науката. За тая цель давамъ тукъ единъ списъкъ на сичките ръкописи — да послужи секиму, който би искалъ да знае, какво и какво има въ библиотеката на Рилския манастиръ.

Понеже нумерата на ръкописите са турени безъ никакъвъ огледъ на съдържанието, понеже и сичките ръкописи не са нумерувани, то ги разпределихъ не по нумерата имъ, а по съдържанието имъ; а за да се знае за кой ръкописъ е дума, турямъ му нумерото, ако го има, въ скоби.

1. Най хубаво украшение на цялата библиотека е голямо едно евангеле (№ 1) отъ 16 векъ, великолепна подвързия обковано твърде художествено отъ сички страни. Евангелето е изборно, голямъ форматъ фолио, съ едро и красиво писмо среднобългарска редакция, съ орнаменти отъ 16 векъ, по сяка вероятность писано въ Влашко, но въ София подвързано. На обкованите му кори и ръбове се чете и цялата му история: Сие светое еуангеліе ѡкова и приложи митрополитъ Крѹпникѹ кѵр Іѡасафь светомѹ ѡцѹ їѡ рилскомѹ вь тьижде монастир рила при игѹменѹ Єѵѳимію настоаніемже проигѹмена Каллиста въ лѣто ҃з҃п҃є (1582) индиктіѡн є. Поменете братіе Маѳеа Златара от Софію вь светих молитвах иже трѹди се и окова сіе Єуангеліе. Отъ тоя надписъ виждаме, че въ 16. векъ София била подъ влияние на сръбския черковенъ езикъ.

2. (№ 9) Пергаментено евангеле, 4⁰, среднобълг. ред. отъ 14. векъ. По писмо прилича на Ефремъ Сирина (№ 151) въ Соф. Нар. библиотека.

3. Откъслекъ отъ пергаментено евангеле, 4⁰, среднобълг. ред.; писмо доста старинско, но по езикъ едва ли е по̀ старо отъ 14. векъ.

4—6. (№№ 5, 40, 89). Изборни (неделни) евангелета, фол. сръбска редакция отъ 17 векъ.

7. (50) Четвероевангеле, форматъ необикновено малъкъ — 16⁰, среднобълг. ред., 16 векъ.

8. (242) Печатано четвероевангеле, на което подобно има въ Соф. Народна библиотека (печат. въ Римникъ). Подарилъ го Иока и подружие его отъ с. Доброславци.

9. (2) Евангеліа светых страстей господа нашего Ис. Хр., фол. сръбска ред. 17 векъ.

10. (46) Псалтиръ 4⁰, редакция смесена, защото има прибавени листи. Пѝ старите листи са бълг. ред. а пѝ новите — сръбска. Извътре има врачовни таблици съ числа.

11. (3) Псалтиръ, 4⁰, сръбска редакция отъ 17 векъ.

12. (18) Тълкуване на Апокалипсиса, фол. сръбска редакция, 17 векъ.

13. (36) Апостолски дѣаніа, фол. сръбска ред. На края бележка: Исписа се сіа книга въ храмѣ прѣподобнаго отца нашего іоана рылскаго повеленіем отца игѹмена іеромонаха кѵр Калиника потрѹжденіемь брата нашего іермонаха Анастасіа . . . въ лѣто зн (1542).

14. (22) Миней за Октомври, фол. сръбска редакция отъ 17 векъ. Има записка отъ 1709 год. че Монахъ Данаилъ дошелъ отъ Романия въ рилския м-ръ и се училъ у даскалъ Герасима.

15. (41) Миней за августъ, фол. сръбска ред. отъ 15. векъ.

16—19. (3, 6, 16, 23) минеи, фол. сръбска ред.

20. (24) Прологъ — събраніе всего лѣта отдеже и къждо изыде и где роди се и кыми лѣти. фол. сръб. ред.

21. (1) Типикъ, фол. сръбска ред. 16. векъ. Най на края: Списа се сіа светаꙗ книга глаголеми типикъ въ храмѣ светаго Николы иже въ Дьбре при игѹменѹ кѵр Гавріилѹ іеромонахѹ трѹдомь и настоꙗніемь іеклисарха кѵр Леѡнтіа богь да га прости вѣчнаа паметь и родителей его.

22. (30) Типикъ, фол. сръб. ред. 16 векъ.

23. (15) Октоихъ — Миней, фол. сръбска ред. На края: Сіа миней написа се въ светѣй горѣ Аѳоса на скутѣ глаголемѣм св. Анна на пещери. Сіа рѹка съписа три минеа монастирѹ светомѹ Павлѹ . . . Макаріи іермонах. Цѣна 10 гроша семѹ миннею.

24—27. (10, 25, 31, 33, 90) Октоихъ, фол, сръбска редакция отъ 16—17 векъ.

28. (59) Богородичникъ — осми гласовомъ, фол. сръбска ред. 16 векъ.

29. (12) Триодъ (цветенъ), фол. сръбска ред. 17 векъ.

30. (11) Цветникъ (триодъ), фол. сръб. ред. 16 векъ.

31—33. (2, 42, 57) Служебникъ, сръбска редакция.

34. (4) Служебникъ и часословъ, 8⁰, сръб. ред.

35. (92) Часословъ, малка 8⁰, сръбска ред. 18 векъ.

36. Часословъ (светче) съ рука пасхална, отъ началото на 19. векъ, на новобългарски (съ членъ!), види се приготвенъ за печатъ.

37. (67) Уставъ божественые литургіе — по Евтимия, 8⁰, сръбска ред. 16. векъ.

38. (236) Требникъ (откъслекъ), отъ печатницата на Божидаръ Вуковикъ, Венеция, сръбска ред.

39. (65) Требникъ, 4⁰, сръбска ред. 17 векъ.

40. (51) Молитвеникъ, малка 8⁰, писмо красиво, отъ 17 векъ, сръбска ред.

41. (81) Молебная книжица, руска ред. писалъ Хр. Іовевичъ на 1836 год.

42. Акатистъ богородичинъ, малка 4⁰, руска ред. печатанъ.

43. (44) Чъстныи параклисъ прѣсветѣй Богородици, 4⁰, сръбска ред.; следъ него: служба на св. Ив. Рилски.

44. Чꙋдеса прѣславные и прѣблагые владичице нашеѥ богородице и приснодѣвы Маріе, 16⁰, сръбска ред. 17 векъ.

45. (73) също, по сетнешно, 4⁰, отъ нач. на 18 векъ.

46. (79) Канонъ І. Рилскому, 8⁰, среднобълг. ред., къдя средата сръбска, а на края пакъ бълг. ред.

47. (8) Чинъ како подобаетъ пѣти частныи параклисъ прѣподобномꙋ отцꙋ І. Рылскомꙋ, фол. сърбска ред. отъ 1656.

48—52. (54, 69, 80, 94, 96) също, руска редакция отъ по ново време.

53. Канонъ молебныи отцу І. Рилскому, руска ред. курсивъ. Отзадъ и отпредъ има много лични имена — поменици отъ 1823, 24 и 25 год.

54. Житие на св. І. Рилски, новобълг. бързописъ отъ Хр. Павловъ (?).

55. (72) Канонъ Ѧтанасію архіеписк. Ѧлександріискомꙋ, 4⁰, сръбска ред. 16 векъ.

56. (134) Чинъ обновленія храма, 8⁰, черковно-славянски молитви съ новобълг. упътваня.

57. (20) Правила — тълкувания на духовни въпроси, фол. сръбска ред.

58. (48) Правила светыхъ богоносныхъ отецъ нашихъ седмога сьбора, 4⁰, ред. сръбска, но съ българизми.

59—60. (№ 5 и безъ №) Маргаритъ, слова отъ I. Златоуста, 4⁰, българ.-сръбска ред. отъ 18 векъ писалъ инокъ Пахомий.

61. (60) Маргаритъ по̀ малъкъ форматъ — малка 8⁰, съща редакция, писалъ попъ Ѳеодоръ отъ изводъ грѫчески духовника Іосифа, 1790.

62. (62) Панегирикъ отъ I. Златоуста, сръбска ред. съ житието на св. Петка отъ Гр. Цамблака, пис. въ Рилския м-ръ на 1483 (?)

63. (61) Панегирикъ отъ I. Златоуста и др. писалъ Владиславъ Граматикъ въ подкрилiи Чрьнее Горы въ прѣдѣлѣ Жеглиговсцѣмъ — 1479.

64. Патерикъ — вторая книга святыхъ отецъ скитскихъ словеса и наказанія, руска ред.

65. Книга покаянія, превелъ отъ гръцки на словенски отецъ Дороѳей обытели нямецкія и Секулскія, 1804.

66. (44) Лествица, 8⁰, среднобълг. ред. писана ужъ отъ Ѳеодосия: Въ лѣто (1399) исписа сѧ сіа книга сими тримн и таѣнными прѣсти от послѣдныхъ инокомъ Ѳеодосіемъ въ мѣстѣ ѹсты при Трѣновѣ градѣ при благовѣрнѣмъ цари Іωанѣ Ѧлександрѣ и царици его Ѳеодорѣ новопросвѣщеннѣй. . .

67. (58) Маргаритъ или бисернаа слова Златоустова. фол. сръбска ред. 16 векъ.

68. (39) Бесѣды върху стария завѣтъ, фол. сръбска ред. 17 векъ.

69. Книжица съ поученія — отъ Спиридона грѣшный въ монасѣхъ Хилиндарскій, черковносл. отъ 1821.

70. Прѣподобнаго отца нашего Петра Дамаскина слова, 4⁰, руска ред. писалъ: писецъ Радомирецъ.

71. Вопроси и отвѣти святыхъ отецъ нашихъ, рус. ред. полууставъ, 18 векъ.

72. Дамаскинъ на новобълг. съ автобиогр. на X̄ Агапия, свещеноинокъ рилски, отъ същия, 1865 год.

73. Дамаскина монаха иподіакона и студита, слово на общи язикъ прѣведено, 8⁰, модеренъ курсивъ.

74. Святаго Василія Великаго къ святому Григорію Богослову — о монашествѣмъ устроеніи — черк.-слов.

75. Патерикъ алфавитный, прекрасенъ почеркъ, руска редакция.

76. Книжица Цвѣтничокъ, разни поучения, рус. ред. отъ 1755.

77. Книга Симеона Новаго Богослова, словеса зѣло полезна о началѣ жительствѣ списанна иже Міра отрекшимся; рус., хубаво писмо отъ кр. на 18. в.

78. Бесѣды прѣподобнаго Макаріѧ, превелъ отъ гръцки на славяно-руски ез. старецъ обытели Драгомирной Молдовской іером. Паисий 1756.

79. (13) Шестодневникъ Василіа Великаго 4⁰, сръб. ред. 16 векъ.

80. (97) Святаго Нила Синаитскаго слово постническо, рус. ред. прекрасенъ полуставъ.

81. (14) Книга глаголемая Андрианти — І. Злат. фол. сръб. ред. 16 векъ.

82—85. (21, 32, 35, 83) І. Златоустъ, сръбска ред. 16—17 векъ.

86. (26) І. Златоустъ, фол. среднобълг. 15 векъ, приложилъ монастиру някой си Тараурій на 1489.

87. (29) Ефремъ Сиринъ (Паренесисъ) среднобълг. 15 векъ.

88. (402) Ефр. Сиринъ, печатанъ при Алексей Махаиловича, князъ всей Россіи.

89. Ефр. Сиринъ — извлечение — съ руски курсивъ.

90—91. (66, 320) Исакъ Сиринъ, руска редакция 18 векъ.

92. (19) Отца нашего Максима прѣдисловіе о любви. среднобълг. ред. 16 векъ.

93. (17) Книга блаж. Николы, отвѣти постникомъ на различныѧ въпросы, среднобълг. 16 векъ.

94—95. (34, 38) Слова и тълкувания съ апокр. отломци. Сръбско-бълг. ред.

96. (68) Размышленіе свѧтаго Григоріѧ о Іꙋдеехъ, могꙋть ли спасти сѧ или погибнꙋтъ. Руски курсивъ.

97. (70) Исакъ Сиринъ, руска ред. 1783.

98. (71) Въпроси и отвѣти св. отецъ, среднобълг. ред. 4⁰, 15 векъ.

99. (72) Посланіе отца Іоана игꙋмена . . . на Іѡанноу достоиночюдномꙋ игꙋменꙋ горы Синайскыѩ. 8⁰, среднобълг. 15 векъ.

100. (76) Поучения отъ Авва Исидоръ и пр. фол. сръбска ред. 15 векъ.

101. (78) Дамаскинъ по̀ стара — българ.-сръб. — редакция.

102—107. (1, 4, 28, 43, 56) Сборници отъ слова, сръбска ред. 16 и 17 векъ.

108. (37) Житие на Св. Сава и други „тълкувания“ писано въ Хилиндаръ отъ монаха Ѳеодосия, сръб. ред. 16 векъ.

109. Сказаніє о свѧтѣй горѣ Ѧѳонстѣй — прѣписано отъ руска книга Рай, печ. 1659.

110. Есопови басни на черковносл. превелъ „длѧ опыта и забавы“ Неофитъ П. П.

111. Печатана черковно-слав. граматика.

113. Книжка съ разни статии и съ черковно-славянски стихотворения.

114—118. Молитвеници.

И тъй въ библиотеката на Рилския м-ръ, освенъ Шишмановия хрисовулъ, има:

9 евангелета, 2 псалтира, 2 апостола, 9 Минея, 7 октоиха, 2 трипода, 14 требници, часослови и молитвеници, 15 канони и служби на разни светци, 50 разни поучения, жития, пролози и дамаскини, и 8 други книги съ разно съдържание.

Отъ сичките ръкописи въ Рилската библиотека най старъ и най драгоцененъ историко-палеографически и езиковенъ паметникъ е царъ-Шишмановия хрисовулъ, издаденъ отъ София на 1379. година, ала чудно хубаво запазенъ, та изглежда пò новъ. Види се, че е критъ дълго време по тъмните скривалища, докато го изнесатъ на бялъ святъ — за това пергамента му е останалъ тъй бялъ и мастилото му — тъй пресно. Освенъ това хрисовулътъ прави впечатление съ необикновения си форматъ —дълъгъ, а тесенъ (1·60 м. на 30 см.). Почеркъ, правописъ и езикъ — същи, както и въ другите среднобългарски паметници. Забележителни са творителните форми съ Кроушевицом и Ѧрмѣницом; — съ рѣкомъ Иліином, които ми бяха известни отъ изданието на Срезневски (Свѣдѣнія и замѣтки, № 4), но ги считахъ съмнителни. Сега ако хрисовулътъ е наистина отъ 1379. година, ще тряба да приемемъ, че вече въ туй време творителните падежи за мъжки и женски родъ (поне въ Западна България) наченали да се изравняватъ.

За другите старини въ манастира, както и за историята му изобщо, вижъ: 1) Описаніе болгарскаго монастыря Рылскаго, составилъ іеромонахъ Неофитъ Рилецъ, София, 1879. — 2) Откъслекъ изъ историята на Рилския мънастиръ. Извлеч. отъ „Бълг. Църк. Пр.“, София, 1895. 3) Пътеводитель за Рилския мънастиръ — съ пътна карта. София, 1891.

Б. Цоневъ.

Къмъ българската нумизматика.

Известната статия отъ А. Т. Илиевъ, Българска нумизматика, печатана въ Мсб. I, стр. 97—132 и написана главно споредъ капиталния трудъ на Ljubić, Opis jugoslavenskih novaca, описва всички старобългарски монети, познати до 1889 г. Отъ появата на тая систематична статия се изминаха вече десетъ години. Въ това време се откриха не само цялъ редъ екземплари отъ известните вече старобългарски монети, но и екземплари отъ няколко нови типове, още неизвестни.

По-голяма часть отъ новите монетни находки са набавени за Нар. Музей въ София, който въ продължение на не цели седемъ години събра 257 югославянски монети; между тяхъ се намиратъ 170 монети старобългарски — цифра доста значителна, като се вземе предъ видъ, че тия монети се намиратъ сравнително много по-редко отколкото антични и византийски монети. Ценностьта на тая сбирка увеличаватъ особено хубавите медни монети отъ Асена I, които доскоро бяха голяма редкость; някои отъ тяхъ по монограмите се различаватъ отъ онези, обнародвани въ поменатата статия на г. Илиевъ и следователно и те са частично нови типове. — Подробенъ описъ на тая сбирка, заедно съ нужните репродукции, ще обнародваме на друго място, а въ тая кратка весть съобщаваме на кратко само неизвестните до сега типове старобългарски монети. Между тези нови типове принадлежатъ медните монети, които приписваме на българските царе Светославъ (1295—1322 год.), Иванъ Александъръ (1331—1365 год.) и Иванъ Шишманъ (1365 до 1393 год.).

1 Новите монети отъ Светослава иматъ следния типъ:

Лицето. Царьтъ пълноликъ, съ корона на глава и съ жезълъ въ дясна ръка, язди на конь, който върви надясно. На ляво отъ този ликъ се чете съкращението

Д Р
Ѳ Є О, на десно отъ него монограмата ЦР, т. е. Ѳеодоръ Царь.

Опакото. Образъ на равнорамененъ кръстъ.

Отъ този типъ притежава нашиятъ музей седемъ екземплара, изковани съ разни монетни печати; въ два екземплара се чете съкращението $\overset{,Р}{\text{ѲЄО}}$, въ единъ ѲЄО, въ единъ само ѲО, въ единъ екземпларъ монограмата ЦР се намира на ляво отъ лика а ѲЄОР на дясно отъ него. Освенъ това има два екземплара, въ които съкращението на името ѲЄОДОРЪ е изтрито. Всичките екземплари са корубести, както тъй наречените костадинки и иматъ 19—23 милим. диам. — Аналогични типове, които изобразяватъ царя като конникъ, срещаме въ византийските монети на Михаилъ VIII Палеологъ въ Цариградъ (1261—1282 год.) — и после въ монетите на Алекси II. Комненъ, требизондски царь (1297—1330 г.), които са били съвременици на Светослава.

По-рано този типъ не се среща въ византийската нумизматика, а въ българската само веднажъ следъ Светослава, въ сребърните монети на Михаила Шишмана (1323—1330 год.). Пълното име на Светослава е било Тодоръ Светославъ (Иречекъ История Болгаръ, стр. 375.) и предполагамъ, че първото Тодоръ, което съкратено се чете въ описаните по-горе медни монети, ще да принадлежи на Светослава. Ако е верно това предположение, защо този царь въ медните монети се зове само Ѳеодоръ, а въ сребърните само Светославъ и защо ни въ едните, ни въ другите не са означени двете имена Тодоръ Светославъ? Не по-малко интересно е, че сребърните монети изобразяватъ царя стоещъ и следователно по типа се различаватъ отъ медните.

II Медните монети отъ Ивана Александра иматъ следния типъ:

Лицето. Царятъ и царицата, съ корони на глава и облечени въ дълго, украсено облекло, стоятъ прави и държатъ двамата единъ жезълъ съ кръстъ на върха. — На дясно отъ лика се четатъ съкращенията

Іѡ, които означаватъ Іѡ(анъ) Ѧл(ександръ) Ц(арь).

Ѧ

ЦР

Опакото. Типътъ на тая страна не е ясенъ, но изобразява вероятно Исуса Христа, седналъ на престолъ. Диаметърътъ на тези медни монети е 20 милим.; има отъ тяхъ 6 екземплара, слабо корубести. — Досега не беше известна ни една монета отъ този царь.

III Въ новите медни монети отъ Ивана Шишмана разпознаваме три типа:

1) Лицето. Левъ, изправенъ на задни нозе, съ опашка вирната, обърнатъ на ляво.

Опакото. Завързана монограма, която е съкращение на името Иванъ Шишманъ. Диам. на тези монети, отъ които има 5 екземпляра, е 16—20 милим.

Няма съмнение, че лъвътъ, изобразенъ въ тия редки монети, е българскиятъ гербъ, за който казва Иречекъ, История Болгаръ стр. 496.: „Государственный гербъ былъ левъ; онъ, правда, не является на средне-вековныхъ монетахъ и печатяхъ; констатированъ однако новѣйшими извѣстіями XVII вѣка“.

2) Лицето. Завързана монограма, която означава името на царя Иванъ Шишманъ.

Опакото. Завързана монограма, която значи ЦЯРЬ.

Отъ този типъ има 8 екземплара; техниятъ диам. е 16—22 милим.

3) Лицето. Завързана монограма, която означава името на царя Иванъ Шишманъ.

Опакото. Кръстъ, украсенъ съ 4 лъчи.

Отъ този типъ има 13 екземпляра; диам. на тези монети е 15—20 милим.

Въ единъ екземпляръ освенъ кръста има и монограмата, която значи Шишманъ царь.

Всички тукъ описани монети са намирани въ Търново по Хисара и Трапезица.

Въ свързка съ тези старобългарски монети прибавяме описание на единъ старо-български печатъ съ името на царя Асена, който се съхранява въ Нар. музей и е намеренъ въ Цариградъ.

Печатътъ (bulla) е излеянъ отъ олово; повърхностьта му е покрита съ ръжда; диаметърътъ на печата е 32 милим., дебелината 4 милим.; едната му страна е малко орязана; види се, че намервачътъ искалъ да узнае, дали печатътъ е сребъренъ. Всредъ двата края на печата личатъ следи отъ дупчици, гдето били прокарани двата края отъ връвь, съ която била пронизана и скрепена изгубената сега царска грамота.

Образите отъ двете страни на печата наумяватъ ни типове на старобългарските монети.

Лицето изобразава фигурата на царя Асеня, пълноликъ, стоещъ; той е облеченъ въ дълга царска дреха и съ корона

на главата; царятъ държи въ десната си ръка жезълъ, а въ левата свитъкъ.

На лево отъ царския ликъ се чете отгоре надолу въ три реда надписътъ ꙗꙋ на десно отъ него въ четири реда Б
ѣн лг
цр ꙗр
м̊

Надписътъ значи: ꙗꙋѣн(ѣ) цꙗр(ь) бл(ъ)гꙗром(ъ)

Целиятъ типъ е ограденъ съ зрънчесть кръгъ.

Опакото. Св. Димитри, пълноликъ, съ осянка около главата, стои правъ; той държи въ десната ръка дълго копие, въ левата щитъ, опрянъ о земята. На ляво отъ този ликъ въ четири реда се чете надписътъ ѕв а на десно отъ него и
ѧт м
ьі ит
д р

т. е. ѕвѧты(и) димитр(ии)

Типътъ заедно съ надписите е окръженъ съ зрънчестъ кръгъ.

Печатътъ по своя стилъ и форма на писмото може да се отнесе къмъ XII или XIII стол., обаче не е сигурно, на кого отъ Асеновците да се припише.

Този оловенъ печатъ, като единственъ до сега съ името на Асена, е старина отъ особена редкость. Другъ подобенъ паметникъ е хрисовулътъ или златниятъ печатъ отъ българския царь Иванъ Шишманъ отъ 1378 год., съхраняванъ въ Рилския монастиръ; този печатъ представява отъ едната страна лика на царь Шишмана а отъ другата св. Иванъ Рилски (Иречекъ История Ьолгаръ, стр. 527); съ него е скрепена грамотата, съ която Иванъ Шишманъ потвърждава привилегиите на Рилския монастиръ.

В. Добруски.

РЕЦЕНЗИИ И КНИГОПИСЪ.

Илия Миларовъ, Апостолъ, трагедия въ петъ действия — изъ българската революционна епоха преди освобождението. София, 1899. Стр. 207. Цена 3 л.

Между многото разкази, очерки и подобни дребни работи българската художна книжнина ще брои отъ миналата година и две литературни дела, които по об'емъ и по зàмисъль надминуватъ сичките излезли подобни работи. Те са — трагедията на И. Миларовъ — »Апостолъ« и романътъ на А. Страшимировъ — »Смутно време«. Такива две произведения, които изпъкватъ тъй релефно средъ тоя мравунякъ дребни разказчета, заслужваха пò-голямо внимание и пó-достойна оценка; а нашата храни-боже критика блясна тъкмо сега съ вечната си недъгавость. . . .

»Апостолъ« и »Смутно време« не са прости разкази, каквито излизатъ на стотини у насъ, а са крупни произведения, засновани пó на широко и създадени съ претенции да бъдатъ литературни дела пó горна ръка. И те са наистина такива не само за авторите си, които ги пускатъ гордо-гордо въ българската публика, но и за самата наша бедна литература, която винаги жадува за оригинални работи съ пó широка основа — биле те романи или драми. Защото, безъ да отричаме значението на преводната литература, тряба да признаемъ, че домашните произведения ще иматъ винаги пó голяма цена — предъ чуждите вечъ за това, че са наша плъть и кръвь, че са огледало на целокупния ни животъ — съ историята, нравите и понятията ни. Кога се заинтересува някой чужденецъ за нашата литература, няма да пита, какво се превежда, а ще пита, колко и какви съчинения излизатъ на български и по тяхъ ще съди за нашия литературенъ напредъкъ. Затова се казва, че литературата има двойно действие: външно и вътрешно; външно, че показва на външния святъ развитието на даденъ народъ, и вътрешно, че действува обратно върху същия народъ да му дава потикъ за пó нататъшенъ напредъкъ. И тъй изхождайки отъ народно гледище радваме се, като виждаме залягане да се произвеждатъ пó големи художествени дела, които можемъ вече пó сърчено да сматряме за плодъ на българския духъ, та и да ги посочваме пó смело на чуждия святъ. Намъ е драго да видимъ единъ пътъ и нашите писатели да опитватъ силите си въ пò крупни произведения; защото, право да си кажемъ, омръзнаха ни вече тия ситни-дребни разказчета, по които не можешъ ни сръчностьта на писателя да оценишъ, камо ли да съдишъ за някакви посоки

въ нашата литература. Истина и тия две произведения не отиватъ пó далекъ отъ опита, но поне виждашъ опитъ на голямо; па ако вярваме въ напредъка на българския народъ, ще тряба да се надяваме, че следъ тия опити ще последватъ пò съвършени работи, било отъ същите писатели, било отъ други, които биха ги подражали. Нали въ това състои напредъкътъ — както по сичко друго, тъй и по литература — да приведемъ къмъ пó голямо съвършенство туй, що са ни оставили въ наследство нашите предшественици. То за писателите; а за публиката, сиречъ за самия народъ, литературенъ напредъкъ значи да се ползуваме отъ творбите на писателите си, да ги разбираме, и да се въздигаме чрезъ тяхъ умствено и нравствено. Ето защо наредъ съ литературата се развива на сякъде и литературна критика, която обяснява, групира и оценява литературните произведения, подпомага да се възприематъ те съзнателно и улеснява тъй благотворното въздействие на литературата върху народа. Тая важна роля изпълняватъ по други страни критици, нарочно за това призвани и приготвени. У насъ, дето целиятъ общественъ животъ се намира още въ неопределенъ хаосъ, дето няма речи нито писатели, а нито критици по звание, няма ни литературна критика въ истинска смисълъ на тая дума; тъй наречената критика се води въ нашите списания отъ хора обикновено отрупани съ други работи, а не изцяло посветени на тая задача. Ето за това и критичниятъ отделъ у нашите списания не е систематиченъ следежъ на литературните явления, а е само сборъ отъ случайни бележки и то често пъти отъ случайни сътрудници. Имайки предъ очи нашите книжовни условия няма да обвиняваме туй или онуй списание; това би значило да обвиняваме сами нази-си — тъкмо както прави »литературното« списание »Звезда« на което литературната критика състои въ това, да вини другите, че нямать литературна критика (вж. »Звезда« кн. IV и V »Дневникътъ на читателя«, отъ Маринополски). А пъкъ да търсимъ причините на това — тè са много и тъй преплетени една съ друга, щото не знаемъ, коя да земемъ за първоначална, коя за последствена; ала едно е сигурно, че тè сичките се отразяватъ върху общия литературенъ вървежъ у насъ, та и върху критиката; затова и критичниятъ отделъ у нашите списания стои тъй долу, за това има видъ на случайно струпани бележки — безъ редъ и безъ система. Тоя недостатъкъ на българската критика изпъкна особено, когато нашите списания пропуснаха да разгледатъ както прилича двете най знаменити литературни произведения отъ лани — Апостолъ и Смутно време — пропуснаха ги или безъ никакъвъ споменъ, или ги разгледаха тъй мащински, щото българската публика и до днесъ не знае, какво е мнението на вещите хора за тия произведения. И самите автори, като лично заинтересувани съ името си и съ трудътъ си, чакатъ наверно и тè да чуятъ пресъда върху делата си; и това чакане тряба да е твърде мъчително, докато у немците се е създала за това особена поговорка: Lieber totschlagen, als totschweigen! (Убий ме съ гълчане, а не съ мълчане!). И

съвсемъ естествено: залагашъ сички сили да произведатъ нещо ново, готовъ си най сетне и на укори, както и на хвалби, а то — нито признание, нито внимание. Цяло убийство! Излиза една драма, представя се най тържествено, публиката се разговаря за нея цяла година, удобрява я, осъжда я, а нашите списания мълчатъ ли, мълчатъ и оставятъ на вестниците да се разправятъ за нея. А добрите наши вестници си вършатъ работата, както си знаятъ: приятелите на Миларова дигатъ Апостола му до въ небеса, а противниците му го свалятъ до въ преизподнята.

Съ Смутно време пъкъ беше малко пò инакъ: понеже Страшимировъ не е политическа личность, вестниците мълчаха за него; но за това пъкъ си противоречиха списанията: Летописи го възведоха въ цялъ Толстой, а Ново време го закара въ дънъ-земе. Да знаехме задкулисните нишки на тия редакции, можехме негли да си обяснимъ тия толкозъ резки противоречия; това оставаме на сетнешни издирвачи, а сега е доста, ако отбележимъ единъ върховенъ недостатъкъ и на тая критика, що я имаме: нашата критика или много хвали, или много кори — като че среденъ пътъ няма. Менъ се струва, че именно въ критиката, на която цельта е да обяснява, тряба да се върви по среденъ пътъ и да се представя не само лошото но и доброто въ едно дело, па и да се укаже пътъ, като какъ би могло да бъде още пò добро. Нашите млади писатели особено иматъ нужда отъ блага и съвещателна критика, а не отъ Зоиловски бичуваня, които не учатъ, а обезсърчаватъ или ожесточаватъ; пъкъ то не е цельта на критиката. Ако виждашъ, че у единъ писатель има дарби, които биха могли да се развиятъ, защо да го обезкуражавашъ? Не е ли пò добре съ приятелски тонъ да му укажешъ недостатците, и ако е залуталъ, да го упътишъ къмъ правия пътъ? Казва се обиквено, че истински талантъ винаги ще си прокара пжть — макаръ и средъ най големи укори; но много ли са у насъ такива таланти? Повече отъ нашите писатели не са ли посредствени дарбици, дигнати малко пò горе отъ средното равнище, и приети по неволя въ храма на музите? — За това малко благость къмъ такива музини синове, у които виждашъ надежна дарба и можешъ да очаквашъ нещо пò добро. Благость диктува на критиката ни и самото литературно равнище, на което стоятъ и писатели и публика у насъ и което, сравнено съ литературното образование другаде, е много пó ниско. Благость диктува и общото равнище на изкуствата въ България, между които първо място заема до сега пакъ поезията и по брой на авторите и по число на произведенията, докато другите художества чакатъ още своите жреци и поклонници. Имайки предъ видъ сичко туй нека разгледаме сега Миларовата драма, която гледахме и четохме на време, но за която не можахме до сега да се отзовемъ, понеже бяхме заети съ други работи, пò близки до званието ни.

Две епохи има отъ нашата нова история, които ще можемъ винаги съ гордость да посочваме и отъ които нашите сегашни и бъдни художници ще черпатъ най благодаренъ материалъ за произведенията си. Тези епохи са: борбите ни за черковна и политическа свобода и борбите ни за народно единство. Те не

са още свършени и не знаемъ, какъвъ ще бъде краятъ имъ, но и отъ досегашниятъ имъ развой изпъкватъ славни моменти, които ще служатъ винаги за примамка и на поети и на живописци. И за напредъ само онзи ще се нарече съ право народенъ поетъ, който сумее да въплъти въ жива речь повече късове отъ нашата народна история. Ето защо и най даровитиятъ отъ нашите поети Вазовъ заслужва това име; той можа да схване и възпроизведе най много моменти отъ народната ни история — (било поотделно, както въ »Епопея на забравените«, »Сливница«), било въ по̀ целокупна връзка (Немили-недраги, Хъшове, Подъ игото и Нова земя). Разбира се че таково хубаво начало трябаше да намери свои следбеници; и ето че излизатъ вече дела, които неволно подсещатъ човека на Вазовите познати съчинения: Апостолъ и Смутно време са опити въ тая съща посока, начената отъ Вазова. Още повече, Апостолъ е, можемъ каза, драматизирано Подъ игото, а Смутно време е продължение на Нова земя. Като отбелязваме това отношение на Апостолъ и Смутно време къмъ произведенията на Вазова, изтъкваме веднага една изходна точка за сравнвние на тези произведения съ Вазовите. Съ това сравнение най лесно можемъ оцени достойнството имъ, безъ да прибягваме къмъ разни теоретици, аршинътъ на които не приляга за нашите писатели. И наистина, ако произведенията на единъ Вазовъ, отъ които се възхищава цялъ български народъ и които станаха достояние на сичките европейски народи, не отговарятъ на теоретическите изисквания, не е ли смешно да искаме отъ единъ Миларовъ — или даже Страшимировъ — нещо тъкмо споредъ правилата на Freitag-а или, намъ кого си? Не, погрешно е да меримъ силите на българските писатели съ мерки, предвидени за немски или френски автори. Едно произведение, написано отъ българинъ и за българи, тряба да се разгледва и оценява преди сичко отъ практична страна — да ли постига цельта си, дали задоволява то българската публика и какъ стои то къмъ другите подобни домашни творения. Излиза една драма, представя се на българския театъръ и се приема съ възхитени ръкоплесканя; можемъ ли да отречемъ съвсемъ достоинствата на такава пиеса? Въ краенъ случай можемъ да осъждаме неизтънченя вкусъ у българската публика, но тряба да се помиримъ съ идеята, че авторътъ е създалъ нещо съответно съ изискванията и вкуса на тая публика, щомъ намира у нея таквозъ възхищение къмъ делото си. Не ще съмнение, че критиката е свободна следъ това пакъ да си разгледа и разчепка хубавичко туй произведение като го представи на тая съща публика, както си е — sine ira et studio. Работата стои тъкмо тъй съ драмата на Миларова, Апостолъ, за която най сетне и между критиците може да има разни мнения, защото нейното естество и нейната идея предизвиква и разни схващаня. Първо и първо тя е драматично произведение, назначено да се представя на сцена, следователно осъдено да се оценява отъ две страни и отъ две групи хора. Отъ две страни, защото може да се разглежда: 1) като театрална пиеса и да се оценява споредъ успехътъ или неуспехътъ ѝ на

сцената и 2) може да се разглежда като художествено произведение и да се оценява отъ естетично и теоретично гледище. Въ първия случай ще се оценява не само отъ теоретици, но и отъ цялата публика, т. е. отъ сичките зрители, значи отъ хора съ разни вкусове и съ разно образование, отъ които мнозина и не схващатъ вътрешните достоинства на драмата, а гледатъ само външниятъ ѝ ефектъ и споредъ него я удобряватъ или не удобряватъ.

За да бъде сега критиката справедлива, тряба като разгледва едно художествено произведение отъ теоретична страна да има предъ видъ и самата публика, за която се предназначава то. Освенъ това налага се на критиката и сравнение на разгледваното произведение съ други нему подобни произведения. Въ случая съ Апостолъ, питаме: създаде ли българската драматурия пó съвършено дело, та да можемъ съ леко сърце да зафърлимъ една драма, която горе-долу задоволява средната българска публика. И отговаряме, не. Българската сцена доста напредна, имаме трупи и паратрупи на сяка крачка, а нашата »народна« трупа достигна задоволително съвършенство, но ако погледнемъ репертоарътъ ѝ, за голяма жалость виждаме, че той е сборъ отъ международни парчета, за срамъ на хубавото ѝ название »Народна трупа«. Защо? Защото нямаме още поети-драматурзи, които да я снабдятъ съ народни пиеси. Имаме единъ Вазовъ, който сегизъ-тогизъ ще се опита и на драма. Но понеже драмата е най-съвършено и най мъчно поетично творение, то и самъ Вазовъ не е билъ до сега пó честитъ отъ Миларова; и неговите драми иматъ същи недостатъци отъ къмъ техническа страна, както и тая драма на Миларова. Ето защо казваме тогава, че при сичките си недостатъци »Апостолъ« може и тряба да се признае за удовлетворителна драма и на равно съ »Хъшове« да придава колко годе народна шарка въ репертоара на българския театъръ. Но за това ще тряба да се предприематъ някои поправки и съкращения, а преди сичко да се оправи езикътъ на тая драма, който на места е нехайно грапавъ, а на места стутанъ до непонятность. Азъ напирамъ най-много върху тоя недостатъкъ на Миларовата драма, защото съмъ на мнение, че секи поетъ е длъженъ преди сичко да си служи правилно съ езика, да дава примеръ за разумна употреба на това общо средство за поезия. Но съ това не отричамъ другите грешки въ тая драма, които тъй също тряба да се укажатъ, та ако на автора стигатъ сили, да ги поправи.

На сцената може една драма, особено една патриотична драма, каквато е Апостолъ, да има огроменъ успехъ, може да заглуши залата съ ръкоплесканя, но пакъ, разгледана критически, да е пълна съ грешки било противъ установени технични правила, било противъ историята, било изобщо противъ човешкия разумъ. Апостолъ е тъкмо такава драма, която на сцена ще има добъръ успехъ, но инакъ е пълна съ недостатъци откъмъ сякоя страна.

Първа грешка срещаме въ самото заглавие на Апостолъ. Г. Миларовъ нарекълъ съчинението си трагедия. Но

Апостолъ не е трагедия, защото му липсува оня трагиченъ възелъ, който прави отъ действеното главно лице трагиченъ юнакъ. Истина, главното лице у Миларова — Светловъ — се вижда одушевенъ за една благородна идея, постояно за нея бълнува, нея проповядва и най сетне за нея загива, но сичко туй става като че безъ явни противници; а когато пъкъ дохажда лице съ лице съ противниците си, т. е. когато избухва толкозъ готвеното въстание, заиграва пушка и ножъ, и наместо очаквания конфликтъ, настава гола резня, въ която заедно съ юнаците загиватъ още много невинни хорица.— Обикновено юнаците въ трагедия загиватъ по някоя своя вина. По каква своя вина загива Светловъ и другарите му? Че въставатъ противъ турците ли? Но това се не счита у насъ за вина, па и г. Миларовъ нá дали го е считалъ, защото нийде ни го не казва; ето защо и Светловъ не възбужда у насъ смиление, и родолюбно чувство: ти го не смилявашъ, че загиналъ, а му захваляшъ, че си далъ драговолно живота за българска свобода и се пробужда у тебе желание да се прославишъ и ти като него. Ето защо за такива театрални пиеси като Апостолъ пó приляга название патриотиечески драми, а не трагедии.

Че Апостолъ не е трагедия, съзналъ ò-време и самъ авторътъ ѝ; на единъ поправенъ екземпляръ, що имà добрината да ми прати, виждамъ между другите поправки и съкращения още и това, че наместо трагедия въ заглавието стои »историческа драма.« Това е вече пò съобразно съ същината на Апостолъ, обаче съ названието »историческа« се прави друга грешка, не пò малко осъдителна отъ първата. Драмата Апостолъ, написана въ тоя видъ, не е историческа; защото историята на българските въстания не познава ни едно отъ тези имена, що ги употребя г. Миларовъ — освенъ Бай Ивана Арабаджията, който обаче е доста второстепенна личность, за да оправдае названието на цялата драма. Освенъ това и главната идея, или пò добре фабулата на Апостолъ е за насъ не само неисторична, ами и просто измислена безъ много обзиръ къмъ здравия разумъ. Защото да пишешъ историческа драма изъ българския животъ преди 23 години и да вмъкнешъ като основна идея нещо хемъ небивало, хемъ несъобразно съ времето и обстоятелствата, за които пишешъ, значи да пишешъ небивалици, а да казвашъ, че пишешъ история. Думата ми е за потурчения братъ на Светлова, главенъ противникъ неговъ и любовникъ Невенкинъ. Наистина, въ исторически драми се допущатъ някои анахронизми и неверности, но то става за смятка на пò отдавнашни времена, отъ които или нямаме достоверни сведения, или пъкъ за които народната фантазия ни е запазила някои легендарни разкази. Но времето на българските въстания нито е тъй отдалечено отъ насъ, нито пъкъ има у народа подобни приказки отъ туй време които можемъ употреби за основни идеи на подобни драми; затова и поправеното название »историческа« не струва за драмата Апостолъ. Но ако г. Миларовъ желае непременно да нарече съ някой епитетъ драмата си, най ще ѝ приляга да я нарече, както рекохъ, »патриотична« драма — ако думата не бе тъй компромитирана у насъ.

Разглеждайки само заглавието на Апостолъ ний влязохме въ самото му съдържание, което макаръ и да не съмъ предварително разказалъ, вярвамъ, че е на повечето читатели добре познато — било отъ четене, било отъ гледане. За това продължавамъ въпросътъ за самата концепция на Апостолъ, която ми се вижда малко чудна. Споредъ както бихме си мислили една драма, въ която се възпроизвежда българското революционно движение, ний очакваме да видимъ нещо като Подъ игото драматизирано, т. е. пò главните сцени отъ тоя прелестенъ романъ съединени въ едно драматично цяло. Не ще съмнение, че изцяло зето Апостолъ пакъ неволно ви напомня Подъ игото. Но г. Миларовъ искалъ да бъде види се оригиналенъ и зелъ малко пò друга концепция, та основалъ цялата си драма върху една своя твърде неестествена фабула, която разваля цялата историчносность на драмата му. Понеже главниятъ му юнакъ, Светловъ, тряба да има противникъ, той му измисля такъвзи въ лицето на Изединъ бея, турски миралай; това е съвсемъ естествено. Ала неестественото е, че тоя турски миралай, който излиза най напредъ преоблеченъ като българинъ подъ име Кара-Марковъ и се либи съ Невенка, учителка въ Кубратово, този турски миралай се указва отпосле същи братъ на Светлова! Познава го сама́ баба Гина, майка негова и на Светлова, по два белега на десната му ръка. Защо е трябвала на Миларова тая басня, мъчно е да разберемъ. Ако по сичко Светловъ представя главенъ сподвижникъ на въстанието — нещо като Левски — Бенковски, то самата история на туй въстание не допуща подобна измислица, защото нито Левски, нито Бенковски, а нито други някой ратникъ отъ 1876 год. е ималъ за противникъ свой потурченъ братъ. То едно; второ, измислицата колкото и да е романтична е сама по себе си неестествена и невероятна за 1876 година; тя може да се предположи за пò старо време, напр. за еничерско време, когато и съобщенията са били пò лоши и потурчванята са ставали пò често, па най сетне самата отдалечена епоха би правила баснята пò вероятна. А тъй излиза, че г. Миларовъ си служи съ една волность, каквато не може да оправдае нито съ историята, нито съ логиката. Тая волность, тоя дебелъ анахронизъмъ най сетне би се търпялъ, ако съ него се постигаше някоя цель въ драмата, ако съ тая фабула се разкриваше нещо, отъ което зависи ходътъ на действието. И добри поети биха могле тъкмо на това да основатъ драматична завезка и развезка. Но г. Миларовъ измислилъ баснята, ала немалъ срѫчность да си послужи съ нея както тряба, та сичката измислица излиза като нещо принадено безъ нужда къмъ драмата, като нещо закърпено. Самата поява на турския миралай, преоблеченъ на българинъ средногорецъ, за да прелъсти Невенка, не е никакъ естествена; още пò неестествено е, щото Невенка, тая българска учителка, която дружи сé съ познати бунтовници, да се залиби у тоя преоблеченъ турчинъ, значи у човекъ, когото никой, та и тя сама, не познава. Да беше употребилъ г. М. поне тая любовь за нещо, или да беше я поне пò романтично представилъ, щеше негли да се спечели нещо за драмата, а то както се срещатъ

крадишкомъ тия любовници, тъй и безъ-трага заминува любовьта имъ безъ каква-годе връзка съ главното дело. Освенъ това авторътъ ималъ прекрасенъ случай да изрази майчиното чувство у Баба-Гина, когато вижда двамата си сина единъ противъ други. Но г. Миларовъ и това пропуща. Е защо му беше тогазъ този Изединъ-Кара-Марковъ? Може би г. М. да е искалъ въ лицето на Изединъ бея символически да представи турската държавна идея, както и въ лицето на Светлова се представя българската народна идея, но за тая цель повече щеше да приляга същи турчинъ, а не потурченъ българинъ. Или е мислилъ, че турчинъ няма да бъде достоенъ противникъ на Светлова?

Ако приемемъ даже, че концепцията на Миларовата драма е по сичко удовлетворителна, принудени сме пакъ да кажемъ, че на авторътъ полипсало поетическо творчество, да приведе сичките лица и действия въ хармония, да подкара сичко гладко и стройно, както прилича на едно художествено произведение. Една обща кретавость се забелязва въ действията и лабавость между лицата. Туй особено изпъква у женските лица Невенка и Джемилѐ, за които не знаешъ, какво имъ е назначението въ драмата; защото дето се тѐ явяватъ, тамъ е деиствието най неестествено и най кретаво. Невенка се щура като някое вятърничаво момиче между въстанниците и между своя любовникъ турчинъ и не представя никакъ оная солидна българска учителка отъ онуй време. Рада у Вазова при сичката ѝ афектираность ни е много пò симпатична отъ Невенка Ами Джемилѐ? Защо ли му бе това глезливо кадънче, което либи, и то не знае защо, Светлова, дарява му джеврета, вие му китки, та най сетне и примира за него? Защо му беше? Зарадъ няколкото плачливи сцени ли, които измъчватъ само зрителите? Но тия сцени са много неестествени; защото ако допуснемъ, че Невенка се либи съ единъ турчинъ, защото го има за българинъ, можемъ ли допусна, че по време на въстанията една туркиня, макаръ и още нѐвръстна, ще залиби единъ гяуринъ и то башъ-бунтовникъ? Историческа драма ли е това, или Халимá? — Баба-Гина е представена пò естествено; но какъ прелестна щеше да бъде тая роля, ако авторътъ бе умелъ да изрази пò релефно положението на една майка, която намира следъ 20 години чедото си, и пакъ го изгубва!

Не пò щастливъ е билъ г. Миларовъ и въ характеристиката на другите лица. Главниятъ му юнакъ, Светловъ, премного декламира, та не прилича на краткоречите наши апостоли, които са биле повече работни, отколкото говорливи и които едва ли са знаели тия надути фрази, що ги рига съ дузини тоя сконтенъ апостолъ. Тия вратоломни тиради го издаватъ повече за някой дъртъ фанфаронъ, а не за възхитенъ и сдържанъ патриотъ, какъвто тряба да бъде за право Светловъ. Въ поправените екземплари г. Миларовъ съкратилъ доста отъ фразеологията на Светлова, но и още има за кастрене.

За Кара-Маркова говорихме доста; казахме, че цялата му поява е неестествена, а като следствие на това и ролята му е твърде неопределена: турското правителство го праща да следи въстаннишките движения, пъкъ той търси постоянно среща съ

Невенка, а същата си мисия свърша само съ това, като намира случайно бунтовнишки писма у Пенча Бухъла (прибрани отъ убития куриеръ Брайко Стаменовъ), които откупува, но ги не зема самъ, ами ги праща пакъ по Пенча Бухъла до Пловдивския паша Отъ ролята му тъй също не личи, защо е преоблеченъ на българинъ — да следи пò добре бунтовниците ли, или за да прелъсти Невенка; и най сетне пакъ отъ ролята му не можемъ да разберемъ, искрено ли обича Невенка (както тя него), или цельта му е само да я завлече. Пò сполучливо са характеризирани някои второстепенни лица, като Пенчо Бухълътъ, Матевски, а най живо и естествено е представенъ комичниятъ попъ Грую, появата на когото сее ведрина презъ цялата драма; впрочемъ не презъ цялата, защото попъ Грую не е въ ролята си, напр. когато разкрива тайната за потурчения братъ на Светлова; тая сериозна весть требаше друго лице да извести, а не попъ Грую.

Ако се попитаме, защо повече отъ лицата въ Апостолъ не са добре характеризирани, ще тряба да отговоримъ, че освенъ тъй наречената поетска инвенция, на г. Миларова полипсала и друга дарба, отъ която най много зависи добрата характеристика въ драмите; то е дарбата да придавашъ на сяко действено лице съответенъ говоръ. Понеже характеристиката въ драмитестава чрезъ говоръ, то именно за това е слаба тя въ Апостолъ, защото Миларовъ не умее да си служи съ езика тъй, че да изказва съ него подходни мисли и характери. Това е негова най слаба страна; а понеже то е обща слабость у насъ, намирамъ за нужно да изтъкна пò нашироко грешките откъмъ езика въ Миларовата драма.

Общъ недостатъкъ у повечето наши писатели е да се отнасятъ нехайно къмъ езикътъ. Па като разгледашъ съчиненията имъ и виждашъ, че и отъ друга страна не отговарятъ на изискванията, не знаешъ просто, какво добро има въ тяхъ. Съчинение наречено съ претенции трагедия, или най-сетне »историческа драма«, писано съ цель да се предава на публиката съ живъ говоръ отъ театралната сцена, тряба непременно да е написано съ хубавъ, гладъкъ и благозвученъ български езикъ, да примамя съ това слушателя, та и да му втълпява въ умътъ за дълго време някои типични фрази. А какъ е написана драмата »Апостолъ«? Написана е, както и много други наши ужъ поетически произведения, на езикъ неестественъ, грапавъ, а на места и непонятенъ. Разгледвайки езика на Апостолъ забелязваме двойни грешки въ него: първо, грешки отъ неестествено употребение на думи и фрази и второ; грешки откъмъ стилна и граматична страна.

Понеже езикътъ е изразъ на мисълта и на чувствата, и понеже въ драмата се характеризиратъ лицата само съ говоръ, то писательтъ тряба добре да внимава, какви думи да туря въ устата на своите юнаци наспротивъ общественото имъ положение и наспротивъ случайните околствия. Защото не е сé едно, ако някой простъ човекъ говори като ученъ, или ако някой ядосанъ се изразява като веселъ, или, ако някой съобщава нещо набързо, не е сé едно, дали ще го каже съ дълги или съ кратки фрази

Ако г. М. беше внимавалъ да изпълни туй важно правило за езика въ драмите, ако беше настоявалъ да намери за сяко лице и за секи случай подходенъ драматиченъ изразъ, нямаше да остави главния си юнакъ, Светловъ, да говори кога ще и кога не ще ония безкрайни тиради, които не само са излишни, ами често няматъ и смисъль. Тъй напр. твърде неестествено и неуместно ми се вижда, когато Светловъ стои предъ манастира (II. действ, I сц.) и утренното летно слънце грее въ очите му, а той говори за месецъ и звезди: »О месече, за какво е твоя блясъкъ? За какво блещукатъ звездите, кога спасение не носятъ?« Впрочемъ следъ това се обръща и къмъ »великото око« на слънцето, да му каже, че то е »слепо« и не вижда »терзанията на невинно страдающия българинъ! Не е ли твоята светлина едно поругание, за человечеството, а най много за моя народъ! . . . . Една пропастъ зияе! Тя се вика измама — нищожество! Измама е явлението на вечното светило! Лъжливи са величествените лъчи на слънцето — то само е черно, опятнено, тъмно — — безсмисленна игра на елементите, въ които суетното око търси блясъкъ. . . .« Тъй продължава Светловъ монологътъ си на две страници и половина, докато дойде отецъ игуменъ отъ разходката си. Светловъ наговаря и на игумена подобни фрази, между които и тая дълбока мисълъ: »Пламъкътъ, който гори тука въ гърдите ми, да не е запаленъ отъ единъ небесенъ разумъ, да е само химически процесъ на случайно съединените елементи, чиито атоми чрезъ взаимното си привличание и отблъсквание обусловяватъ силата и величината на моите чувства?!« Като се земе предъ видъ, че туй е отговоръ на игуменовия въпросъ: »На звездите ли е написано, че делото тряба да успее?« — може да си мислимъ, колко е разбралъ отъ него дядо Игуменъ. Сѐ завити фрази употребя Светловъ и когато говори съ другарите си, съ майка си, та и съ кадънчето Джамилѐ. Срв. стр. 69: ». . . революционния кипежъ е раздвижилъ отъ дъно народните маси на България«. . . . »Искалъ бихъ да видя . . . ураганите на това огнено море, което е нашето спасение«. Сравни още стр. 80, 81, а пъкъ на 98 стр. Светловъ казва на гражданина, който му дарява сина си Владимирча: »Отъ твоето сърце говори божествена искра! Народъ, който има такива граждани, е великъ. За него няма непреодолими препятствия — славата му е съюзникъ, храмътъ на свободата е за него отворенъ«. А когато Светловъ убеждава брата си — Кара-Маркова — да остави турците и да се върне при своите си, ето между друго и какво му казва: »И не чувашъ ли ти единъ загадъченъ шумъ, едно таинственно чудесно шумоление — това са духовете на свободата, които тъкътъ българския левъ въ знамето на революцията! — Като неудържимъ потокъ отъ лава, устременъ отъ тъмната, огнена вътрешность на земята, който покорява сичко около себе — така се изля революцията днеска!« Ала най-чудното е, че тоя същи Кара-Марковъ, когото турското правителство пратило нарочно да следи революционното движение,

когото самите въстанници хванали вече като шпионинъ и го довели предъ Светлова, едва следъ тия думи се окопитва и съзнава, че има българско въстание, та извиква съ ужасъ: »Революция!? — Днеска — сега?! Ха, и азъ съмъ пленнокъ!« — Светловъ не прави разлика въ лицата, съ които говори, нито обръща внимание, по какъвъ случай говори; дето и да се яви, той бърбори като разпранъ и сé високи фрази. Напр. на Джемилè казва: И скоро тайнственния гласъ прониква въ сърцето на народа, и зелената вейка на надеждата показа му лъчезарния ореолъ на мерцающата заря на свободата. Презъ кървавата червенина на хоризонта тя избликна, носена върху златните крила на оная богиня, която се вика победа. — — — Победата е наша, — осъденото на разложение се разпада — единъ силенъ народъ, една млада държава, издига се като фениксъ отъ развалините на пожара. — Но моя заветъ е — смъртьта — Джемилé мое дете, разбирашъ ли всичко това?«. И време беше да я попита, разбира ли, защото както беше се захласналъ, кой знае какви още митологии щеше да ѝ надума. А горкото кадънче го гледа и то пренесено като него, топи се отъ любовъ и въ отговоръ туку му предлага цветята си: »Земи ги, те са за тебе, — ти великий, светлий човече!« Но Светловъ ги не ще и ѝ отговаря пакъ по своему: »Цветята повече прилягатъ на твоите невинни ангелски очи, които безъ съзнание, подобно на цветята, гледатъ въ небесния просторъ на етерътъ.« ... И тъй нататъкъ сè тъй високо се изразява тоя префиненъ апостолъ който повече прилича на византийски риторъ, отколкото на български бунтовникъ. Сравни още стр. 120, 121, 152. 153 и пр.

За неестественъ изразъ могатъ се навè сума примери изъ ролите на сичките лица въ Апостолъ. Тъй напр. веднага въ първо действие, дето куриеръ Брайко Стаменовъ разказва, защо станалъ куриеръ, трябаше авторътъ да употреби кратки, отсечени фрази, каквито приличатъ за случая; толкозъ повече, че Брайко е простъ човечецъ и при това уморенъ отъ дългъ пътъ, когато разказва случката съ детето си. Цялата поява е пълна съ несъобразности и може да се приведе като примеръ: Брайко Стаменовъ дохажда предъ манастира, подъ който (до чешмата) седятъ игуменътъ и дяконътъ му, па наместо да поздрави найнапредъ и да пита, както пò приляга: »тука ли е отецъ игуменъ«, той казва напросто: »Търся игумена Кирила«. Дяконътъ му отговаря: »Ела долу, той е тукъ!« — Но пò напредъ не се обажда, че Брайко е нейде горе!

»Брайко. (Слиза на долу. Силно запъхтянъ). Хвала Богу, че пристигнахъ. Стори ми се че ме преследватъ«. — Тия думи не знаемъ, защо ги казва и кому ги казва — на себе си ли, или на събеседниците си. Ако бяха за него си, трябаше да бъде отбелязано, ако пъкъ ги казва, за да го чуятъ, трябаше да последва някакъвъ отговоръ на тяхъ. Споредъ мене тука най прилягаше бай Брайко да поздрави и да цалува ръка на игумена, па тогава да каже, каквото ще казва. Развлечени ми се виждатъ и думите на игумена, който заговаря къмъ Брайка тъй:

»Игуменъ. Брайко Стаменовъ, ти ли си билъ! Какво диришъ ти по нашите краища?« Доста беше, ако му кажеше само Брайко; а онова ти никакъ не е на място.

»Брайко. Нося ви новина — едно писмо отъ апостола Светлова«. (Цалува му ръката). И туй можеше пó на кратко да се каже: »Нося ви писмо отъ апостола«, защото се предполага че те знаятъ вече, кой е апостолътъ.

»Игуменъ. Че отъ кога си ти станалъ куриеринъ?

»Брайко. Отъ кога? . . . Вий ме питате отъ кога? — Добре, ще ви кажа. Ето ще стане една година, какъ умря булката ми и ми остави едно момченце, То беше едничката ми утеха, едничката ми радость! Ама казвамъ! то беше! . . . . Ха, то беше . . . . Няма го вече!

»Дяконъ. Да не е умряло?

»Брайко. Умряло? — Да, то е умряло! . . . умряло като невинното агънце, разкъсано отъ лютия вълкъ за забава — да се гаври на капающата кръвь и последните трепвания на жъртвата си. То умря като гълъбче, хванато отъ ястребътъ, който дълбоко забива ноктите си въ неговото бяло, младо тело. . . .« И следъ това разказва на дълго и широко, какъ заклали турци детето му, та за да си отмъсти, станалъ куриеринъ. То е самъ по себе си хубавъ епизодъ, но трябаше да се представи малко пò живо и съ пò простички думици, споредъ както прилича на единъ простъ българинъ. При това забелязвамъ още две несъобразности като следствие отъ тая сцена: 1) Отъ това писмо, що го носи Брайко на игумена, какво произлиза, нищо се не казва; 2) За какво е било това писмо отъ апостола, когато въ същото действие дохожда и самъ Светловъ тамъ — въ същия манастиръ. За тия работи не е ли мислилъ г. М.?

Нека наведемъ още няколко примери за неуместенъ изразъ. Пенчо Бухалътъ е нещо като Мунчу въ драмата на Миларова, може би не толкози слабоумно, ала пакъ просто и необразовано същество; è тоя Пенчо и той се изразява между друго тъй: »Тя взема отъ земята единъ ножъ, изтърванъ отъ бегающите заптии«. (Стр. 13). Или: »Азъ подражавахъ свирката на чаушътъ«. (Стр. 14). А на стр. 129 казва: »Изгледите ми не са твърде привлекателни«. А когато намира кисията на убития куриеръ Брайка, извиква: »Една кисия съ пари! Злато има вътре!« Единъ българинъ няма да каже: злато има вътре, и ще каже: »кисия съ пари! хемъ жълтици!« Може да са това за г. М. дреболии, но тряба да знае, че отъ тия дреболии зависи да бжде драмата му изразителна и лицата му ясно характеризирани. Не е ли неуместно единъ турчинъ да употреби дума »споримъ«, както казва мюдюринътъ у Миларова на стр. 27: »Няма да споримъ за това«. Също тъй неестествено е Баба-Гина да говори тъй: »Съ душа препълнена отъ отрада, съ юнашка доблесть въ гърдите — българко, гледай — няма на света нещо равно на тоя синъ«. Тия думи що ги казва Баба-Гина за сина си, освенъ че не прилягатъ за устата на една проста бабичка, ами

и неприемливо и неестествено е за една българска майка да говори тъй горделиво за сина си. Същата Баба-Гина казва на стр. 180: »Ахъ, новото кръвоизлияние ще ѝ причини смъртъ!«

Такива несъобразности биха могле да се наведатъ още много, но и тця са доста, за да покажатъ, какъ нахайно се отнесълъ г. Миларовъ къмъ формата и къмъ израза въ драмата си. Но тия грешки се увеличаватъ още, кога разгледаме езикътъ му откъмъ синтактична и стилна страна; защото г. Миларовъ пропусналъ на много места, било неправилни обрати, било неуместни фигури, било чужди думи, а то сичкото събрано въ едно издава още повече нахайството на автора къмъ езика изобщо.

Г. Миларовъ обича да си служи съ фигураленъ езикъ; обаче фигурите му са често неуместни или пресилени. Между примерите, що ги наведохъ отъ езика на Светлова, имаше доста такива; но ето и още: Тая звезда стана съперникъ на слънчевите лъчи на любовьта, стр. 32; Ха, — вий балкански канъри, таинствено издълбани въ небесните височини, стр. 39; Божествена идея на правдата, истината, свободата, която неизкоренимо обзема битието ми и движи сичките ми помисли, сичките нерви на телото ми, стр. 42; азъ жаждя за турски глави, стр. 65; Благите думи на братската ми молба отскачатъ отъ леденото ти сърце като куршумъ отъ стената, стр. 116; Нашето народно тело беше само мнимо мъртво. Слънцето на свободата, което огря европейското человечество, досегна и него съ електрическата си струя, стр. 120—21; Отровните езици на стоглавата хидра са нищо въ сравнение съ пъкленностьта на това предателство, стр. 150—51; О, присмикающися, вонещи гадове, изникнали отъ блатото на омразни, гниющи сърца. Предателство, отровна усойнице, която се сгрявашъ на невинните гърди, за да можешъ по́ сигурно да го ухапешъ и предадешъ на мъки и погибелъ! стр. 153; Революциите са божествени слънца, които хвърлятъ молниите си въ человеческите страдания, стр. 154. Покрай тия необмислени фигури, които не само не украшаватъ, но и загрозяватъ слогътъ, у г. Миларова се срещатъ често и други неправилни обрати, като напр. въ васъ наместо — у васъ; подъ всяка цена, стр. 30, наместо — както-и-да-е; научена на самообладание съ своите чувства, стр. 32, наместо — научена да владее чувствата си; Иска да седне за пълна трапеза, стр. 65, наместо: на сложена —; Оловото изляхте ли въ куршуми, наместо: на куршуми; Ограбеното отъ варварите отъ майчините гръди дете, пакъ е намерено, стр. 113; За зверското закалание детето на Брайко Стаменовъ, стр. 62; Преоблеченъ като турчинъ, стр. 148, наместо — преоблеченъ на турчинъ; Това не е, освенъ калъ; Не азъ ли изсвирихъ; Подиръ това срещаме и неправилно употребени глаголни времена: Каквото могъхъ извършилъ съмъ го въ миналото, стр. 6; Веселото шумоление на водениците е занемяло, всеки звукъ на животътъ за-

мръзналъ. Наковалнята не екти, духалото захвърлено въ прахътъ, църквите не свързватъ вече връзките на брачна любовь, стр. 80; Едни леятъ орозите на пушките, (?) други точатъ и чистятъ ножове, ханджари, оръжия отъ всички родове — сандъците изпразватъ своето съдържание въ чували и дисаги (?), а сухари и други припаси приготовляваха жените и децата, стр. 81; някои турци сж се хванали, че са убили ... куриерина Брайко, който е носилъ най важните книжа по въстанието. Неговия трупъ е изчезналъ и книжата ще са попаднали въ ръцете на нашите врагове, стр. 87; Видели са те, че ти, натоваренъ съ храна, качвалъ си се нагоре въ планината . . . . когато те хванаха, намериха у тебе три лири, 118. Такива грешки срещаме и въ упътванията, що ги дава (въ скоби) г. М. на лицата: напр.

Баба-Гина е станала, наместо: става; тъй също:

Баба-Гина (като е дошла на себе си, хвърля се къмъ Светловъ); или: Изединъ-бей (отворилъ е второто писмо); Джемиле (която неподвижно е гледала въ далечината, внезапно съ раздирателенъ гласъ): А той е раненъ!... (скача къмъ туркинята, изтръгва ѝ изъ ръцете бялата кърпа, която тя е държала. . .); Въ време на тоя диалогъ Станчо съ турците дошле са на върхътъ); Изединъ-бей (който внимателно е следилъ думите на Баба-Гина); и пó долу: (който е гледалъ ръката си съ родимото петно . . .), стр. 207.

Г. Миларовъ употребя много често лични местоимения (при глаголи), безъ да има нужда отъ тяхъ: Що диришъ **ти** по нашите краища? Откога си **ти** станалъ куриеръ? Таманъ най добро време да се погрижа **азъ** за моето многострадално благоутробие, стр. 12; Чакай **азъ** да изсвиря, стр. 13; Защото **азъ** правя също, каквото и чорбаджиите, стр. 14; Хубавата меджидийка, какъ я **тя** хвърли! стр. 15; Нямамъ ли **азъ** право да презирамъ фалшивия моралъ на баба Траяна? Да чуе, какво **азъ** мисля за него, стр. 28; Ахъ най сетне **ти** дойде, стр. 30; **Азъ** ще те застреля като бесно псе, 117; Ахъ, **азъ** зная; **азъ** ще изкопая . . . 147. Подиръ това Миларовъ употребя често излишенъ членъ: Ти си светец**ътъ**, а не църковн**ия** служитель, 44. Сега е ред**а** на бой съ юмруци — английск**ия** боксъ, 58. Целия градъ ще почете син**ътъ** ти; майката намира син**ътъ** си, брат**ътъ** брата си; брат**ътъ** убива брата си, 103. Ти свиришъ отъ едно скрито място, 14.

Най сетне въ драмата на Миларова срещаме и много чужди думи и обрати, които просто спъватъ човека: Зъбите му стучатъ! Не тряба да бъдешъ толкова груба и сурова, 16. Няма да споримъ, 17; той никога не се промахва, 56. Ненастия на времето, 187, родимо петно, взивавамъ, сварливъ, рокъ, прозябание, безпритезателенъ, съдрогва се, застава, наместо спира се, навзничъ, хървания, деля мегданъ, громъ и пъкълъ! Момата измъква задъ единъ храсталакъ; азъ жаждя за турски глави и пр. Подобни чуждици, вмъкнали се въ драмата подъ влияние на руски и хърватски езикъ, можеше г. М. лесно да избегне, ако бе изобщо обърналъ пò голямо внимание, щото езикътъ му да бъде правиленъ, чистъ и гладъкъ. И ако г. Мила-

ровъ е наистина одушевенъ за драмата си, ако желае, щото Апостолъ да заеме въ нашия театъръ заслужено място, нека предприеме една преработка, но пò основна отъ оная, която е набързо отбелязана съ карандашъ въ »поправениятъ« екземпляръ. Нека махне сичките излишни тиради на Светлова, нека изфърли или поправи сичките нескопосни фигури въ драмата си, нека поправи и другите неправилни или чужди обрати, па да бъде уверенъ, че и при тая си странна концепция драмата му ще намери винаги одушевени зрители и читатели. Предъ другите наши не пò сполучени драми тя и сега импонира съ някои сполучливи комбинации, съ някои доста живи сцени, па като първо дело не можеше и да излезе пó съвършено изподъ перото на единъ още новакъ по художествени произведения. Апостолъ губи само ако го сравнимъ съ Вазовото »Подъ Иго«, дето същата идея се възпроизвежда пó напространо, пó естествено и пó увлекателно. Не искамъ да кажа, че ако Миларовъ беше изпреварилъ Вазова и напишеше своятъ Апостолъ въ разказна форма, щеше повече да сполучи — нé, за това му не достига още много — но пакъ имайки предъ видъ сложностьта на сюжета наклонни сме да гледаме и въ това, що ни дава г. Миларовъ като първо дело, известна сполука. Още повече, г. М. ни просто очудва съ своя куражъ — да начене поетичната си дейность тъкмо съ най мъчно произведение. Съ тая си смелость той прилича на човекъ, който се учи да плава на най дълбоко; нека се надяваме, че ще изплава живо и здраво.

Б. Ц.

A propos d'un mouvement en Macédoine, par A. Brutus. Bruxelles 1900. 8° 64. (Librairie Falk fils).

Злочеста Македонио, кой не ти съчувствува и кой не иска да ти помогне! Ето още единъ добъръ човекъ издига гласътъ си въ твоя полза и дори предлага единъ лесенъ способъ за твоето освобождение, лесенъ . . . . но за жалость само на книга! Г-нъ Брутусъ, авторътъ на цитуваната по-горе брошура, дълбоко е убеденъ въ невъзможностьта, да се поправятъ работите въ Турция при турско управление, знае и мнението на най-видни съвременни европейски писатели и държавници относително културната неспособность на турската раса, и при все туй е дошелъ до заключение, че можело да се осъществи една автономна, сир. свободна и честита Македония при една персонална уния съ днешната турска династия въ Цариградъ. Наистина предлага се не самиятъ султанъ Абдулъ Хамидъ за губернаторъ на Македония, а — младиятъ му синъ, Бохаединъ-ефенди! Баща му да го назначелъ за губернаторъ »съ съгласието на силите« само за петь години, а следъ като изтече тоя срокъ, едно общо народно гласуванье (»plébiscite«) да решало, да ли е угоденъ той народу, да остане и за нататъкъ, или не. Въ първия случай султанчето Бохаединъ-ефенди отъ губернаторъ би се преобърнало въ наследственъ князъ (prince héréditaire) на Македония. Понеже той е още младо момче, за първо време би трябало да му се назначи единъ регентъ, който би принадлежалъ на някоя отъ

»по̀-малките« европейски държавици. Разбира се и реформи би се въвели въ управлението на Македония, и то подъ контрола на силите. Авторътъ не се спира върху въпроса, какви да бъдатъ тия реформи: когато дойде време, да се прилагатъ, лесно щяло да може се изработи единъ проектъ, като се вземелъ за основа проектътъ на реформите, изработенъ отъ цариградската конференция 1880 год. По този именно начинъ, споредъ псеудонимния авторъ, най-сгодно би се разрешилъ източниятъ въпросъ, който е узрялъ за разрешение именно въ тъкъвъ смисълъ: отъ една страна да се спази европейскиятъ миръ, а отъ друга — да се подобри участьта на македонското население. Разбира се, то можело и трябало тъй да стане, ако грижите на дипломацията за спазваньето на европейския миръ са наистина сериозни, а въ това и нашиятъ авторъ не се съмнява (58).

Всичко туй, което предлага, г. Брутусъ, е хубаво и издава своя авторъ за човекъ — да се изразимъ най-благо — »оптимистъ«, какъвто го нарича и някой си неговъ «приятель«, що му е написалъ предговорътъ, следъ като още въ ръкописъ се запозналъ съ съдържанието на тази брошура. »И ти байно! — извиква приятелятъ — си се размечталъ та вярвашъ, че непоправимото може да се поправи, че Турция би могла по своя собствена воля да склони на една автономна Македония?! Дай Боже, този оптимизъмъ да се оправдаеше, но колкото за мене, азъ не бихъ го споделялъ«. И при все туй приятелятъ благодари автору, че е написалъ туй съчиненийце тъкмо на време, когато тряба да се напомни на дипломатите и на западните народи голямото престъпление, що сториха въ Берлинъ, и същевременно да имъ се даде да разберат, че възмездието (»Nemesis«) не ще да чака за дълго, та дано още о време се поправи грешката отъ 1878 година. Откъмъ тая страна и ние сме благодарни г. Брутусу, че така решително е заговорилъ въ полза на македонското ни дело, което той е изучвалъ на самото място, като е прекаралъ, както изповядва самичъкъ, три години въ Македония »като чиновникъ на една чужда държава«, две години въ Сърбия и десетъ месеци въ България (15). Той е схваналъ много добре, че сега е последниятъ моментъ на търпеливото мируване въ Македония и че наскоро е неминуемо едно сериозно въстание, борба на животъ и смърть, борба, въ която отчаяниятъ въстаналъ народъ »не ще се надява окончателно да победи врага само чрезъ свои собствени сили, колкото чрезъ ужасното кървопролитие, което ще стане, да предизвика силите да се намесятъ въ полза на християнството«. Това твърди авторътъ по собствени наблюдения, въ качество на безпристрастенъ »чужденецъ«. Жално, че авторътъ не е разказалъ нещо повече отъ тия свои наблюдения върху печалното състояние на Македония. То щеше да интересува и да ползува западните читатели повече, отколкото дългото резюме на цялата история на източния въпросъ, което съставя главното съдържание на брошурата (10—61). Отъ тая много известна история можеха съ по-голяма умелость да се изтъкнатъ само най-главните моменти, и то повече по-новите, отъ епохата на »танзимата« въ Турция, отколкото да се захваща

отъ начало па до край и още съ разни епизодични отклонения, които съвсемъ не влизатъ тукъ въ работа, както е напр. разказътъ за освобождението на Виена отъ Собйески и неблагодарностьта на Австрия къмъ него (20—24), или нпр. епизодътъ, разказанъ на стр. 27. за генерала Валиса и пр. Авторътъ казва, че е направилъ туй »кратко« резюме на източния въпросъ въ развитието му отъ няколо столетия, за да покаже, че отначало у всички европейски сили е имало тенденция, да се изпъдятъ турците изъ Европа, но че сетне, за да се отклони премощьта на Русия, тази тенденция се изменила въ тъкмо обратна посока: да се запази целокупностьта на Турция. И предложението на г. Брутуса, което се прави въ края на съчинението, излиза някакъ въ хармония съ казаната консервативна политика на западните сили по източния въпросъ, явно инаугурирана въ парижкия трактатъ (1856 год)., ала отъ друга страна всичките мнения на авторитетни политици, които провежда авторътъ и които впрочемъ не се лепятъ до тамъ въ логична последовность, говорятъ тъкмо противъ тая тенденция, именно че надеждите на Европа, да закрепятъ Турция чрезъ въвежданье реформи въ управлението ѝ, съгласни съ християнската цивилизация, са останали всуе, че турците нито могатъ, нито желаятъ да допуснатъ равноправность на християнския елементъ съ турския и пр. — така че оригиналното предложение на г. Брутуса за автономна Македония съ турски принцъ на чело на управлението губи всяка почва въ самите премиси на автора си. Не разказва ли самъ авторътъ, какъ графъ Grey още на 1860 г. се изразилъ, че за продължението на турската държава не би одобрилъ ни единъ шилингъ да се похарчи; какъ самъ Гладстонъ се бе убедилъ въ невьзможностьта да се очаква нещо добро отъ турците, докато не се махнатъ отъ Европа; какъ економистътъ Насау хубаво е обяснилъ, че равноправностьта означава за турците, които живеятъ по-вече отъ кражби и грабежъ, просто отнеманье на насъщния имъ залъкъ, поради което турчинътъ ще предпочете полека-лека да умира, отколкото да се самоубие чрезъ реформите, и че най-сетне реформите ще се осъществятъ само върху развалините на отоманската империя и надъ гроба на турската духовна и военна аристокрация, която неминуемо ще тряба да се скапе, както е казалъ и лордъ Дерби въобще за турската раса въ Европа; нали и самъ г. Брутусъ казва, какъ отъ опитъ знаелъ, че няма по-надменна и по-арогантна раса отъ османската, която въ всяка по-човешка обноска спрямо тяхъ съзира знакъ на слабость и доказателство, че нейното съществуванье е необходимо за западните европейски сили, и нали пакъ споредъ автора е най-добре, да се постъпи съ тяхъ само съ сила и брутално, тъй като турчинътъ само оногова уважава, който го бие? (46). Следъ всичко туй напълно сме съгласни съ автора, като възклицава: »Господи Боже! кога ще дойде денятъ, въ който турците ще престанатъ да завзематъ най-благодатната земя подъ небето«! (47),[1] ала не можемъ да бъдемъ също тъй съгласни съ него, като предлага принца Бохарединъ-ефенди за губернаторъ

[1]) Самъ авторътъ казва, че цельта на посочените отъ него мнения на видни държавни мъжье е да покаже, че Турция е единъ лешъ, че е неспособна, и даже ако би искала, да въведе каквито и да е подобрения въ своята администрация (55 стр).

на Македония, защото, докато е турчинъ, а още повече султански синъ, на чело на управлението, нищо не-може да се измени въ днешната варварска система въ Македония: турскиятъ елементъ ще продължава да си бъде арогантенъ, ще запази въ сила всичките си лоши инстинкти и ще осуети прилаганьето на каквито и да е реформи. Нали и Брутусъ, който взема все съдбата на Критъ за примеръ, самъ казва, че щомъ Турция няколко години следъ Берлинския трактатъ се възползува отъ усилваньето на тройния съюзъ и замести християнския валия въ Критъ чрезъ турчинъ, веднага последваха нови вълнения на острова? (54). Обратно сега: Критъ се е пробразилъ така, че който не го е видялъ попреди, въ време на въстанието, сега не би повярвалъ, че въ тази страна до преди две години населението взаимно се е изтребявало по най-жестокъ начинъ. А това се дължи преди всичко на факта, че турското население вижда на чело на управлението не турчинъ, а християнинъ, и сега разбира, че царството му е свършено. Ако не стане така и въ Македония, всичко ще бъде напразно, триста султанчета не ще помогнатъ. А тая хубава, но преизмъчена Македония, която и авторътъ толкозъ обича, като превъзнася дори нейната стара—предславянска слава отъ времето на Филипа и Александра Велики, като припомня на света, че и великиятъ Аристотелъ билъ »македонецъ«, и толкова византийски царье отъ »македонската династия«, и пр. и пр. (11—15), ще се съгласи съ насъ, че не заслужва тя да се подлага на нови горчиви опити и разочарувания, ами ако бъде нещо да бъде: пълна свобода подъ християнско управление! А колкото се отнася до разните »народности« въ Македония, между които и споредъ автора българите държатъ първо място въ всяко отношение, те дори тогава, когато се освободи Македония, ще могатъ се »споразумя братски«, а преди туй, надали е възможно, както авторътъ обича да вярва (15). Въ същность Македония откъмъ етнографичния си съставъ не представя някаква особена пъстрота, както въ последно време тенденциозно се тръби на вси страни. Като считаме Шаръ-Планина за северна граница на Македония, тогазъ за сръбска народность въ Македония не може да става и дума, и като изключимъ и откъмъ западъ албанците, остаятъ следъ българите само турците въ знатно количество. Ако сравнимъ населението на българското княжество съ македонското откъмъ тая страна, ние виждаме същото именно, и тукъ имаме голямо количество турци, и нищожно малцинство гърци, както и въ Македония. А могатъ ли се споразумя турци и българи?!. За това, когато се говори за мъчнотиите на македонския политически проблемъ, тряба да се знае, че не са »различните« националности, които го усложняватъ, а просто междуособната завистъ и интригите на някои отъ европейските сили, за които загатва и самъ авторътъ[1].

Л. М.

---

[1]) „ . . . . l'Autriche Hongrie a commencé a s'intéresser vivement aux affaires de la Macédoine . . . elle sait, que l'élément prépondérant en Macédoïne est actuellment l'élément bulgare; elle emploie donc tous les moyens, licites ou illicites, pour y introduire, pour y développer un autre élément, afin de semer le trouble et la discorde entre les habitants et de préparer ainsi un terrain favorable a son ambition politique; cet élément là ce sont les Serbes qui le composent“, (14).

Schlumberger Gustave, Basile II, le tueur des Bulgares. Epopeé byzantine à la fin du dixième siècle — Seconde partie: Paris, Hachette, 1900 in 4⁰ VI + 655 p. avec 10 planches et nombreuses figures dans le texte.

Подъ това заглавие е издалъ г. Шлумбергеръ втората часть отъ своята византийска епопея, която е продължение на неговото съчинение Никифоръ Фокасъ, издадено преди десеть години. — Новиятъ трудъ на г. Шл. е посветенъ всецяло на царуваньето на византийския императоръ Василъ II, нареченъ Българоубиецъ, най великиятъ между императорите отъ македонската династия на Цариградския престолъ.

Въ първия томъ на византийската епопея, издаденъ преди четири години, г. Шл. изложилъ бляскавото царуванье на Йоана Цимисхи и първите четиринадесеть години отъ задружното владеенье на Василя II и неговия братъ Константинъ. А въ втория томъ на епопеята, издаденъ преди единъ месецъ, авторътъ разказва обширно трийсетишесте последни години отъ продължителното царуванье на Василя II, т. е. отъ пролетьта на 989 год. до месецъ Декември 1025 год. или до смъртьта на Василя II.

Съ новия си капиталенъ трудъ г. Шл. изпълнява обещанието, изказано въ предговора къмъ първия томъ отъ епопеята: »Въ идущия томъ ще разкажа безкрайните преврати въ българската война, която е траяла повече отъ 40 години и е докарала поробваньето на България подъ византийското иго и прекъсваньето династията на Шишмановците, сетне ще опиша присъединението грузинските и арменските княжества къмъ византийската империя, удивителните походи на Василия въ Сирия, първите борби съ Норманите въ Италия, най-сетне военното величие на византийската империя въ време на този царь«.

Този периодъ отъ византийската империя, за който разправя авторътъ въ новия си прекрасенъ трудъ, принадлежи къмъ най-тъмните периоди отъ византийската история; тъкмо презъ този периодъ владее най-голяма оскъдность отъ исторични източници. — Съвременните византийски летописци и паметници съвсемъ слабо осветляватъ гигантската борба на Василия II противъ България и нейния неустрашимъ защитникъ, геройския царь Самуилъ, която се продължавала почти половинъ векъ и е най-кървопролитната война отъ всички войни, водени въ средневековния изтокъ, която е струвала безбройно число жертви и на половинъ е изтребила българския народъ. Но при все това г. Шл. сполучилъ да изпише една ясна и подробна картина на тая отчаяна борба, която завзема поголяма часть отъ първата-половината на новото му съчинение. Тая часть отъ епопеята, която съ чудесна увлекателность разказва най-геройската епоха изъ българската история—Самуиловата борба съ Василия и трагичния за България край, дълбоко ще трогне българския читатель.

Следователно новата книга на г-нъ Шл. има голяма важностъ и значение за историята на България въ края на X. и началото на XI векъ; за епохата на царь Самуила ще срещне въ нея читателятъ цялъ редъ нови подробности и сведения, които поставятъ тая слабо известна епоха въ по-ясна светлина.

Втората часть отъ епопеята притежава всички онези достойнства, съ които се отличаватъ досегашните трудове на г-нъ Шл. по византийската история. — И тукъ авторътъ се явява не само като ученъ и обйективенъ историкъ, който е изучилъ и разработилъ всички известни исторически материали и източници по епохата, за която пише, но и като писатель художникъ, който владее единъ хубавъ, поетически стилъ и разказва исторически събития въ приятна и увлекателна форма.

За по-голяма нагледность на описваните събития г-нъ Шл., като знаменитъ познавачъ на византийската археология, украсилъ книгата съ богатъ отборъ изящни илустрации, на брой 260, които представятъ изключително паметници и старини отъ X и XI стол., съвременни на епохата, на която историята се разказва. И така украсяватъ страниците на епопеята сполучливи репродукции отъ византийски миниятюри, резби въ слонова кость, емайли, монети, печати, паметници на златарството и архитектура и въобще такива, които могатъ да хвърлятъ светлина върху съвременната византийска култура. — Къмъ тези репродукции се присъединяватъ илустрации, които изобразяватъ пейзажи изъ театрите на описваните събития, особно отъ Македония и България.

Няма съмнение, че новото съчинене на г. Шл., тъй интересно за Българската история, ще намери въ България свои ревностни читатели. — Самото име на автора е достатъчна препоръка за него. Някои подробности и откъслеци отъ епопеята ще съобщимъ други пъть.

В. Добруски.

Началата на човешкия духъ (die Anfänge des menschlichen Geistes) отъ Dr. J. Donath, главенъ лекарь и доцентъ по нервните болести въ Будапеща.

Така е озаглавена една малка книжка, излязла нещо преди година и половина, която третира единъ толкова важенъ и интересенъ въпросъ, какъвто що е въпросътъ за началата на човешкия духъ. Ний ще се постараемъ да дадемъ едно кратко извлечение изъ нея, като изложимъ основните мисли на автора.

Следъ епохалната, еволюционна теория на Дарвина, която направи превратъ въ цялото човешко знание, естествоизпитателите обърнаха вниманието си главно върху изучването животътъ на нисшите организми и въ частность — на отделните клетки. Те съзнаха ясно, че за разрешението проблемата на живота висшите животни и растения са непригодни, и че всички дотогавашни изследвания, колкото и важни да са те, базиратъ върху клетката — това изходно място на всички жизнени явления. Само по тоя начинъ е било отпосле възможно да се разширятъ границите на нашите познания по въпроса за крайните причини на живота.

Отъ многобройните изследвания, които са направени въ тая область до сега, констатирало се е, че при нисшите животни се забелязватъ известни явления, които едва биха могли другояче да се изтълкуватъ, освенъ като душевни явления. Тъй напр. Циенковски, единъ отъ първите изследователи, който се е

занимавалъ обстоятелствено съ изучването на монадите, казва: »макаръ монадите въ известни състояния да представляватъ голи протоплазмени тела, но, при все това, техния начинъ за дирене и възприемане храна е тъй забележителенъ, че човекъ е наклоненъ да вярва, като да има работа съ съзнателни същества.« Даже и при по-нисшите животни, напр. амебите, се забелязва известенъ подборъ при храненето, както това е случай и съ белите кръвни телца, които изяждатъ само някои отъ попадналите въ телото на човека бактерии, когато къмъ другите се отнасятъ индиферентно, даже ги отбягватъ. Също и епителните клетки на червата, които споредъ проф. Танхоферъ изпущатъ, както амебите, протоплазмени израстъци, — възприематъ (резорбиратъ) само мастните капки, когато къмъ несмилаемите вещества, напр. карминови зърна, те се отнасятъ пасивно.

Но не само нисшите животни, а също и някои растения, особено насекомоядните, които тъй подробно са били изучени отъ Дарвина, притежаватъ подобна способность къмъ хранителните вещества, отъ които се нуждаятъ. Тъй напр., забелязано е, че листните космици у росянката (Drosera), които служатъ за хващане храна, се раздразняватъ и свиватъ само при допиране съ някое насекомо. При механическо раздразнение съ несмилаеми предмети, космиците (хваталцата) не се свиватъ или само малко и после пакъ се изправятъ. Напротивъ, доближимъ ли насекомо, безъ обаче да го допираме до листа, движенията започватъ, вероятно вследствие на химическото раздражнение, което възбуждатъ улетливите вещества на насекомото върху тези растителни органи.

Душевни явления се забелязватъ, следователно, казва Д-ръ Донатъ, още при първото, примитивното появяване на живота и изглежда, като че тия две неща — животъ и душевни явления — да са тесно свързани едно съ друго. Това може другояче да се формулира приблизително така: Както всеки организъмъ морфологически е едно последуеще развитие отъ първоначалната клетка, тъй и всички негови жизнедейности, следователно и психическите явления, са само една специализация, едно усъвършенствуване на клетъчния животъ. Изучването на човешката душа трябва затова да почва съ най-нисшите същества, тъй както пълното разбиране устройството на неговото тело ни става ясно само чрезъ сравнително-анатомически изучвания.

Тези мисли, разбира се, не са съвършено нови; те са били изказани още отъ древните гръцки учени. Тъй напр., у Анаксагора и Хераклита се среща една мисъль за произхождението на човека отъ животно-подобни предшественици, а Емпедокълъ, който съ право може да се счита като баща на еволюционната теория, е поставилъ въ стълбата на развитието най-първо растенията, после животните и тогава човека, за който той предполагалъ да е произлязалъ отъ висшите животни, чрезъ последователно усъвършенствуване. Но, съдено е било тия гениални идеи да чакатъ почти две хилядолетия и половина, до като най-после Дарвинъ, съ нови факти и доказателства, окончателно ги възтанови. Също и Аристотелъ пръвъ е изказалъ

мнение, че при изучването на човешката душа, трябва да се иматъ предъ видъ всички душевни явления, които се забелязватъ у живите същества.

При издирването началата на човешкия духъ, изучването душата у новородено дете е отъ най-голямо значение. Това нещо, което се съзна едва напоследъкъ и стана предметъ на специални изучвания, особено отъ учени като: Сигизмундъ, Вундъ, Прайеръ, Кусмаулъ и др., даде — силенъ потикъ за развитие на психологията. — Детето не се ражда съвършено неуко, както обикновено приемаха, а вече съ известни способности и опитности, които е успяло да събере въ продължение на 9-месечния си утробенъ животъ. Туй е знаелъ и самъ Хипократъ, който, като наблюдавалъ сложните движения при суканото на новороденото дете, дошелъ до заключение, че детето трябва да суче още въ майчината утроба отъ околната течность, — нещо, което днесь е доказано съ достоверность. Споредъ Еразмусъ Дарвинъ, дядо на Чарлсъ Дарвинъ, първите впечатления детето получава още въ майчината утроба чрезъ усещане, тъй че то се ражда вероятно съ известни представления за собствената си форма, за околната средина, за някои движения и прч. Но други усещания, освенъ гладъ, вкусъ и чувствителность, плодътъ нема. Болката е, разбира се, първото чувство. Кусмаулъ е намерилъ вкусовото усещане за сладко и горчиво при новородените доста развито, при което първото се придружавало съ приятно, второто — съ неприятно изражение на лицето; също и вкусътъ за солено и кисело е билъ развитъ, както при доносените, тъй и при 7-месечни недоносчета. Той е намерилъ така също и пипането много развито, както и чувството къмъ студъ, топлина и гъделичкане. Силните меризми действуватъ, споредъ него, неприятно върху новороденото дете, както и силната светлина. Детето е расположено само при средна светлина, което Кусмаулъ е наблюдавалъ и при 7-месечни новородени. Нъ и тукъ има големи индивидуални различия, както по отношение на температурата и душевното развитие. Акомодацията на окото при новородените става отъ 3-та до 6 та седмица. Най-късно се развива слуха. Това е причина дето децата незабелязватъ и обичатъ въобще големия шумъ и гюрюлтия. Високите тонове тямъ харесватъ повече отъ ниските и въ това отношение те приличатъ на диваците, музиката на които е почти непоносима за насъ. Всичко това се обяснява съ недоразвитостьта на техния слуховъ органъ, който, за да работи, се нуждае отъ по-силни раздразнения.

Кусмаулъ наблюдавалъ у новородените, още въ първите 24 часа, известни движения, които не могатъ да се обяснатъ като непосредствени реакции на усещането, а за които трябва да се допусне съществуване на представление и желание. »Ако жедното и гладно дете, казва той, дири да суче, ако то обръща главата си къмъ оная страна, по която сме погладили бузата му и като ни олавя пръста го суче, — то тези движения немогатъ да се приематъ като непосредствени усетителни рефлекси«. Детето трябва, следователно, още въ майчината утроба да притежава някои душевни способности, както и употребението на двигателните

органи; то требва още тамъ да има едно, макаръ и тъмно представление за околната среда и пространство. — Наблюденията, които са правени надъ слепи и глухи новородени, показватъ отъ друга страна, какви многоразлични идеи и представления могатъ да възникнатъ само чрезъ усещане. Споредъ Крönеръ, причините загдето новороденото дете или животно дири майчините гърди е раздражнението на мериса отъ млекото, понеже, знае се отъ опитъ, че новородени кучета, на които носните нерви са били разрушени, не могатъ да намерятъ майчините цици и требва изкуствено да бъдатъ отгледани. Самото пъкъ смукане се предизвиква отъ пипането, нещо което се потвърдява съ това, че малки кучета съ притъпенъ мерисъ, сучатъ всички предмети, които попаднатъ до устните имъ. При това трябва, разбира се, да прибавимъ и чувството на гладъ, безъ което детето или животното — мимо развития мерисъ и пипане — не суче.

Отъ тези наблюдения излазя, че съвършено не са верни едновремешните твърдения на Биша, Хегела и др., споредъ които на новороденото дете се е приписвало само едно растително съществуване. Романесъ поставя степеньта на духовното развитие у новородените наравно съ мешестите животни (Coelenterata), а Карусъ — наравно съ членестите червеи. Отпосле, обаче, духовните способности, интелегентностьта на детето, се развива много бързо и то достига постепено умственниятъ уровенъ на маймуните, за да прескоче и него въ по-послешното си развитие. Ето защо Крönеръ съ право приспособява въ психологията Хекелова биогенетически законъ, споредъ който, развитието на индивидума е бързо и сложно повторение на развитието на рода. Крönеръ приема, че развитието на човеческия духъ е също едно бързо повторение на духовното, фелогенетическо развитие въ животното царство. Но все пакъ при приспособлението на тоя законъ требва известна предпазливость, защото не всяко индивидуално развитие е верно и пълно миниатурно издание на родовото развитие. — Споредъ Бъкъ, който е развилъ по-обстоятелствено тая мисъль, излазя, че новороденото дете, въ първите дни, има само паметь и просто съзнание (общо чувство); 10 седмици по-късно се забелязва любопитсво, а после 15 месеца се явява срамъ, разкаяние и чувство за шега. Докатъ отъ начало детето пълзи и се движи съ четертяхъ си крайника (както четвероногите), отъ 1—3 години то започва да ходи право, на два крака, и следъ това да говори т. е. да образува мисли и думи. Самочувствието се забелязва въ третята година, чувството къмъ краските се развива въ 5 и 6 година, а музикалното чувство — чакъ къде 15 година; ето защо Бъкъ предполага, че тези последните способности са се явили вероятно късно у човека. Не ще съмнение, че някои отъ тия възгледи са още хипотетични, нъ има и други, които се потвърдяватъ съ факти.

Мозъкъ,тъ носительтъ на висшите духовни деятелности, у новороденото дете тежи средно 450 гр., т. е. почти $^1/_3$ отъ среддната мозъчна тежина на европееца, която за мъжъ е 1360 гр.,

а за жена 1220 гр.; следъ това той започва бързо да расте, като увеличава масата и усложнява структурата си. Всичко което намираме въ мозъка на единъ развитъ човекъ, не е съществувало първоначално въ мозъка на детето, както това е доказано отъ изследванията на Флексигъ и Ригети. Чрезъ точни измервания, Кесъ доказалъ, че размножението на тангенциалните влакна въ мозъка се продължава до 40 год., следователно, до настъпването периода на зрелия разумъ. — Касателно съотношението между тежината на мозъка и душевните способности, знае се за сега положително, че тия последните независятъ отъ мозъчната тежина. Най-голямъ до сега мозъкъ е намеренъ отъ Д-ръ Джемсъ, при единъ 38 год. англичанинъ, който билъ здравъ и е ималъ добра паметъ, ала не е умеялъ да чете и пише. А пъкъ дето обикновено твърдятъ, че забележителните хора иматъ сравнително по-голямъ мозъкъ, то това не може да служи като аргументъ, понеже и между тяхъ има такива (напр, Либигъ съ 1352 гр., Гамбета — 1180 гр.) на които мозъчната тежина пада по доле отъ средната норма. Относителната тежина на мозъка спрямо тежината на телото, у възрастенъ човекъ е 1:40, при шимпанзето 1:19—21, а при урангутана 1:22—3. Тежината на мозъка зависи въобще много отъ възрастьта, големината и тежината на телото. Мозъка на човека се различава отъ животинския главно по силно развитите асоционни пътища. Различието пъкъ въ душевните способности на хората се обяснява съ различието на мозъчната структура. Въ всякой случай, казва Донатъ, да се таксира единъ човешки мозъкъ само по големината и обема си, би било същото, ако искахме да оценимъ една художествена картина или статуя само по размерите ѝ.

Деятелностьта на всяка клетка ний не можемъ да си я представимъ безъ движения. Тези движения се срещатъ у всички клетки, а също и у нервните. Вероятно и нервните клетки (неврони) се съобщаватъ помежду си съ протоплазмени израстъци, които произволно се разпростиратъ или свиватъ. Ганглиалните клетки показватъ това най-нагледно, понеже те иматъ винаги разклонени израстъци (дендрити). Споредъ Сухановъ, плодотворната духовна деятелность не зависи толкова отъ численостьта на пирамидалните клетки въ мозъка. колкото отъ степеньта на тяхното разклонение и отъ способностьта имъ да образуватъ дендрити. Развитието и усъвършенствуването на духовната деятелность у възрастните зависи само отъ последното това обстоятелство, защото знае се положително, че числото на пирамидалните клетки не се увеличава съ възрастьта. Следователно, нервните клетки въ кората на мозъка, съ своите израстъци, са местата, дето се крие тайната на душата. Тези клетки по външность много малко се различаватъ отъ другите нервни клетки, а също и отъ нервните клетки на по-нисшите животни. За вътрешните процеси, които ставатъ въ тия малки огнища на духовния животъ, гдето неизгасимо гори Прометеевата искра, ний знаемъ много малко и повечето съ предположения.

Никакъвъ микроскопъ, никакво увеличение или другъ методъ, не е въ състояние да ни разкрие тия явления. които произхождатъ тамъ. Ний можемъ само по Ниселовата метода да различимъ една здрава отъ една болна мозъчна клетка и нищо повече. Но даже ако бяхме въ състояние да видимъ молекулите на тия клетки, то съ това едва ли щяхме да разрешимъ загадката за последните причини на чувствените възприятия. — Воденето — предаването на раздражненията става по нервните влакна чрезъ трептения, които се предаватъ до клетките на мозъкътъ. Мозъчната клетка е, въ която ритмичното сгъстяване и разредяване на въздуха се възприема като тонъ, етерните трептения отъ определена длъжина — като светлина, като изящни краски или като топлина и студъ. Тукъ — въ мозъчните клетки — става преобръщането на химическите вещества, които действуватъ върху слизгавата ципа на носътъ или езика — въ мерисъ или въ вкусъ. Въ тяхъ се криятъ спомените; тукъ се абстрахиратъ идеите и се образуватъ заключенията; тукъ живее волята и се чувствува болката или приятното разположение. Тукъ живеятъ страстите и беснуватъ душевните вълнения; тукъ се намира доброто и лошето, грозниятъ егоизъмъ, както и най-благородното чувство; тукъ вирее надеждата, отчаянието и пр. . . . Всичко това, обаче, е скрито за нашите очи и ний се чувстваме чужденци въ собственото си отечество! Да ли това ще остане за всякога така? — Може би не. Като зememъ предъ видъ големите прогреси, които е направило естествознанието въ последните десетилетия, ний можемъ съ твърда вяра да очакваме времето, когато ще настъпи разрешението на тия проблеми.

За да разберемъ развитието на човешкия духъ, въ много отношения е важно да познаваме не само психологията на детето и душата на животните, нъ и етнографията на дивите още, варварски народи, при които човешкия духъ е замръзналъ, тъй да се каже, въ началото на развитието си, въ своето детинско състояние. Въобще, до сега малко значение се е отдавало, както на изучванието детската психология, тъй и на психологията на дивите народи. А не ще съмнение, че систематическите изучвания въ единия, както и въ другия случай можатъ много да ни помогнатъ при нашите издирвания. Дарвинъ счита за найнисъкъ културенъ народъ жителите на Огнена земя, макаръ и да цени техните духовни способности по-високо, отколкото тия на Новохоландците. Огнената земя е една почти пуста страна, съ суровъ, влаженъ и променливъ климатъ. Флората и фауната тамъ са много оскъдно застъпени и тамшните жители са принудени да ходятъ голи или покрити само съ кожа отъ видра. Жилищата имъ са извънредно прости и струпани какъ-да-е отъ трева и клоне. Ноще те спатъ върху мократа почва по 5—6, сгушени единъ до другъ, както животните. Те няматъ представление за собственость и търговия. Езикътъ имъ е простъ и по грубостьта на тоновете си едва може да се сравни съ нашето хъркание. При все това, пребързано и неверно ще бъде да заключимъ, че техните способности са малки. Опитътъ е показалъ, че отведените въ Англия три млади туземци (2 мъжа

и една жена), са приели наскоро същото възпитание, обичаи и нрави, както техните другари англичани. Когато тези индивидуми са били поставени отпосле пакъ въ първите условия, то те се повърнали пакъ къмъ първоначалното си диво състояние и тяхната цивилизация, при тамкъшните условия, не само че не имъ помагала, нъ въ много случаи имъ е била вредна.

Карлъ фонъ Щайненъ, единъ отличенъ етнографъ, описва други диви народи въ централна Бразилия, на които металите не са били още известни. Те ходели съвършено голи и всичко необходимо си доставяли само чрезъ ловъ. Тези тамкашни обитатели, казва Карлъ фонъ Щайненъ, няматъ тайни телесни части и у тяхъ »res privatae«, се извършватъ не само публично, нъ и демонстративно. Те завиждатъ на нашето облекло, което считатъ като луксъ. Интересно е, че у някои отъ тези племена, напр. у Бакаирите, се забелязва срамъ, но съвършено за друго нещо. Именно, у тяхъ се считало за много непристойно да се яде въ общество по много заедно. Всякой отъ тяхъ яде отделно и настрана, като обръща гърба си къмъ другите — нещо, което неволно напомнюва навиците у някои животни (напр. кучетата).

Духовния напредъкъ у единъ народъ се проявява най-вече въ способностьта му да образува абстрактни представления. Като важно мерило за това може да ни служи твърде удобно развитието на сметането. Човекъ начева обикновено да смята така, че групира видимите неща по единъ или няколко, тогава се приучва да брои и въ тяхно отсътствие, като употребява за това пръстите на ръцете и краката и чакъ подиръ това започва да турга абстрактни белези. Дивите народи въ Централна Азия са могли да достигнатъ само до оная примитивна форма на абстракцията, гдето пресмятането е ставало съ пръсти; те иматъ само малко числа. Споредъ Карлъ фонъ Щайненъ Бакаирите иматъ думи само за едно и две, а после броятъ до 6 по следующия начинъ: едно-едно, две-едно, две-две, две-две-едно, две-две-две. Числата отъ 6—20 те смятатъ на пръсти, но още при броенето до 8 те се умаряли и оплаквали отъ умствена работа. Тяхната неспособность въ тоя случай не трябва да се отдава толкова на липсата отъ интелигентность, колкото на отсътствие отъ упражнение. Тези народи няматъ напр. домашни животни, за които постояно да следатъ или пъкъ търговия съ стоки, които трябва да се броятъ и проч. Но още на тази културна степень тези диви племена, които не са били никога въ съприкосновение съ други по-културни народи, владеятъ вече някои занаяти, както грънчарство, каменоломство, правятъ си оръдия и инструменти, иматъ си музика и игри, обичатъ веселието, песните и шегите, празнуватъ деньтъ на рождението и смъртьта и вярватъ въ Богове и въ задгробенъ животъ

Също и тежината на мозъка у най-нисшите човешки раси не ни дава право да имъ приписваме много по-ниска душевна способность, както обикновено става. Споредъ известните до сега резултати, средната тежина на мозъка у Малайците е 1265 гр. у Негрите — 1245, а у малките Индуси — 1190 гр. Отъ

друга страна, има диви човешки раси, средната мозъчна тежина у които надминаватъ тая на Европейца. Ниското духовно развитие у тия народи трябва затова да се обясни съ неблагоприятното действие на околните условия, а главно — съ отсътствието на упражнение. При благоприятни условия, тяхната мозъчна организация може да имъ позволи едно духовно развитие, което едва ли ще бъде по-малко отъ това на единъ средно-развитъ европеецъ.

Д-ръ Донатъ свършва най-после така: Тивийския Сфинксъ задаваше всякому, който го доближи, тая загадка: кое е това същество, което сутринь ходи на 4, по обедъ на 2, а вечерь на 3 крака? — Г-да, ний знаемъ днесь, че това същество — човекътъ — е много по-чудно още, понеже води началото си отъ една проста, микроскопическа клетка, приема постепенно формите на най-нисшите животни, като ни се явява ту съ хриле като риба, съ просто сърце като влечугите, или съ опашка като гръбначните. Едва роденъ, той е слабо и безпомощно същество, съ умствени способности, които едва надминаватъ тия на единъ червей. Отъ друга страна, като съвършено същество, той се явява като една мощна сила, като единъ великъ духъ, който прониква въ най-дълбоките тайни на природата и може по съвършенство да се възкачи до най-висшия идеалъ — до височината на Божествения престолъ!

П. К.

Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. Издава министерството на народното просвещение. Книга XVI и XVII. I. Наученъ отделъ, стр. 925 (история и филология) + 125 (държавни науки) + 163 (природни науки). II. Материали (народни умотворения и пр.) 409 стр. София държавна печатница, 1900 год.

Следъ дълго чакане — година и половина — излезе най сетне »Сборникътъ«, ала за това два тома заедно, разделени този пъть на две книги, отъ които първата съдържа само научния отделъ, распределенъ сега на три подотдела, всеки съ особна пагинация, както е посочено по-горе, а втората — материалите по народна славесность, български езикъ и пр. За грамадните размери, до които е достигнала тази двотомна книга на Сборника достатъчно говорятъ посочените цифри, що означаватъ числото на страниците на всеки отделъ, къмъ които още тряба да се прибавятъ 50 сгънати фолио-страници, съдържащи месечни известия на централната метеорологическа станция въ София разни други прибавки (фототипични снимки: отъ Люблянския паметникъ, отъ една влахобългарска грамота, геологична карта отъ Д-ръ Л. Ванковъ, скици и пр.). Новата систематизация на материала отъ научния отделъ има тая добра страна, че ще може съ време да се издаватъ подотделите и особно подвързани и безъ да се чакатъ единъ другъ, както стана и този пъть. Понеже »Сборникътъ«, вече навърши своята десетгодишнина, редакцията, следъ единъ обстоятелственъ предговоръ, ни изненадва съ единъ подробенъ

указатель на печатаните до сега научни разправи и материали, които са изброени първомъ разделени по науки и сетне повторно подъ името на авторите си. Освенъ туй указателътъ съдържа и списъкъ на местностите, отъ които са събрани печатаните въ сборниците (I—XVII) народни умотворения« и списъкъ »Отъ где и какви народни обичаи има описани въ Сборниците I—XVII.«, още списъкъ на народните песни съ мелодии, на материалите по »тайни езици«, по български речникъ и най сетне на притурките къмъ всеки томъ на Сборника. При грамадното количество на печатаните до сега материали въ Сборника особено въ отдела му за Народни умотворения, тоя указатель беше необходимъ и за него ще бъде всеки читатель на Сборника крайно благодаренъ на редакцията. Жално е само, че при съставяньето на указателя не се е внимавало достаточно за да излезе той наистина указатель на целокупното съдържание на досегашните седемнайсетъ тома на Сборника. Че потребната точность не е постигната, виждамъ отъ факта, че моето най крупно съчинение отъ 16½ печатни коли: »Заселението на католишките българи въ Трансилвания и Банатъ«, печатано въ XIV. томъ, не е споменато въ указателя: не го намерихъ нито въ систематичната му часть, гдето трябаше да личи подъ рубриката »История«, нито въ азбучния списъкъ на авторите. Също забележихъ, че и рецензията на г. Б. Цонева върху Трифоновия преводъ на »Краль Лиръ я няма въ указателя Ако отъ научния отделъ, гдето сравнително малко трудове са печатани има такива пропуски, какво ли ще да е — мисля си — въ списъка на многочисленните приноси по народните умотворения?

Нямамъ намерение, а и мястото сега не би позволило, да реферувамъ, макаръ и съвсемъ на кратко върху пребогатото съдържание на тоя XVI—XVII. томъ отъ Сборника, а ще спомена само съдържанието и то на научния отделъ:

I. Делъ историко-филологиченъ и фолклоренъ.

В. Добруски, Материали по археологията въ България (1—146); Борисъ Дяковичъ, Бележки по археологията на Крайдунавска България (147—178); И. Кузнецовъ, Писмата на Лъва Магистра и Романа Лакопина (179—245); С. Аргировъ, Люблянскиятъ български ръкописъ отъ XVII. векъ (246 до 313); А. И. Соболевскій, Черковнославянските стихотворения въ IX—X. векъ и тяхното значение за черковнославянския езикъ (314—324); М. Сперанскій, Загребскиятъ ръкописъ на Владислава граматика (325—338); Д-ръ Л. Милетичь, Книжнината и езикътъ на банатските българи (339—482); Н. Начовъ, Аджарскиятъ ръкописъ (483—491); А. П. Стоиловъ, Въ Тресковския манастиръ (492—495); Д-ръ Л. Милетичь, Къмъ брашовските влахо-български грамоти (496—504); Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ, Критиченъ прегледъ на въпроса за произхода на прабългарите отъ езиково гледище и етимологиите на името »българинъ« (505—753); Кирякъ Цанковъ, 23 писма и бележки на Василъ Левски по неговата апостолска дейность презъ годините 1871 и 1872 (754—781); Д-ръ I. Поливка, Le chat botté. Сравнителна фолклорна студия (782—841); Петко К.

Гъбювъ, Приносъ къмъ българските тайни езици (842—875); П Чилевъ, Тайниятъ езикъ на слепците въ Битолско (876 до 878); Д-ръ Б. Цоневъ, Програма за изучванье българските народни говори (879—911); и К. А. Шапкаревъ, Документи по възраждането (912—925).

II. Делъ за държаени науки.

Д-ръ Б. Минцесъ, Държавнополитичните и социалностопанските идеи въ българската доосвободителна литература (1 до 58) и Г. Белковски, Кредитътъ и банковото дело въ България (59—124).

III. Делъ природоученъ.

Д-ръ Л. Ванковъ, Геологически изучвания на пограничната местность на западъ отъ Трънъ—Кюстендилъ (1—43); Д-ръ Г. Бончевъ, Сакаръ планина. Петрографско описание (44—81); П. Бахметьевъ, Върху температурата на насекомите въ България (82—159) и Д-ръ Ст. Георгиевъ, Намерена ли е до сега Ramondia Serbica Panč. въ България (160—163).

Часть втора Материали (стр. 409).

Л. М.

Македония. Етнография и статистика. Отъ *Василъ Кънчовъ.* Съ 11 карти. Издава Българското Книжовно Дружество въ София. 1900. 8° 341. Цена 4½ лева. Успяваме да дадемъ за сега само съдържанието на това туку що излязло отъ печатъ важно съчинение на г. Кънчева, а по отблизу ще запознаемъ читателите ни съ него въ въ следната книга на Бълг. Прегледъ.

Часть първа. *Етнография.* Общи бележки за разселването на народите по Балканския полуостровъ (1. Стари народни пластове на Балк. Полуостровъ. 2. Словенски заселвания. 3. Турска епоха) стр. 1—15. Народи въ Македония (1. Българи. 2. Българи мухомедани. 3. Турци. 4. Турци християни. 5. Гърци. 6. Гърци мухамедани. 7. Арнаути. 8. Власи. 9. Евреи. 10. Цигани. 11 Черкези. 12. Негри. 13. Арменци. 14. Грузини. 15. Руси. 16, Западно-европейци. 17. Сърби) стр. 16 до 123. Бележки за етнографски карти на Македония стр. 124—134.

Часть втора. *Статистика.* Общи бележки за статистиката на Македония. (Следва статистика на населението по кази всичко се изреждатъ 43 кази) стр. 135—280. Бележки за общите числа на населението (стр. 281—290). Разпределение на населението по Кази (290—295); Македония въ Санъ-Стефанските граници (295—299); Поправки (299); Азбученъ показалецъ на имената (301—341),

Приложени карти:

1. Народите въ Македония споредъ »Slovanský zeměvid«, отъ P. I. Šafaříka.

2. Народите въ Македония споредъ »Ethnographische Karte des Osm. Reiches Europäischen Theiles und von Griechenland«, отъ A. Boué.

3. Народите въ Македония споредъ »Karte ethnographique de la turquie d'Europe« отъ G. Légean.

4. Народите въ Македония споредъ »Мапа јужно-славенских земаља по народностима«, приложена къмъ сръбския преводъ »Путовање по словенским земљама Турске у Европи« отъ Макензи и Ирба..

5. Народите въ Македония споредъ »Ethnographische Uebersicht des europäischen Orients« отъ H. Kiepert.

6. Етнографична карта на Македония отъ Василъ Кънчевъ.

7. Българското население въ Македония по Кази.

8. Турското население въ Македония по Кази.

9. Гръцкото население въ Македония по Кази.

10. Арнаутското население въ Македония по Кази,

11. Влашкото население въ Македония по Кази.

КНИЖОВНИ И НАУЧНИ ВЕСТИ.

Находки на каменни оръдия изъ разни места въ България.

Отделните находки на каменни оръдия въ северна България (сравн. Български Прегледъ год. VI, кн. VII, стр. 125—126) можемъ да допълнимъ още и съ следните няколко:

Местность Стъкленъ на Дунава, ½ часъ на истокъ отъ Свищовъ, дето са развалини на римското градище Novae. Тая пролеть тукъ се намерили няколко отломци отъ кремъчни ножове или стъргала.

С. Ракита, Плевенска ок. Въ една пещера до това село се изкопали два каменни чука, отъ които единиятъ 85 милим. д. е полуизгладенъ и съ дупка за дръжка, а другиятъ 65 милим. д. е непровъртянъ.

С. Преславъ. Въ развалините на старобългарския Преславъ се намерилъ презъ 1891 г. камененъ чукъ 120 милим. д., хубаво полиранъ или изгладенъ и съ извъртяна дупка за дръжка.

С. Липница, Орханийска ок. Въ градището до това село се намерилъ презъ 1896 г. отломъкъ отъ камъкъ, който изглежда като материалъ за камененъ чукъ, обаче недоработенъ. Отъ двете плоски страни на камъка са извъртени гладки вдлъбнатини, види се, дупки за дръжка.

С. Ахмакъ, Разградско и с. Арнаудъ, съща околия. Въ землището на тези села се намерили два каменни чука, хубаво изгладени, съ дупки за дръжки. Освенъ това до с. Арнаудъ са намерени: навръшникъ отъ кремъкъ за стрела 55 милим. д., отломъкъ отъ кремъченъ ножъ, 52 милим. д., попникъ отъ печена глина и седемъ прешлени отъ печена глина.

Въ южна България особно често се срещатъ каменни длетца или клинове, отъ черенъ кремъченъ камъкъ, обикновено много добре изгладени; по-големите длетца биватъ 70—120 милим.

д., откъмъ острата страна 60—65 милим. шир., 7—15 милим. деб. а по-малките длетца, едвамъ 35 милим д., 20—25 милим. шир. Такива каменни длетца називаеми въ южна България громове, са намерени въ с. Татарево и Кетепликъ, Борисовградска ок., въ с. Дийникли Харманлийска ок., с. Сусамъ, Хасковска ок., с. Ахмаково, Конушка ок., с, Куртъ-Бунаръ, Чирпанска ок., с. Маноле и Манолско Конаре, Брезовска ок., и въ с. Брезово. Въ с. Куртъ-Бунаръ тези каменни длетца наричатъ каменни брадвички. Наймалко каменно длетце произхожда отъ Хисара на югъ отъ Хасково; това длетце е 36 милим. д., 21 милим. шир. Всичките длетца са добре изострени.

Каменни чукове са намерени, освенъ известните вече находки, още и въ следните места на южна България:

С. Демирджилери, Сливенска ок. Камененъ чукъ 101 милим. д., острата му страна 30 милим., тъпата 35 милим. шир. съ дупка за дръжка.

с. Хисаръ-Демирджилеръ, Овчехълмска ок. Голямъ камененъ чукъ намеренъ въ »юртлъка« на пътя за Нова Махала; заедно съ чука се намерили въ същата местность няколко »попници« отъ печена глина.

С. Балджиларе, Сърнено-Горска ок. Два фрагмента отъ два разни каменни чука.

С. Делибинлеръ, Чирпанска ок. Камененъ чукъ 92 милим. д., хубаво изгладенъ, съ дупка за дръжка, намеренъ въ местностьта Куру-тарларъ, на северъ отъ селото.

С. Куртъ-бунаръ, Чирпанска ок. Половина отъ камененъ чукъ, 88 милим. д., съ дупка за дръжката, намерена заедно съ поменатите по̀-горе брадвички въ селището »юртове«, които се простиратъ между селото и шосето Чирпанъ-Стара Загора.

Отъ Македония можемъ да споменемъ две находки:

С. Просечанъ, Драмска каза. Единъ хубаво изгладенъ камененъ чукъ, 135 милим. д., се намерилъ на р. Исаръ-дере до селото.

С. Воденъ. Въ месностьта Лъгъ до селото се намерило каменно длетце 67 милим. д., откъмъ острата страна 35 милим. шир. То е подарено на Нар. Музей отъ г. Йордановъ, чиновникъ въ Св. Екзархия чрезъ г-нъ П. Милюковъ, професоръ въ Висшето училище.

В. Добруски.

Бел. Като съобщаваме тукъ тези находки, молимъ всички любители на български старини, и особено г-да народните учители, да иматъ добрината да съобщаватъ на Нар. Музей въ София находки на каквито и да било старини и да съдействуватъ за тяхното запазване.

Списъкъ на длъжниците ни за I. II. III. IV. и V. годишнина отъ »Български Прегледъ«.

I. година.

А. Общини.

1. Бургазки окръгъ: а) Айтоска околия: Дживирлии, Када-кйой, Кара-Сарлии, Малко-Чевче, Урумъ-Ени-кйой, Пирне. — б) Карнобатска околия: Карнобатъ, Ачларе, Гердилии, Докузекъ, Дуваларе, Иситлии, Караджиларе, Климашъ, Комарево, Папа-кйой, Тарашъ-кйой, Теллякъ-кйой, Турско-Бей-кйой, Фердинандово, (Черкашлии), Янъкъ-Балабанлии. — Всичко 21 общини по 18 л. = 378 лева.

2. Видински окръгъ: а) Видинска околия: Бела-рада, Видинъ, Вървъ, Гърци, Капитановци, Молалия, Неговановци, Ново-село, Флорентинъ, Ясенъ — б) Белоградчишка околия: Боровица, Бела, Белотинци, Белоградчикъ, Варбовчецъ, Влаховичъ, Воднянци, Върбово, Горни-Ломъ, Гюргючъ, Долни-Ломъ, Калугеръ, Карбинци, Костичевци, Орешецъ, Плашивецъ, Праужда, Рабиша, Раяновци, Ружинци, Репляна, Савашъ, Средогривъ, Търговище, Черно-поле, Чупрене. — в) Кулска околия: Бракевци, Големаново, Грамада, Киреево, Кула, Медешевци, Пеедерци, Тополовецъ, Царь-Петрово, Царь-Шишманово, Чичилъ, Ясновецъ-мали — Всичко 49 общини по 18 лева = 882 лева [1]).

3. Врачански окръгъ: а) Врачанска околия: Бабино (голямо), Бистрецъ, Бяла-българска, Враца, Главацъ, Девене, Дубни-връхъ, Зверина, Згори-градъ, Игнатица, Каленъ, Костелево, Криводолъ, Осленъ, Ликъ, Лилячъ, Мраморенъ, Осенъ, Осиково, Очинъ-Долъ, Пудрия, Романъ, Синьо бърдо, Струпецъ, Чийренъ, — б) Оряховска околия: Бешлии, Брегаре, Букювци, Бутанъ, Бързина, Галичъ, Галово, Гложене, Лесковецъ, Малорадъ, Манастирище, Островъ, Хърлецъ. — в) Бяло-слатинска околия: Бировско. — Всичко 39 общини по 18 л. = 702 лева.

4. Кюстендилски окръгъ: а) Кюстендилска околия: Богословъ, Буново, Вратца, Илия, Пелатиково, Скакавица-полска, Страдалово, Църварица. — б) Босилеградска околия: Тлъмино (долно). — в) Дупнишка околия: Бабино, Бадино, Баланово, Баня Бистрица, Бобовъ-долъ, Бобошево Бураново, Висока-могила, Вуково, Върбовнякъ (голямъ), Голямо-село, Джерманъ, Долистово, Драгодинъ, Дупница, Дяково, Каменикъ, Козница-горна, Коркина, Кочариново. Краинци, Кърнолъ, Мацакурово, Мламолово, Мурсалево, Новоселяне, Овчарци, Палашово, Пастухъ, Поромино, Рила, Ресилово. Самораново, Сапарево, Скрино, Слатино, Смочево, Стобъ, Тополница, Фуча-голяма, Цървяни-брягъ, Цървище, Шатр во, Яхиново. — г) Радомирска околия: Блатановци, Блгешница, Бельово, Враня-Стена, Върба, Горна-Диканя, Дебели-лакъ, Дивля, Долна-Диканя, Долна-Секирна, Друганъ, Егълница. Жедна, Житуша, Изворъ, Калище, Каси-лакъ, Кленовикъ, Кондофрей, Косача, Лобошъ, Муси-Бей, Негованци, Пещера, Прибой, Проваленица, Пчелинци, Радомиръ, Сирищникъ, Чуковецъ. — Всичко 84 общини по 18 л. = 1512 л.

5. Ловченски окръгъ: а) Троянска околия: Балабанско, Велчево, Калейца, Турска-Лешница. — Всичко 4 общини по 18 л = 72 лева.

6. Ломски окръгъ: а) Ломска околия: Голинци, Дреновецъ Калугеръ-махла, Ковачица, Комощици, Крива-бара, Криводолъ, Крумово (Дервишъ-махла), Куле-махла, Лабецъ, Разградъ-махла, Расово, Сталишка-махла, Тополовецъ, Цибаръ-Варошъ, Чорлово, Ломъ. — б) Фердинандовска околия: Баня, Бели-Мелъ, Белотинци, Вълково-Слатина, Габровница, Горна-Вереница, Горна Лука, Долна-Вереница, Громошинъ, Криводолъ, Липецъ, Лехчево, Люта, Маданъ, Мала-Кутловица, Митровци,

---

[1]) Срещу тая сума получиха се отъ г. кулския училищенъ инспекторъ съ писмо отъ 28. августъ 1896. год. 252 лева отъ 14 общини, безъ да ни са съобщени и до днесъ имената на тези общини.

Ново-село, Охридъ, Превала, Славотинъ, Студено-Бучье, Сумеръ, Чельосница. — Всичко 40 общини по 18 л. = 740 лева.[1])

7. Пловдивски окръгъ: а) Пловдивска околия: Брестовица, Изворъ, Калекоеецъ. Ново-селъ. — б) Овче хълмска околия: Български (голямъ) Чардакъ, Гол. Конаре, Даутларе. Думанлии. Дудене, Демирджионова-махла, Кръстевичъ Горно-Османово), Малки (турски) Чардакъ, Селджиково, Старо-Ново-село, Узунъ-Кърово, Чоллукъ — в) Конушка околия: Бълг.-Арапово, Бачково, Горно-Арбанаси, Горни-Воденъ, Избеглии. Кара-Агачъ, Караджово, Кара-Реизово, Катуница, Катунско-Конаре. Катърлие, Крумово (Паша-махле); Копушъ, Кукленъ, Пранга, Садово, (Чешнегиръ), Сата-Бегово, Тополово, Ходжиново, Чешнегиръ-нова-махла, Чървенъ, Яврово, Яхалии. — г) Рупчоска околия: Бойково, Дедово, Лилково, Ситово, Чепеларе. — д) Брезовска околия (Сърнено-Горска): Авгоево, Аса-Кърово, Брезово, Гиренъ, Кйоселерий, Скобелево, Чехларе — е) Карловска околия: Арапово, Горно-Кйоселере, Дуганджии, Кара-Топрокъ, Клисура, Михилци, Сопотъ: Спиджирлии. — Всичко 59 общини по 18 л. = 1062 лева.

8. Русенски окръгъ: а) Русенска околия: Бабово, Басарабево, Гогаля, Доланите, Иваново, Кошовъ Красенъ, Кулата, Липникъ Нисово, Щръклево. — б) Тутраканска околия: Брешленъ, Бълг.-Кусой, Белица, Денизлеръ, Када-кйой-Кара-Коджалеръ, Старо-село, Тутраканъ. — в) Беленска околия: Баиско, Бей-Върбовка, Белцовъ, Горно-Абланово, Две-могили, Дреновецъ, Долни-манастирци, Копривецъ, Лъмъ-Черковна, Кацелово, Пелско-Косово, Хаиваджи-Ендже-кйой, Кара-Коджали, Осиково, Обретенъ, Ширакова, Кривне. — г) Балбунарска околия: Юперъ. — Всичко 37 общини по 18 л. = 666 лева.

9. Севлиевски окръгъ: а) Севлиевска околия: Бериево, Букорово, Бяла-река, Горско-Сливово, Градница, Градишки колиби, Гъбени. Дамяново, Дебелцево, Дерелии, Драгиевци, Душово, Кармянсково, Крамолинъ, Крушово, Кръвеникъ, Махла-Дебелъ-делъ, Махла-Еневъ-рътъ, Махла Мариновци, Махла-Тумбалово, Млечево, Музга, Стоките, Шумата. — б) Габровска околия: Габрово. — Всичко 25 общини по 18 л. = 450 лева.

10. Сливенски окръгъ: а) Сливенска околия: Бяла, Демирджилии, Джиново, Драгоданово, Есирлии, Керменлии, Михаилово, Налбантларе, Чаирлии, Чокуба, Сливенъ. — б) Ямболска околия; Акъ-бунаръ, Башалии, Войника, Гюлюмяново, Гедиклии, Дерменъ-кйой, Емирлии, Крумово (Гююмлии), Кукурево, Сейменъ, Стралджа, Тюркмени, Топузлари, Ханово, Чомлекъ-кйой, Черганъ, Ямболъ. — в) Котлинска околия: Градецъ, Ичера, Кая-Башъ, Котелъ, Медвенъ, Нейково, Катунище. — г) К-Къзълъ-агачка околия: Айваджикъ, Ахлатлии, Башъ-Атлии, Бей-кйой, Боргуджи-кйой. Гаджилово, Голямъ-Боялъкъ, Дере-кйой, Къзълъ-Агачъ, Омана, Попово Саранла-Ени-кйой, Читалово. — д) Каваклийска околия: Козлуджа, Коюнъ-бунаръ, Ново село, Я узъ-дере. — Всичко 52 общини по 18 л. = 936 л.

11. Старо-загорски окръгъ: а) Старо-Загорска околия: Ада-тепе, Арабаджиево, Арнаутито, Ахиево, Балъклии, Гюрюджии, Дервентъ, Джамбазито, Дълбоки, Кара-Бунаръ, Караджалии, Кършалии, Нова-махла, Оряховица, Радие-Махле, Трънково, Хамзаларе, Черково, Шахпазлии, Стара-Загора. — б) Нова-загорска околия: Атларе, Акъ-бунаръ, Атлъоглу, Бухалии, Бешъ-тепе, Богданъ-махле, Гердеме, Голямо-Терфелии, Гюнели-махле, Джумалии, Ендже-кйой, Запалия, Када-кйой Караджа Муратлии, Када-Аланъ, Каспетлии, Колупчии, Конари, Коруджии, Кйосе-махле, Майнаслии, Нова-загора, Омарчево, Старо-Гйонелии, Твърдица, Торлакъ-махле, Терзобасъ, Химитлии, Чанакчии, Юртчии. — в) Казанлъшка околия: Ашиклии, Александрово, Баяслии, Бабарево, Димовци, Долно-Сахране, Елково, Енина, Казанлъкъ, Кара-Гитлии, Козлуджа, Койматлии, Къзълъ-Агачъ-дере, Мъглишъ, Нова-махла, Павелъ, Секеречево, Тулово, Турия, Търничане, Хасъртъ, Черганово, Шипка, Яйканлии, Шейково. — г) Т.-сейменска околия: Акча-Ибрямъ. Аладалии, Гурбетито, Златица (Пиринчлии), Кара-бунаръ, Кючюклере, Кюстю-кйой, Кокарджа, Кючукъ-Хасанъ, Обруклии Опанъ, Почорлии. — д) Чирпанска околия: Алабашево, Алтънъ-чаиръ, Бурнусузъ, Голямо-Дерелии, Дервенъ-махле, Евджилери, Елхово, Енищенъ, Ешевренъ, Калфа, Кара-Атлии, Кара-Джовренъ, Карапча, Кара-орманъ, Куртъ-бунаръ, Меричлери, Мурсалково, Нова-махла, Омурово, Сюлмешлии, Тюркмешлии, Чанлии, Чалтакчии, Чирпанъ, Чикарджии, Чифликъ-махле, Чухлаково. — Всичко 113 общини по 18 л. = 2052 л.

12. Т.-Пазарджишки окръгъ: а) Т.-Пазарджишка околия: Ветренъ, Момина-Клисура, Т.-Пазарджикъ. — б) Панагюрска околия: Сара-Гйолъ, Ферезлии.

---

[1]) Съ писмо отъ 7. ноември 1896. г. ломскиятъ учил. инспекторъ ни изпрати 162 лева отъ 9 общини, беяъ да обозначи, отъ кои общини са събрани тия пари.

— в) Ихтиманска околия: Авли-кйой. г) Пещерска околия: Пещера. — Всичко 7 общини по 18 л. = 126 лева.

13. Трънски окръгъ: а) Трънска околия: Горочовци, Филиповци, Ярловци. — б) Брезнишка околия: Владиславци, Ярловци. — Всичко 5 общини по 18 л. = 90 лева.

14. Търновски окръгъ: а) Търновска околия: Балванъ, Балванъ-махла, Беляковецъ, Голямо-Ялари, Дебелецъ, Келифарево, Керяка, Леденикъ, Мерданя, Михалци, Мусина, Ново-село, Плаково, Присово, Ресепъ, Самоводене, Фида-Бей, Хотница, Церова-кория, Шемшево. — б) Горна-оряховска околия: Арбанаси, Влашица, Горна-Оряховица, Добриделъ, Долна Оряховица, Кара-Хасанъ, Козаровецъ, Лясковецъ, Обчиларе, Поликраище, Сейди-кйой, Сушица, Тантуре, Темниско, — в) Кесаревска околия: Калъчлари, Кесарево, Кралъ-бунаръ, Стражица. — г) Паскалевска околия: Бутово, Бяла-черква, Вишовъ-градъ, Горна-Липница, Градище, Димча, Дъскотъ, Дичинъ, Долна-Липница, Иванча, Куцина, Лесичери, Мекишъ, Мишуклии, Неданъ, Никюпъ, Павликени, Патрешъ, Полски-сеновецъ, Тенча. — д) Трявненска околия: Трявна. — Всичко 59 общини по 18 л. = 1062 лева.[1])

15. Хасковски окръгъ: а) Хасковска околия: Еллери, Мусатлии, Хасково. — б) Харманлийска околия: Харманлии, Оваджикъ. — Всичко 5 общини по 18 л. = 90 лева.

Всичко отъ общините 10.356 лева.

Б. Библиотеки, дружества и пр.

Княжево: Техническо училище, 18 л. — Сливенъ: Трикласно училище, 18 л. — София: 4. артилерийски полкъ, 18 д. — Стара-Загора: 12. п. Балкански полкъ, 18 л. — Тутраканъ: Училищно настоятелство, 18 л. — Хасково: 10. п. Родопски полкъ, 18 л.; офицерско събрание, 18 л. — Ямболъ: 4. конни полкъ; 18 л. — Всичко 144 лева.

В. Частни лица.

Брацигово: Сава Савовъ, учитель, 18 л.; С. Тикларовъ, учитель, 18 л. — Бургазъ: Д. Х. Гирджиковъ, ученикъ, 9 л.; Ив. Златаровъ, 8 л.; Маматарковъ, учитель, 18 л.; Д. Милковски, 18 л.; Р. М. Русевъ, 9 л.; Щ. Тошевъ, адвокатъ, 18 л.; Иванъ Цанковъ, 18 л. — Варна: подполковникъ Минковъ, 18 л. — Видинъ: А. Хр. Ангеловъ, 18 л.; Конст. Ангеловъ, 6 л; Д. Димитровъ, 18 л. Ив. Ивановъ, 18 л.; Хр. Пигулевъ, 18 л.; подполковникъ Христовъ, 18 л.; — Добричъ: Списаревски, адвокатъ, 18 л. — Казанлъкъ: Хр. Атанасовъ, учитель, 9 л. — Кюстендилъ: Байляновъ, 18 л.; Ив. Черноколевъ, учитель, 18.; Ив. Карановъ, 18 л. — Ловечъ: Хр. Генчевъ, учитель, 18 л.; Ст. Паскалевъ, учитель, 18 л. — Ломъ: Ил. Григориевъ, 18 л. — Оряхово: Д. Вълчевъ, 18 л. — Плевенъ: Д. Миховъ, 18 л. — Пловдивъ: Бойчевъ, секр. въ окр. управление, 18 л.; В. Симовъ, учитель, 18 л.; — Провадия: Шоповъ, съд. следователь, 18 л. — Разградъ: Хр. Велизаровъ, 18 .; Хр. Килифарски 18 л.; Г. Мартиновъ, председ. на окр. съдъ, 18 л. — Русе: Ил. Джамджиевъ, 18 л.; Ангелъ Ганевъ, членъ въ окр, съдъ, 10 л.; Конст. Догановъ, 18 л.; П. Маноловъ 18 лева; В. Стояновъ въ Банката, 18 л.; Петръ Стояновъ, 18 л. — Свищовъ: Петъръ Стаменковъ, 18 л. — Силистра: прокуроръ Георгиевъ, 18 л.; Д. Коджабашевъ, 18 л. — Сливенъ: Д. Боевъ, 18 л.; подполковникъ Велчевъ, 18 л.; Хар. Дончовъ, 18 л.; Б. Загоровъ, 18 л.; Милковъ, 18 л. — София: Ив. Белопитовъ, учитель, 18 л.; Хр. Куневъ. 9 л.; Н. Камбуровъ, 9 л.; А. Козаровъ, 18 л.; Т. Йончевъ, 12 л. — Стара-загора: М. Алтъновъ, 18 л.; Хар. Ангеловъ, 18 л.; Ст. Бенчевъ, 18 л.; В. Начевъ, председатель на окр. съдъ, 18 л.; Семерджиевъ, 18 л. — Т.-Пазарджикъ; Ст. Кировъ, 18 л.; Т. Мумджиевъ, 18 л.; Г. Пеневъ 18 л. — Търново: Чуховскии, училищенъ инспекторъ, 18 л.; П. Анастасовъ, 9 л. — Търново-Сейменъ: Ив. Неновъ, учитель, 18 л. — Хасково: Б. Балтаджиевъ, 8 л.; подполковникъ Велевъ, 18 л.; Кировъ 18 л.; Котабановъ, 18 л. — Харманлии: Д. Цоковъ, 2 л. — Шипка: Н. Митковъ 18 л. — Шуменъ: подполковникъ Витановъ, 18 л.; Герчо Ив. Кировъ, 8 л.; Георги Ненковъ, ученикъ, 14 л.; Герчо Ранчовъ, адвокатъ, 18 л.; А. Стояновъ, учитель, 18 лева.

---

[1]) Получиха се отъ бившия търновски инспекторъ Д. Поповъ 462 лева, безъ да ни са съобщени именати на платилитѣ общини.

Москва: П. Палазовъ, 5 л. 40 ст. — Одринъ: Д. Цановъ, 23 л. 40 ст. — Солунъ: Н. Колушевъ, 23 л. 40 ст. — Тулча: Б. Пановъ, 23 л. 40 ст.
Всичко 1296 лева 60 ст.
Всичко недобори отъ I. година 11.652 лева 60 ст.

II. Година.

А. Общини.

1. Бяло-слатинска околия: Бреница, Потица, Търнакъ, по 15 лева, Всичко 45 лева.
2. Варненска околия: Влахларъ 15 л.
3. Ески-джумайска околия: Чикендинъ 15 л.
4. Карловска околия: Войнягово, Дъбене, Митиризово, Рахманларе Химитлии. Хисаръ-Кюселери, по 15 л., всичко 90 л.
5. Османъ-пазарска околия: Османъ-Пазаръ, Върбица, по 15 лева, всичко 30 л.
6. Панагюрска околия: Джумая, 15.
7. Преславска околия: Преславъ, Драгоево, Осмаръ, по 15 л., всичко 45 л.
8. Разградска околия: Торлакъ 15 л.
9. Свищовска околия: Белени, Драгомирово, Караманово, Лъжене, по 15 л., всичко 60 л.
Всичко 330 лева.

Б. Библиотеки, дружества и пр.

Балчикъ: Кирило-Методиевска библиотека, 15 л. — Брезникъ: Околийска училищна библиотека, 15 л. — Бургазъ: Учителско друж. „Напредъкъ". 15 л. — Враца: Дружество „Развитие", 15 л. Вълчедърма (Ломска околия): Читалище „Животъ" 5 л. — Златарица (Еленска околия): Дружество „Развитие", 15 л. — Казанлъкъ: 23. Шипченски полкъ, 15 л. — Карлово: Общинско управление, 7 л. 50 стот. — Княжево: Занаятчийско училище, 15 л. Кръзлъ-Агачъ: Околийско трикласно училище, 15 л. — Кюстедилъ: Дружество „Майчина любовъ", 15 л. — Долно-Камарци (Новоселска околия): Дружество „Напредъкъ", 15 л. — Османъ-Пазаръ: Околийска учителска библиотека 10 л. — Върбица (Османъ-пазарска околия): Читалище „Решимость", 15 л. — Пещера: Читалище „Развитие", 15 л. — Попово: Народно читалище „Св. Кирилъ и Методи. 15 л. — Радне-махле (Старо-загорска околия): Читалище „Трудъ", 10 л. — Радомиръ: Читалище „Напредъкъ", 15 л. — Разградъ: Общо работническо читалище „Обществеость", 7 л. 50 ст. — Руссе: Дѣвическа гимназия, 15 л. — Самоковъ: Долно-махленско читалище, 10 л.; градска библиотека 15 л.; народно училище, 15 л. — Свищовъ: Дружество „Св. Кирилъ и Методи", 15 л. офицерско събрание при 18 п. полкъ, 7 л. 50 ст. — Севлиево: Петокласно училище, 15 л. — Сливенъ: Читалище „Развитие", 15 л.; народно училище 15 л.; — София: Телеграфна рота, 15 л. — Трънъ: Читалище „Напредъкъ", 15 л. — Харманли: Читалище „Дружба", 15 л. — Хасково: Народно училище, 15 л. — Царибродъ: Държавно трикласно училище, 15 л.; Чепеларе Рупчоска околия): Читалище „Родопска Искра", 15 л.
Всичко 462 лева 50 стот.

В. Частни лица.

С. Албаница (Ловчанска околия): Г. К. Платниковъ, 15 л. Балчикъ: Борисъ Бакмаджиевъ. 10 л. — Батакъ: Ив. Дебеляновъ, нач. на станцията, 15 л. — Берковица: М. Герасковъ учитель, 15 л. — Брацигово: М. Г. Ковачевъ, мирови съдия, 15 л.; Ник. Петлешковъ, 15 л.; Г. Петровъ фотографъ, 5 л; С. Савовъ, учитель, 15 л.; А. Томчевъ, учитель, 15 л. — Бургазъ: Хр. Андреевъ, инжинеръ, 10 л. Анастасъ Петковъ, търговецъ, 5 л; Ат. Славовъ 10 л.; Д. Филиповъ 5 л. — Бяла-Слатина: В. Т. Димитровъ, 10 л.; Петръ Зелковъ, 15 л.; Тодоръ Косевъ, 10 л.; Георги Томовъ, 10 л.; Хр. Флоровъ, 15. — Варна: Б. Давидовъ, учитель, 15 л.; С. Кърджиевъ, учитель, 15 л.; Борисъ Минковъ, 5 л.; Г. К. Райковъ, 5 л.; Р. М. Руссевъ, членъ въ окр. съдъ, 15 л. — Видинъ: Т. Ганчевъ ,учитель, 5 л.; Пеню Матевъ, членъ въ окр. съдъ, 10 л.; П. Митковъ, 15 л.; А. В. Нетовъ, ученикъ, 12 л.; К. Стефановъ, аптекаръ, 15 л. — Враца: Н. Баламезовъ 9 л.;

подпоручикъ К. Георгиевъ (2 артил. полкъ), 8 л.; А. Димитровъ. учитель, 15 л.; Ив. Желязковъ, членъ въ окр. съдъ, 15 л.; М. Х. Златановъ, прокуроръ, 15 л.; А. Ив. Сокачевъ, адвокатъ, 10 л.; д-ръ Л. Ташковъ членъ въ окр. съдъ, 10 л.; Ив. Д. Тумпаровъ, окол начальникъ, 15 л.; подполковникъ Христовъ, 15 л. — С Върбица (Османъ-Пазарска околия): Хр. Ив. Мустаковъ, 15 л. — Габрово: Д. Берберовъ, 15 л.; П. Венковъ, 12 л.; Т. Конкиловъ, учитель, 5 л.; С. Сейковъ, търговецъ, 15 л.; Илия Стояновъ, 10 л.; Н. Тодоровъ, учитель, 15 л. — Голямо-Конаре: А. Дечевъ, 15 л.; Г. Пенеловъ, 15 л.; А. Трифоновъ 15 л.; Ст. И. Шоповъ, учитель, 15 л. — С. Долапите (Русенска околия): Ганчо Савовъ, учитель, 10 л. — Долня-Оряховица: Г. Х Стояновъ, учитель, 7 л. 50 ст. — Добричъ: П. Габе, 15 л.; П. Илиевъ, учитель, 10 л.; Н. Тантуновъ, 10 л. — Дупница: Г. Димитровъ, учитель, 10 л.; Д. Димовъ, учитель, 10 л. — Елена: Подполковникъ Витановъ, 15 л — С. Дългодѣлци (Фердинандска околия): Петко Качанковъ 10 л. — Ески-Джумая: Ст. Бояджиевъ. нач. на станцията, 7 л. 50 ст.; З. Д. Кърджиевъ, учитель, 10 л.; М. Г. Нановъ, мир. съдия, 10 л.; Хар. Палазовъ, 15 л.: Дим. Славовъ, 10 л. — Сопотъ: М. П. Ивановъ, 5 л; Еремия Нечовъ, учитель, 5 л. — Карлово: В. Бобевъ, пом. на горския инспекторъ, 15 л.; Г. Велевъ секр. на окол. началникъ, 5 л.; Б. Г. Софтовъ 10 л. — Карнобатъ: Ив. Я. Крушковъ. учитель, 10 л.; А. Яневъ, писарь, 15 л. — Княжево: Д. Ванковъ 15 л. — жеравна (Котленска околия): Н. Николовъ, учитель, 15 л.; — Кюстендилъ: А. Деяновъ, 10 л.; Ив. Карановъ, учитель, 15 л.; Дам. Кацаровъ, 5 л.; К. Кипровъ, ученикъ, 12 л.; подпоручикъ Ковачевъ, 8 л.; Хр. Милтеновъ, мир. съдия, 10 л.; Д. Свраковъ, учитель, 15 л. — С. Литаково (Орханийска околия): Дойчо Поповъ, 15 л. — Ловечъ: Подпоручикъ Антоновъ, 8 л.; Ст. Георгиевъ 10 л.; Хр. П. Кръстевъ, 7 л. 50 ст. — Ломъ: Ст. Василиевъ нач. на станцията, 15 л.; Ангелъ Маневъ, 5 л.; В. Петровъ, управитель на митницата, 15 л.: Ник. Ралчевъ, 5 л.; Г. Д. Топаловъ. съд. следователь, 10 л.; Йовчо Топаловъ, 15 л.; Ив. Ханджиевъ, 12 л. — Луковитъ: М. П. Минчевъ, телеграфистъ, 15 л. — С. Лъжене (Пещерска околия): Ст. Аджаровъ, ветер. лекарь, 15 л. — Никополъ: Ив. Гатевъ Аваляковъ, 12 л. — Нови-Пазаръ: Вичо Ив. Рачевъ, 10 л.; В. Д. Хлебаровъ, 10 л. — Орхание: Д. М. Стамболиевъ, 15 л.; Д. Ив. Тодоровъ, учитель, 15 л. — Оряхово: А. Константиновъ, секретарь, 10 л. — Османъ-Пазаръ: Ст. Кириловъ, 15 л.; П. Кулевъ, прозбописецъ, 10 л.; Ив. Куцаровъ, 10 л.; И. Поповъ, търговецъ, 10 л. — Панагюрище: Д. С. Кърпаровъ, 15 л.; В. Райковъ, секретаръ на окол. началникъ, 15 л.; Савовъ, 15 л. — Пещера: Г. Трънадфиловъ, секретарь на мир. съдия, 15 л. — Пловдивъ: Д. Антоновъ, 15 л.; Д. Атанасовъ, въ общинското управление, 15 л.; А. Брашнаровъ, учитель, 15 л.; Л. Георгиевъ, ученикъ, 9 л.; Хр. Даскаловъ, 15 л.; Вл. Н. Зографски, 6 л.; Н. Лафчиевъ, председ. на окр. съдъ, 5 л.; Ив. Матеевъ, ученикъ, 12 л.; Дим. П. Общински, 15 л.; Г. Цаковъ, книжарь, 127 л. 50 ст.; Д. Шоповъ, учитель, 10 л. — Плевенъ: Г. Антоновъ, горски инспекторъ, 10 л. Г. Д. Влаховъ, 10 л.; Ст. Градинаровъ, 15 л.; К. Димитровъ, 10 л.; Ив. Ив. Доковъ. адвокатъ, 10 л. Ил. Драсовъ, 5 л.; д-ръ А. Друмевъ, 10 л. Т. Ив. Макашиновъ, 5 л.; Йор. Митевъ, 15 л. Д. Миховъ, учитель, 15 л.; М. Паневъ, секр., 5 л.; Н. Симовъ, 5 л. — Провадия: Н. Великовъ, окол. началникъ, 10 л.; Чоно Недялковъ, 10 л. — Разградъ: Хр. Килифарски, книжарь, 12 л. 5 ст.; А. Д. Поповъ, съд. следователь, 10 л.; Ж. Сапунджиевъ, 5 л.; Ив. Т. Шекеровъ, 10 л. — Русе: Н. Бе еллевъ, ветер. лекарь, 5 л.; Ив. В. Гавриловъ 15 л.; Ев. С. Даверовъ, 15 л.; А. Димитровъ, книжарь, 36 л. 25 ст; Цановъ, полицейски приставъ, 15 л.; Чавовъ, инжинеръ, 15 л. — Самоковъ: Ангель Андреевъ, ученикъ, 7 л.; П. Годжевъ, сжд. приставъ, 5 л.; Тодоръ С. Иовчевъ, ученикъ 12 л.; Ангель Пейчиновъ, ученикъ, 12 л.; Петръ Тилевъ Христаковъ, ученикъ, 12 л. — Свищовъ: Дим. Божановъ, 5 л,; Ив. А. Белиевъ, учитель въ търг. училище 15 л.; Иорд. П. Даневъ, 5 л. Ем. К. Данчовъ, учитель 1 л.; Недялко Димитровъ 10 л.; Тодоръ Добриновъ, учитель, 15 л.; Ив. Киревъ, 5 л.; Мих. Клисурски, 15 л.; Ив. Т. Козаревъ, книжарь, 62 л 75 ст.; Д. Пеневъ, учитель, 5 л.; Д. Поповъ, учитель, 5 л.; Апостолъ Д. Руевски, 5 л.; — Севлиево: д-ръ Т. Басарабовъ, 10 л.; К. Божиновъ, адвокатъ, 15 л.; Ник. Ил. Динчевъ, 5 л.; М. Ив. Заяковъ, 10 л; Ст. Каракулевъ, 10 л. — Силистра: С. Бакаловъ. 10 л.; Ив. Дяковъ учитель, 15 л.; Г. Мартиновъ, председ. на окр. съдъ 15 л.; П. Т. Райновъ, инжинеръ, 10 л.; свещ. Г. Рафайловичъ, 15 л. — Сливенъ: В. Хр. Бъчваровъ, 15 л.; Спасъ Донковъ ученикъ, 12 л.; Щ. Кълшлакевъ, 15 л.; д-ръ Планински, 15 л; Ник. Юруковъ, ученикъ, 12 л. — София: П. Абрашевъ адвокатъ, 15 л.; Петъръ Балкански, ученикъ, 9 л.; С. Ив. Близнаковъ, въ сметната палата, 7 л. 50 ст.; Конст. Еневъ, юнкеръ. 8 л.; Д. Казаковъ, учитель, 10 л.; Д. Г. Коларовъ, въ сметната палата, 11 л. 25 ст.; Евст.

Обовъ, ученикъ, 7 л.; Т. Петровъ, въ сметната палата, 7 л. 25 ст.; Д. Стояновъ, въ сметната палата, 4 л. 75 ст.; Паскалъ Тодоровъ, въ сметната палата, 15 л. — Станимака: Н. Кръстевъ, 10 л.; Чипариновъ, адвокатъ, 10 л.; — Стара-Загора: П. Касабовъ, 15 л.; К. Д. Кондевъ, 15 л.; С- Стоиловъ, 10 л.; Захари Цаневъ, учитель, 15 л. Татаръ-Пазарджикъ: Г. Войводовъ, прозбописецъ, 10 л.; П. Епитроповъ, фелдшеръ, 15 л.; Т. Костадиновъ, 15 л.; Г. Низамовъ, въ общинското управление 5 л. — Тетевенъ: Хр. Георгиевъ, учитель, 8 л. — Троянъ: С. Икономовъ, учитель, 5 л.; Хр. К. Кожухаровъ, 10 л; Сава. Паскалевъ, 10 л. — Трънъ: д-ръ Хр. Генчовъ, 5 л. — Търново: П. Абаджиевъ, 15 л.; Йорданъ Радевъ, въ банката, 7 л. 50 ст. — Харманлии: Хр. П. Мутавчиевъ, аптекаръ, 15 л. — Хасково: Хр. Антоновъ, учитель, 5 л.; Б. Балтаджиевъ, 15 л.; Д. Иосифовъ, прокуроръ, 5 л.; Хр. Минчевъ, въ земл. каса, 5 л. — Царибродъ: К. Рачевъ, учитель, 15 л. — Шуменъ: Хар. Ангеловъ, 5 л.; поручикъ Бъчеваровъ, 10 л.; поручикъ Величковъ, 10 л.; Коста Д. Дюкмеджиевъ, 5 л.; М. П. Кирацовъ, 10 л.; Н. Марковски учитель, 15 л.; Ж. Павловъ, учитель, 15 л.; поручикъ Талевъ, 10 л.; З. Футековъ, ученикъ 12 л. — Ямболъ: Гр. Несторовъ, учитель, 15 л.

Виена: П. Н Даскаловъ, 20 л. — Йена (Германия): Български студенти, 20 л. Лозана: (Швейцария): А. Д. Станчовъ, 11 л. 90 ст. — Лондонъ: книжарница Dolau & C-ie, 20 л. Мачинъ (Румъния): Дим. М. Петковъ, 20 л. — Одринъ: Българска митрополия, 20 л — Парижъ: Хр. Докторовъ, 20 л. — Тулча: Вас. Георгиевъ, 18 л.; Стоянъ Каролевъ, 18 л — Фокшани (Румъния): Български клубъ, 20 л.

Всичко 2796 лева 90 ст.

Всичко недобори отъ II година 3562 лева и 40 ст.

III. година.

А. Частни лица.

Копривщица: Петко Ст. Цицелковъ, 6 л. — Сливенъ: Дим. Ив. Кръстевъ, 10 л. — Оряхово: М. Панайотовъ, съдеб. следов., 15 л. Хр. Симидовъ, 15 л. — Хасково: поручикъ Шипковъ, 15 л.; Н. Бойкикевъ, 15 л. — Ловечъ: Сим. Хр. Дряновски, 15 л. — Брацигово: Гоорги Н. Киселовъ. учитель, 10 л.; Ник. Къневъ, учитель, 5 л — Габрово: Алекси Стойковъ, учитель, 10 л. М. Димитровъ, учителтель, 5 л.; В. Карагьозовъ, 15 л. — Карнобатъ: Атанасъ Тодоровъ, учителъ, 5 л. — Сопотъ: Ник. П. Ивановъ, учитель, 6 л. — Татаръ-Пазарджикъ: Поручикъ Стояновъ, 6 л.; капитанъ Селвелиевъ, 5 л. — С. Конопчи (Чирпанско): Калчо Картуновъ, учитель, 5 л. — Варна: Стефанка Петрова, учителка, 5 л.; Ал. Дяковичъ, 15 л. — Ямболъ: Ник. П. Ивановъ, кметъ, 15 л. — Бургасъ: Д. Ив. Данчовъ, 15 л.; Пет. Райчевъ, 15 л.; Статко Иваницовъ, 15 л. Г. Добревъ, 5 л.; — С. Касъмъ-къйой (Добричко): С. Савовъ 15 л. — Силистра: Т. Д. Кзрагеоргиевъ, 5 л.; капитанъ Тричковъ, 15 л.; Ив. Бъчваровъ, учитель, 15 л.; Айдемирски, адвокатъ, 15 л. — ст. Сарамбей: Ст. Т. Житаровъ, 15 л. — с. Буйновци (Еленска околия): Петко Пашевъ, 6 л. — Борисовградъ: П. Славовъ, полицейски приставъ, 5 л. — Разградъ: Илия Игнатовъ, горски инспекторъ. 15 л; Д Кулаксъзовъ, 12 л. — Берковица: М. Ив. Златаровъ, учитель, 10 л.; Т Хаджиевъ, 15 л. — Ст. Драгоманъ: Мито Стойменовъ, надзирателъ, 5 л.; Хр. П. Меджидиевъ, адвокатъ, 15 л. — Враца: подпоручикъ Съсовски, при 16 п. полкъ), 15 л.; Иорд. Цвятковъ, финансовъ помощникъ, 7 л 50 ст.; М. Божиновъ, 15 л.; капитанъ Каролевъ, 15 л. — С. Байлово (Новоселска околия): Д. Ивановъ, учитель, 10 л. — с. Налбатларе (Ново-Загорска околия): Ив. Поповъ, учитель, 10 л. — Трънъ: Алекси П. Христовъ, Пет. Дочевъ, учители по 10 л. — Голямо-Конаре: П. Нейковъ, мирови съдия, 15 л. — с. Черешово (Балбунарска околия): Хр. Обретеновъ, учитель, 10 л. — Русе: Коста Н. Цонаковъ, 15 л.; Добри Минковъ, (въ апел съдъ) 15 л.; Ат. Георгиевъ, учитель, 5 л.; Ник. Българовъ, 15 л. — Провадия: С. Н. Чокшиевъ пом. съд. приставъ, 15 л.; Гавр. Цонковъ, 5 л. — Видинъ: В. Коджамановъ, учитель, 15 л. Елена: Женско Дружество Съгласие , 5 л. — Калоферъ: Н. В. Блъсковъ, 15 л. — Плевенъ: Н. Тютюнджиевъ, 15 л; П. Г. Чорбаджиевъ. 15 л.; Цоню Цоневъ, 15 л.; Ив. Юрдановъ, 5 л.; Хр. Шиваровъ, 15 л.; Гавр. Цв; Гачевъ, 5 л. — Самоковъ: Хр. Боевъ, 15 л. — Свищовъ: Цвятковъ, 15 л., 15 л. Юрд. Константиновъ, 15 л.; Г. Д. Драгановъ, ученикъ, 12 л. — Станимака: капитанъ Комсиевъ, 15 л. — Тетевенъ: Хр. К Мазневъ, 15 л. Търново: Дим. Андреевъ, учитель, 15 л.; Хр. Атанасовъ, учитель, 15 л. — Царибродъ: Д-ръ Марковъ околийски лекарь, 15 л.

Всичко 833 лева и 50 стот.

Библиотеки, дружества и пр.

Оряхово: Училищна библиотека, 15 л. Пирдопъ: читалище „Напредъкъ", 5 л. — Радомиръ: околийско учит. дружество „Съединение", 5 л.; училищна библиотека, 15 л. — Бяла-Слатина: читалище „Развитие", 7.50 л. — Берковица: читалище „Развитие", 15 л. — Видинъ: народно училище, 15 л. — Дупница: училищна библиотека, 15 л. — Кюстендилъ: 13 пеши рилски полкъ, 15 л. — Попово: III-о класно училище, 15 л. — Провадия: училищна библиотека, 15 л. — Силистра: учителско дружество „Лъча" 15 л. — Сливенъ: Българско народно училище, 15 л. — Т.-Пазарджикъ: Българско читалище „Виделина", 15 л. — Тутраканъ: училищна библиотека, 15 л. — Търново: градска библиотека „Надежда" 15 л. — Шуменъ: учит. дружество „Основа". 15 л. — Училищни библиотеки въ селата: Дюмерлий, (Бургазка околия), Тополово и Гара Папазлий (конушко), Чалърлий, Млечово Крамолинъ, Кормянсково, Димча, Дебелцово, Градиница, Горско Сливово, Гъбени, Връбовка, Аканджилари (севлиевска околия), Фердинандово (габровска околия), Добри-дялъ (Горнеоряховско) по 15 л.

Всичко 527 л. 50 ст.

Всичко недобори отъ III. година 1361 левъ.

IV. година.

А. Частни лица.

Анхиало: П. А. Батановъ, учитель, 15 л. — с. Брестовица (пловдивско): Хр Таневъ, учитель, 15 л. — Берковица: Пет. Чаркчиевъ, 5 л.; Ив. Кацаровъ, 5 л. — Бургазъ: Ив. Пановъ, 15 л. — Варна: Панайотъ Генковъ, 15 л.; подпоручикъ Анастасовъ, 15 л.; Д. Цаневъ, 7 л.; П Давидовъ, учитель, 15 лева; Раф. Поповъ, 6 л. — Видинъ: подполковникъ Винаровъ, 15 л.; майоръ Диковъ, 15 л. — Враца: П. Грънчаровъ, 15 л.; подпоруч. Ив. Додовъ, 15 л; П Д. Заимовъ, 15 л. — Габрово: Тома Георгиевъ, учитель, 15 л.; Ст. Пончевъ, 15 л.; Ю. Марковъ, 15 л. — Добричъ: М. К. Чамурлийски, 15 л. — с. Княжево (софийска околия): поруч. Петровъ, 15 л.; подпоруч. Рашевъ, 15 л. — Карлово: Ив. Божковъ, мировий съдия, 15 л. — Лясковецъ: Алекси Лотовъ, 6 л. — с. Мухово (ихтиманско): К. Рашковъ, учитель, 7·50 л. — Оряхово: Стеф. Ивановъ, 5 л.; Хр. Стефановъ, 15 л.; Л. Братановъ, 15 л. — Пловдивъ: Ник. Сомовъ, ученикъ 6 л; П. Георгиевъ, учитель, 15 л. — Плевенъ: Н. Кушиновъ, 15 л. — Пирдопъ: Сим. А Сърдановъ, 15 л. — Панагюрище: Т. Малиновъ, 10 л. — Разградъ: Мутафчиевъ, учитель, 7.50 л. — Свищовъ: Ив. Д. Юрдановъ, ученикъ, 6 л; Алекс Черпанлиевъ, ученикъ 6 л. — София: Хр. Коновъ, студентъ, 8 л.; Триф. Зафировъ, студентъ, 12 л.; Иорд. Тошевъ, студентъ, 12 л.; Климентъ Бояджиевъ, Студентъ, 12 л. — Силистра: Н. Кефсизовъ, учитель, 15 л. — Търново: Пант. Анастасовъ, 15 л.; Драгом. Минчевъ, 15 л.; Пан. Савовъ, 15 л.; д-ръ Бояджиевъ, 15 л. — Тетевенъ: Д. Василевъ, 15 л. — с. Чепиларе (пловдивско): Н. Григоровъ, ветерин. фелдшеръ, 15 л. — Хасково; Ганю Константиновъ, 15 б. — Ямболъ: Г. Ламбревъ, 15 л.; капитанъ П. Еневъ, 15 л.

Всичко 597 л.

Б. Библиотеки дружества и пр.

С. Алифакъ (Силистр.): училищна библиотека, 15 л. — с. Батакъ (Свищовско): читалище „Събуждание", 15 л. — Брацигово: училищна библиотека, 15 л. — Бяла: научно друж. „Трудолюбие", 15 л. — Видинъ: 15 Ломски полкъ, 15 л. — с. Голяма-Кайнарджа (силистр.): училищна библиотека, 15 л. — Дряново: библиотека „Развитие", 15 л. — с. Гложане (Тетевенско): читалище „Антимъ Брегалнишки", 7 л. — Ески-Джумая: III-класно училище, 15 л. — Жеравна (Котленско): читалище „Единство", 15 л. — с. Костенецъ (Самоковско: училищна библиотека, 15 л. — Карлово: ученолюбиво друж. Василъ Левски, 15 л. — Ловечъ: Доростолски полкъ, 15 л. — с. Рила: читалище „Неофитъ Рилски", 5 л. — Самоковъ: учителско друж. „К. Фотиновъ", 15 л. — Троянъ: Братство при Троянския манастиръ, 15 л. — Т.-Пазарджикъ: читалище „Успехъ", 15 л.

Всичко 237 лева.

Всичко недобори отъ IV. година 834 л.

V. Година.

А. Общини.

1. Варненски окржгъ: а) Варненска околия: Арнаутларъ, Аджеларе, Бѣла, Бѣлово, Влахларъ, Галата, Гевлеклерь, Гюнъ-Ялжсъ, Долни-Чифликъ, Дервентъ: Дюнъ-Догду, Доунджа, Джаферли, Джевезли, Елечъ, Ени-кьой, Зоровецъ, Крумово, Куюджикъ, Клементиново, Кестричъ, Костантиново, Кюмюрлукъ, Козлуджа, Кара-Хюсаинъ, Марково, Мемишъ-Софуларъ, Малка-Френгя, Николаевка, Ново-Орѣхово, Паша-кьой, Пашаидъ, Русларъ, Суджасъ-кьой, Сарж-Гжолъ, Старо Орѣхово, Таптъкъ, Татаръ Махла, Чатма, Яйла, Ясъ-Башъ училищни библиотеки, по 15 лева. б) Добричка околия: Дорбалий сичко 42 общини по 15 л. = 630 л.

2. Ловченски окржгъ: а) Троянска околия: Гоѣлма Желйзна, Бѣли-Осъмъ. Дълбокъ-Долъ, Ново-Село, б) Ловчанска околия: Българени, Горно Павликене, Деветаки, Катунецъ, Лисецъ, Микра, Слатина. Всичко 11 общини по 15 л. 165 л.

3. Ломски окржгъ: а) Фердинанска околия: с. Долна-Вереница. б) Берковска околия: Вършецъ 15 л Гр. Фердинандъ 15 л в) Ломска околия: Гуленци, Калугеръ-Махла, Крива-Бара, Ковачица, сичко 7 общини по 15 л. = 105 лева

4. Тетевенска околия: Абланица, Брусенъ, Лѣпянъ, Гложене, Големъ Изворъ, Лѣси-Дренъ, сичко 6 общини по 15 л. = 90 лева.

5. Пловдивски окржгъ: а) Пловдивска околия: с. Чипиларе; „родопска искра", Брѣстовица, Читалището, 9 л. б) Рупчовска околия: Орѣхово Държ, III кл. училище, сичко 3 общини по 15 л. = 45 лева

6. Севлиевски окржгъ: а) Габровска околия: Козерица, Лесичарка, Нова Махла, Раковци, сичко 4 общини по 15 л. = 60 лева.

7 Сливенски окржгъ: а) Сливенска околия: Аканджиларе, Ботошево с. Карапча Каваклийскао кол.: учил. библ. 15 л., сичко 3 общини по 15 л. = 45 л.

8. Софийски окржгъ: а) Златишка околия: Златица, Етрополе, Копривщица, Пирдопъ, с. Мирково Златишка околия б) Орханишка околия: Врачешъ, Правецъ, Скравена, Орхане, сичко 9 общини по 15 л. = 135 лева.

9. Трънски окржгъ: а) Брѣзнишка околия: Габеръ, б) Трънска околия: Звънци, Зелѣни-Градъ, Врабча, Клисура, Тухенци; в) Царибродска околия: Желюша, Поганово, Славина, сичко 8 общини по 15 л. = 120 лева.

10. Търновски окржгъ: а) Търновска околия: Беляковецъ 15 л; б. Горно Орѣховската околия: Власи, сичко 2 общини по 15 л = 30 лева.

11. Разградско окржжие: Кеменларъ 15 лева.

А. Частни лица.

Бургасъ: Кръсто Антоновъ, учитель, 5 л.; — с. Батакъ: (Пещерско) Подпоручикъ Минчевъ 5 лева; — г. Берковица; Петръ Чаркчиевъ 5 лева; Иванъ Кацаровъ 15 лева; — г. Видинъ: Никола Петковъ, учитель, 10 лева; Алекси Филиповъ, адвокатъ. 10 л.; — Варна: Ив. М. Гюлмезовъ, директоръ 15 л.; — Габрово: М. Ивановъ, учитель. 5 л.; — Дупница: Т. Димчевъ 7·50; — Ст. Загора: Д-ръ Ходжевъ 5 л.; — Ихтиманъ: Ив Дановъ, директоръ, 5 л.; — Котелъ: Хр. Иордановъ, учитель, 5 л.; — Кнзанлъкъ: Г. Пауновъ, учитель, 5 л.; Клим. Карагюловъ, учитель, 7·50; — Кюстендилъ: Минчо Бакаловъ 7·50; Антонъ Велиновъ 10 л.; — Ломъ: Ив Ангеловъ, финан н-къ, 15 л.; Георги Петровъ 10 л.; — Ловечъ: Хр. П. Никифоровъ, учитель, 15 л.; — Плѣвенъ: Д. Тороманов, учитель, 7·50; Т. Дечевъ, търговецъ, 10 л.; Цв. Кузовъ 5 л.; — Пловдивъ: Ст. Ганевъ 5 л.; — Т. Пазарджикъ: Никола Герасимовъ, Кост. Радевъ 15 л. Г. Златановъ 15 л.; В. Ив. Добревъ 15 л.; — Османъ Пазаръ: Ст. Гудевъ, учитель, 15 л.; — Ломъ Паланка: Н. Калчевъ 15 л.; — Руссе: Димитъръ Шишковъ 10 л.; Поруч. Димитровъ, 5 дунав. полкъ, 15 л.; Спиринд. Ив. Стомоняковъ, Д-ръ А. Антоновъ, Антонъ Байчевъ, учитель, по 15 г.; Мичманъ Поповъ 10 л.; Нейко П. Димитровъ 5 л.; — Рахово: Стоянъ Ивановъ 15 л.; — Разградъ: Полковникъ Тодоровъ 10 л.; — Сопотъ: Владим. Д. Мичевъ, учитель 15 л.; — Сливенъ: З. Кировъ, учитель 15 л; Подполковн. Караивановъ 5 лева; — Силистра: Б. Образописовъ, училищ. инспекторъ 15 л.; — Търново: Коста Петровичъ 15 л.; — Самоковъ: Г. Кертевъ, учитель 15 л.; Хр. Кукенски 10 л.; — Севлиево: Григоръ П. Хицовъ, учитель, Кръсто Ивановъ по 15 л.; — Търново: Кост. Петровичъ 15 л.; — Хасково: Хр. Карапетковъ, учитель, 15 л.; — Шуменъ: Г. Д. Балкански 15 л.

Всичко 515 лева.

Б. Библиотеки, дружества и пр.

Брацигово: Училищната библиотека 15 л.; Берковица: — училищ. библиотека 5 л.; Царибродъ: Офицерско събрание 15 л.; — Вратца: Ученолюб. Друж „Развитие 15 л.; — Варна: Офицерско събрание 15 л.; — Кула: Ученолюбиво Друж. Другаръ 5 л.; — Кюстендилъ: Гарнизонно офиц. събрание, Читалище Братство по 15 л; — Ломъ: 2-и конни полкъ 10 л.; — Плѣвенъ: Унтеръ-офиц. събрание 15 л; Учителско Друж. Бр. Миладинови 7 50; — Пловдивъ: Мжжка Гимназия 15 л.; — Т. Пазарджикъ: Общин. управление 10 л.; — Свищовъ: Търговско училище 15 л.; Садово: Земледѣлческо училище 15 л; — Фердинандъ: Читалище „Разомъ" 5 л.; — Хасково: Офицерско събрание 10 л.; — Шуменъ: Общо офиц. събрание 10 л.; — Панагюрище: Женско друж. „Китка" 5 л.; Друж. „Видилина" 10 л. С. Килифаровъ: (Търновска окол.) Райна Ставрова 10 л.

Всичко 222·50.

Отъ неплатилите абонати за I. год. платиха

С. Стакевци, Бѣлоградчиска околия; с. Градсково, с. Раковица, Кулска околия; Върбешница, Добруша, Цаковица, Врачанска околия; Козлодуй, Липница, Селановци, Оряховска околия; Долни Раковецъ, Дренъ, Еловъ-Долъ, Поцърненци, Радомирска околия; Смоляновци Стубелъ, Фердинандска околия; Елещница, Овче-Хлъмска околия; с. Факия Казълъ-Агачка околия; с. Казанка Ст. Загорска околия; с. Берово, Градини, Комщица, Смиловци, Туденъ Царибродска околия; г. Царибродъ.

Частни лица пл. за IV год.

Г. Варна, П. Баевъ пл. 15 лева; г. Сливенъ, Н. Калчевъ пл. 15 лева; г. Свищовъ, К. Вичевъ пл. 6 лева.

Пропуснати печатни грешки:

Стр. 66, печат.: вайçъ, наместо воиçя.
» 66, » съсловие[1]) и земледелци, нам. съсловие) и земледелци[1]).
Стр. 68, печат.: безнаказани, нам. безнаказанъ.
» 70, » преживелите, нам. преживелици.
» 73, » неговото общество, нам. новото общество.
» 74, » Tylov нам. Tylor.
» 76, » отношение, но не, нам. отношение не.
» 77, » яджиавалка. нам. Яджиавалкя.
» 78, » Проджапати се, нам. Праджапати, що се.
» 79, » същество съ Атманъ, нам. тъждество съ Атманъ.
Стр. 80, печат.: сега, и легенда и наука, нам. сага и легенда, наука.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 128839328